

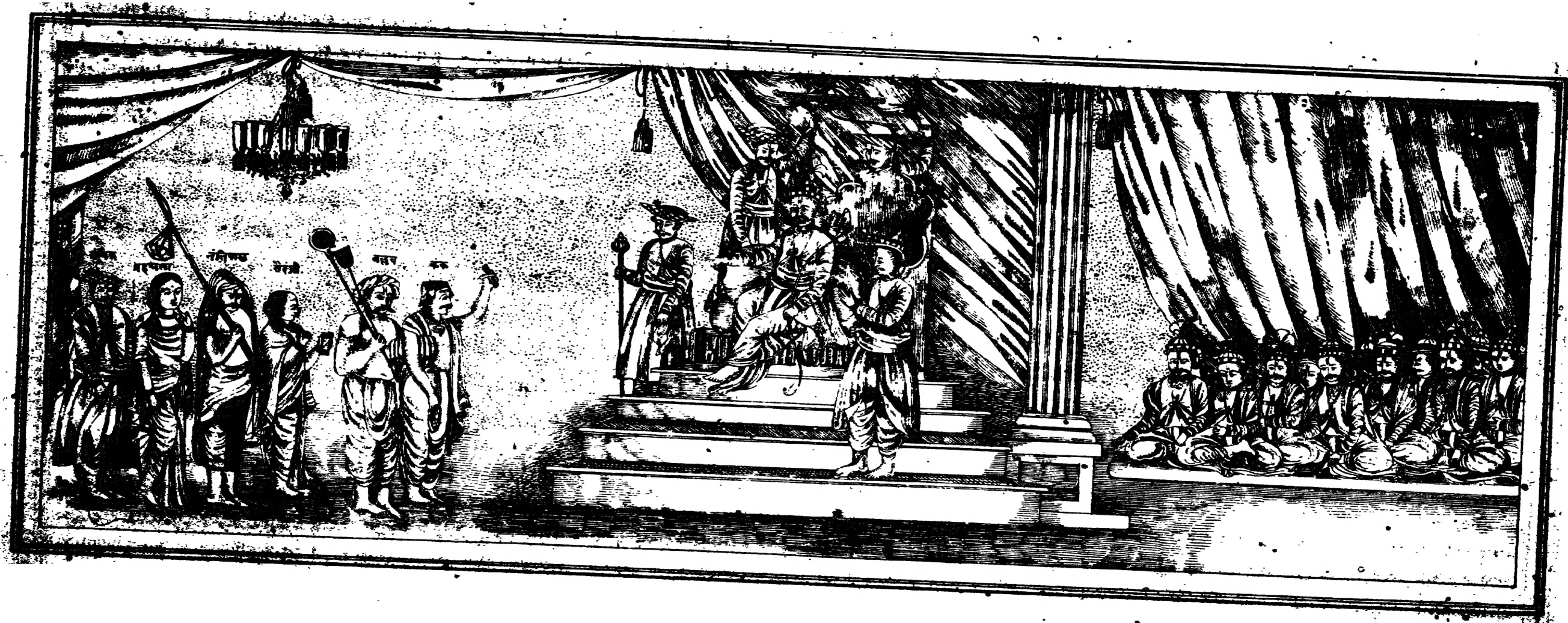
॥ अथ श्रीमहाभारतविराटपर्व प्रारभ्यते ॥

॥ १ ॥ ५०

3778

3778

89.5/0
M. 2103
V. 214
3

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमहारायेनमः ॥ ॥ श्रीमद्रोपालमानस्यप्राचीनाचार्यवर्त्मना ॥ विराटपर्वप्रद्योतीभावदीपोवितन्यते ॥ १ ॥ तत्रपूर्वस्मिन्पर्वणिदिष्ट्यामंचसुरकोऽसिदिष्ट्यातेषट्पदीजिता द्वेपूर्वमंभ्रमेहे
 चद्वेचांत्येसांपराधिकेइतिशांतोदांतउपरतस्तिशुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपस्थतीतिश्रुतिप्रसिद्धेष्वात्मदर्शनसाधनेपुशामादिधुरक्तः षडूर्मिलक्षणांषट्पदीजातमात्रंस्याशानापिप्रसेप्रदस्यशोकमोहौद्व
 त्पजराभूत्सुइतिलोकेयोशानायापिपासेशोकमोहंजरांभूत्युमत्येतीतिवेदेचप्रसिद्धांजयतीत्युक्तंतांजितवतात्वव्यक्तलिगेनस्थेयंआत्यंतिक्यांकृतकृत्यतायांतुव्यक्तलिगेनापिभावंइत्येतत्पांडवाचरणप्रदर्शनेन
 दर्शयितुंविराटपर्वारभते तत्र वर्षत्रयोदशमिदंमत्सादात्कुरुद्वहा विराटनगरेगूढाअविज्ञाताश्वरिष्यथेतिप्राक्कथितधर्मवाक्यार्थमनुवदन् जनमेजयउवाच ॥ कथमिति ॥ पूर्वःपितापरीक्षितस्तस्यपितामहाःअ

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवंतोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथंविराटनगरेममपूर्वपितामहाः॥
 अज्ञातवासमुषितादुर्योधनभयार्दिताः॥ २ ॥ पतिव्रतामहाभागासततंब्रह्मवादिनी ॥ द्रौपदीचकथंब्रह्मज्ञातांदुःखिताऽवसत् ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच यथा
 विसटनगरेतवपूर्वपितामहाः ॥ अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्वनराधिप ॥ ४ ॥ तथासतुवरानूलब्ध्वाधर्मोधर्मभृतांवरः ॥ गत्वाश्रमंब्राह्मणेभ्यआन्वख्यौसर्व
 मेवतन् ॥ ५ ॥ कथयित्वातुतत्सर्वंब्राह्मणेभ्योयुधिष्ठिरः ॥ अरणीसहितंतस्मैब्राह्मणायन्यवेदयत् ॥ ६ ॥ ततयेयुधिष्ठिरोराजाधर्मपुत्रोमहामनाः ॥ संनिवर्त्या
 नुजान्सर्वानितिहोवाचभारत ॥ ७ ॥ द्वादशेमानिवर्षाणिराज्यविप्रोपितावयं ॥ त्रयोदशोऽयंसंप्राप्तःकृच्छ्रात्परमदुर्वसं ॥ ८ ॥ ससाधुर्कोतियइतोव्रास
 मर्जुनरोचय ॥ संवत्सरमिमंयत्रवसेमाविदिताःपरैः ॥ ९ ॥ अर्जुनउवाच तस्यैववरदानेनधर्मस्यमनुजाधिप ॥ अज्ञाताविचरिष्यामोनराणांनात्रसंशयः ॥
 १० ॥ तत्रवासायराष्ट्राणिकीर्त्तयिष्यामिकानिचित् ॥ रमणीयानिगुप्तानितेषांकिंचित्स्मरोचय ॥ ११ ॥ संतिरम्याजनपदाबद्धन्नाःपरितःकुरुन् ॥ पांचाला
 श्वेदिमत्स्याश्वशूरसेनाःपटच्चराः॥ १२ ॥ दशार्णानवराष्ट्राश्चमल्लाःशाल्वायुगंधराः ॥ कुंतिराष्ट्रंचविपुलंसुराष्ट्रावंतयस्तथा ॥ १३ ॥ एतेषांकतमोराजन्निवास
 स्तवरोचते ॥ यत्रवत्स्यामहेराजन्संवत्सरमिमंवयं ॥ १४ ॥

मितिणमुलंतं ॥ २ ॥ ब्रह्मवादिनीश्रीकृष्णकीर्त्तनशीला ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अरणीसहितंअरण्योर्मियुनं अरणीसहितंमथमितिपाठेमथोऽग्निनिर्मथनदंडस्तंअरणीभ्यांसहितंब्राह्मणायन्यवेदयदित्यर्थः
 ॥ ६ ॥ संनिवर्त्यैकप्रआनीय अत्रवर्त्ततिर्गत्यर्थः नचपुनरावर्त्ततइत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ संनिकृष्येतिपाठेपिसएवार्थः ॥ ७ ॥ अयंसंवत्सरः संवत्सरमिममितिवाक्यशेषात् ॥ ८ ॥ वत्स्यामइतिपाठेअ
 विदिताइतिच्छेदः ॥ ९ ॥ नराणावज्ञाताइतिसंबंधः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ज्ञातवासंयथास्यात्तथाकथंउषिताःवासंकृतवतः समूलघातंन्यवधीदितिबल्कषादित्वाहंसतेरनुप्रयोगः वस

प्रभुर्धर्मः ध्यापैस्वेनरूपेणचरिष्यथमहीमिमां नवोविज्ञायतेकश्चिद्विषुलोकेषुकश्चनेतिअब्रवीत् ॥ १५ ॥ यद्यप्येवंतथापिकचित्पच्छन्नतयावस्तव्यमेवेत्याह अवश्यंत्वेवेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वक्ष्या
महेनिर्वोदुंशक्ष्यामहेइति वहेस्तिरूपं प्रब्रूतप्रत्येकमितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सभास्तरःसभ्यः सभासदःसभास्ताराइत्यमरः कंकोनामतः कंकश्छद्मद्विजेख्यातोलोहपृष्ठकृतांतयोरि
मयान् दंतःपर्वतसानुतत्सदृशान्वाशारीन् निर्वर्त्यामिचालयिष्यामि दंतःसानुनिकथ्यतइतिविश्वःतानेवचतुर्वर्णानाह वैदूर्यान्हरितमणिमयान्नीलान्कांचनान्सौवर्णान्पीतान् ज्योतीषिचरसाश्चज्योतीरसा

युधिष्ठिरउवाच श्रुतमेतन्महावाहोयथासभगवान्प्रभुः॥ अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथानतदन्यथा ॥ १५ ॥ अवश्यंत्वेववासार्थरमणीयंशिवंसुखं ॥ संमंत्र्यसहितैः
सर्वैर्वस्तव्यमकुतोभयैः ॥ १६ ॥ मत्स्योविराटोवलवानभिरक्तोऽथपांडवान् ॥ धर्मशीलोवदान्प्रश्रवद्दश्वसततंप्रियः ॥ १७ ॥ विराटनगरेतातसंवत्सरमिमंवयं ॥
कुर्वतस्तस्यकर्माणिविहरिष्यामभारत ॥ १८ ॥ यानियानिचकर्माणितस्यवक्ष्यामहेवयं ॥ आसाद्यमत्स्यंतत्कर्मप्रब्रूतकुरुनंदनाः ॥ १९ ॥ अर्जुनउवाच नरदे
वकथंतस्यराष्ट्रेकर्मकरिष्यसि ॥ विराटनगरेस्माधोरंस्थसेकेनकर्मणा ॥ २० ॥ मृदुर्वदान्योहीमांश्चधार्मिकःसत्यविक्रमः ॥ राजंस्त्वमापदाकृष्टःकिंकरिष्यसि
पांडव ॥ २१ ॥ नदुःखमुचितंकिंचिद्राजावेदयथाजनः ॥ सइमामापदंप्राप्यकथंघोरांतरिष्यसि ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरउवाच शृणुध्वंयत्करिष्यामिकर्मवैकुरुनं
दनाः ॥ विराटमनुसंप्राप्यराजानंपुरुपर्यभाः ॥ २३ ॥ सभास्तारोभविष्यामितस्यराज्ञोमहात्मनः ॥ कंकोनामद्विजोभूत्वामताक्षःप्रियदेवनः ॥ २४ ॥ वैदूर्या
पयिष्येचतंनृपं ॥ २६ ॥ आसंयुधिष्ठिरस्याहंपुराप्राणसमःसखा ॥ इतिवक्ष्यामिराजानंयदिमांसोऽनुयोक्ष्यते ॥ २७ ॥ इत्येतद्वोमयाख्यातंविहरिष्याम्यहं
यथा ॥ वृकोदरविराटेत्वंरंस्यसेकेनहेतुना ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणियुधिष्ठिरादिमंत्रणेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥

सैःसह ज्योतिःशब्देनात्रलोहितंलक्ष्यते यदग्रेरोहितंरूपतेजसस्तद्रूपमितिश्रुतेः ज्योतीरूपाःलोहिताः रसःपारदःतद्रूपाःश्वेताः तैरुभयैःसहचतुर्वर्णसंपत्तिः तथाफलैःशारीस्थापनार्थानिकोष्ठयुक्तानिकाष्ठादि
मयानिफलकानितैःसह तेषांनिर्वर्तनेकरणमाह कृष्णाक्षान्कृष्णाःअक्षाःपाशाःयेषांचालनार्थमितिकृष्णाक्षान्वाशारीनेव तथालोहिताक्षानित्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥ युधिष्ठिराख्यस्यशरीरस्ययथाप्राण
उत्थापकस्तद्वच्चिदात्मापीतिप्राणसाम्येनयुधिष्ठिरालैवविवक्षितइतिभावः अनुयोक्ष्यते प्रशंकरिष्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिविराट्. नैलकंठीये. भारतभावादीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥

पौरोगवःपुरःपुरस्तात् गावोरश्मयोयस्यसपुरोगुःवायुः पिडोत्पत्तौहिप्रथमंरजोरेतसोःकल्केवायुरश्मिभूतःप्राणआविर्भवतिपश्चाद्दिद्रियांतराणीतिशास्त्रप्रसिद्धं तस्यपुत्रःपौरोगवः लोकेतुपौरोगवोमहांनसा
 ध्यक्षःबल्लवःसूर्पकारःएतदेवममान्वर्थ्यनाम ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ईश्वरःयथेष्टंविनियोगकर्त्ताऽतएववृषोयथातथाप्रियोहंलोकानांभविष्यामिइत्युक्तं ॥ ५ ॥ ६ ॥ नियोत्स्यामिनिहीनंयथास्यात्त
 शमारणवर्जंयोत्स्यामि ॥ ७ ॥ तदेवाह नत्विति ॥ ८ ॥ आरालिकोगोविकर्त्तासूपकर्त्तानियोधकइति अरालाःमत्तगजाःतैःसहक्रीडतितान्जयतिवाआरालिकंः अरालःकुटिलेसर्जरसेवैमत्तदंतिनीतिवि

भीमसेनउवाच॥ पौरोगवोब्रुवाणोऽहंवह्नुवोनामभारत॥उपस्थास्यामिराजानंविराटमितिमेमतिः ॥ १ ॥ सूपानस्यकरिष्यामिकुशलोऽस्मिमहानसे ॥
 कृतपूर्वाणियान्यस्यव्यंजनानिसुशिक्षितैः॥ २ ॥ तान्यप्यभिभविष्यामिप्रीतिसंजनयन्नहं ॥ आहरिष्यामिदारूणांनिचयान्महतोऽपिच ॥ ३ ॥ यत्प्रेक्ष्यविपु
 लंकर्मराजासंयोक्ष्यतेसमां ॥ अमानुपाणिकुर्वाणस्तानिकर्माणिभारत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तस्यपरंप्रेष्यामंस्यंतेमांयथानृपं ॥ भक्ष्यान्नरसपानानांभविष्यामितथेश्व
 रः॥ ५ ॥ द्विपावावलिनोराजन्वृषभावामहाबलाः ॥ विनिग्राह्यायदिमयानिग्रहीष्यामितानपि ॥ ६ ॥ येचकेचिन्नियोत्स्यंतिसमाजेषुनियोधकाः ॥ तानहं
 हिनियोत्स्यामिरतितस्यविचर्द्धयन् ॥ ७ ॥ नृत्वेतान्युद्धयमानान्वैहनिष्यामिकथंचन ॥ तथैतान्यातयिष्यामियथायास्यंतिनक्षयं ॥ ८ ॥ आरालिकोगोविक
 र्त्तासूपकर्त्तानियोधकः ॥ आसंयुधिष्ठिरस्याहमितिवक्ष्यामिपृच्छतः ॥ ९ ॥ आत्मानमात्मनारक्षंश्चरिष्यामिविशांपते ॥ इत्येतत्प्रतिजानामिविहरिष्याम्यहं
 यथा ॥ १० ॥ युधिष्ठिरउवाच यमग्निर्ब्राह्मणोभूत्वासमागच्छन्नृणांवरं ॥ दिधक्षुःखांडवंदावंदाशार्हसहितंपुरा ॥ ११ ॥ महावलंमहाबाहुमजितंकुरुनंदनं ॥
 सोऽयंकिंकर्मकोतियःकरिष्यतिधनंजयः ॥ १२ ॥ योऽयमासाद्यतंदावंतर्पयामासपावकं ॥ विजित्यैकरथेनेद्रंहत्वापन्नगराक्षसान् ॥ १३ ॥ वासुकेःसर्पराज
 स्यस्वसारंहतवांश्वयः॥श्रेष्ठोयःप्रतियोधानांसोऽर्जुनःकिंकरिष्यति ॥ १४ ॥

निग्रहीष्यामीत्युपक्रमात् सूपकर्त्तामुद्रादिविकारकर्त्ता पक्षेसुतरांउपकर्त्ता नियोधकःमारणवर्जंमल्लयुद्धकर्त्ता पक्षेनितरांयोधकः विषमश्लोकीकृतस्तु आरालिकःप्रकृतीनांगुणदोषसूचकःहस्तिदम्कोवा
 तथाचंविक्रमदित्यः आरालिकःसूचनकोहस्तिनांदमकस्तथेति गोविकर्त्तागवांवाचांविकर्त्तागधपद्यादिभेदानां प्रयोक्तेनि केचित्तुआरालिकोन्नपाकीस्यात्सूपकर्त्तातुशाककं तैलान्नंपचतेयस्तुगोविकर्त्ता
 सुउच्यतंइत्यप्युदाहरंति तत्रमूलंद्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासुकेःस्वसारंउलूपीलतवान् सैंदर्येणेशेषः ॥ १४ ॥

सर्पाणांसीरुपाणांआशीविषोदंष्ट्राविषः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥मानुषेषुअद्भुतमानुषाद्भुतं ॥२०॥२१ गनांक्षणाणांस्कंधेइववहःयुगघर्षणजःकिणःरुतःएतस्यैवगोपनंकठिनमितिभावः ॥२२॥२३॥
पततांपक्षिणां ॥२४॥षंडकोऽस्मीतिषंडोगोपतिःश्रीगोपालःतस्यप्रतिकृतिरवतारांतरंषंडकःकृष्णसखास्मीत्यर्थः पक्षेच्छीवः षंडोवर्षधरेच्छीवेगोपतौवंध्यपूरुषेइतिविश्वः संवर्तुं पिघातुं ॥२५॥२६॥पिनद्धाः कंबवः

सूर्यःप्रतपतांश्रेष्ठोद्विपदांब्राह्मणोवरः ॥ आशीविपश्चसर्पाणामग्निस्तेजस्विनांवरः ॥ १५ ॥ आयुधानांवरंवज्रंककुक्षीचगवांवरः ॥ हृदानामुदधिःश्रेष्ठःपर्जन्यावर्षतांवरः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रश्चनागानांहस्तिष्वैरावणोवरः ॥ पुत्रःप्रियाणामधिकोभार्याचसुहृदांवरः ॥ १७ ॥ यथैतानिविशिष्टानिजात्यांजात्यांवकोदर ॥ एवंयुवागुडाकेशः श्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ १८ ॥ सोऽयमिन्द्रादनवरोवासुदेवान्महाद्युतिः ॥ गांडीवधन्वावीभत्सुःश्वेताश्वःकिंकरिष्यति ॥ १९ ॥ उपित्वापंचवर्षाणिसहस्राक्षस्यवेदमनि ॥ अस्त्रयोगंसमासाद्यस्ववीर्यान्मानुषाद्भुतं ॥ दिव्यान्यस्त्राणिचातानिद्रेवरूपेणभास्वता ॥ २० ॥ यमन्येद्वादशंरुद्रमादित्यानांत्रयोदशंवसूनांनवमंमन्येग्रहाणांदशमंतथा ॥ २१ ॥ यस्यवाहूसमौदीर्घौज्याघातकठिनत्वचौ ॥ दक्षिणेचैवसव्येचगवामिववहःरुतः ॥ २२ ॥ हिमवानिवशैलानांसमुद्रःसरितामिव ॥ त्रिदशानांयथाशक्रोवसूनामिवहव्यवाट् ॥ २३ ॥ ऋगाणामिषशार्दूलोगरुडःपततामिव ॥ वरःसन्नत्यमानानांसोऽर्जुनःकिंकरिष्यति २४ योःप्रतिमुच्याहंकुंडलेज्वलनप्रभे ॥ २६ ॥ पिनद्धकंबुःपाणिभ्यांतृतीयांप्रकृतिंगतः ॥ वणीकृतशिराराजन्नाम्नाचैवबृहन्नला ॥ २७ ॥ पठन्नाख्यायिकाश्चैवस्त्रीभावेनपुनःपुनः ॥ रमयिष्येमहीपालमन्यांश्चांतःपुरेजनान् ॥ २८ ॥ गीतंनृत्यंविचित्रंचवादित्रंविधिंयथा ॥ शिक्षयिष्याम्यहंराजन्विराटस्यपुरस्त्रियः ॥ २९ ॥ प्रजानांसमुदाचारंवद्भुकर्मकृतंवदन् ॥ छादयिष्यामिकौतेयमाययात्मानमात्मना ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरस्यगेहेवैद्रौपद्याःपरिचारिका ॥ उपिताऽस्मीतिवक्ष्यामिपृष्टोराज्ञाचपांडव ॥ ३१ ॥ एतेनविधिनाछन्नःरुतकेनयथानलः ॥ विहरिष्यामिराजेंद्रविराटभवनेसुखं ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहा०विराटप०पांडवप्रवेशपर्वणियुधिष्ठिरादिमंत्रणेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

शंखबलयानियेनसःपिनद्धकंबुः तृतीयांप्रकृतिस्त्रीपुंसापेक्षयाच्छीवत्वंतृतीयंगतःप्राप्तः नरइतिरलयोर्बलयोश्चाभेदान्नरःबृहंश्चासौनरश्चेतिनारायणसरवआद्यो नरइत्यर्थः स्त्रीत्वंस्वरूपगोपनार्थं ॥२७॥ आख्यायिकाःपूर्वराजचरितानि ॥२८॥२९॥ समुदाचारंसमीचीनंउत्कृष्टतरंमहावदान्यत्वादिरूपं ताभिःकृतंबद्भुकर्मचवदन् माययाकपटच्छीववेषेणआत्मानंशरीरं आत्मनाबुद्ध्या ॥३०॥ परितःचारयितुंशीलयस्याः स्तूपरिचारिणीसैवपरिचारिकाद्रौपद्याःभर्तृतिगूढोभिसंधिःपक्षेपरिचारिकासेवाकर्त्री ॥३१॥३२॥ इतिवि० नैल० भारतभावदीपेद्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

इत्येवेति १॥२॥परिरक्षणे अश्वानामितिशेषः ॥३॥पंथान् आयुर्वेदं आध्वर्यवं च वेत्तीति ग्रंथिकोऽश्विनीसुतत्वात् अश्विनोर्वेदेवानां भिषजावश्विनावध्वर्युर्इति श्रुतः ॥४॥ ५ ॥ अश्वेषु नास्ति श्वोयेपाते शूराः समरे
 वृषीकृतप्रणास्तेषु अधिकतो मुख्य इति गुडाशयः पक्षे स्पष्टोर्थः ॥६॥ ७ ॥ संख्याने परीक्षायां ॥८॥ तंतिपालः तंतिर्बलीवर्दमिस्यां दीर्घस्थूलरज्ज्वां वणिग्भिरल्पैर्दामिर्बध्यते सा प्रकृतोपयोगिनी गुडाभिसंघी
 तुतंतिर्वाक् तस्य वाकंतिर्नामानि दामानीति श्रुतेर्वाक्पालः युष्मद्वचनार्थानुष्ठातेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इयं हीति माता कुलवृत्तिः ॥ आदिभूमिः गौर्वा माता गौर्यादिजननी गोब्रह्मण्यादि

वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथार्जुनो धर्मभृतांवरिष्ठः ॥ वाक्यं तथासौ विररामभूयो नृपोऽपरं भ्रातरमावभाषे ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं त्वं
 कुलकुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ॥ कर्मतत्त्वं समाचक्ष्वराज्ये तस्य महीपतेः ॥ सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ २ ॥ नकुल उवाच ॥ अश्वबंधो भविष्या-
 मि विराटनृपतेरहं ॥ सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ॥ ३ ॥ ग्रंथिको नाम नामाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सने ॥ प्रियाश्च
 सततं मेऽश्वः कुरु राजयथा तव ॥ ४ ॥ ये मामामंत्रयिष्यंति विराटनगरे जनाः ॥ तेभ्य एवंप्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ५ ॥ पांडवेन पुरातात अश्वेष्वधिकृतः
 पुरा ॥ विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ॥ किं वा त्वं कर्म कुर्वाणः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ॥ ७ ॥
 सहदेव उवाच ॥ गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ॥ प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवां ॥ ८ ॥ तंतिपाल इति स्यातो नामाहं विदितस्त्वथ ॥ निपुणं
 च चरिष्यामि व्येतुते मानसो ज्वरः ॥ ९ ॥ अहं हि सततं गोषु भवता प्रहितः पुरा ॥ तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशांपते ॥ १० ॥ लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि
 मंगलं ॥ तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ११ ॥ दृषभानपि जानामिराजन्पूजितलक्षणान् ॥ येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ १२ ॥ सोहमेवं
 चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ॥ न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च पार्थिवं ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इयं हि नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ मातेव परिपा
 ल्यात्तं पूज्य ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १४ ॥ केन स्मद्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति ॥ न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथास्त्रियः ॥ १५ ॥ सुकुमारी च बाला च राज
 पुत्री यशस्विनी ॥ पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १६ ॥ माल्यगंधानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ॥ एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १७ ॥

भूमिषु इति मेदिनी स्वसा अंबिका पार्वती वत्पूज्येत्यर्थः एषते रुद्रभागः सहस्वसांबिकया तं जुषस्व शरद्वा अस्यांबिका स्वसेति मंत्रब्राह्मणदर्शनान् जायागार्हपत्यः पुत्रोन्वाहार्यपचन इति तस्या अपि देवतात्वेन संस्तवान्
 मातासंस्तवती भूमिर्धेनुर्ज्येष्ठा स्वसा भवेदित्यप्युदाहरति ॥ १४ ॥ १५ ॥ बाला नित्यनूतना ॥ १६ ॥ यतो यस्मिन् दिने जाता तत आरभ्य माल्यादीन् भोगानेव वेत्ति न क्लेशानित्यर्थः ॥ १७ ॥

सैरंधीति सैरंप्रतितीरांतःपटःध्रियतेनयाऽस्थैवेतिसैरंधी स्वार्थेत्तद्धितः अंतःपुरपरिचारिका राजभार्यावा सैरंधीपरवेदमस्थाशिल्पकृत्स्ववशास्त्रियां वर्णसंकरसंभूतस्त्रीमहिलिकयोरपीतिविश्वः मत
ल्लिकयोरितिमेदिनीपाठः आद्येमहिलिकाराजदाराःद्वितीयेमतल्लिकाः प्रशस्तस्त्रियइति दासीपक्षेअरक्षिताइतिच्छेदः स्ववशाइत्युक्तेः पक्षेरक्षिताइत्येव भुजिष्यापालनीयापालयित्रीच भुजपालनाभ्यवहृरयो
रित्यस्यरूपं नैवमन्यास्त्रियोरूपवतीर्यातिप्रामुवंतिपश्यंतीतरेइत्यर्थः दासीइतिभावः पक्षेनैवंप्रकाशेयांतिसंचरंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ द्रौपद्याःपरिचारिकेतिराहोःशिरइतिवदभेदेपिभेदोपचारः द्रौपदीरूपायुधिष्ठिर
स्यपरिचारिकेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिविराट् ० नैलकंठीये भारतभावदीपे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ कर्माणीति ॥ १ ॥ अग्निहोत्राणि अग्निहोत्रपात्राण्यरणीसहितानि होमसाधनभूताधेनूवा ॥ २ ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच ॥ सैरंध्योरक्षितालोकेभुजिष्याःसंतिभारत ॥ नैवमन्यास्त्रियोयांतिइतिलोकस्यनिश्चयः ॥ साहंब्रुवाणासैरंधीकुशलाकेशकर्मणि ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर
स्यगेहवैद्रौपद्याःपरिचारिका ॥ उषितास्मीतिवक्ष्यामिपृष्टाराज्ञाचभारत ॥ १९ ॥ आत्मगुणाचरिष्यामियन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २० ॥ सुदेष्णांप्रत्युपस्थास्येराजभा
र्यायशस्विनी ॥ सारक्षिष्यतिमांप्राप्तमाभूत्तेदुःखमीदृशं ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कल्याणंभाषसेकृष्णकुलेजातासिभामिनि ॥ नपापमभिजानासिसाध्वी
साधुव्रतेस्थिता ॥ २२ ॥ यथानदुर्हृदःपापाभवंतिसुखिनःपुनः ॥ कुर्यास्तत्त्वंहिकल्याणिलक्षयेयुर्नतेतथा ॥ २३ ॥ ॥ इतिविराट्पर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि युधि
ष्ठिरादिमंत्रणे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कर्माण्युक्तानियुष्माभिर्यानियानिकरिष्यथ ॥ ममचापियथाबुद्धिरुचिताविधिनिश्चयात् ॥ १ ॥ पुरोहि
तोयमस्माकमग्निहोत्राणिरक्षतु ॥ सूदपौरोगवैःसार्द्धद्रुपदस्यनिवेशने ॥ २ ॥ इंद्रसेनमुखाश्वमेरयानादायकेवलान् ॥ चांतुद्द्वारवतीशीघ्रमितिमेवर्त्ततेमतिः ॥ ३
इमाश्वनार्योद्रौपद्याःसर्वाश्वपरिचारिकाः ॥ पांचालानेवगच्छंतुसूदपौरोगवैःसह ॥ ४ ॥ सर्वैरपिचवक्तव्यंनप्राज्ञायंतपांडवाः ॥ गतित्यस्मानपाहायसर्वेद्वै
तवनादिति ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवतेन्योन्यमामंत्र्यकर्माण्युक्तापृथक्पृथक् ॥ धौम्यमामंत्रयामासुःसचतान्मंत्रमब्रवीत् ॥ ६ ॥ धौम्यउवाच ॥ विहितंपां
डवाःसर्वब्राह्मणेषुसुहृत्सुच ॥ यानेप्रहरणेचैवतथैवाग्निषुभारत ॥ ७ ॥ त्वयारक्षाविधातव्याकृष्णायाःफाल्गुनेनच ॥ विदितंवोयथासर्वलोकवृत्तमिदंतव ॥ ८ ॥
विदितेचापिवक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ॥ एषधर्मश्रकामश्र्वअर्थश्रैवसनातनः ॥ ९ ॥

तंशास्त्रोक्तं ब्राह्मणारिषु उपस्थितेषु परिचर्यादिकं पांडवाः सर्वजानंतीति शेषः याने विजययात्रायां प्रहरणे युद्धे यद्यप्येवं तथापि किंचिद्दृश्यामीति भावः ॥ ७ ॥ न देवाह त्वयेति त्वया युधिष्ठिरेण इदं लोकवृत्तं प्राकृतज
नशीलं अरक्ष्यमाणसुखीषु साध्वीष्वपि अन्याय्यकल्पनं अंतः कृष्णारक्ष्यैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ विदितं सोऽपि सुहृद्भिः प्रीत्या वश्यं बोधनीया एवेत्याह विदितेचापीति एवं सौहार्दप्रदर्शनेन धर्मादयोऽनुसृता भवन्तीति भावः ॥ ९ ॥

हृतेत्यनुकंपायां राजवसतिराजकुलेवासं तद्विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥ दुर्वसंदुःखेनवस्तुंराक्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ दृष्टद्वारःप्रतोहारद्वारानिवेद्यैवराजानंद्रष्टुमिच्छेन्नत्वननुज्ञातइत्यर्थः दिष्टेत्यपिपाठः पाठांतरेरह
 स्थेषुमंत्रकार्येषुविश्वसेत् संमतोस्मीतिबुद्ध्यातन्नगच्छेत् पुत्रादिष्वपिअविश्वस्ताराजानोमंत्रविष्णुवज्रयात्सघोमारयेयुरितिभावः तदेवेति परेणसहवैरंभाभूदितिपरासनंनान्विच्छेत् ॥ १३ ॥ यानंपरकीयमिति
 शेषः ॥ १४ ॥ दुष्टचारिणोदुष्टाश्चाराःयत्रयत्रयुतमद्यवेश्यादिस्थानेषुस्वनगरस्थपरकीयचारमंडलेवा आसीनमेनंयूतादिप्रियोयंपरैर्भेदितोयमितिशंकेरन् तन्ननोपविशेत् राजमाभिपैशुन्यजयादित्यर्थः ॥ १५ ॥
 नानुशिष्यात्इदमित्यं कुर्वितिनाज्ञापयेत् तूष्णींमौनेनकालेपराक्रमसमयेसमभिपूजयेत्स्तुवीत् ॥ १६ ॥ स्तुतिरप्यभूतार्थानकर्तव्येत्याह असूयंतीति दूषयंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ येऽतःपुरचराःयांश्चराजादे

अतोहमपिवक्ष्यामिहेतुमत्रनिबोधत ॥ हंतंमांराजवसतिराजपुत्राब्रवीस्यहं ॥ १० ॥ यथाराजकुलंप्राप्यसर्वांन्दोषांस्तरिष्यथ ॥ दुर्वसंचैवकौरव्यंजानताराज
 वेदमनि ॥ ११ ॥ अमानितैर्मानितैर्वाअज्ञातैःपरिवत्सरं ॥ ततश्चतुर्दशेषैश्चरिष्यथयथासुखं ॥ १२ ॥ दृष्टद्वारोलभेद्रष्टुराजस्वेषुनविश्वसेत् ॥ तदेवासनमन्वि
 च्छेद्यत्रनाभिपतेत्परः ॥ १३ ॥ योनयानंनपर्यंकंनपीठंनगजंरथं ॥ आरोहेत्संमतोस्मीतिसराजवसतिंवसेत् ॥ १४ ॥ यत्रयत्रैनमासीनंशंकेरन्दुष्टचारिणः ॥
 नतत्रोपविशेद्योवैसराजवसतिंवसेत् ॥ १५ ॥ नचानुशिष्याद्राजानंमपृच्छंतंकदाचन ॥ तूष्णींत्वेनमुपासीतकालेसमभिपूजयेत् ॥ १६ ॥ असूयंतिहिराजामो
 जनाननृतवादिनः ॥ तथैवचावमन्यंतेमंत्रिणंवादिनंमृषा ॥ १७ ॥ नैषांदारेषुकुर्वीतमैत्रीप्राज्ञःकदाचन ॥ अंतःपुरचरायेचद्वेष्टियानहिताश्रये ॥ १८ ॥ विदिते
 चास्यकुर्वीतकार्याणिसुलघून्यपि ॥ एवंविचरतोरान्निक्षतिर्जायतेकचित् ॥ १९ ॥ गच्छन्नपिपरांभूमिमपृष्टोत्यनियोजितः ॥ जात्यंधइवमन्येतमर्यादामनु
 चिंतयन् ॥ २० ॥ नहिपुत्रंननसारंनभ्रातरमरिंदमाः ॥ समतिक्रान्तमर्यादंपूजयंतिनराधिपाः ॥ २१ ॥ यत्नाच्चोपचरेदेनमग्निवद्देववत्त्विह ॥ अमृतेनोपचीर्णो
 हिहन्यादेवनसंशयः ॥ २२ ॥ यद्यद्गर्तानुयुंजीततत्तदेवानुवर्त्तयेत् ॥ प्रमादमवलेपंचकोपंचपरिवर्जयेत् ॥ २३ ॥

सहमैत्रीनकुर्यात् ॥ १८ ॥ राज्ञिराजसन्निधौ विचरतोविचारपूर्वकंवसतो नक्षतिर्मानहान्यादिर्जायते ॥ १९ ॥ गच्छन्निति परांउल्लुष्टांभूमिनित्यंगच्छन् आसनार्थंप्राप्तुवन् राज्ञाअपृष्टोऽसंभा
 षितोऽनियोजितःस्वेस्थानेउपविशेत्यनाज्ञमो जात्यंधइवतत्स्थानमपश्यंतमिवात्मानंमन्येत यावद्राजानंसंभाषते नाप्यासनंदिशति तावत्पतीक्षेतेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्यथादोषमाह नहीति ॥ २१ ॥
 यत्नादिति अतिसान्निध्यादग्निरिवराजादहति अवज्ञानाद्देवइवसर्वहरतीत्यर्थः अमृतेनकूटकार्पापणादिना उपचीर्णआराधितःहन्यादेवा ॥ २२ ॥ अर्त्ताराजा अनुयुंजीतआज्ञापयेत्पृच्छेद्वा अनुवर्त्तयेत्कुर्या
 त्वदेद्वा प्रमादंअनवधानतां अवलेपंशौर्यादिगर्वं ॥ २३ ॥

ष्टि येचराज्ञोऽहिताः द्वेष्टारक्षैःसर्वैः

समर्थनासुकार्याकार्यपरीक्षासु हितंपरिणामसुखं प्रियंश्रुतिसुखंचवेत् उभयोःसमुच्चयासंभवेप्रियादपिहितंभवेत् प्रियंत्यक्कापियद्विहितंभवेत्तदेववेदन्तुहितविरोधिप्रियंवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्यसर्वार्थेषुसर्वेष्वर्थसाधनेषुअनुकूलोयलवान्भवेत् ननुप्रातिकूल्यमालस्यंवाकुर्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ पंडितःपरिहासकः ॥ पंडितःसिल्हकेकंवाविति विश्वः खंडितइतिपाठेविच्छेदनसेवेत कित्वविच्छेदेनैवसेवेत्यर्थः अप्रमत्तोऽवहितः ॥ २६ ॥ स्वस्थानान् राजदत्तान् विकपेतनचलेत् ॥ २७ ॥ पंडितोविद्यावान् राजानंकथाभीरमयन्पार्श्वेतिष्ठेत् रक्षिणांराजगोमृणांतुस्थानंपृष्ठतः ॥ २८ ॥ शूरेणपंडितेनवापुरस्तात् आसनंउपवेशनंनकर्त्तव्यमित्यर्थः राज्ञांसंदर्शनेसमक्षंप्रवृत्तमपिभक्तवेतनादिदानंअहंपूर्विकयानाकारितःसन्नसंजयेतस्वीकुर्यात् ॥ २९ ॥ एतत्तुधाष्ट्यंहरिद्राणामपिव्यलीकस्थानंअप्रियपदं किमुतराज्ञामितिभावः

समर्थनासुसर्वासुहितंचप्रियमेवच ॥ संवर्णयेत्तदेवास्यप्रियादपिहितंभवेत् ॥ २४ ॥ अनुकूलोभवेच्चास्यसर्वार्थेषुकथासुच ॥ अप्रियंचाहितंयत्स्यात्तदस्मैनानुवर्णयेत् ॥ २५ ॥ नाहमस्यप्रियोस्मीतिमत्वासेवेतपंडितः ॥ अप्रमत्तश्चसततंहितंकुर्यात्प्रियंचयत् ॥ २६ ॥ नास्यानिष्ठानिसेवेतनाहितैःसहसंवदेत् ॥ स्वस्थानान् विकपेतसराजवसतिं वसेत् ॥ २७ ॥ दक्षिणंवाथवामंवापार्श्वमासीत्पंडितः ॥ रक्षिणांत्यात्तशखाणांस्थानंपश्चाद्विधीयते ॥ २८ ॥ नित्यंहिप्रतिषिद्धंतुपुरस्तादातिहिराजानोनराननृतवादिनः ॥ तथैवचावमन्यंतेनरान्पंडितमानिनः ॥ २९ ॥ अपित्येतहरिद्राणांव्यलीकस्थानमुत्तमं ॥ नमृषाभिहितंराज्ञांमनुष्येषुप्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ असूयंभोगवान् ॥ ३१ ॥ ऐश्वर्यंप्राप्यदुःप्रापंप्रियंप्राप्यचराजतः ॥ अप्रमत्तोभवेद्राज्ञःप्रियेषुचहितेषुच ॥ ३२ ॥ यस्यकोपोमहाबाधःप्रसादश्चमहाफलः ॥ कस्तस्यमानेषुकेषुचित् ॥ नातिगाढंप्रहृष्येतनचाप्युन्मत्तवद्भवेत् ॥ ३३ ॥ नचातिथैर्येणचरेद्गुरुतांहिब्रजेत्ततः ॥ स्मितंतुमृदुपूर्वेणदर्शयेत्प्रसादजं ॥ ३४ ॥

उत्तमंपरमं नेति राज्ञोद्विग्नमनृतं बहिर्न प्रकाशयेत् ॥ ३० ॥ हियस्मात्अनृतवादिनो नृपान् हियतो न्येराजानोऽसूयंति दोषवत्त्वेन कीर्त्तयंति तस्मात्स्वामिनोऽकीर्त्तिकरं न वेदित्यर्थः अवमन्यंते राजान इति शेषः ॥ ३१ ॥ हास्येति अन्यस्य राजसेवकस्य हास्यवस्तुषु हास्यास्पदेषु अयथास्थितेषु उष्णीषादिषु वर्त्तमानेषु निमित्तेषु तदीयवैकल्पेनातिगाढं प्रहृष्येत् नापि हसेत् तावत्तैव राजान एनं क्षुद्रं मन्यंत इति भावः नचैवं मूते निमित्ते सतिथैर्येण काष्ठकन्स्थेयमित्याह नातीति ॥ ३३ ॥ गुरुतां जडतां किमप्ययं न जानातीति बदेयुरिति भावः अतएव स्मितं मृदुपूर्वैः किंचिद्दर्शयेद्देव ॥ ३४ ॥

नहर्षयेत्सुहृद्येत् असंमूढःसेवायांएकाग्रः ॥ ३८ ॥ राज्ञतदाश्रिताश्चस्तोतव्याएवेत्याह राजानमिति संवर्तयतीतिपाठेऽनुसरति तिष्ठतेप्रकाशते ॥ ३९ ॥ ननिर्वदतिननिदति दंडितोप्यमात्यःपुनरभ्युदयका
मोराजानंननिदेदित्यर्थः ॥ ४० ॥ योराज्ञोविषयेभवेत्देशेवसेत् योवाराज्ञउपजीवीसराज्ञोगुणवादीस्यादितिसंबंधः ॥ ४१ ॥ बलाद्धठात्भोक्तुकुटिलीकर्तुंयेनकेनचिद्भ्याजेनलोकान्दंडयेतिशिक्षयन्त्यः
प्रार्थयेत्सराज्ञःप्रियोपिबहुजनविरोधान्चिरंस्थानंपदंनतिष्ठेत्नाधितिष्ठेत् अवश्यंपदच्युतोभवेदित्यर्थः भोक्तुमितिभुजकौटिल्येइत्यस्यरूपं ॥ ४२ ॥ श्रेयइति राज्ञःसकाशादात्मनःस्वस्यश्रेयोधनमानादि
लाभंदृष्ट्वापरंअन्यंसदासर्वदाराज्ञासाद्धनसंवदेन्नसंवादयेत् किंतुमहाराजोनभवादृशान्त्रेक्षयतीत्येवलोकेपरंदर्शयेत् योग्यभूमिपुयुद्धेपरराष्ट्रिकैःसहसंलापेवाराजानंविशेषयेत्सराज्ञोपेक्षयास्वीयंशौर्ययौ

लाभेनहर्षयेद्यस्तुनव्यथेद्योऽवमानितः ॥ असंमूढश्चयोनित्यंसराजवसतिंवसेत् ॥ ३८ ॥ राजानंराजपुत्रंवासंवर्णयतियःसदा ॥ अमात्यःपंडितोभूत्वासचिरं
तिष्ठतेप्रियः ॥ ३९ ॥ प्रगृहीतश्चयोऽमात्योनिगृहीतस्त्वकारणैः ॥ ननिर्वदतिराजानंलभतेसंपदंपुनः ॥ ४० ॥ प्रत्यक्षंचपरोक्षंचगुणंवादीविचक्षणः ॥ उपजीवी
भवेद्राज्ञोविषयेयोपिवाभवेत् ॥ ४१ ॥ अमात्योहिवलाद्भोक्तुंराजानंप्रार्थयेतयः ॥ नसतिष्ठेच्चिरंस्थानंगच्छेच्चप्राणसंशयं ॥ ४२ ॥ श्रेयःसदात्मनोदृष्ट्वापरंराज्ञा
नसंवदेत् ॥ विशेषयेच्चराजानंयोग्यभूमिषुसर्वदा ॥ ४३ ॥ अम्लानोबलवामशूरश्छायेवानुगतःसदा ॥ सत्यवादीमृदुर्दातःसराजवसतिंवसेत् ॥ ४४ ॥ अन्य
स्मिन्प्रेष्यमाणेतुपुरस्ताद्यःसमुत्पतेत् ॥ अहंकिंकरवाणीतिसराजवसतिंवसेत् ॥ ४५ ॥ आंतरेचैववात्येचराज्ञायश्चाथसर्वदा ॥ आदिष्टो नैवकंपेतसराजवसतिं
वसेत् ॥ ४६ ॥ योवैगृहेभ्यःप्रवसन्प्रियाणांनानुसंस्मरेत् ॥ दुःखेनसुखमन्विच्छेत्सराजवसतिंवसेत् ॥ ४७ ॥ समवेषंनकुर्वीतनोचैःसन्निहितोवसेत् ॥ नमंत्रं
वहुधाकुर्यादिवंराज्ञःप्रियोभवेत् ॥ ४८ ॥ नकर्मणिनियुक्तःसन्धनंकिंचिदपिस्पृशेत् ॥ प्राप्नोतिहिहरन्द्रव्यंबंधनंयदिवावधं ॥ ४९ ॥ यानंवस्त्रमलंकारंयच्चान्य
संप्रपच्छति ॥ तदेवधारयेन्नित्यमेवंप्रियतरोभवेत् ॥ ५० ॥

निष्ठुरः दान्तेजितेन्द्रियःसुशिक्षितोवा ॥ ४४ ॥ अन्यस्मिन्पुंसिकस्यचित्कार्यस्यार्थेप्रियमाणेएहिइदंकुर्वित्युच्यमानेसतियस्तदागमनात्पूर्वसमुत्पतेत्तत्कार्यंकर्तुंसशीघ्रकारीराजवसतिंवसेत् ॥ ४५ ॥ आंतरे
ना ॥ ४७ ॥ समवेषंवलालंकारादिकंराज्ञासमानंनकुर्यात् उचैःअतिशयेन बहुधाबहुप्रकारंनकुर्यात्नभिषादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ धनंउत्कोचादिनाप्राप्तंकिंचिदपिअत्यल्पमपिनस्पृशेत् ॥ ४९ ॥ यत्संबन्ध
क्तिकत्वंवाऽधिकंदर्शयेत् तेनराजाप्रीयंतइतिभावः ॥ ४३ ॥ अम्लानःउत्साही बलवान्धीबलयुक्तः मृदुःअ
धनदारसंरक्षणादौ बाह्येसामंतजयेआदिष्टआज्ञामो नैवकंपेतनैवसंशयंभयंवाकुर्यात् अनिःसंशयोऽनिर्भयश्चतत्कार्यंकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ प्रियाणांप्रियाणिस्त्रीपुत्रान्नपानादिसुखानि दुःखेनप्रवासादि
च्छतिराज्ञातदेवराजदत्तयानादिकंधारयेत्नतुतदन्यस्मैदद्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

संयम्यनिर्गृह्य इमंत्रयोदशसंवत्सरहेतातयुधिष्ठिरयुयं सर्वे तथाशीलाः यथोक्तसदृत्ताः संतोबुभूपतेश्वर्यप्राप्तुमिच्छन्त अथ अनंतरं स्वविषयं स्वदेशं प्राप्य यथाकामं करिष्यथ क्रीडामिति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 अनंतरं अनुपदं कार्यं शांतिकं पौष्टिकं च अस्य अज्ञातवासदुःखस्य तारणाय प्रस्थानाय शत्रून् प्रति योद्धुं गमनां जयाय च यत्कर्म प्रभवति तत्कर्तुमर्हसि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ समिध्य उर्ध्वं स मृद्धिर्जनाभिसंपत्तिः
 वृद्धिर्युद्धे विशेषः लाभो राजस्य लब्धाया अपि पृथिव्या विजयाय वशीकरणाय ॥ ५५ ॥ षट्द्रौपद्यासंहिताः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 एवं संयम्य चित्तानियत्नतः पांडुनंदनाः ॥ संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूपत ॥ अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं करिष्यथ ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिर उवाच अनुशिष्टाः स्म
 भद्रं ते नैतद्वक्तव्यं कश्चन ॥ कुंतीमृते मातरं नो विदुरं वामहामतिं ॥ ५२ ॥ यदेवानंतरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ५३ ॥
 वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योथ द्विजसत्तमः ॥ अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ५४ ॥ तेषां समिध्यतान् ग्रीन्मंत्रवच्च जुहावसः ॥ समृद्धि
 वृद्धि लाभाय पृथिवी विजयाय च ॥ ५५ ॥ अग्नीन्द्रक्षिणीकृत्य ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य पडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ५६ ॥ गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योथ
 जपतांवरः ॥ अग्निहोत्राण्युपादाय पंचालानभ्यगच्छत ॥ ५७ ॥ इंद्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ॥ रथानश्वांश्च रक्षंतः सुखमूपुः सुसंवृताः ॥ ५८ ॥
 इति विराटपर्वणि पांड० धौम्योपदेशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशस्तथा बद्धकलापिनः ॥ बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभि
 तोययुः ॥ १ ॥ ततस्ते दक्षिणं तीरमन्व गच्छन्त्यदातयः ॥ निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ॥ वसंतो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥ विध्यंतो मृमजानि
 महेष्वामहावलाः ॥ उत्तरेण दशार्णां स्ते पंचालान् दक्षिणेन च ॥ ३ ॥ अंतरेण यकृद्धो मानशूरसेनांश्च पांडवाः ॥ लुब्धा ब्रुवाणामत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥
 ४ ॥ धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ॥ ततो जनपदं प्राप्य कृष्णाराजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥ पश्यैकपद्यो ह्येतक्षेत्राणि विविधानि च ॥ व्यक्तं दूरे विरा
 टस्य राजधानी भविष्यति ॥ वसामेहा परां रात्रिं वलवान्मे परिश्रमः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच धनं जयसमुद्यम्य पांचालीं वह भारत ॥ राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ता
 श्ववनादितः ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच नामादायार्जुनस्तूर्णद्रौपदीं गजराडिव ॥ संप्राप्य नगराभ्यासमवतारय दर्जुनः ॥ ८ ॥
 ततायुधेति पाठे सज्जीकृतधनुषः ततायुधाश्च ते कलापिनश्चेति विग्रहः बद्धगोधातलं ज्याघातवारणाख्यं अंगुलित्राणं च ये स्ते बद्धगोधांगुलित्राणाः गोधातलनिहाकयो रिति मेदिनी ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अंतरेण मध्यतः
 मत्स्यस्यैव राज्ञो लुब्धा व्याधाः स्म इति ब्रुवाणाः पक्षे राज्याकां क्षिणः लुब्धआकां क्षिणिव्याघे इति मेदिनी विषयं मत्स्यस्यैव देशं लुब्धत्वाभिनयार्थं विवर्णाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एकपद्यः क्षेत्रगामिनः क्षुद्रमार्गाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कूटेइवकूटेउच्चप्रदेशे मायाद्विशृंगयोःकूटमितिमेदिनी दुरारोहाश्मशानस्थत्वात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्पथेमार्गाद्विहिर्भूते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ संपन्नबलानां देवा
 राघनप्राप्तबलानामसुरादीनामपिसूदनं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सैधवंजयद्रथं ॥ २३ ॥ २४ ॥ संक्रंदनःशत्रूणामाक्रंदनकरः ॥ २५ ॥ अपज्यंज्यारहितं ॥ २६ ॥ विपाठान्बाणविशेषान्ताद
 सराजधानीसंप्राप्यकौतेयोरुनमव्रवीत् ॥ कायुधानिसमासज्यप्रवेक्ष्यामःपुरंवयं ॥ १ ॥ सायुधाश्चप्रवेक्ष्यामोवयंतातपुरंयदि ॥ समुद्वेगंजनस्यास्यकरिष्या
 मोनसंशयः ॥ १० ॥ गांडीवंचमहद्गाढंलोकेचविदितंनृणां ॥ तच्चेदायुधमादायगच्छामोनगरंवयं ॥ क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुप्यानात्रसंशयः ॥ ११ ॥ ततो
 द्वादशवर्षाणिप्रवेष्टव्यंवनेपुनः ॥ एकस्मिन्नपिविज्ञातेप्रतिज्ञातंहिनस्तथा ॥ १२ ॥ अर्जुनउवाच इयंकूटेमनुष्येद्रंगहनामहतीशमी ॥ भीमशाखादुरारोहाश्म
 शानस्यसमीपतः ॥ १३ ॥ नचापिविद्यतेकश्चिन्मनुष्यइतिमेमतिः ॥ योस्मान्निदधतोद्रष्टाभवेच्छस्त्राणिपांडवाः ॥ १४ ॥ उत्पथेहिवनेजातामृगव्यालनिषेवि
 ते ॥ समीपेचश्मशानस्यगहनस्यविशेषतः ॥ १५ ॥ समाधायायुधंशम्यांगच्छामोनगरंप्रति ॥ एवमत्रयथायोगंविहरिष्यामभारत ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच
 एवमुक्त्वासराजानंधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ प्रचक्रमेनिधानायशस्त्राणांभरतर्षभ ॥ १७ ॥ येनदेवान्मनुष्यांश्चसर्वांश्चैकरथोऽजयत् ॥ स्फीतान्जनपदांश्चान्यानज
 यत्कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥ तदुदारंमहाघोषंसंपन्नवलसूदनं ॥ अपज्यमकरोत्पार्थोगांडीवंसुभयंकरं ॥ १९ ॥ येनवीरःकुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्यरंतपः ॥ अमुंचद्वनुपस्त
 त्यरे ॥ पर्वतस्येवदीर्णस्यविस्फोटमशनेरिव ॥ २० ॥ पांचालान्येनसंग्रामेभीमसेनोजयत्प्रभुः ॥ प्रत्यपेधद्वहूनेकःसपत्नांश्चैवदिग्जये ॥ २१ ॥ निशम्ययस्यविस्फारंव्यद्रबंतरणा
 शांधनुषायेनपांडवः ॥ माद्रीपुत्रोमहाबाहुस्ताम्रास्योमितभाषिता ॥ २२ ॥ सैधवंयेनराजानंपर्यामृपितवानथ ॥ ज्यापाशंधनुपस्तस्यभीमसेनोवतारयत् ॥ २३ ॥ अजयत्यश्विमामा
 ॥ २४ ॥ दक्षिणांदक्षिणाचारोदिशंयेनाजयत्प्रभुः ॥ अपज्यमकरोद्दीरःसहदेवस्तदायुधं ॥ २५ ॥ खड्गांश्चदीमान्दीर्घांश्चकलापांश्चमहाधनान् ॥ विपाठान्क्षुर
 धारांश्चंधनुभिर्निदधुःसह ॥ २६ ॥ वैशंपायनउवाच अथान्वशासन्नकुलंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ आरुह्येमांशमीवीरधनूंष्येतानिनिक्षिप ॥ २७ ॥ तामुपारुह्यन
 कुलोधनूंषिनिदधेस्वयं ॥ यानितस्यावकाशानिदिव्यरूपाण्यमन्यत ॥ २८ ॥

वक्रैर्शान्निभागुरिमतेनअहोपः अवकाशाख्यानिंशुषिरस्थानानि ॥ २९ ॥

शान्क्षुरधारांश्च ॥ २७ ॥ अन्वशासत्आज्ञापितवान् ॥ २८ ॥ तस्याःशम्याः

वपतिमेघः तिरोवर्षाणि असंमुखा निवर्षाणि वृष्टीः यत्रापश्यत तत्र पर्यंबधत पर्यंबधत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूतिकं अमंगलं अशीत्यधिकशतवर्षानोऽस्माकं इयमिति शवनिर्देशः पक्षेशमी आयुधरक्षकत्वात्मातेवा
स्माकमित्यभिसंधिः ॥ ३२ ॥ कुलधर्मोयं क्षत्रधर्मोयं यदायुधसंगोपनमिति गूढआशयः पक्षे अयं मातुर्वक्षेबंधनारव्यः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वत्स्यंतो वस्तुमिच्छंतः ॥ ३६ ॥ विराट् नैलकं ० भारतभावदी
पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ गच्छमानः गच्छन् दुर्गा दुर्गमसंकटतारिणी ॥ १ ॥ नारायणेन दत्तादेवराः उमेति भद्रकालीति देवास्त्वां पूजयिष्यंतीत्येवमादयो विष्णुपुराणादौ श्रुतास्तस्मिन् मंगल्यां मंगलप्रदां ॥ २ ॥

यत्र चापश्यत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति ॥ तत्र तानि दृष्टैः पार्श्वैः सुगाढं पर्यंबधत ॥ ३० ॥ शरीरं च मृतस्यैकं समवघ्नंत पांडवाः ॥ विवर्जयिष्यंति नरा दूरादेव शमीमि
मां ॥ ३१ ॥ आवद्धं शवमत्रेति गंधमाघ्राय पूतिकं ॥ अशीतिशतवर्षेयं मातान इति वादिनः ॥ ३२ ॥ कुलधर्मोयं मस्माकं पूर्वैराचरितोपि वा ॥ समासज्ज्यायवृ
क्षेस्मिन्निति वै व्याहरंतिते ॥ ३३ ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ॥ आजग्मुर्नगराभ्याशंपार्याः शत्रुनिवर्हणाः ॥ ३४ ॥ जयोजयंतो विजयोजय
त्सेनोजयद्वलः ॥ इति गुह्यानि नामानि चक्रेते पांयुधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥ ततो यथा प्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ॥ अज्ञातचर्या वत्स्यंतो राष्ट्रे वर्षत्रयोदशं ॥ ३६ ॥
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि पुरंप्रवेशे अस्त्रसंस्थापने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ विराटनगरं रम्यं गच्छमानो यु
धिष्ठिरः ॥ अस्तु वन्मनसा देवी दुर्गा त्रिभुवनेश्वरी ॥ १ ॥ यशोदा गर्भसंभूतां नारायणवरप्रियां ॥ नंदगोपकुले जातां मंगल्यां कुलवर्धिनीं ॥ २ ॥ कंसविद्राव
णकरीमसुराणां क्षयं करीं ॥ शिलातटविनिक्षिप्ता माकाशं प्रति गामिनीं ॥ ३ ॥ वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषितां ॥ दिव्यां वरधरां देवीं स्वद्वखेटकधारि
णीं ॥ ४ ॥ भारवतरणे पुण्ये ये स्मरंतिसदा शिवां ॥ तान्वै तारयते पापात्पंके गामिव दुर्बलां ॥ ५ ॥ स्तोतुं प्रचक्रमेभूयो विविधैः स्तोत्रसंभवैः ॥ आमं च्यदर्शनाकां
क्षीराजा देवीं सहानुजः ॥ ६ ॥ नमोस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ॥ बालार्कसदृशाकारे पूर्णचंद्रनिभानने ॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ॥ मयूरपि
च्छवलयेकेयूरांगधारिणि ॥ भासिदेवियथापद्या नारायणपरिग्रहः ॥ ८ ॥ स्वरूपं ब्रह्मचर्यं च विशदंत वखेचरि ॥ कृष्णच्छद्विसमाकृष्णासंकर्षणसमानना ॥ ९ ॥

शिलातटेकंसेनैव विनिक्षिप्ता सती आकाशंगतातां ॥ ३ ॥ खेटकंचर्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्तोत्रार्थेव संभव उद्भवो येषां नाम्नां वरदे इत्यादीनां तैः आमं च्य संबोध्य स्तोतुं प्रचक्रमे इति पूर्वेण संबधः ॥ ६ ॥ कृष्णे कृष्णस्वरूपे
॥ ७ ॥ चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे इति विष्णुब्रह्मरूपत्वमुक्तं मयूरपिच्छाभानि इंद्रनीलादिमणिस्वचितानि वलयानियस्यास्तथाविधे पद्मालक्ष्मीः अतएव नारायणपरिग्रहो विष्णुकांता ॥ ८ ॥ ब्रह्मचर्यमित्यनन्यगा
मिन्वं दर्शितं तेन लौकिकलक्ष्मीतो व्यावृत्तिः कृष्णच्छदिनीलमेघस्तेन समा कृष्णाकृष्णवर्णा ॥ ९ ॥

अष्टभुजामाह विभ्रतीति विपुलौवराभयप्रदत्वेन ऊर्जितौ द्वौ बाहू तत एकः पात्री पात्रवान् पंकजीपंकजवान् घंटीघंटावान् पंचमः ॥ १० ॥ पाशंधनुर्महाचक्रं च विभ्रतीति पूर्वैर्णान्वयः एतान्येव विविधान्यायुधानि कुंडलपूर्णायां द्वौ कर्णौ ताभ्यां विराजिता ॥ ११ ॥ केशबंधेन कबरीरूपेण ॥ १२ ॥ वेणीवर्णयति भुजंगेति भुजंगाभोगवासेन संपरशरीराकारेण वासोवासनातेन तदाकार उपलक्ष्यते कटिसूत्रेण सहराज विभ्रतीविपुलौवाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ॥ पात्रीचपंकजीघंटीस्त्रीविशुद्धाचयाभुवि ॥ १० ॥ पाशंधनुर्महाचक्रं विविधान्यायुधानि च ॥ कुंडलाभ्यां सुपूर्णाभ्यां कर्णाभ्यां च विभ्रिता ॥ ११ ॥ चंद्रविस्पदिनादेविमुखेन त्वं विराजसे ॥ मुकुटेन विचित्रेण केशबंधेन शोभिना ॥ १२ ॥ भुजंगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ॥ विभ्राजसे चावद्धेन भोगेने वेहमंदरः ॥ १३ ॥ ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं पावितं त्वया ॥ १४ ॥ तेन त्वं स्तूयसे दे मापि विजयदेहि वरदा त्वं च सांप्रतं ॥ १६ ॥ विंध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शाश्वतं ॥ कालिं कालिमहाकालिसीधुमांसपशुप्रिये ॥ १७ ॥ कृतानुयात्राभूतैस्त्वं तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गास्मृता जनैः ॥ कांतारेष्ववसन्नानां मग्नानां च महार्णवे ॥ २० ॥ दस्युभिर्वानिरुद्धानां त्वंगतिः परमानृणां ॥ जलप्रतरणे चैव कांतारेष्वटवी षुच ॥ २१ ॥ ये स्मरंति महादेवि न च सीदंति ते नराः ॥ त्वं कीर्तिः श्रीर्धृतिः सिद्धिर्हीविद्या संततिर्मतिः ॥ २२ ॥ संध्यारात्रिः प्रभानिद्रा ज्योत्स्ना कांतिः क्षमा दया ॥ नृणां च बंधनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयं ॥ २३ ॥ व्याधिं मृत्युं भयं चैव पूजितानाशयिष्यसि ॥ सोहं राज्यात्परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् ॥ २४ ॥ प्रणतश्च यथा मूर्धा तव देवि सुरेश्वरि ॥ त्राहि मां पद्मपत्राक्षिसत्ये सत्याभवस्वनः ॥ २५ ॥ शरणं भव मे दुर्गेशरण्ये भक्तवत्सले ॥ एवं स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पांडवं ॥ २६ ॥ उपग कौरववाहिनीं ॥ २८ ॥ राज्यं निष्कंठकं कृत्वा भोक्ष्यसे मे दिनीं पुनः ॥ आत्तभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलां ॥ २९ ॥

राः ण्येत्यर्थः भोगेन भुजंगफणया तद्वता भुजंगेनेत्यर्थः भोगिनेवेति युक्तपाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिवाकल्याणरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतानुयात्रानित्यमनुष्ठता भूतैर्ब्रह्मायैः प्राचीनैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कांतारे महारण्ये ॥ २० ॥ कांतारे दुर्गमार्गे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

ताशोभमानेन कटिसूत्रोपस्तिंबमान भूतैर्ब्रह्मायैः प्राचीनैः ॥ १८ ॥ १९ ॥

संकीर्त्तयिष्यंतिमामितिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणि नैल० जारतभावदीपे दुर्गास्तवःषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैदूर्यरूपान्कांचनांश्रशारीन् इदंश्वेतरक्तशारी
णांशारिकलकस्यचोपलक्षणं अक्षान्पाशांश्रवाससाप्रतिमुच्यवध्वाकक्षेपरिगृह्यआव्रजदितिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नचिरेणशीघ्रमेव ॥ ४ ॥ विशोवैश्यान् ॥ ५ ॥ ननुद्विजोयं द्विजवेषोपिराजैवमवि
मत्प्रसादाच्चतेसौख्यमारोग्यंचभविष्यति ॥ येचसंकीर्त्तयिष्यंतिलोकेविगतकल्मषाः ॥ ३० ॥ तेषांतुष्टाप्रदास्यामिराज्यमायुर्वपुःसुतं ॥ प्रवासेनगरेचापिसंग्रा
मेशत्रुसंकटे ॥ ३१ ॥ अटव्यांदुर्गकांतारेसागरेगहनेगिरौ ॥ येस्मरिष्यंतिमांराजन्यथाहंभवतास्मृता ॥ ३२ ॥ नतेपांदुर्लभंकिंचिदस्मिद्धोकेभविष्यति ॥ इदंस्तो
त्रवरंभक्तयश्रुणुयाद्वापठेतवा ॥ ३३ ॥ तस्यसर्वाणिकार्याणिसिद्धियास्यंतिपांडवाः ॥ मत्प्रसादाच्चवःसर्वांनिराटनगरेस्थितान् ॥ ३४ ॥ नप्रज्ञास्यंतिकुरवो
नरावातन्निवासिनः ॥ इत्युक्त्वावरदादेवीयुधिष्ठिरमरिंदमं ॥ रक्षांरुत्वाचपांडूनांतत्रैवांतरधीयत ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणि
त्यवाससा ॥ १ ॥ नराधिपोराष्ट्रपतियशस्विनंमहायंशाः कौरववंशवर्द्धनः ॥ महानुभावोनरराजसत्कृतोदुरासदस्तीक्ष्णविषोयथोरगः ॥ २ ॥ बलेनरूपेणनर
र्षभोमहानपूर्वरूपेणयथामरस्तथा ॥ महाभ्रजालैरिवसंवृतोरविर्यथानलोभस्मृतश्रवीर्यवान् ॥ ३ ॥ तमापतंतंप्रसमीक्ष्यपांडवंविराटराडिंदुमिवाभ्रसंव
तं ॥ समागतंपूर्णशशिप्रभाननंमहानुभावंनचिरेणदृष्टवान् ॥ ४ ॥ मंत्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथायेचापिकेचित्परितःसमासते ॥ पप्रच्छकोयंप्रथमंसमे
यिवान्नृपोपमोयंसमवेक्षतेसभां ॥ ५ ॥ ननुद्विजोयंभवितानरोत्तमःपतिःपृथिव्याइतिमेमनोगतं ॥ नचास्यदासोनरयोःकुंजरःसमीपतोभ्राजतिचायमि
द्रवत् ॥ ६ ॥ शरीरलिंगैरुपसूचितोत्ययंमूर्द्धाभिपिक्तइतिमेमनोगतं ॥ समीपमायातिचमेगतव्यथोयथागजस्तामरसीमदोक्तः ॥ ७ ॥ वितर्कयंतंतुनरर्षभ
स्तथायुधिष्ठिरोभ्येत्यविराटमब्रवीत् ॥ सघ्राद्विजानात्विहजीवनार्थिनंविनष्टसर्वस्वमुपागतंद्विजं ॥ ८ ॥ इहाहमिच्छामितवानघांतिकेवस्तुंयथाकामचरस्तथा
विभो ॥ तमब्रवीत्स्वागतमित्यनंतरंराजाप्रहृष्टःप्रतिसंगृहाणच ॥ ९ ॥ तंराजसिंहंप्रतिगृह्यराजाप्रीत्यात्मनाचैवमिदंवभाषे ॥ कामेनताताभिददाम्यहंत्वांक
स्यासिराज्ञोविषयादिहागतः ॥ १० ॥

कामचरःत्वदिच्छानुवर्ती ॥ ९ ॥ प्रीत्यात्मनाप्रीतिमतीमनसा कामेनरामेण तातेतिश्रेष्ठत्वात्संबोधयति ॥ १० ॥
प्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ शरीरलिंगैःआजानुबाहुत्वादिभिः तामरसीपद्मिनी ॥ एतेनस्वाभिभवशंकादर्शिता ॥ ७ ॥ द्विजत्रैवर्णिकत्वात् ॥ ८ ॥

शिल्पकौशलं किंविषयंतवत्वयाकृतंसंपादितं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरस्येतिलोके पक्षेयुधिष्ठिरोहंतवसखास्यासंभूयासमितिसंबंधः अस्तेराशीर्लिङ्गिच्छांसआर्द्धधातुकत्वाभावः तेनभूभावःशसोरित्यल्लोपाभा
वश्चनमवतः सलोपाभावोपिच्छांसः युधिष्ठिरस्याहमहंसखेतिपाठेपियुधिष्ठिरोहंमसखास्याःभवइतिसंबंधः हमितितुपादपूरणार्थोनिपातः पक्षे अहमहमितिद्विरुक्तिः सार्वभौमोऽपरसेवांचिकीर्षामीति
चितयावैचित्यसूचिका वैयाघ्रपद्यःव्याघ्रपादोत्रेभवः व्याघ्रइवपततीतिव्याघ्रपाद्यमःतस्यकुलेजातःवैयाघ्रपद्यः गर्गादित्वाद्यञ् यद्वावैयाघ्रव्याघ्रचर्मतेनपरिवृतोरथोपिवैयाघ्रःसएवपद्यंपादक्रमणीयंवाहनम
स्येतिवैयाघ्रपद्यः परिवृतोरथइत्यधिकृत्यद्वैपवैयाघ्रादित्यञ् विप्रःविशेषेणप्रातिपूरयतिब्राह्मणादीन्धनादिभिरितिप्रः धर्मसूनुत्वाद्वाविप्रोहं ब्राह्मणइतिपाठेनुब्रह्मविदितिमुख्यएवार्थोऽगृहीतुंशक्यः कंकइति
कृतांतनामेतिप्रागेवोक्तं अक्षान्मयोक्तुकुशलः बृहदश्वशिष्यत्वात् ॥ १२ ॥ देविनःदेवनशीलाः ॥ १३ ॥ प्राप्तोविवादइति द्यूतिनांमध्येइतिशेषः द्यूतकृतांमध्येहीनतःहीनात्पराजितान्त्यंकंचकमपिप्र

गोत्रंचनामापिचशंसतत्त्वतःकिंचापिशिल्पंतवविद्यतेकृतं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच युधिष्ठिरस्यासमहंपुरांसखावैयाघ्रपद्यःपुनरस्मिप्रः ॥ अक्षान्मयोक्तुं
कुशलोस्मिंदेविनांकंकेतिनाम्नास्मि विराटविश्रुतः ॥ १२ ॥ विराटउवाच ददामितेहंतवरंयमिच्छसिप्रशाधिमत्स्यान्वशगोत्यहंतव ॥ प्रियाश्वधूर्तामिमदेवि
नःसदाभवांश्वदेवोपमराज्यमर्हति ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरउवाच प्राप्तोविवादःप्रथमंविशांपतेनविद्यतेकंचनमत्स्यहीनतः ॥ नमेजितःकश्चनधारयेद्धनंवरममेषो
स्तुतवप्रसादजः ॥ १४ ॥ विराटउवाच हन्यामवश्यंयदितेऽप्रियंचरेत्प्रजाजयेयंविषयाद्विजांस्तथा ॥ शृण्वंतुमेजानपदाःसमागताःकंकोयथाहंविषयेप्रभु
कर्षिताब्रूयाश्वतेषांचनेनमांसदा ॥ दास्यामिसर्वतदहंनसंशयो नतेभयंविद्यतिसन्निधौमम ॥ १५ ॥ वैशांपायनउवाच एवंसलब्ध्वातुवरंसमागमंविराटराजे
ननरर्षभस्तदा ॥ उवासर्धरःपरमार्चितःसुखीनचापिकश्चिच्चरितंबुबोधतन् ॥ १६ ॥ इ० म० भा० वि० पांडवप्रवेशंपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशोनामसप्तमोऽध्यायः ॥ ७

थमंराजांनंराजपुत्रंवामुख्यंजयवंतं प्रथमशब्दोत्रश्रेष्ठवाची तंप्रतिविवादःप्राप्तो न विद्यतेइति न सत्यगंधरहितेद्यूतेपराजिताजयवद्भिःसहंनित्यंकलहंकुर्वत्येवेत्यर्थः हेविशांपतेहेमत्स्येतिआदरार्थंद्विःसंबोधयति
यस्मादेवंतस्मात्कश्चनकोपिमयाजितोमेमदीयंधनंधारयेत् अहंकलहाद्रीतःत्वमेवसत्यंज्ञात्वामदीयंधनंदापयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेतवअप्रियमितिलेदः यथाहंविषयेदेशेप्रभुस्तथाकंकोपीतियोजना ॥ १५ ॥
अंतर्धनदारादीन्बहिःसैन्यारामादीन्पश्येःपर्यालोचय अपादृतंअनादृतं ॥ १६ ॥ अनुवादेऽयुःपूर्वदेहीत्युक्त्यादत्तस्यैवक्षेत्रारामादेःप्रतिवर्षंपुनर्देहीतिराजवचनंयदधिकारिणंप्रतितदनुवादस्तन्निमित्तंर्यत्वांप्र
तिअयुःप्राप्तयुंस्तेषांचनेनसदाऽनवसरेपिमांभूयाः क्षणमपिब्राह्मणदत्तेःप्रतिबंधोमाभूदित्याशयः ॥ १७ ॥ वरंश्रेष्ठसमागमंप्रीति ॥ १८ ॥ इतिविराटपर्वणिनैल० भारतभावेदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

खजांमंधेनदंडंअंगारावक्षेपणंवा हस्ताकारंपिष्टविकारप्रमथनार्थंवादंडं खजांमंधेप्रहस्तयोरिति विश्वः दर्वीशाकादिपरिवेषणार्थी असिमांसाद्यवकर्तनार्थंखड्गं कालांगंरुष्णाग्रसमयं तीक्ष्णमित्यर्थः अकोशंपि
धानहीनं ॥ १ ॥ गिरिराजसारःमहामेरुवत्कठिनदेहः यद्वागिरिराजसारोलोहंतेनतद्विकाररूपंपात्रजातंलक्ष्यतेभक्ष्यद्रव्यपाकार्थंत्वेहपाकार्थंवातद्वान् ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्त्वतःतत्त्वंनयामिनप्राप्नोमि ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैशंपायनउवाच अथापरोभीमवलःश्रियाज्वलन्नुप्राययौसिंहविलासविक्रमः ॥ खजांचदर्वीचकरेणधारयन्नसिंचकालांगमकोशमव्रणं ॥ १ ॥ ससूदरू
पःपरंमेणवर्चसारविर्यथालोकमिमंप्रकाशयन् ॥ सरुष्णावासागिरिराजसारवांस्तंमत्स्यराजंसमुपेत्यतस्थिवान् ॥ २ ॥ तंप्रेक्ष्यराजारमयन्नुपागतंततोब्रवी
ज्जानपदान्समागतान् ॥ सिंहोन्नतांसोयमतीवरूपवान्प्रदृश्यतेकोनुवरर्षभोयुवा ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वःपुरुषोरविर्यथावितर्कयन्नास्यलभामिनिश्चयं ॥ तथास्यचि
त्तद्यपिसंवितर्कयन्नरर्षभस्यास्यनयामितत्त्वतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैवचैनंतुविचारयाम्यहंगंधर्वराजोयदिवापुरंदरः ॥ जानीतकोयंममदर्शनेस्थितोयदीप्सितंतल्लभतां
चमाचिरं ॥ ५ ॥ विराट्वाक्येनचतेनचोदितानराविराट्स्यसुशोघ्रगामिनः ॥ उपेत्यकौतियमथाब्रुवंस्तदायथासराजावदताच्युतानुजं ॥ ६ ॥ ततोविराटंसमुपे
त्यपांडवस्त्वदीनरूपंवचनंमहामनाः ॥ उवाचसूदोस्मिनरेद्रबल्लवोभजस्वमां व्यंजनकारमुत्तमं ॥ ७ ॥ विराट्उवाच नसूदतांबल्लवश्रद्धामितेसहस्रनेत्रप्रति
मोविराजसे ॥ श्रियाचरूपेणचविक्रमेणचप्रभाससेत्वंनृवरोनरेष्विव ॥ ८ ॥ भीमउवाच नरेद्रसूदःपरिचारकोस्मितेजानामिसूपान्प्रथमंचकेबलान् ॥ आ
स्वादितायेनृपतेपुराभवन्युधिष्ठिरेणापिनृपेणसर्वशः ॥ ९ ॥ बलेनतुल्यश्चनविद्यतेमयानियुद्धशीलश्चसदैवपार्थिव ॥ गजैश्चसिंहैश्चसमेयिवानहंसदाकरिष्या
मितवानघप्रियं ॥ १० ॥ विराट्उवाच ददामितेहंतवरान्महानसेतथाचकुर्याःकुशलंप्रभाषसे ॥ नचैवमन्येतवकर्मयत्समंसमुद्रनेमिंपृथिवींत्वमर्हसि ॥ ११ ॥
यथाहिकामोभवतस्तथाकृतंमहानसेत्वंभवमेपुरस्कृतः ॥ नराश्चयेतत्रसमाहिताःपुराभवांश्चतेषामधिपोमयाकृतः ॥ १२ ॥ वैशंपायनउवाच तथासर्भीमोविहि
तोमहानसेविराटराज्ञोदयितोभवदृढा ॥ उवासराज्येनचतंपृथग्जनोबुबोधतत्रानुचराश्चकेचन ॥ १३ ॥ इ०म०भा०विराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणिभीमप्र०
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच ततःकेशान्समुत्क्षिप्यवेष्टिताग्राननिदितान् ॥ रुष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्रथ्यशुचिस्मिता ॥ १ ॥ ॥ ९ ॥

अवदतउक्तवान् अच्युतोघर्मःफलमदत्वानध्यवतइतियोगात्तस्यानुजं ॥ ६ ॥ सूदःपाककर्ता बल्लवोनामतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तवकर्मनचैवसमंमन्ये इतरकर्मणेशेषः अतिमानुषंकर्मवदसी
त्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिविराटपर्वणिनैल० आरतभावदीपेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ९ वेष्टितापान्आकुंचितापान् समुत्क्षिप्यवेष्टितापान् १ ॥

जुगुहेगोपितवती ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ युयुक्षतियोजयितुमिच्छति पुष्पतीतिपाठेषोषयितुमिच्छति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नैवंरूपात्मसि किनुदासान्दासीश्वप्रेषयतीव बहुनांस्वामिनीअसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ नोच्चैनबहिर्चिर्गतौ
गूढैइत्यर्थः नोच्चौगुल्फौपादपंथीयस्याःसा तथात्रिगंभीरात्रिपुशब्दबुद्धिनाभीषुगहना षडुन्नताषट्सुनासिकाक्षिद्वयश्रोत्रनखस्तनरुकाटिकासुउत्ताना पंचसुस्थानेषुपादपाणितलनेत्रंतोष्ठजिह्वानखेषुएता

जुगुहेदक्षिणेपार्श्वेऽदूनसितलोचना ॥ वासश्चपरिधायैकरुष्णासुमलिनंमहत् ॥ २ ॥ कृत्वावेपंचसैरंध्यास्ततोव्यचरदार्त्तवत् ॥ तांनराःपरिधावन्तींस्त्रियश्चस
मुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ अपृच्छंश्चैवतांदृष्ट्वाकात्वंकिंचचिकीर्षसि ॥ सातानुवाचराजेन्द्रसैरंध्यहमिहागता ॥ ४ ॥ कर्मचेच्छामिवैकर्त्तुतस्ययोमांयुयुक्षति ॥ तस्यारू
पेणवेषेणश्लक्ष्णयाचतथागिरा ॥ नश्रद्वंधंततांदासीमन्नहेतोरुपस्थितां ॥ ५ ॥ विराटस्यतुकैकेयीभार्यापरमसंमता ॥ आलोकयतीददृशेप्रासांदाहुपदात्म
जां ॥ ६ ॥ सासमीक्ष्यतथारूपामनाथामेकवाससं ॥ समाहूयाब्रवीद्भद्रेकात्वंकिंचचिकीर्षसि ॥ ७ ॥ सातामुवाचराजेन्द्रसैरंध्वहमुपागता ॥ कर्मचेच्छाम्यहंक
र्त्तुतस्ययोमांयुयुक्षति ॥ ८ ॥ सुदेष्णोवाच नैवंरूपाभवत्येवयथावदसिभामिनि ॥ प्रेषयतीववैदासीदासांश्चविविधान्वहून् ॥ ९ ॥ नोच्चगुल्फासंहतोरुखि
गंभीरांषडुन्नता ॥ रक्तापंचसुरक्तेषुहंसगद्गद्भाषिणी ॥ १० ॥ सुकेशीसुस्तनीश्यामापीनश्रोणिपयोधरा ॥ तेनतेनैवसंपन्नाकाश्मीरीवतुरंगमी ॥ ११ ॥ अरा
लपक्ष्मनयनाविबोष्ठीतनुमध्यमा ॥ कंबुग्रीवागूढशिरापूर्णचंद्रनिभानना ॥ १२ ॥ शारदोत्पलपत्राक्ष्यांशारदोत्पलगंधया ॥ शारदोत्पलसेविन्यारूपेणसदृशी
श्रिया ॥ १३ ॥ कात्वंब्रूहियथाभद्रेनासिदासीकथंचनं ॥ यक्षीवायदिवादेवीगंधर्वीयदिवाप्सराः ॥ १४ ॥ देवकन्याभुजंगीवानगरस्याथदेवता ॥ विद्याधरी
किन्नरीवायदिवारोहिणीस्वयं ॥ १५ ॥ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथमालिनी ॥ इंद्राणीवारुणीवात्वंत्वष्टुर्धातुःप्रजापतेः ॥ देव्योदेवेषुविख्यातास्तासांत्वंकत
माशुभे ॥ १६ ॥ द्रौपद्युवाच नास्मिदेवीनगंधर्वीनासुरीनचराक्षसी ॥ सैरंधीतुभुजिष्यास्मिसत्यमेतद्ग्रीमिने ॥ १७ ॥ केशान्जानाम्यहंकर्त्तुंपिपेसाधुविलेप
नं ॥ मल्लिकोत्पलपद्मानांचंपकानांतथाशुभे ॥ १८ ॥ ग्रथयिष्येविचित्राश्चस्रजःपरमशोभनाः ॥ आराधयंसत्यभामांरुष्णास्यमहिषींप्रियां ॥ १९ ॥ कृष्णांच
भार्यांपांडूनांकुरुष्णामेकसुंदरीं ॥ तत्रतत्रचराम्येवंलभमानासुभोजनं ॥ २० ॥

णी ॥ १० ॥ तेनतेनलक्षणेनमंदगतित्वादिना ॥ ११ ॥ अरालेवकेकृष्णेवापक्ष्मणीययोस्तादृशेनयनेयस्याःसा तथाकंबुग्रीवाशंखवत्तरेवात्रयांकिन्नरीवा गूढशिरागुमनार्दिका ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ सैरंधीभुजिष्यापदेप्राकृत्यर्थेव्याख्याते ॥ १७ ॥ कर्त्तुंसंस्कर्त्तुं ॥ १८ ॥ १९ ॥ कृष्णांचभार्यांपांडूनामितिस्वात्मनास्वस्याराधनंसंभवतीतिनेयंमृषोक्तिः ॥ २० ॥

॥ २३ ॥ राजात्वांचेन्द्रच्छतितदात्वांमूर्ध्निवासयेपरंतुराजात्वांसर्वेणचेतसागच्छेत्सृहयेदेवेतिशंके ॥ २२ ॥ त्वंस्त्रीणामपिमोहकरीकिमुतपुंसामित्याह स्त्रियइति ॥ २३ ॥ वक्षानिति वक्षाअपित्वांदृष्ट्वास्त
 व्याःसंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रसक्तंआसक्तियुक्तंयथास्यात्तथा ॥ २६ ॥ एवमनेनैवस्त्रीवक्षादिस्तब्धीभावचिह्नेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ कर्कटीषट्पादवान्जंतुः ॥ २९ ॥ मह्यमम गंधर्वाइतिदेवतांशज
 त्वादमानुषत्वमात्रंविवक्षितं अतिमानुषकर्माणइत्यर्थः ॥ ३० ॥ गंधर्वनुच्योराजागंधर्वराजःपांडुस्तस्येतिगूढोऽभिसंधिः दुःखादुःखवतीतिदुःखदाचाहं परपत्नीत्वात् आरासिहीवसिहीपरैरनाक्रमणिया आ
 वासांसियावंतिलभेतावत्तावद्रमेतथा ॥ मालिनीत्येवमेनामस्वयंदेवीचकारसा ॥ साहमद्यागतादेविसुदेषोत्वन्निवेशनं ॥ २१ ॥ सुदेषोवाच मूर्ध्नित्वांवा
 सयेयवैसंशयोमेनविद्यते ॥ नचेदिच्छतिराजात्वांगच्छेत्सर्वेणचेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियोराजकुलेयाश्रयाश्रेमाममवेश्मनि ॥ प्रसक्तास्त्वानिरीक्षंतेपुमांसंकंन
 मोहयेः ॥ २३ ॥ वक्षांश्रावस्थितान्पश्यंइमेममवेश्मनि ॥ तेपित्वांसन्नमंतीवपुमांसंकंनमोहयेः ॥ २४ ॥ राजाविराटःसुश्रोणिदृष्ट्वावपुरमानुषं ॥ विहायमां
 वरारोहेगच्छेत्सर्वेणचेतसा ॥ २५ ॥ यंहित्वमनवंधांगितरलायतलोचने ॥ प्रसक्तमभिवीक्षेयाः सकामवशगोभवेत् ॥ २६ ॥ यश्रत्वांसततंपश्येत्पुरुषश्चारुहा
 सिनि ॥ एवंसर्वानवधांगिसचानंगवशोभवेत् ॥ २७ ॥ आध्यारोहेद्यथावक्षान्वधायैवात्मनोनरः ॥ राजवेश्मनितेसुगृभ्रुहेतुस्यात्तथामम ॥ २८ ॥ यथाच
 कर्कटीगर्भमाधत्तेमृत्युमात्मनः ॥ तथाविधमहंमन्येवासंतवशुचिस्मिते ॥ २९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मिलभ्याविराटेननचान्येनकदाचन ॥ गंधर्वाःपतयो
 मत्स्यंयुंवानःपंचभामिनि ॥ ३० ॥ पुत्रागंधर्वराजस्यमहासत्वस्यकस्यचित् ॥ रक्षंतितेचमानित्यंदुःखाचारातथात्यहं ॥ ३१ ॥ योमेनदद्यादुच्छिष्टंनच
 पादौप्रधावयेत् ॥ प्रीणेरंस्तेनवासेनगंधर्वाःपतयोमम ॥ ३२ ॥ योहिमांपुरुषोगृध्येद्यथान्याःप्राकृताःस्त्रियः ॥ तामेवनिवसेद्वात्रिंप्रविश्यचपरांतनुं ॥ ३३ ॥
 नचाप्यहंचालयितुंशक्याकेनचिदंगने ॥ दुःखशीलाहिगंधर्वास्तेचमेवलवस्त्रियाः ॥ ३४ ॥ प्रच्छन्नाश्रापिरक्षंतितेमानित्यंशुचिस्मिते ॥ सुदेषोवाच एवं
 त्वांवासयिष्यामियथात्वंनंदिनीच्छसि ॥ ३५ ॥ नचपादौनचोच्छिष्टंस्प्रक्ष्यसित्वंकथंचन ॥ वैशंपायनउवाच एवंप्रुष्णाविराटस्यभार्ययापरिसांत्विता ॥ ३६ ॥
 उवासनगरेतस्मिन्यतिधर्मवतीसती ॥ नचैनविदत्त्रान्यस्तत्त्वेनजनमेजय ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटप०पां०द्रौपदीप्रवेशेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
 रःपुंसितरोभेदितथाकर्कटदंष्ट्रिणोरितिमेदिनी आरशब्दाददंतत्वात्स्त्रियांटाप् स्वयमेवतीक्ष्णव्रतास्मीतिभावः दुःखाचारेतिक्लेशकालोयंकियानूममास्तीतिदर्शयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परांतनुंप्रविश्येत्यनेनपरलो
 कंगच्छेदेवेत्युक्तं ॥ ३३ ॥ तेपिदुःखशीलाःकेनचिन्निमित्तेनदुःखंसहंतीत्यर्थः बलवंनश्चतेप्रियाश्च ॥ ३४ ॥ हेनंदिनिसुखदे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इतिवि०नैल०भारतभावदीपेनवमो० ॥ ९ ॥

उपयात्उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैशोरूपान्तरप्रकाशनं कर्मयस्यसर्वैश्वर्यः अरिष्टनेमिः अप्रतिहतचक्रोस्मीतिगूढोभिसंधिः कुरुपुंगवानां पांडवानां मध्ये गोसंख्यः गोइति इंद्रियवाचित्वात्पंचानां संख्या
गोसंख्यः पंचसंख्यः पंचमइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान् राजसिंहान् वर्तमानकाले राजमूर्धस्थान् न वेद्यिनोपलभे स्वर्गो ध्वस्तइति वद्विशेषणादर्शनाद्विशिष्टादर्शनमुक्तमित्यदोषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोसंख्योगवां

वैशंपायन उवाच सहदेवोपि गोपानां कृत्वा वेपमनुत्तमं ॥ भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्यतिष्ठंतं भवनस्य समीपतः ॥ राजाथ दृष्ट्वा
पुरुषान् प्राहिणो ज्ञातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायां तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं न र्षभं ॥ समुपस्थाय वैराजापप्रच्छ कुरुनंदनं ॥ ३ ॥ कस्य वा त्वंकुतो वा त्वं किं वा त्वं तु चिकीर्ष
सि ॥ न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वंतत्त्वंब्रूहि न र्षभ ॥ ४ ॥ संप्राप्य राजानमभिप्रतापनंतो ब्रवीन्मे घमहौ घनिः स्वनः ॥ वैश्वोस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसंख्य आसंकुरुपुंगवा
नां ॥ ५ ॥ वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठतान् राजसिंहान् न हि वेद्यिपार्थान् ॥ न शक्यते जीवितुमप्यकर्मणान् च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ६ ॥ विराट उवाच त्वं ब्रा
ह्मणो यदि वा क्षत्रियोसि समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ॥ आचक्ष्वमेतत्त्वमभिप्रकर्शनं न वैश्वं कर्म त्वयि विद्यते क्षमं ॥ ७ ॥ कस्यासिराज्ञो विषयादिहागतः किं वापि
शतसाहस्रागवां वर्गाः शतं शतं ॥ ९ ॥ अपरेशतसाहस्रादिस्तावं तस्तथापरे ॥ तेषां गोसंख्य आसवैतं तिपालेति मां विदुः ॥ १० ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च यच्च संख्या
गतं गवां ॥ न मेऽस्य विदितं किंचित्समं तादृशं योजनं ॥ ११ ॥ गुणाः सुविदिता त्वासां न्मम तस्य महात्मनः ॥ आसीच्च समयादृष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रं च
न् ॥ येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वंध्या प्रसूयते ॥ १४ ॥ विराट उवाच शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वाण्यवर्णस्य विमिश्रितान् गुणैः ॥ पशून्सपालान् भवते ददा
म्यहं त्वदाश्रयामे पशवो भवं त्विह ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच तथा सराज्ञो विदितो विशांपतेरुवा सतत्रैव सुखं नरोत्तमः ॥ न चैनमन्येपि विदुः कथंचनं प्रादा
च्च तस्मै भरणं यथेप्सितं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पांडवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

परीक्षकः तं तिपालः वचनकरः ॥ १० ॥ संख्यागतं परीक्षायामवगतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समानो वर्णो येषां ते सर्वाः वर्णस्य वर्णेन विमिश्रिताश्च पाटलादयः विभक्त्यलोप आर्षः सर्वांश्च वर्ण
विमिश्रिताश्च तन् तद्गुणैः उपलक्षितान् ॥ १५ ॥ राज्ञो राज्यकर्तुः विशांपतेः प्रजापालकस्य भरणवेदनं ॥ १६ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

॥ २३ ॥ राज्ञस्त्वांचेनइच्छतितदात्वांमूर्ध्निवासयेपरंतुराजात्वांसर्वेणचेतसागच्छेत्सृष्टयेदेवेतिशंके ॥ २२ ॥ त्वंस्त्रीणामपिमोहकरीकिमुतपुंसामित्याह स्त्रियइति ॥ २३ ॥ दक्षानिति दक्षाअपित्वांदृष्ट्वास्त
 व्याःसंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रसक्तंआसक्तियुक्तंयथास्यात्तथा ॥ २६ ॥ एवमनेनैबलीदक्षादिस्तब्धीभावचिन्हेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ कर्कटीषट्पादवान्जंतुः ॥ २९ ॥ मर्दमम गंधर्वाइतिदेवतांशज
 त्वादमानुषत्वमात्रंविदक्षितं अतिमानुषकर्माणइत्यर्थः ॥ ३० ॥ गंधर्वतुज्योराजागंधर्वराजःपांडुस्तस्येतिगूढोऽभिसंधिः दुःखादुःखवतीतिदुःखदाचाहं परपत्नीत्वात् आरासिहीवसिहीपरैरनाक्रमणिया आ
 वासांसियावंतिलभेतावत्तावद्रमेतथा ॥ मालिनीत्येवमेनामस्वयंदेवीचकारसा ॥ साहमद्यागतादेविसुदेषोत्वन्निवेशनं ॥ २१ ॥ सुदेषोवाच मूर्ध्नित्वांवा
 सयेयंवैसंशयोमेनविद्यते ॥ नचेदिच्छतिराजात्वांगच्छेत्सर्वेणचेतसा ॥ २२ ॥ स्त्रियोराजकुलेयाश्चयाश्चेमाममवेदमनि ॥ प्रसक्तास्त्वांनिरीक्षंतेपुमांसंकंन
 मोहयेः ॥ २३ ॥ दक्षांश्चावस्थितान्पश्यंइमेममवेदमनि ॥ तेपित्वांसन्नमंतीवपुमांसंकंनमोहयेः ॥ २४ ॥ राजाविराटःसुश्रोणिदृष्ट्वावपुरमानुषं ॥ विहायमां
 वरारोहेगच्छेत्सर्वेणचेतसा ॥ २५ ॥ यंहित्वमनवधांगितरलायतलोचने ॥ प्रसक्तमभिवीक्षेयाः सकामवशगोभवेत् ॥ २६ ॥ यश्चत्वांसततंपश्येत्पुरुषश्चारुहा
 सिनि ॥ एवंसर्वानवधांगिसचानंगवशोभवेत् ॥ २७ ॥ आध्यारोहेद्यथादक्षान्वधायैवात्मनोनरः ॥ राजवेदमनितेसुगृभ्रुहेतुस्यात्तथामम ॥ २८ ॥ यथाच
 कर्कटीगर्भमाधत्तेमृत्युमात्मनः ॥ तथाविधमहंमन्येवासंतवशुचिस्मिते ॥ २९ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नांस्मिलभ्याविराटेननचान्येनकटाचन ॥ गंधर्वाःपतयो
 मत्यंयुवानःपंचभामिनि ॥ ३० ॥ पुत्रागंधर्वराजस्यमहासत्वस्यकस्यचित् ॥ रक्षंतितेचमानित्यंदुःखाचारातथात्पहं ॥ ३१ ॥ योमेनदद्यादुच्छिष्टंनच
 पादौप्रधावयेत् ॥ प्रीणेरंस्तेनवासेनगंधर्वाःपतयोमम ॥ ३२ ॥ योहिमांपुरुषोगृथ्येद्यथान्याःप्राकृताःस्त्रियः ॥ तामेवनिवसेद्वात्रिप्रविश्यचपरांतनुं ॥ ३३ ॥
 नचाप्यहंचालयितुंशक्याकेनचिदंगने ॥ दुःखशीलाहिगंधर्वास्तेचमेवलव्रत्रियाः ॥ ३४ ॥ प्रच्छन्नाश्चापिरक्षंतितेमानित्यंशुचिस्मिते ॥ सुदेषोवाच एवं
 त्वांवासयिष्यामियथात्वंनंदिनीच्छसि ॥ ३५ ॥ नचपादौनचोच्छिष्टंस्पृश्यसित्वंकथंचन ॥ वैशंपायनउवाच एंवृष्णाविराटस्यभार्ययापरिसांख्विता ॥ ३६ ॥
 उवासनगरेतस्मिन्पतिधर्मवतीसती ॥ नचैनविदत्त्रान्यस्तत्त्वेनजनमेजय ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटप० पां० द्रौपदीप्रवेशेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥
 रःपुंसितरोभेदित्थाकर्कटदंष्ट्रिणोरितिमेदिनी आरशब्दाददंतत्वात्स्त्रियांटाप् स्वयमेवतीक्ष्णव्रतास्मीतिभावः दुःखाचारेतिक्लेशकालोयंक्रियान्ममास्तीतिदर्शयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ परांबनुंप्रविश्येत्यनेनपरलो
 कंगच्छेदेवेत्युक्तं ॥ ३३ ॥ तेपिदुःखशीलाःकेनचिन्मिन्नेनदुःखसंहंतीत्यर्थः बलवंतश्चतेप्रियाश्च ॥ ३४ ॥ हेनंदिनिसुखदे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इतिवि० नैल० भारतभावदीपेनवमो० ॥ ९ ॥

उपयात्उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैशोरूपान्तरप्रकाशनकर्मयस्यसवैश्यः अरिष्टनेमिःअप्रतिहतचक्रोस्मीतिगूढोभिसंधिः कुरुपुंगवानांपांडवानांमध्येगोसंख्यःगोइतिइंद्रियवाचित्वात्पंचानांसंख्या
गोसंख्यःपंचसंख्यःपंचमइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान्राजसिंहान्वर्त्तमानकालेराजमूर्धस्थानवेद्यिनोपलभे स्वर्गोध्वस्तइतिवद्विशेषणादर्शनाद्विशिष्टादर्शनमुक्तमित्यदोषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोसंख्योगवां

वैशंपायनउवाच सहदेवोपिगोपानांरुत्वावेपमनुत्तमं ॥ भाषांचैषांसमास्थायविराटमुपयादथ ॥ १ ॥ गोष्ठमासाद्यतिष्ठंतंभवनस्यसमीपतः ॥ राजायदृष्ट्वा
पुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मयः ॥ २ ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यभ्राजमानंनरर्षभं ॥ समुपस्थायवैराजापप्रच्छकुरुनंदनं ॥ ३ ॥ कस्यवात्वंकुतोवात्वंकिंवात्वंतुचिकीर्ष
सि ॥ नहिमेदृष्टपूर्वस्त्वंतत्त्वंब्रूहिनरर्षभ ॥ ४ ॥ संप्राप्यराजानममित्रतापनंततोब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ॥ वैश्योस्मिनाम्नाहमरिष्टनेमिर्गोसंख्यआसंकुरुपुंगवा
नां ॥ ५ ॥ वस्तुंत्वयाच्छामिविशांवरिष्ठतान्नाजसिंहान्नहिवेद्यिपार्थान् ॥ नशक्यतेजीवितुमप्यकर्मणानचत्वदन्योममरोचतेनृपः ॥ ६ ॥ विराटुवाच त्वंब्रा
ह्मणोयदिवाक्षत्रियोसिसमुद्रनेमीश्वररूपवानसि ॥ आचक्ष्वमेतत्त्वममित्रकर्शननवैश्यकर्मत्वयिविद्यतेक्षमं ॥ ७ ॥ कस्यासिराज्ञोविषयादिहागतःकिंवापि
शिंपंतवविद्यतेरुतं ॥ कथंत्वमस्मासुनिवत्स्यसेसदावदस्वकिंचापितवेह्वेतनं ॥ ८ ॥ सहदेवउवाच पंचानांपांडुपुत्राणांज्येष्ठोभ्रातायुधिष्ठिरः ॥ तस्याष्ट
शतसाहस्रागवांवर्गाःशतंशतं ॥ ९ ॥ अपरेशतसाहस्राद्विस्तावंतस्तथापरे ॥ तेषांगोसंख्यआसवैतंतिपालेतिमांविदुः ॥ १० ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचयच्चसंख्या
गतंगवां ॥ नमेऽस्यविदितंकिंचित्समंताद्दशयोजनं ॥ ११ ॥ गुणाःसुविदितात्यासंन्ममतस्यमहात्मनः ॥ आसीच्चसमयादृष्टःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ क्षिप्रंच
गावोबहुलाभवन्तिनतासुरोगोभवतीहकश्चन ॥ तैस्तैरुपायैर्विदितंममैतदेतानिशिल्यानिमग्निस्थितानि ॥ १३ ॥ ऋषभांश्चापिजानामिराजन्यूजितलक्षणा
न् ॥ येषांमूत्रमुपाघ्रायअपिवंध्याप्रसूयते ॥ १४ ॥ विराटुवाच शतंसहस्राणिसमाहितानिसवर्णवर्णस्यविमिश्रितान्गुणैः ॥ पशून्सपालान्भवतेददा
म्यहंत्वदाश्रयामपशवोभवंत्विह ॥ १५ ॥ वैशंपायनउवाच तथासराज्ञोविदितोविशांपतेरुवासतंत्रैवसुखंनरोत्तमः ॥ नचैनमन्येपिविदुःकथंचनंप्रादा
च्चतस्मैभरणंयथेप्सितं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणिसहदेवप्रवेशोदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

परीक्षकः तंतिपालःवचनकरः ॥ १० ॥ संख्यागतंपरीक्षायामवगतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समानोवर्णोयेषांतेसवर्णाःवर्णस्यवर्णेनविमिश्रिताश्चपाटलादयः विभक्त्यलोपआर्षः सवर्णाश्चवर्ण
विमिश्रिताश्चतान् तत्तद्गुणैःउपलक्षितान् ॥ १५ ॥ राज्ञोरारज्यकर्तुःविशांपतेः प्रजापालकस्य भरणवेदनं ॥ १६ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

अदृश्यतदृष्टः रूपसंपदाउपलक्षितः प्राकारवप्रेस्थितैः तत्समीपेवास्थितोऽदृश्यतदृष्टः प्रतिमुच्यपरिधायदीर्घेकुंडलेताटंके कंबूनांशंखानामुपरिकंबूपरिहाटकेकनकमयेवलंयेचपरिमुच्य ॥ १ ॥ दीर्घान् मूर्धजान्बाहूचप्रविकीर्यप्रसार्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ परिहारकामः अमात्येषुराज्यभारंन्यस्तुकामः ॥ ७ ॥ देव्याउत्तरायाः ॥ ८ ॥ येनहेतुनाइदंरूपंमजातंतत्कीर्त्तनंतवनिक्टेव्यर्थंशोकंकरंचेत्यर्थः

वैशंपायनउवाच अथापरोदृश्यतरूपसंपदास्त्रीणामलंकारधरोबृहत्पुमान् ॥ प्राकारवप्रेप्रतिमुच्यकुंडलेदीर्घेचकंबूपरीहाटकेशुभे ॥ १ ॥ बाहूचदीर्घान्प्रवि कीर्यमूर्धजान्महाभुजोवारणतुल्यविक्रमः ॥ गतेनभूमिंप्रतिकंपयंस्तदाविराटमासाद्यसभासमीपतः ॥ २ ॥ तंप्रेक्ष्यराजोपगतंसभातलेव्याजात्प्रतिच्छन्नमरि प्रमाथिनं ॥ विराजमानंपरमेणवर्चसासुतंमहेंद्रस्यगजेंद्रविक्रमं ॥ ३ ॥ सर्वानपृच्छच्चसभानुचारिणःकुतोयमायातिपुरानमेश्रुतः ॥ नचैनमूचुर्विदितंतदा नराःसंविस्मयंवाक्यमिदंनृपोब्रवीत् ॥ ४ ॥ सत्वोपपन्नःपुरुषोमरोपमःश्यामोयुवावारणयूथप्रोपमः ॥ आमुच्यकंबूपरिहाटकेशुभेविमुच्यवेणीमपिनत्पकुंड ले ॥ ५ ॥ स्रग्वीसुकेशःपरिधायचान्यथाशुशोभधन्वीकवचीशरीयया ॥ आरुह्ययानंपरिधावतांभवान्सुतैःसमोमेभववामयासमः ॥ ६ ॥ वृद्धोत्थहंवैपरिहा रकामःसर्वान्मत्स्यांस्तरसापालयस्व ॥ नैवंविधाःस्त्रीवरूपाभवंतिकथंचनेतिप्रतिभातिमेमनः ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच गायामिनृत्याम्यथवादयामिभद्रोस्मि नृत्येकशलोस्मिगीते ॥ त्वमुत्तरायैप्रदिशस्वमांस्वयंभवामिदेव्यानरदेवनर्तकः ॥ ८ ॥ इदंतुरूपंममयेनकिंतवप्रकीर्तयित्वाभृशशोकवर्द्धनं ॥ बृहन्नलांमांनरदे वविद्धिसुतंसुतांवापितृमातृवर्जितां ॥ ९ ॥ विराटुवाच ददामितेहंतवरंबृहन्नलेसुतांचमेनर्त्तययाश्रुतादृशीः ॥ इदंतुतेकर्मसमंनमेमतंसमुद्रनेमिंपृथि वींत्वमर्हसि ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच बृहन्नलांतामभिवीक्ष्यमत्स्यराटकलासुनृत्येषुतथैववादिते ॥ संमंच्यराजाविविधैःस्वमंत्रिभिःपरीक्ष्यचैनंप्रमदा भिराशुवै ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वमप्यस्यनिशम्यचस्थिरंततःकुमारीपुरमुत्ससर्जतं ॥ सशिक्षयामासचगीतवादितंसुतांविराटस्यधनंजयःप्रभुः ॥ १२ ॥ सखीश्र तस्याःपरिचारिकास्तथाप्रियश्रुतासांसवभूवपांडवः ॥ १३ ॥ तथाससत्रेणधनंजयोवसन्प्रियाणिकुर्वन्सहताभिरात्मवान् ॥ तथाचतंतत्रनजज्ञिरेजनाबहि श्वरावाप्यथचांतरेचराः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिपांडवप्रवेशपर्वणिअर्जुनप्रवेशोनामएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ ९ ॥ तेसमंतदाकृत्यायुक्तंनइतिमेमममंतं ॥ १० ॥ ११ ॥ अपुंस्त्वंस्त्रीबत्वं निशम्यआलोष्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ सत्रेणकैतवेन ॥ सत्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेचकैतवेइतिविश्वः नजज्ञिरेनज्ञातवतः ॥ १४ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाष्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रकृतिजाति विनयंशिक्षां प्रतिपत्तिदोषनिराकरणप्रकारं चिकित्सितं व्याध्युपशमोपायं ॥ ७ ॥ कातरंभीरु वडवाअश्वा अतएवयंथिकंअश्वशास्त्रं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वैशंपायनउवाच अथापरोदृश्यतपांडवःप्रभुर्विराटराजंतरसासमेयिवान् ॥ तमापतंतंददृशेपृथग्जनोविमुक्तमभ्रादिवसूर्यमंडलं ॥ १ ॥ सर्विहयानैक्षत
तांस्ततस्ततःसमीक्षमाणंसददर्शमत्स्यराट् ॥ ततोब्रवीत्ताननुगान्नरेश्वरःकुतोयमायातिनरोऽमरोपमः ॥ २ ॥ अयंहयानीक्षतिमामकान्दृढंध्रुवंहयज्ञोभविता
विचक्षणः ॥ प्रवेशतामेपसमीपमाशुमेविभातिवीरोहियथाऽमरस्तथा ॥ ३ ॥ अभ्येत्यराजानममित्रहाऽब्रवीज्जयोस्तुतेपार्थिवभद्रमस्तुवः ॥ हयेषुयुक्तो नृप
संमतःसदातवाश्वसूतोनिपुणोभवाम्यहं ॥ ४ ॥ विराटउवाच ददामियामानिधनंनिवेशनंममाश्वसूतोभवितुंत्वमर्हसि ॥ कुतोसिकस्यासिकथंत्वमागतःप्र
ब्रूहिशिल्पंतवविद्यतेचयत् ॥ ५ ॥ नकुलउवाच पंचानांपांडुपुत्राणांज्येष्ठोभ्रातायुधिष्ठिरः ॥ तेनाहमश्वेषुपुरानियुक्तःशत्रुकर्शन ॥ ६ ॥ अश्वानांप्रकृतिवेद्यि
विनयंचापिसर्वशः ॥ दुष्टानांप्रतिपत्तिचक्रत्संचैवचिकित्सितं ॥ ७ ॥ नकातरंस्यान्मजातुवाहनंनमेस्तिदुष्टावडवाकुतोहयाः ॥ जनस्तुमामाहसचापिपांड
वोयुधिष्ठिरोग्रंथिकमेवनामतः ॥ ८ ॥ विराटउवाच यदस्ति किंचिन्ममवाजिवाहनंतदस्तुसर्वत्वदधीनमद्यवै ॥ येचापिकेचिन्ममवाजियोजकास्त्वदाश्रयाः
सारथयश्चसंतुमे ॥ ९ ॥ इदंतवेष्टंयदिवैसुरोपमब्रवीहियुत्तेप्रसमीक्षितं वसु ॥ नतेनुरूपंहयकर्मविद्यतेप्रभासिराजेवहिसंमतोमम ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्येवहिद
र्शनेनमेसमंतवेदंप्रियमत्रदर्शनं ॥ कथंतुभृत्यैःसविनाकृतोवनेवसत्यनिघोरमतेचपांडवः ॥ ११ ॥ वैशंपायनउवाच तथासगंधर्ववरोपमोयुवाविराटराज्ञा
मुदितेनपूजितः ॥ नचैनमन्येपिविदुःकथंचनप्रियाभिरामंविचरंतमंतरा ॥ १२ ॥ एवंहिमत्स्येन्यवसंतपांडवायथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ॥ अज्ञातचर्याव्यचर
न्समाहिताःसमुद्रनेमीपतयोतिदुःखिताः ॥ १३ ॥ इतिश्रीम०विराटप०पां०नकुलप्रवेशेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तंचेदंप्रवेशपर्व ॥ १३ ॥ अथसमय
पालनपर्व ॥ जनमेजयउवाच एवमेतत्स्यनगरेप्रच्छन्नाःकुरुनंदनाः ॥ अत ऊर्ध्वमहावीर्याःकिमकुर्वतवैद्विज ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच एवमत्स्यस्यनगरेप्रं
च्छन्नाःकुरुनंदनाः ॥ आराधयंतोराजानंयदकुर्वततच्छृणु ॥ २ ॥ तृणविंदुप्रसादाच्चधर्मस्यचमहात्मनः ॥ अज्ञातवासमेवंतुविराटनगरेऽवसन् ॥ ३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिश्रीविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनकुलप्रवेशोनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १३ ॥ १२ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ संपादयंतोऽन्योन्यमाराधयंतः गर्भधृताइवमच्छन्त्वेभसेवाश्रमेणचदुःखिताइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मणउत्सवःशरदिनवधःन्योत्पत्तोसर्वैःक्रियतेस
 चदेशविशेषप्रसिद्धः ॥ १४ ॥ यथाब्रह्मणःसमाजेब्रह्मलोकेकैलासेवापशुपतेःसमाजेइवमत्स्येषुसमापेतुरितिबंधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्ववदाताःअत्यंतनिर्मलाः मनस्विनःप्रीत्मनसः ॥ लब्धलक्षाःप्राप्तवि
 युधिष्ठिरःसभास्तारोमत्स्यानामभवत्प्रियः ॥ तथैवचविराटस्यसपुत्रस्यविशांपते ॥ ४ ॥ सत्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामासपांडवः ॥ अक्षवत्यांयथाकामंसूत्रव
 द्धानिवद्विजान् ॥ ५ ॥ अज्ञातंचविराटस्यविजित्यवसुधर्मराट् ॥ भ्रातृभ्यःपुरुषव्याघ्रोयथार्हसंप्रयच्छति ॥ ६ ॥ भीमसेनोपिमांसानिभक्ष्याणिविविधानिच ॥
 अतिस्त्रष्टानिमत्स्येनविक्रीणीतेयुधिष्ठिरे ॥ ७ ॥ वासांसिपरिजीर्णानिलब्धान्यंतःपुरेर्जुनः ॥ विक्रीणानश्वसर्वेभ्यःपांडवेभ्यःप्रयच्छति ॥ ८ ॥ सहदेवोपिगोपा
 नांवेपमास्थायपांडवः ॥ दधिक्षीरंघृतंचैवपांडवेभ्यःप्रयच्छति ॥ ९ ॥ नकुलोपिधनंलब्ध्वाकृतेकर्मणिवाजिनां ॥ तुष्टेतस्मिन्नरपतौपांडवेभ्यःप्रयच्छति ॥ १०
 कृष्णातुसर्वान्भर्तृस्तान्निरीक्षंतीतपस्विनी ॥ यथापुनरविज्ञातातयाचरतिभामिनी ॥ ११ ॥ एवंसंपादयंतस्तेतदान्योन्यंमहारथाः ॥ विराटनगरेचेरुःपुनर्गर्भ
 धृताइव ॥ १२ ॥ साशंकाधार्तराष्ट्रस्यभयात्पांडुसुतास्तदा ॥ प्रेक्षमाणास्तदाकृष्णामूपुच्छन्नानराधिप ॥ १३ ॥ अथमासेचतुर्थेतुब्रह्मणःसुमहोत्सवः ॥ आसी
 त्समृद्धोमत्स्येषुपुरुषाणांसुसंमतः ॥ १४ ॥ तत्रमह्लाःसमापेतुर्दिग्भ्योराजनसहस्रशः ॥ समाजेब्रह्मणोराजन्यथापशुपतेरिव ॥ १५ ॥ महाकायामहावीर्याःका
 लखंजाइवासुराः ॥ वीर्यान्मत्तावलोदग्राराज्ञासमभिपूजिताः ॥ १६ ॥ सिंहस्कंधकटिग्रीवाःस्ववदातामनस्विनः ॥ असकृद्बुध्वलक्षास्तेरंगेपार्थिवसन्निधौ
 ॥ १७ ॥ तेषामेकोमहानासीत्सर्वमहानथाद्भयत् ॥ आवल्गमानंतंरंगेनोपतिष्ठतिकश्चन ॥ १८ ॥ यदासर्वेविमनसस्तेमह्लाहतचेतसः ॥ अथसूदेनतंमहंयोध
 यामासमत्स्यराट् ॥ १९ ॥ नोद्यमानस्तदाभीमोदुःखेचैवाकरोन्मतिं ॥ नहिशक्नोतिविराटप्रत्याख्यातुंनराधिपं ॥ २० ॥ ततःसंपुरुषव्याघ्रःशार्दूलशिथिल
 श्वरन् ॥ प्रविवेशमहारंगंविराटमभिपूजयन् ॥ २१ ॥ वबंधकक्षांकौतियस्ततःसंहर्षयन्जनं ॥ ततस्तुटत्रसंकाशंभीमोमहंसमाद्भयत् ॥ २२ ॥ जीमूतंनामतं
 तत्रमहंप्रख्यातविक्रमं ॥ तावुभौसुमहोत्साहावुभौभीमपराक्रमौ ॥ २३ ॥ मत्ताविवमहाकायौवारणौषष्टिहायनौ ॥ ततस्तौनरशार्दूलौवाहुयुद्धंसमीयतुः ॥ २४ ॥
 वीरौपरमसंहृष्टावन्योन्यजयकांक्षिणौ ॥ आसीत्सुभीमःसंपातोवज्रपर्वतयोरिव ॥ २५ ॥

दुःखंनतुभंगभयात् विदतेप्रकाशे ॥ २० ॥ २१ ॥ कक्षांपरिकरं कच्छामितिपाठेपिसएवार्थः यद्वाकक्षांरज्जुं रज्जापाटनज्यान्मह्लैरंगुल्योबध्यंतइतिप्रसिद्धैरंगुलीर्वत्त्वैत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

जयाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सूदेनभीमेन ॥ १९ ॥ दुःखेनैवपारतंत्र्यात्प्राकट्यभयाद्वा

॥ २६ ॥ कृतंकचिद्देशेनिपीडनं प्रतिकृतंतस्यमोचनं सुसंकटैःमुष्टिपहणेनकरीकृतैः सकंटकैरितिपाठेसकवचैःसकिणैर्वा कंटकोवाहुचरणकवचेकठिनेकिणेइतिविश्वः संनिपातोऽगसंघटनं अवधूततेनैवंदू
रीकरणं प्रमाथादयउक्तामल्लशास्त्रे निपात्यपेषणंभूमौप्रमाथइतिकथ्यते यत्तूत्थायांगमथनंतदुन्मथनमुच्यते ॥ २७ ॥ क्षेपणंकथ्यतेयत्तुस्थानात्पच्यावनंहठत् उभयोर्भुजयोर्मुष्टिरुमध्येचिपात्यते मुष्टिरित्यु
च्यतेतज्ज्ञैर्मल्लविद्याविशारदैः अवाङ्मुखंस्वंधगतंभ्रामयित्वातथैवयः क्षिप्रस्यशब्दःसभवेद्वराहोद्धूतनिःस्वनः तलैर्वज्रनिपातैःवज्रवट्टपातैश्चपेटैः अंगुल्यःप्रसृतायास्तुताःप्रसृष्टाउदीरिताः ॥ २८ ॥ ऋज्वीदृ
उभौपरमसंहृष्टौबलेनातिबलावुभौ ॥ अन्योन्यस्यांतरंप्रेप्सूपरस्परजयैषिणौ ॥ २६ ॥ उभौपरमसंहृष्टौमत्ताविवमहागजौ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्वाहुभिश्चसुसं
कटैः ॥ सन्निपातावधूतैश्चप्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ २७ ॥ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैववराहोद्धूतनिःस्वनैः ॥ तलैर्वज्रनिपातैश्चप्रसृष्टाभिस्तथैवच ॥ २८ ॥ शल्लकानख
पातैश्चपादोद्धूतैश्चदारुणैः जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैःशिरोभिश्चावघटनैः ॥ २९ ॥ तद्युद्धमभवद्दोरमशस्त्रंवाहुतेजसा ॥ बलप्राणेनशूराणांसमाजोत्सवसन्नि
धौ ॥ ३० ॥ अरज्यतजनःसर्वःसोत्कुष्टनिनदोत्थितः ॥ बलिनोःसंयुगेराजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥ आकर्षतुरथा
न्योन्यंजानुभिश्चापिजघ्नतुः ॥ ३२ ॥ ततःशब्देनमहताभर्त्सयंतौपरस्परं ॥ व्यूढोरस्कौदीर्घभुजौनियुद्धकुशलावुभौ ॥ बाहुभिःसमसज्जेतामायसैःपरिघैरिव ॥
॥ ३३ ॥ चकर्षदोर्भ्यामुत्पात्यभीमोमल्लममित्रहा ॥ निनदंतमभिक्रोशनशादूलइववारणं ॥ ३४ ॥ समुद्यम्यमहाबाहुर्भ्रामियामसवीर्यवान् ॥ ततोमल्लाश्रमत्स्या
श्चविस्मयंचक्रिरेपरं ॥ ३५ ॥ भ्रामयित्वाशतगुणंगतसत्वमचेतनं ॥ प्रत्यपिषन्महाबाहुर्मल्लंभुवित्कोदरः ॥ ३६ ॥ तस्मिन्विनिहतेवीरेजीमूतेलोकविश्रुते ॥
विराटःपरमंहर्षमगच्छद्वांधवैःसह ॥ ३७ ॥ प्रहर्ष्यत्यददौवित्तंवदुराजामहामनाः ॥ बलकामयमहारंगेयथावैश्रवणस्तथा ॥ ३८ ॥ एवंससुबहून्मल्लान्पुरुषांश्चम
हावलान् ॥ विनिघ्नन्मत्स्यराजस्यप्रीतिमाहरदुत्तमां ॥ ३९ ॥ यदास्यतुल्यःपुरुषोनकश्चित्तत्रविद्यते ॥ ततोव्याघ्रैश्चसिंहैश्चद्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ ४० ॥ पुनरं
तःपुरगतःस्त्रीणांमध्येवकोदरः ॥ योध्यतेसविराटेनसिंहैर्मत्तैर्महावलैः ॥ ४१ ॥

भ्रामिःशिरोभिश्चकृतैरवघटनैरास्फालनैः अश्मनिर्घोषैरित्युभयविशेषणं ॥ २९ ॥ अशस्त्रंनिधं यथोक्तंतत्रैवं बाहुयुद्धंहिमल्लानामशस्त्रमृषिभिःसृष्टं सृष्टस्यतस्यनस्वर्गोयशोनेहापिविद्यतइति बलप्राणेनबले
नशरीरबलेनप्राणेनमानसबलेन ॥ ३० ॥ सोत्कुष्टनिनदःहीहीशब्दोच्चारणेनयज्जितस्यसमुत्थापनंतत्सहितः ॥ ३१ ॥ आकर्ष्यक्रोडीकरणंप्रकर्षणमुदाहृतं आकर्षणंलीलयैवसंभ्रवीकरणंसृष्टं पुरःपश्चात्प्रा
श्र्वयोश्चाभ्याकर्षोभ्रमणंतथा पश्चात्प्रापतनंवेगाद्विकर्षणमुदाहृतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गतसत्त्वंनष्टबुद्धिंअतएवअचेतनंशवभूतं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीविराटपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्यत्रौषधं एतां विना ॥ ८ ॥ प्रत्यग्रह
 वीभत्सुरपिगीतेन स्वनृत्येन च पांडवः ॥ विराटतोषयामास सर्वाश्चांतःपुरस्त्रियः ॥ ४२ ॥ अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ॥ तोषयामास राजानं न कुलो
 नृपसत्तमं ॥ ४३ ॥ तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत् प्रीतो राजा धनं बहु ॥ विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा सह देवस्य चाभितः ॥ धनं ददौ बहुविधं विराटः पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ द्रौपदी
 प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्लिश्यमानान् महारथान् ॥ नातिप्रीतमनाराजन्निःश्वासपरमाभवत् ॥ ४५ ॥ एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ॥ कर्माणितस्य कुर्वाणा विरा
 टनृपतेस्तदा ॥ ४६ ॥ इ० म० भा० विराट० समयपालनप० जीमूतवधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं चेदं समयपालनपर्व ॥ ७ ॥ अथ कीचकवधपर्व ॥ वैशंपा
 यन उवाच वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ॥ महारथेषु च नृपुमासादशसमाययुः ॥ १ ॥ याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषती विशांपते ॥ आवसत्य रिचाराहा सु
 दुःखं जनमेजय ॥ २ ॥ तथा चरंती पांचाली सुदेष्णाया निवेशने ॥ तां देवीं तोषयामास तथा चांतःपुरस्त्रियः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः ॥ सेना
 पतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजां ॥ ४ ॥ तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरंती देवतामिव ॥ कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः ॥ ५ ॥ स तु कामान्नि संतप्तः सुदेष्णाम्
 वृभामिनी ॥ ७ ॥ का देवरूपा हृदयंगमा शुभेत्या च क्ष्वमेकस्य कुतोऽत्र शोभने ॥ चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशेन चान्यदत्रौषधमस्ति मे मतं ॥ ८ ॥ अहो तवेयं परि
 चारिका शुभाप्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियं ॥ अयुक्तरूपं हि करोति कर्मते प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ९ ॥ प्रभूतनागाश्वरथं महाजनं समृद्धियुक्तं बहुपा
 नभोजनं ॥ मनोहरं कांचनचित्रभूषणं गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ १० ॥ ततः सुदेष्णामनुमंत्र्य कीचकस्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजां ॥ उवाच कृष्णामभिसां
 त्वयं स्तदा मृगेंद्रकन्यामिव जंबुकोवने ॥ ११ ॥ कात्वं कस्यासि कल्याणिकुतो वा त्वं वरानने ॥ प्राप्ता विराटनगरं त्वमाचक्ष्व शोभने ॥ १२ ॥ रूपमग्र्यं तथा कांतिः
 सौकुमार्यमनुत्तमं ॥ कांत्या विभाति वक्रं तेशां कडुवनिर्मलं ॥ १३ ॥ न त्रे सुविपुले सुश्रुपद्यपत्रनिभेषु भे ॥ वाक्यं ते चारुसर्वांगिपरपुष्टरुतोपमं ॥ १४ ॥ एवं
 रूपामयानासीकाचिदन्यामहीतले ॥ न दृष्टपूर्वासु श्रोणियादृशी त्वमनिदिते ॥ १५ ॥

पादिव्यरूपा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ परपुष्टः कोकिलः ॥ १४ ॥ १५ ॥

भूतिः ईश्वरीश्वर्याभिमानिनीदेवता ॥ १६ ॥ अनंगांगविहारिणीस्मरदेहेनकीडंतीरतिरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ईक्षणपक्ष्मणानेत्रपक्ष्मणांस्मितंईषदुन्मीलनंतदेवज्योत्स्नोपमंमनसआल्हादकरं लक्ष्मणमितिमादेव
क्रचंद्रविशेषणं ॥ १८ ॥ १९ ॥ सुजातौउन्नतौ ॥ निरंतरौपृथुत्वात्संश्लिष्टौ ॥ २० ॥ कुड्मलेति मुकुलीभूतपद्माकारौ ॥ २१ ॥ करापंगुष्ठादिमध्यमांतोवितस्तिःतेनसंमितंकरामित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

लक्ष्मीःपद्मालयाकात्वमयभूतिःसुमध्यमे ॥ डीःश्रीःकीर्त्तिरथोकांतिरासांकात्वंवरानने ॥ १६ ॥ अतीवरूपिणीकिंत्वमनंगांगविहारिणी ॥ अतीवभ्राजसेसु
भ्रुप्रभेवेदोरनुत्तमा ॥ १७ ॥ अपिचेक्षणपक्ष्मणांस्मितज्योत्स्नोपमंशुभं ॥ दिव्यांशुरश्मिभिर्वृत्तंदिव्यकांतिमनोरमं ॥ १८ ॥ निरीक्ष्यवक्रचंद्रतेलक्ष्म्यानुपम
यायुतं ॥ कृत्स्नजगतिकोनेहकामस्यवशगोभवेत् ॥ १९ ॥ हारालंकारयोग्यौतुस्तनौचोभौसुशोभनौ ॥ सुजातौसहितौलक्ष्म्यापीनौवृत्तौनिरंतरौ ॥ २० ॥ कुड्म
लांबुरुहाकारौतवसुभ्रुपयोधरौ ॥ कामप्रतोदाविवमांतुदतश्चारुहासिनि ॥ २१ ॥ वलीविभंगचतुरंस्तनभारविनामितं ॥ कराग्रसंमितंमध्यंतवेदंतनुमध्यमे
॥ २२ ॥ दृष्ट्वैवचारुजघनंसरित्पुलिनसंनिभं ॥ कामव्याधिरसाध्योमामप्याक्रामतिभामिनि ॥ २३ ॥ जज्वालचाग्निमदनोदावाग्निरिवनिर्दयः ॥ त्वत्संगमा
भिसंकल्पविवृद्धोमांदहत्ययं ॥ २४ ॥ आत्मप्रदानवर्षेणसंगमांभोधरेणच ॥ शमयस्ववरारोहेज्वलंतंमन्मथानलं ॥ २५ ॥ मच्चित्तोन्मादनकरामन्मथस्यशरो
कराः ॥ त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राःशशिनिभानने ॥ मत्स्यंविदार्यहृदयमिदंनिर्दयवेगिताः ॥ २६ ॥ प्रविष्टात्सितापांगिप्रचंडाश्रंढदारुणाः ॥ अत्युन्मादस
मारंभाःप्रीत्युन्मादकरामम ॥ आत्मप्रदानसंभोगैर्मांमुद्धर्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ चित्रमाल्यांबरधरासर्वाभरणभूषिता ॥ कामंप्रकामंसेवत्वमयासहविलासिनि
॥ २८ ॥ नार्हसीहासुखं वस्तुंसुखार्हासुखवर्जिता ॥ प्राप्नुत्यनुत्तमंसौख्यंमत्तस्त्वंमत्तगामिनि ॥ २९ ॥ स्वादन्यमृतकल्पानिपेयानिविधानिच ॥ पिवमानाम
नोज्ञानिरममाणायथासुखं ॥ ३० ॥ भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यंचाप्यनुत्तमं ॥ पानंपिवमहाभागेभोगैश्चानुत्तमैःशुभैः ॥ ३१ ॥ इदंहिरूपंप्रथमतवानघेनि
अहंचंतसुंदरिदासवत्स्थितःसदाभविष्येवशगोवरानने ॥ ३२ ॥ त्वजामिदारान्ममयेपुरातनाभवंतुदास्यस्तवचारुहासिनि ॥
अहंचंतसुंदरिदासवत्स्थितःसदाभविष्येवशगोवरानने ॥ ३३ ॥ द्रौपद्युवाच अप्रार्थनीयामिहमांसूतपुत्राभिमन्यसे ॥ निहीनव्रणीसैरंध्रीवीभत्सांकेशकारि
णी ॥ ३६ ॥ परदारास्मिभद्रतेनयुक्तंतवसांप्रतं ॥ दयिताःप्राणिनांदाराधर्मसमनुचितय ॥ ३७ ॥

संज्ञिपतंसमारंभतेतेअत्युन्मादसमारंभाः त्वदलाभेरिष्याम्येवेतिभावः ॥ २ ॥ कामंस्मरंप्रकाममतिशयितं ॥ २८ ॥ प्रामुहिलभत्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अभिमन्यसेकामयसे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३६ ॥ मिथ्याभिगृह्णः वितथाभिनिवेशी महद्भयंमृत्युं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ मन्यसेलिप्ससे शिशोश्चंद्रवदहंतवदुर्लभास्मी
 तिभावः ॥ ५३ ॥ तेषांप्रियामिति तेषांप्रसिद्धानांगंधर्वाणांप्रियांप्रार्थयतस्तेनवभुविगत्वादिवंवागत्वाशरणंभविष्यति अतएवहेकीचकतेतवकामांधस्यसादृशादृष्टिर्बुद्धिरितियावत् याशुभंस्वी
 परदारैनेतेबुद्धिर्जातुकार्याकथंचन ॥ विवर्जनंत्यकार्याणामेतत्सुपुरुषव्रतं ॥ ३८ ॥ मिथ्याभिगृह्णोहिनरः पापात्मा मोहमास्थितः ॥ अयशः प्राप्नुयाद्द्वोरमहंद्वा
 प्राप्नुयाद्भयं ॥ ३९ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्तु सैरंध्याकीचकः काममोहितः ॥ जानन्नपिसुदुर्बुद्धिः परदाराभिर्मर्शने ॥ ४० ॥ दोषान्बहून्प्राणहरान् सर्व
 त्याख्याय च मांभीरुवशंगंप्रियवादिनं ॥ नूनं त्वमसितापांगिपश्चात्तापं करिष्यसि ॥ ४३ ॥ अहं हि सुभ्रुराज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ॥ प्रभुर्वासयिता चैव वी
 ह ॥ भोक्तव्येषु च कल्याणिकस्माद्दास्ये रताद्यसि ॥ ४६ ॥ मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भुंक्ष्व भोगाननुत्तमान् ॥ ४७ ॥ एवमु
 रैर्नित्यं मामभिरक्षितां ॥ ४९ ॥ न चाप्यहं त्वया लभ्या गंधर्वाः पतयो मम ॥ त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ ५० ॥ अशक्यं रूपं पुरुषैरध्वानं गंतुमिच्छ
 तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि प्रमाथिनो देवसुता हि खेचराः ॥ ५२ ॥ त्वंकालरात्रौ मिव कश्चिदातुरः किं मां दृढं प्रार्थयसे यकीचक ॥ किं मातुरं केशयितो यथा शिशु
 ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिकीचकरूपणासंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १३ ॥

दारनिवृत्तिरूपेण कामितेन संजीवनं भवतीति शेषः अन्यथामरिष्यसीत्यर्थः न मे भुवीति पाठे तेषांप्रियांप्रार्थयतो मे ममकोपि त्रातान भविष्यतीति दृशा बुद्धिस्तव नास्तीति संबन्धः याते च संजीवनमर्थयत्तमिति पाठे तु
 यादृष्टिस्तव संजीवनं च भवति कीदृशं संजीवनं अर्थयत्तव स्वधोनं तस्माद्द्वितीयाभिनिवेशिनस्ते जीवनं नास्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ इति विराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिकीचकरूपणासंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ समेयान्मांउपगच्छेत् माऊहादितिच्छेदः ऊहात्वितीर्कात्तंउपायंयुक्त्यापरीसस्वेतियोज्यं . प्राणान्माप्रहासिषमितिच ॥ २ ॥ ३ ॥ कृष्णायाःप्राप्त्यर्थेउद्योगंउद्यमंचानुचित्येतियोज्यं ॥ ४ ॥ पर्वणि
 मद्यपायिनांउत्सवकालेचतुर्दश्यादौ समुद्दिश्यअद्याहंसुदेष्णार्थमन्नादिकंकारयामीतिकीर्तयित्वाख्यापयित्वा ॥ ५ ॥ विजनेएकाते निरवपहेनिअतिबंधे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उपमंत्रिताप्रार्थिता ॥ ९ ॥
 वैशंपायनउवाच . प्रत्याख्यातोराजपुत्र्यासुदेष्णांकीचकोब्रवीत् ॥ अमर्थादेनकामेनघोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १ ॥ यथाकैकेयिसैरंधीसमेयात्तद्विधीयतां ॥
 येनोपायेनसैरंधींभजेन्मांगजगामिनी ॥ तंसुदेष्णोपरीप्सस्वप्राणान्मोहात्प्रहासिषं ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यसावदुःशःश्रुत्वावाचंविलपतस्तदा ॥
 विराटमहिषीदेवीकृपांचक्रेमनस्विनी ॥ ३ ॥ स्वमंत्रमभिसंधायतस्यार्थमनुचित्यच ॥ उद्योगंचैवरुष्णायाःसुदेष्णासूतमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पर्वणित्वंसमुद्दिश्य
 सुरामन्त्रं चकारय ॥ तत्रैनांप्रेषयिष्यामिसुराहारीं तवांतिकं ॥ ५ ॥ तत्रसंप्रेषितामेनांविजनेनिरवग्रहे ॥ सांत्वयेथायथाकामंसांत्वमानारमेद्यदि ॥ ६ ॥ वैशं
 पायनउवाच इत्युक्तःसविनिक्रम्यभगिन्यावचनात्तदा ॥ सुरामाहारयामासराजार्हासुपरिष्कृतां ॥ ७ ॥ भक्षंश्चविविधाकारान्बहुंश्चोच्चावचांस्तदा ॥ कार
 च्छसैरंधीकीचकस्यनिवेशनं ॥ पानमानयकल्याणिपिपासामांप्रबाधते ॥ १० ॥ सैरंध्युवाच नगच्छेयमहंतस्यराजपुत्रिनिवेशनं ॥ त्वमेवराज्ञिजानासिय
 थासनिरपत्रपः ॥ ११ ॥ नचाहमनवद्यांगितववेश्मनिभामिनि ॥ कामवृत्ताभविष्यामिपतीनांव्यभिचारिणी ॥ १२ ॥ त्वंचैवदेविजानासियथाससमंघः
 कृतः ॥ प्रविशंत्यामयापूर्वतववेश्मनिभामिनि ॥ १३ ॥ कीचकस्तुसुकेशतिमूढोमदनदर्पितः ॥ सोवमंस्यतिमांद्द्वानयास्येतत्रशोभने ॥ १४ ॥ संतिबद्ध्य
 स्तवप्रेष्याराजपुत्रिवशानुगाः ॥ अन्यांप्रेषयभद्रंतेसहिमामवमंस्यते ॥ १५ ॥ सुदेष्णोवाच नैवत्वांजातुर्हिंस्यात्सइतःसंप्रेषितामया ॥ इत्युक्त्वाप्रद
 दौपात्रंसपिधानंहिरण्मयं ॥ १६ ॥ साशंकमानारुदतीदैवंशरणमीयुषी ॥ प्रातिष्ठतसुराहारीकीचकस्यनिवेशनं ॥ १७ ॥ सैरंध्युवाच यथाहमन्यं
 भर्तृभ्योनाभिजानामिकंचन ॥ तेनसन्धेनमांप्राप्तंमांकुर्यात्कीचकोवशे ॥ १८ ॥ वैशंपायनउवाच उपातिष्ठतसासूर्यमुहूर्त्तमबलाततः ॥ सतस्यास्तनु
 मध्यायाःसर्वसूर्योवबुद्धवान् ॥ १९ ॥ अंतर्हितंततस्तस्यारक्षोरक्षार्थमांदिशत् ॥ तच्चैनांनाजहात्तत्रसर्वावस्थास्वनिदितां ॥ २० ॥
 पानमद्यं सुरामन्त्रंचेत्युपक्रमात् तस्यैवपिपासापातुमिच्छा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ इतिविराटप० नैल० भारतभा० पंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ १ ॥ परितोहाटकेययोस्परिहाटकेकुंडलेताटकेइत्यर्थः ॥ २ ॥ मधुमाधवीमधुपुष्पजांमदिरां ॥ ३ ॥ सुराहारीसुरामाहर्तु
 कांमां पिपासामेतिमेममअतिपिपासा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विधुन्वानाकंपमाना ॥ ९ ॥ १० ॥ अपोवाहदूरीचकार ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ धूमच्छायाःकर्म नेत्रेकर्तृणी अभजतां छाग्रामि
 तांमृगीमिवसंत्रस्तांदृष्ट्वाकृष्णांसमीपगां॥ उदतिष्ठन्मुदासूतोनावलब्ध्वेवपारगः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिद्रौपदीसुराहरणेपं
 चदशोध्यायः ॥ १५ ॥ कीचकउवाच स्वागतंतेसुकेशांतेसुव्युष्टारजनीमम ॥ स्वामिनीत्वमनुप्राप्ताप्रकुरुष्वममप्रियं ॥ १ ॥ सुवर्णमालाःकंबूश्वकुंडलेपरिहाट
 के ॥ नानापत्तनजेशुभ्रेमणिरत्नचशोभनं ॥ २ ॥ आहरंतुचवस्त्राणिकौशिकान्यजिनानिच ॥ अस्तिमेशयनंदिव्यंत्वदर्थमुपकल्पितं ॥ एहितत्रमयासाद्द्विपिब
 स्वमधुमाधवीं ॥ ३ ॥ द्रौपद्युवाच अत्रैषीद्राजपुत्रीमांसुराहारींतवांतिकं ॥ पानमाहरमेक्षिप्रंपिपासामेतिचाब्रवीत् ॥ ४ ॥ कीचकउवाच अन्याभद्रे
 नयिष्यंतिराजपुत्र्याःप्रतिश्रुतं ॥ इत्येनांदक्षिणेपाणौसूतपुत्रःपरामृशत् ॥ ५ ॥ द्रौपद्युवाच यथैवाहंनाभिचरेकदाचित्पतीन्मदाद्वैमनसापिजातु ॥ तेनैवस
 त्येनवशीरुतंत्वांद्रष्टास्मिपापंपरिहृष्यमाणं ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच सतामभिप्रेक्ष्यविशालनेत्रांजिघृक्षमाणःपरिभर्त्सयंतीं ॥ जग्राहतामुत्तरवस्त्रदेशेस
 कीचकस्तांसहसाक्षिपंतीं ॥ ७ ॥ प्रगृह्यमाणानुमहाजवेनमुहुर्विनिश्वस्यचराजपुत्री ॥ तयासमाक्षिप्ततनुःसपापःपपातशाखीवनिकृत्तमूलः ॥ ८ ॥ सागृहीता
 वर्धीत् ॥ १० ॥ तस्यायोसौतदारकेणराक्षसःसंनियोजितः ॥ सकीचकमपोवाहवातवेगेनभारत ॥ ११ ॥ सपपाततदाभूमौरक्षोबलसमाहतः ॥ विघूर्णमानोनि
 श्रेष्ठश्छिन्नमूलइवद्रुमः ॥ १२ ॥ तांचासीनौदृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ॥ अमृष्यमाणौकृष्णायाःकीचकेनपराभवं ॥ १३ ॥ तस्यभीमोवधंप्रेप्सुःकीचकस्य
 दुरात्मनः ॥ दंतैर्दंतांस्तदारोषान्निष्पिपेषमहामनाः ॥ १४ ॥ धूमच्छायात्प्रभजतांनेत्रेचोच्छ्रितपक्ष्मणी ॥ सस्वेदाशुकुटीचोग्राललाटेसमवर्त्तत ॥ १५ ॥ हस्ते
 नममृदेचैवललाटंपरवीरहा ॥ भूयश्चत्वरितःक्रुद्धःसहसोत्यातुमैच्छत ॥ १६ ॥ अथावमृद्गादंगुष्ठमंगुष्ठेनयुधिष्ठिरः ॥ प्रबोधनभयाद्राजाभीमंतंप्रत्यषेधयत्
 ॥ १७ ॥ तंमत्तमिवमातंगंवीक्षमाणंवनस्पतिं ॥ सतमावारयामासभीमसेनयुधिष्ठिरः ॥ १८ ॥

गुष्ठेनहस्तांगुष्ठेन आचारादेवंज्ञेयं ॥ १७ ॥ १८ ॥

त्येकवचनांतःपाठःस्वच्छः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगुष्ठपादांगुष्ठंअं

॥ १९ ॥ २० ॥ अभिरक्षंतीगूहमाना ॥ धर्मसंहिताधर्मवद्धा ॥ २१ ॥ षष्ठेविषयेदेशपंचकव्यवधानेपिनस्वपितितेषांसार्वभौमत्वात् यद्वा बाह्येन्द्रियग्रहपंचविषयापेक्षयाषष्ठेमनोमात्रयाद्येस्वमनोरथा
 आलोकयसिक्विक्षंसूददारुतेनवै ॥ यदितेदारुभिःकृत्यंवाहिरुक्षान्निगृह्यतां ॥ १९ ॥ सासभाद्वारमासाद्यरुदतीमत्स्यमब्रवीत् ॥ अवेक्षमांणासुश्रोणीप
 तींस्तान्दीनचेतसः ॥ २० ॥ आकारमभिरक्षंतीप्रतिज्ञाधर्मसंहिता ॥ दत्तमानेवरौद्रेणचक्षुपाद्गुपदात्मजा ॥ २१ ॥ द्रौपद्युवाच येषांविरीनस्वपितिपष्ठेपि
 विषयेक्सन् ॥ तेषांमांमानिनींभार्यासूतपुत्रःपदावधीत् ॥ २२ ॥ येदद्युर्नचयाचेयुर्ब्रह्मण्याःसत्यवादिनः ॥ तेषांमांमानिनींभार्यासूतपुत्रःपदावधीत् ॥ २३ ॥
 येषांदुंदुभिनिर्घोषोज्याघोषःश्रूयतेऽनिशं ॥ तेषांमांमानिनींभार्यासूतपुत्रःपदावधीत् ॥ २४ ॥ येचतेजस्विनादांतावलवंतोऽतिमानिनः ॥ तेषांमांमानिनीं
 भार्यासूतपुत्रःपदावधीत् ॥ २५ ॥ सर्वलोकमिमंहन्युर्धर्मपाशसितास्तुये ॥ तेषांमांमानिनींभार्यासूतपुत्रःपदावधीत् ॥ २६ ॥ शरणंयेप्रपन्नानांभवतिशरणा
 र्थिनां ॥ चरंतिलोकेप्रच्छन्नाःकनुतेद्यमहारथाः ॥ २७ ॥ कथंतेसूतपुत्रेणवध्यमानांप्रियांसतीं ॥ मपयंतियथाक्लीवावलवंतोऽमितौजसः ॥ २८ ॥ कनुतेषामम
 पश्ववीर्यतेजश्रवते ॥ नपरीप्संतियेभार्यावध्यमानांदुरात्मना ॥ २९ ॥ मयात्रशक्यंकिंकर्तुंविराटेधर्मदूषके ॥ यःपश्यन्मामपयतिवध्यमानामनागसं ॥ ३० ॥
 नराजाराजवल्किंचित्समाचरतिकीचके ॥ दस्यूनामिवधर्मस्तेनहिसंसदिशोभते ॥ ३१ ॥ नाहमेतेनयुक्तं वैहंतुंमत्स्यतवांतिके ॥ सभासदीत्रपश्यंतुकीचकस्य
 व्यतिक्रमं ॥ ३२ ॥ कीचकोनचधर्मज्ञानचमत्स्यःकथंचन ॥ सभासदोप्यधर्मज्ञायएनंपर्युपासते ॥ ३३ ॥ वैशंपायनउवाच एवंविधैर्वचोभिःसातदा
 रुष्णाश्रुलोचना ॥ उपालभतराजानंमत्स्यानांवरवर्णिनी ॥ ३४ ॥ विराटउवाच परोक्षंनाभिजानामिविग्रहंयुवयोरहं ॥ अर्थतत्त्वमविज्ञायकिंनुस्यात्कौश
 लंमम ॥ ३५ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तुसभ्याविज्ञायरुष्णांभूयोभ्यपूजयन् ॥ साधुसाध्वितिचाप्याद्दुःकीचकंचव्यगर्हयन् ॥ ३६ ॥ सभ्याउचुः यस्ये
 यंचारुसर्वांगीभार्यास्यादायतेक्षणा ॥ परोलाभस्तुतस्यस्यान्नचशोचेत्कथंचन ॥ ३७ ॥ नहीदृशीमनुष्यंपुसुलभावरवर्णिनी ॥ नारीसर्वानवद्यांगीदेवीमन्या
 महेवयं ॥ ३८ ॥ वैशंपायनउवाच एवंसंपूजयंतस्तेरुष्णांप्रेक्ष्यसभासदः ॥ युधिष्ठिरस्यकोपात्तुललाटेस्वेदआगमत् ॥ ३९ ॥

दिरूपेपिविषयेनस्वपितिभयार्दितःसन्किमुतलोकेनस्वपितीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सिताःवद्धाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कौशलंसाध्वसांधु

गात्रस्थाःअत्रयास्थाःमातिष्ठ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शैलूपीवर्नटीवनिलज्जा ॥ ४३ ॥ दुःखदुःखदितारं व्यपनेप्यंति जीवितादितिशेषः ॥ ४४ ॥ घृणिनां दयावतातेषामर्थे तस्यतस्यसर्वस्यैवतेवध्याः
 स्तुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पश्यतोराज्ञइत्यनादरेषष्ठी राजानंलक्षीकृत्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिविराटपर्वणिनेल० भारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ सेनावाह
 अथाब्रवीद्राजपुत्रीकौरव्योमहिषींप्रियां ॥ गच्छसैरंधिमाऽत्रस्थाःसुदेण्यायानिवेशनं ॥ ४० ॥ भर्तारमनुरुंधंत्यक्लिश्यंतेवीरपत्नयः ॥ शुश्रूषयाक्लिश्यमानाः
 पतिलोकंजयंत्युत ॥ ४१ ॥ मन्येनकालंक्रोधस्यपश्यंतिपतयस्तव ॥ तेनत्वांनाभिधावंतिगंधर्वाःसूर्यवर्चसः ॥ ४२ ॥ अकालज्ञासिसैरंधिशैलूपीवविरोदिषि ॥
 विघ्नंकरोपिमत्स्यानांदीव्यतांराजससदि ॥ ४३ ॥ गच्छसैरंधिगंधर्वाःकरिष्यंतितवप्रियं ॥ व्यपनेप्यंतितेदुःखंयेनतेविप्रियंरुतं ॥ ४४ ॥ सैरंध्युवाच अती
 वतेषांघृणिनामर्थेहंधर्मचारिणी ॥ तस्यंतस्यैवतेवध्यायेषांज्येष्ठोक्षदेविता ॥ ४५ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्त्वाप्राद्रवल्हणासुदेण्यायानिवेशनं ॥ केशान्मु
 क्त्वाचसुश्रूणीसैरंध्राहोहितेक्षणा ॥ ४६ ॥ शुशुभेवदनंतस्यारुदंत्याःसुचिरंतदा ॥ मेघलेखाविनिर्मुक्तंदिवावशशिमंडलं ॥ ४७ ॥ सुदेणोवाच कस्त्वाव
 धीद्वरारोहेकस्माद्रोदिषिशोभने ॥ कस्याद्यनसुखंभद्रेकेनतेविप्रियंरुतं ॥ ४८ ॥ द्रौपद्युवाच कीचकोमावधीत्तत्रसुराहारींगतांतव ॥ सभायांपश्यतोराज्ञो
 यथैवविजनेवने ॥ ४९ ॥ सुदेणोवाच घातयामिसुकेशांतिकीचकंयदिमन्यसे ॥ योसौत्वांकामसंमत्तोदुर्लभामवमन्यते ॥ ५० ॥ सैरंध्युवाच अन्येचैनं
 वधिष्यंतियेषामागःकरोतिसः ॥ मन्येचैवाद्यसुव्यक्तंयमलोकंगमिष्यति ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधप०द्रौपदीपरिभ्रुवेपोडशो
 ध्यायः ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच साहतासूतपुत्रेणराजपत्नीयशस्विनी ॥ वधंरुष्णापरीप्संतोसेनावाहस्यभामिनी ॥ १ ॥ जगामावासमेवाथसातदाहु
 पदात्मजा ॥ कृत्वाशौचंयथान्यायंरुष्णासातनुमध्यमा ॥ २ ॥ गात्राणिवाससीचैवप्रक्षाल्यसलिलेनसा ॥ चितयामासरुदंतीतस्यदुःखस्यनिर्णयं ॥ ३ ॥
 किंकरोमिक्कगच्छामिकथंकार्यंभवेन्मम ॥ इत्येवंचितयित्वासाभीमंवेमनसागमत् ॥ ४ ॥ नान्यःकर्त्ताकृतेभीमान्ममाद्यमनसःप्रियं ॥ ततउत्थांयरात्रौसा
 विहायशयनंस्वकं ॥ ५ ॥ प्राद्रवन्नाथमिच्छंतीरुष्णानाथवतीसती ॥ भवनंभीमसेनस्यक्षिप्रमायतलोचना ॥ ६ ॥ दुःखेनमहतायुक्तामानसेनमनस्विनी ॥ सै
 रंध्युवाच तस्मिन्जीवतिपापिष्ठेसेनावाहेममद्विषि ॥ ७ ॥ तत्कर्मरुतवानद्यकथंनिद्रांनिषेवसे ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वाथतांशालांप्रविवेशमन
 स्विनी ॥ ८ ॥

स्यसेनापतेःकीचकस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यःतत्कर्मपदाहतिरूपंरुतवान् तस्मिन्जीवति ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ समूहितेवटद्विशोभाहूपांप्राप्तेवप्रज्वालअशोभत ॥ १० ॥ सर्वश्वेतेवेति पांचालीद्रौपदीवरर्षभंवरणीयंपतिश्रेष्ठंभीमसेनंउपलक्ष्यवासितेवपुष्पिणीत्वेनकामानुरेवउपातिष्ठतसमीपेस्थितवती ॥ वस्तुतोनाकामानुरर्षिकितुद्वेषातुरैवेतिभावः ॥ तत्रदृष्टांतद्वयं ॥ इवशब्दःकाकाक्षिवदुभयत्रसंबध्यतेसर्वश्वेतेवमाहेयीवचेति ॥ सर्वश्वेतावकीयथाकामानुरावरर्षभंपतिमिति एकः ॥ तस्याःकामानुरत्वेहेतुः ॥ वनेजातेति जलेजाता तेनजलसामीप्येनलब्धाहारत्वेनउन्मत्तत्वंसूच्यते तथामाहेयीगौःसापिवासितासतीवरर्षभंसांडंबलीवर्दंतस्याअपिवासितात्वेविशेषणं त्रिहायणीति त्रिवर्षाहिगौर्यौवनाहूढाकामानुराच भवति अन्येतु श्वेतःसितेरांजहंसैकैलासेद्वीपभूपयोरितिकोशमुदाहृत्यसर्वश्वेताहंसीतिव्याचक्षते तत्रसर्वपदंव्यर्थंहंसस्यलोहितलोचनास्यचरणत्वात्तिकूलंच यद्यपित्रिहायणीत्रिवर्षागौरितिचकोशात्त्रिहा

यस्यांभीमस्तथाशेतेमृगराजइवश्वसन् ॥ तस्यारूपेणसाशालाभीमस्यचमहात्मनः ॥ ९ ॥ समूहितेवकौरव्यप्रज्वालचतेजसा ॥ सावैमहानसंप्राप्यभीमसेनंशुचिंस्मिता ॥ १० ॥ सर्वश्वेतेवमाहेयीवनेजातात्रिहायणी ॥ उपातिष्ठतपांचालीवासितेववरर्षभं ॥ ११ ॥ सालतेवमहाशालंफुल्लंगोमतितोरजं ॥ परिष्वजतपांचालीमध्यमपांडुनंदनं ॥ १२ ॥ वाहुभ्यांपरिरभ्येनंप्रावोधयदनिंदिता ॥ सिंहंसुतं वनेदुर्गेमृगराजवधूरिव ॥ १३ ॥ भीमसेनमुपाश्लिष्यदृस्तिनीवमहागजं ॥ वीणेवमधुरालापागांधारंसाधुमूर्च्छती ॥ अभ्यभापतपांचालीभीमसेनमनिंदिता ॥ १४ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेभीमसेनयथामृतः ॥ नामृतस्यहिपापीयान्भार्यामालभ्यजीवति ॥ १५ ॥ ससंप्रहायशयनंराजपुत्र्याप्रवोधितः ॥ उपातिष्ठतमेघाभःपर्यंकेसीपसंग्रहे ॥ १६ ॥ अथत्रवीद्राजपुत्रींकौरव्योमहिषींप्रियां ॥ केनास्यर्थेनसंप्राप्तात्वरितेवममांतिकं ॥ १७ ॥ नतेप्रकृतिमान्वर्णः कृशापांडुश्चलक्ष्यसे ॥ आचक्ष्वपरिशेषेणसर्वविद्यामहंयथा ॥ १८ ॥ सुखंवांयदिवाहुःखंद्वेष्यंवायदिवाऽप्रियं ॥ यथावत्सर्वमाचक्ष्वंश्रुत्वाज्ञास्यामियत्क्षमं ॥ १९ ॥ अहमेवहितेरुष्णोविश्वास्यःसर्वकर्मसु ॥ अहमापत्सुचापित्वांमोक्षयामिपुनःपुनः ॥ २० ॥ शीघ्रमुक्त्वायथाकामंयत्तेकार्यंविवक्षितं ॥ गच्छवैशयनायैवपुरानान्येनबुध्यते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधप०द्रौपदीभीमसंवादेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ १७ ॥

राःसर्वेऽनेनैवदोषेणपस्ताइत्युपेक्षिताः ॥ ११ ॥ मध्यमपांडुनंदनं भीमसेनं अमघोःसहजातत्वेनपौर्वापर्यांभावात्तौकनिष्ठावेवयुधिष्ठिरोज्येष्ठएव मध्यमत्वंभीमार्जुनयोरेवविश्रांतंनत्रापिअत्रप्रकरणान्अर्जुनमियांजज्ञीयां ॥ १८ ॥ ज्ञास्यामिउपायंचिनयिष्यामि क्षमंयोग्यं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिविराटपर्वणिनेल० भारतभावदीपसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

११ ॥ सत्ताशालातस्यां परिषत्जनसमाजः तस्य मध्ये तदा द्यूतकाले ॥ २ ॥ ३ ॥ सैंधवेन जयद्रथेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रव्रज्यं प्रव्रजनं व्रजयजो भविक्यत् तस्मै प्रव्रज्याय ॥ ११ ॥ निष्कः सुवर्णपल्लंतेषां सहस्रेण ॥ १२ ॥ रुक्मं स्वर्णरूपं हिरण्यं तस्माद् व्रजतः हिरण्यमश्रुजमिति श्रुतौ हिरण्यशब्दस्य रजतेऽपि दर्शनान् यानंगजादि युग्यं युगोपेतरं थशकटादि अश्वावद्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
द्रौपद्युवाच अशोच्यत्वं कुतस्तस्यायं स्या भर्ता युधिष्ठिरः ॥ जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १ ॥ यन्मां दासी प्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ॥ स रात्मना ॥ परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ॥ ४ ॥ मत्स्यराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ॥ कीचकेन परामृष्टा कानुजीवति माहृशी ॥ ५ ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिप्तमानां च भारत ॥ न मां जानासि कौतये किं फलं जीवितेन मे ॥ ६ ॥ यो यं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ॥ सेनानीः पुरुषव्याघ्रश्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७ ॥ समांसैरंघ्रिवेषेण वसंती राजवेश्मनि ॥ नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८ ॥ तेनोपमं च्यमाणा यावदार्हेण सपत्नहन् ॥ कालेनेव फलं पक्कं हृदयं मे विदीर्य ते ॥ ९ ॥ भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्धृतदेविनं ॥ यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनंतकं ॥ १० ॥ काहिराज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चाल्मना सह ॥ प्रव्रज्यायै वदीव्ये तवि नादुर्धृतदेविनं ॥ ११ ॥ यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनं ॥ सायं प्रातरदेवि प्यदपि संवत्सरान्वहून् ॥ १२ ॥ रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकं ॥ अश्वाश्चतरसंघाश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३ ॥ सोयं द्यूतप्रवादेन श्रियः प्रंत्यवरोपितः ॥ तूष्णीमास्ते यथामूढः स्वानिकर्माणि चिंतयन् ॥ १४ ॥ दशनांगसहस्राणि हयानां हेममालिनां ॥ यं यांत मनुयांती ह सोयं द्यूतेन जीवति ॥ १५ ॥ रथाः शतसहस्राणि नृपाणाममितांजसां ॥ उपासंत महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ॥ पात्रीहस्तादिवारात्रमतिथीन् भोजयंत्युत ॥ १७ ॥ एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ॥ द्यूतजेन त्वनर्थेन महता स मुपाश्रितः ॥ १८ ॥ एनं हि स्वर्संपन्नावहवः सूतमागधाः ॥ सायं प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ १९ ॥ सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ॥ तपःश्रुतो पसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २० ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ त्रिंशद्दासीक एकैको यान्विभार्तियुधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ अप्रतिग्राहिणां चैव यती नामूर्ध्वरेतसां ॥ दशचापिसहस्राणि सोयमास्ते नरेश्वरः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशंसं विभागस्तथैव च ॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोयमास्ते नरेश्वरः ॥ २३ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यतीनां दशसहस्राणि विभर्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यं अनैष्ठुर्यं अनुक्रोशं दयां ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ निरयंपारतंन्यं कंकोहमितियुधिष्ठिरोब्रूते कंकव्रतयुधिष्ठिरइतिपाठेकंकव्रतश्वासौयुधिष्ठिरश्चेतिसमासः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सदस्यंसजासदं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
इतिविराटपर्वणिनेल ० भारतभावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥ हीनेनीचेअसमेविषमे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रियसंवासात्प्रियस्यभीमसेनस्यसंवासःसंहवासः

अंधान्वृद्धांस्तथाऽनाथान्वालानुराष्ट्रेपुद्गुगतान् ॥ विभर्त्तिविविधानुराजाधृतिमान्सत्यविक्रमः ॥ संविभागमनानित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ सएषनिर
यंप्राप्तोमत्स्यस्यपरिचारकः ॥ सभायांदेविताराज्ञःकंकोब्रूतेयुधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ इंद्रप्रस्थेनिवसतःसमयेयस्यपार्थिवाः ॥ आसन्बलिभृतःसर्वेसोद्यान्यैर्भृतिमि
च्छति ॥ २६ ॥ पार्थिवाःपृथिवीपालायस्यासन्वशवर्त्तिनः ॥ सवशेविवशोराजापरेषामद्यवर्त्तते ॥ २७ ॥ प्रताप्यपृथिवींसर्वारश्मिमानिवतेजसा ॥ सोयंराज्ञो
विराटस्यसभास्तारोयुधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ यमुप्रासंतराजानःसभायामृषिभिःसह ॥ तमुपासीनमद्यान्यंपश्यपांडवपांडवं ॥ २९ ॥ सदस्यंसमुपासीनंपरस्यप्रि
यवादिनं ॥ दृष्ट्वायुधिष्ठिरंकोपोवद्भतेमामसंशयं ॥ ३० ॥ अतदर्हमहाप्राज्ञंजीवितार्थेभिंसंस्थितं ॥ दृष्ट्वाकस्यनदुःखंस्याद्धर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ ३१ ॥ उपा
मनपश्यसि ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिद्रौपदीभीमसंवादेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ द्रौपद्युवाच
इदंतुतेमहदुःखंयत्प्रवक्ष्यामिभारत ॥ नमेभ्यसूंयाकर्त्तव्यादुःखादेतद्ब्रवीम्यहं ॥ १ ॥ सुदकर्मणिहीनेत्वमसमेभरतर्षभ ॥ ब्रुवन्बलुवजातीयःकस्यशोकंनवर्द्धयेः
॥ २ ॥ सुपकारंविराटस्यबलुवंत्वांविदुर्जनाः ॥ प्रेष्यत्वंसमनुप्राप्तंततोदुःखतरंनुकिं ॥ ३ ॥ यदामहानसेसिद्धेविराटमुपतिष्ठसि ॥ ब्रुवाणोबलुवःसूदस्तदा
य्याःप्रेक्षमाणायास्तदामेकश्मलंभवेत् ॥ ६ ॥ ततउत्थायकैकेयीसर्वास्ताःप्रत्यभापत ॥ प्रेष्याःसमुत्थिताश्चापिकैकेयीताःस्त्रियोऽब्रुवन् ॥ ७ ॥ प्रेष्यमामंनव
रः ॥ ९ ॥ स्त्रीणांचित्तंचदुर्ज्ञेयंयुक्तरूपौचमेमतौ ॥ सैरंध्रांप्रियसंवासान्नित्यंकरुणवादिनी ॥ १० ॥ अस्मिनुराजकुलेचेमौतुल्यकालनिन्नासिनौ ॥ इतिब्रुवाणा
वाक्शानिसामानित्यमतर्जयत् ॥ ११ ॥

संबंधस्तस्मात् तस्मिन्हस्त्यादिभिःसहयोध्यमानेघ्नतिकरुणवादिनीदीनवादिनीभवति ॥ १० ॥ संवासमेवाह अस्मिन्निति ॥ ११ ॥

१२ ॥ निरयंदुःखं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लोकेपरिभूतेननिदितेन ॥ १६ ॥ शंखपरिपूर्णाभ्यांबाहुभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्पष्टंआकलयितुंयमितिशेषः यस्येत्यपिपठंति अप
 कुर्ध्वंतीमांचसंप्रेक्ष्यसमशंकतमांत्वयि ॥ तस्यांतथाब्रुवत्यांतुदुःखंमांमहदाविशत् ॥ १२ ॥ त्वय्येवंनिरयंप्राप्तेभीमेभीमपराक्रमे ॥ शोकैर्यौधिपिरेमग्नानाहंजी
 वितुमुत्सहे ॥ १३ ॥ यःसदेवान्मनुष्यांश्चसर्वाश्चैकरथोजयत् ॥ सोयंराज्ञोविराटस्यकन्यानांनर्तकोयुवा ॥ १४ ॥ योतर्पयदमेयात्माखांडवेजातवेदसं ॥
 सौतःपुरगतःपार्थकूपेग्निरिवसंवृतः ॥ १५ ॥ यस्माद्भयममित्राणांसदैवपुरुपर्यभात् ॥ सलोकपरिभूतेनवेपेणास्तेधनंजयः ॥ १६ ॥ यस्यज्याक्षेपकठिनौघाहू
 परिघसन्निभौ ॥ सशंखपरिपूर्णाभ्यांशोचन्नास्तेधनंजयः ॥ १७ ॥ यस्यज्यातलनिर्घोपात्समकंपंतशत्रवः ॥ स्त्रियोगीतस्वनंतस्यमुदिताःपर्युपासते ॥ १८ ॥
 किरीटंसूर्यसंकाशंस्यमूर्द्धन्यशोभत ॥ वेणीविकृतकेशांतःसोयमद्यधनंजयः ॥ १९ ॥ तंवेणीकृतकेशांतंभीमधन्वानमर्जुनं ॥ कन्यापरिवृतंदृष्ट्वाभीमसीद
 तिमेमनः ॥ २० ॥ यस्मिन्नस्त्राणिदिव्यानिमस्तानिमहात्मनि ॥ आधारःसर्वविद्यानांसधारयतिकुंडले ॥ २१ ॥ स्पष्टंराजसहस्राणितेजसाऽप्रतिमानिवै ॥
 समरेनाभ्यवर्ततवेलामिवमहार्णवः ॥ २२ ॥ सोयंराज्ञोविराटस्यकन्यानांनर्तकोयुवा ॥ आस्तेवेपप्रतिच्छन्नःकन्यानांपरिचारकः ॥ २३ ॥ यस्यस्मरथघोषे
 णसमकंपतमेदिनी ॥ सपर्वतवनाभीमसहस्थावरजंगमा ॥ २४ ॥ यस्मिन्जातेमहाभागेकुंत्याःशोकोव्यनश्यत ॥ सशोचयतिमामद्यभीमसेनतवानुजः ॥ २५ ॥
 भूषितंतमलंकारैःकुंडलैःपरिहाटकैः ॥ कंबुपाणिनमायांतंदृष्ट्वासीदतिमेमनः ॥ २६ ॥ यस्यनास्तिसमोवीर्येकश्चिदुर्व्याधनुर्धरः ॥ सोद्यकन्यापरिवृतोगायन्ना
 स्तेधनंजयः ॥ २७ ॥ धर्मशौर्येचसत्येचजीवलोकस्यसंमतं ॥ स्त्रीवेपविकृतंपार्थंदृष्ट्वासीदतिमेमनः ॥ २८ ॥ यदाद्येनंपरिवृतंकन्याभिर्देवरूपिणं ॥ प्रभिन्नमिव
 मातंगंपरिकीर्णकरेणुभिः ॥ २९ ॥ मत्स्यमर्थपतिंपार्थंविराटंसमुपस्थितं ॥ पश्यामितूर्यमध्यस्थंदिशोनश्यंतिमेतदा ॥ ३० ॥ नूनमार्यानिजानातिकृच्छ्रंप्राप्तंधनं
 जयं ॥ अजातशत्रुंकौरव्यमग्रंदुर्घृतदेविनं ॥ ३१ ॥ तथादृष्ट्वायवीयांसंसहदेवंगवांपतिं ॥ गोषुगोवेपमायांतंपांडुभृतास्मिभारत ॥ ३२ ॥ सहदेवस्यवृत्तानि
 चिंतयंतीपुनःपुनः ॥ ननिद्रामभिगच्छामिभीमसेनकुतोरिति ॥ ३३ ॥ नविंदामिमहाबाहोसहदेवस्यदुष्कृतं ॥ यस्मिन्नेवंविधंदुःखंप्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
 दूयामिभरतश्रेष्ठदृष्ट्वातेभ्रातरंप्रियं ॥ गोषुगोवृषसंकाशंमत्स्येनाभिनिवेशितं ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ दिशोनश्यंति शोकेनआंध्यमायातीत्यर्थः ॥ ३० ॥ आर्याश्वश्रूः ॥ ३१ ॥ गोवेषमहोक्षसदृशं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दूयामिस्वेदंप्राप्नोमि ॥ ३५ ॥

रक्तनेपथ्यं रक्तगैरिकादिधातुमयनेपथ्यमलंकारोयस्यतं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठापचायिनंज्येष्ठपूजकं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वंत्सचर्मणिक्षपायांशेतेइतितं वत्सचर्मक्षपाशयं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अभ्य
कीर्यंतव्यशीर्यंत दंडानि शत्रूणामितिशेषः ॥ दामयंथियंथिकं ॥ ४३ ॥ एनंनकुलं वाजिनोऽश्वान्दर्शयंतं विराटं विराटाय ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ द्वियमाणेषुजीवत्सु ॥ ४७ ॥ इतिविराटपर्वणिलकं

संरब्धंरक्तनेपथ्यंगोपालानांपुरोगमं ॥ विराटमभिनंदंतमथमेभवतिज्वरः ॥ ३६ ॥ सहदेवंहिमेवीरंनित्यमार्याप्रशंसति ॥ महाभिजनसंपन्नःशीलवान्वृत्त
वानिति ॥ ३७ ॥ ङीनिषेवोमधुरवाक्धासिकश्चप्रियश्चमे ॥ सतेरण्येषुवोढव्योयाज्ञसेनिक्षपास्वपि ॥ ३८ ॥ सुकुमारश्चशूरश्चराजानंचाप्यनुव्रतः ॥ ज्येष्ठाप
चायिनंवीरंस्वयंपांचालिभोजयेः ॥ ३९ ॥ इत्युवाचहिमांकुंतीरुदतीपुत्रगृद्धिनी ॥ प्रव्रजंतंमहारण्यंतंपरिष्वज्यतिष्ठती ॥ ४० ॥ तंद्दृष्ट्वाव्यापृतंगोपुवत्सचर्मक्षपा
शयं ॥ सहदेवंयुधांश्रेष्ठंकिन्नुजीवामिपांडव ॥ ४१ ॥ यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नोरूपेणास्त्रेणमेधया ॥ सोश्वबंधोविराटस्यपश्यकालस्यंपर्ययं ॥ ४२ ॥ अभ्यकीर्यंतदंदा
निदामग्रंथिमुदीक्ष्यतं ॥ विमयंतंजवेनाश्वान्महाराजस्यपश्यतः ॥ ४३ ॥ अपश्यमेनंश्रीमंतंमत्स्यंभ्राजिष्णुमुत्तमं ॥ विराटमुपतिष्ठंतंदर्शयंतंचवार्जिनः ॥ ४४ ॥
किंनुमांमन्यसेपार्थसुखिनीतिपरंतप ॥ एवंदुःखशताविष्टायुधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ४५ ॥ अतःप्रतिविशिष्टानिदुःखान्यन्यानिभारत ॥ वर्ततेमयिकौतेयवक्ष्या
मिशृणुतान्यपि ॥ ४६ ॥ युष्मासुद्वियमाणेषुदुःखानिविधान्युत ॥ शोषयंतिशरीरंमेकिंनुदुःखमतःपरं ॥ ४७ ॥ इ० म० भा० विराटप० कीचकवधप० द्रौप
दीभीमसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ द्रौपद्युवाच अहंसैरंध्रिवेषेणचरंतींराजवेश्मनि ॥ शौचदास्मिसुदृग्णायाअक्षधूर्तस्यकारणात् ॥ १ ॥ विक्रियांप
श्यमेतीवाराजपुत्र्याःपरंतप ॥ आत्मकालमुदीक्षंतिसर्वेदुःखंकिलांतवत् ॥ २ ॥ अनित्याकिलमर्त्यानामर्थसिद्धिर्जाजयौ ॥ इतिरुत्वाप्रतीक्षामिभर्तृणामु
दयंपुनः ॥ ३ ॥ चक्रवत्परिवर्ततेत्यर्थाश्चव्यसनानिच ॥ इतिरुत्वाप्रतीक्षामिभर्तृणामुदयंपुनः ॥ ४ ॥ यएवहेतुर्भवतिपुरुषस्यजयावहः ॥ पराजयेचहेतुश्चसइ
तिप्रत्तिपालये ॥ किंमांनप्रतिजानीषेभीमसेनमृतामिव ॥ ५ ॥ दत्वायाचंतिपुरुषाहत्वावध्यंतिचापरे ॥ प्रातयित्वाचपात्यंतपरैरितिचमेश्रुतं ॥ ६ ॥

टीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ १ ॥ सैरंध्र्यावेषेणसैरंध्रिवेषेण शौचदामृज्जलादिशौचसाधनप्रदा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरुषस्यदुर्योधनादेः यःकालः सएवकालएवं प्रति
पत्यंतइति ॥ ६ ॥

अतिभारोदुष्करदैवस्य किमपि नास्ति ॥ अस्य दैवस्य अतिवर्त्तनं अतिक्रमणं च नास्ति केन चिच्छ्रुतमिति शेषः दैवस्य श्रान्धान्यप्रतिपादकमागमं प्रतिपालये मानये देवाधीनास्मीति मत्त्वानशोचामीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 स्थितमिति यथारिक्तं सरः पुनः कालेन पूर्यत एवं अहमपि पुनः श्रियं प्राप्स्याम्येवेति निश्चयेन पर्यायं कालवैपरीत्यं इच्छन्ती ॥ ८ ॥ यस्य पुंसो र्यो दैवेन विपद्यते न श्यति तेन दैवस्यैव आगमे आनुकूल्ये यत्नः कार्यः दै-
 वान्घोर्यः पुनर्जपहोमादिना आहर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कुरू निति मम मत्संबंधी मन्निमित्तकः कच महादिः अयं क्लेशः पांडवेयान्पांडोः स्त्रीपांडवीकुंती तस्याः पुत्रान्युष्मान्प्राप्तः स न कुरूभीष्मादी-
 न दैवस्यातिभारोस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनं ॥ इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ७ ॥ स्थितं पूर्वं जलयत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ॥ इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे-
 उदयं पुनः ॥ ८ ॥ दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोपि विपद्यते ॥ दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ९ ॥ यत्तु मेव च न स्यास्य कथितस्य प्रयोजनं ॥ पृच्छ मांडुः-
 खितांतस्त्वं पृष्ठाचात्र ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ महिषी पांडुपुत्राणां दुहिताद्रुपदस्य च ॥ इमामवस्थां संप्राप्तमदन्याकाजिजीविषेत् ॥ ११ ॥ कुरून्परिभवेत्सर्वान्यांचाला-
 नपि भारत ॥ पांडवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशोत्थरिंदम ॥ १२ ॥ भाद्रभिः श्वशुरैः पुत्रैर्वहुभिः परिवारिता ॥ एवं समुदितानारीकात्वन्यादुःखिता भवेत् ॥ १३ ॥ नू-
 नं हि बालयाधातुर्मया वै विप्रियं कृतं ॥ यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १४ ॥ वर्णावकाशमपि मे पश्य पांडवयादृशं ॥ तादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परम-
 केतदा ॥ १५ ॥ त्वमेव भीमजानीषेयन्मे पार्थ सुखं पुरा ॥ साहंदासीत्त्वमापन्नानशांतिमवशालभे ॥ १६ ॥ नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनं जयः ॥ भीमधन्वाम-
 हावाद्दुरास्तेच्छन्न इवानलः ॥ १७ ॥ अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ॥ विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं त्यविचिंतितं ॥ १८ ॥ यस्यामममुखप्रेक्षायुयमि-
 द्रसमाः सदा ॥ साप्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरासती ॥ १९ ॥ पश्य पांडव मेऽवस्थां यथानार्हामिवै तथा ॥ युष्मासु धियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययं ॥ २० ॥ य-
 पुरः पश्चाच्च गामिनी ॥ २१ ॥ इदं तु दुःखं कौतियममासत्त्यं निबोधत ॥ यानजातुस्वयं पिषेगात्रोद्वर्त्तनमात्मनः ॥ अन्यत्र कुंत्याभद्रं ते सापिनष्म्यद्य चंदनं ॥ २३ ॥

नृपांचालान्द्रुपदादींश्च परिभवेत्नाशयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ समुदितासम्यगुदयवत्यपि एवं कान्यादुःखिता भवेन्नकापि श्रीमतामापदो न दृष्टा एवममनुदृष्टा इति महदाश्चर्यमिति भावः ॥ १३ ॥ बालयानतुप्रौढ-
 या तंबाल्येकतमप्रारधनं स्मरामि यस्य प्रसादादिदं दुर्नीतं दुरवस्थां प्राप्तास्मि ॥ १४ ॥ वर्णावकाशो दीप्तिसंकोचः वन्यान्वल्कलधारणयुक्तात्सातं न्याद्विव्यान्वल्कलसंयुक्तं पारतं न्यमतिदुःखदमिति भावः तत्र वने
 इदानीं यथादीप्तिसंकोचोस्ति न तथा वने आसीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अवशापराधीना ॥ १६ ॥ अदैविकं किंतु दैविकमेव ॥ १७ ॥ विनिपातं पराभवं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुराकिणवंतौनैवाभूतां कित्तिदानीमेवजातावित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ वर्णकोविलेपनं वर्णकश्चरणेस्त्रीतुचंदनेचविलेपनेइतिमेदिनी वर्णकोस्त्रीविलेपनमित्यमरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ वाष्पकलयावाष्पेणगद्
दयामंजुलयावा घटयंतीकंपयंतीव ॥ २८ ॥ कर्तव्येकर्तव्ये कृत्तिसायामित्यस्यरूपं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इतिविराटपर्वणिनेल० भारतभावदीपविशोध्यायः ॥ २० ॥ ६३ ॥ १ ॥ सभाया
पश्यकौतेयपाणीमेनैवाभूतांहियौपुरा ॥ इत्यस्यदर्शयामासकिणवंतौकरावुभौ ॥ २४ ॥ विभेमिकुंत्यायानाहंयुष्माकंवाकदाचन ॥ साद्याग्रतोविराटस्यभी
तातिष्ठामिकिकरो ॥ २५ ॥ किंनुवक्ष्यतिसघ्राण्मांवर्णकःसुकृतोनवा ॥ नान्यपिष्टंहिमत्स्यस्यचंदनंकिलरोचते ॥ २६ ॥ वैशंपायनउवाच साकीर्तयंतीदुः
खानिभीमसेनस्यभामिनी ॥ रुरोदशनकैःरुष्णाभीमसेनमुदीक्षती ॥ २७ ॥ सावाष्पकलयावाचानिःश्वसंतीपुनःपुनः ॥ हृदयंभीमसेनस्यघटयंतीदम
ब्रवीत् ॥ २८ ॥ नाल्पंकृतंमयाभीमदेवानांकित्विपंपुरा ॥ अभाग्यायत्रजीवामिकर्तव्येसतिपांडव ॥ २९ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तस्याःकरौसू
क्ष्मौकिणवद्दौदकोदरः ॥ मुखमानीयवैपल्यारुरोदपरवीरहा ॥ ३० ॥ तौगृहीत्वाचकौतेयोवाष्पमुत्सृज्यवीर्यवान् ॥ ततःश्वरमदुःखार्त्तइदंवचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिकीचकवधपर्वणिद्रौपदीभीमसंवादेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ भीमसेनउवाच धिगस्तुमेवाहुवलंगां
डीवंफाल्गुनस्यच ॥ यत्तेरक्तौपुराभूत्वापाणीकृतकिणाविमौ ॥ १ ॥ सभायांतुविराटस्यकरोमिकदंनमंहत् ॥ तत्रमेकारणंभातिकौतेयोयत्पतीक्षते ॥ २ ॥ अथ
वाकीचकस्याहंपोथयामिपदाशिरः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तंस्यक्रीडन्निवमहाद्विपः ॥ ३ ॥ अपश्यंत्वांयदारुष्णेकीचकेनपदाहतां ॥ तदैवाहंचिकीर्षामिमत्स्यानांक
दनमंहत् ॥ ४ ॥ तत्रमांधर्मराजस्तुकटाक्षेणन्यंवारयत् ॥ तदहंतस्यविज्ञायस्थितएवास्मिभामिनि ॥ ५ ॥ यच्चराष्ट्रात्प्रच्यवनंकुरूणामवधश्रयः ॥ सुयो
धनस्यकर्णस्यशकुनेःसौवलस्यच ॥ ६ ॥ दुःशासनस्यपापस्ययन्मयानाहतंशिरः ॥ तन्मेदहतिगात्राणिहृदिशल्यमिवापितं ॥ माधर्मजहिसुश्रोणिक्रोधंजहि
महामते ॥ ७ ॥ इमंतुसमुपालंभंत्वत्तौराजायुधिष्ठिरः ॥ शृणुयाद्वापिकल्याणिकृत्स्नंजत्यात्सजीवितं ॥ ८ ॥ धनंजयोवासुश्रोणियमौवातनुमध्यमे ॥ लोकां
तरगतेष्वेपुनाहंशक्ष्यामिजीवितुं ॥ ९ ॥ पुरासुकन्याभार्याचभार्गवंच्यवनंवने ॥ वल्मीकभूतंशाम्यंतमन्वंपद्यतभामिनी ॥ १० ॥ नारायणीचंद्रसेनारूपेणय
दितेश्रुता ॥ पतिमन्वचरदृष्टंपुरावर्षसंहस्रिणं ॥ ११ ॥

मिति कारणंप्राकट्यंमांभूदितिहेतुः प्रतीक्षतेतदेवसूचयन्मामवेक्षतेअन्यथातदानीमेवकदमंकरेमिकृतंस्यादित्यर्थः ॥ २ ॥
थयामिचूर्णीकरोमि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नाहंतंछित्वानानीतं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्वपद्यतअनुसृतवती ॥ १० ॥ ११ ॥

आगच्छन्स्त्वत्तान् सृक्किणीगल्लयोरभ्यन्तरेपरिसंलिहन्जिह्वयापरामृशन् ॥ ५१ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतमावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ७३ ॥ १ ॥ प्रदोषेरजनीमुखे संगतंसंभाषणं निर्धूय

प्रमृज्यवदनंतस्याःपाणिनाश्रुसमाकुलं ॥ कीचकंमनसागच्छत्सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ उवाचचैनांदुःखार्ताभीमःक्रोधसमन्वितः ॥ ५१ ॥ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेविराटपर्वणिकीचकवधप०द्रौपदीसांत्वनेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ७३ ॥ भीमसेनउवाच तथाभद्रेकरिष्यामियथात्वंभीरुभापसे ॥ अद्यतंसूदयि
ष्यामिकीचकंसहबांधवं ॥ १ ॥ अस्याःप्रदोषेशर्वर्याःकुरुष्वानेनसंगतं ॥ दुःखंशोकंचनिर्धूययाज्ञसेनिश्रुचिस्मिते ॥ २ ॥ यैषानर्तनशालेहमत्स्यराजेनकारि
ता ॥ दिवात्रकन्यानृत्यंतिरात्रौयांतियथागृहं ॥ ३ ॥ तत्रास्तिशयनंदिव्यंदृढांगंसुप्रतिष्ठितं ॥ तत्रास्यदर्शयिष्यामिपूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४ ॥ यथाचत्वांनप
श्येयुःकुर्वाणातेनसंविदं ॥ कुर्यास्तथात्वंकल्याणियथासन्निहितोभवेत् ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तथातौकथयित्वातुवाप्यमुत्सृज्यदुःखितौ ॥ रात्रिशेषंतम
त्युग्रंधारयामासतुर्हृदि ॥ ६ ॥ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरुत्थायकीचकः ॥ गत्वाराजकुलायैवद्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ सभायांपश्यतोराज्ञःपातयित्वापदाऽ
हनं ॥ नचैवालभसेत्राणमभिपन्नावलीयसा ॥ ८ ॥ प्रवादेनेहमत्स्यानांराजानाम्नायमुच्यते ॥ अहमेवहिमत्स्यानांराजावैवाहिनीषतिः ॥ ९ ॥ मांसुखंप्रतिपद्य
स्वदासोभीरुभवामिते ॥ अन्हायतवसुश्रोणिशतंनिष्कान्ददाम्यहं ॥ १० ॥ दासीशतंचतेदद्यांदासानामपिचापरं ॥ रथंचाश्वतरीयुक्तमस्तुनौभीरुसंगमः ॥
॥ ११ ॥ द्रौपद्युवाच एवंमेसमयंत्वद्यप्रतिपद्यस्वकीचक ॥ नत्वांसखावाभ्रातावाजानीयात्संगतंमया ॥ १२ ॥ अनुप्रवादाद्भीतास्मिगंधर्वाणांयशस्वि
नां ॥ एवंमेप्रतिजानीहिततोहंवशगातव ॥ १३ ॥ कीचकउवाच एवमेतत्करिष्यामियथासुश्रोणिभाषसे ॥ एकोभद्रेगमिष्यामिशून्यमावसथंतव ॥ १४ ॥ समा
गमार्थंरंभोरुत्वयामदनमोहितः ॥ यथात्वांनैवपश्येयुर्गंधर्वाःसूर्यवर्चसः ॥ १५ ॥ द्रौपद्युवाच यदेतन्नर्तनागारंमत्स्यराजेनकारितं ॥ दिवात्रकन्या
नृत्यंतिरात्रौयांतियथागृहं ॥ १६ ॥ तमिसेतत्रगच्छेथागंधर्वास्तन्नजानते ॥ तत्रदोषःपरिहतोभविष्यतिनसंशयः ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच तमर्थमपि
जल्पंत्याःरुष्णायाःकीचकेनह ॥ दिवसार्द्धसमभवन्मासेनैवसमंनृपा ॥ १८ ॥ कीचकोथगृहंगत्वाभृशंहर्षपरिप्लुतः ॥ सैरंधीरूपिणंमूढोमृत्युंतन्नावबुद्धवान् १९ ॥

अप्रकाश्य ॥ २ ॥ ३ ॥ दृढांगंकाष्ठफलकमयं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहनंहतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नौआवयोः ॥ ११ ॥ समयंसंकेतंप्रतिपद्यस्वस्वीकुरु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ दिवसार्द्धंअहोरात्रार्द्धंदिनंएकमपिमात्सेनसमंऔत्कंठ्यादभूत् ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥२०॥२१॥२२॥ कृतसंप्रत्ययःकृतविश्वासःनाजानात्नज्ञातवान्॥२३॥ २४ ॥२५॥ २६ ॥२७॥ इदात्तमुनाइदात् नागंकालियंकृष्णोयथाउद्धृतवान्तद्वचमेनमिहलोकाहूरेपातयेतिभावः॥२८॥२९॥

गंधाभरणमाल्येषुव्यासक्तःसविशेषतः॥ अलंचक्रेतदात्मानंसत्वरःकाममोहितः॥ २०॥तस्यतत्कुर्वतःकर्मकालोदीर्घइवांभवत्॥ अनुचितयतश्चापितामेवा
यतलोचनां ॥ २१ ॥ आसीदभ्यधिकाचापिश्रीःश्रियंप्रमुमुक्षतः॥ निर्वाणकालेदीपस्यवतीमिवदिधक्षतः॥ २२ ॥ कृतसंप्रत्ययस्तस्याःकीचकःकाममोहि
तः॥ नाजानाद्विवसंयांतंचितयानःसमागमं ॥ २३ ॥ ततस्तुद्रौपदीगत्वातदाभीमंमहानसे ॥ उपातिष्ठतकल्याणीकौरव्यंपतिमंतिकं ॥ २४ ॥ तमुवाचसुकेश
शांताकीचकस्यमयाकृतः॥संगमोर्नर्तनागारेयथावोचःपरंतप ॥ २५ ॥ शून्यंसनर्तनागारमागमिष्यतिकीचकः॥ एकोनिशिमहाबाहोकीचकंतंनिषूदय॥
॥२६॥ तंसूतपुत्रंकौतेयकीचकंमददर्पितं ॥ गत्वात्वंनर्तनागारंनिर्जीवंकुरुपांडव ॥ २७ ॥ दर्पाच्चसूतपुत्रोसौगंधर्वानवमन्यते॥ तंत्वंप्रहरतांश्रेष्ठकृदान्नाग
मिवोद्धर ॥ २८ ॥ अश्रुदुःखाभिभूतायामममार्जस्वभारत ॥ आत्मनश्चैवभद्रंतेकुरुमानंकुलस्यच॥ २९ ॥ भीमसेनउवाच स्वागतंतेवरारोहेयन्मवि
दयसेप्रियं ॥ नत्वन्यंकंचिदिच्छामिसहायंवरवर्णिनि ॥ ३० ॥ यामेप्रीतिस्त्वयाख्याताकीचकस्यसमागमे ॥ हत्वाहिडिंवंसाप्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥३१ ॥
सत्यंभ्रातृश्वधर्मचपुरस्कृत्यब्रवीमिते ॥ कीचकंनिहनिष्यामिवृत्रंदेवपतिर्यथा ॥ ३२ ॥ तंगङ्गरेप्रकाशेषोथयिष्यामिकीचकं ॥ अथचेदपियोत्स्यंतिहिंसेम
त्स्यानपिध्रुवं ॥ ३३ ॥ ततोदुर्योधनंहत्वाप्रतिपत्स्येवसुंधरां ॥ कामंमत्स्यमुपास्तांहिकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ द्रौपद्युवाच यथानसंत्यजेथास्त्वंसत्यंवैम
ल्लुतेविभो ॥ निगूढस्त्वंतथापार्थकीचकंतंनिषूदय ॥ ३५ ॥ भीमसेनउवाच एवमेतत्करिष्यामियथात्वंभीरुभापसे ॥ अद्यतंसूदयिष्यामिकीचकंसहवां
धवैः ॥ ३६ ॥ अदृश्यमानस्तस्याथतमस्विन्यामनिंदिते ॥ नागोबिल्वमिवाक्रम्यपोथयिष्याम्यहंशिरः ॥ अलभ्यामिच्छतस्तस्यकीचकस्यदुरात्मनः ॥ ३७ ॥
वैशंपायनउवाच भीमोथप्रथमंगत्वारात्रौछन्नउपाविशत् ॥ ऋगंहरिर्वाहृश्यःप्रत्याकांक्षतकीचकं ॥३८ ॥ कीचकश्चाप्यलंकृत्ययथाकाममुपागमत् ॥
ताविलान्तर्तनागारंपांचालीसंगमाशया ॥ ३९ ॥ मन्यमानःससंकेतमागारंप्राविशच्चतत् ॥ प्रविश्यचसतद्वेदमतमसासंवृतंमहत् ॥४० ॥ पूर्वागतंततस्तत्रभी
ममप्रतिमौजसं ॥ एकांतावस्थितंचैनमाससादसदुर्मतिः ॥ ४१ ॥ शयानंशयनेतत्रसूतपुत्रःपरामृशत् ॥ जाज्वल्यमानंकोपेनकृष्णाधर्षणजेनह ॥ ४२ ॥

३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ तस्यतेनादृश्यमानः नागोहस्ती अलभ्यात्वां ॥ ३७ ॥ ३६ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ यत्कृतं यदजितं धनादितत्सर्वं ते तुभ्यं प्रापितं दत्तमिति संबन्धः ॥ ४४ ॥ अतः परं त्वांसमुद्दिश्याह अत्रागतोस्मि ॥ ४५ ॥ प्रशंसन्ति त्वया हृदय इति हेतोरित्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 उपसंभ्रम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ॥ हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ प्रापितं ते मया वित्तं बहु रूपमनंतकं ॥ यत्कृतं धनं रत्नाढ्यं दासीशत
 परिच्छदं ॥ ४४ ॥ रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलंकृतं ॥ गृहं चांतःपुरं सुभ्रुक्रीडारतिविराजितं ॥ तत्सर्वं त्वांसमुद्दिश्य सहसाहमुपागतः ॥ ४५ ॥ अकस्मान्मां
 प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ॥ सुवासादर्शनीयश्चनान्योस्ति त्वाद्दशः पुमान् ॥ ४६ ॥ भीमसेन उवाच दिष्ट्या त्वं दर्शनीयो थदिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ॥ ईदृश
 स्तुत्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हि चित् ॥ ४७ ॥ स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः ॥ स्त्रीणां प्रीतिकरो नान्यस्तत्समः पुरुषस्त्विह ॥ ४८ ॥ वैशंपायन उवाच
 इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ सहसोत्पत्य कौतियः प्रहस्येदमुवाच ह ॥ ४९ ॥ अद्य त्वां भगिनीपापं कृष्यमाणं मया भुवि ॥ द्रक्ष्यतेऽद्रिप्रतीकाशं सिंहे
 नेव महागजं ॥ ५० ॥ निराबाधा त्वयि हते सैरंध्रो विचरिष्यति ॥ सुखमेव चरिष्यन्ति सैरंध्याः पतयः सदा ॥ ५१ ॥ ततो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु महाबलः ॥ सकेशेषु प
 रामृष्टो बलेन बलिनां वरः ॥ ५२ ॥ आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पांडवं ॥ बाहुयुद्धं तयोरासीत् क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ ५३ ॥ वसन्ते वासिता हेतोर्बलवद्गजयो
 रिव ॥ कीचकानां तु मुखस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५४ ॥ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ अन्योन्यमपि संख्यौ परस्परजयैषिणौ ॥ ५५ ॥ ततः स
 मुद्यम्य भुजौ पंचशीर्षाविवोरगौ ॥ नखदंष्ट्राभिरन्योन्यं घ्नतः क्रोधविषोद्धतौ ॥ ५६ ॥ वेगेनाभिहतो भीमः कीचकेन बलीयसा ॥ स्थिरप्रतिज्ञः सरणे पदान् चलि
 तः पदं ॥ ५७ ॥ तावन्न्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षतौ परस्परं ॥ उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभा विव ॥ ५८ ॥ तयोर्त्यासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ॥ नखदं
 त्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव वृषयोः ॥ ५९ ॥ अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ॥ मातंग इव मातंगं प्रति न्न करटामुखं ॥ ६० ॥ सचाप्येनंतदा भीमः प्रतिज
 ग्राह वीर्यवान् ॥ तमाक्षिपत्कीचकोथ बलेन बलिनां वरः ॥ ६१ ॥ तयोर्भुजविनिष्पेषाद्बुभयोर्बलिनोस्तदा ॥ शब्दः समभवद्दोरोवेणुस्फोटसमो युधि ॥ ६२ ॥ अ
 थैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदरः ॥ धूनयामास वेगेन वायुश्रंढ इव द्रुमं ॥ ६३ ॥ भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिनारणे ॥ प्रास्पंदत यथा प्राणं विचकर्ष च पांड
 वं ॥ ६४ ॥ ईषदा कलितं चापि क्रोधाद्भुतपदं स्थितं ॥ कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ६५ ॥

५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ वासिता हेतोर्हस्तिनी निमित्तं ॥ ५४ ॥
 ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ करटामुखं गंडस्थलस्थं मदनं निर्गमस्थानं करटो जगद्वेस्यादिति मेदिनी ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आकलितं आक्रांतं द्रुतपदं चलितस्थानं यथा स्यात्तथा स्थितं ॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सहित्वासोढ्वाबलादहोयतबलहीनोभूत् ॥ ७० ॥ वक्षसिआनीयानतंभुगंरुत्वा तन्नाभिनातच्छिरःसंयोज्येत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गृहीत्वाचेतिपाठेइवार्थेचः ॥ ७३ ॥
योक्रयामासबबंध रशनयारज्वा ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ दोर्भ्यांपाणिभ्यां ॥ ७६ ॥ व्याविद्धेअतिपीडनात्अधःक्षिमेनयनेनयनगोलकेअंबरवस्त्रंचयस्य नयनाकाशोवा पशुमारंपशुमारयित्त्वेवेति यज्ञियपशु

पातितोभुविभीमस्तुकीचकेनबलीयसा ॥ उत्पपाताथवेगेनदंडपाणिरिवांतकः ॥ ६६ ॥ स्पर्द्धयाचबलोन्मत्तौतावुभौसूतपांडवौ ॥ निशीथेपर्यकर्षेत्रांबलिनौ
निर्जनेस्थले ॥ ६७ ॥ ततस्तद्भवन्नश्रेष्ठंप्राकंपतमुहुर्मुहुः ॥ बलवच्चापिसंकुद्धावन्योन्यंप्रतिगर्जतः ॥ ६८ ॥ तलाभ्यांसतुभीमेनवक्षस्यभिहतोबली ॥ कीचको
शेषसंतप्तःपदान्चलितःपदं ॥ ६९ ॥ मुहूर्तंतुसतंवेगंसहित्वाभुविदुःसहं ॥ बलादहोयततदासूतोभीमबलादितः ॥ ७० ॥ तंहीयमानंविज्ञायभीमसेनोमहाब
लः ॥ वक्षस्यानीयवेगेनममदैर्नंविचेतसं ॥ ७१ ॥ क्रोधाविष्टोविनिश्वस्यपुनश्चैनं वक्रोदरः ॥ जग्राहजयतांश्रेष्ठःकेशेष्वेवतदाभृशं ॥ ७२ ॥ गृहीत्वाकीचकंभी
मो विरराजमहाबलः ॥ शार्दूलःपिशिताकांक्षीगृहीत्वेवमहामृगं ॥ ७३ ॥ ततएनंपरिश्रांतमुपलभ्यवक्रोदरः ॥ योक्रयामासबाहुभ्यांपशुंरशनयायथा ॥ ७४ ॥
नदंतंचमंहानादंभिन्नभेरीसमस्वनं ॥ भ्रामयामाससुचिरंविस्फुरंतमचेतसं ॥ ७५ ॥ प्रगृह्यतरसादोर्भ्यांकंठंतस्यवक्रोदरः ॥ अपीडयतकृष्णायास्तदाकोपोप
शांतये ॥ ७६ ॥ अथतंभग्नसर्वांगंव्याविद्धनयनांबरं ॥ आक्रम्यचकटीदेशेजानुनाकीचकाधमं ॥ अपीडयतबाहुभ्यांपशुमारममारयत् ॥ ७७ ॥ तंविषीदंत
माज्ञायकीचकंपांडुनंदनः ॥ भूतलेभ्रामयामासवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ७८ ॥ अद्याहमनृणोभूत्वाभ्रातुर्भार्यापहारिणं ॥ शांतिलब्धास्मिपरमांहत्वासैरंधिकंठ
कं ॥ ७९ ॥ इत्येवमुक्त्वापुरुषप्रवीरस्तंकीचकंक्रोधसरागनेत्रः ॥ अस्रस्तवस्त्राभरणंस्फुरंतमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ८० ॥ निष्पिष्यपाणिनापाणिंसंदष्टौषुपुटंब
ली ॥ समाक्रम्यचसंकुद्धोबलेनवलिनांबरः ॥ ८१ ॥ तस्यपादौचपाणीचशिरोग्रीवांचसर्वशः ॥ कायेप्रवेशयामासपशोरिवपिनाकधृक् ॥ ८२ ॥ तंसंमथितस
र्वांगमांसपिंडोपमंरुतं ॥ कृष्णायादर्शयामासभीमसेनोमहाबलः ॥ ८३ ॥ उवाचचमहातेजाद्रौपदीयोषितांबरं ॥ पश्यैनमेहिपांचालिकामुकोयंयथाकृतः ॥ ८४
एवमुक्त्वांमहाराजभीमोभीमपराक्रमः ॥ पादेनपीडयामासतस्यकायंदुरात्मनः ॥ ८५ ॥ ततोघ्नितत्रप्रज्वाल्यदर्शयित्वातुकीचकं ॥ पांचालींसतदावीरइदं
चनमभ्रवीत् ॥ ८६ ॥

वदित्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ सैरंधिकंठकं इत्येवंसमासनिमित्तं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तस्यपादौचेति कायेदेहमध्यभागे तत्तन्निर्गमिमार्गेणैवांगान्यंतःप्रवेश्य यो
अस्मैरेवान्चसुनोतिसोमंनिररत्नौमघवातंदधातीतिश्रुतमरत्नौनिर्धानमेतदेवज्ञेयं रेवान्धनवान् निर्धानंनिष्कृष्यस्थापनं ॥ ८२ ॥ कृष्णायाःद्रौपद्यै ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

सुकेशांतेसुषुकोटिल्येनविराजमानाःकेशांतायस्याः शोभतइत्युपहासः एवमेवधात्तराष्ट्रान्मारयिष्यामीतिभावः ॥ ८७ ॥ रोषस्यशमंअंतं फलस्यजातत्वात् ॥ ८८ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥
 प्रार्थयंतिसुकेशांतेयेत्वांशीलगुणान्वितां॥एवंतेभीरुवध्यंतेकीचकःशोभतेयथा ॥ ८७ ॥ तल्लत्वादुष्करंकर्मकृष्णायाःप्रियमुत्तमं ॥ तथासकीचकंहत्वागत्वा
 रोषस्यवैशमं ॥ ८८ ॥ आमंयद्रौपदींरुष्णांक्षिप्रमायान्महांसं॥कीचकंघातयित्वातुद्रौपदीयोषितांवरा ॥ प्रहृष्टागतसंतापासभापालानुवाचह ॥ ८९ ॥ की
 चकोयंहतःशेतेगंधर्वैःपतिभिर्मम ॥ परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छतपश्यत ॥ ९० ॥ तच्छ्रुत्वाभाषितंतस्यानर्तनागाररक्षिणः ॥ सहसैवसमाजग्मुरादायोल्काः
 सहस्रशः ॥ ९१ ॥ ततो गत्वाथतद्वेश्मकीचकंविनिपातितं ॥ गतासुंददृशुर्भूमौरुधिरेणसमुक्षितं ॥ ९२ ॥ पाणिपादविहीनंतुदृष्ट्वाचव्यथिताभवन् ॥ निरीक्षंति
 ततःसर्वेपरंविस्मयन्नागताः ॥ ९३ ॥ अमानुषंरुतंकर्मतदृष्ट्वाविनिपातितं ॥ कास्यग्रीवाक्चरणौक्पाणीक्शिरस्तथा ॥ इतिस्मत्परीक्षंतेगंधर्वेणहतंतदा ॥
 ॥ ९४ ॥ ॥ इ०म०भा०विराटप०कीचकवधप०कीचकवधेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच तस्मिन्कालेसमागम्यसर्वेतत्रास्यबांध
 वाः ॥ रुरुदुःकीचकंदृष्ट्वापरिवार्यसमंततः ॥ १ ॥ सर्वेसंहृष्टरोमाणःसंत्रस्ताःप्रेक्ष्यकीचकं ॥ तथासंभिन्नसर्वांगंकूर्मस्थलइवोद्भूतं ॥ २ ॥ पोथितंभीमसेनेनत
 मिद्रेणेवदानवं ॥ संस्कारयितुमिच्छंतोबहिर्नेतुंप्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ददृशुस्तेततःरुष्णांसूतपुत्राःसमागताः ॥ अदूराच्चानवद्यांगींस्तंभमालिङ्ग्यतिष्ठतीं ॥ ४ ॥ समवे
 तेषुसर्वेषुतामूचुरुपकीचकाः ॥ हन्यतांशीघ्रमसतीयत्कृतेकीचकोहतः ॥ ५ ॥ अथवानैवहंतव्यादत्यतांकामिनासह ॥ मृतस्यापिप्रियंकार्यंसूतपुत्रस्यसर्वथा ॥
 ॥ ६ ॥ ततोविराटमूचुस्तेकीचकोस्याःकृतेहतः ॥ सहानेनाद्यदत्येतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ पराक्रमंतुसूतानांमत्वाराजान्वमोदत ॥ सैरंध्याःसूतपुत्रेणसहदाहं
 विशांपतिः ॥ ८ ॥ तांसमासाद्यवित्रस्तांरुष्णांकमललोचनां ॥ मोमुत्यमानतितत्रजगृहुःकीचकाभृशं ॥ ९ ॥ ततस्तुतांसमारोप्यनिबध्यचसुमध्यमां ॥ जग्मुरु
 घम्यतेसर्वेश्मशानाभिमुखास्तदा ॥ १० ॥ क्रियमाणातुसाराजनसूतपुत्रैरनिदिता ॥ प्राक्रोशन्नाथमिच्छंतीरुष्णानाथवतीसती ॥ ११ ॥ द्रौपद्युवाच ज
 योजयंतोविजयोजयत्सेनोजयद्वलः ॥ तेमेवाचंविजानंतुसूतपुत्रानयंतिमां ॥ १२ ॥ येषांज्यातलनिर्घोषोविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ व्यश्रूयतमहायुद्धेभीम
 घोषस्तरस्विनां ॥ १३ ॥ रथघोषश्चबलवान्गंधर्वाणांतरस्विनां ॥ तेमेवाचंविजानंतुसूतपुत्रानयंतिमां ॥ १४ ॥

इतिविराटप०त्रैलकंठीयेभारतभाष्येदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ ७३ ॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यायतं व्यापारं यत्कृत्वा वैशंपायन उवाच विपरिवर्त्य भ्रमं घर्षवेषसदृशं कृत्वा ॥ १७ ॥ अभ्यवस्कंधं निपत्याद्द्रुमं आरुह्य ततश्च द्रौपदी नयनप्रदेशं दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ मूर्ध्नि शुष्कमिति शोषणोन्मुखत्वेन अतिपक्वं सूच्यते ॥ २० ॥ परिरभ्य उपक्रम्य उत्पाटनार्थं यत्कृत्वा उत्पाटितं च तं स्कंधे आरोपयामास व्यामं प्रसारितयोर्बाहोरंतरं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विमुच्य मोचयि वैशंपायन उवाच तस्यास्ताः रूपणावाचः कृष्णायाः परिदेवितं ॥ श्रुत्वैवाभ्यापत द्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५ ॥ भीमसेन उवाच अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरंधिभाषितां ॥ तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो भयं भीरुन विद्यते ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच इत्युक्त्वा समहाबाहुर्विजजृंभे जिघांसया ॥ ततः सव्यायतं कृत्वा वैशंपायन उवाच ॥ १७ ॥ अद्वारेणाभ्यवस्कंधं निर्जगाम बहिस्तदा ॥ स भीमसेनः प्राकारादारुह्यतरसाद्द्रुमं ॥ १८ ॥ इमशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ सलंघयित्वा प्राकारं निस्तृत्य च पुरोत्तमात् ॥ जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १९ ॥ चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिं ॥ तालमात्रं महास्कंधं मूर्धशुष्कं विशांपते ॥ २० ॥ तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ स्कंधमारोपयामास दशव्यामं परंतपः ॥ २१ ॥ सतं वक्षं दशव्यामं सस्कंधविटपंबली ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान् दंडपाणिरिवांतकः ॥ २२ ॥ ऊरुव्रेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्च त्थ किंशुकाः ॥ भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ २३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गंधर्वमागतं ॥ विघ्नेसुः सर्वशः सूताविषादभयकंपिताः ॥ २४ ॥ गंधर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपं ॥ सैरंधीमुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतं ॥ २५ ॥ ते तु दृष्ट्वा तदा विद्धं भीमसेनेन पादपं ॥ विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन् नगरं प्रति ॥ २६ ॥ द्रवत्स्तांस्तु संप्रेक्ष्य सवजीदानवानिव ॥ शतं पंचाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनं ॥ २७ ॥ वृक्षेणैतेन राजेंद्रप्रभंजनसुतो बली ॥ तत आश्वासयत्कृष्णां सविमुच्य विशांपते ॥ २८ ॥ उवाच च महाबाहुः पांचालीं तत्र द्रौपदीं ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्घर्षः सवकोदरः ॥ २९ ॥ एवंपते भीरुवध्यंते येत्वां क्लिश्यंत्यनागसं ॥ प्रैहिवं नगरं कृष्णेन भयं विद्यते तव ॥ ३० ॥ अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसं ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच पंचाधिकं शतं तच्च निहतं तेन भारत ॥ महावनमिव च्छिन्नं शिष्ये विगलितद्रुमं ॥ ३२ ॥ एवंपते निहताराजन् शतं पंचचकीचकाः ॥ सच सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतं ॥ ३३ ॥ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरात्तार्यं श्वसंगताः ॥ विस्मयं परमं गत्वानोचुः किंच न भारत ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणिकीचकबंधपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥

दीपि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥

त्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्येन मार्गेण ॥ ३१ ॥ शिष्ये शयितं ॥ ३२ ॥ षट्शतं षडधिकं शतं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति विराटपर्वणि नै ० भारतं भाव

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नहित्वाभिति हित्वांहातुंयोग्यां कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वनइतित्वन् जहातेथेतिहित्वंअत्कायामपिछांदसं पित्वांभिभेतेत्यादिवत् त्वांसैरंध्रीहित्वांत्य
 कुंयोग्यामपिअहंराजागच्छेतिवक्तुंनोत्सहेस्त्रियास्तुसुदेष्णायास्तवतांप्रतिएतद्वक्तुंअदोषइतिराजवाक्यानुवाङ्मयस्मादेवंराजामांआज्ञापितवान्तस्मादेतदेवंत्वांप्रतिप्रब्रवीम्यहमिति सुदेष्णावचनं ॥ १० ॥
 वैशंपायनउवाच तेदृष्ट्वानिहतान्सूतान्पुत्रान्गत्वान्यवेदयन् ॥ गंधर्वैर्निहताराजन्सूतपुत्रामहावलाः ॥ १ ॥ यथावज्रेणवैदीर्णपर्वतस्यमहच्छिरः ॥ व्यतिकी
 र्णाःप्रदृश्यंतेतथासूतामहीतले ॥ २ ॥ सैरंध्रीचविमुक्तासौपुनरायातितेगृहं ॥ सर्वसंशयितंराजन्नगरंतेभविष्यति ॥ ३ ॥ यथारूपाचसैरंध्रीगंधर्वाश्वमहावलाः
 पुंसामिष्टश्रविषयोमैथुनायनसंशयः ॥ ४ ॥ यथासैरंध्रीदोषेणनतेराजन्निदंपुरं ॥ विनाशमेतिवैक्षिप्रंतयानीतिविधीयतां ॥ ५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाविराटोवा
 हिनीपतिः ॥ अब्रवीत्क्रियतामेषांसूतानांपरमक्रिया ॥ ६ ॥ एकस्मिन्नेवतेसर्वसुसमिद्धेद्रुताशने ॥ दत्तंतांकीचकाःशीघ्रंरत्नैर्गंधैश्चसर्वशः ॥ ७ ॥ सुदेष्णाम
 ब्रवीद्राजामहिषींजातसाध्वसः ॥ सैरंध्रीमागतांब्रूयाममैववचनादिदं ॥ ८ ॥ गच्छसैरंध्रीभद्रंतेयथाकामंवरानने ॥ विभेतिराजासुश्रोणिगंधर्वेभ्यःपराभवा
 त् ॥ ९ ॥ नहित्वामुत्सहेवक्तुंस्वयंगंधर्वरक्षितां ॥ स्त्रियास्त्वदोषस्तांवक्तुमतस्त्वांप्रब्रवीम्यहं ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच अथमुक्ताभयालृष्णासूतपुत्रान्निरस्यचा
 मोक्षिताभीमसेनेनजगामनगरंप्रति ॥ ११ ॥ त्रासितेवमृगीवालाशार्दूलेनमनस्विनी ॥ गात्राणिवाससीचैवंप्रक्षाल्यसलिलेनसा ॥ १२ ॥ तां दृष्ट्वापुरुषाराज
 न्प्राद्रवंतदिशोदश ॥ गंधर्वाणांभयत्रस्ताःकेचिदृष्ट्वान्यमीलयन् ॥ १३ ॥ ततोमहानसद्वारिभीमसेनमवस्थितं ॥ ददर्शराजन्यांचालीयथामत्तंमहाद्विपं ॥
 १४ ॥ तंविस्मयंतीशनकैःसंज्ञाभिरिदमब्रवीत् ॥ गंधर्वराजायनमोयेनास्मिपरिमोचिता ॥ १५ ॥ भीमसेनउवाच येपुराविचरंतीहपुरुषावशवर्तिनः ॥
 तस्यास्तेवचनंश्रुत्वात्यनृणाविहरंत्वतः ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसानर्तनागारेधनंजयमपश्यत ॥ राज्ञःकन्याविराटस्यनर्तयानंमहाभुजं ॥ १७ ॥
 ततस्तानर्तनागाराद्विनिष्क्रम्यसहार्जुनाः ॥ कन्याददृशुरायांतींक्लिष्टांरुष्णामनागसं ॥ १८ ॥ कन्याउचुः दिष्ट्यासैरंध्रीमुक्तासिदिष्ट्यासिपुनरागता ॥ दिष्ट्या
 विनिहताःसूतायेत्वांक्लिश्यंत्यनागसं ॥ १९ ॥ बृहन्नलोवाच कथंसैरंध्रीमुक्तासिकथंपापाश्वतेहताः ॥ इच्छामिवैतवश्रोतुंसर्वमेवयथातथं ॥ २० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुरुषायस्याःवशवर्तिनआज्ञाकारिणःइहविराटपुरेपुरावर्षमात्रं विहरंतितेतस्याःवचनंगंधर्वराजायनमइत्यादिरूपंश्रुत्वाऽतःपरंअनृणास्तदाज्ञासंपादनेनअज्ञातवास
 समास्यावाकृतकृत्याःसंतोविहरंतु ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥ प्रहसन्निवेतिपूर्वसंस्कारात्पुष्टिगप्रयोगः प्रहसन्तीवेत्यर्थः ॥२२॥ तिर्यक्नीचंछीबत्वंतन्मयीयोनिःशरीरंतत्रगता ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ तेत्वत्संबंधिभ्यःगंधर्वेभ्यः ॥२८॥२९॥३०॥ इति वि
 राटप० नैलकंठीयेभारतभावादीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ७ ॥ अत्याहितमहाभीतिःकर्मजीवानपेक्षितेत्यमरः ॥१॥२॥३॥४॥ ५ ॥ कृतकृत्याःकीचकवधज्ञानेनात्रैवपांडवानांवीसंस्वयमेवधार्तराष्ट्राः
 सैरंध्रुवाच बृहन्नलेकिंनुतवसैरंध्याकार्यमद्यवै ॥ यात्वंवससिकल्याणिंसदाकन्यापुरेसुखं ॥ २१ ॥ नहिदुःखंसमाप्नोषिसैरंध्रीयदुपाश्रुते ॥ तेनमांदुःखिता
 मेवंपृच्छसेप्रहसन्निव ॥ २२ ॥ बृहन्नलोवाच बृहन्नलापिकल्याणिदुःखमाप्नोत्यनुत्तमं ॥ तिर्यग्योनिगताबालेनचैनामवबुध्यसे ॥ २३ ॥ त्वयासहोषिता
 चास्मित्वंचसर्वैःसहोषिता ॥ क्लिश्यंत्यात्वयिसुश्रोणिकोनुदुःखंचितयेत् ॥ २४ ॥ नतुकेनचिदत्यंतंकस्यचिद्दुःखंयत्कचित् ॥ वेदितुंशक्यतेनूनंतेनमांनाव
 बुध्यसे ॥ २५ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसहैवकन्याभिर्द्रौपदीराजवेत्तमत् ॥ प्रविवेशसुदेष्णायाःसमीपमुपगामिनी ॥ २६ ॥ तामब्रवीद्राजपुत्रीविराटव
 चनाद्रिदं ॥ सैरंध्रिगम्यतांशीघ्रंयत्रकामयसेगतिं ॥ २७ ॥ राजाविभेतितेभद्रेगंधर्वेभ्यःपराभवात् ॥ त्वंचापितरुणीसुभ्रुरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ पुंसामिष्टश्च
 विषयोगंधर्वाश्चातिकोपनाः ॥ २८ ॥ सैरंध्रुवाच त्रयोदशाहमांत्रमेराजाक्षम्यतुभामिनी ॥ कृतकृत्याभविष्यंतिगंधर्वास्तेनसंशयः ॥ २९ ॥ ततोमामु
 पनेष्यंतिकरिष्यंतिचतेप्रियं ॥ ध्रुवंचश्रेयसारजायोक्ष्यतेसहबांधवैः ॥ ३० ॥ इ०म०भा०विराटप० कीचकवधपर्वणिकीचकंदाहेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
 समाप्तंचेदंकीचकवधपर्व ॥ ७ ॥ अथगोहरणपर्व ॥ वैशंपायनउवाच कीचकस्यतुघातेनसानुजस्यविशांपते ॥ अत्याहितंचितयित्वाव्यस्मयंतपृथक्
 जनाः ॥ १ ॥ तस्मिन्पुरेजनपदेसंजल्योभूच्चसंघशः ॥ शौर्याद्विवल्लभोराज्ञोमहासत्वःसकीचकः ॥ २ ॥ आसीत्प्रहर्तासैन्यानांदारामपीचदुर्मतिः ॥ सहतःखलुपा
 पात्मागंधर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३ ॥ इत्यजल्पन्महारजपराणीकविनाशनं ॥ देशेदेशेमनुष्याश्चकीचकंदुष्प्रधर्षणं ॥ ४ ॥ अथवैधार्तराष्ट्रेणप्रयुक्तायेवहिश्वराः ॥ मृग
 यित्वाब्रह्मनूग्रामान्राष्ट्राणिनगराणिच ॥ ५ ॥ संविधाययथादृष्टंयथादेशप्रदर्शनं ॥ कृतकृत्यान्यवर्त्ततेचरानगरंप्रति ॥ ६ ॥ तत्रदृष्ट्वातुराजानंकौरव्यंघृतरांष्ट्र
 जं ॥ द्रोणकर्णकृपैःसार्द्धंभीष्मेणचमहात्मना ॥ आसंगतंभ्रातृभिश्चापित्रिगर्तैश्चमंहारयैः ॥ दुर्योधनंसभामध्येआसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८ ॥ चराऊचुः कृता
 स्माभिःपरोयत्नस्तेषामन्वेषणेसदा ॥ पांडवानांमनुष्येद्रतस्मिन्महतिकानने ॥ ९ ॥ निर्जनेमृगसंकीर्णंनानाद्रुमलताकुलो ॥ लताप्रतानयद्दुलेनानागुल्मसमावृ
 ते ॥ १० ॥ नचविद्मोगतायेनपार्थाःसुदृढविक्रमाः ॥ मार्गमाणाःपदन्यासंतेषुतेषुतथातथा ॥ ११ ॥ अनुमानतोज्ञास्यंतीत्याशयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ येनमार्गेण ॥ ११ ॥

गिरिकूटेषुगिरिशिखरेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सूतानांपांडवीयानामिद्रसेनादीनां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७-॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ इतिविराटप० नैल० भारतभावदीपेपंचविंशो

गिरिकूटेषुतुंगेषुनानाजनपदेषुच ॥ जनाकीर्णेषुदेशेषुखर्वटेषुपुरेषुच ॥ १२ ॥ नरेंद्रबहुशोन्विष्टानैवविद्यश्रपांडवान् ॥ अत्यंतवाविनष्टास्तेभद्रंतुभ्यंनरर्षभ ॥
 ॥ १३ ॥ वर्त्मन्यन्वेष्यमाणवैरथिनारथिसत्तम ॥ नहिर्विद्योगतिंतेषांवासंहिनरसत्तम ॥ १४ ॥ किंचित्कालंमनुष्येन्द्रसूतानामनुगावयं ॥ मृगयित्वायथान्यायं
 वेदितार्थाःस्मत्त्वतः ॥ १५ ॥ प्राप्ताद्वारवतींसूताविनापार्थैःपरंतप ॥ नतत्रकृष्णाराजेंद्रपांडवाश्चमहाव्रताः ॥ १६ ॥ सर्वथाविप्रनष्टास्तेनमस्तेभरतर्षभ ॥ नहि
 विद्योगतिंतेषांवासंवापिमहात्मनां ॥ १७ ॥ पांडवानांप्रवृत्तिचविद्यःकर्मापिवाकृतं ॥ सनःशाधिमनुष्येन्द्रअतःपूर्वविशांपते ॥ १८ ॥ अन्वेषणेपांडवानांभू
 यःकिंकरवामहे ॥ इमांचनःप्रियांवीरवाचंभद्रवतींशृणु ॥ १९ ॥ येनत्रिगर्तानिहताबलेनमहतानृप ॥ सूतेनराज्ञोमत्स्यस्यकीचकेनबलीयसा ॥ २० ॥ सह
 तःपतितःशेतेगंधर्वैर्निशिभारत ॥ अदृश्यमानैर्दुष्टात्माभ्रातृभिःसहसोदरैः ॥ २१ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्यशत्रूणांचपराभवं ॥ कृतकृत्यश्चकौरव्यविधत्स्वयदनंत
 रं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभा०विराटपर्वणिगोहरणपर्वणिचारप्रत्यागमनेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वैशंपायनउवाच ततोदुर्योधनोराजाज्ञात्वातेषांवचस्तदा ॥
 चिरमंतर्मनाभूत्वाप्रत्युवाचसभासदः ॥ १ ॥ सुदुःखाखलुकार्याणांगतिर्विज्ञातुमंततः ॥ तस्मात्सर्वेनिरीक्षध्वंक्नुतेपांडवागताः ॥ २ ॥ अल्पावशिष्टंकालस्य
 गतंभूयिष्ठमंततः ॥ तेषामज्ञांतचर्यायामस्मिन्वर्षेत्रयोदशे ॥ ३ ॥ अस्यवर्षस्यशेषंचेद्भतीयुरिहपांडवाः ॥ निवृत्तसमयास्तेहिसत्यव्रतपरायणाः ॥ ४ ॥ क्षरं
 तइवनागेन्द्राःसर्वेत्याशीविषोपमाः ॥ दुःखाभवेयुःसंख्याःकौरवान्प्रतितेध्रुवं ॥ ५ ॥ सर्वकालस्यवेत्तारःकृच्छ्ररूपधराःस्थिताः ॥ प्रविशेयुर्जितक्रोधास्त्रावदेव
 पुनर्वनं ॥ ६ ॥ तस्मात्क्षिप्रंबुभूषध्वंयथातेऽत्यंतमव्ययं ॥ राज्यंनिर्द्धमं व्यग्रंनिःसपत्नंचिरंभवेत् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्ततःकर्णःक्षिप्रंगच्छंतुभारत ॥ अन्येघृत्ता
 नरादक्षानिमृताःसाधुकारिणः ॥ ८ ॥ चरंतुदेशान्संवीताःस्फीतान्जनपदाकुलान् ॥ तत्रगोष्ठीषुरम्यासुसिद्धप्रव्रजितेषुच ॥ ९ ॥ परिचारेषुतीर्थेषुविविधे
 ष्वाकरेषुच ॥ विज्ञांतव्यामनुष्यैस्तैस्तर्कयासुविनीतया ॥ १० ॥

ध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विशेषुस्तथाबुभूषध्वंतामप्राप्तुंइच्छतेत्यर्थःतत्फलंचाह अत्यंतमित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अयजानंतरजःद्वितीयोभ्राता ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ऊर्मिमतःसिधोः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॐ ॥
 ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विधेयानांकिकराणां निभृतानांअत्यंतावहितानां ॥ ५ ॥ ६ ॥ अकालिकं विलंबासहं ॥ ७ ॥ ८ ॥ गृह्णीयादपिचक्षुषा प्रत्यक्षदृष्टोपिमोहयेदेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतिविराटपर्वणिनैल
 विविधैस्तत्परैःसम्यक्तज्ज्ञौर्निपुणसंवृतैः ॥ अन्वेष्टव्याःसुनिपुणैःपांडवाश्छन्नवासिनः ॥ १ ॥ नदीकुंजेषुतीर्थेषुग्रामेषुनगरेषुच ॥ आश्रमेषुचरम्येषुपर्वतेषुगुहा
 सुच ॥ २ ॥ अथाग्रजानंतरजःपापभावानुरागवान् ॥ ज्येष्ठदुःशासनस्तत्रभ्राताभ्रातरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ येषुनःप्रत्ययोराजंश्वारेषुमनुजाधिप ॥ तेषांतुद
 त्तदेयावैभूयस्तान्परिमार्गितुं ॥ ४ ॥ एतच्चकर्णोयत्साहसर्वमीहामहेतया ॥ यथोद्दिष्टं चराःसर्वमृगयंतुयतस्ततः ॥ ५ ॥ एतेचान्येचभूयांसोदेशादेशंयथा
 विधि ॥ नतुतेषांगतिर्वासःप्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ॥ ६ ॥ अत्यंतवानिगूढास्तेपारंचोर्मिमतोगताः ॥ व्यालैश्चापिमहारण्येभक्षिवाःशूरमानिनः ॥ ७ ॥ अथवा
 विषमंप्राप्यविनष्टाःशाश्वतीःसमाः ॥ तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वात्वंकुरुनंदन ॥ कुरुकार्यमंहोत्साहंमन्यसेयन्नराधिप ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभा०वि०पर्व
 णि गोंहरणपर्वणिकर्णदुःशासनवाक्येपड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ॐ ॥ वैशंपायनउवाच अथाब्रवीन्महावीर्योद्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ॥ नतादृशाविनश्यंतिन
 प्रयांतिपराभवं ॥ १ ॥ शूराश्चरुतविद्याश्चबुद्धिमंतोजितेंद्रियाः ॥ धर्मज्ञाश्चरुतज्ञाश्चधर्मराजमनुव्रताः ॥ २ ॥ नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञंपितृवृत्तसमाहितं ॥ धर्मे
 स्थितंसत्यधृतिंज्येष्ठंज्येष्ठानुयायिनः ॥ ३ ॥ अनुव्रतामहात्मानंभ्रातरोभ्रातरंनृप ॥ अजातशत्रुंश्रीमंतंसर्वभ्रातृननुव्रतं ॥ ४ ॥ तेषांतथाविधेयानांनिभृतानां
 महात्मनां ॥ किमर्थंनीतिमान्पार्थःश्रेयोनेषांकरिष्यति ॥ ५ ॥ तस्माद्यत्नात्पतीक्षंतेकालस्योदयमागतं ॥ नहितेनाशमृच्छेयुरितिपश्याम्यहंधिया ॥ ६ ॥ सांप्रतंचै
 वयत्कार्यतच्चक्षिप्रमकालिकं ॥ क्रियतांसाधुसंचिंत्यवासश्चैषांप्रचिंत्यतां ॥ ७ ॥ यथावत्पांडुपुत्राणांसर्वार्थेषुयुक्तात्मनां ॥ दुर्ज्ञेयाःखलुशूरास्तेदुरापास्तपसा
 वृताः ॥ ८ ॥ श्रुद्धात्मागुणवान्पार्थःसत्यवान्नीतिमान्शुचिः ॥ तेजोराशिरसंख्येयोगृह्णीयादपिचक्षुषा ॥ ९ ॥ विज्ञायक्रियतांतस्माद्भूयश्चमृगयामहे ॥ ब्राह्म
 णैश्चारकैःसिद्धैर्येचान्येतद्विदो जनाः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीमहाभा०वि०प०गोंहरणपर्वणिद्रोणवाक्येचारप्रत्याचारेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ वैशंपायनउवाच
 ततःशांतनवोभीष्मोभरतानांपितामहः ॥ श्रुतवान्देशकालंज्ञस्तत्त्वज्ञःसर्वधर्मवित् ॥ १ ॥ आचार्यवाक्योपरमेतद्वाक्यमभिसंदधत् ॥ हितार्थसमुवाचैनांभारतीं
 भारताप्रति ॥ २ ॥ भारतभा०सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ १ ॥ अभिसंदधत्तद्वाक्यानुगुणमेववदन् भारतींभरतवंशीयपांडवविषयांगिरंवाचंभारतान्कौरवान्उवाचेतिसंबंधः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ समंवदत्समंपक्षपातशून्यंवदत्तवदन् नुमभावआर्षः ॥ ४ ॥ श्रुतंशास्त्रं नानाश्रुतिरनेकांआख्यायिका ॥ ५ ॥ ६ ॥ महात्मानउदारचित्ताः सतांधुरंधर्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ परैःअनीतिपरैः अन्वेषितुंअनु
गंतुं ॥ ९ ॥ यत्तुप्रयुक्तंप्रयोगःशक्यंज्ञातुंयोग्यःतदेववक्ष्यामिनतुभवतांद्रोहात् ॥ १० ॥ नत्विति तस्यदुर्जनस्यत्वादृशस्येतिगूढेभिसंधिः सानु तुशब्दोहेत्वर्थे साहित्यतःनीतिभियंसांधुवाच्यासाधुष्वेववक्तव्या
ऽतोऽसाधौत्वयिनैवेषावक्तव्येत्यर्थः अनीतिस्तुकथंचनसाधुष्वसाधुषुवानैवक्तव्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तिष्ठतावक्तव्यमितिसंबंधः ॥ १२ ॥ तत्रवक्तव्येसतियथाइतरोजनःपांडवानानिवासंलोकसाधारणमन्य

युधिष्ठिरेसमासक्तांधर्मज्ञेधर्मसंवृतां ॥ असत्सुदुर्लभांनित्यंसतांचाभिमतांसदा ॥ ३ ॥ भीष्मःसमंवदत्तत्रगिरंसाधुभिरर्चितां ॥ यश्चैषब्राह्मणःप्राहद्रोणःस
वार्थतत्त्ववित् ॥ ४ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नाःसाधुव्रतसमन्विताः ॥ श्रुतव्रतोपपन्नाश्चनानाश्रुतिसमन्विताः ॥ ५ ॥ वृद्धानुशासनेयुक्ताःसत्यव्रतपरायणाः ॥ समयं
समयज्ञास्तेपालयंतःशुचिव्रताः ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मरतानित्यंकेशवानुगताःसदा ॥ प्रवीरपुरुपास्तेवैमहात्मानोमहाबलाः ॥ नावसीदितुमर्हतिउद्धंतःसतांधुरं ॥ ७ ॥
धर्मतश्चैवगुणास्तेसुवीर्येणचपांडवाः ॥ ननाशमधिगच्छेयुरितिमेधीयतेमतिः ॥ ८ ॥ तत्रबुद्धिप्रवक्ष्यामिपांडवान्प्रतिभारत ॥ नतुनीतिःसुनीतस्यशक्यतेऽन्वे
षितुंपरैः ॥ ९ ॥ यत्तुशक्यमिहास्माभिस्तान्वैसंचिंत्यपांडवान् ॥ बुद्ध्याप्रयुक्तंनद्रोहात्प्रवक्ष्यामिनिबोधतत् ॥ १० ॥ नत्वियंभादृशैर्नीतिस्तस्यवाच्याकथंचन ॥
सात्वियंसाधुवक्तव्यानत्वनीतिःकथंचन ॥ ११ ॥ वृद्धानुशासनेताततिष्ठतासत्यशीलिना ॥ अवश्यंत्विहर्षीरेणसतांमध्येविवक्षता ॥ १२ ॥ यथार्हमिहवक्त
व्यंसर्वथाधर्मलिप्सया ॥ तत्रनाहंतथामन्येयथायमितरोजनः ॥ १३ ॥ निवासंधर्मराजस्यवर्षेस्मिन्वैत्रयोदशे ॥ तत्रतातनतेषांहिराज्ञांभाव्यमसांप्रतं ॥
॥ १४ ॥ पुरेजनपदेचापियत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ दानशीलोवदान्यश्चनिभृतोङ्गीनिषेवकः ॥ जनोजनपदेभाव्योयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ प्रियवादीसदा
दांतोभव्यःसत्यपरोजनः ॥ हृष्टःपुष्टःशुचिर्दक्षोयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ नासूयकोनचापीर्षुर्नाभिमानीनमत्सरी ॥ भविष्यतिजनस्तत्रस्वयंधर्ममनुव्रतः ॥ १७ ॥
ब्रह्मघोषाश्चभूयांसःपूर्णाहुत्यस्तथैवच ॥ क्रतवश्चभविष्यंतिभूयांसोभूरिदक्षिणाः ॥ १८ ॥ सदाचतत्रपर्जन्यःसम्यग्वर्षीनसंशयः ॥ संपन्नसस्यांचमहीनि
रातंकाभविष्यति ॥ १९ ॥

तेतथाहंनमन्येइतियोजना ॥ १३ ॥ असाधारण्यमेवाह तत्रेति तत्रपुरादौ असांप्रतंअकल्याणं ॥ १४ ॥ वदान्यःप्रियवादी वदान्योदानशीलेचचारुवादिनि
वाच्यवदितिमेदिनी निभृतःनियतेन्द्रियः भाव्यःअवश्यंभावी ओरावश्यकेइतिण्यत् ॥ १५ ॥ मव्योभविता ॥ १६ ॥ असूयकः परगुणेषुदोषारोपकः ईर्षुःपरोत्कर्षासहिष्णुः अभिमानीआत्मसंभावितः मत्स
रीपरद्रोहकर्ता तत्र यत्रयुधिष्ठिरइत्यनुकल्प्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ दर्शनं धर्मब्रह्मस्वरूपावेक्षणं निष्प्रतीपंपारखंडमावर्जितं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दृश्यानिरूपाणि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सर्वभावेन सर्वात्मनाऽनुरागवान् ॥ २७ ॥ अशुभात् अशुभं त्यक्त्वा ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ इष्ट्यागादिप्रियं परसुखदं च व्रतं पालनीयं यस्य एवं भूतस्य दुर्ज्ञेयत्वमप्याह धर्मात्मेति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्मादिति धीमतः पांडवस्य वासंच्छन्नं तत्र विद्धीति शेषः परमांगतिं गम्यं च तत्रैव स्वकीयं कुरु
 गुणवंति च धान्या निरसवंति फलानि च ॥ गंधवंति च माल्यानि शुभशब्दाच्च भारती ॥ २० ॥ वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपंच दर्शनं ॥ न भयं त्वाविशेत्तत्र यत्र
 राजायुधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ गावश्च बहुलास्तत्र नरुशानच दुर्वलाः ॥ पयांसि दधिसर्पोऽपिरसवंति हितानि च ॥ २२ ॥ गुणवंति च पेयानि भोज्यानि रसवंति च ॥ तत्र
 देशे भविष्यंति यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ रसाः स्पर्शाश्च गंधाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ॥ दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ धर्माश्च तत्र सर्वे
 स्तुसेविताश्च द्विजातिभिः ॥ स्वैः स्वैर्गुणैश्च संयुक्ता अस्मिन् वर्षे त्रयोदशे ॥ २५ ॥ देशे तस्मिन् भविष्यंति तात पांडवसंयुते ॥ संप्रीतिमान् जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः
 ॥ २६ ॥ देवतातिथिपूजासु सर्वभावानुरागवान् ॥ इष्टदानो महोत्साहः स्वस्वधर्मपरायणः ॥ २७ ॥ अशुभाद्दिशुभप्रेप्सुरिष्टयज्ञः शुभव्रतः ॥ भविष्यति जनस्त
 त्र यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २८ ॥ त्यक्तवाक्या नृत्तस्तात शुभकल्याणमंगलः ॥ शुभार्थेषुः शुभमतिर्यत्र राजायुधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेषु प्रि
 यव्रतः ॥ धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापितात द्विजातिभिः ॥ ३० ॥ किंपुनः प्राकृतैस्तात पार्थो विज्ञायते क्वचित् ॥ यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं पराशांतिर्धुवाक्षमा ॥ ३१ ॥
 ङ्गीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवं ॥ तस्मात्तत्र निवासं तुच्छन्नं यत्नेन धीमतः ॥ गतिं च परमां तत्र नोत्सहेव कुमन्यथा ॥ ३२ ॥ एवमेतत्तु संचित्य यत्कृते म
 न्यसेहितं ॥ तस्मिन् प्रकुरु कौरव्ययद्येवं श्रद्धयासि मे ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभा० वि० प० गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे भीष्मवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 वैशंपायन उवाच ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच रूपस्तदा ॥ युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पांडवान् प्रतिभापितं ॥ १ ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुकं ॥ तत्रानुरूपं
 भीष्मेण ममाप्यत्र गिरंशृणु ॥ २ ॥ तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिंत्यतां ॥ नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं याहिता भवेत् ॥ ३ ॥ नावज्ञेयोरिपुस्तात प्राकृतो
 पिबुभूषता ॥ किंपुनः पांडवास्तात सर्वास्त्रकुशलारणे ॥ ४ ॥ तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पांडवेषु महात्मसु ॥ गूढभावे पुच्छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५ ॥

एतच्चाहं अन्यथा विपरीतं वचो वक्तुं नोत्सहे दृढत्वात्पांडवेषु द्वेषस्याधर्मरूपत्वाच्चेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति विराटपर्वणि नैलकंठीये भारतमावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ युक्तं युक्तिमत् प्राप्तं प्राप्तकालं ॥
 ॥ १ ॥ तत्त्वतश्च सहेतुकं युक्त्या भासहीनं ॥ २ ॥ तीर्थैः चारैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सत्रं कैतव वेषांतररूपं छन्नेषु गुणेषु उदयं उद्गमनं प्रतिज्ञाते काले उक्तांते सति सामीप्ये सप्तमी काले लपावशिष्टे सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

परराष्ट्रेषु मित्रराष्ट्रेषु स्वराष्ट्रेषु च स्वस्य बलं सैन्यं सामर्थ्यं च यत्तज्जातव्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीतिर्भक्तवेतनदानचारप्रवृत्त्यादिका तथा विधीयतां यथा येन प्रकारेणैतैः सहसंदधामहेशरादिसंधानं कुर्महे यद्वा बलकोशयोर्ल्पत्वं स्वस्य परस्य बहुत्वं नीतिर्यथा प्रतिज्ञां सामरूपा विधीयतां यथा तैः सहसंदधामहेशख्यं कुर्महे इति कालोदये मृत्युदयं रूपे युद्धे प्राप्ते सति तेषां विधीयत इति पाठे तेषां कालतः उदये प्राप्ते सति यथा सम्यग् विधीयते जायते तथानीति विधीयतां ॥ ८ ॥ नियतमचंचलं नियमेन बुद्ध्यस्व ॥ ९ ॥ बोधफलमाह उच्चेति उच्चादिभेदेन त्रिविधमपि प्रहृष्टं वा अप्रहृष्टं वा ज्ञातव्यं उच्चं समं वा स्वबलं अप्रहृष्टं चेत्प्रहृष्टबलैः शत्रुभिः सहसंदधामसंधिकरवाम विपरीतं चेदपि संदधामशरानिति शेषः संधनीयमिति पाठे पितदेवार्थद्वयं ज्ञेयं आतोघातोरित्यालोपः अनीयप्रत्यये परे भवति संधानीयमित्युक्तः पाठः ॥ १० ॥ साम्ये सामभेदौ अप

स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः ॥ उदयः पांडवानां च प्राप्ते कालेन संशयः ॥ ६ ॥ निवृत्तसमयाः पार्थाः महात्मानो महाबलाः ॥ महोत्साहा भविष्यंति पांडवास्त्यमितौजसः ॥ ७ ॥ तस्माद्दलं च कोशश्च नीतिश्चापि विधीयतां ॥ यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८ ॥ तात बुद्ध्या पितत्सर्वं बुद्ध्यस्व बलमात्मनः ॥ नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्ववलेषु च ॥ ९ ॥ उच्चावचं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ॥ प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १० ॥ साम्नाभेदेन दानेन दंडेन बलिकर्मणा ॥ न्यायेनाक्रम्य च परान्बलाच्चानम्यदुर्वलान् ॥ ११ ॥ सांत्वयित्वा तु मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखं ॥ सुकोशबलसंवृद्धः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२ ॥ योत्स्यसे चापि बलिभिरिभिः प्रत्युपस्थितैः ॥ अन्यैस्त्वं पांडवैर्वापि हीनैः स्वबलवाहनैः ॥ १३ ॥ एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ॥ यथा कालं मनुष्येन्द्रचिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभा० वि० प० गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे रूपवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशंपायन उवाच अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मरथयूथपः ॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो बली ॥ १ ॥ असकृन्निकृताः पूर्वमत्स्यशाल्वेयकैः प्रभो ॥ सूतेनैव च मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ॥ २ ॥ बाधितो बंधुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभौ ॥ सकर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३ ॥ असकृन्मत्स्यराज्ञामेराष्ट्रं बाधितमौजसा ॥ प्रणेता कीचकस्तस्य बलवानभ वत्पुरा ॥ ४ ॥ क्रूरो मर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ॥ निहतः स तु गंधर्वैः पापकर्मानृशंसवान् ॥ ५ ॥

रस्याधिक्येदानं स्वस्याधिक्येदंडः युद्धे निपातनं वा बलि कर्मवाकरादानाख्यं इति बलज्ञानफलं ॥ ११ ॥ बलं स्वसैन्यं सुखं यथा स्यात्तथा आभाष्यतां प्रीतिवादेन भक्तवेतनदानेन संमंत्रणीयमित्यर्थः सिद्धिजयं ॥ १२ ॥ अन्यैः शत्रुभिः पांडवैश्चापि सहयोत्स्यसे कीदृशैः स्वबलादिनाहीनैः ॥ १३ ॥ व्यवसायं स्वकर्तव्यं ॥ १४ ॥ इति विराटपर्वणि नैल० भारतभावदीपेरेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ १ ॥ वाक्यमुवाचेत्यत्र हेतुमाह असकृदिति निकृताः बंधितास्त्रिगर्ता इति शेषः प्रभो हे जनमेजय ॥ २ ॥ बाधितः सुशर्मा बलवतां कौरवाणां विभौ स्वामिनि भीष्मे समीपे सति कर्णं च उदीक्ष्य दुर्योधनं अभाषत ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निबन्धीमःनिगृह्णीमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विनिर्यामःनिगच्छामः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यथोद्देशंयथानिर्दिष्टांदक्षिणामुत्तरांवादिशं

तस्मिन्विनिहतेराजाहतदर्पोनिराश्रयः ॥ भविष्यतिनिरुत्साहोविराट्इतिमेमतिः ॥ ६ ॥ तत्रयात्रामममतायदितेरोचतेनघ ॥ कौरवाणांचसर्वेषांकर्णस्यच
महात्मनः ॥ ७ ॥ एतत्प्राप्तमहंमन्येकार्यमात्ययिकंहिनः ॥ राष्ट्रंतस्याभियांस्यामोवहुधान्यसमाकुलं ॥ ८ ॥ आददामोस्वरत्नानिविविधानिवसूनिच ॥ ग्रामा
नूराष्ट्राणिवातस्यहरिष्यामोविभागशः ॥ ९ ॥ अथवागोसहस्राणिशुभानिचबहूनिच ॥ विविधानिहरिष्यामःप्रतिपीड्यपुरंबलात् ॥ १० ॥ कौरवैःसहसंगत्य
त्रिगर्तेश्चविशांपते ॥ गास्तस्यापहरामोघसर्वैश्चैवंसुसंहताः ॥ ११ ॥ संविभागेनरुत्वातुनिबन्धीमोस्यपौरुषं ॥ हत्वाचास्यचमूंकृत्स्नांशमेवानयामहे ॥ १२ ॥
तंवशोन्यायतःरुत्वासुखंवत्स्यामहेवयं ॥ भवतांबलवृद्धिश्चभविष्यतिनसंशयः ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकर्णोराजानमब्रवीत् ॥ सूक्तंसुशर्मणावांक्यंप्रा
प्तकालंहितंचनः ॥ १४ ॥ तस्मात्क्षिप्रंविनिर्यामोयोजयित्वावरूथिनीं ॥ विभज्यचाप्यनीकानियथावामन्यसेनघ ॥ १५ ॥ प्राज्ञोवाकुरुवृद्धोयसर्वेषांनःपिता
महः ॥ आचार्यश्चयथाद्रोणःरूपःशारद्वतस्तथा ॥ मन्यतेतेयथासर्वेत्थायात्राविधीयतां ॥ १६ ॥ संमंत्र्यचाशुगच्छामःसाधनार्थमहीपते ॥ किंचनःपांडवैःका
र्यहीनार्थबलपौरुषैः ॥ १७ ॥ अत्यंतंवाप्रनष्टास्तेप्राप्तावापियमक्षयं ॥ यामोराजन्निरुद्धिग्राविराटनगरंवयं ॥ आदास्यामोहिगास्तस्यविविधानिवसूनिच ॥
॥ १८ ॥ वैशंपायनउवाच ततोदुर्योधनोराजावाक्यमादायतस्यतत् ॥ वैकर्त्तनस्यकर्णस्यक्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयं ॥ १९ ॥ शासनेनित्यसंयुक्तंदुःशासनम
नंतरं ॥ सहवृद्धैस्तुसंमंत्र्यक्षिप्रंयोजयवाहिनीं ॥ २० ॥ यथोद्देशंचगच्छामःसहितास्तत्रकौरवैः ॥ सुशर्मचयथोद्दिष्टंदेशंयातुमहारथः ॥ त्रिगर्तैःसहितोराजा
समग्रबलवांहनः ॥ २१ ॥ प्रागेवहिसुसंवीतोमत्स्यस्यविषयंप्रति ॥ जघन्यतोवयंतत्रयास्यामोदिवसांतरे ॥ विषयंमत्स्यराजस्यसुसमृद्धंसुसंहताः ॥ २२ ॥
तेयांतुसहितास्तत्रविराट्नगरंप्रति ॥ क्षिप्रंगोपान्समासाद्यगृह्णंतुविपुलंधनं ॥ २३ ॥ गवांशतसहस्राणिश्रीमंतिगुणवंतिच ॥ वयमप्यनुगृह्णीमोद्विधाकृत्वा
वरूथिनीं ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच तेस्मगत्वायथोद्दिष्टांदिशंवद्भेर्महीपते ॥ सन्नद्धारथिनःसर्वेसपदाताबलोकटाः ॥ २५ ॥ प्रतिवैरंचिकीर्षतोगोषुगृह्णा
महाबलाः ॥ आदातुंगाःसुशर्मार्थकृष्णपक्षस्यसप्तमीं ॥ २६ ॥

यथायोग्यंबलविभागंवाउद्दिश्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गृह्णाःलुब्धाः ॥ २६ ॥

न्यगृहंतकालयामासुः ॥ २७ ॥

इतिविराटपर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥

समयःसंवत्सरः ॥ २ ॥ संभावनांकीचकवन् अयमपिममजयकर्त्ताभविष्यतीत्येवंरूपां ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मानेशुःनाशंअदर्शनंदूरेइतियाक्त् मागच्छेयुः॥९॥ तनुत्राणिकवचानि ॥१०॥ भानुमंतिदीप्यमानानिवज्जायसंअशनिलोहं यद्वाविज्जबदच्छेद्यमभेद्यंचयदयःभाषायांपोलादइतिसंहितंतद्वज्जायसंतन्मयोगर्भोतःकवचंतेनसहितंसवज्जायसगर्भं पाठांतरेसंनाहायसज्जीभावायसगर्भंसंकटकं

अपरंदिवसेसर्वेराजन्संभूयकौरवाः॥ अष्टम्यांतेन्यगृहंतगोकुलानिसहस्रशः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोहरणपर्वणिदक्षिणगोप्रहेसुशर्मा
दियानेत्रिशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेषांमहाराजतत्रैवामिततेजसां ॥ छद्मलिंगप्रविष्टानांपांडवानांमहात्मनां ॥ १ ॥ व्यती
तःसमयःसम्यग्वसतावैपुरोत्तमे ॥ कुर्वतांतस्यकर्माणिविराटस्यमहीपतेः ॥ २ ॥ कीचकेतुहतेराजाविराटःपरवीरहा ॥ परांसंभावनांचक्रेकुंतीपुत्रेयुधिष्ठिरे ॥
॥ ३ ॥ ततस्त्रयोदशस्यातितस्यवर्षस्यभारत ॥ सुशर्मणागृहीतंतद्रोधनंतरसावहु ॥ ४ ॥ ततो जवेनमहतागोपःपुरमथाव्रजत् ॥ सदृष्ट्वा मत्स्यराजं चरथात्प्रस्कं
द्यकुंडली ॥ ५ ॥ शूरैःपरिवृतंयोधैःकुंडलांगदधारिभिः ॥ संवृतंमंत्रिभिःसार्द्धंपांडवैश्वमहात्मभिः ॥ ६ ॥ तंसभायांमहाराजमासीनंराष्ट्रवर्द्धनं ॥ सोब्रवीदुपसं
गम्यविराटंप्रणतस्तदा ॥ ७ ॥ अस्मान्युधिविनिर्जित्यपरिभूयसबांधवान् ॥ गवांशतसहस्राणित्रिगर्त्ताःकालयंतिते ॥ ८ ॥ तान्परीप्सस्वराजेंद्रमानेशुःपशव
स्तघ ॥ तच्छ्रुत्वानृपतिःसेनांमत्स्यानांसमयोजयत् ॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिलांपत्तिध्वजसमाकुलां ॥ राजानोराजपुत्राश्चतनुत्राण्यथभेजिरे ॥ १० ॥ भानु
मंतिविचित्राणिशूरसेव्यानिभागशः ॥ सवज्जायसगर्भंतुकवचंतत्रकांचनं ॥ ११ ॥ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोभ्यहारयत् ॥ सर्वपारसवंवर्मकल्याणप
टलंहटं ॥ १२ ॥ शतानीकादवरजोमदिराक्षोभ्यहारयत् ॥ शतसूर्यशतावर्त्तशतविंदुशताक्षिमत् ॥ १३ ॥ अभेद्यकल्पंमत्स्यानांराजाकवचमाहरत् ॥ उत्से
धेयस्यपद्मानिशतंसौगंधिकानिच ॥ १४ ॥ सुवर्णपृष्ठंसूर्याभंसूर्यदत्तोभ्यहारयत् ॥ दृढमायसगर्भंचश्वेतंवर्मशताक्षिमत् ॥ १५ ॥

गर्भोभूणेःर्भकेकुक्षौसंधौपनसंकटकेइतिनानार्थः वज्रंस्याद्रीरकेपवावितिच ॥ ११ ॥ अभ्यहारयत्बबंध पारसवंपरान्सुनोतिपीडयतिसुवतिक्षिपतिवापरसवं ऋदोरप् स्वार्थेतद्धितः पारसवंशत्रंसर्वपारसवं
सर्वशत्रुसहमित्यर्थः कल्याणपटलंसुवर्णपत्राच्छादितं कल्याणमक्षयेस्वर्णेइतिविश्वः ॥ १२ ॥ आवर्त्ततेपुनःपुनर्म्लायतिविलसतीतियोगात्चंद्रःपद्मंवा विंदुःसूक्ष्मचक्रं अक्षिनेत्राकारंचक्रं ॥ १३ ॥ उ
त्सेधेउच्छ्रायेसंपूर्णेविस्तारेकल्हारजातीयानिशतंपद्मानिपंत्यानिविष्टानि एवंविशालमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ अभ्यनर्हतेतिपाठेसंधिरार्थः ॥ सूपस्करेषु शोभनरथांगेषु ॥ १७ ॥ १८ ॥ उच्छिष्ट्रियेउच्छ्रितोभूत् ॥ १९ ॥ २० ॥ गोपालस्तंतिपालाख्यः दामग्रंथिर्ह्रस्वपालः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 विराटस्यसुतो ज्येष्ठो वीरः शखाभ्यहारयत् ॥ शतशश्वतनुत्राणियथास्वन्तेमहारथाः ॥ १६ ॥ योत्स्यमाना अनत्यंतदेवरूपाः प्रहारिणः ॥ सूपस्करेषु शुभ्रेषु महसु
 चमहारथाः ॥ १७ ॥ पृथक्कांचनसन्नाहानुरथेष्वश्वानयोजयन् ॥ सूर्यचंद्रप्रतीकाशोरथेदिव्ये हिरण्मये ॥ १८ ॥ महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिष्ट्रियेतदा ॥ अ
 थान्यान्विविधाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ॥ १९ ॥ यथास्वंक्षत्रियाः शूरारथेषु समयोजयन् ॥ अथमत्स्यो ब्रवीद्राजाशतानीकं जघन्यकं ॥ २० ॥ कंकवल्लव
 गोपालादामग्रंथिश्च वीर्यवान् ॥ युद्धेयुरिति मे बुद्धिर्वर्ततेनात्र संशयः ॥ २१ ॥ एतेषामपि दीयंतां रथाध्वजपताकिनः ॥ कवचानि चित्राणि दृढानि च मृदूनि
 च ॥ २२ ॥ प्रतिमुंचंतु गात्रेषु दीयंतां मायुधानि च ॥ वीरांगरूपाः पुरुषानागराजकरोपमाः ॥ २३ ॥ नेमेजातुन युद्धे रन्निति मेधीयते मतिः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु नृपते
 र्वाष्यंत्वरितमानसः ॥ शतानीकस्तु पार्थेभ्योरथान्नाजन्समादिशत् ॥ २४ ॥ सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ तान् ब्रह्मंस्ततः सूताराज भक्तिपुरं स्मृताः ॥
 २५ ॥ निर्दिष्टानरदेवेन रथान् शीघ्रमयोजयन् ॥ कवचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च ॥ २६ ॥ विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणां ॥ तान्यामुच्यश
 रीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २७ ॥ रथान् ह्यैः सुसंपन्नानास्थायचनरोत्तमाः ॥ निर्ययुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसंघावमर्दिनः ॥ २८ ॥ तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धवि
 शारदाः ॥ रथान् हेमपरिच्छन्नानास्थायचमहारथाः ॥ २९ ॥ विराटमन्वयुः पार्थाः सहिताः कुरुपुंगवाः ॥ चत्वारो भ्रातरः शूराः पांडवाः सत्यविक्रमाः ॥ ३० ॥
 भीमाश्च मत्तमातंगाः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ क्षरंतश्चैव नागेन्द्राः सुदंताः षष्टिहायनाः ॥ ३१ ॥ स्वारूढायुद्धकुशलैः शिक्षिताहस्तिसादिभिः ॥ राजानमन्वयुः पश्चा
 च्चलंत इव पर्वताः ॥ ३२ ॥ विशारदानां मुख्यानां हृष्टानां चारुजीविनां ॥ अष्टौ रथसहस्राणि दशनागशतानि च ॥ ३३ ॥ षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनि
 र्ययुः ॥ तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ संप्रयातंत दाराजन्निरीक्षंतं गवांपदं ॥ तद्दृष्ट्वायं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ॥ दृष्ट्वायुधजनाकीर्णं गजाश्व
 रथसंकुलं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाहरणप० दक्षिणगोत्रहंमत्स्यराजरणोद्योगे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशंपायन उवाच निर्या
 तं निरीक्षणं पुष्टिगमार्थं ॥ ३५ ॥ इति विराटप० नै० भारतभा० एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ निर्याय निर्गत्य अस्मृशन् प्राप्तवतः परिणते पंचधा विभक्तस्याङ्गश्वतुर्थभागं प्राप्ते ॥ १ ॥

॥ २ ॥ पामणीयैः राजकीयैः पामणीर्नापितेपुंसिष्वध्वक्षेधिपपिचेतिनानार्थः ॥ ३ ॥ समागमःसंपामः ॥४॥ अवलंबतिअवरोहति ॥५॥ ६ ॥ सैन्येनसेनोत्थेन ॥७॥ व्यतिषिक्तानिहस्तात्हस्तांतरंग
तानि ॥ ८ ॥ अस्यतांक्षिपतां ॥ ९ ॥ १० ॥११॥१२॥१३॥ नागभोगनिकाशैःसर्पदेहोपमैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कश्मलंमूर्च्छाआविशत् शूरानितिशेषः येषांगरुत्मतांपक्षिणांअंतरिक्षेगतिर्दर्शनंचते

तेत्रिगर्त्ताश्चमत्स्याश्चसंख्यायुद्धदुर्मदाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जंतोगोषुगृह्णामहाबलाः ॥ २ ॥ भीमाश्चमत्तमांतंगास्तोमरांकुशनोदिताः ॥ ग्रामणीयैःसमारूढाः
कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३ ॥ तेषांसमागमोघोरस्तुमुलोलोमहर्षणः ॥ घ्नतांपरस्परंराजन्यमराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ ४ ॥ देवासुरसमोराजन्नासीत्सूर्येऽवलंबति ॥
पदातिरथनागेंद्रहयारोहबलौघवान् ॥ ५ ॥ अन्योन्यमभ्यापततांनिघ्नतांचेत्तरेतरं ॥ उदतिष्ठद्रजोभौमंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ ६ ॥ पक्षिणश्चापतनभूमौसै
न्येनरजसावृताः ॥ इषुभिव्यतिसर्पद्विरादित्योऽतरधीयत ॥ ७ ॥ स्वद्यौतैरिवसंयुक्तमंतरिक्षंव्यराजत ॥ रुक्मपृष्ठानिचापानिव्यतिषिक्तानिधन्विनां ॥ ८ ॥
पततांलोकवीराणांसव्यदक्षिणमस्यतां ॥ रथारथैःसमाजग्मुःपादातैश्चपदातयः ॥ ९ ॥ सादिनःसादिभिश्चैवगजैश्चापिमहागजाः ॥ असिभिःपट्टिशैःप्रासैः
शक्तिभिस्तोमरैरपि ॥ १० ॥ संख्याःसमरेराजन्निजघ्नुरितरेतरं ॥ निघ्नंतःसमरेन्योन्यंशूराःपरिघवाहवः ॥ ११ ॥ नशेकुरभिसंख्याःशूरान्कर्तुंपराङ्मुखान् ॥
कृत्तोत्तरोष्ठंसुनसंरुक्तकेशमलंकृतं ॥ १२ ॥ अदृश्यतशिरश्छिन्नंरजोध्वस्तंसकुंडलं ॥ अदृश्यंस्तत्रगात्राणिशरैश्छिन्नानिभागशः ॥ १३ ॥ शालस्कंधनि
कशानिक्षत्रियाणांमहामुधे ॥ नागभोगनिकाशैश्चवाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ १४ ॥ आस्तीर्णावसुधाभातिशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ रथिनांरथिभिश्चात्रंसप्रहारो
भ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सादिभिःसादिनांचापिपदातीनांपदातिभिः ॥ उपाशाम्यद्रजोभौमंरुधिरेणप्रसर्पता ॥ १६ ॥ कश्मलंचाविशद्द्वोरनिर्मर्यादमवर्त्तत ॥ उपावि
शन्गरुत्मंतःशरैर्गाढंप्रवेजिताः ॥ अंतरिक्षेगतिर्येषांदर्शनंचाप्यरुध्यत ॥ १७ ॥ तेघ्नंतःसमरेन्योन्यंशूराःपरिघवाहवः ॥ नशेकुरभिसंख्याःशूरान्कर्तुंपराङ्मु
खान् ॥ १८ ॥ शतानीकःशतंहत्वाविशालाक्षश्चतुःशतं ॥ प्रविष्टौमहतीसेनांत्रिगर्त्तानांमहारथौ ॥ १९ ॥ तौप्रविष्टौमहासेनांवलवंतौमनस्विनौ ॥ आच्छेतां
बाहुसंख्याकेशाकेशिरथारथि ॥ २० ॥ लक्षयित्वात्रिगर्त्तानांतौप्रविष्टौरथव्रजं ॥ अग्रतःसूर्यदत्तश्चमदिराक्षश्चपृष्ठतः ॥ २१ ॥

पिशरैःप्रवेजिताःउद्देगंप्रापिताःसंतःउपाविशन्ध्वजायादौ बाणपटलेनतेषांगतिर्दर्शनंचन्यरुध्यतनिरुद्धं ॥१७॥१८॥त्रिगर्त्तानांसेनांप्रविष्टावित्यन्वयः ॥१९॥प्रविश्यचतामार्च्छेतांमोहितवंतौ केशाकेशिकेशे
पुकेशेषुगृहीत्वाप्रदत्तंयुद्धकेशाकेशि एवंप्रथारथि पादंतरेनखानखिनस्वैर्नस्वैश्चप्रदत्त्येदंयुद्धंप्रदत्तंनखानखि केशेषुगृहीत्वायोधान्पुष्पगृहीत्वारथांश्चप्रक्षिपतइतिभावः ॥२०॥ सूर्यदत्तःशतानीकः ॥२१॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ तौविराटसुशर्मणौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ततःसैन्यमितिश्लोकःप्राचीनपुस्तकेष्वन्यथापठ्यते ततःसेनाःसमाहृत्यमत्स्यराजसुशर्मणौ नजानीतांतदान्योन्यसै
न्येनरजसावताविति तत्रसुशर्मणावितिइत्येवमार्थं सेनाःसेनास्थान्शूरान्समाहृत्यअन्योन्यसंघट्टकारयित्वासैन्येनसेनोत्थेन ॥ ३० ॥ इतिविराटप०नैल०भारतभावदीपेद्वात्रिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

विराटस्तत्रसंग्रामेहत्वापंचशतान्स्थान् ॥ हयानांचशतान्यष्टौहत्वापंचमहारथान् ॥ २२ ॥ चरन्सविविधान्मार्गान्त्रयेनरथसत्तमः ॥ त्रिगर्तानांसुशर्मण
माच्छुद्धुक्मरथंरणे ॥ २३ ॥ तौव्यवाहरतांतत्रमहात्मानौमहाबलौ ॥ अन्योन्यमभिगर्जंतौगोष्ठेषुवृषभाविवा ॥ २४ ॥ ततोराजात्रिगर्तानांसुशर्मायुद्धदुर्मदः ॥
मत्स्यंसमीयाद्राजानंदैरथेननरर्षभः ॥ २५ ॥ ततोरथाभ्यांरथिनौव्यतीयतुरमर्षणौ ॥ शरान्व्यस्तृजतांशीघ्रंतोयधाराघनाइव ॥ २६ ॥ अन्योन्यंचापिसंरब्धौ
विचेरतुरमर्षणौ ॥ कृतास्त्रौनिशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २७ ॥ ततोराजासुशर्मणंविव्याधदशभिःशरैः ॥ पंचभिःपंचभिश्चास्यविव्याधचतुरोहयान् ॥
॥ २८ ॥ तथैवमत्स्यराजानंसुशर्मायुद्धदुर्मदः ॥ पंचाशद्भिःशितैर्बाणैर्विव्याधपरमास्त्रवित् ॥ २९ ॥ ततःसैन्यंमहाराजमत्स्यराजसुशर्मणोः ॥ नाभ्यजानत्त
दान्योन्यंसैन्येनरजसावतं ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणिगोग्रहणप०दक्षिणगोग्रहेविराटसुशर्मयुद्धेद्वात्रिशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥६३॥ वैशं
पायनउवाच तमसाभिपुतेलोकेरजसाचैवभारत ॥ अतिष्ठन्वैमुहूर्त्तंतुव्यूढानीकाःप्रहारिणः ॥ १ ॥ ततोंधकारंप्रणुदन्नुदतिष्ठतचंद्रमाः ॥ कुर्वाणोविमलां
रात्रिनंदयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २ ॥ ततःप्रकाशमासाद्यपुनर्युद्धमवर्तत ॥ घोररूपंततस्तेस्मनावैक्षंतपरस्परं ॥ ३ ॥ ततःसुशर्मात्रैगर्तःसहभ्रात्रायवीयसा ॥ अ
भ्यद्रवन्मत्स्यराजंरथव्रातेनसर्वशः ॥ ४ ॥ ततोरथाभ्यांप्रस्कंधभ्रातरौक्षत्रियर्षभौ ॥ गदापाणीसुसंरब्धौसमभ्यद्रवतारथान् ॥ ५ ॥ तथैवतेपांतुबलानिता
निक्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ॥ गदासिखड्गैश्चपरश्वधैश्चप्रासैश्चतीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६ ॥ बलंतुमत्स्यस्यबलेनराजासर्वत्रिगर्ताधिपतिःसुशर्मा ॥ प्रमथ्य
जित्वाचप्रसत्त्यमत्स्यंविराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७ ॥ तौनिहत्यपृथक्धुर्यावुभौतौपार्ष्णिसारथी ॥ विरथंमत्स्यराजानंजीवग्राहमगृह्णतां ॥ ८ ॥ तमुन्मथ्यसु
शर्मथियुवतीमिवकामुकः ॥ स्यंदनंस्वंसमारोप्यप्रययौशीघ्रवाहनः ॥ ९ ॥ तस्मिन्गृहीतेविरथेविराटेवलवत्तरे ॥ प्राद्रवंतभयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिताभृशं ॥ १० ॥

तमसानैशेनांधकारेण मुहूर्त्तंआचंद्रोदयकालंननुघटीद्वयमात्रं कृष्णपक्षस्यसममीमितिसप्तम्यांगोग्रहणस्योक्तत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रस्कंधअवच्छ ॥ ५ ॥ तीक्ष्णाणिअग्राणिसुपीताःसुतरांपीताःशो
षिताःकृशीकृताःअनायासेनशीघ्रंपरशरीरप्रवेशक्षमाःधाराश्वयेपांतेतीक्ष्णाग्रसुपीतधारस्तैः तीक्ष्णायसपीतेतिपाठेपिपीतशब्दस्योक्तएवार्थः ॥ ६ ॥ बलंजित्वाचेतिसंबंधः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपारुज्यउत्पाद्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विराटंसमवीक्ष्यै न हेसमहेसाधोइतिविराटंवीक्ष्यवाचादृशाचसंजाव्य एनंमुशर्माणं
 तिष्ठतिष्ठेतिचावददितिसंबंधः सर्वसाधुसमानेषुसमस्यादभिधेयवदितिमेदिनी ॥ २४ ॥ रथपुंगवःतिष्ठतिष्ठेतिभाषमाणःमहत्कर्मन्योन्ययुद्धंपश्यतां कर्मव्यतिहारतद् अयंगंमहत्कर्मकुर्वाणंपश्यतुअहंचैनं
 तेषुसंत्रस्यमानेषुकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ प्रत्सभापन्महाबाहुंभीमसेनमरिंदमं ॥ ११ ॥ मत्स्यराजःपरामृष्टस्त्रिगर्तेनसुशर्मणा ॥ तंमोचयमहाबाहोनगच्छेद्विप
 तांवंशं ॥ १२ ॥ उषिताःस्मसुखंसर्वेसर्वकामैःसुपूजिताः ॥ भीमसेनत्वयाकार्यातस्यवासस्यनिष्कृतिः ॥ १३ ॥ भीमसेनउवाच अहमेनंपरित्रास्येशास
 नात्तवपार्थिव ॥ पश्यमेसुमहत्कर्मयुध्यतःसहशत्रुभिः ॥ १४ ॥ स्वबाहुवलमाश्रित्यतिष्ठत्वंभ्रातृभिःसह ॥ एकान्तमाश्रितोराजनपश्यमेद्यपराक्रमं ॥ १५ ॥
 सुस्कंधोयंमहावृक्षोगदारूपइवस्थितः ॥ अहमेनमपारुज्यद्रावयिष्यामिशात्रवान् ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच तंमत्तमिवमातंगंवीक्षमाणंवनस्पतिं ॥
 अत्रवीद्गातरंवीरंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ माभीमसाहसंकाशींस्तिष्ठत्वेपवनस्पतिः ॥ मात्वां वक्ष्येकर्मणि कुर्वाणमतिमानुषं ॥ १८ ॥ जनाःसमवबुध्येर
 न्भीमोयमितिभारत ॥ अन्यदेवायुधंकिंचित्प्रतिपद्यस्वमानुषं ॥ १९ ॥ चापंवायदिवाशक्तिंनिस्त्रिशंवापरस्वधं ॥ यदेवमानुषंभीमभवेदन्यैरलक्षितं ॥ २० ॥
 तदेवायुधमादायमोक्षयाशुमहीपतिं ॥ यमौचचक्ररक्षोतेभवितारौमहावलौ ॥ २१ ॥ सहिताःसमरेतत्रमत्स्यराजंपरीप्सत ॥ वैशंपायनउवाच एवमु
 क्तस्तुवेगेनभीमसेनोमहावलः ॥ २२ ॥ गृहीत्वातुधनुःश्रेष्ठंजवेनसुमहाजवः ॥ व्यमुंचच्छरवर्षाणिसतोयइवतोयदः ॥ २३ ॥ तंभीमोभीमकर्माणंसुशर्माण
 मथाद्रवत् ॥ विराटंसमवीक्ष्यै नतिष्ठतिष्ठेतिचावदत् ॥ २४ ॥ सुशर्मांचितयामासकालांतकंयमोपमं ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभाषणंतंपृष्ठतो रथपुंगवः ॥ पश्यतांसुमहत्कर्म
 महद्युद्धमुपस्थितं ॥ २५ ॥ परावृत्तोयनुर्गृह्यसुशर्माभ्रातृभिःसह ॥ निमेषांतरमात्रेणभीमसेनेनतेरथाः ॥ २६ ॥ रथानांचगजानांचवाजिनांचससादिनां ॥
 सहस्रशतसंघाताःशूराणामुग्रधन्विनां ॥ २७ ॥ पातिताभीमसेनेनविराटस्यसमीपतः ॥ पत्तयोनिहतास्तेपांगटांगृह्यमहात्मना ॥ २८ ॥ तदृष्ट्वातादृशंयुद्धंसुश
 र्मायुद्धदुर्मदः ॥ चितयामासमनसाकिंशेषंहिवलस्यमे ॥ अपरोदृश्यतेसैन्येपुरामग्नोमहाबले ॥ २९ ॥

॥ २८ ॥ चितयामासेति सुशर्माबलस्यसैन्यस्यकिंशेषंकुत्सितंबधंचितयामास शेषःसंकर्षणेबधेइतिमेदिनी तत्रहेनुःहियस्मात्मेममअपरोभ्रातामहाबलेसैन्येपुरामग्नोदृश्यते भ्रातुःसंकटं दृष्ट्वासैन्यनाशंच
 तयामासेत्यर्थः ॥ २९ ॥

द्रक्ष्येइत्यर्थः ॥ २५ ॥ रथाःसंगताइतिशेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

धनुषाशोभमानइतिशेषः ॥३०॥ तेसर्वमत्स्याः ॥३१॥३२॥३३॥३४॥ अत्युपोयुधिष्ठिरःवाक्यशेषात् ॥३५॥३६॥३७॥३८॥ ३९ ॥४०॥४१॥ ४२ ॥ त्रैगर्तत्रिगर्ताधिपति ॥४३॥४४॥४५॥भीमसं
काशःभीमोपमः रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिवेतिवदनुपमइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ केशपक्षेकेशकलापे पाशःपक्षश्चहस्तश्चकलापार्थाःकचात्परइति पक्षोमासार्धकेइत्युपक्रम्यकेशादेःपरतोदंडइतिमे

आकर्णपूर्णेनतदाधनुषाप्रत्यदृश्यत ॥ सुशर्मासायकांस्तीक्ष्णानक्षिपतेचपुनःपुनः ॥ ३० ॥ ततःसमस्तास्तेसर्वेतुरगानभ्यचोदयन् ॥ दिव्यमखं विकुर्वाणास्त्रि
गर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ ३१ ॥ तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वापांडवान्सामहाचमूः ॥ वैराटिःपरमक्रुद्धोयुयुधेपरमाद्भुतं ॥ ३२ ॥ सहस्रमवधीत्तत्रकुंतीपुत्रायुधिष्ठिरः ॥ भी
मःसप्तसहस्राणियमलोकमदर्शयत् ॥ ३३ ॥ नकुलश्चापिसप्तैवशतानिप्राहिणोच्छरैः ॥ शतानित्रीणिशूराणांसंहदेवःप्रतापवान् ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरसमादिष्टो
निजघ्नेपुरुषर्षभः ॥ ततोभ्यपतदत्युग्रःसुशर्माणमुदायुधः ॥ ३५ ॥ हत्वातांमहतींसेनांत्रिगर्तानांमहारथः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजास्वरमाणोमहारथः ॥ ३६ ॥ अभि
पत्यसुशर्माणंशरैरभ्याहनद्भृशं ॥ सुशर्मापिसुसंख्यस्वरमाणोयुधिष्ठिरं ॥ ३७ ॥ अविध्यन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ ततोराजन्नाशुकारीकुंतीपुत्रो
वृकोदरः ॥ ३८ ॥ समासाद्यसुशर्माणमश्वानस्यव्यपोथयत् ॥ पृष्ठगोपांश्चतस्याथहत्वापरमसायकैः ॥ ३९ ॥ अथास्यसारथिक्रुद्धोरथोपस्थादपातयत् ॥ च
क्ररक्षश्चशूरोवैमदिराक्षोतिविश्रुतः ॥ ४० ॥ समायाद्विरथं दृष्ट्वात्रिगर्तं प्राहरत्तदा ॥ ततोविराटःप्रस्कंधरंथादथसुशर्मणः ॥ ४१ ॥ गदांतस्यपरामृश्यंतमेवाभ्य
द्रवद्वली ॥ सचचारगदापाणिर्वद्धोपितरुणोयथा ॥ ४२ ॥ पलायमानं त्रैगर्तं दृष्ट्वाभीमोभ्यभापता ॥ राजपुत्रनिवर्त्तस्वनतेयुक्तंपलायनं ॥ ४३ ॥ अनेनवीर्येणक
थंगास्त्वंप्रार्थयसेवलात् ॥ कथंचानुचरांस्यक्काशंचुमध्येविपीडसि ॥ ४४ ॥ इत्युक्तःसनुपार्थेनसुशर्मार्थयूथपः ॥ तिष्ठतिष्ठेतिभीमंससहसाभ्यद्रवद्वली ॥ ४५ ॥
भीमस्तुभीमसंकाशोरथात्प्रस्कंधपांडवः ॥ प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्राजीवितेप्सुःसुशर्मणः ॥ ४६ ॥ तंभीमसेनोधावंतमभ्यधावतवीर्यवान् ॥ त्रिगर्तराजमादातुं
सिंहःक्षुद्रमृगंयथा ॥ ४७ ॥ अभिद्रुत्यसुशर्माणंकेशपक्षेपराश्रुत् ॥ समुद्यम्यतुरोपात्तंनिष्पिपेपमहीतले ॥ ४८ ॥ पदामूर्ध्निमहाबाहुःप्राहरद्विलपिप्यतः ॥ तस्य
जानुदंदौभीमोजघ्नेचैनमरत्निना ॥ समोहमगमद्राजाप्रहारवर्पीडितः ॥ ४९ ॥ तस्मिन्गृहीतेविरथेत्रिगर्तानांमहारथे ॥ अभ्यज्यतवलंसर्वेत्रैगर्तं तद्द्रयातुरं ॥ ५०

दिनी अत्रोक्तं नीतिशास्त्रे वामपाणिकचोत्पीडा १ भूमौ निष्पेषणं बलात् २ मूर्ध्नि पादप्रहरणं ३ जानुनोदरमर्दनं ४ मालूराकारयामुष्ट्या कपोले दृढताडनं ५ कफोणिपातोप्यसकृन् ६ सर्वतस्तलताडनं ७ ता
लेन युद्धे भ्रमणं ८ मारणं स्मृतमपृथा चतुर्भिः क्षत्रियं हन्यात्संचभिः क्षत्रियाधमं षड्भिर्वैश्यं सप्तभिस्तु शूद्रसंकरमृष्टभिरिति एतेषां मध्ये तं केशपहादिभिः पंचभिर्मारयताऽस्य क्षत्रियाधमं त्वंदर्शितं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ घृणीदयालुः ॥ ५४ ॥ विवशं अचित्तं वशंपराधीनं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिशोध्यायः ॥ ३३ ॥
 निवर्त्यगास्ततः सर्वाः पांडुपुत्रामहुरथाः ॥ अवजित्यसुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ५१ ॥ स्वबाहुबलसंपन्नाङ्गीनिषेवायतव्रताः ॥ विराटस्य महात्मानः परिक्लेशविनाशनाः ॥ ५२ ॥ स्थिताः समक्षं ते सर्वे त्वथ भीमोभ्यभाषत ॥ ५३ ॥ नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ॥ किंतु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ॥ ५४ ॥ गले गृहीत्वा राजानमानीय विवशं वशं ॥ तत एनं विचेष्टं तं ध्वापार्थो वृकोदरः ॥ ५५ ॥ रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुंठितं ॥ अभ्येत्यरणमध्यस्थमभ्यगच्छ युधिष्ठिरं ॥ ५६ ॥ दर्शयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपं ॥ प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशो भिनं ॥ ५७ ॥ तं राजा प्राह सत् दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधमः ॥ एवमुक्तो ब्रवीद्भीमः सुशर्माणं महाबलं ॥ ५८ ॥ भीम उवाच जीवितुं चेच्छसे मूढहेतुं मे गदतः शृणु ॥ दासोस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ॥ ५९ ॥ एवं ते जीवितं दद्यामेषु युद्धजितो विधिः ॥ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ॥ ६० ॥ युधिष्ठिर उवाच मुंचमुंचायं माचारं प्रमाणं यदिते वयं ॥ दासभावं गतो ह्येव विराटस्य महीपतेः ॥ अदासो गच्छ मुक्तो सिमैवं कार्षीः कदाचन ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणो ग्राहणपर्वो दक्षिणगोत्रहेसुशर्मनिग्रहेत्रयस्त्रिशोध्यायः ॥ ३३ ॥
 वैशंपायन उवाच एवमुक्ते तु स व्रीडः सुशर्मा सीदधो मुखः ॥ समुक्तोभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ॥ १ ॥ विस्मृत्य तु सुशर्माणं पांडवास्तेहतद्विषः ॥ स्वबाहुबलसंपन्नाङ्गीनिषेवायतव्रताः ॥ संग्रामशिरसो मध्ये तारात्रिसुखिनो वसन् ॥ २ ॥ ततो विराटः कौंतयानतिमानुषविक्रमान् ॥ अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३ ॥ विराट उवाच यथैव मम रत्नानियुष्माकं तानिवै तथा ॥ कार्यं कुरुत वै सर्वे यथाकामं यथासुखं ॥ ४ ॥ ददाम्यलं कृताः कन्यावसूनि विधानि च ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं युद्धेशत्रुनिबर्हणाः ॥ ५ ॥ युष्माकं विक्रमाद्यमुक्तो हं स्वस्तिमानिह ॥ तस्माद्भवंतो मत्स्यानामीश्वराः सर्व एव हि ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच तथेति वादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ७ ॥ प्रतिनंदा मते वाक्यं सर्वं चैव विशांपते ॥ एते नैव प्रतीताः स्मयत्त्वं मुक्तोद्यशत्रुभिः ॥ ८ ॥ ततो ब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरं ॥ पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ॥ ९ ॥ एहित्वा मभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजस्तु नो भवान् ॥ १० ॥ मनसश्चाप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्लभं ॥ तत्ते हंसं प्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रतीताः रूपाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नः अस्मत्संबंधिसर्वं भवान् गृहीतुमर्हति ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ यतोनिगृहीतःजातसंभोजातभयोपित्वद्वलान्चशत्रुवशंगतोस्मि॥१३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिविराटप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ७ ॥ परी
 प्ततिलिप्ततियतःअथअतःविराटविराटदेशंउपयात्उपायात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कालयंतिनयंति रथवंशेनरथसमूहेन ॥ ५ ॥ घोषस्यघोषस्थानांगवांगोपालानांचहन्यतांहन्यमानानामारावःशब्दे
 रत्नानिगाःसुवर्णंचमणिमुक्तमथापिच ॥ वैयाघ्रपद्यविप्रेन्द्रसर्वथैवनमोस्तुते ॥ १२ ॥ त्वत्कृतेत्यद्यपश्चामिराज्यंसंतानमेवच ॥ यतश्चजातसंभोनचशत्रु
 वशंगतः ॥ १३ ॥ ततोयुधिष्ठिरोमत्स्यंपुनरेवाभ्यभाषत ॥ प्रतिनंदामितेवाक्यंमनोज्ञंमत्स्यभाषसे ॥ १४ ॥ आनृशंस्यपरोनित्यंसुसुखीसततंभव ॥ गच्छंतुदू
 तास्त्वरितंनगरंतवपार्थिव ॥ १५ ॥ सुहदांप्रियमाख्यातुंघोषयंतुचतेज्यं ॥ ततस्तद्वचनान्मत्स्योदूतानूराजासमादिशत् ॥ १६ ॥ आचक्षध्वंपुरंगत्वासंग्रामे
 विजयंमम ॥ कुमार्यःसमलंकृत्यपर्यागच्छंतुमेपुरात् ॥ १७ ॥ वादित्राणिचसर्वाणिगणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ एतांचाज्ञांततःश्रुत्वाराज्ञामत्स्येननोदिताः ॥ ता
 माज्ञांशिरसाकृत्वाप्रस्थिताहृष्टमानसाः ॥ १८ ॥ तेगत्वातत्रतांरात्रिमथसूर्योदयंप्रति ॥ विराटस्यपुराभ्याशेदूताजयमघोषयन् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारते
 विराटप० गोहरणप० दक्षिणगोघ्रहेविराटजयघोषेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच यातेत्रिगर्तान्मत्स्येतुपशूस्तान्वैपरीप्सति ॥ दुर्योधनः
 सहामात्योविराटमुपयादथ ॥ १ ॥ भीष्मोद्रोणश्चकर्णश्चरूपश्चपरमास्त्रवित् ॥ द्रौणिश्चसौबलश्चैवतथादुःशासनःप्रभो ॥ २ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्चत्रिंशेन
 श्ववीर्यवान् ॥ दुर्मुखोदुःशलश्चैवयेचैवान्येमहारथाः ॥ ३ ॥ एतेमत्स्यानुपागम्यविराटस्यमहीपतेः ॥ घोषान्विद्राव्यतरसांग्रेधनंजङ्घुरोजसा ॥ ४ ॥ षष्टिगवां
 सहस्राणिकुरवःकालयंतिच ॥ महतारथवंशेनपरिवार्यसमंततः ॥ ५ ॥ गोपालानांतुघोषस्यहन्यतांतैर्महारथैः ॥ आरावःसुमहानासीत्संप्रहारेभयंकरे ॥ ६ ॥ गो
 पाध्यक्षोभयत्रस्तोरथमास्थायसत्वरः ॥ जगामनगरायैवपरिक्रोशंस्तदार्त्तवत् ॥ ७ ॥ सप्रविश्यपुरंराज्ञोत्पवेश्माभ्ययात्ततः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णमाख्यातुंप्र
 विवेशह ॥ ८ ॥ दृष्ट्वाभूमिंजयंनामपुत्रंमत्स्यस्यमानिनं ॥ तस्मैतत्सर्वमाचष्टराष्ट्रस्यपशुकर्षणं ॥ ९ ॥ षष्टिगवांसहस्राणिकुरवःकालयंतिते ॥ तद्विजेतुंसमुत्तिष्ठगो
 धनंराष्ट्रवर्धन ॥ १० ॥ राजपुत्रहितप्रेम्सुःक्षिप्रंनिर्याहिचस्वयं ॥ त्वांहिमत्स्योमहीपालःशून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११ ॥ त्वयापरिषदोमध्येश्लाघतेसनराधिपः ॥
 पुत्रोममानुरूपश्चशूरश्चेतिकुलोद्बहः ॥ १२ ॥ इष्वस्त्रेनिपुणोयोधःसदावीरश्चमेसुतः ॥ तस्यतत्सत्यमेवास्तुमनुष्येन्द्रस्यभाषितं ॥ १३ ॥ ..
 महानभूत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भूमिजयमित्युत्तरस्यैवनामांतरं ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यपालंराज्ञोऽसन्निधानेपालकं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ किंकिमर्थं आगमनं ॥ ६ ॥ प्रणयं विनयं भाषयंती दर्शयंती ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यावत्गावो दूरतरं क्रियन्ते ततः प्रागेवं सारथ्यं कुरु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 सुसंहतोरुंकनकोज्ज्वलत्वचंपार्थः कुमारीं सतदाभ्यभाषत ॥ किमागमः कांचनमाल्यधारिणि मृगाक्षिं किं त्वं त्वरितेव भामिनि ॥ किं ते मुखं सुंदरिन प्रसन्नमांच
 क्ष्वत्त्वं मम शीघ्रमंगने ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच सतां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्रीं सखीं सखा ॥ प्रहसन्न ब्रवीद्राजन्किमागमनमित्युत ॥ ६ ॥ तम ब्रवीद्रा
 जपुत्रीसमुपेत्य नरर्षभं ॥ प्रणयं भाषयंती सा सखी मध्यद्वंद्वचः ॥ ७ ॥ गावोराष्टस्य कुरुभिः काल्यंते नो बृहन्नले ॥ ता विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ८ ॥
 नाचिरं निहतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ॥ तेन नास्ति समः सूतो योस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ९ ॥ तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यं बृहन्नले ॥ आचक्षे ह्यज्ञाने सैरंध्रीकौ
 शलंतव ॥ १० ॥ अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्वयाऽजयत्सहायेन पृथिवीं पांडवर्षभः ॥ ११ ॥ सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरुसाधु बृहन्नले ॥ पुरा दूर
 तरं गावो क्रियन्ते कुरुभिर्हेनः ॥ १२ ॥ अथैतद्वचनं मेघं नियुक्तान करिष्यसि ॥ प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितं ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सुश्रोण्यातया स
 ख्यापरंतपः ॥ जगाम राजपुत्रस्य सकाशमर्मितौ जसः ॥ १४ ॥ तमा ब्रजंतं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुंजरं ॥ अन्वगच्छ द्विशालाक्षी शिशुंगजवधूरिव ॥ १५ ॥ दूरादे
 वतुतां प्रेक्ष्य राजपुत्रोभ्यभाषत ॥ त्वया सारथिना पार्थः खांडवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १६ ॥ पृथिवीमजयत्सहायैः कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ सैरंध्रीत्वां समाचष्टे सा हि जानाति
 पांडवान् ॥ १७ ॥ संयच्छमं मकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नले ॥ कुरुभिर्योस्य मानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १८ ॥ अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ॥ त्व
 याऽजयत्सहायेन पृथिवीं पांडवर्षभः ॥ १९ ॥ एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नला ॥ कांशक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ २० ॥ गीतं वायदिवानृत्यं वा
 दित्रं वा पृथग्विधं ॥ तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मम ॥ २१ ॥ उत्तर उवाच बृहन्नले गायनो वानर्त्तनो वा पुनर्भव ॥ क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृहीष्वह
 योत्तमान् ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच सतत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पांडवो बहु ॥ उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदमः ॥ २३ ॥ ऊर्ध्वमुक्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्य
 मुंचत ॥ कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राह सन्पृथुलोचनाः ॥ २४ ॥ स तु दृष्ट्वा विमुह्यंतं स्वयमेवोत्तरस्ततः ॥ कवचेन महार्हेण समनस्य दृहन्नलां ॥ २५ ॥ स विभ्रत्क
 वचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभं ॥ ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २६ ॥ धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्वहून् ॥ आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नल
 सारथिः ॥ २७ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ पांचालिकार्थं पांचालिकापुत्तिकास्याद्वसदंभादिभिःकृत्यमरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिविराटप० नैल० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥

अथोत्तराचिकन्याश्वसस्यस्तामब्रुवंस्तदा ॥ बृहन्नलेआनयेथावासांसिरुचिराणिच ॥ २८ ॥ पांचालिकार्थंचित्राणिसूक्ष्माणिचमृदूनिच ॥ विजित्यसंग्रामंग
तान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरुन् ॥ २९ ॥ एवताब्रुवतीःकन्याःसहिताःपांडुनंदनः ॥ प्रत्युवाचहसन्पार्थमेघदुंदुभिनिःस्वनः ॥ ३० ॥ बृहन्नलोवाच यद्युत्तरोयं
संग्रामेविज्येष्यतिमहारथान् ॥ अथाहरिष्येवासांसिदिव्यानिरुचिराणिच ॥ ३१ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातुवीभत्सुस्ततःप्राचोदयद्भयान् ॥ कुरुन्
भिमुखःशूरोनानाध्वजपताकिनः ॥ ३२ ॥ तमुत्तरंवीक्ष्यरथोत्तमेस्थितंबृहन्नलायाःसहितंमहाभुजं ॥ स्त्रियश्वकन्याश्वद्विजाश्वसुव्रताःप्रदक्षिणंचक्रुरथोचुरं
गनाः ॥ ३३ ॥ यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनःपुराभवत्खांडवदाहमंगलं ॥ कुरुन्समासाघरणेबृहन्नलेसहोत्तरेणाघतदस्तुमंगलं ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारते
विराटप० गोहरणप० उत्तरगोत्रहेउत्तरनिर्याणंनामसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सराजधान्यानिर्यायवैराटिरकुतोभयः ॥
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतंयत्रतेकुरुवोगताः ॥ १ ॥ समवेतान्कुरुन्सर्वान्जिगीषूनवजित्यवै ॥ गास्तेषांक्षिप्रमादायपुनरेष्याम्यहंपुरं ॥ २ ॥ ततस्तांश्वोदयामासस
दश्वान्पांडुनंदनः ॥ तेहयानरसिंहेननोदितावातरंहसः ॥ आलिखंतइवाकाशमूढुःकांचनमालिनः ॥ ३ ॥ नातिदूरमथोगत्वामत्स्यपुत्रधनंजयौ ॥ अवेक्षेताममि
त्रघ्नौकुरुणांबलिनांबलं ॥ ४ ॥ श्मशानमभितोगत्वाआससादकुरुन्तथा ॥ तांशमीमन्ववीक्षेतांब्यूहानीकांश्वसवशः ॥ ५ ॥ तदनीकंमहत्तेषांविबभौसागरोपमं ॥
सर्पमाणमिवाकाशेवनंबहुलपादपं ॥ ६ ॥ दृशेपार्थिवोरेणुर्जनितस्तेनसर्पता ॥ दृष्टिप्रणाशोभूतानांदिवस्पृक्कुरुसत्तम ॥ ७ ॥ तदनीकंमहदृष्ट्वागजाश्वरथ
संकुलं ॥ कर्णदुर्योधनरूपैर्गुप्तंशांतनवेनच ॥ ८ ॥ द्रोणेनचसपुत्रेणमहेष्वासेनधीमता ॥ हृष्टरोमाभयोद्विग्नःपार्थवैराटिरब्रवीत् ॥ ९ ॥ उत्तरउवाच नोत्सहे
कुरुभिर्योद्गुरोमहर्षिहिपश्यमे ॥ बहुप्रवीरमत्युग्रंदेवैरपिदुरासदं ॥ १० ॥ प्रतियोद्गुनशक्यामिकुरुसैन्यमनंतकं ॥ नाशंसेभारतीसेनांप्रवेष्टुंभीमकार्मुकां ॥ ११ ॥
रथनागाश्वकलिलांपत्तिध्वजसमाकुलां ॥ दृष्ट्वैवहिपरान्नाजौमनःप्रव्यथतीवमे ॥ १२ ॥ यत्रद्रोणश्वभीष्मश्वरूपःकर्णोविंशतिः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्वसो
मदत्तश्वबाल्हिकः ॥ १३ ॥ दुर्योधनस्तथावीरोराजाचरथिनांवरः ॥ द्युतिमंतोमहेष्वासाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ १४ ॥

काशे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ दृष्टरोमारोमांचितः ॥ ९ ॥ नोत्सहेइत्यत्रहेतुमाह बद्धिति ॥ १० ॥ ११ ॥ कलिलांगहंनं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अतिवेगेनआ

कर्मलंभूच्छी ॥ १५ ॥ अविजातः जातसामान्यं विगतं यस्मात्स विजातोऽसाधारणः तदन्योऽविजातः साधारणः प्राचानुसयकारः पाठः तदावियातो धृष्टः धृष्टधृष्णुर्वियातश्चेत्यमरः अविजातो प्रगल्भः
 दृष्ट्वैवहिकुरुनेतान् व्यूढानीकात्प्रहारिणः ॥ हृपितानि चरोमाणिकर्मलं चागतं मम ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच अविजातो विजातस्य मौख्यात्पूर्वस्य
 पश्यतः ॥ परिदेवयते मंदः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ त्रिगर्तान्मे पितायातः शून्ये संप्रणिधाय मां ॥ सर्वासेनामुपादाय न मे संतीह सैनिकाः ॥ १७ ॥ सो
 हमं को वदन्वा लः कृतास्त्रानकृतश्रमः ॥ प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्तस्व बृहन्नले ॥ १८ ॥ बृहन्नलो वाच भये न दीनरूपो सिद्धिपतां हर्षवर्द्धनः ॥ न च तावत्कृतं
 कर्म परैः किंचिद्रणाजिरे ॥ १९ ॥ स्वयमेव च मामात्यवह मां कौरवान्प्रति ॥ सोहं त्वांतत्र नेप्यामि यत्रैते बहुलाध्वजाः ॥ २० ॥ मध्यमामि पृष्ठाणां कुरुणासा
 ततायिनां ॥ नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यतां ॥ २१ ॥ तथास्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ॥ कथ्यमानां भिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २२ ॥ न चो
 जित्यगास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि ॥ प्रहसिष्यंति वीरास्त्वां नरानार्यश्च संगताः ॥ २३ ॥ अहमप्यत्र सैरंध्यास्यातासारथ्यकर्मणि ॥ न च शक्याम्यनिजित्यगा
 प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २४ ॥ स्तोत्रेण चैव सैरंध्यास्तं वाक्येन तेन च ॥ कथं न युध्येयं महंकुरुन्सर्वान्स्थिरो भवा ॥ २५ ॥ उत्तर उवाच कामं हरंतु मत्स्यानां भूयांसः कु
 वोधनं ॥ प्रहसंतु च मानार्यो नरावापि बृहन्नले ॥ २६ ॥ संग्रामे न च कार्यं मे मां वोगच्छंतु चापि मे ॥ शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव विभेम्यहं ॥ २७ ॥ वैशंपायन उ
 वाच इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीती रथात्प्रस्कंधकुंडली ॥ त्यक्तमानं च दर्पं च विस्तृज्य शरंधनुः ॥ २८ ॥ बृहन्नलो वाच नैपशूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनं ॥
 श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनं ॥ २९ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा तु कौतेयः सोवपुत्यरथोत्तमात् ॥ तमन्वधावद्धार्वतं रंजपुत्रं धनं जयः ॥ ३० ॥ दी
 र्घावेणीं विधुन्वानः साधुरक्ते च वाससी ॥ विधूय वेणीं धावंतम जानंतोर्जुनं तदा ॥ ३१ ॥ सैनिकाः प्राहसन्केचित्तरथारूपमवेक्ष्यतां ॥ तं शीघ्रमभिधावंतं संप्रेक्ष्य कुरवो
 ब्रुवन् ॥ ३२ ॥ कण्वेष संच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः ॥ किंचिदस्य यथापुंसः किंचिदस्य यथास्त्रियः ॥ ३३ ॥ सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीवरूपं विभार्ति च ॥ तदेवैतं
 छिदरो ग्रीवंतौ वाहू परिघोपमौ ॥ तद्देवास्य विक्रांतं नायमन्यो धनं जप्यात् ॥ ३४ ॥ धूर्तस्य लक्ष्मणवेषधारिणः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आमिषं मांसं तत्र
 थागृधाः पतंति तत्र तुल्यानां गोलुब्धानां पृथिव्यां निमित्तभूतायां एतेनापेक्षाविसंभामेष्वपित्वानिष्यामीत्युक्तं ॥ २१ ॥ अभिनिर्यायाभिनिर्गत्य न युयुत्ससे योद्धुं नेच्छसि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अमरेष्विवदेवेद्रोमानुषेषुधनंजयः ॥ एकःकोस्मानुपायायादन्योलोकेधनंजयात् ॥ ३५ ॥ एकःपुत्रोविराटस्यशून्येसन्निहितःपुरे ॥ सएषकिलनिर्यातोबाल
भावान्नपौरुषात् ॥ ३६ ॥ सत्रेणनूनंछन्नंहिचरंतंपार्थमर्जुनं ॥ उत्तरःसारथिरुत्वानिर्यातोनगराद्दहिः ॥ ३७ ॥ सनोमन्यामहेदृष्ट्वाभीतएषपलायते ॥ तं
नूनमेषधावंतंजिधृक्षतिधनंजयः ॥ ३८ ॥ वैशंपायनउवाच इतिस्मकुरवःसर्वेविमृशंतःपृथक्पृथक् ॥ नचव्यवसितुंकिंचिदुत्तरंशक्नुवंतिते ॥ ३९ ॥
छन्नंतथातंसत्रेणपांडवंप्रेक्ष्यभारत ॥ उत्तरंतुप्रधावंतमभिद्रुत्यधनंजयः ॥ गत्वापदशतंतूर्णकेशपक्षेपरामृशत् ॥ ४० ॥ सोर्जुनेनपरामृष्टःपर्यदेवयदात्तव
त् ॥ बहुलंरूपणंचैवविराटस्यसुतस्तदा ॥ ४१ ॥ उत्तरउवाच शृणुयास्त्वंहिकल्याणिबृहन्नलेसुमध्यमे ॥ निवर्त्तयरथंक्षिप्रंजीवन्भद्राणिपश्यति ॥ ४२ ॥
शप्तकुंभस्यशुद्धस्यशतंनिष्कान्दामिते ॥ मणीनष्टौचवैदूर्यान्हेमवद्धान्महाप्रभान् ॥ ४३ ॥ हेमदंडप्रतिच्छन्नंरथंयुक्तंचसुव्रतैः ॥ मत्तांश्वदशमार्तगान्मुं
चमांत्वंबृहन्नले ॥ ४४ ॥ वैशंपायनउवाच एवमादीनिवाक्यानिविलपंतमचेतसं ॥ प्रहस्यपुरुषव्याघोरथस्यांतिकमानयत् ॥ ४५ ॥ अथैनमब्रवी
त्यार्थोभयार्त्तनष्टचेतसं ॥ यदिनोत्सहसेयोद्गुंशत्रुभिःशत्रुकर्षण ॥ एहिमेत्वंहयान्यच्छयुध्यमानस्यशत्रुभिः ॥ ४६ ॥ प्रयात्येतद्रथानीकंमद्वाहुबलरक्षि
तः ॥ अप्रधृष्यतमंघोरंगुसंवीरैर्महारथैः ॥ ४७ ॥ माभैस्त्वंराजपुत्राय्यक्षत्रियोसिपरंतप ॥ कथंपुरुषशार्दूलशत्रुमध्येविषीदसि ॥ ४८ ॥ अहंवैकुरुभिर्यो
त्स्येविजेष्यामिचतेपशून् ॥ प्रविश्यैतद्रथानीकंमप्रधृष्यंदुरासदं ॥ ४९ ॥ यंताभवनरश्रेष्ठयोत्स्येहंकुरुभिःसह ॥ एवंब्रुवाणोवीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ॥ स
माश्वास्यमुहूर्ततमुत्तरंभरतर्षभ ॥ ५० ॥ ततएनंविचेष्टंतमकामंभयपीडितं ॥ रथमारोपयामासपार्थःप्रहरतांवरः ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपर्वणि
गोहरणपर्वणिउत्तरगोघ्रहेउत्तराश्वासनेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशंपायनउवाच तंदृष्ट्वाक्लीववेषेणरथस्थंनरपुंगवं ॥ शमीमभिमुखं
यांतंरथमारोप्यचोत्तरं ॥ १ ॥ भीष्मद्रोणमुखास्तत्रकुरवोरथिसत्तमाः ॥ वित्रस्तमनसःसर्वेधनंजयरुतांद्रयात् ॥ २ ॥ तानवेक्ष्यहतोत्साहानुत्पातानपिचा
द्भुतान् ॥ गुरुःशस्त्रभृतांश्रेष्ठोभारद्वाजोभ्यभाषत ॥ ३ ॥ चंडाश्ववाताःसंवातिरूक्षाःशर्करवर्षिणः ॥ भस्मवर्णप्रकाशेनतमसासंवृतंनभः ॥ ४ ॥ रूक्षवर्णा
श्वजलदादृस्तेद्भुतदर्शनाः ॥ निःसरंतिचकोशेभ्यःशस्त्राणिविविधानिच ॥ ५ ॥ तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ वैशसंवेर्युद्धेकदनंवा ॥ ८ ॥ ९ ॥ नदीजेति हेनदीजगागेयहेभीष्म लंकेशस्यरावणस्यबनंतस्त्रारिर्नाशकोहनूमान्सःकेतुर्ध्वजोयस्यसःलंकेशवनारिकेतुः नगोटक्षस्तदाङ्गयःदक्षनामानामेतिवितर्केनिश्चितंवा अर्जुनइत्यर्थः शैलदक्षौनगावगावित्यमरः नगारिर्द्रिस्तस्यसूनुः एषअंगनावेषधरः किरीटीएतन्नामा यंजित्वावःयुष्माकंगाःधेनूःनेप्यतितंदुर्योधनंअत्रपालय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

शिवाश्वविनदंत्येतादीनायांदिशिदारुणाः ॥ हयाश्वश्रूणिमुंचतिध्वजाःकंपंत्यकंपिताः ॥ ६ ॥ यादृशान्यत्ररूपाणिसंहृश्यतेवहूनिच ॥ यत्ताभवंतस्तिष्ठंतुसंध्वसंसमुपस्थितं ॥ आरक्षध्वमपिचात्मानंव्यूहध्वंवाहिनीमपि ॥ वैशसंचप्रतीक्षध्वंरक्षध्वंचापिगोधनं ॥ ८ ॥ एषवीरोमहेष्वासःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ आगतःक्लीबवेषेणपार्थोनास्त्यत्रसंशयः ॥ ९ ॥ नदीजलंकेशवनारिकेतुर्नगाङ्गयोनामनगारिसूनुः ॥ एषोंगनावेषधरःकिरीटीजित्वावयंनेप्यतिचाद्यगावः ॥ १० ॥ सएषपार्थोविक्रांतःसव्यसाचीपरंतपः ॥ नायुद्धेननिवर्ततसर्वैरपिसुरासुरैः ॥ ११ ॥ क्लेशितश्वनेशूरोवासवेनापिशिक्षितः ॥ अमर्षवशमापन्नोवासवप्रतिमोयुधि ॥ नेहास्यप्रतियोद्धारमहंपश्यामिकौरवाः ॥ १२ ॥ महादेवोपिपार्थेनश्रूयतेयुधितोषितः ॥ किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौहिमवतिप्रभुः ॥ १३ ॥ कर्णउवाच सदाभवान्फाल्गुनस्यगुणैरस्मान्विकत्थसे ॥ मच्चार्युनःकलापूर्णोममदुर्योधनस्यच ॥ १४ ॥ दुर्योधनउवाच यद्येषपार्थोराधेयकृतंकार्यंभवेन्मम ॥ ज्ञाताःपुनश्चरिष्यंतिद्वादशाब्दान्विशांपते ॥ १५ ॥ अथैषकश्चिदेवान्यःक्लीबवेषेणमानवः ॥ शरैरेनंसुनिशितैःपातयिष्यामिभूतले ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच तस्मिन्ब्रुवतितद्वाक्यंधार्तराष्ट्रेपरंतप ॥ भीष्मोद्रोणःरूपोद्रौणिःपौरुषंतदपूजयन् ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेविराटपः गोहरणपः उत्तरंगोग्रहेऽर्जुनप्रशंसायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच तांशमीमुपसंगम्यपार्थोवैराटिमब्रवीत् ॥ सुकुमारंसमाज्ञायसंग्रामेनातिकोविदुं ॥ १ ॥ समादिष्टोमयाक्षिप्रंधनुष्यवहरोत्तर ॥ नेमानिहित्वदीयानिसोदुंशक्ष्यंतिमेबलं ॥ भारंचापिगुरुंवोदुंकुंजरंवाप्रमर्दितुं ॥ २ ॥ ममवाबाहुविक्षेपंशत्रूनिहविजेष्यतः ॥ तस्माद्भूमिजयारोहशमीमेतांपलाशिनीं ॥ ३ ॥ अस्यांहिपांडुपुत्राणांधनुषिनिहितान्युत ॥ युधिष्ठिरस्यभीमस्यवीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ४ ॥ ध्वजाःशराश्वशूराणांदिव्यानिकवचानिच ॥ अत्रचैतन्महावीर्यंधनुःपार्थस्यगांद्दिवं ॥ ५ ॥

॥ १३ ॥ कलाषोडशोऽंशः पूर्णःकृत्स्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिविराटपर्वणिलैलकंठीयेभारतभाबदीपेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ तामिति ॥ १ ॥ अवहरअवतारय ॥ २ ॥ बाहुविक्षेपंसोदुंनशक्ष्यंतीतिसंबंधः ॥ भूमिजयहेउत्तर पलाशिनीबहुपत्रवती ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तृणराजस्तालस्तसंमं ॥६॥ महामात्रंअतिप्रमाणं ॥७॥८॥ इतिनैलकं०भारत०चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ अस्मिन्निति ॥१॥ आलब्धुंस्प्रष्टुं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दायदंपुत्रं ॥५॥६॥ ७॥ अप
 लत्यक्ष्णदधअनीय ॥८॥ संनहन्ननिधनुर्षाबंधनानि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिनै०भा० एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ कस्यजातरूपस्यजातकीर्त्तः रूपंस्वभावेसौंदर्येनालोकपशु

एकंशतसहस्रेणसंमितंराष्ट्रवर्धनं ॥ व्यायामसहमत्यर्थंतृणराजसमंमहत् ॥६॥ सर्वायुधमहामात्रंशत्रुसंवाधकारकं ॥ सुवर्णविकृतंदिव्यंश्लक्षणायातमव्रणं
 ॥ ७ ॥ अलंभारंगुरुवोढुंदांरुणंचारुदर्शनं ॥ तादृशान्येवसर्वाणिवलवंतिदृढानिच ॥ युधिष्ठिरस्यभीमस्यबीभत्सोर्यमयोस्तथा ॥ ८ ॥ इ०वि०प०उत्तरगो
 ग्रहेअर्जुनास्त्रकथनेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरउवाच अस्मिन्वक्षेकिलोद्धृष्टंशरीरमितिनःश्रुतं ॥ तदहंराजपुत्रःसंस्पृशेयंपा
 णिनाकथं ॥ १ ॥ नैवंविधंमयायुक्तमालब्धुंक्षत्रयोनिना ॥ महाराजपुत्रेणमंत्रयज्ञविदासता ॥ २ ॥ स्पृष्टवंतंशरीरंमांशवघाहमिवाशुचिं ॥ कथंवाव्यवहा
 र्यैकुर्वीथास्त्वंबृहन्नले ॥ ३ ॥ बृहन्नलोवाच व्यवहार्यश्चराजेंद्रशुचिश्चैवभविष्यसि ॥ धनूंष्येतानिमाभैस्त्वंशरीरंनात्रविद्यते ॥ ४ ॥ दायदंमंत्स्यरा
 जस्यकुलेजातंमनस्विनां ॥ त्वांकथंनिदितंकर्मकारयेयंनृपात्मज ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसपार्थेनरथात्प्रस्कंधकुंडली ॥ आरुरोहशर्मावक्षं
 वैराटिरवशस्तदा ॥ ६ ॥ तमन्वशासच्छत्रुघ्नोरथेतिष्ठन्धनंजयः ॥ अवरोपयवक्षाग्राद्धनूंष्येतानिमाचिरं ॥ ७ ॥ परिवेष्टनमेतेषांक्षिप्रंचैवव्यपानुद ॥ सोपह
 त्यमहार्हाणिधनूंषिपृथुवक्षसां ॥ परिवेष्टनपत्राणिविमुच्यसमुपानयत् ॥ ८ ॥ तथासंनहन्नान्येषांपरिमुच्यसमंततः ॥ अपश्यद्गांडिवंतत्रचतुर्भिरपरैःसह ॥ ९ ॥
 तेषांविमुच्यमानानांधनुषामर्कवर्चसां ॥ विनिश्चरुःप्रभादिव्याग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १० ॥ सतेषारूपमालोक्यभोगिनामिवजृभतां ॥ हृष्टरोमाभयोद्विग्नःक्ष
 णेनसमपद्यत ॥ ११ ॥ संस्पृशतानिचापानिभानुमंतिबृहंतिच ॥ वैराटिरर्जुनंराजंनिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ इ०म०विरा०उत्तरगोग्रहेअस्त्रारोपणेएक
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरउवाच विंदवोजातरूपस्यंशतंयस्मिन्निपातिताः ॥ सहस्रकोटिसौवर्णाःकस्यैतद्धनुरुत्तमं ॥ १ ॥ वारणीय
 त्रसौवर्णाःपृष्ठेभासंतिदंशिताः ॥ सुपार्श्वंसुग्रहंचैवकस्यैतद्धनुरुत्तमं ॥ २ ॥ तपनीयस्यशुद्धस्यपृष्ठेयस्येंद्रंगोपकाः ॥ पृष्ठेविभक्ताःशोभंतेकस्यैतद्धनुरुत्तमं ॥ ३ ॥

वंदयोः ग्रंथाटतौनाटकादावाकारश्लोकयोरपीतिमेदिनी विंदवःसौवर्णाइतिसंबंधः सहस्रेसहस्रत्वौबलवत्वौदीप्तिमत्वौवाकोटीप्रांतौयस्यतत्सहस्रकोटि सहोबलेज्योतिषिनेतिमेदिनी सहस्रशब्दान्मत्वर्थी
 योरप्रत्ययः ॥ १ ॥ दंशिताःभासमानाः सुग्रहंश्रुतेस्मिन्नितिग्रहोमध्यं ॥ २ ॥ तपनीयस्यसुवर्णस्येंद्रंगोपकाःकोटविशेषाःरक्तपीतभास्वरवर्णाः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ सौवर्णाःशलभाःसुवर्णःकृष्णागरुवर्णद्रव्यमीनाइतिसंज्ञितं तन्मृगः तेषुहिनीलवर्णेषुतपनीयाख्यस्वर्णभूषणांनिशोभते सुवर्णश्चसुवर्णाचकृष्णागरुमखांतरेइतिविश्वः सुवर्णमणयःस्वर्णविदवः शोभनवर्णमणिरवचितत्वाद्वासुवर्णमणिचित्रत्वं ॥ ५ ॥ साहस्राःसहस्रशःसंख्याताः लोमवाहिनः पत्रवंतः लोमच्छेदिनइत्यन्ये उपासंगेनिषंगे ॥ ६ ॥ विपाठाःस्थूलदंडाबाणविशेषाः विपाठःस्थूलदंडःस्यादितिकल्पद्रुः गार्धपत्राःगृध्रपत्रवाहिनः शिलाशिताःशिलायांतीक्ष्णोक्ताः पीताःकर्मारुणतेजनजलपायिताः सर्वायसाःकेवलंलोहमयाः काष्ठदंडरहिताइत्यर्थः ॥ ७ ॥ वराहकर्णाकारैःशल्यैःव्यामिश्रान्द्युक्तान्धारयतेशरान्चित्ररूपानेवेतिभावः ॥ ८ ॥ चंद्रबिंबार्धवदृशनिषेपां अर्धचंद्राकाराइत्यर्थः ॥ ९ ॥ पूर्वेरुपरिस्थैरर्धैःउपलक्षिताः सुवासंसःसुपुंखाबाणाएवउत्तरैरयभागैःहेमपुंखैःसुवर्णधाराचित्रितैः ॥ १० ॥

सूर्यायत्रचसौवर्णस्त्रियोभासंतिदंशिताः ॥ तेजसाप्रज्वलंतोहिकस्यैतद्दनुरुत्तमं ॥ ४ ॥ शलभायत्रसौवर्णास्तपनीयविभूषिताः ॥ सुवर्णमणिचित्रचकस्यैतद्दनुरुत्तमं ॥ ५ ॥ इमेचकस्यनाराचाःसाहस्रालोमवाहिनः ॥ समंतात्कलधौताग्राउपासंगेहिरण्मये ॥ ६ ॥ विपाठाःपृथवःकस्यगार्धपत्राःशिलाशिताः ॥ हारिद्रवर्णाःसुमुखाःपीताःसर्वायसाःशराः ॥ ७ ॥ कस्यायमसितश्चापःपंचशार्दूललक्षणः ॥ वराहकर्णव्यामिश्रान्शरान्धारयतेदश ॥ ८ ॥ कस्येमेपृथवोदीर्घाश्चंद्रविंबार्धदर्शनाः ॥ शतानिसप्ततिष्ठंतिनाराचारुंधिराशनाः ॥ ९ ॥ कस्येमेशुकपत्राभैःपूर्वैरर्धैःसुवाससः ॥ उत्तरैरायसैःपीतैर्हेमपुंखैःशिलाशितैः ॥ १० ॥ गुरुभारसहोदिव्यःशात्रवाणांभयंकरः ॥ कस्यायंसायकोदीर्घःशिलीपृष्ठःशिलीमुखः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशेनिहितोहेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ सुफलश्चित्रकोशश्चकिंकिणीसायकोमहान् ॥ १२ ॥ कस्यहेमत्सरुर्दिव्यःखड्गःपरमनिर्मलः ॥ कस्यायंविमलःखड्गोऽगव्येकोशेसमर्पितः ॥ १३ ॥ हेमत्सरुनाधृष्योनैषध्योभारसाधनः ॥ कस्यपांचनखेकोशेसायकोहेमविग्रहः ॥ १४ ॥ प्रमाणरूपसंपन्नःपीतआकाशसन्निभः ॥ कस्यहेममयेकोशेसुतमेपावकप्रभे ॥ १५ ॥ निखिशोयंगुरुःपीतःसायकःपरनिर्व्रणः ॥ कस्यायमसितःखड्गोहेमविंदुभिरावृतः ॥ १६ ॥ आशीविषसमस्पर्शःपरकायप्रभेदनः ॥ गुरुभारसहोदिव्यःसपत्नानांभयप्रदः ॥ १७ ॥

शिलीभेकीपृष्ठेचित्ररूपेणयस्यपरिचयार्थं शिलीमुखोभेक्यामुखमिवमुखंयस्य सायकःखड्गः शरेखड्गेचसायकइत्यमरः ॥ ११ ॥ वैयाघ्रकोशेव्याघ्रचर्मकोशे त्सरुःखड्गादिमुष्टौस्यादित्यमरः सुफलःशोभनमल्लिकः फलंशस्त्रायेव्युष्टिलाभयोरितिविश्वः किंकिणीयुक्तःसायकः ॥ १२ ॥ गव्येगोचर्मजे ॥ १३ ॥ नैषध्योनिषधदेशजः पांचनखेअजचर्मजे पंचनखाजेकूर्मेइतिविश्वः हेमविग्रहःसुवर्णेनालंकृतदेहः ॥ १४ ॥ आकाशसन्निभःकृष्णभास्वरः ॥ १५ ॥ निखिशःत्रिशतोऽगुलिभ्योनिर्गतःत्रिशदंगुलाधिकः सायकःखड्गः परेषांशस्त्रेणनिर्गतोव्रणोयस्यपरानजिभूतः शिक्यइतिपाठेपुरुषद्वयेनोसमानासांगोतिप्रसिद्धातद्योग्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ इतिवि० नैलकंठीये० भारतभा० द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अपहरतीत्यपहारीकालः सोऽस्मिन्नित्यपहारिणं पामादित्वान्मत्वर्थीयोनप्रत्ययः काल
रूपीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ धनुषांशतसहस्रेणलक्षेणसंमितं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रीणिवर्षाणिपंचशतंवर्षाणिप्रजापतिरधारयदितिसंबंधः अत्रब्रह्मादीनांवर्षाणिदेवमानेनैवज्ञेयानि योऽस्माकंसौरःसंवत्सरःसते
पामेकंदिनमितिशास्त्रप्रसिद्धं ॥ पार्थःपंचचषष्टिचेत्यत्रतुवर्षशब्दोऽष्टिपरः तथाचसंवत्सरेवर्षद्वयंजायते तथाहि एकेनवर्षेणतृप्तःशरद्विषाप्रयणं करोतिअपरेणतृप्तोवसंतेयवाप्रयणं करोति तथाचाप्रयणंप्रक
त्यआश्वलायनःश्रुतिमुदाहरति अपिहिदेवाआहुस्तृप्तो नूनंवर्षस्याप्रयणेनहियजतइति तथान्यत्रापितदेवप्रकृत्यश्रुतं ब्रीहिभिरिह्नाब्रीहिभिरवयजेताथयवेभ्योयवैरिह्नायवैरेवयजेतब्रीहिभ्यइति एवंचैक

निर्दिशस्वयथातत्त्वमयापृष्ठाबृहन्नले ॥ विस्मयोमेपरोजातोदृष्ट्वासर्वमिदंमहत् ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभा० वि० प० गोप्र० प० उत्तरवाक्यं नामद्विचत्वारिंशो
ऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ बृहन्नलोवाच यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनापहारिणं ॥ गांडीवमेतत्पार्थस्यलोकेषुविदितंधनुः ॥ १ ॥ सर्वायुधमहामात्रंशा
तेकुंभपरिष्कृतं ॥ एतत्तदर्जुनस्यासीद्गांडीवंपरमायुधं ॥ २ ॥ यत्तच्छतसहस्रेणसंमितंराष्ट्रवर्द्धनं ॥ येनदेवान्मनुष्यांश्चपार्थोविजयतेमृधे ॥ ३ ॥ चित्रमुच्चाव
चैर्वर्णैःश्लक्ष्णमायतमव्रणं ॥ देवदानवगंधर्वैःपूजितंशाश्वतीःसमाः ॥ ४ ॥ एतद्वर्षसहस्रंतुब्रह्मापूर्वमधारयत् ॥ ततोन्तरमेवाथप्रजापतिरधारयत् ॥ ५ ॥ त्री
णिपंचशतंचैवशक्रोशीतिचंपंचच ॥ सोमःपंचशतराजातथैववरुणःशतं ॥ पार्थःपंचचषष्टिचवर्षाणिश्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ महावीर्यमहादिव्यमेतद्वनुरुत्तमं ॥
एतत्पार्थमनुप्राप्तंवरुणाच्चारुदर्शनं ॥ ७ ॥ पूजितंसुरमर्त्येषुविभक्तिपरमंवपुः ॥ सुपार्श्वभीमसेनस्यजातरूपग्रहंधनुः ॥ येनपार्थोजयत्कृत्स्नांदिशंप्राचींपरंतपः
॥ ८ ॥ इंद्रगोपकचित्रंचयदेतच्चारुदर्शनं ॥ राज्ञोयुधिष्ठिरस्यैतद्वैराटेधनुरुत्तमं ॥ ९ ॥ सूर्यायस्मिस्तुसौवर्णाःप्रकाशंतेप्रकाशिनः ॥ तेजसाप्रज्वलंतोवैनकुल
स्यैतदायुधं ॥ १० ॥ शलभायत्रसौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ॥ एतन्माद्रीसुतस्यापिसहदेवस्यकार्मुकं ॥ ११ ॥

स्मिन्संवत्सरेकर्क्यानाद्येकंवर्षमपरंकरायनादीतिद्वेवर्षेततश्चसार्द्धद्वित्रिशतासंवत्सरैःपंचषष्टिवर्षाणिभवन्तीतियुक्तमुक्तं पार्थःपंचचषष्टिचवर्षाणि एतद्वनुर्द्धधारेति अन्येतुअतीतमनागतंचकालंएकीकृत्यप
चषष्टिसंवत्सरंधनुर्द्धारणंवर्णयन्ति वर्षोऽस्त्रीभारताद्वैतुजंबूद्वीपाब्ददृष्टिष्वितिमेदिनी दृष्टिवर्षमित्यमरश्च तत्रप्राचामतेऽधारयदितिभूतकालानुपपत्तिः वक्तुःकदाचिदायुर्ज्ञानकल्पनेपिप्रतिपत्तुःपारोक्ष्येणा
जुनवयोविदोःप्रतिपत्तिश्चेतिविचारणीयं अस्माकंनुगांडीवलाभानंतरंगतेषुसार्द्धद्वित्रिशद्वर्षेषुत्रयोदशवर्षाणिवनवासे ब्राह्मणकार्यार्थमायुधागारंप्रविष्टस्यार्जुनस्यद्रौपदीधर्मराजयोःसहासनकालेऽनुप्रवेश
निमित्तेद्वादशवर्षाणिइतिपंचविंशतिर्गतानि अन्यान्यपिदिग्विजयराजभूयराज्यकरणादिकालेप्रागेवसार्द्धषड्वर्षाणिगतानीतिसमुन्नेयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सहस्राः तेजस्विनोदृढाः सहस्रशःसंमितावा ॥ १२ ॥ व्यूहनःक्षिपतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वपारसवाःसर्वचतत्पारंपरसमूहंसुवतेहिंसंतितेसर्वपारसवाःसर्वशत्रुसमूहनाशकराः
येत्विमेशुरसंकाशाःसहस्रालोमवाहिनः ॥ एतेर्जुनस्यवैराटेशराःसर्पविषोपमाः ॥ १२ ॥ एतेज्वलंतःसंग्रामेतेजसाशीघ्रगामिनः ॥ भवंतिवीरस्याक्षय्याव्युं
हतःसमरेरिपून् ॥ १३ ॥ येचेमेपृथवोदीर्घाश्चंद्रविबार्धदर्शनाः ॥ एतेभीमस्यनिशितारिपुक्षयकराःशराः ॥ १४ ॥ हारिद्रवर्णायित्वेतेहमपुंखाःशिलाशिताः ॥
नकुलस्यकलापोयंपंचशार्दूलक्षणः ॥ १५ ॥ येनासौव्यजयत्कल्पांप्रतीचींदिशमाहवे ॥ कलापोत्येषतस्यासीन्माद्रीपुत्रस्यधीमतः ॥ १६ ॥ येत्विमेशास्क
राकाराःसर्वपारसवाःशराः ॥ एतेचित्रक्रियोपेताःसहदेवस्यधीमतः ॥ १७ ॥ येत्विमेशिताःपीताःपृथवोदीर्घवाससः ॥ हेमपुंखास्त्रिपर्वाणोराज्ञएतेमहाश
राः ॥ १८ ॥ यस्त्वयंसायकोदीर्घःशिलीपृष्ठःशिलीमुखः ॥ अर्जुनस्यैषसंग्रामेगुरुभारसहोदृढः ॥ १९ ॥ वैयाघ्रकोशःसुमहान्भीमसेनस्यसायकः ॥ गुरुभार
सहोदिव्यःशात्रवाणांभयंकरः ॥ २० ॥ सुफलश्चित्रकोशश्चेमत्सरुरुत्तमः ॥ निखिंशःकौरवस्यैषधर्मराजस्यधीमतः ॥ २१ ॥ यस्तुपांचनखेकोशेनिहितश्चि
त्रयोधने ॥ नकुलस्यैषनिखिंशोगुरुभारसहोदृढः ॥ २२ ॥ यस्त्वयंविपुलःखड्गोव्येकोशेसमर्पितः ॥ सहदेवस्यविद्येनंसर्वभारसंहृदं ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेवि०प०उ०प०उत्तरगोत्रहेआयुधवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ उत्तरउवाच सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानिमहात्म
नां ॥ रुचिराणिप्रकाशंतेपार्थानामाशुकारिणां ॥ १ ॥ कनुस्विदर्जुनःपार्थःकौरव्योवायुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चभीमसेनश्चपांडवः ॥ २ ॥ सर्वएवमहात्मानः
सर्वामित्रविनाशनाः ॥ राज्यमक्षैःपराकीर्यनश्रयंतेकथंचन ॥ ३ ॥ द्रौपदीक्वचपांचालीस्त्रीरत्नमिति विश्रुता ॥ जितानक्षैस्तदारुणातानेवान्वगमद्वनं ॥ ४ ॥ अ
र्जुनउवाच अहमस्म्यर्जुनःपार्थःसभास्तारोयुधिष्ठिरः ॥ बल्लवोभीमसेनस्तुपितुस्तेरसपाचकः ॥ ५ ॥ अश्वबंधोयनकुलःसहदेवस्तुगोकुले ॥ सैरंधींद्रौपदींविद्धि
यस्तेकीचकाहताः ॥ ६ ॥ उत्तरउवाच दशपार्थस्यनामानियानिपूर्वश्रुतानिमे ॥ प्रब्रूयास्तानियदिमेश्रद्ध्यांसर्वमेवते ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच हंतंतेहंसमा
चक्षेदशनामानियानिमे ॥ वैराटेशृणुतानित्वंयानिपूर्वश्रुतानिते ॥ ८ ॥ एकाग्रमानसोभूत्वाशृणुसर्वसमाहितः ॥ अर्जुनःफाल्गुनोजिष्णुःकिरीटीश्वंतवाहनः ॥
बीभत्सुर्विजयःकृष्णःसव्यसाचीधनंजयः ॥ ९ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चित्रयोधनेविचित्रयुद्धनिमित्तंनिहितःपालितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति०विरा०नैल०भा०
त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४३॥ ॥७३॥ सुवर्णंति॥१॥२॥पराकीर्यअपास्य॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥नररूपस्यममहाविष्णोर्नामानिसंकटेस्मर्यमाणानिविजयावहानीत्यभिप्रेत्याह एकापेति ॥९॥

॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ नक्षत्राभ्यां ताराभ्यां तत्र स्थिते चंद्रे इत्यर्थः उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यामिति पाठेन नक्षत्रसंघो इत्यर्थः ॥१६॥१७॥ बीभत्सुरिति जदिकल्याणे मुखे चेत्यस्य सनिरूपं ॥ १८॥ विकर्षणं शक्तौ इति शेषः सव्येन वामेनापि हस्तेन सच्चित्तुं ज्याकर्षणादिक्रियायां संबद्धं शीलमस्येति सव्यसाचीत्यर्थः ॥ १९॥ अर्जुन इति ऋजगतिस्थाना र्जनापार्जनेष्वित्यतः उनन्प्रत्यये भवति वर्णो दीप्तिः संमः

उत्तर उवाच केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ॥ किरीटो नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ १०॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो वीभत्सुरेव च ॥ धनं जयश्च केनासि ब्रूहितन्मम तत्त्वतः ॥ ११॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य केवलानाम हेतवः ॥ तत्सर्वं यदि मे ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ १२॥ अर्जुन उवाच सर्वा ज नपदा जित्वा वित्तमादाय केवलं ॥ मध्ये धनस्य तिष्ठामितेनाहुर्मा धनं जयं ॥ १३॥ अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ॥ नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां वि जयं विदुः ॥ १४॥ श्वेताः कांचनसन्नाहारयेयुज्यंति मे हयाः ॥ संग्रामे युद्ध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १५॥ उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा ॥ जा वोहिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥ १६॥ पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतोदानवर्षभैः ॥ किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मा किरीटिनं ॥ १७॥ न कुर्यां कर्म वीभत्सं युध्यमानः कथं च न ॥ तेन देवमनुष्येषु वीभत्सुरिति विश्रुतः ॥ १८॥ उभौ मे दक्षिणौ पाणी गांठी वस्य विकर्षणे ॥ तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १९॥ पृथिव्यां चतुरंतायां वर्णो मे दुर्लभः समः ॥ करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ॥ २०॥ अहं दुरापो दुर्धर्पो दमनः पाकशासनिः ॥ तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि वि श्रुतः ॥ २१॥ कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रपितामम ॥ कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्दालकस्य वै ॥ २२॥ वैशंपायन उवाच ततः सपार्थवैराटिरभ्यवादयदंतिका त् ॥ अहं भूमिजयो नाम नामाहमपि चोत्तरः ॥ २३॥ दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनं जय ॥ लोहिताक्षं महाबाहो नागराज करोपम ॥ २४॥ यदज्ञानादवो चंत्वां क्षंतुमर्हसि तन्मम ॥ यतस्त्वया कृतं पूर्वं चित्रं कर्म सुदुष्करं ॥ अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २५॥ इति ० म ० भा ० विरा ० उत्तरगो ग्रहे अर्जुन परिचये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४॥ ॥ ७३॥ उत्तर उवाच आस्थाय रुचिरं वीर रथं सारथिनामया ॥ कतमं यास्य संऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १॥ अर्जुन उवाच प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र नभयं विद्यते त्वं ॥ सर्वान्नुदामितेश्च नूरणे ण विशारद ॥ २॥

ऋजुः दीप्तिमत्त्वात्समत्वात्शुद्धकर्मकरत्वाच्चार्जुन इत्यर्थः ॥ २०॥ जिष्णुर्जयं शीलः ॥ २१॥ कृष्णावदातस्य कृष्णभास्वरवर्णस्य कर्षति चित्रमिति मनोहरत्वाद्वा कृष्ण इत्याह प्रियत्वादिति ॥ २२॥ २३॥ नाग राज्ञेरावतः तस्यैव करोपमाहस्तयोः सादृश्यं यस्य हस्तिहस्तोपमकरेत्यर्थः ॥ २४॥ कर्मदिग्विजयादि ॥ २५॥ इति वि० नै० भा० चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४॥ आस्थायेति ॥ १॥ नुदामि दूरीकरोमि ॥ २॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिविराटप० नैलकंठीयेभारतभा० पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तरमिति ॥ १ ॥ सिंहसिंहाकारं ॥ २ ॥ देवीमायामित्यद्भुतत्वं ध्वजस्यं दर्शितं
भायामयइवध्वजोऽद्भुतइत्यर्थः विश्वकर्मणा ब्रह्मणा भौमनेन वा कांचनं कांचनवर्णं सिंहं हिंसां गूलं यस्य पुच्छं विक्षेपणे नैवं बहून् हस्सादीन्पोथयंतमित्यर्थः वानरलक्षणं वानरस्वरूपं ॥ ३ ॥ प्रसादं प्रसादप्रसंसः

असहायोसिकौतेयससहायाश्चकौरवाः ॥ अतएव महाबाहो भीतस्तिष्ठामितेग्रतः ॥ ३४ ॥ उवाच पार्थो माभैषीः प्रहस्यस्वनवत्तदा ॥ ३५ ॥ युध्यमानस्य मे वी
रगंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोपयात्रायां कस्तदासीत्सखामम ॥ ३६ ॥ तथा प्रतिभयेतस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ खांडवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखामम
॥ ३७ ॥ निवातकवचैः सार्धं पौलोमैश्च महाबलैः ॥ युध्यतो देवराजार्थे कः सहायस्तदा भवत् ॥ ३८ ॥ स्वयं वरतु पांज्याल्याराजभिः सहसंयुगे ॥ युध्यतो बहुभिस्ता
तकः सहायस्तदा भवत् ॥ ३९ ॥ उपजीव्य गुरुद्रोणं शक्रं वैश्रवणं यमं ॥ वरुणं पावकं चैव रुद्रं च माधवं ॥ ४० ॥ पिनाकपाणिनं चैव कथमेतान्नयोधये ॥ र
थं वाहय मेशीघ्रं व्येतुते मानसोज्वरः ॥ ४१ ॥ इति० म० विरा० गोहरणप० उत्तरगोग्रहे उत्तरार्जुनयोर्वाक्यं नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणं ॥ आयुधं सर्वमादय प्रययौ पांडवर्षभः ॥ १ ॥ ध्वजं सिंहं रथात्तस्मात्पनीयमहारथः ॥ प्रणिधाय
शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २ ॥ देवीमायारथे युक्तां विहितां विश्वकर्मणा ॥ कांचनं सिंहलां गूलं ध्वजं वानरलक्षणं ॥ ३ ॥ मनसा चिंतयामास प्रसादं पावक
स्य च ॥ सच तच्चिंतितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यदेशयत् ॥ ४ ॥ सपताकं विचित्रांगं सोपासंगं महाबलं ॥ खात्पपातरथे तूर्णं दिव्यरूपं मनोरमं ॥ ५ ॥ रथं तमागतं दृष्ट्वा
दक्षिणं प्राकरोत्तदा ॥ रथमास्थाय वीभत्सुः कौतेयः श्वेतवाहनः ॥ ६ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणः प्रगृहीतशरासनः ॥ ततः प्रायादुदीचीं चक्रपिप्रवरकेतनः ॥ ७ ॥ स्वन
वंतं महाशंखं वलवानरिमर्दनः ॥ प्राथमद्वलमास्थाय द्विपतां लोमहर्षणं ॥ ८ ॥ ततस्तेजवनाधूर्याजानुभ्यामगमन्महीं ॥ उत्तरश्चापिसंत्रस्तोरथोपस्थ उपाविश
त् ॥ ९ ॥ संस्थाप्य चाश्वान् कौतेयः समुद्यम्य चरश्मिभिः ॥ उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासय दर्जुनः ॥ १० ॥ अर्जुन उवाच माभैस्त्वं राजपुत्राभ्यं क्षत्रियांसि परंतप ॥
कथं तु पुरुषव्याघ्रशत्रुमध्ये विपीदसि ॥ ११ ॥ श्रुतास्ते शंखशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजराणां च नदतां व्यूढानीके पुतिष्ठतां ॥ १२ ॥ सत्वं कथमिहानेन शं
खशब्देन भीषितः ॥ विवर्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १३ ॥ उत्तर उवाच श्रुतामेशं खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ॥ कुंजराणां निनदतां व्यूढानीके
पुतिष्ठतां ॥ १४ ॥ पावकः तच्चिंतितं अर्जुनचिंतितं अदेशयत् अयोजयत् ॥ ४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेजवनाः प्रसिद्धाः वेगवंतोऽग्निदत्तरथस्थाः ॥ ९ ॥ संस्थाप्य यथावत्कृत्वा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एकांतं दृढं समम्यंतपाठस्तुलेखकप्रमादः रथं मुद्दं अवलंब्येत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनाहनः अज्ञनः धावति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्यो

नैवंविधः शंखशब्दः पुराजातुमयाश्रुतः ॥ ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वनहीदृशं ॥ १५ ॥ धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वानमेकचित् ॥ अस्य शंखस्य शब्देन धनुषोनिः
स्वनेन च ॥ १६ ॥ अमानुषाणां शब्देन भूतानां ध्वजवासिनां ॥ रथस्य च निनादेन मनोमुत्थति मे भृशं ॥ १७ ॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीवमे ॥ ध्वजेन
पिहिताः सर्वादिशोनप्रतिभांति मे ॥ १८ ॥ गांडीवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरीकृतौ ॥ समुहूर्त्तं प्रयातंतु पार्थो वैराट्मि ब्रवीत् ॥ १९ ॥ अर्जुन उवाच एकांतरथ
मास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडयन् ॥ दृढं च रश्मीन्संयच्छ शंखं ध्मास्याम्यहंपुनः ॥ २० ॥ वैशंपायन उवाच ततः शंखमुपाध्मासीद्द्वारयन्निवपर्वतान् ॥ गुहागिरीणां
चतदादिशः शैलांस्तथैव च ॥ उत्तरश्चापिसंलीनोरथोपस्थ उपाविशत् ॥ २१ ॥ तस्य शंखस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ गांडीवस्य च घोषेण पृथिवीसर्मकंपत
॥ २२ ॥ तं समाश्वासयामास पुनरेव धनं जयः ॥ २३ ॥ द्रोण उवाच यथारथस्य निर्घोषो यथामेघ उदीर्यते ॥ कंपते च यथा भूमिर्नैपो न्यः सव्यसाचिनः ॥ २४ ॥
शस्त्राणि न प्रकाशंते न प्रहृष्यंति वाजिनः ॥ अग्नयश्च न भासंते समिद्धास्तन्न शोभनं ॥ २५ ॥ प्रत्यादित्यं च नः सर्वं मृगाघोरप्रवादिनः ॥ ध्वजेषु च निलीयंते वाय
सास्तन्न शोभनं ॥ २६ ॥ शकुनाश्चापसव्या नो वेदयंति महद्भयं ॥ २७ ॥ गोमायुरेपसेनायां रुदन्मध्यं न धावति ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्देहयते भयं ॥ २८ ॥
भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ ध्रुवं विना शोयुद्धेन क्षत्रियाणां प्रहृश्यते ॥ २९ ॥ ज्योतींषि न प्रकाशंते दारुणामृगपक्षिणः ॥ उत्पाताविविधा घोरा दृश्यं
ते क्षत्रनाशनाः ॥ ३० ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्वाध्यते पृतनातव ॥ वाहनान्यप्रहृष्टानिरुदंतीव विशांपते ॥ ३१ ॥ उ
पासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समंततः ॥ तपस्यसेवाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाण प्रपीडितां ॥ पराभूता च वः सेनानकश्चिद्योद्धुमिच्छति ॥ ३२ ॥ विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे यो
धा विचेतसः ॥ गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ ३३ ॥ इति ० मं ० विरा ० प ० उत्तरगोघ्रहे औत्पातिकानामपट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥
वैशंपायन उवाच अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ॥ द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथं ॥ १ ॥ उक्तो यमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ॥ पुनरेव प्र
वक्ष्यामि न हित्वा मितं ब्रुवन् ॥ २ ॥ पराभूतैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादशवत्सरान् ॥ वने ज्वनपदे ज्ञातैरेप एव पणोहिनः ॥ ३ ॥ तीषिसूर्यचक्षुर्वाङ्मनां मे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ इति विराटप ० नै ० भा ० षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ आचार्यो द्रोणं कृपं च प्रतिमयाऽयं मर्थ उक्तः पाठांतरेऽयमाचार्योऽस्मिन्नर्थे विषये मया कर्णेन चोक्त इति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५॥ हीनेति नजातमधिकं वाऽज्ञातवासकालं ज्ञानुमर्हति ॥ ६ ॥ तत्रऊनपक्षे इष्टमेव सिद्धं अधिकपक्षेऽपि दोषमाह अर्थानामिति द्वैधे द्विप्रकारत्वे संशयो भवति अर्थानां प्रयोजनानां अयं भावः यदिति निस्तीर्णप्रतिज्ञास्तर्हि तेषां स्वांशलाभार्थमां उपगतानां मत्प्रसादतस्तत्प्राप्तिरप्राप्तिर्वेति द्वैधे संभवति संशयाक्रान्तानामकस्माद्युद्धार्थमागमनं दोष एवेति पूर्ववैरेण सत्यपि संशयेऽस्मिन् जिघांसया आगतानां पराजयोऽपि संभाव्यत इत्याहान्यथेति अन्यायेन युध्यतः पराजयेऽपि अधिकैव नष्टिरस्तीति ज्ञाकः ॥ ७ ॥ उत्तरंगोयहं मार्गमाणानामिच्छतामस्माकं अनादरेपथी अस्मान् अनादृत्येत्यर्थः बालिसुयोवयोर्युद्धे प्रविशन्तु मद्वाजु नोपिकुरु मत्स्यसंनिपाते प्रविशन् पराधी स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु तर्हि मत्स्यत्रिगर्त्तविमर्दे कुरुभिरपि किमर्थं गंतव्यमित्याशंक्याह त्रिगर्त्तानामित्यादिना ते तव समक्षमिति शेषः ॥ ९ ॥ तेषां त्रिगर्त्तानामर्थतत्

तेषां न तावन्निर्वृत्तं त्वत्तत्ते तु त्रयोदशं ॥ अज्ञातवासोऽपि भूत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४ ॥ अनिर्वृत्तं तु निर्वासेयदिवी भूत्सुरागतः ॥ पुनर्द्वादशवर्षाणिवनेवत्स्यं तिपांडवाः ॥ ५ ॥ लोभाद्वातेन जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ॥ हीनातिरिक्तमेतेषां भोष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६ ॥ अर्थानां च पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ॥ अन्यथा चितितोऽत्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ ७ ॥ उत्तरं मार्गमाणानां मत्स्यानां च युयुत्सतां ॥ यदि वीभत्सुराया तस्तदा कस्यापराधुमः ॥ ८ ॥ त्रिगर्त्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्योद्गुमिहागताः ॥ मत्स्यानां विप्रकारां स्तेव हूनस्मानकीर्त्तयन् ॥ ९ ॥ तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतं ॥ प्रथमतैर्गृहीतव्यं नत्स्यानां गोधनं महत् ॥ सप्तम्यामपराद्धे वै तथैस्तु समाहितं ॥ १० ॥ अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ इमा गावो गृहीतव्यामते मत्स्ये गवांपदं ॥ ११ ॥ ते वा गाश्चानयिष्यं तियदिवास्युः पराजिताः ॥ अस्मान्वा ल्युपसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतं ॥ १२ ॥ अथवा तानप्राहाय मत्स्यो जनपदैः सह ॥ सर्वथा सेनया सार्धं संवृतो भीमरूपया ॥ आयातः केवलं रात्रि मत्स्यान्योद्गुमिहागतः ॥ १३ ॥ तेषामेव महावीर्यः कश्चिदपपुरःसरः ॥ अस्मान् जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४ ॥ यद्ये पराजामत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५ ॥

मत्स्यैः सह युद्धं प्रतिश्रुतं ॥ १० ॥ न केवलं मित्रपक्षपातमात्रमस्माकमस्ति अपितु स्वार्थोप्यस्तीत्याह अष्टम्यामिति तथा च स्वार्थं युध्यतां नास्माकमपराधोऽस्ति मत्स्ये गवां त्रिगर्त्तानां पदं मार्गं गते सति अस्माभिरिमा गावो गृहीतव्याः ॥ ११ ॥ ते त्रिगर्त्ताः उपसंधाय वंचयित्वा मत्स्येन संगतं स्नेहं कुर्युः सर्वथा पक्षत्रयेऽपि अस्माभिरिदानीं योद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान् त्रिगर्त्तान् अपाहाय गोभिः सह उपेक्ष्य केवलं रात्रि रात्रौ स्वगृहं आयात इदानीं प्रातरस्मान्योद्गुमिहागत इति संबंधः ॥ १३ ॥ पक्षांतरमाह तेषामिति ॥ १४ ॥ फलितमाह सर्वैरिति सर्वैरस्माभिरेकीभूय ये आगतास्तैः सह युद्धव्यमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ आत्माचित्तप्रणिधीयतांसावधानंक्रियतां ॥ १७ ॥ लब्धस्यगोधनस्यनाशेअस्माभिःस्वपुरंनप्रवेष्टव्यमितिप्रतिजानीते आच्छिन्नइति पदातयस्वस्मिन्युद्धेनक्षयंत्येवाश्वास्तुकदाचिज्जीविष्यंत्यपीत्याह शरैरितिप्राचांव्याख्यावक्तुरपकर्षसूचिका वस्तुतस्तुआच्छिन्नेःपद्वेगोधनेनिमित्तेदेवेनवासंहसयामेउपस्थितेसतिअस्माकंभीष्मादीनांमध्ये हइतिप्रसिद्धःकोस्तियोनपुरंनजेत्अपितुप्रत्येकं सर्वेएवंस्वपुरंगंतु देवानपिजेतुंगाश्वाच्छेतुंसमर्थाःस्मइत्यर्थः ॥ १८ ॥ शरैरिति एभिरितिस्वकीयशरप्रदर्शनं ॥ १९ ॥ आचार्यरणाद्गीतंपृष्ठतःकृत्वासेनामुखादपसार्यअस्मिन्भीतेसर्वेपिभीताःस्युरितिभावः ॥ २० ॥ तेषांपांडवानां मतंसमतंअस्मत्तेजोवधकरणंजानातीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ द्रोणेभीतेसतिसर्वविघटितंविचलितंभवेत् सामर्थ्यमितिशेषः यीष्मेघर्मकालेवसंतेइत्यर्थः इतःषण्मासानंतरंयुद्धारंभस्यशरदिदृष्टत्वात् अदेशिकाःस्व

अथकस्मात्स्थिताद्येतेरथेषुरथसत्तमाः ॥ भीष्मोद्रोणःकृपश्चैवविकर्णोद्रौणिरेवच ॥ १६ ॥ संभ्रांतमनंसःसर्वेकालेत्यस्मिन्महारथाः ॥ नान्यत्रयुद्धाच्छ्रेयो स्तितथात्माप्रणिधीयतां ॥ १७ ॥ आच्छिन्नेगोधनेस्माकमपिदेवेनवज्जिणा ॥ यमेनवापिसंग्रामेकोहास्तिनपुरंनजेत् ॥ १८ ॥ शरैरेभिःप्रणुन्नानांभग्नानां गेहनेवने ॥ कोहिजीवेत्पदातीनांभवेदश्वेषुसंशयः ॥ १९ ॥ दुर्योधनवचःश्रुत्वारारथेयस्त्वब्रवीद्वचः ॥ आचार्यपृष्ठतःकृत्वातथानीतिर्विधीयतां ॥ २० ॥ जाना तिहिमतंतेषामतस्त्रासयतीहनः ॥ अर्जुनेचास्यसंप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २१ ॥ तथाहिदृष्ट्वावीभत्सुमुपायांतंप्रशंसति ॥ यथासेनानभज्येततथानीतिर्वि धीयतां ॥ २२ ॥ हेपितंक्षुपश्रुत्वानेद्रोणेसर्वविघटितं ॥ अदेशिकामहारण्येग्रीष्मेशत्रुवशंगताः ॥ यथानविभ्रमेत्सेनातथानीतिर्विधीयतां ॥ २३ ॥ इष्टाहि पांडवानित्यमाचार्यस्यविशेषतः ॥ आसयन्नपरार्थाश्चकथ्यतेस्मस्वयंतथा ॥ २४ ॥ अश्वानांहेपितंश्रुत्वाकःप्रशंसापरोभवेत् ॥ स्थानेवापिव्रजंतोवासदाङ्के पंतिवाजिनः ॥ २५ ॥ सदाचवायवोवांतिनित्यंवर्पतिवासवः ॥ स्तनयित्त्वोश्चनिर्घोषःश्रूयतेवद्दुशस्तथा ॥ २६ ॥ किमत्रकार्यपार्थस्यकथंवासप्रशस्यते ॥ अ न्यत्रकामाद्वेषाद्वारोपादस्मासुकेवलात् ॥ २७ ॥ आचार्यावैकारुणिकाःप्राज्ञाश्चापापदर्शिनः ॥ नैतेमहाभयेप्राप्तेसंप्रवृत्त्याःकथंचन ॥ २८ ॥ प्रासादेषुविचि त्रेषुगोष्ठीपूपवनेषुच ॥ कथाविचित्राःकुर्वाणाःपंडितास्तत्रशोभनाः ॥ २९ ॥

देशात्च्युताः व्यूहभंगोमाभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ इष्टाहीति पांडवाःअपरार्थाःनास्तिपरार्थोयेपान्तेऽपरा र्थाःस्वार्थपराःआसयन्नद्रोणंत्वत्समीपेस्थापितवंतः परकीयोयमित्यर्थः तत्रहेतुर्माह स्वयंद्रोणेनतथाकथंतेयथापांडवीयत्वंस्वस्यप्रकाशतेतथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एतदेवविदुषोति अश्वानामित्यादिना ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ पार्थस्यार्जुनस्यागमनेऽत्रकिंकार्यंकिमर्थंवासोनेनप्रशस्यते तत्रहेतुः अन्यत्रपार्थश्रेयसि कामाद्भिलाषात् अस्मासुवाद्वेषात्जिचांसातः रोषान्मूलादभिज्वलनात् ॥ २७ ॥ द्रोणमुपहसति आचा र्याइत्यादिना कारुणिकाइत्यनेनयुद्धधर्मानभिज्ञत्वमुक्तं अपापंअहिंयातदर्शिनः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आश्चर्यरूपाणि विनादादीनि इज्यास्त्रेयज्ञायुधेकपालादीतेषां उपसंधाने आसादनप्रोक्षणादौ परेषां इज्यास्त्रज्ञानां याज्ञिकानां विवरज्ञाने लिङ्गदर्शने ॥ ३० ॥ मनुष्यचरिते पुस्त्रानाचमनभोजनादिषु हस्यश्वरथ चर्यामुहस्यादिनावाहनेन चर्यागमनं स्वरादीनां कर्मणि चिकित्सादौ ॥ ३१ ॥ प्रतोलीपुगृहवाद्यावयवेषु प्रदीयमानबलिदानादौ इत्यर्थः संस्कारो वैश्वदेवादिना दोषः केशकीटयानादिनां ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गाः वइति छेदः गावश्चसंप्रतिष्ठतामिति पाठांतरे गावइत्येकपदं आरक्षाः रक्षकाः ॥ ३४ ॥ इति विराटप० नैल० भा० सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वानिति सर्वान्भीष्मादीन् अनर्वास्थितान् च

बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वाणा जनसंसदि ॥ इज्यास्त्रेचोपसंधाने पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ ३० ॥ परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च ॥ हस्यश्वरथचर्यासु खरोप्राजा विकर्मणि ॥ ३१ ॥ गोधनेषु प्रतोलीपुवरद्वारमुखेषु च ॥ अन्नसंस्कारदोषेषु पंडितास्तत्र शोभनाः ॥ ३२ ॥ पंडितान् पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ॥ विधीयतां तथानीतिर्यथावध्यो भवेत्परः ॥ ३३ ॥ गावश्चसंप्रतिष्ठाप्यसेनां व्यूह्य समंततः ॥ आरक्षाश्च विधीयतां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३४ ॥ इति० म० विरा० प० उत्तर गोप्रहेतुर्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ कर्ण उवाच सर्वानायुष्मतो भीतान् संत्रस्तानि वलक्षये ॥ अयुद्धमनसश्चैव सर्वाश्चैवानवस्थितान् ॥ १ ॥ यद्येष राजामत्स्यानां यदि वीभत्सुरागतः ॥ अहमावारयिष्यामि विलेवमकरालयं ॥ २ ॥ मम चापप्रयुक्तभतां शराणां न तपर्वणां ॥ नावृत्तिर्गच्छतां तेषां सर्पाणामिव सर्पतां ॥ ३ ॥ रुक्मपुंखाः सुतीक्ष्णाग्रामुक्ताहस्तवतामया ॥ छादयंतु शराः पार्थ शलभा इव पादपं ॥ ४ ॥ शराणां पुंखसक्तानां मौर्व्याभि हृत्प्रयादृढं ॥ श्रूयतां तलयोः शब्दो ज्ञेयो राहतयोरिव ॥ ५ ॥ समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पंच च ॥ जातस्त्रेहश्च युद्धे स्मिन्मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६ ॥ पात्रीभूतश्च कौतेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ॥ शरौघान्प्रनिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ ७ ॥ एष चैव महेष्वसस्त्रिपुलांकेषु विश्रुतः ॥ अहं चापिनरश्रेष्ठादर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८ ॥ इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः कांचनैर्गार्धवाजितैः ॥ दृश्यतामद्य वै व्योमखद्योतैरिव संवृतं ॥ ९ ॥ अद्याहमृणमक्षय्यं पुरावाचा प्रतिश्रुतं ॥ धातराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेर्जुनं ॥ १० ॥ अंतराच्छिद्यमानानां पुंखानां व्यतिशीर्यतां ॥ शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यतां ॥ ११ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शं महंद्रसमतेजसं ॥ अर्दयिष्याम्यहं पार्थ मुक्ताभिरिव कुंजरं ॥ १२ ॥ रथादतिरथं शूरं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ विवशं पार्थ मादास्ये गरुत्मानिव पन्नगं ॥ १३ ॥

लात् ॥ १ ॥ २ ॥ अवृत्तिः लक्ष्यच्युतिर्न ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुंखसक्तानां सक्तपुंखानां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गार्धवाजितैः गृध्रपक्षैः वाजः वेगः शब्दः पक्षो वासं जातो येषां तैः वाजोनिः स्वनपक्षयोः वेगेषु मानिति मेदिनी ॥ ९ ॥ अक्षय्यं इतरैः क्षपयितुमशक्यं ॥ १० ॥ पुंखानां पुंखवतां शराणां ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नतपर्वभिःसमीकृतयंथिप्रदेशैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विपन्नानांभ्रंशितानां ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ धनंगोधनं ॥ २३ ॥ इतिविरा० नै० भा० अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ १३ ॥
 अर्थानांगवादीनांप्रकृतिप्राप्तिकारणं अनुबंधंप्राप्तौवाफलं नहिद्युतंअर्थप्राप्तेर्मुख्यकारणं नापिततःप्राप्तानामर्थानांपरिणामेसुखकरत्वंचास्तीत्यभिसंधिः ॥ १ ॥ मायाइति येषांशकुन्यादीनांमायाःकपटानि
 बहवःबहुयःसंतितेषांदृष्ट्यायुद्धंपापिष्ठंनशाकरत्वात् नहीदानीमर्जुनोद्युतेनेवमायामात्रेणजेतुंशक्यइतिभावः पाठांतरेनयाःनीतयःसामाद्याःतेषांमध्येयुद्धंपापिष्ठं ॥ २ ॥ देशइति इदानींभीष्मोनयुद्धकालःश्रांत्या
 जलामाघेनचसद्योवाहनानांशापत्तेः नापिदेशोगिरिदुर्गाद्याश्रितोस्तीतिभावः इंदुयुद्धंफलंनलभतेफलंनलभयेत् परस्यतुदेशकालावनुकूलावेववर्त्तेइतिभावः विक्रांतंपराक्रमः ॥ ३ ॥ देशादेरानुकूल्ये

तमग्निमिवदुर्धर्मसिंशक्तिशरेंधनं ॥ पांडवाग्निमहंदीसंप्रदहंतमिवाहितं ॥ १४ ॥ अश्ववेगपुरोवातोरथौघस्तनयित्तुमान् ॥ शरधारोमहामेघःशमयिष्यामि
 पांडवं ॥ १५ ॥ मल्कार्मुकविनिर्मुक्ताःपार्थमाशीविषोपमाः ॥ शराःसंभिसर्पतुवल्मीकमिवपन्नगाः ॥ १६ ॥ सुतेजनैरुक्मपुंखैःसुधौतेर्नतपर्वभिः ॥ आ
 खितंपश्यकौतियंकर्णिकारैरिवाचलं ॥ १७ ॥ जामदग्न्यान्मयात्सखंयत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ॥ तदुपाश्रित्यवीर्यंचयुध्येयमपिवासवं ॥ १८ ॥ ध्वजाग्रेवानरस्तिष्ठ
 न्भ्रष्टेननिहतोमया ॥ अद्यैवंपततांभूमौविनदन्भैरवान्रवान् ॥ १९ ॥ शत्रोर्मयाविपन्नानांभूतानांध्वजवासिनां ॥ दिशःप्रतिष्ठमानानामस्तुशब्दोदिवंगमः
 ॥ २० ॥ अद्यदुर्योधनस्याहंशल्यंहृदिचिरस्थितं ॥ समूलमुद्धरिष्यामिवांभ्रंशुंपातयन्प्रयात् ॥ २१ ॥ हताश्रंविस्थंपार्थपौरुषेपर्यवस्थितं ॥ निःश्वसंतंयथानाग
 मद्यपस्यंतुकौरवाः ॥ २२ ॥ कामंगच्छंतुकुरवोधनमाद्रायकेवलं ॥ रथेषुवापितिष्ठंतोयुद्धंपस्यंतुमामकं ॥ २३ ॥ इ० म० वि० गो० उत्तरगोत्रहेकर्णविकल्पने
 अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ १३ ॥ रूपउवाच सदैवतवराधेययुद्धेकूरतरामतिः ॥ नार्थानांप्रकृतिवेत्सिनानुबंधमवेक्षसे ॥ १ ॥ मायाहिवहवःसंति
 शास्त्रमाश्रित्यचिंतिताः ॥ तेषांयुद्धंतुपापिष्ठंवेदयंतिपुराविदः ॥ २ ॥ देशकालेनसंयुक्तंयुद्धंविजयदंभवेत् ॥ हीनकालंतदेवेहफलंनलभतेपुनः ॥ देशकाले
 चविक्रांतंकल्याणायविधीयते ॥ ३ ॥ आनुकूल्येनकार्याणामंतरंसंविधीयते ॥ भारंहिरथकारस्यनव्यवस्यंतिपंडिताः ॥ ४ ॥

नहेतुनाकार्याणायुद्धादीनांअंतरंतादर्थ्यफलवत्त्वमितिधावत् संविधीयतेसम्यक्क्रियते अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्येइतिमेदिनी मंत्राणामितिप्राठेशाद्यानुकूल्येनकार्यंविचार्यमित्यर्थः तत्रा
 भाणकमाह भारमिति यथारथकारेणदिव्योयंमयांनिर्मितोरथःसुदृढांगोऽनेनत्वंदेवानपिसर्वथाजेप्यसीत्युक्तेतद्वचसिभारंदत्वादेशकालानुकूल्यमनपेक्ष्यैवपंडितानव्यवस्यंति योद्धुमितिशेषः एवंत्वद्वचसिभा
 स्त्वादेशाद्यानुकूल्यमनवेक्ष्यकथमस्माभिर्योद्धव्यंतवतुवचनंरथकारवचनवदर्थशून्यमितिभावः सर्वानायुष्मतोभीतान्संत्रस्तानिवलक्षयइतियत्कर्णेनोक्तंतस्यैतदुत्तरं ॥ ४ ॥

विचारफलमाहपरिचित्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रदेशिन्यात्तर्ज्या ॥ १३ ॥ १४ ॥ मध्येनमध्यतउत्तर्तुउत्तर्पितुं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

परिचित्यतुपार्थेनसंनिपातो ननःक्षमः ॥ एकः कुरुनभ्यगच्छदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५ ॥ एकश्चपंचवर्षाणिब्रह्मचर्यमधारयत् ॥ एकः सुभद्रामारोप्यद्वैरथेरुष्णंमा
 द्दयत् ॥ ६ ॥ एकः किरातरूपेणस्थितंरुद्रमयोधयत् ॥ अस्मिन्नेववनेपार्थोत्तारुष्णामवाजयत् ॥ ७ ॥ एकश्चपंचवर्षाणिशक्रादस्त्राण्यशिक्षत् ॥ एकः स्रोय
 मरिजित्वाकुरुष्णामकरोद्यशः ॥ ८ ॥ एकोगंधर्वराजानंचित्रसेनमरिंदमः ॥ विजिग्येतरसासंख्येसेनांप्राप्यसुदुर्जयां ॥ ९ ॥ तथानिवातकवचाःकालखंजा
 श्वदानवाः ॥ दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेनयुधिपातिताः ॥ १० ॥ एकेनहित्वयाकर्णकिंनामेहकृतपुरा ॥ एकैकेनयथातेपांभूमिपालावशेरुताः ॥ ११ ॥ इंद्रोपिहिन
 पार्थेनसंयुगेयोद्गुमर्हति ॥ यस्तेनाशंसतेयोद्गुं कर्तव्यंतस्यभेषजं ॥ १२ ॥ आशीविषस्यक्रुद्धस्यपाणिमुद्यम्यदक्षिणं ॥ अवमुच्यप्रदेशिन्यादंष्ट्रामादातुमिच्छ
 सि ॥ १३ ॥ अथवाकुंजरंमत्तमेकएवचरन्वने ॥ अनंकुशंसमारुद्यनगरंगंतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ समिद्धंपावकंचैवघृतमेदोवसाहुतं ॥ घृताक्तश्चीरवासास्त्वंम
 ध्येनोत्सर्तुमिच्छसि ॥ १५ ॥ आत्मानंकःसमुद्रध्यकंठेवध्वामहाशिलां ॥ समुद्रंतरतेदोर्भ्यातत्रकिंनामपौरुषं ॥ १६ ॥ अकृतास्त्रःकृतास्त्रं वैवलवंतंसुदुर्बलः ॥ तादृ
 शंकर्णयःपार्थयोद्गुमिच्छेत्सदुर्मतिः ॥ १७ ॥ अस्माभित्थिषनिकृतोवर्षाणीहत्रयोदश ॥ सिंहःपाशविनिर्मुक्तोननःशेषंकरिष्यति ॥ १८ ॥ एकांतेपार्थमासी
 नंकूपेग्निमिवसंवृतं ॥ अज्ञानादभ्यवस्कंद्यप्राप्ताःस्मोभयमुत्तमं ॥ १९ ॥ सहयुध्यामहेपार्थमागतंयुद्धदुर्मदं ॥ सैन्यास्तिष्ठंतुसन्नद्धाव्यूहानीकाःप्रह्वरिणः
 ॥ २० ॥ द्रोणोदुर्योधनोभीष्मोभवानद्रौणिस्तथावयं ॥ सर्वयुध्यामहेपार्थकर्णमासाहसंरुथाः ॥ २१ ॥ वयंव्यवसितंपार्थवज्रपाणिमिवोद्धतं ॥ पट्टथाःप्रति
 युध्येमतिष्ठेमयदिसंहताः ॥ २२ ॥ व्यूहानीकानिसैन्यानियत्ताःपरमधन्विनः ॥ युध्यामहेर्जुनंसंख्येदानवाइववासवं ॥ २३ ॥ इति० विराटपर्वणि गो०प०
 उत्तरगोत्रहेरुपवाक्यंनामएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

यत्तुक्तं काशंगच्छंतुकुरवोधनमादायकेवलं रथेषुवापितिष्ठंतोयुद्धंपश्यंतुमामकमितितत्राह षड्थाइति संहताःषडपि एकी

भूयतेनैकेनयोस्युंकयंचिच्छदयामोनत्वेकैकशइतिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिविराटपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

नचेति शूराः परवित्तं जित्वा परसीमामुच्छ्रयस्वनभरंप्रतिनीत्वापिन श्लाघंते त्वंतु एतेषामेकतममप्यकृत्वा कथसे अतो निर्लज्जोसीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यदुक्तं नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्या इत्यादिना ब्राह्मणानां भोजनादावेव कौशलं न बुद्धे इति तत्र तवापि वैशयत्वान् बुद्धे सामर्थ्यमस्तीति दर्शयिष्यन्वर्णानां कर्माणि विभजते चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ वित्तान्यधिगम्य कृष्यादिनेति शेषः ब्रह्मकर्माणि वेदोक्तकर्माणि आधानादी

अश्वत्थामोवाच नच तावज्जिता गावो नच सीमांतरंगताः ॥ नहास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्णविकथसे ॥ १ ॥ संग्रामांश्च बहूजित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनं ॥ विजित्य च परां सेनां नाहुः किंचन पौरुषं ॥ २ ॥ दहत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ॥ तूष्णींधारयते लोकान्वसुधासचराचरान् ॥ ३ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयंभुवा ॥ धनं चैरधिगंतव्यं यच्च कुर्वन्नदुष्यति ॥ ४ ॥ अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत वा ॥ क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेच्चैव न याजयेत् ॥ ५ ॥ वैश्याधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ शूद्रः श्रुश्रूषणं कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यशः ॥ वंदनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ ६ ॥ वर्त्तमानायथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमां ॥ सत्कुर्वति महाभागा गुरुन्सुविगुणानपि ॥ ७ ॥ प्राप्य द्यूतेन कोरांज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ॥ तथानृशंसरूपो यंधार्तराष्ट्रश्च निर्घृणः ॥ ८ ॥ तथाधिगम्य वित्तानि को विकथे द्विचक्षणः ॥ निरुत्या वंचनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ९ ॥ कतमं द्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनं जयं ॥ नकुलं सहदेवं वा धनं ये पांत्वया हतं ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमश्च बलिनां वरः ॥ इंद्रप्रस्थं त्वया कस्मिन् संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ ११ ॥ तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् कृष्णाजिता त्वया ॥ एकवत्सासभानीता दुष्टकर्मत्रजस्वला ॥ १२ ॥

निकारयेत् स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ वर्त्तमाना इति न्यायेन पृथिवीं जित्वापि संतो विगुणानपि गुरुन्सत्कुर्वति त्वंतु अन्यायेन पांडवं जित्वा साधून् विगुरुन्निदसीति भावः ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्राप्येति निर्घृणो निर्लज्जः ॥ ८ ॥ निरुत्या शपठ्येन वंचनायोगैः क्लमोपायैः वीतंसो बंधनोपायस्तेन जीवतीति वैतंसिको व्याधः ॥ ९ ॥ १० ॥ इंद्रप्रस्थं तत्स्थाः पांडवाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

मूलमिति एषांपांडवानांमूलमहत् महच्छब्दवाच्यं ब्रह्मश्रीकृष्णाख्यवेदवाक्यं ब्राह्मणाश्च यथोक्तं आदिपर्वणि मूलं कृष्णो ब्रह्म ब्राह्मणाश्चेति तदेतद्वेदविरुद्धमनृतं धृतं कुर्वता धार्तराष्ट्रेण धर्मस्य मूलं कृतं चिन्तं इदानीं ब्राह्मणान् अवजानता त्वया पितृदेवकृतं अतो धर्मनाशाद्भवतां नाशोऽवश्यं भावीत्यर्थः मूलं कीदृशं चंदनं यथाशांतं शीतलं ननु दाहकं क्रोधरूपं तथा च दुर्योधनः केवलं क्रोधमय इत्युक्तं प्राक् दुर्योधनो मन्युर्मयो महाद्रुम इति सारार्थं कर्मकारयिथा इति व्यवहितेन संबन्धः सारार्थं धनार्थं धने च सारमिति मेदिनी पांडवान् कर्मकारानिवक्तवानसि यत्र काले तत्र तदा विदुरः किमब्रवीत् क्षयमूलं धृतमिति तदिदानीं स्मरेति भावः सूतेति संबोधयन्नक्षत्रियत्वादस्य युद्धेष्वकौशलं व्यनक्ति नन्वादित्यो वैद्वैवंक्षत्रमिति श्रुतेर्दिव्याः क्षत्राकुंत्यां जातस्यास्य कथमक्षत्रत्वं युद्धाकौशलं चेति विदुषाप्यश्वत्थाम्नावक्तुं युक्तमिति चेत् शृणु सर्वेषां हिवर्णानां द्विविधं जन्मयोनिजं संस्कारजं च तत्र य एव योनिः स एव संस्कर्ता चेत् स एकजोनप्रकृतितश्च्यवते कर्णस्तु दैवक्षत्रजोप्यक्षत्रियेण सूतेन संस्कृत इति द्विजातत्वात् क्षत्रियत्वेन प्रहर्तुं कुशलोपि सूतत्वेन परकीयप्रहारं सोढुम शक्त इति युद्धात्पलायते इत्याशयेनैतं सूर्यपुत्रं जानन्नपि सूतेति संबोधयति तथा च मंत्रवर्णः सहस्वमन्यो अभिमाति मस्मै रुजन्मृणन्मृणन्ने हि शत्रून् उपंते पाजोनन्वारुरुध्रे वशीवशनयस एकजत्वमिति अस्यार्थः तापसो मन्युर्ऋषिः संकल्पाधिष्ठात्री देवतां मन्युसंज्ञां प्रार्थयते त्वयामन्यो इति सूक्ते तृतीया इयमृक् यस्ते मन्यविति मध्यं दिने इति माध्यं दिने सवने श्येनयागेशत्रुमारणार्थः इत्यसूक्तस्य विनियोगः हेमन्यो अस्मै शरणागतयराज्याय वा एतद्रक्षणार्थमिति यावत् अभिमाति सर्वतः पीडां पित्रादिभिः सह विरोधं ज्ञातिवधदोषं वा सहस्वक्षमस्व कथं तेषां रक्षणं स्यादत आह रुजनरोगं प्राप्नुवन्मृणन्भ्रियमाणो जरायस्त इत्यर्थः प्रमृणन् अत्यंतं

मूलमेषां महत्कृतं सारार्थं चंदनं यथा ॥ कर्मकारयिथाः सूततत्र किं विदुरो ब्रवीत् ॥ १३ ॥ यथाशक्तिमनुष्याणां शममालक्षयामहे ॥ अन्येषामपि संत्वानामपि कीटपिपीलिकैः ॥ द्रौपद्याः संपरिक्लेशं न क्षंतुं पांडवोर्हति ॥ १४ ॥ क्षयाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनं जयः ॥ त्वंपुनः पंडितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ॥ १५ ॥

आसन्नमृत्युर्वाशत्रून्प्रेहि प्रकर्षेण जेतुं गच्छ अत्र शरीरगतं रोगादितदभिमानि निचेतसि उपचरति नन्वशक्तेन रोगाद्याक्रांतेन मया कथं शत्रवो जेतुं शक्या इत्याशंक्याह उपमिति उपपरमर्दनक्षमं ते तव पाजस्ते जो ननु निश्चितं आरुरुधे आरोद्धुं शत्रून्समर्थमस्ति दृष्टसंकल्पस्य हि तेजः परान् अवश्यं नाशयेदेवेत्यर्थः एतदेवाह वशी सर्वमस्य वशे स्तीति वशी संकल्पदाढ्यदिवस्यगस्यादिभिः समुद्रपानादीन्यपिकृतानि अतएव सर्वं जगत्त्वमेव वशनयसे वशित्वे हेतुः हे एकज एकस्माज्जात नन्वेकमेव मनः संकल्पस्योपादानमिति व्यर्थं विशेषणमिति चेन्न कुंडव्यावृत्त्यर्थत्वात् सन्नन्येन जातोऽन्येन च आत्मीयबुद्ध्या संस्कृत इति न दृढसंकल्पो भवति न च परां स्नातुं शक्नोति द्विजत्वात् तथा च लोके आभाणकः यस्य द्वेवचने स द्विपितृक इति वक्तारो भवन्ति अतएव जेत्यर्थवद्वचनं दत्तक्रीतादौ तु शास्त्रीयं एकस्यैव स्वत्वमस्तीति नासौ कुंडतुल्य इति दिक् ॥ १३ ॥ ननु मम सूतत्वाद्दोषवच्चंचेतुं सुजाता अपिते कुतो न शास्यंति कुतो वा परसाहाय्यार्थमस्मान्योद्धुमागता बालिवधेराम इवेत्याशंक्याह यथाशक्तीति द्वाभ्यां पिपीलिकैरपिकृतं शमं लक्षयामहे इति योज्यं बालिरामयो विरोधाभावे पिरामेण बाली हत इति सोऽपराधी पांडवास्तु युष्माभिरपकृता इति युष्मान् जिघांसंतो नापराध्यंतीति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ नैव न युध्येत अपितु युध्येतैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ एष्यति गमिष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवेन देवयोग्येन युध्येत ॥ २० ॥ २१ ॥ अहरः सतवानसि आनैषीः आनीतवानसि यथा उत्साहपूर्वकमेतत्कर्मत्वया कृतं तथैवेदा
नीमपरादत्तो युध्यस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नचेति चकारात्त्रेतापिन भवतीत्यध्याहार्यं अयमर्थः क्रमेण एकद्वित्रिचतुरंकांकितैः प्रदेशैरंकाचतुष्टयवाग्पाशो भवति तत्र एकांकः कलिः द्व्यंकोद्वापरः त्र्यंकोद्वापरः चतुरं
कः कृतं तत्र धूते पंचस्वीयाः पंचपरकीयाश्च दीनारादयः स्थाप्यंते तदितः पाशप्रक्षेपे यद्येकांक उपर्यावाति तर्हि स्वीयेष्वेक एव जितो भवति यदि द्वौ तदा परकीयं दीनारद्वयं स्वीयश्चैको जितः यदि त्र्यंको उपरिपते तदा पर

वैरांतकरणो जिष्णुर्ननः शेषं करिष्यति ॥ १६ ॥ नैष देवान् न गंधर्वा न सुरान् न चराक्षसान् ॥ भयादिहनयुध्येत कुंतीपुत्रो धनं जयः ॥ १७ ॥ यं यमेषोति संक्रुद्धः संग्रामे
निपतिष्यति ॥ वृक्षं गरुत्मान्वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १८ ॥ त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समं ॥ वांसु देवसंमं युद्धे तं पार्थको न पूजयेत् ॥ १९ ॥ देवदेवेन यु
ध्येत मानुषेण च मानुषं ॥ असंख्यस्त्रेण यो हन्यात्कोर्जुनेन समः पुमान् ॥ २० ॥ पुत्राद नंतरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः ॥ एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पांडवः
॥ २१ ॥ यथा त्वमकरो र्धूतमिंद्रप्रस्थं यथा हरः ॥ यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पांडवं ॥ २२ ॥ अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ॥ दुर्धूत देवीगांधारः
शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २३ ॥ नाक्षान् क्षिपति गांडीवं नरुतं द्वापरं न च ॥ ज्वलतो निशितान्बाणांस्तांस्तान् क्षिपति गांडिवं ॥ २४ ॥ नहि गांडीवनिमुक्तागार्ध्रपक्षाः
सुतेजनाः ॥ नांतरेष्ववतिष्ठते गिरीणामपिदारणाः ॥ २५ ॥ अंतकः पवनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ॥ कुर्युरेते क्वचिच्छेपं न तु क्रुद्धो धनं जयः ॥ २६ ॥ यथा सभायां
धूतं त्वं मातुलेन सहाकरोः ॥ तथा युध्यस्व संग्रामे सौबलेन सुरक्षितः ॥ २७ ॥ युध्यंतां कामतो यो धानाहं योत्स्ये धनं जयं ॥ मत्स्योत्थस्माभिरायोध्यायघागच्छेद्द्रवां
प्रदं ॥ २८ ॥ इ० वि० गोहरणप० द्रौणिवाक्यं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ भीष्म उवाच साधुपश्यति वै द्रौणिः रूपः साध्वनुपश्यति ॥ कर्णस्तु क्षत्रधर्मे
ण केवलं योद्गुमिच्छति ॥ १ ॥ आचार्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता ॥ देशकालौ तु संप्रेक्ष्य यो द्वयमिति मे मतिः ॥ २ ॥ यस्य सूर्यसमाः पंचसपत्नाः स्युः प्रहा
रिणः ॥ कथं मभ्युदयेतेषां न प्रमुह्येत पंडितः ॥ ३ ॥ स्वार्थं सर्वे विमुह्यंति येपि धर्मविदो जनाः ॥ तस्माद्राजन् ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४ ॥ कर्णो हियदवो चत्वां
तेजः संजननायतत् ॥ आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितं ॥ ५ ॥ नायं कालो विरोधस्य कौंतेये समुपस्थिते ॥ क्षंतव्यं भवता सर्वमाचार्येण रूपेण च ॥ ६ ॥

कीयं त्रयं स्वीयं च त्रयं जितं चतुरं कस्योपरिपतने सर्वे पि स्वीयाः परकीयाश्च जिता भवन्ति तथा च कलिपाते जयो नास्ति द्वापरादिपाते उत्तरोत्तरं च व्याजयोस्ति तेन गांडीवस्थाः शराः सर्वथानजयावहा इत्यर्थः ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इ० वि० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ साध्विति ॥ १ ॥ २ ॥ यस्य दुर्योधनस्य प्रवृत्तं द्वाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत् अत्रोचत् आचार्यस्य निदारूपं तत्तस्यैव तेजः संजननायैव न तु द्रुपान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनंतरं अविलंबितं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति० वि० नै० भारतभा० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मेममर्कणोसंस्तु
 क्षिप्रं बलचतुर्भांगं गच्छतु ॥ ततोपरश्वतुर्भागो गः समादाय गच्छतु ॥ १७ ॥ वयंचार्धेन सैन्यस्य प्रतियोत्स्याम पांडवं ॥ अहंद्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्था
 मारुपस्तथा ॥ प्रतियोत्स्याम वीभत्सुमागतं कृतनिश्चयं ॥ १८ ॥ मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा शतक्रतुं ॥ अहमावारयिष्यामि वेले वमकरालयं ॥ १९ ॥
 वैशंपायन उवाच तद्वाक्यं रुरुचे तेषां भीष्मणोक्तं महात्मना ॥ तथा हि कृतवान् राजा कौरवाणामनंतरं ॥ २० ॥ भीष्मः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनंतरं ॥ सेनामु
 स्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितुं संप्रचक्रमे ॥ २१ ॥ भीष्म उवाच आचार्य मध्येतिष्ठत्वमश्वत्थामा तु सव्यतः ॥ कृपः शारद्वतोर्धीमान् पार्श्वरक्षतुदक्षिणं ॥ २२ ॥
 अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ॥ अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ॥ २३ ॥ इति विराटप० गो० प० भीष्मसैन्यव्यूहे द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥
 ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच तथा व्यूहेष्वर्नीकेषु कौरवेषु भारत ॥ उपायादर्जुनस्तूर्णरथघोषेण नादयन् ॥ १ ॥ ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वैशुश्रुवुश्च महास्वनं ॥
 दोधूयमानस्य भृशं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ २ ॥ ततस्तु सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गांडीवधन्विनां ॥ ३ ॥ द्रोण उवाच एतत्त्व
 जाग्रंपार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ॥ एष घोषः सरथजोरोर वीतिचवानरः ॥ ४ ॥ एष तिष्ठन्नथ श्रेष्ठे रथे चरथिनां वरः ॥ उत्कर्षति धनुः श्रेष्ठं गांडीवमशनिस्वनं ॥ ५ ॥
 इमौ च बाणौ सहितौ पादयोर्मेव्यवस्थितौ ॥ अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णो संस्पृश्य मेशरौ ॥ ६ ॥ निरुप्य हिवने वा संकृत्वा कर्मातिमानुषं ॥ अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे
 च परिपृच्छति ॥ ७ ॥ चिरदृष्टोऽयस्माभिः प्रज्ञावान्वांधवप्रियः ॥ अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पांडुपुत्रो धनंजयः ॥ ८ ॥ रथी शरीचारुतलीनिषंगी शंखीपताकीक्वची
 किरीटी ॥ खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थः शिखी वृतः सुग्निरिवाज्यसिक्तः ॥ ९ ॥ अर्जुन उवाच इषुपाते च सेनायाहयान् संयच्छस्यारथे ॥ यावत्समीक्षे सै
 न्ये स्मिन्कासौ कुरुकुलाधमः ॥ १० ॥ सर्वानिताननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनं ॥ तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एतं पराजिताः ॥ ११ ॥ एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदं
 तरं ॥ भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेश्वासाः समागताः ॥ १२ ॥ राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ॥ दक्षिणं मार्गमास्थाय शंके जीवपरायणः ॥ १३ ॥ उत्स्त
 जैतद्रथान्नीकं गच्छयन्नसुयोधनः ॥ तत्रैव योत्स्ये वैराटेनास्ति युद्धं निरामिषं ॥ तं जित्वा विनिवर्त्तिष्ये गाः समादाय वैपुनः ॥ १४ ॥

स्य अतिक्रान्तौ ॥ ६ ॥ भा० ॥ चारुतलं हस्तावापश्चारुतलं तद्वाचं चारुतली सुग्निः जुहूपमृतिभिः ॥ ९ ॥ इषुपाते इषुपातप्रमिते देशे असौ दुर्योधनः ॥ १० ॥ ११ ॥ महेश्वासाः महनीयघनुषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ स्थवंशंरयसकूहं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आदतांभूमिनापश्यन्नितिनअपितुशरैरादतामेवापश्यन् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ रेभमाणाःहंवारबंकुर्वाणाः ॥ २५ ॥ इ० वि० नै० भा०
मा० त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ एतेनपथा कांचनमयारंरमयोरज्जवस्ताएवयोकाणिबंधनानियेषांतान् कुरुसिंहस्यदुर्योधनस्यदंमुख्यं बृहद्विद्वीअस्मात्कप्रत्यये

वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसवैराटिर्हयान्संयम्ययत्नतः ॥ नियम्यचततीरश्मीन्यत्रतेकुरुपुंगवाः ॥ अचोदयत्ततोवाहान्यत्रदुर्योधनोगतः ॥ १५ ॥ उत्सृ
ज्यरयवंशंतुप्रयातेश्वेतवाहने ॥ अभिप्रायंविदित्वाचरूपोवचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैषोंतरेणराजानंबीभत्सुःस्थातुमिच्छति ॥ तस्यपार्णिगृहीष्यामोजवेना
भिप्रयास्यतः ॥ १७ ॥ नत्येनमतिसंकुद्धमेकोयुध्येतसंयुगे ॥ अन्योदेवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वादेवकीसुतात् ॥ आचार्याच्चसपुत्राद्वाभारद्वाजान्महारथात् ॥ १८ ॥
किंनोगावःकरिष्यंतिधनंवाविपुलंतथा ॥ दुर्योधनःपार्थजलेपुरानौरिवमज्जति ॥ १९ ॥ तथैवगत्वाबीभत्सुर्नामविश्राव्यचात्मनः ॥ शलभैरिवतांसेनांशरैः
श्रीघ्नमवाकिरत् ॥ २० ॥ कीर्यमाणाःशरौघैस्तुयोधास्तेपार्थचोदितैः ॥ नापश्यन्नादतांभूमिनांतरिक्षंचपत्रिभिः ॥ २१ ॥ तेषामापततांयुद्धेनापयानेऽभवन्म
तिः ॥ शीघ्रत्वमेवपार्थस्यपूजयंतिस्मचेतसा ॥ २२ ॥ ततःशंखंप्रदध्मौसद्विषतांलोमहर्षणं ॥ विस्फार्यचधनुःश्रेष्ठध्वजेभूतान्यचोदयत् ॥ २३ ॥ तस्यशंखस्य
शब्देनरथनेमिस्वनेनच ॥ गांडीवस्यचघोषेणपृथिवीसमकंपत ॥ २४ ॥ अमानुषाणांभूतानांतेषांचध्वजवासिनां ॥ ऊर्ध्वपुच्छान्विधुन्वानारेभमाणाःसमंत
तः ॥ गावःप्रतिन्यवर्त्तंतदिशमास्थायदक्षिणां ॥ २५ ॥ इ० म० भा० वि० प० गो० प० गौनिवर्त्तनेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ वैशंपायन
उवाच सशत्रुसेनांतरसाप्रणुद्यगास्ताविजित्याथधनुर्धराग्र्यः ॥ दुर्योधनायाभिमुखंप्रयातोभूयोरणंसोभिचिकीर्षमाणः ॥ १ ॥ गोपुप्रयातासुजवेनम
त्यान्किरीटिनंरुतकार्यंचमत्वा ॥ दुर्योधनायाभिमुखंप्रयातंकुरुप्रवीराःसहसाभिपेतुः ॥ २ ॥ तेषामनीकानिबहूनिगाढंव्यूढानिदृष्ट्वाबहुलध्वजानि ॥ म
त्स्यस्यपुत्रंद्विषतांनिहंतावैराटिमांमन्यततोभ्युवाच ॥ ३ ॥ एतेनतूर्णंप्रतिपादयेमान्श्वेतान्हयान्कांचनरश्मियोक्कान् ॥ जवेनसर्वेणकुरुप्रयत्नमासादयेऽहंकुरु
सिंहदं ॥ ४ ॥ गजोगजेनेवमयादुरात्मायोद्धुंसमाकांसतिसूतपुत्रः ॥ तमेवमांप्रापयराजपुत्रदुर्योधनापाश्रयजातदर्पं ॥ ५ ॥ सतैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्विःपुत्रो
विराटस्यसुवर्णकक्षैः ॥ व्यध्वंसयत्तद्रथिनामनीकंततोवहत्यांडवमाजिमध्ये ॥ ६ ॥

हस्यदः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुवर्णकक्षैःस्वर्णमयौकक्षौपल्याणस्यपश्चादंचलपल्लवौषेणैः कक्षःस्यादंतरीयस्यपश्चादंचलपल्लवेइतिमेदिनी ॥ ६ ॥

अभीप्समानाःकर्णजीवंतमिच्छंतः ॥ ७ ॥ व्रातंसमूहं ॥ ८ ॥ विपाठःस्थूलदंडोबाणः ॥ ९ ॥ विकृष्यविलिख्यलित्वेत्यर्थः अस्यतंप्रसिद्धं ध्वजं च मथ्य उन्मथ्यापातयत् अपय्यात् अपायात् ॥ १० ॥ गण
स्यबाधितारंतेजोहरं शत्रुंतपनामा ॥ ११ ॥ १२ ॥ जगोदक्षःनगायात्पर्वतायात् शैलवृक्षौनगावगावित्यमरः ॥ १३ ॥ १४ ॥ गतासबःउर्व्यामितिलेदः संधिरार्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आतपांतेघर्मस्वरूपे

तंचित्रसेनोविशिखैर्विपाठैःसंग्रामजिच्छत्रुसहोजयश्च ॥ प्रत्युद्युभारतमापतंतंमहारथाःकर्णमभीप्समानाः ॥ ७ ॥ ततःसतेषांपुरुषप्रवीरःशरासनार्चिःशर
वेगतापः ॥ व्रातरथानामदहत्समन्युर्वनंयथाग्निःकुरुपुंगवानां ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तुयुद्धेतुमुलेप्रवृत्तेपार्थविकर्णोतिरथंरथेन ॥ विपाठवर्षेणकुरुप्रवीरोभीमेनभीमा
नुजमाससाद ॥ ९ ॥ ततोविकर्णस्यधनुर्विकृष्यजांबूनदाय्योपचितंदृढज्यं ॥ अपातयत्तंध्वजमस्यमथ्य छिन्नध्वजःसोप्यपयाज्जवेन ॥ १० ॥ तंशात्रवाणांगण
बाधितारंकर्माणिकुर्वंतमानुपाणि ॥ शत्रुंतपःपार्थममृष्यमाणःसमार्दयच्छत्रुवर्षेणपार्थ ॥ ११ ॥ सतेनराज्ञातिरथेनविद्धोविगाहमानोध्वजिनींकुरुणां ॥ श
त्रुंतपंपंचभिराशुविध्वाततोस्यसूतंदशभिर्जघान ॥ १२ ॥ ततःसविद्धोभरत्पर्षभेणबाणेनगात्रावरणातिगेन ॥ गतासुराजौनिपपातभूमौनगोनगाग्रादिव
वातरुग्णः ॥ १३ ॥ नरर्षभास्तेननरर्षभेणवीरारणेवीरतरेणभग्नाः ॥ चकंपिरेवातवशेनकालेप्रकंपितानीवमहावनानि ॥ १४ ॥ हतास्तुपार्थेननरप्रवीरागता
सवोर्व्यासुषुपुःसुवेषाः ॥ वसुप्रदावासवतुल्यवीर्याःपराजितावासवजेनसंख्ये ॥ १५ ॥ सुवर्णकार्णायसवर्मनद्धानागायथाहैमवताःप्रवृद्धाः ॥ तथासशत्रू
र्त्समरेविनिघ्नन्गांडीवधन्वापुरुषप्रवीरः ॥ १६ ॥ चचारसंख्येविदिशोदिशश्चदहन्निवाग्निर्वनमातपांते ॥ प्रकीर्णपर्णानियथावसतेविशातयित्वापवर्नोबुदांश्च
॥ १७ ॥ आतथासपत्नान्विकिरन्किरीटीचचारसंख्येतिरथोरथेन ॥ शोणाश्ववाहस्यहयान्निहत्यवैकर्त्तनभ्रातुरदीनसत्वः ॥ एकेनसंग्रामजितःशरेणशिरोजहाराथ
किरीटमाली ॥ १८ ॥ तस्मिन्हतेभ्रातरिसूतपुत्रोवैकर्त्तनोवीर्यमथाददानः ॥ प्रगृह्यदंताविवनागराजोमहर्षभंव्याघ्रइवाभ्यधावत् ॥ १९ ॥ संपांडवंद्वादश
भिःपृषत्कैवैकर्त्तनःशीघ्रमथोजघान ॥ विव्याधगात्रेषुहयांश्चसर्वान्विराट्पुत्रंचकरेनिजघ्ने ॥ २० ॥

निदाघे अंतःस्वरूपेनाशेनाइतिमेदिनी ॥ १७ ॥ शोणाश्वाःवाहेवाहकेरथेयस्यतस्य ॥ १८ ॥ आददानआदातुमिच्छन् प्रगृह्यआपहेज दंताविवपर्वतशिस्वरतुल्योअर्जुनोत्तरोप्रतिअभ्यधावत् दंतःसानुनि
कथ्यतइतिविश्वः दंतोद्विकटकेकुंजेइतिमेदिनी ॥ १९ ॥ २० ॥

वेगंप्रगृह्यस्वीकृत्य ॥ २१ ॥ निशम्ययुद्धादुपरम्यदिदक्षमाणाः तस्थुः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्णस्यांतर्धानानंतरं इतरेपिशरैरंतरहिताः कृताः ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रक्ष्वेडितो मुक्तोज्यातलयोर्निःस्वनो येन तं पूजयतां तलतालशब्दः
तलेन च पेटयात्पलः करास्फालनंतज्जः शब्दो भूत् तलश्वपेटेतालद्रौ तालः करास्फाले इति च मेदिनी ॥ २६ ॥ उद्धृतं उपरि कृतं लंगूलमेव महतीपताका ध्वजां च लोयस्मिन् तस्य ध्वजस्य उच्चमौ असौ उपरि स्थितिर्य

तमापतंतं सहसा किरीटी वैकर्तनं वैतरसाभिपत्य ॥ प्रगृह्यवेगं न्यपतं ज्जवेन नागंगरुत्मानिव चित्रपक्षः ॥ २१ ॥ तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्न
साहौ ॥ कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्धं दिदक्षमाणाः कुरुवो भितस्थुः ॥ २२ ॥ सपांडवस्तूर्णमुदीर्णकोपः कृतागसंकर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ॥ क्षणेन साश्वंसरथंससारथि
मंतर्दधे घोरशरौ घट्ट्या ॥ २३ ॥ ततः सुविद्धाः सरथाः सनागायो धाविने दुर्भरतर्षभाणां ॥ अंतर्हिता भोष्ममुखाः सहाश्वः किरीटिना कीर्णरथाः पृषत्कैः ॥ २४ ॥
सचापितानर्जुनबाहुमुक्तांश्छरान्शरौघैः प्रतिहत्य वीरः ॥ तस्थौ महात्मा सधनुः सबाणः सविस्फुलिंगो ग्निरिवाश्रुकर्णः ॥ २५ ॥ ततस्त्वभूद्वैतलतालशब्दः सशं
खभेरीपणवप्रणादः ॥ प्रक्ष्वेडितज्यातलनिःस्वनंतं वैकर्तनं पूजयतां कुरूणां ॥ २६ ॥ उद्धृतलंगूलमहापताकध्वजोत्तमांसाकुलभीषणांतं ॥ गांडीवनिहादकृतप्र
णादं किरीटिनं प्रेक्ष्य ननादकर्णः ॥ २७ ॥ सचापिवैकर्तनमर्दयित्वा साश्वंससूतंसरथंपृषत्कैः ॥ तमाववर्षप्रसभं किरीटीपितामहद्रोणरूपौ च दृष्ट्वा ॥ २८ ॥ स
चापिपार्थबहुभिः पृषत्कैर्वैकर्तनो मेघइवाभ्यवर्षत् ॥ तथैव कर्णचकिरीटमालीसंछादयामास शितैः पृषत्कैः ॥ २९ ॥ तयोः सुतीक्ष्णान्सजतोः शरौघान्महाश
रौघास्त्रविवर्द्धनेरणे ॥ रथे विलग्राविवचंद्रसूर्यौघनांतरेणानुददर्शलोकः ॥ ३० ॥ अथाशुकारीचतुरोहयांश्च विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ॥ त्रिभिश्च यंतार
ममृष्यमाणो विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्यकेतुं ॥ ३१ ॥ ततो भिविद्धः समरावमर्दीप्रबोधितः सिंहइव प्रसुप्तः ॥ गांडीवधन्वाः ऋषभः कुरूणामजिह्वगैः कर्णमियाय
जिष्णुः ॥ ३२ ॥ शरास्त्रवृष्ट्यानिहतो महात्मा प्रादुश्वकारातिमनुष्यकर्म ॥ प्राच्छादयत्कर्णरथंपृषत्कैर्लोकानिमान्सूर्यइवांशुजालैः ॥ ३३ ॥ सहस्तिनेवाभिहतो
गजेन्द्रः प्रगृह्य भृष्टान्निशितान्निषंगात् ॥ आकर्णपूर्णचधनुर्विरुष्य विव्याध गात्रेष्वथसूतपुत्रं ॥ ३४ ॥ अथास्यबाहूरुशिरोललाटंग्रीवां वरांगानि परावमर्दी ॥
शितैश्च वाणैर्युधिनिर्विभेदगांडीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ ३५ ॥

कफलकाया भागौ तत्र आकुलाव्ययाः ये भीषणाः भूतादयः ते अंते समीपेयस्य तं गांडीवनिहादेन सहकृतः प्रणादो येन तं गांडीवनिहादकृतप्रणादं किरीटिनं ध्वजोपरिस्थभूतनादैः संवर्द्धितनादमित्यर्थः ॥ २७ ॥ द्रोण
रूपौ च दृष्ट्वाववर्षति अनुकृष्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ महद्भिः शरौघैरस्त्रौघैश्च विवर्द्धनं छेदनं यत्र तस्मिन् नणे विलग्नौ संनिहितौ चंद्रसूर्यौघनमध्यादिवदौ बाणसंघमध्यालोकोऽनुददर्श ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ विरा०प०नै०भारतभा०चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ आर्द्धतआगताः ॥ १ ॥ २ ॥ प्रत्यायात् प्रातिकूल्येताभिमुखोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ दिशोदशप्रच्छादितवान् ॥ ४ ॥ अनिवि
द्वंनितराभिविद्धं अंतरंअवकाशः ॥ ५ ॥ उत्तरस्यहयानांशिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादितिसंबंधः द्रुतवेगंअपूजयन्अरयइत्यपकृष्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैलंप्रतिशैलसमीपेबलाभाणिवलवंतिअचंचलानिअभाणि

सपार्थमुक्तैरिषुभिःप्रणुन्नोगजोगजेनेवजितस्तरस्वी ॥ विहायसंग्रामशिरःप्रयातोवैकर्त्तनःपांडववाणतप्तः ॥ ३६ ॥ इतिवि०गो०प०उत्तरगोत्रहेकर्णाप
यानेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच अपत्यातेतुराधेयेदुर्योधनपुरोगमाः ॥ अनीकेनयथास्वेनशनैराच्छ्रितपांडवं ॥ १ ॥ व
द्बुधातस्यसैन्यस्यव्यूहस्यापततःशरैः ॥ अधारयतवेगंसवेलेवतुमहोदधेः ॥ २ ॥ ततःप्रहस्यवीभत्सुःकौतेयःश्वेतवाहनः ॥ दिव्यमखंप्रकुर्वाणःप्रत्यायाद्रथसत्त
मः ॥ ३ ॥ यथारश्मिभिरादित्यःप्रच्छादयतिमेदिनीं ॥ तथागांडीवनिर्मुक्तैःशरैःपार्थोदिशोदश ॥ ४ ॥ नरथानानंचाश्वानानंगजानानंवर्मणां ॥ अनिविद्धं
शितैर्बाणैर्प्रासीत्स्त्रंगुलमंतरं ॥ ५ ॥ दिव्ययोगाच्चपार्थस्यहयानामुत्तरस्यच ॥ शिक्षाशिल्पोपपन्नत्वादस्त्राणांचपरिक्रमात् ॥ वीर्यवत्त्वंद्रुतंचाग्र्यंदृष्ट्वाजिष्णोरपू
जयन् ॥ ६ ॥ कालाग्निमिववीभत्सुंनिर्दहंतमिवप्रजाः ॥ नारयःप्रेक्षितुंशेकुर्ज्वलंतमिवपावकं ॥ ७ ॥ तानिग्रस्तान्यनीकानिरेजुरर्जुनमार्गणैः ॥ शैलंप्रतिबला
भाणिव्याप्तानीवार्करश्मिभिः ॥ ८ ॥ अशोकानांवनानीवछन्नानिवद्भुशःशुभैः ॥ रेजुःपार्थशरैस्तत्रतदासैन्यानिभारत ॥ ९ ॥ स्रजोर्जुनशरैःशीर्णशुष्यत्युष्णं
हिरण्मयं ॥ छत्राणिचपताकाश्रखेदधारसदागतिः ॥ १० ॥ स्वबलत्रासनात्रस्ताःपरिपेतुर्दिशोदश ॥ रथांगदेशानादायपार्थच्छिन्नयुगाहयाः ॥ ११ ॥ कर्ण
कक्षविषाणेषुअंतरोष्पेषुचैवह ॥ मर्मस्वंगेषुचाहत्यपातयत्समरेगजान् ॥ १२ ॥ कौरवाग्रगजानांतुशरीरैर्गतचेतसां ॥ क्षणेनसंदृताभूमिर्मघैरिवनभस्तलं ॥ १३ ॥
युगांतसमयेसर्वयथास्थावरजंगमं ॥ कालक्षयमशेषेणदहत्यग्रशिखःशिखी ॥ तद्वत्पार्थोमहाराजददाहसमरेरिपून् ॥ १४ ॥ ततःसर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषोनिःस्व
नेनच ॥ शब्देनामानुषाणांचभूतानांध्वजवासिनां ॥ भैरवंशब्दमत्यर्थवानरस्यचकुर्वतः ॥ १५ ॥ दैवारिपाच्चवीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योधनेबले ॥ भयमुत्पादयामा
सबलवानरिमर्दनः ॥ १६ ॥

सूर्यरश्मिव्याप्तानियथातथातान्यनीकानिशरव्याप्तान्यर्जुनसमीपेरेजुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ शुभैःपुष्पैः फलसूचकत्वात्तेषांशुभत्वं ॥ ९ ॥ स्रजःपुष्पंहिरण्मयंस्व
र्णचंपकजंशुष्यत्शरैःशीर्णंचतद्वच्छत्रादीनिच सदागतिःवायुःखेदधार बाणजालांतर्हितत्वात्तेषामधःपतनंनाभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ रथांगदेशान्पुगस्यैकदेशान्आदायहयाःपरिपेतुरित्यन्वयः ॥ ११ ॥ गजान्कर्णा
दिप्रदेशेषुआहत्यविष्वापातयत्पातयतिस्म ॥ १२ ॥ अयजानांसेनापगामिनांयजानांगतचेतसांश्रुतानां ॥ १३ ॥ कालक्षयंकालस्यऐश्वर्यंजगदित्यर्थःअपशिखःअपवतीक्ष्णाः शिखायस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥
दैवारिपात्दैवारीनसुरान्पातीतिदैवारिपःसमुद्रस्तत्रजातोदैवारिपःशंखःतस्मात् चात्भैरवंशब्दकुर्वतइत्यनुकृष्यते ॥ १६ ॥

अभिप्राणवैरिणां रथशक्तिशरीरसामर्थ्यं रथःस्यंदनदेहयोरितिकोशः प्रागेवसहसादर्शनमात्रादेवनिपतन्त्यपातयत् शक्तिरितिपाठन्यपतत् अडभावादिरार्षः सोर्जुनः अपयात् पयगतौ गत्यभावादित्यर्थः साहसाच्चअशक्तवधरूपात्पश्वात्तान्युद्धार्थंउपेयिवान् ॥ १ ७ ॥ खगैःपक्षिभिरिव खगैर्बाणैः ॥ १ ८ ॥ अत्रमध्ये अत्रंअमत्रं अत्राण्यस्मैपङ्क्तिःसंभरंतीत्यादाविवात्रापिमभ्यमवर्णलोपश्छांदसः यदाहशौनकोबृहवतायां वर्णस्यवर्णयोर्लोपोबहूनांव्यंजनस्यवा अत्राणीतिकपिर्नाभादनोयामीत्यघासुचेति अत्राण्यस्मैपङ्क्तिः अमत्राणीत्यपेक्षितेवर्णस्यलोपः प्रियातष्टानिमेकपिः वषाकपिरित्यपेक्षितेवषाइत्येतयोर्वर्णयोर्लोपः अयंनाभावदति नाभानेदिष्ठइत्यपेक्षितेवर्णत्रयलोपः दनोविशइंद्र दनोदानमनसइत्यपेक्षितेबहूनांवर्णानांलोपः दनोदानमनसइतियास्कः तत्त्वायामियाचामीत्यपेक्षिते अघासुहन्यंतेगावः मघास्वित्यपेक्षितेव्यंजनलोपः यथापात्रेप्रविष्टाःसूर्यरश्मयोऽवकाशाभावात्संकुचं तितद्वद्गनेऽर्जुनबाणानमांतीत्यर्थः ॥ १ ९ ॥ सकृदेवतक्षणमेवआनतंउपगतंरथंअर्जुनरथंपरेरिपवःअभ्यसितुंपरिचंतुंशुकुः तुशब्दोहेत्वर्थेऽतःसपुनः

रथशक्तिमभिप्राणांप्रागेवनिपतद्भुवि ॥ सोपयात्सहसापश्वात्साहसाच्चाभ्युपेयिवान् ॥ १ ७ ॥ शरव्रातैःसुतीक्ष्णाग्रैःसमादिष्टैःखगैरिव ॥ अर्जुनस्तुखमावब्रेलोहितप्राशनैःखगैः ॥ १ ८ ॥ अत्रमध्येयथार्कस्यरश्मयस्तिग्मतेजसः ॥ दिशासुचतथाराजन्नसंख्याताःशरास्तदा ॥ १ ९ ॥ सकृदेवानतंशेकूरथमभ्यसितुंपरे ॥ अलभ्यःपुनरश्वैस्तुरथात्सोऽतिप्रपादयेत् ॥ २० ॥ तेशराद्विदृशरीरेषुयथैवनससज्जिरे ॥ द्विडनीकेषुवीभत्सोर्नससज्जेरथस्तदा ॥ २१ ॥ सतद्विद्वोभयामासत्थरातिबलमंजसा ॥ अनंतभोगोभुजगःक्रीडन्निवमहाण्वि ॥ २२ ॥ अस्यतोनित्यमत्यर्थंसर्वमेवातिगस्तथा ॥ अश्रुतःश्रूयतेभूतैर्धनुर्घोषःकिरीटिनः ॥ २३ ॥ संततास्तत्रमातंगावाणैरल्पांतरांतरे ॥ संवृतास्तेनदृश्यंतेमेघाइवगभस्तिभिः ॥ २४ ॥ दिशोनुभ्रमतःसर्वाःसव्यदक्षिणमस्यतः ॥ सततंदृश्यतेयुद्धेसायकासनमंडलं ॥ २५ ॥ पतंत्यरूपेषुयथाचक्षुंपिनकदाचन ॥ नालक्ष्येषुशराःपेतुस्तथागांडीवधन्वनः ॥ २६ ॥ मार्गो गजसहस्रस्ययुगपद्द्रच्छतोवने ॥ यथाभवेत्तथाजज्ञेरथमार्गःकिरीटिनः ॥ २७ ॥ नूनंपार्थजुयैपित्वाच्छक्रःसर्वामरैःसह ॥ हंत्यस्मानित्यमन्यंतपार्थेननिहताःपरे ॥ २८ ॥ घ्नंतमत्यर्थमहितान्विजयंतत्रमेनिरे ॥ कालमर्जुनरूपेणसंहरंतमिवप्रजाः ॥ २९ ॥ कुरुसेनाशरीराणिपार्थेनैवाहतान्यपि ॥ सेदुःपार्थहतानीवपार्थकर्मानुशासनात् ॥ ३० ॥

क्षणांतरेअलभ्यःपरैर्ज्ञातुमशक्यः तत्रहेतुमाह अश्वैरिति सःअश्वैःसहपरान्स्थान् अतिप्रपादयेत्इमंलोकमतिहापयित्वाऽमुंलोकंनयेत् दृष्टमात्रोर्जुनःशरैःपरान्परलोकंप्रापयतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नससज्जिरेनसक्ताःकिनुजित्वापरतएवंगताः एवंधयोपिद्विषांअनीकेष्वित्यर्थः शराणांरथस्यचगतिर्नकुंठिताभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अनंतभोगःबहुफणःशेषइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वमेवातिगः सर्वाधिकः सर्वशब्दाभिभावीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्ररणभूमौ अल्पांतरांतरे अल्पेअन्यांतरेपदेपदेसंक्ताइत्यर्थः तेनकारणेनतेगभस्तिभिःसूर्यरश्मिभिःसंवृतामेघाइवदृश्यंते ॥ २४ ॥ सायकासनंधनुःतस्यमंडलंअतिवेगात्अलातचक्रसदृशमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ मार्गइति गजसहस्रेण वनमिवार्जुनरथेनपरसैन्यंउपमृष्यतइत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ विजयंअर्जुनकालमिवमेनिरे ॥ २९ ॥ पार्थेनैवहतानिपार्थहतानीवसेदुर्विशोर्णानिबभूवुरिति रामरावणयोर्युद्धंरामरावणयोरिवेतिवदभूतीपमेयमित्यर्थः यतोत्रपार्थकर्मेवानुशासनमुपमार्थकर्तव्यंनान्यकर्मअतःपार्थहतानीवसेदुरित्यर्थः ॥ ३० ॥

ओषधीनां व्रीह्यादीनां शिरांसिकणिशानि अन्वयात् अनुक्रमात् अवनेशुः नष्टानि अर्जुनजात् अर्जुनकृतात् भयान्छेदरूपात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनविद्विषां स्थाणुभूतानां वनानि आलयानि शरीराणीति यावत् वनं न पुंसकं नीरे निवासालयकानने इति मेदिनी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कर्णिना वाणेन कर्णे कर्णदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अरिष्टं शुभं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ओषधीनां शिरांसीवद्विषच्छीर्षाणि सोन्वयात् ॥ अवनेशुः कुरूणां हिवीर्याण्यर्जुनजाद्भयात् ॥ ३१ ॥ अर्जुनानिलभिन्नानिवनान्यर्जुनविद्विषां ॥ चक्रुर्लोहित धाराभिर्धरणीं लोहितांतरां ॥ ३२ ॥ लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धृतैः ॥ बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मयः ॥ ३३ ॥ सार्कखंतक्षणेनासीत्संध्याया मिव लोहितं ॥ अप्यस्तं प्राप्य सूर्योपि निवर्त्तत न पांडवः ॥ ३४ ॥ तान्सर्वान्समरेशूरः पौरुषे समवस्थितान् ॥ दिव्यैरस्त्रैश्चित्यात्मा सर्वानाच्छेदनुर्धरान् ॥ ३५ ॥ सतुद्रोणं त्रिसप्तत्याक्षुरप्राणां समार्पयत् ॥ दुःसहं दशभिर्बाणैर्द्रौणिमष्टाभिरेव च ॥ ३६ ॥ दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः ॥ भीष्मं शांतनवं षष्ट्याराजा नं च शतेन ह ॥ कर्णं च कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ ३७ ॥ तस्मिन्विद्धे महेष्वासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे ॥ हताश्वसूते विरथे ततो नीकमभज्यत ॥ ३८ ॥ तत्र भग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुनः ॥ अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिनामया ॥ कंतमंयास्यसेऽनीकमुक्तोयास्या म्यहं त्वया ॥ ४० ॥ अर्जुन उवाच लोहिताश्वमरिष्टं वैयाघ्रमनुपश्यसि ॥ नीलांपताकामाश्रित्य रथेतिष्ठंतमुत्तर ॥ ४१ ॥ कृपस्यैतदनीकाग्रं प्रापयस्वैतदेवमां ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ४२ ॥ ध्वजेकमंडलुर्यस्य शातकौभमयः शुभः ॥ आचार्य एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ४३ ॥ सदा ममैषमान्यस्तु सर्व शस्त्रभृतामपि ॥ सुप्रसन्नं महावीरं कुरुष्वैनं प्रदक्षिणं ॥ ४४ ॥ अत्रैवावावरोहैनमेषधर्मः सनातनः ॥ यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ॥ ततोऽस्वप्रहरि ष्यामि नास्यकोपो भवेदिति ॥ ४५ ॥ अस्याविदूरे हि धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ॥ आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ४६ ॥ सदा ममैषमान्यस्तु सर्वशस्त्रभृता मपि ॥ एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्त्तथाः पुनः पुनः ॥ ४७ ॥ य एष तुरथानीके सुवर्णकवचावृतः ॥ सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति ॥ ४८ ॥ यस्य नागो ध्वजा ग्रे सौहेमकेतनसंवृतः ॥ धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमाने पराजासु योधनः ॥ ४९ ॥ एतस्याभिमुखं वीररथं पररथारुजं ॥ प्रापयस्वै पराजाहिप्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ ५० ॥ एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रं प्रथमो मतः ॥ एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे ॥ ५१ ॥

भव एनं अनुलक्षीकृत्येत्यर्थः एतदेवद्वयं प्रकटयति यदि मे इति प्रथमं अप्रहारान्माननं पश्चात्पहारेणाधिरोहणं चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ व्यावहार्येण व्यवहारयोग्येन अश्रान्तेनेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नागकक्षाहंस्यंकितपताकांचलःहस्तिशंखलेत्यन्ये ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नीलानुसारेणनीलपताकावता ताराःसुवर्णमंडलानि हंस्तावापोहस्तत्राणंतद्वान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सूर्योवासूर्यइव ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इ० वि० नै० भा० भा० पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ तानीति घर्मातिपाट्टकाले ॥ १ ॥ २ ॥ समारुह्य विमानमितिशेषः सुदर्शनंशत्रुसमागमंउपायात् सुदर्शनोहरेश्वक्रेद्वीपेशत्रुसमाग
 नागकक्षातुरुचिराध्वजाग्रेयस्यतिष्ठति ॥ एषवैकर्त्तनःकर्णोविदितःपूर्वमेवते ॥ ५२ ॥ एतस्यरथमास्थायराधेयस्यदुरात्मनः ॥ यत्तोभवेथाःसंग्रामेस्पृष्टेतेहि
 सदा मया ॥ ५३ ॥ यस्तुनीलानुसारेणपंचतारेणकेतुना ॥ हस्तावापीबृहद्द्वारथेतिष्ठतिवीर्यवान् ॥ ५४ ॥ यस्यतारार्कचित्रोसौध्वजोरथवरेस्थितः ॥ यस्यैत
 त्पांडुरंछत्रंविमलंमूर्ध्नितिष्ठति ॥ ५५ ॥ महतोरथवंशस्यनानाध्वजपताकिनः ॥ बलाहकाग्रेसूर्योवायएषप्रमुखेस्थितः ॥ ५६ ॥ हैमचंद्रार्कसंकाशंकवचंयस्य
 दृश्यते ॥ जातरूपशिरस्त्राणंमनस्तापयतीवमे ॥ ५७ ॥ एषशांतनवोभीष्मःसर्वेपांनःपितामहः ॥ राजश्रियाभिवृद्धश्चसुयोधनवशानुगः ॥ ५८ ॥ पश्चादेषप्र
 यातव्योनमेविघ्नकरोभवेत् ॥ एतेनयुध्यमानस्ययत्तःसंयच्छमेहयान् ॥ ५९ ॥ ततोभ्यवहंदव्यग्रोवैराटिःसव्यसाचिनं ॥ यत्रातिष्ठत्कपोराजन्योत्स्यमानोध
 नंजयं ॥ ६० ॥ इतिश्रीम० वि० गोह० प० अर्जुनरूपसंग्रामेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच तान्यनीकान्यदृश्यंतकुरु
 णामग्रधन्विनां ॥ संसर्पतेयथामेघाघर्मातिमंदमारुताः ॥ १ ॥ अभ्याशंवाजिनस्तस्युःसमारूढाःप्रहारिणः ॥ भीमरूपाश्चमातंगस्तोमरांकुशनोदिताः ॥ महा
 मात्रैःसमारूढाविचित्रकवचोज्ज्वलाः ॥ २ ॥ ततःशक्रःसुरगणैःसमारूढ्यसुदर्शनं ॥ सहोपायात्तदाराजन्विश्वंश्विमरुतांगणैः ॥ ३ ॥ तद्देवयक्षगंधर्वमहोरग
 समाकुलं ॥ शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तंग्रहाणामिवमंडलं ॥ ४ ॥ अस्त्राणांचबलंतेषांमानुषेषुप्रयुंजतां ॥ तच्चभीममहद्युद्धंरूपार्जुनसमागमे ॥ द्रष्टुमभ्यागतादेवाःस्व
 विमानैःपृथक्पृथक् ॥ ५ ॥ शतंशतसहस्राणांयत्रस्थूणांहिरण्मयी ॥ मणिरत्नमयीचान्याप्रासादंतदधारयत् ॥ ६ ॥ ततःकामगमंदिव्यंसर्वरत्नविभूषितं ॥ वि
 मानंदेवराजस्यशुशुभेखेचरंतदा ॥ ७ ॥ तत्रदेवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठंतिसहवासवाः ॥ गंधर्वाराक्षसाःसर्पाःप्रितरश्चमहर्षिभिः ॥ ८ ॥ तथाराजावसुमनावलाक्षःसु
 प्रतर्दनः ॥ अष्टकश्चशिविश्रैवययातिर्नहुषोगयः ॥ ९ ॥ मनुःपूरुषुर्भानुःकृशंश्वःसगरोनलः ॥ विमानंदेवराजस्यसमदृश्यंतसुप्रभाः ॥ १० ॥ अग्नेरीशस्य
 सोमस्यवरुणस्यप्रजापतेः ॥ तथाधातुर्विधातुश्चकुबेरस्ययमस्यच ॥ ११ ॥ मेइतिमेदिनी सुदर्शनंयानमित्यन्ये ॥ ३ ॥ तत्तमंडलंसंभूमिभागः ग्रहाणांमंडलमिवदंतंशुशुभं ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ शतसहस्राणांशतंलक्षशतंकोटिसंख्याःस्थूणाःएकाहिरण्मयीस्थूणाचयदधारयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्रयस्त्रिंशत् अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्ववपट्टकारश्चेतिब्राह्मणं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अलंबुषोपसेनानांतवभृतीनांगंधर्वाणां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिवि०५० नै० आर० पट्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ हेमभांडान्स्व
अलंबुषोपसेनानांगंधर्वस्यचतुंबुरोः ॥ यथामानंयथोद्देशंविमानानिचकाशिरं ॥ १२ ॥ सर्वदेवनिकायांश्चसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ अर्जुनस्यकुरूणांचद्रुंयुद्ध
मुपागताः ॥ १३ ॥ दिव्यानांसर्वमाल्यानांगंधःपुण्याथसर्वशः ॥ प्रससारवसंज्ञाग्रेवनानामिवभारत ॥ १४ ॥ तत्ररत्नानिदेवानांसमदृश्यंततिष्ठतां ॥ आतपत्रा
णिवासांसिस्रजश्चव्यजनानिच ॥ १५ ॥ उपाशाम्यद्रजोभौमंसर्वव्याप्तंमरीचिभिः ॥ दिव्यगंधानुपादायवायुर्योधानसेवत ॥ १६ ॥ प्रभासितमिवाकाशंचि
त्ररूपमलंकृतं ॥ संपतद्भिःस्थितैश्चापिनानारत्नावभासितैः ॥ १७ ॥ विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैःसुरोत्तमैः ॥ वज्रभृच्छुभेतत्रविमानस्थैःसुरैर्वृतः
॥ १८ ॥ विभ्रन्मालांमहातेजाःपद्मोत्पलसमायुतां ॥ विप्रेक्ष्यमाणोबहुभिर्नाटप्यत्सुमहाहवं ॥ १९ ॥ इतिश्रीम०विराटपर्वणिगोहरणप० देवागमनेपट्टपंचा
शत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ वैशंपायनउवाच दृष्ट्वाव्यूढान्यनीकानिकुरूणांकुरुनंदनः ॥ तत्रवैराटिमामंभ्यपार्थोवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ जांबून
दमयीवेदीध्वजेयस्यप्रदृश्यते ॥ तस्यदक्षिणतोयाहिरुपःशारदतोयतः ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच धनंजयवचःश्रुत्वावैराटिस्त्वरितस्ततः ॥ ह्यान्त्रजतसं
काशान्हेमभांडानचोदयत् ॥ ३ ॥ आनुपूर्व्यात्तुत्सर्वमास्थायजवमुत्तमं ॥ प्राहिणोच्चंद्रसंकाशान्कुपितानिवतान्हयान् ॥ ४ ॥ सगत्वाकुरुसेनायाःसमीपं
हयकोविदः ॥ पुनरावर्त्तयामासतान्हयान्वातरंहसः ॥ ५ ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यमंडलंसव्यमेवच ॥ कुरुत्संमोहयामासमत्स्योयानेनतत्त्ववित् ॥ ६ ॥ कुरुप्रस्यरथ
मास्थायवैराटिरकुतोभयः ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यतस्थौतस्याग्रतोबली ॥ ७ ॥ ततोर्जुनःशंखवरदेवदत्तंमहारवं ॥ प्रदध्मौवलमास्थायनामविश्राव्यक्षत्मनः
॥ ८ ॥ तस्यशब्दोमहानासीद्धम्यमानस्यजिष्णुना ॥ तथावीर्यवतासंख्येपर्वतस्येवदीर्यतः ॥ ९ ॥ पूजयांचक्रिशंखंकुर्वःसहसैनिकाः ॥ अर्जुनेनतथाध्मातः
शतघायन्नदीर्यते ॥ १० ॥ दिवमावृत्यशब्दस्तुनिवृत्तःशुश्रुवेपुनः ॥ सृष्टोमघवतावज्रःप्रपतन्निवपर्वते ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरोवलवीर्यसमन्वितः ॥ अ
र्जुनंप्रतिसंख्यःरूपःपरमदुर्जयः ॥ अमृष्यमाणस्तंशब्दंरूपःशारदतस्तदा ॥ १२ ॥ अर्जुनंप्रतिसंख्योयुद्धार्थीसिमहारथः ॥ महोदधिजमादायदध्मौवेगेनवी
र्यवान् ॥ १३ ॥ सतुशब्देनलोकांस्त्रीनावृत्यरथिनांवरः ॥ धनुरादायसुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ॥ १४ ॥ तौरथौसूर्यसंकाशौयोत्स्यमानौमहाबलौ ॥ शारदा
विवजीमूतौव्यरोचेतांव्यवस्थितौ ॥ १५ ॥ णालंकारान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मत्स्यःउत्तरः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वज्रःअशनिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ महोदधिजंशंखं ॥ १३ ॥ १४ ॥ रथौरथिनौ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कनकपर्वायैः कनकलिमकलकैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्थानंस्थैर्यसंज्ञामितियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ततःशारद्वतस्तूर्णपार्थदशभिराशुगैः ॥ विव्याधपरवीरघ्ननिशितैर्मर्मभेदिभिः ॥ १६ ॥ पार्थोपिविश्रुतंलोकेगांडीवंपरमायुधं ॥ विकृष्यचिक्षेपवहून्नारांचान्म
र्मभेदिनः ॥ १७ ॥ तानप्राप्तान्शितैर्वाणैर्नाराचान् रक्तभोजनान् ॥ रूपश्चिच्छेदपार्थस्यशतशोथसहस्रशः ॥ १८ ॥ ततःपार्थस्तुसंकुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ॥
दिशःसंच्छादयन्वाणैःप्रदिशश्चमहारथः ॥ एकच्छायमिवाकाशमकरोत्सर्वतःप्रभुः ॥ १९ ॥ प्राच्छादयदमेयात्मापार्थःशरशतैःरूपं ॥ सशरैर्दितःक्रुद्धःशि
तैरग्निशिखोपमैः ॥ २० ॥ तूर्णदशसहस्रेणपार्थमप्रतिमौजसं ॥ अर्दयित्वामहात्मानंननर्दसमरेरूपः ॥ २१ ॥ ततःकनकपर्वाग्रैर्वीरैःसन्नतपर्वभिः ॥ त्वरन्गां
डीवनिर्मुक्तैर्जुनस्तस्यवाजिनः ॥ २२ ॥ चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेपुभिः ॥ तेहयानिशितैर्वाणैर्ज्वलद्भिरिवपन्नगैः ॥ उत्पेतुःसहसासर्वेरूपःस्थानाद
याच्यवत् ॥ २३ ॥ च्युतंतुगौतमंस्थानात्सर्माक्ष्यकुरुनंदनः ॥ नाविध्यत्परवीरघ्नोरक्षमाणोस्यगौरवं ॥ २४ ॥ संतुलब्ध्वापुनःस्थानंगौतमःसव्यसाचिनं ॥ विव्या
धदशभिर्वाणैस्वरितःकंकपत्रिभिः ॥ २५ ॥ ततःपार्थोधनुस्तस्यभङ्गेननिशितेनह ॥ चिच्छेदैकेनभूयश्चहस्तावापमथाहरत् ॥ २६ ॥ अथास्यकवचंवाणैर्नि
शितैर्मर्मभेदिभिः ॥ व्यधमन्नचपार्थोस्यशरीरमवपीडयत् ॥ २७ ॥ तस्यनिर्मुच्यमानस्यकवचात्कायआवभौ ॥ समयेमुच्यमानस्यसर्पस्येवतनुर्यथा ॥ २८ ॥ छि
न्नेधनुषिपार्थेनसोन्यदादायकार्मुकं ॥ चकारगौतमःसज्यंतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ सतदप्यस्यकौंतेयश्चिच्छेदनतपर्वणां ॥ एवमन्यानिचापानिवहूनिरु
तहस्तवत् ॥ शारद्वतस्यचिच्छेदपांडवःपरवीरहा ॥ ३० ॥ सछिन्नधनुरादायरथशक्तिप्रतापवान् ॥ प्राहिणोत्पांडुपुत्रायप्रदीप्तमशनीमिव ॥ ३१ ॥ तामर्जुन
स्तदायांतींशक्तिहेमविभूषितां ॥ वियद्गतांमहोल्काभांचिच्छेददशभिःशरैः ॥ ३२ ॥ सापतदशधाछिन्नाभूमौपार्थेनधीमता ॥ ३३ ॥ युगपच्चैवभल्लैस्तुततः
सज्यधनुःरूपः ॥ तमाशुनिशितैःपार्थविभेददशभिःशरैः ॥ ३४ ॥ ततःपार्थोमहातेजाविशिखानग्नितेजसः ॥ चिक्षेपसमरेक्रुद्धस्त्रयोदशशिलाशितान् ॥ ३५ ॥
अथास्ययुगमेकेनचतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ षष्ठेनचशिरःकायाच्छरेणरथसारथ्यैः ॥ ३६ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणुंसमरेद्वाभ्यामक्षंमहारथः ॥ द्वादशेनतुभङ्गेनचकर्त्तास्य
ध्वजंतदा ॥ ३७ ॥ ततोवज्रनिकाशेनफाल्गुनःसहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेंद्रसमःरूपंवक्षस्यविध्यत ॥ ३८ ॥ सछिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापा
णिरवपुत्यतूर्णचिक्षेपतांगदां ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नुजादूरीकता प्रतिमार्गविपरीतमार्गअगमन् परावृत्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ असव्यं आवृत्य अप्रदक्षिणं कृत्वा यस्मिन्कृतेशत्रुरपमानितोलज्जितस्तिष्ठति ॥ ४२ ॥ अपजहु
नीतवन्तः ॥ ४३ ॥ इतिविराटप० नै० भा० भा० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७३ ॥ रूपइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतिद्वंद्विनोर्द्रोणाजु

साचमुक्तागदागुर्वीरूपेण सुपरिष्कृता ॥ अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमन् ॥ ४० ॥ तंतुयोधाः परीप्संतः शारद्वतममर्षणं ॥ सर्वतः समरेपार्थशरवर्षैरवाकि
रन् ॥ ४१ ॥ ततोविराटस्य सुतोसव्यमावृत्य वाजिनः ॥ यमकंमंडलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ ४२ ॥ ततः रूपमुपादाय विरथंते नरर्षभाः ॥ अपजहुर्महावे
गाः कुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ ४३ ॥ इति श्रीम० विराटप० उ० गोग्रहणप० कृपापयाने सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच रूपपनी
तेद्रोणस्तु प्रगृह्य सशरंधनुः ॥ अभ्यद्रवदनाधृष्यः शोणाश्वः श्वेतवाहनं ॥ १ ॥ सतुरुत्समरथं दृष्ट्वा गुरुमायांतमंतिकात् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्र
वीत् ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच यत्रैषाकांचनीवेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ॥ उच्छ्रिताप्रवरेदं डेपताकाभिरलंकृता ॥ अत्रमां वहभद्रतेद्रोणानीकायसारथे ॥ ३ ॥ अ
श्वाः शोणाः प्रकाशंते बृहंतश्चारुवाहिनः ॥ स्निग्धविद्रुमसंकाशाताघास्याः प्रियदर्शनाः ॥ युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षा विशारदाः ॥ ४ ॥ दीर्घबाहुर्महातेजाव
लरूपसमन्वितः ॥ सर्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ बुद्ध्या तु ल्योत्पुशनसा बृहस्पतिसमोनये ॥ वेदास्तथैव च त्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ६ ॥ ससंहारा
णिसर्वाणि दिव्यानि स्रग्माणि मारिष ॥ धनुर्वेदश्चकार्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥ क्षमादमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवं ॥ एते चान्ये च बहवो यस्मिन्नित्यं
द्विजे गुणाः ॥ ८ ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागे न संयुगे ॥ तस्मात्तं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तरवाहय ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच अर्जुन नैव मुक्तस्तु वैराटिर्ह
मभूषणान् ॥ चोदयामास तान् श्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ १० ॥ तमापतंतं वेगेन पांडवं रथिनां वरं ॥ द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपं ॥ ११ ॥ ततः प्राध्मा
पयच्छंखं भेरीशतनिनादिनं ॥ प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १२ ॥ अथ शोणान्सदश्वान् स्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ॥ मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयंतरणे नराः
॥ १३ ॥ तौरथौ वीरसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ॥ आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १४ ॥ समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ॥ दृष्ट्वा प्रा
कंपतमुद्गुर्भरतानां महद्वलं ॥ १५ ॥ हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ॥ रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १६ ॥

नयोर्वाजिनां मिश्रणेनातिसान्निध्याद्विस्मयो जातः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदानुतौ समाश्लिष्टौ परस्परं रथस्थावेवालिंगितवन्तौ तदा भरतानां बलं प्राकंपन द्रोणोऽर्जुनेन सव्यंगतोऽस्मानेव प्रहरिष्यतीति शंकया ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥प्रतिकर्मशत्रूणांअपकारं ॥१८॥१९॥ कनहस्तवत्सुशिक्षितहस्तयुक्तंयथास्यात्तथाचिच्छेद ॥२०॥२१॥२२॥समंअविशेषेण ॥ २३ ॥ विदुषौविद्वांसौ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ शिलाधौ
 अभिवाद्यंमहाबाहुःसामपूर्वमिदंवचः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचारकौतेयःपरवीरहा ॥ १७ ॥ उषिताःस्मोवनेवासंप्रतिकर्मचिकीर्षवः ॥ कोपंनार्हसिनःकर्तुस
 दासमरदुर्जय ॥ १८ ॥ अहंतुप्रहृतेपूर्वप्रहरिष्यामितेनघ ॥ इतिमेवर्त्ततेबुद्धिस्तद्भवांन्कर्तुमर्हति ॥ १९ ॥ ततोस्मैप्राहिणोद्गोणःशरानधिकविंशतिं ॥ अप्रप्तां
 श्रैवतान्यार्थश्चिच्छेदकृतहस्तवत् ॥ २० ॥ ततःशरसहस्रेणरथंपार्थस्यवीर्यवान् ॥ अवाकिरत्ततोद्गोणःशीघ्रमस्रंविदर्शयन् ॥ २१ ॥ हयांश्वरजतप्रख्यान्कंकप
 त्रैःशिलाशितैः ॥ अवाकिरदमेयात्मापार्थसंकोपयन्निव ॥ २२ ॥ एवंप्रवृत्तेयुद्धंभारद्वाजकिरीटिनोः ॥ समंविमुंचतोःसंख्येविशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २३ ॥
 तावुभौख्यातकर्माणावुभौवायुसमौजवे ॥ उभौदिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ॥ क्षिप्रंतौशरजालानिमोहयामासतुर्नृपान् ॥ २४ ॥ व्यस्मयंततोर्योधाये
 तत्रासन्समागताः ॥ शरान्विस्तृतस्तूर्णसाधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २५ ॥ द्रोणंहिसमरेकोन्योयोद्गुमर्हतिफाल्गुनात् ॥ रौद्रःक्षत्रियधर्मोयंगुरुणायदयुध्यत ॥
 इत्यब्रुवजनास्तत्रसंग्रामशिरसिस्थिताः ॥ २६ ॥ वीरौतावभिसंरब्धौसंनिकृष्टौमहाभुजौ ॥ छादयेतांशरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २७ ॥ विस्फार्यसुमह
 चापहेमपृष्ठंदुरासदं ॥ भारद्वाजोयसंकुद्धःफाल्गुनंप्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥ ससायकंमयैर्जालैरर्जुनस्यरथंप्रति ॥ भानुमद्भिःशिलाधौतैर्भानोराच्छादयत्यभां ॥
 ॥ २९ ॥ पार्थचसुमहाबाहुर्महावेगैर्महारथः ॥ विव्याधनिशितैर्वाणैर्मैघोवृष्ट्येवपर्वतं ॥ ३० ॥ तथैवदिव्यंगांडीबंधनुरादायपांडवः ॥ शत्रुघ्नंवेगवान्दृष्टोभा
 रसाधनमुत्तमं ॥ ३१ ॥ विससर्जशरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ नाशयन्शरवर्षाणिभारद्वाजस्यवीर्यवान् ॥ तूर्णंचापविनिर्मुक्तैस्तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ ३२ ॥
 सरथेनचरन्पार्थःप्रेक्षणीयोधनंजयः ॥ युगपद्विक्षुसर्वासुसर्वतोस्त्राण्यदर्शयन् ॥ ३३ ॥ एकच्छायमिवाकाशंवाणैश्चक्रेसमंततः ॥ नादृश्यततदाद्रोणोनीहारे
 णेवसंवृतः ॥ ३४ ॥ तस्याभवत्तदारूपंसंवृतस्यशरोत्तमैः ॥ जाज्वल्यमानस्यतदापर्वतस्येवसर्वतः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वातुपार्थस्यरणेशरैःस्वरथमावृतं ॥ सविस्फार्य
 धनुःश्रेष्ठंमेघस्तनितनिःस्वनं ॥ ३६ ॥ अग्निचक्रोपमंघोरंव्यकर्षत्परमायुधं ॥ व्यशातयच्छरांस्तांस्तुद्रोणःसमितिशोभनः ॥ ३७ ॥ महानभूत्ततःशब्दोब्रंशा
 नामिवदत्यतां ॥ ३८ ॥ जांबूनदमयैःपुंखैश्चित्रचापविनिर्गतैः ॥ प्राच्छादयदमेयात्मादिशःसूर्यस्यचप्रभां ॥ ३९ ॥ ततःकनकपुंखानांशराणांनतपर्वणां ॥
 वियच्चराणांवियतिदृश्यंतेबहवोब्रजाः ॥ ४० ॥

तैःदृषदितेजितैः ॥२९॥३०॥भारसाधनंशत्रुमर्दनक्षमं अच्छेद्यमित्यर्थः ॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विषाणायैः दंतायैः ॥ ४५ ॥ व्यवहरतां व्यवहारं धर्मयुद्धं कृतवन्तौ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जिघांसतां प्यर्जुनेन सह वात्सल्यात् स्वयं अक्रोडन् न तु कुरो भूत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

द्रोणस्य पुंस्वसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ॥ एको दीर्घ इवाद्दृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ४१ ॥ एवन्तौ स्वर्णविकृतान् विमुञ्चन्तौ महाशरान् ॥ आकाशं संवृतं वीरावु
ल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ४२ ॥ शरास्तयोस्तु क्विभुः कंकवर्हिणवांससः ॥ पन्त्यः शरदिखस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ४३ ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंख्यं महात्मनोः ॥
द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४४ ॥ तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परं ॥ शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४५ ॥ तौ व्यवहरतां युद्धे सं
ख्यौरणशोभिनौ ॥ उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४६ ॥ अथ त्वाचार्यमुस्येन शरान् स्तृष्टान् शिलाशितान् ॥ न्यवारयच्छित्तैर्वाणैर्जुनोजयतां वरः
॥ ४७ ॥ दर्शयन्वीक्षमाणानामस्त्रमुग्रपराक्रमः ॥ इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४८ ॥ जिघांसन्तं न रव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसं ॥ आचार्यमुस्यः स
मरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ अर्जुनेन सहा क्रीडच्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४९ ॥ दिव्यान्यस्त्राणि वर्षन्तं तस्मिन्वै तु मुलेरणे ॥ अस्त्रैस्त्राणिसंवार्य फाल्गुनं समयो धयत्
॥ ५० ॥ तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ॥ अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ५१ ॥ ऐंद्रवायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः ॥ द्रोणेन मुक्तमात्रं तु ग्रस
तिस्मपुनः पुनः ॥ ५२ ॥ एवं शूरो महेष्वासौ विसृजन्तौ शितान् शरान् ॥ एकच्छ्रायं च क्रतुस्तावाकाशं शरदृष्टिभिः ॥ ५३ ॥ तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततं वै शरीरिषु ॥
पर्वतेष्विव वज्राणां शरणां श्रूयते स्वनः ॥ ५४ ॥ ततो नागारथाश्चैव वाजिनश्च विशांपते ॥ शोणिताक्ता व्यदृश्यन्तपुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ५५ ॥ वाहुभिश्च सके
यूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ॥ सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५६ ॥ योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाण प्रपीडितैः ॥ बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे
॥ ५७ ॥ विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषीभारसाधने ॥ आच्छादयेतामन्योन्यं तक्षतुरथेषुभिः ॥ ५८ ॥ तयोः समभवद्युद्धं तु मुलं भरतर्षभ ॥ द्रोणकौंतेययोस्तत्र वेलिवा
सवयोरिव ॥ ५९ ॥ अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ व्यदारयेतामन्योन्यं प्राणघ्नूते प्रवर्तिते ॥ ६० ॥ अथांतरिक्षेनादो भूद्रोणं तत्र प्रशंसतां ॥ दुष्करं कृत
वान् द्रोणो यदर्जुनं मयो धयत् ॥ ६१ ॥ प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिदुरासदं ॥ जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषां च महारथं ॥ ६२ ॥ अविभ्रमं च शिक्षां चलाघवं दूरपातितां ॥
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ६३ ॥ अथ गांडीवमुद्यम्य दिव्यं धनुर्मर्षणः ॥ विचकर्षरणे पार्थो वाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ६४ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ततश्चतुःक्षीणं चक्रतुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

आयति संतति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अंतरं अवकाशं ॥ ७५ ॥ निकृत्तः प्रवृत्तः ॥ ७६ ॥ इति विगटप० नै० भा० भा० अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७३ ॥ तंतदिति ॥ १ ॥

तस्य बाणमयं वर्षशैलभानामिवायति ॥ दृष्ट्वाते विस्मिताः सर्वे साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ६५ ॥ न च बाणांतरे वायुरस्य शक्रोति सर्पितुं ॥ अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तथा ॥ ६६ ॥ ददर्शानांतरं कश्चित्पार्थस्याददतापि च ॥ ६७ ॥ तथा शीघ्रास्त्रयुद्धेतुवर्तमाने सुदारुणे ॥ शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६८ ॥ ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां ॥ युगपत्प्रापतंस्तद्रोणस्य रथमंतिकात् ॥ ६९ ॥ कीर्यमाणे तदा द्रोणे शरैर्गांडीवधन्वना ॥ हाहाकारो महानः सीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ७० ॥ पांडवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवाप्रत्यपूजयत् ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ७१ ॥ ततो वंदेन महतारथानां रथयूथपः ॥ आचार्यपुत्रः सहसा पांडवं पर्यवारयत् ॥ ७२ ॥ अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ॥ पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्गुणं ॥ ७३ ॥ समन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रोणे ॥ किरंश्चुरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ७४ ॥ आवृत्य तु महाबाहु र्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ॥ अंतरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यप्रसर्पितुं ॥ ७५ ॥ स तु लब्ध्वांतरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ॥ छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेपुभिः ॥ ७६ ॥ इति श्रीम० विराटप० उ० गोग्रहणप० द्रोणाप्याने अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच ततो द्रौणिर्महाराज प्रययावर्जुनं रणे ॥ तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतं ॥ शरं जालेन महता वर्षमाणमिवांबुदं ॥ १ ॥ तयोदवा मुरसमः सन्निपातो महानभूत् ॥ किरतोः शरजालानिवृत्तवासवयोरिव ॥ २ ॥ नस्मसूर्यस्तदाभाति न च वातिसमीरणः ॥ शरजालावते व्योमिच्छाया भूते समंततः ॥ ३ ॥ महान् श्वटचटाशब्दो यो धयोर्हन्यमानयोः ॥ दत्ततामिव वेणूनामासीत्परपुरंजय ॥ ४ ॥ हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ॥ ते राजन्नप्रजानंतदिशं कांचनमोहिताः ॥ ५ ॥ ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ॥ विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यांचिच्छेदक्षुरेण ह ॥ तदस्यापूजयन् देवाः कर्मदृष्ट्वातिमानुषं ॥ ६ ॥ द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्चरुपश्चैव महारथाः ॥ साधुसाध्वितिभाषंतो पूजयन्कर्मतस्य तत् ॥ ७ ॥ ततो द्रौणिर्धनुः श्रेष्ठमपकृष्य रथर्षभं ॥ पुनरेवाहनत्पार्थं हृदये कंकपत्रिभिः ॥ ८ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्व नवत्तदा ॥ योजयामास नवथामौर्व्यागांडीवमोजसां ॥ ९ ॥ ततो र्ध्वं चंद्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ॥ वारणे नेवमत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ १० ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ॥ रणमध्ये ह्ययोरेवं सुमहलो महर्षणं ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ न प्रजानंत अड्जाव आर्षः न च ज्ञातवंतः ॥ ५ ॥ विवरं रंघ्रं ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपकृष्य आकृष्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धचंद्रं अर्धचंद्राकारं ललाटं आवृत्य प्रमृज्य स्वेदेन ज्यां प्रमृज्येत्यर्थः तेन अश्वत्थाम्ना ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ चक्षुर्दधेधृतवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कामयन्कामयमानः ॥ २१ ॥ इतिविराटप० नै० भा० भा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ कर्णेति तेत्वया ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
 तौवीरौददृशुः सर्वे कुरवो विस्मयान्विताः ॥ युध्यमानौ महावीर्यौ यथपाविवसंगतौ ॥ १२ ॥ तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यंपुरुषर्षभौ ॥ शरैराशीविषाकारैर्ज्वल
 द्विरिवपन्नगैः ॥ १३ ॥ अक्षय्याविषुधीदिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ॥ तेन पार्थो रणे शूरस्तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतोरणे ॥ ज
 ग्मुः परिक्षयंतूर्णमभूत्तेनाधिकोर्जुनः ॥ १५ ॥ ततः कर्णो महाचापं विकृष्याभ्यधिकं तथा ॥ अवाक्षिपत्तवः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १६ ॥ ततश्चक्षुर्दधे पार्थो य
 त्रविस्फार्यते धनुः ॥ ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपो व्यवर्धत ॥ १७ ॥ सरोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ॥ तमैक्षत वितृप्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १८ ॥ त
 थातुविमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकात् ॥ त्वरिताः पुरुषाराजन्नुपाजहुः सहस्रशः ॥ १९ ॥ उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनंजयः ॥ अभिदुद्रावसहसा कर्णमेव सप
 ल्जित् ॥ २० ॥ तमभिद्रुत्य कौतियः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ कामयन् द्वैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि उ० गोग्रहणप० अर्जुनाश्वत्थामयु
 ज्ञे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ अर्जुन उवाच कर्णयत्ते संभामध्ये बहुवाचा विकल्पितं ॥ न मे युधिसमोस्तीति तदिदं समुपस्थितं ॥ १ ॥
 सोऽद्य कर्णमया सार्धं व्यवहृत्य महामृधे ॥ ज्ञास्यस्य बलमात्मानं न चान्यां न वमन्यसे ॥ २ ॥ अवोचः परुषावाचो धर्ममुत्सृज्य केवलं ॥ इदं तु दुष्करं मय्येयदिदं ते
 चिकीर्षितं ॥ ३ ॥ यत्त्वया कथितं पूर्वमामनासाद्य किंचन ॥ तदद्य कुरुराधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ४ ॥ यत्सभायां सपांचीर्लीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः ॥ दृष्टवान
 सितस्याद्यफलमाप्नुहि केवलं ॥ ५ ॥ धर्मपाशनिबद्धेन यन्मयामर्षितं पुरा ॥ तस्य राधेयकोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ६ ॥ वने द्वादशवर्षाणियानिसोढानि दुर्मते ॥
 तस्याद्यप्रतिकोपस्य फलं प्राप्नुहि संप्रति ॥ ७ ॥ एहिकर्णमया सार्धं प्रतियुध्यस्व संगरे ॥ प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवंतु तव सैनिकाः ॥ ८ ॥ कर्ण उवाच ब्रवीषिवाचा
 यत्पार्थकर्मणा तत्समाचार ॥ अतिशेते हिते वाक्यं कर्मैतत्प्रथितं भुवि ॥ ९ ॥ यत्त्वयामर्षितं पूर्वतदशक्तेन मर्षितं ॥ इतो गृह्णीमहे पार्थ तव दृष्ट्वापराक्रमं ॥ १० ॥ धर्म
 पाशनिबद्धेन यत्त्वयामर्षितं पुरा ॥ तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ११ ॥ यदि तावद्वने वा सोऽयथोक्तश्चरितस्त्वया ॥ तत्त्वं धर्मार्थं विक्लिष्टः समं यायोऽमुमि
 च्छसि ॥ १२ ॥ यदि शक्रः स्वयंपार्थयुध्यते तव कारणात् ॥ तथापि न व्यथा कोचिन्ममस्याद्विक्रमिष्यतः ॥ १३ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अवलंबनं सूत्रं चिच्छेत् ॥ २० ॥ ततो निषंगे महातूणीरेपतिते सति उपासंगात्सुद्रतूणीरात्स्वदेहबासात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति विराटप० नैलकं० भारतभा
 अयं कौतियकामस्तेन चिरात्समुपस्थितः ॥ योत्स्यसे हि मया सार्द्धं मद्यद्रक्ष्यसि मे बलं ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच इदानीमेव तावत्त्वमपया तोरणां न्मम ॥ तेन जी
 वसिराधेयनिहतस्त्वनुजस्तव ॥ १५ ॥ भ्रातरं घातयित्वा कस्य त्कारणं शिरश्चकः ॥ त्वदन्यः कः पुमान्सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ वैशंपायन उवाच
 इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः ॥ अभ्ययाद्विस्तृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राह तं कर्णः प्रीयमाणो महारथः ॥ महताशरवर्षेण वर्षमाण
 मिवांबुदं ॥ १८ ॥ उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ॥ अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापंपृथक्पृथक् ॥ १९ ॥ सोमृष्यमाणः कर्णस्य निषंगस्यावलंबनं ॥ चि
 च्छेदनिशिताग्रेण शरेण नतपर्वणा ॥ २० ॥ उपासंगाद्दुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ॥ विव्याध पांडवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ २१ ॥ ततः पार्थो महाबाहुः कर्ण
 स्य धनु रच्छिनत् ॥ सशक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यध मच्छरैः ॥ २२ ॥ ततो नुपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ॥ तां श्रगांडीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनं ॥ २३ ॥
 ततो स्यांश्चान्शरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ॥ आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नं स्तेहताः प्रापत न्भुवि ॥ २४ ॥ अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा ॥ विव्याध कर्णं कौतिय
 स्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २५ ॥ तस्य भित्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः ॥ ततः सतमसा विष्टो नस्म किंचित्पृथज्जिवान् ॥ २६ ॥ सगाढवेदनो हित्वारणं प्रायाद्दुद
 ङ्मुखः ॥ ततोर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २७ ॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि उ० गोग्रहणप० कर्णापयाने पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच
 ततो वैकंर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटि मब्रवीत् ॥ एतन्मां प्रापयानी कं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १ ॥ अत्र शांतनवो भीष्मोरथे स्माकं पिता महः ॥ कांक्षमाणो मया युद्धंति
 पृत्य मरदर्शनः ॥ २ ॥ अथ सैन्यं महदृष्ट्वारथनागहयाकुलं ॥ अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशं ॥ ३ ॥ नाहं शक्यामि वीरे हनियंतुं ते हयोत्तमान् ॥ विषीदंति मम
 प्राणामनो विद्वलतीवमे ॥ ४ ॥ अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावः संप्रयुज्यतां ॥ त्वया च कुरुभिश्चैव द्रवंती वदिशो दश ॥ ५ ॥ गंधेन मूर्च्छितश्चाहं वसारुधिरमेदसां ॥
 द्वैधीभूतं मनो मेघतव चैव प्रपश्यतः ॥ ६ ॥ अदृष्टपूर्वः शूराणां मया संस्ये समागमः ॥ गदापातेन महता शंखानां निःस्वनेन च ॥ ७ ॥ सिंहनादैश्च शूराणां गजानां बृ
 हितैस्तथा ॥ गांडीवशब्देन भृशमशानि प्रतिमेन च ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च मे वीरप्रनष्टामूढचेतसः ॥ ८ ॥ अलातचक्रप्रतिमं मंडलं सततं त्वया ॥ व्याक्षिप्यमाणं सम
 रेगांडीवंच प्रकर्षता ॥ दृष्टिः प्रचलिता वीरहृदयं दीर्यतीवमे ॥ ९ ॥

बर्हीपेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७३ ॥

तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ नसंधानं नसंधानं वर्णलोपआर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ निशामयपश्य शतहृदां वियुतं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शतं मार्गा इति सर्वतो मार्गस्यानिरोधउक्तः सर्व
वपुश्चोग्रंतवरणे क्रुद्धस्येवपि नाकिनः ॥ व्यायच्छतस्तव भुजं ह्रस्वाभीर्मे भवत्यपि ॥ १० ॥ नाददानं नसंधानं नमुंचंतं शरोत्तमान् ॥ त्वामहंसंप्रपश्यामि पश्यन्नपिन
चेतनः ॥ ११ ॥ अवसीदंति मे प्राणाभूरियंचलतीवच ॥ नचप्रतोदं रश्मींश्च संयंतुं शक्तिरस्ति मे ॥ १२ ॥ अर्जुन उवाच माभैषीस्तं भयात्मानं त्वयापिनरपुंगव ॥
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ॥ १३ ॥ राजपुत्रोऽसि भद्रतेकुले मत्स्यस्य विश्रुते ॥ जातस्त्वं शत्रुदमनेनावसीदितुमर्हसि ॥ १४ ॥ धृतिं कृत्वा सुविपुलां
राजपुत्ररथे मम ॥ युध्यमानस्य समरे ह्यांसं यच्छत्रुहन् ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिनरसत्तमः ॥ अर्जुनोरथिनां श्रेष्ठ उत्तरं
वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ सेनाग्रमाशुभीष्मस्य प्रापयस्वैतदेवमां ॥ आच्छेत्स्याम्यहमेतस्वधनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ १७ ॥ अस्यंतं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमघनिशामय ॥
शतहृदामिवायांतींस्तनयित्त्वरिवांबरे ॥ १८ ॥ सुवर्णपृष्ठं गांडीवद्रक्ष्यं तिकुरवो मम ॥ दक्षिणेनाथवामेन कतरेण स्विदस्यति ॥ १९ ॥ इति मांसंगताः सर्वे तर्क
यिष्यंति शत्रवः ॥ शोणितोदारथावर्त्तीनागनक्रांदुरत्ययां ॥ नदीं प्रस्कंदयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीं ॥ २० ॥ पाणिपादशिरःपृष्ठवाहुशाखानिरंतरं ॥ वनंकुरु
णां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥ जयतः कौरवींसेनामेकस्य मम धन्विनः ॥ शतं मार्गा भविष्यंति पावकस्येव कानने ॥ २२ ॥ मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्य
सिकेवलं ॥ इष्वस्त्रेशिक्षितं चित्रमहं दर्शयितास्मि ते ॥ २३ ॥ असंभ्रांतोरथेतिष्ठसमेपुविपमेषु च ॥ दिवमावृत्यतिष्ठंतं गिरिभिर्घांस्वपत्रिभिः ॥ २४ ॥ अहमिद्र
स्यवचनात्संग्रामेभ्यहनंपुरा ॥ पौलोमान्कालखंजांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ २५ ॥ अहमिद्राहृदां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्ततां ॥ प्रगाढेतुमुलं चित्रमिति विद्धि प्र
जापतेः ॥ २६ ॥ अहंपारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनां ॥ जित्वापष्टिसहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनां ॥ २७ ॥ शौर्यमाणानि कूलानि प्रवृद्धेन ववारिणा ॥ मया कु
रूणां वृंदानि पात्यमानानि पश्य वै ॥ २८ ॥ ध्वजवक्षं पत्तिवर्णं रथसिंहगणायुतं ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ २९ ॥ तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्न
तपर्वभिः ॥ यत्तान्सर्वानतिवला न्योत्स्यमानानवस्थितान् ॥ एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३० ॥ रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ॥ अस्त्र
माग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्चनः ॥ वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहं वासवान् ॥ ३१ ॥ तोवाममवाणागमिष्यंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविद्धं भ्राम्यमाणं शिक्षितं शिक्षां ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रगाढे संकटे चित्रं नानाविधं तुमुलं संकटयुद्धं सर्वत्र वेद्वीतिशेषः ॥ २६ ॥ जित्वा जेतुं शक्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ रथसिंहगणैः आसमंतानयुतं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ व्यवामाहत् आलोडितवान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उपावृत्यसंमुखीभूय विकृष्यच्छित्वा कलधौतायैः स्वर्णरंजितफलकैर्बाणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एन्दुःशासनं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितं ॥ अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतुतेभ्यः ॥ ३२ ॥ वैशंपायन उवाच एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना ॥ व्य
 वागाहद्रथानीकं भीमं भीष्माभिरक्षितं ॥ ३३ ॥ तमायांतं महाबाहुं जिगीषंतं रणे कुरून् ॥ अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मापगासुतः ॥ ३४ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य
 ध्वजं मूलादपातयत् ॥ विकृष्य कलधौताग्रैः सविद्धः प्रापतद्भुवि ॥ ३५ ॥ तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्यामनस्विनः ॥ आगच्छन्भीमधन्वानं चत्वारश्वमहाबलाः
 ॥ ३६ ॥ दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोथविंशतिः ॥ आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ ३७ ॥ दुःशासनस्तु भलेन विध्वा वैराटिमुत्तरं ॥ द्वितीयेनार्जुनं
 वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ ३८ ॥ तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त्त गार्धपत्रेण जातरूपपरिष्कृतं ॥ ३९ ॥ अथैनंपंचभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनांत
 रे ॥ सोपयातोरणं हित्वा पार्थवाणप्रपीडितः ॥ ४० ॥ तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गृध्रपत्रैरजिह्वगैः ॥ विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ ४१ ॥ ततस्तमपिकौंतेयः
 शरेणानंतपर्वणा ॥ ललाटेभ्यहनत्तूर्णसविद्धः प्रापतद्रथात् ॥ ४२ ॥ ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविंशतिः ॥ अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सुभ्रातरं रणे ॥ ४३ ॥
 तावुभौ गार्धपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनं जयः ॥ विध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदधत् ॥ ४४ ॥ तौ हताश्वौ विभिन्नांगौ धृतसपृष्णाम्जावुभौ ॥ अभिपत्य रथैरन्यै
 रपनीतौ पदानुगैः ॥ ४५ ॥ सर्वादिशश्चाभ्यपतद्द्वीभत्सुरपराजितः ॥ किरीटमालीकौंतेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ ४६ ॥ इति श्रीम० विराटप० गोहरणप० अर्जु
 नदुःशासनादियुद्धे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशंपायन उवाच अथसंगम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः ॥ अर्जुनं सहितायत्ताः प्रत्ययुध्यं
 तभारत ॥ १ ॥ ससायकमथैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ॥ प्राच्छादयदमेयात्मानि हारेणेवपर्वतान् ॥ २ ॥ नदद्विश्वमहानागैर्हृषमाणैश्च वाजिभिः ॥ भेरीशंख
 निनादैश्च संशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३ ॥ नराश्वकार्यान्निर्भिद्यलौहानिकवचानि च ॥ पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४ ॥ त्वरमाणः शरानस्यन्पांडवः
 प्रवभौरणे ॥ मध्यं दिनगतो चिष्मान् शरदीवदिवाकरः ॥ ५ ॥ उपप्लवंति वित्रस्तारथेभ्योरथिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौ चैव पदातयः ॥ ६ ॥ शरैः संच्छि
 द्यमानानां कवचानां महात्मनां ॥ तावराजतलौहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७ ॥

इति विराटप० नैल० भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ ६३ ॥

अथेति ॥ १ ॥

नीहारेण धूमोष्मणा ॥ २ ॥

३ ॥

४ ॥

५ ॥

उपप्लवंति इतस्ततो धावन्ति ॥ ६ ॥

७ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ लब्धलक्षः अप्रच्युतलक्षः ॥ ४६ ॥

आयोधनरणभूः गतचेतसांमूढानां आत्तजीवितैर्दृष्टैःशरीरैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थेभ्योऽभितः पतितैः ॥ ९ ॥ १० ॥ धारीणिशिरांसिस्त्रजश्वपतितानिदृश्यंते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्रीणिचदशचेतित्रिदशां
 छन्नमायोधनं सर्वशरीरैर्गतचेतसां ॥ गजाश्वसादिनांतत्रशितबाणात्तजीवितैः ॥ ८ ॥ रथोपस्थाभिपतितैरास्तृतामानवैर्मही ॥ प्रनृत्यतीवसंग्रामेचापह
 स्तोयनंजयः ॥ ९ ॥ श्रुत्वागांडीवनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ त्रस्तानिसर्वसैन्यानिव्यपागच्छन्महाहवात् ॥ १० ॥ कुंडलोष्णीषधारीणिजातरूपस्त्रजस्तथा ॥
 पतितानिस्मदृश्यंतेशिरांसिरणमूर्धनि ॥ ११ ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्चसकामुकैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्नाभातिमेदिनी ॥ १२ ॥ शिरसांपात्यमाना
 नामंतरानिशितैःशरैः ॥ अश्मदृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३ ॥ दर्शयित्वातथात्मानंरौद्रंरुद्रपराक्रमः ॥ अवरुद्धोचरत्यार्योवर्षाणित्रिदशानिच ॥ क्रो
 धाग्निमुत्सृजन्वीरोधात्तराष्ट्रेषुपांडवः ॥ १४ ॥ तस्यतद्दहतःसैन्यंदृष्ट्वाचैवपराक्रमं ॥ सर्वेशांतिपरायोधाधात्तराष्ट्रस्यपश्यतः ॥ १५ ॥ वित्रासयित्वातस्सैन्यंद्राव
 यित्वामह्यरथान् ॥ अर्जुनोजयतांश्रेष्ठःपर्यवर्ततभारत ॥ १६ ॥ प्रावर्तयन्नदींघोरांशोणितोदांतरंगिणीं ॥ अस्थिशैवालसंवाधांयुगांतिकालनिर्मितां ॥ १७ ॥
 शरचापप्लवांघोराकेशशैवलशाद्वलां ॥ तनुत्रोष्णीषसंवाधांनागकूर्ममहाद्विपां ॥ १८ ॥ मेदोवसासृक्प्रवहांमहाभयविवर्धिनीं ॥ रौद्ररूपांमहाभीमांश्वापदैर
 भिनादितां ॥ १९ ॥ तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहांक्रव्यादगणसेवितां ॥ मुक्ताहारोर्मिकलिलांचित्रालंकारबुद्बुदां ॥ २० ॥ शरसंघमहावर्तानागनक्रांदुरत्ययां ॥ महा
 रथमहाद्वीपांशंखदुंदुभिनिःस्वनां ॥ चकारचतदापार्योर्नदींदुस्तरशोणितां ॥ २१ ॥ आददानस्यद्विशरान्संधायचविमुंचतः ॥ विकर्षतश्वगांडीवंनकश्चिद्दृशे
 जनः ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०विराटप०गोहरणप०अर्जुनसंकुलयुद्धेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ वैशंपायनउवाच ततोदुर्योधनःकर्णोदुःशासन
 विविंशती ॥ द्रोणश्चसहपुत्रेणरूपश्चापिमहारथः ॥ १ ॥ पुनर्ययुश्चसंरब्धाधनंजयजिघांसवः ॥ विस्फारयंतश्वापानिवलवंतिदृढानिच ॥ २ ॥ तान्विकीर्ण
 पताकेनरथेनादित्यवर्चसा ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजसमंताद्धानरध्वजः ॥ ३ ॥ ततःरूपश्चकर्णश्चद्रोणश्चरथिनांवरः ॥ तंमहास्रैर्महावीर्यपरिवार्यधनंजयं ॥ ४ ॥
 शरौघान्सम्यगस्यंतोजीमूताइववार्षिकाः ॥ ववर्षुःशरवर्षाणिपातयंतोयधनंजयं ॥ ५ ॥

निवर्षाणिअवरुद्धःपार्थःतदानीस्वेच्छयाऽचरदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ नागाहस्तिनएवकूर्माःमहाद्विपाजलगजाश्वयस्यांतां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिविराटप०नै०
 भा०द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ विकीर्णाविस्तारितापताकाखजंचलोयस्यतेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ पातयंतःपीडयंतः ॥ ५ ॥

पर्यवस्थाप्यस्तब्धीकृत्यइषुमिःपूरयामासुःआवृतवतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वचित्तानिअयमहमितिनज्ञातवतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिविराटप० नै० भा० त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 इषुभिर्बहुभिस्तूर्णसमरेलोमवाहिभिः ॥ अदूरात्पर्यवस्थाप्यपूरयामासुरादृशाः ॥ ६ ॥ तथातैरवकीर्णस्यदिव्यैरस्त्रैःसमंततः ॥ नतस्यद्व्यंगुलमपिविवृतंसंप्रहस्यते
 ॥ ७ ॥ ततःप्रहस्यवीभत्सुर्दिव्यमैद्रंमहारथः ॥ अस्त्रमादित्यसंकाशंगांडीवेसमयोजयत् ॥ ८ ॥ शररश्मिवादिद्यःप्रतस्थेसमरेवली ॥ किरीटमालीकौंतेयःस
 वांप्राच्छादयत्कुरु ॥ ९ ॥ यथाबलाहकेविद्युत्पावकोवाशिलोच्चये ॥ तथागांडीवमभवदिंद्रायुधमिवानतं ॥ १० ॥ यथावर्षतिपर्जन्येविद्युद्विभ्राजतेदिवि ॥
 द्योतयंतीदिशःसर्वाःपृथिवींचसमंततः ॥ ११ ॥ तथादशदिशःसर्वाःप्रतद्रांडीवमावृणोत् ॥ नागाश्वरंथिनःसर्वेमुमुहुस्तत्रभारत ॥ १२ ॥ सर्वेशांतिपरायो
 धाःस्वचित्तानिनलेभिरे ॥ संग्रामेविमुखाःसर्वेयोधास्तेहतचेतसः ॥ १३ ॥ एवंसर्वाणिसैन्यानिभग्नानिभरतर्षभ ॥ व्यद्रवंतदिशःसर्वानिराशानिस्वजीविते
 ॥ १४ ॥ इतिश्रीम०विराटप०गोहरणप०अर्जुनसंकुलयुद्धेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच ततःशांतनवोभीष्मोभारतानां
 पितामहः ॥ वध्यमानेषुयोधेषुधनंजयमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ प्रगृह्यकार्मुकश्रेष्ठंजातरूपपरिष्कृतं ॥ शरानादायतीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदान्प्रमाथिनः ॥ २ ॥ पांडुरेणातप
 त्रेणधियमाणेनमूर्धनि ॥ शुशुभेसनरव्याघ्रोगिरिःसूर्योदयेयथा ॥ ३ ॥ प्रध्मायशंखंगांगेयोधार्त्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यवीभत्सुंसमवारयत्
 ॥ ४ ॥ तमुदीक्ष्यसमायांतकौंतेयःपरवीरहा ॥ प्रत्यगृह्णात्प्रदृष्टात्माधाराधरमिवाचलः ॥ ५ ॥ ततोभीष्मःशरानष्टौध्वजेपार्थस्यवीर्यवान् ॥ समार्पयन्महावेगा
 न्श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६ ॥ तेध्वजपांडुपुत्रस्यसमासाद्यपतत्रिणः ॥ ज्वलंतंकपिर्मांजघ्रुर्ध्वजाग्रनिलयांश्वतान् ॥ ७ ॥ ततोभलेनमहतापृथुधारेणपांडवः ॥
 छत्रंचिच्छेदभीष्मस्यतूर्णतदपतद्भुवि ॥ ८ ॥ ध्वजंत्रैवास्यकौंतेयःशरैरभ्यहनद्दृशं ॥ शीघ्रकद्रथवाहांश्वतथोभौयार्णिसारथी ॥ ९ ॥ अमृष्यमाणस्तद्भीष्मोजान
 न्नपिसपांडवं ॥ दिव्येनास्त्रेणमहताधनंजयमवाकिरत् ॥ १० ॥ तथैवपांडवोभीष्मेदिव्यमस्त्रमुदीरयन् ॥ प्रत्यगृह्णादमेयात्मा महामेघमिवाचलः ॥ ११ ॥ तयो
 स्तदभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ भीष्मेणसहपार्थेनबलिवासवयोरिव ॥ १२ ॥ प्रैक्षंतकुरवःसर्वेयोधाश्चसहसैनिकाः ॥ भल्लैर्भल्लाःसमागम्यभीष्मपांडवयोर्युधि ॥
 अंतरिक्षेव्यराजंतरंघ्योताःप्रावृषीवहिं ॥ १३ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसव्यदक्षिणमस्यतः ॥ गांडीवमभवद्राजन्पार्थस्यसृजतःशरान् ॥ १४ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अग्निचक्रंअलातचक्रं आंविद्धंभ्राम्यमाणं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्त्रबाणानां क्षेपणं कर्म ॥ ३८ ॥
 ततः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ॥ पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निवतो यदः ॥ १५ ॥ तां सवेला मिवोद्धूतां शरदृष्टिं समुत्थितां ॥ व्यधमत्सायकैर्भीष्मैः पां
 डवं समवारयत् ॥ १६ ॥ ततस्तानि निरुक्तानि शरजालानि भागशः ॥ समरे च व्यशीर्यत फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १७ ॥ ततः कनकपुंखानां शरदृष्टिं समुत्थितां ॥
 पांडवस्य रथात्तूर्णश्लभानामिवायति ॥ व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १८ ॥ ततस्ते कुरवः सर्वे साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ दुष्करं कृतवान् भीष्मो य
 दर्जुनमयो धयत् ॥ १९ ॥ बलवांस्त रुणो दक्षः क्षिप्रकारी धनं जयः ॥ कोन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ २० ॥ ऋतेशां तनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकी सुता
 त् ॥ आचार्यप्रवराद्वा पिभारद्वा जान्महाबलात् ॥ २१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडंतौ भरतर्षभौ ॥ चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयंतौ महाबलौ ॥ २२ ॥ प्राजापत्यं तथैवै
 द्रमाग्नेयं रौद्रदारुणं ॥ कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ॥ प्रयुं जानौ महात्मानौ समरे तौ विचरेतुः ॥ २३ ॥ विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ साधु
 पार्थ महाबाहो साधुभीष्मेति चाब्रुवन् ॥ २४ ॥ नायं युक्तो मनुष्येषु योयं संदृश्यते महान् ॥ महास्त्राणां संप्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच
 एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्त्तत ॥ अस्त्रयुद्धे तु निर्वर्त्तेशरयुद्धमवर्त्तत ॥ २६ ॥ अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्मुकं ॥ चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतं
 ॥ २७ ॥ निमेषांतरमात्रेण भीष्मो न्यत्कार्मुकं रणे ॥ समादाय महाबाहुः सज्जं चक्रे महारथः ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचा शुधनं जये ॥ २८ ॥ अर्जुनोऽपि शरां
 स्तीक्ष्णान् भीष्माय निशितान् बहून् ॥ चिक्षेप मुमहाते जास्तथा भीष्मश्च पांडवे ॥ २९ ॥ तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्य तोर्निशितान् शरान् ॥ न विशेषस्तदाराज न लक्ष्य
 ते स्ममहात्मनोः ॥ ३० ॥ अथावृणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा ॥ किरीटमालीकौतेयः शूरः शांतनवस्तथा ॥ ३१ ॥ अतीव पांडवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पांडवं ॥
 बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतं ॥ ३२ ॥ पांडवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ॥ शेरते स्म तदाराज न कौतेयस्याभितोरथं ॥ ३३ ॥ ततो गांडीवनिर्मुक्ता
 निरमित्रं चिकीर्षवः ॥ आगच्छन्पुंखसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३४ ॥ निष्पतंतोरथात्तस्य धौताहैरण्यवाससः ॥ आकाशे समदृश्यं तं हंसानामिव पंक्तयः
 ॥ ३५ ॥ तस्युत दिव्यमस्त्रं हि विगाढं चित्रमस्यतः ॥ श्रेष्ठं तेस्मां तद्विद्यस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतो गंधर्वश्चित्रमद्भुतं ॥ शशंस देवराजाय
 चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यार्थनिर्मुक्तान्संसक्तानिव गच्छतः ॥ चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३८ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कूबरंरथयुगंधरं ॥ ४८ ॥ अपोवाहअपसारयामास ॥ ४९ ॥ इतिविरा० नैल० भारतभा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७५ ॥ धृतराष्ट्रपुत्रो

नेदंमनुष्याःसंदध्युर्नहीदंतेषुविद्यते ॥ पौराणानांमहास्त्राणांविचित्रोयंसंज्ञागमः ॥ ३९ ॥ आददानस्यहिशरान्संधायचविमुंचतः ॥ विकर्षतश्चगांडीवं
नांतरंसमदृश्यत ॥ ४० ॥ मध्यंदिनगतंसूर्यप्रतपंतमिवांबरे ॥ नाशंक्रुवंतसैन्यानिपांडवंप्रतिवीक्षितुं ॥ ४१ ॥ तथैवभीष्मंगांगेयंद्रुपुंनोत्सहतेजनः ॥ ४२ ॥
उभौविश्रुतकर्माणावुभौतीव्रपराक्रमौ ॥ उभौसदृशकर्माणावुभौयुधिसुंदुर्जयौ ॥ ४३ ॥ इत्युक्तोदेवराजस्तुपार्थभीष्मसमागमं ॥ पूजयामासदिव्येनपुष्प
वर्षेणभारत ॥ ४४ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोवामंपार्श्वमताडयत् ॥ पश्यतःप्रतिसंधायविध्यतःसव्यसाचिनः ॥ ४५ ॥ ततःप्रहस्यवीभत्सुःपृथुधारेणकार्मु
कं ॥ चिच्छेदगार्धपत्रेणभीष्मस्यादित्यतेजसः ॥ ४६ ॥ अथैनंदशभिर्बाणैःप्रत्यविध्यत्सनांतरे ॥ यतमानंपराक्रांतंकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ ४७ ॥ सपीडितोम
हावाद्गुर्गृहीत्वारथकूबरं ॥ गांगेयोयुद्धदुर्धर्षस्तस्यौदीर्घमिवांतरं ॥ ४८ ॥ तंविंसंज्ञमपोवाहसंयंतारथवाजिनां ॥ उपदेशमनुस्मृत्यरक्षमाणोमहारथं ॥ ४९ ॥
इतिश्रीमहाभा० विराटपर्वणिगोहरणप० भीष्मापयानेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायनउवाच भीष्मेतुसंग्रामंशिरोविहायपलाय
मानेधृतराष्ट्रपुत्रः ॥ उत्सृज्यकेतुंविनदन्महात्माधनुर्विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १ ॥ सभौमधन्वानमुदग्रवीर्यधनंजयंशत्रुगणेचरंतं ॥ आकर्णपूर्णायतचोदितेन
विव्याधभलेनललाटमध्ये ॥ २ ॥ सतेनवाणेनसमर्पितेनजांबूनदाग्रेणसुसंहितेन ॥ रराजराजन्महनीयकर्मायथैकपर्वारुचिरैकशृंगः ॥ ३ ॥ अथास्यवाणेन
विदारितस्यप्रादुर्बभूवास्तृगजस्रमुष्णं ॥ सतस्यजांबूनदपुंखचित्रोभित्वाललाटंसुविराजतेस्म ॥ ४ ॥ दुर्योधनश्चापितमुग्रतेजाःपार्थश्चदुर्योधनमेकवीरः ॥
अन्योन्यमाजौपुरुषप्रवीरौसमौसमाजग्मतुराजमीढौ ॥ ५ ॥ ततःप्रभिन्नेनमहागजेनमहीधराभेनपुनर्विकर्णः ॥ रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैःकुंतीसुतंजिष्णुमथा
भ्यधावत् ॥ ६ ॥ तमापतंतंत्वरितंगजेंद्रंधनंजयःकुंभविभागमध्ये ॥ आकर्णपूर्णंनमहायसेनवाणेनविव्याधमहाजवेन ॥ ७ ॥ पार्थेनसृष्टःसतुगार्धपत्रंआपुं
खदेशात्प्रविवेशनागं ॥ विदार्यशैलप्रवरंप्रकाशंयथाशनिःपर्वतमिंद्रसृष्टः ॥ ८ ॥ शरप्रतप्तःसतुनागराजःप्रवेपितांगोव्यथितांतरात्मा ॥ संसीदमानोनिपपा
तमत्यांवज्राहतंशृंगमिवाचलस्य ॥ ९ ॥ निपातितेदंतिचरेपृथिव्यांत्रासाद्विकर्णःसहसावतीर्य ॥ तूर्णंपदान्प्रष्टशतानिगत्वाविंशतेःस्यंदनमारुरोह ॥ १० ॥

दुर्योधनः उत्सृज्यउन्मच्यकेतुंपताकां ॥ १ ॥ २ ॥ एकशृंगःपर्वतोयथाएकेनपर्ववतादीर्घवंशेन एकःपर्वायस्मिन्नितिसमासः मनुब्लोपआर्षः ॥ ३ ॥ असृक्कृत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ महायसेनंमहाफलकेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ अंजग्मुःपलायनं कृतवन्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभिषंगात्पराभवान्द्रवन्तं आलक्ष्य प्रास्फोटयत् आस्फोटं ब्रह्मशब्दं कृतवान् ॥ १४ ॥ तूर्याणि जयवाद्यानि तथैवेत्यादि उत्तरान्वृथि ॥ १५ ॥ तृतीयः पार्थः
 निहत्य नागं तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्रिवरां बुदाभं ॥ तथा विधे नैव शरेण पार्थो दुर्योधनं वक्षसि निर्विभेद ॥ ११ ॥ ततो गजे राजनि चैव भिन्ने भग्ने विकर्णे च संपा
 दरक्षे ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नास्ते योधमुख्याः सहसाऽप्रजग्मुः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वैव पार्थेन हतं च नागं योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ॥ रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो र
 णात्प्रदुद्रावयतो न पार्थः ॥ १३ ॥ तं भीमरूपं चरितं द्रवन्तं दुर्योधनं शत्रुसहोभिषंगात् ॥ प्रास्फोटयद्योद्धुमनाः किरीटीवाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तं ॥ १४ ॥ अर्जुन
 उवाच विहाय कीर्त्तिविपुलं यशश्च युद्धात्परावृत्य पलायसे किं ॥ न तेऽघतूर्याणि समाहतानि तथैव राज्यादवरोपितस्य ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरस्यास्मिनि देशकारी
 पार्थस्तृतीयो युधिस्थितोऽस्मि ॥ तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ नरेन्द्र वृत्तं स्मरधात्तराष्ट्र ॥ १६ ॥ मोघं तवेदं भुवि नाम धेयं दुर्योधने तीहकृतं पुरस्तात् ॥ न हीह दुर्योध
 नतातवास्ति पलायमानस्यरणं विहाय ॥ १७ ॥ न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वापश्चामि दुर्योधनरक्षितारं ॥ अपेहियुद्धात्पुरुषप्रवीरप्राणां प्रियान्यां डवतो घरक्ष ॥ १८ ॥
 इति श्रीम० विराटप० गोहरणप० दुर्योधनापयाने पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच आहूयमानश्च स तेन संख्ये महात्मना वैधृ
 तराष्ट्रपुत्रः ॥ निर्वर्त्तितस्तस्य गिरां कुशेन महागजो मत्तइवां कुशेन ॥ १ ॥ सोमृष्यमाणो वचसा भिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्वी ॥ पर्याववर्त्ताथरथेन वीरो भोगी
 यथापादतलाभिमृष्टः ॥ २ ॥ तंप्रेक्ष्य कर्णः परिवर्त्तमानं निवर्त्य संस्तभ्य च विद्ध गात्रं ॥ दुर्योधनस्योत्तरतो भ्यगच्छत्यर्थं नृवीरो युधिहेममाली ॥ ३ ॥ भीष्मस्ततः
 शांतनवो विवृत्य हिरण्यकक्षस्वरयाभिषंगी ॥ दुर्योधनं पश्चिमतो भ्यरक्षत्यार्थान्महाबाहुरंधिज्यधन्वा ॥ ४ ॥ द्रोणः रूपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विवृत्य
 शीघ्रं ॥ सर्वे पुरस्ताद्विततोरुचापादुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५ ॥ सतान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णो घनिभानि पार्थः ॥ हंसो यथामेघमिवापतंतं ध
 नं जयः प्रत्यतपत्तरस्वी ॥ ६ ॥ ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थमस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ॥ ववर्षुरभ्येत्यशरैः समन्तान्मेघायथाभूधरमंबुवर्गैः ॥ ७ ॥ ततोऽस्त्रमस्त्रेण नि
 वार्यतेषां गांडीवधन्वा कुरुपुंगवानां ॥ संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं प्रादुश्चकारैर्द्रिप्रपारणीयं ॥ ८ ॥ ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य शरैः सुधारैर्निशितैः सुपत्रैः ॥ गां
 डीवघोषेण मनांसितेषां महाबलः प्रव्यथयांचकार ॥ ९ ॥
 पृथामुतौऽर्जुनोऽस्मि वृत्तं चूतादिष्वधर्मं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति विराटप० नैल० भारतभा० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 आहूयेति ॥ १ ॥ पर्याववर्त्तपरावृत्तवान् ॥ २ ॥ नृवीरो दुर्योधनः ॥ ३ ॥ अभिषंगी शत्रुपराजयसमर्थः ॥ ४ ॥ त्वरिताः अभ्युपेयुः संधिरार्थः ॥ ५ ॥ हंसः सूर्यः प्रत्यतपत्प्रतितापितवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विवृत्य व्योप्य ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ शांतिपराःउपरतचित्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अमूढसंज्ञैःभीष्मादिभिःसव्यतःकृतैरुपलक्षितेनभवतायातव्यंगंतव्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अयंअर्जुनःभवतःदिसंज्ञा
र्युष्मान् यथानमुच्येतनमोचनंस्यात्तथाप्रमथीतउपमृद्यात् ननुमृदितवानितिभावः ॥२०॥ शांतिनष्टचित्तां नृशंसंकर्तुंसंमूढान्मारयितुं नअलंनयोग्यः तत्रहेतुः नपापेस्यमनोस्तिथतोविशिष्टश्रेष्ठं ॥ २१ ॥

ततःपुनर्भीमरवंप्रगृह्यदोभ्यामहाशंखमुदारघोषं ॥ व्यनादयत्सप्रदिशोदिशःखंभुवंचपार्थोद्विषतांनिहंता ॥ १० ॥ तेशंखनादेनकुरुप्रवीराःसंमोहिताःपार्थ
समीरितेन ॥ उत्सृज्यचापानिदुरासदानिसर्वेतदाशांतिपराबभूवुः ॥ ११ ॥ तथाविसंज्ञेषुचतेषुपार्थःस्मृत्वाचवाक्यानितथोत्तरायाः ॥ निर्याहिमध्यादितिम
त्स्यपुत्रमुवाचयावलकुरवोविसंज्ञाः ॥ १२ ॥ आचार्यशारद्वतयोःसुशुक्लेकर्णस्यपीतंरुचिरंचवखं ॥ द्रौणेश्वराज्ञंश्वतथैवनीलेवस्त्रेसमादत्स्वनरप्रवीर ॥ १३ ॥
भीष्मस्यसंज्ञांतुतथैवमन्येजानातिसोखप्रतिघातमेषः ॥ एतस्यवाहानकुरुसव्यतस्त्वमेवंहियातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४ ॥ रश्मीन्समुत्सृज्यततोमहात्मारथादव
प्लुत्यविराटपुत्रः ॥ वस्त्राण्युपादायमहारथानांतूर्णपुनःस्वरथमारुरोह ॥ १५ ॥ ततोन्वशासच्चतुरःसदश्वान्पुत्रोविराट्स्प्रहिरण्यकक्षान् ॥ तेतद्वीर्युर्ध्वजिना
मनीकेश्वेतावहंतोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६ ॥ तथानुयांतंपुरुषप्रवीरंभीष्मःशरैरभ्यहनत्तरस्वी ॥ सचापिभीष्मस्यहयान्निहत्यविव्याधपार्थोदशभिःपृषत्कैः
॥ १७ ॥ ततोर्जुनोभीष्ममपास्ययुद्धेविध्वास्ययंतारमरिष्टधन्वा ॥ तस्यौविमुक्तोरथदंढमध्यान्मेघंविदार्यैवसहस्ररश्मिः ॥ १८ ॥ लब्ध्वाहिसंज्ञांतुकुरुप्रवीराः
पार्थनिरीक्ष्याथसुरेंद्रकल्पं ॥ रणेविमुक्तंस्थितमेकमाजौसधात्तराष्ट्रस्त्वरितंबभाषे ॥ १९ ॥ अयंकथंभवतोविमुक्तस्तथाप्रमथीतयथानमुच्येत् ॥ तमब्रवी
च्छांतनवःप्रहस्यकृतेगताबुद्धिरभूत्कवीर्यं ॥ २० ॥ शांतिपरांप्राप्ययदास्थितोभूरुत्सृज्यबाणांश्वधनुर्विचित्रं ॥ नत्वेषवीभत्सुरलंनृशंसंकर्तुंनपापेस्यमनो
विशिष्टं ॥ २१ ॥ त्रैलोक्यहेतोर्नजहत्स्वधर्मसर्वेनतस्मान्निहतारणेऽस्मिन् ॥ क्षिप्रंकुरुन्याहिकुरुप्रवीरविजित्यगाश्वप्रतियातुपार्थः ॥ मातेस्वकोथोनिपतेत
मोहात्तत्संविधातव्यमरिष्टबंधं ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच दुर्योधनस्तस्यतुतन्निशम्यपितामहस्यात्महितंवचोथ ॥ अतीतकामोयुधिसोत्यमर्षीराजा
विनिःश्वस्यबभूवतूष्णीं ॥ २३ ॥ तद्भीष्मवाक्यंहितमीक्ष्यसर्वैधनंजयाग्निंचविवर्धमानं ॥ निवर्तनायैवमनोनिदध्युर्दुर्योधनंतेपरिरक्षमाणाः ॥ २४ ॥ तान्प्र
स्थितान्प्रीतमनाःसपार्थोधनंजयःप्रेक्ष्यकुरुप्रवीरान् ॥ अभाषमाणोनुनयंमुहूर्त्तंवचोब्रवीत्संपरिहृत्यभूयः ॥ २५ ॥

अरिष्टबंधंकल्याणानुबंधिकर्म ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ परिहृत्यपरिहृत्य ॥ २५ ॥

शरैरेवपाददेशोपातितैरभिवाद्य मान्यान्बाल्हीकसोमदत्तादीन् ॥२६॥ मुकुटं चिच्छेदेतिदुर्योधनस्यमरणमेदसूचितं ॥२७॥ हेममालयांसहितेनसहेममालेनध्वजेन ॥२८॥ २९॥ ३०॥ इतिविराटप० नै० भा०
 पितामहंशांतनवंचद्वंद्वोणंगुरुंचप्रणिपत्यमूर्ध्ना॥द्रौणिंरूपंचैवकुरुंश्चमान्यांश्चरैर्विचित्रैरभिवाद्यचैव॥२६॥दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रंचिच्छेदपार्थोमुकुटं
 शरेण ॥ अमंत्र्यवीरांश्चतयैवमान्यान्गांडीवघोषेणविनाद्यलोकान् ॥ २७ ॥ सदेवदत्तंसहसाविनाद्यविदार्यवीरोद्विषतांमनांसि ॥ ध्वजेनसर्वानभिभूयश
 चूनसहेममालेनविराजमानः॥२८॥ दृष्ट्वाप्रयातांस्तुकुरुन्किरीटीहृष्टोब्रवीत्तत्रसमत्स्यपुत्रं ॥ आवर्त्तथाश्वान्पशवोजितास्तेयाताःपरेयाहिपुरंप्रहृष्टः॥३९॥
 देवास्तुदृष्ट्वामहदद्भुतंतद्युद्धंकुरुणांसहफाल्गुनेन ॥ जग्मुर्यथास्वंभवनंप्रतीताःपार्थस्यकर्माणिविचिंतयंतः ॥३०॥ इतिश्रीम०विराटप०गोहरणप०सम
 स्तकौरवपलायनेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥६६॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततोविजित्यसंग्रामेकुरुन्सदृषभेक्षणः ॥ समानयामासतदाविराटस्यधनं
 महत् ॥ १ ॥ गतेषुचप्रभ्रेषुधार्तराष्ट्रेषुसर्वतः ॥ वनान्निष्क्रम्यगहनाद्ब्रह्मवःकुरुसैनिकाः ॥ २ ॥ भयात्संत्रस्तमनसःसमाजग्मुस्ततस्ततः ॥ मुक्तकेशास्त्वदृश्यंत
 स्थिताःप्रांजलयस्तदा ॥ ३ ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताविदेशस्थाविचेतसः ॥ ऊचुःप्रणम्यसंभ्रान्ताःपार्थकिंकरवामते ॥४॥ अर्जुनउवाच स्वस्तिव्रजतवोभद्रं
 भेतव्यंकथंचन ॥ नाहमार्तान्जिघांसामिभृशमाश्वासयामिवः ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतामभयांवाचंश्रुत्वायोधाःसमागताः ॥ आयुःकीर्त्ति
 यशोदाभिस्तमाशीर्भिरनंदयन् ॥ ६ ॥ ततोर्जुनंनागमिवप्रभिन्नमुत्सृज्यशत्रून्विनिवर्त्तमानं ॥ विराटराष्ट्राभिमुखंप्रयांतंनाशक्नुवंस्तंकुरवोभियांतुं ॥ ७ ॥
 ततःसतन्मेघमिवापतंतंविद्राव्यपार्थःकुरुमेघसैन्यं ॥ मत्स्यस्यपुत्रंद्विषतांनिहंतावचोब्रवीत्संपरिरभ्यभूयः ॥८॥ पितुःसकाशेतवतातसर्ववसंतिपार्थाविदितं
 तवैव ॥ तान्माप्रशंसेर्नगरंप्रविश्यर्भातःप्रणश्येद्विसमत्स्यराजः ॥ ९ ॥ मयाजितासाध्वजिनीकुरुणांमयाचगावोविजिताद्विषद्भ्यः ॥ पितुःसकाशंनगरंप्रवि
 श्यत्वमात्मनःकर्मरुतंब्रवीहि ॥१०॥ उत्तरउवाच यत्तेरुतंकर्मनपारणीयंतत्कर्मकर्त्तुंममनास्तिशक्तिः ॥ नत्वांप्रवक्ष्यामिपितुःसकाशेयावन्नमांवक्ष्य
 सिसव्यसाचिन् ॥११॥ वैशंपायनउवाच सशत्रुसेनामवजित्यजिष्णुराच्छिद्यसर्वचधनंकुरुभ्यः ॥ इमशानमागत्यपुनःशर्मांतामभ्येत्यतस्थौशरवि
 क्षतांगः ॥ १२ ॥ ततःसवह्निप्रतिमोमहाकपिःसहैवभूतौर्दिवमुत्पपत् ॥ तयैवमायाविहितावभूवध्वजंचसैंहंयुयुजेरथेपुनः ॥ १३ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ दृषभेक्षणःश्रेष्ठदृष्टिः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥ ७ ॥ आपतंतंपुंस्त्वमार्थं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सैहंध्वजंविराटीयंपूर्वतत्रस्थापितं ॥ १३ ॥

विधाययथावत्स्थापयित्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ वशंपरवशतांआस्थिताःप्रामाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विजयेनतृमौइतोप्यधिकंयुद्धंप्रार्थयानौ यद्वाजयेनस्वीयेनतृमौआनंदिनौ

विधायतच्चायुधमाजिवर्धनंकुरुत्तमानामिषुधोःशरांस्तथा ॥ प्रायात्समत्स्योनगरंप्रदृष्टःकिरीटिनासारथिनामहात्मना ॥ १४ ॥ पार्थस्तुकृत्वापरमार्यकर्म
निहत्यशत्रून्द्विषतांनिहंता ॥ चकारवेणींचतथैवभूयोजग्राहरश्मीन्पुनरुत्तरस्य ॥ विवेशदृष्टोनगरंमहामनावृहन्नलारूपमुपेत्यसारथिः ॥ १५ ॥ वैशंपायन
उवाच ततोनिवृत्ताःकुरवःप्रभग्नावशमास्थिताः ॥ हस्तिनापुरमुद्दिश्यसर्वेदीनाययुस्तदा ॥ १६ ॥ पंथानमुपसंगम्यफाल्गुनोवाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ राज
पुत्रप्रत्यवेक्षसमानीतानिसर्वशः ॥ गोकुलानिमहाबाहोवीरगोपालकैःसह ॥ १८ ॥ ततोपराह्वेयास्यामोविराटनगरंप्रति ॥ आश्वास्यपाययित्वांचपरिप्लाव्य
चवाजिनः ॥ १९ ॥ गच्छंतुत्वरिताश्वमेगोपालाःप्रेषितास्त्वया ॥ नगरेप्रियमाख्यातुंघोषयंतुचतेजयं ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच अथोत्तरस्त्वरमाणःसदू
तानाज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ॥ आचक्षध्वंविजयंपार्थिवस्यभग्नाःपरेविजिताश्चापिगावः ॥ २१ ॥ इत्येवंतौभारतमत्स्यवीरौसंमथ्यसंगम्यततःशर्मांतां ॥ अ
भ्येत्यभूयोविजयेनतृमावुत्सृष्टमारोपयतांस्वभांडं ॥ २२ ॥ सशत्रुसेनामभिभूयसर्वामान्छिद्यसर्वचधनंकुरुभ्यः ॥ वैराटिरायान्नगरंप्रतीतोबृहन्नलारूपसारथि
नाप्रवीरः ॥ २३ ॥ इतिश्रीम०वि०प०गोहरणप०उत्तरागमनेसप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच धनंचापिविजित्याश्रुविराटो
वाहिनीपतिः ॥ विवेशनगरंदृष्टश्वतुर्भिःपांडवैःसह ॥ १ ॥ जित्वात्रिगर्तान्संग्रामेगाश्वैवादायसर्वशः ॥ अशोभितमहाराजसहपार्थःश्रियावृतः ॥ २ ॥ तमासन
गतंवीरंसुहृदांहर्षवर्द्धनं ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेसहपार्थैःपरंतपाः ॥ ३ ॥ उपतस्थुःप्रकृतयःसमस्ताब्राह्मणैःसह ॥ सभाजितःससैन्यस्तुप्रतिनंघायमत्स्यराट् ॥ ४ ॥
विसर्जयामासतदाद्विजांश्चप्रकृतीस्तथा ॥ तथासराजामत्स्यानांविराटोवाहिनीपतिः ॥ ५ ॥ उत्तरंपरिपप्रच्छक्यातइतिचाब्रवीत् ॥ अचख्युस्तस्यतत्सर्वस्त्रियः
कन्याश्चवेदमनि ॥ ६ ॥ अंतःपुरचराश्वैवकुरुभिर्गोधनंदत्तं ॥ विजेतुमभिसंरब्धएकएवातिसाहसात् ॥ बृहन्नलासहायश्चनिर्गतःपृथिवींजयः ॥ ७ ॥ उपयातान
तिरथान्भोष्मंशांतनवंकृपं ॥ कर्णदुर्योधनद्रोणद्रोणपुत्रंचषड्भूथान् ॥ ८ ॥ वैशंपायनउवाच राजाविराटोथभृशाभितप्तःश्रुत्वासुतंत्वेकरथेनयातं ॥ बृह
न्नलारूपसारथिमाजिवर्धनंप्रोवाचसर्वानथमंत्रिमुस्यान् ॥ ९ ॥

धनंगोधनं प्रतीतोदृष्टः ॥ २३ ॥ इतिविराटप० नैल० भा० ज्ञा० सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥ दक्षिणगोपहृत्तांतमाह धनंचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाजितः पूजितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आच्छादयित्वावर्णादिभिरभ्यर्च्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शृंगारकेषुचतुष्पथेषु शृंगारकंभवेद्वारिकंठकेचचतुष्पथेइ
 सर्वथाकुरवस्तेहियेचान्येवसुधाधिपाः ॥ त्रिगर्तान्निःसृतान्श्रुत्वानस्थास्यंतिकदाचन ॥ १० ॥ तस्माद्गच्छंतुमेयोधावलेनमहतावृताः ॥ उत्तरस्यपरीप्साःर्षये
 त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११ ॥ हयांश्वनागांश्वरथांश्वशीघ्रंपदातिसंघांश्वततःप्रवीरान् ॥ प्रस्थापयामाससुतस्यहेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२ ॥ एवंस
 राजामंत्स्यानांविराटोवाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेशाथतांक्षिप्रंवाहिनींचतुरंगिणीं ॥ १३ ॥ कुमारमाशुजांतीतयदिजीवतिवानवा ॥ यस्ययंतागतःपंढोमन्येहंस
 नजीवति ॥ १४ ॥ वैशंपायनउवाच तमत्रवीद्धर्मराजोविहस्यविराटराजंतुभृशाभितमं ॥ बृहन्नलासारथिश्वेन्नरेंद्रपरेननेप्यंतितवाद्यगास्ताः ॥ १५ ॥
 सर्वान्महीपान्सहितांकुरुंश्वतथैवदेवासुरसिद्धयक्षान् ॥ अतीवजेतुंसमरेसुतस्तेस्वनुष्ठितःसारथिनाहितेन ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच अथोत्तरेणप्र
 हितादूतास्तेशीघ्रगामिनः ॥ विराटनगरंप्राप्यविजयंसमवेदयन् ॥ १७ ॥ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौमंत्रीविजयमुत्तमं ॥ पराजयंकुरुणांचाप्युपायांतंतथोत्तरं
 ॥ १८ ॥ सर्वाविनिर्जितागावःकुरवश्चपराजिताः ॥ उत्तरःसहसूतेनकुशलींचपरंतपः ॥ १९ ॥ युधिष्ठिरउवाच दिष्ट्याविनिर्जितागावःकुरवश्चपलायि
 ताः ॥ नाद्भुतंत्वेवमन्येहंयत्तेपुत्रोऽजयत्कुरुन् ॥ २० ॥ ध्रुवएवजयस्तस्ययस्ययंताबृहन्नला ॥ वैशंपायनउवाच ततोविराटोवृपतिःसंप्रहृष्टतनूरुहः ॥ २१ ॥
 श्रुत्वासविजयंतस्यकुमारस्यामितौजसः ॥ आच्छादयित्वादूतांस्तान्मंत्रिणंसोभ्यचोदयन् ॥ २२ ॥ राजमार्गाःक्रियंतामेपताकाभिरलंकृताः ॥ पुष्पोपहारैर
 र्च्यंतांदेवताश्चापिसर्वशः ॥ २३ ॥ कुमारयोधमुस्याश्चगणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ वादित्राणिचसर्वाणिप्रत्युद्यांतुसुतंमम ॥ २४ ॥ घंटावान्मानवःशीघ्रंमत्तमा
 रुत्यवारणं ॥ शृंगारकेषुसर्वेषुआख्यातुविजयंमम ॥ २५ ॥ उत्तराचकुमारीभिर्वद्भोभिःपरिवारिता ॥ शृंगारवेषाभरणाप्रत्युद्यातुसुतंमम ॥ २६ ॥ वैशंपायन
 उवाच श्रुत्वाचेदंवचनंपार्थिवस्यसर्वंपुरंस्वस्तिकपाणिभूतं ॥ भेर्यश्चतूर्याणिचवारिजाश्चवेषैःपराद्भ्यैःप्रमदाःशुभाश्च ॥ २७ ॥ तथैवसूतैःसहमागधैश्चनां
 दीवाद्याःपणवास्तूर्यवाद्याः ॥ पुराद्विराटस्यमहाबलस्यप्रत्युद्ययुःपुत्रमनंतवीर्यं ॥ २८ ॥

तिमेदिनी ॥ २५ ॥ शृंगारवेषाभरणानाद्यरसवेषाभरणा शृंगारःसुरतेनाद्येइतिमेदिनी ॥ २६ ॥ स्वस्तिकंमंगलारार्त्तिकादिदधिदूर्वादिचपाणौयस्यतत्स्वस्तिकपाणि भूतंक्रद्धिमन् वारिजाःशंखाः ॥ २७ ॥
 नांदीवाद्याःमंगलवाद्यानि तूर्यवाद्याजयवाद्यानि ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ दृष्टेनत्वयासहकितवेनमयानदेवितव्यं ॥ ३१ ॥ अंतरेणविनापिद्यूतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मबंधोब्राह्मणाधम ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वयस्यत्वात्स
 वैशंपायनउवाच प्रस्थाप्यसेनांकन्याश्र्वगणिकाश्र्वस्वलंकृताः॥ मत्स्यराजोमहाप्राज्ञःप्रदृष्टइदमब्रवीत् ॥ २९ ॥ अक्षानाहरसैरंधिकंकघूतंप्रवर्त्ततां ॥ तंतथा
 वादिनंदृष्ट्वापांडवःप्रत्यभाषत ॥ ३० ॥ नदेवितव्यंदृष्टेनकितवेनेतिनःश्रुतं ॥ तंत्वामघमुदायुक्तंनाहंदेवितुमुत्सहे ॥ प्रियंतुतेचिकीर्षामिवर्त्ततांयंदिमन्यसे
 ॥ ३१ ॥ विराटउवाच स्त्रियोगावोहिरण्यंचयच्चान्यद्वसुकिंचन ॥ नमेकिंचित्पुरक्ष्यंतेअंतरेणापिदेवितुं ॥ ३२ ॥ कंकउवाच कितेघूतेनराजेंद्रबहु
 दोषेणमानद् ॥ देवनेवहवोदोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥ श्रुतस्तेयदिवाहृष्टःपांडवेयुधिष्ठिरः ॥ सराष्टसुमहत्स्फीतंभ्रातुंश्र्वत्रिदशोपमान् ॥ ३४ ॥ राज्यं
 हारितवान्सर्वतस्मात्घूतंनरोचये ॥ अथवामन्यसेराजन्दीव्यामयदिरोचते ॥ ३५ ॥ वैशंपायनउवाच प्रवर्त्तमानेघूतेतुमत्स्यःपांडवमब्रवीत् ॥ प
 श्यपुत्रेणमेयुद्धेतादृशाःकुरवोजिताः ॥ ३६ ॥ ततोब्रवीन्महात्मासएनंराजायुधिष्ठिरः ॥ बृहन्नलायस्ययंताकथंसनजयेद्युधि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तःकुपितोराजाम
 त्स्यःपांडवमब्रवीत् ॥ समंपुत्रेणमेपंडंब्रह्मबंधोप्रशंससि ॥ ३८ ॥ वाच्यावाच्यंनजानीषेनूनंमामवमन्यसे ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्कस्मान्नसविजेप्यति
 ॥ ३९ ॥ वयस्यत्वात्तुतेब्रह्मन्नपराधमिमंक्षमे ॥ नेदृशंतुपुनर्वाच्यंयदिजीवितुमिच्छसि ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरउवाच यत्रद्रोणस्तथाभीष्मोद्रौणिर्वैकर्त्तनः
 रूपः ॥ दुर्योधनश्र्वराजेंद्रस्तथान्येचमहारथाः ॥ ४१ ॥ मरुद्गणैःपरिवृतःसाक्षादपिभरुत्पतिः ॥ कोन्योबृहन्नलायास्तान्प्रतियुध्येतसंगतान् ॥ ४२ ॥ यस्यवाहु
 बलेतुल्योनभूतो नभविष्यति ॥ अतीवसमरंदृष्ट्वाहर्षोयस्योपजायते ॥ ४३ ॥ योऽजयत्संगतान्सर्वान्ससुरासुरमानवान् ॥ तादृशेनसहायेनकस्मात्सनविजे
 प्यते ॥ ४४ ॥ विराटउवाच बहुशःप्रतिषिद्धोसिनचवाचंनियच्छसि ॥ नियंताचेन्नविद्येतनकश्चिद्धर्ममांचरेत् ॥ ४५ ॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रकु
 पितोराजातमक्षेणाहनदृशं ॥ मुखेयुधिष्ठिरंकोपान्नैवमित्येवभर्त्सयन् ॥ ४६ ॥ बलवत्यतिविद्धस्यनस्तःशोणितमावहत् ॥ तदप्राप्तंमहींपार्थःपाणिभ्यांप्रत्य
 गृह्णत ॥ ४७ ॥ अवैक्षतसधर्मात्माद्रौपदीपार्श्वतःस्थितां ॥ साज्ञात्वातमभिप्रायंभर्तुंश्रित्तवशानुगा ॥ ४८ ॥
 स्यात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नियच्छसिनिगृह्णासि ॥ ४५ ॥ नैवंवाच्यमिति ॥ ४६ ॥ नस्तःनासिकातः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

नस्तनः नासिकानाडीतः तनोति देहं प्रथयतीति तच्छब्दो नाडीवचनः पुरीतनिशेते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ कुरुराजः युधिष्ठिरः कर्णकर्णे उपाजपत् उपांशु उक्तवान् ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अनेकायं व्ययं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ हेराजन्तेतवतत्कर्मनदूषयामि यत् अदूषकं परापवादहो न हन्यादन्यायितत् दूष्यमपिनदूषयामि यतः बलवंतं प्रभुं
 पात्रं गृहीत्वा सौवर्णजलपूर्णमनिंदितम् ॥ तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्सुस्त्रावनस्ततः ॥ ४९ ॥ अथोत्तरः शुभैर्गर्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ॥ अवकीर्यमाणः संहृष्टो
 नगरं स्वैरमागतः ॥ ५० ॥ सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ॥ आसाद्य भवनद्वारं पित्रे संप्रत्यवेदयत् ॥ ५१ ॥ ततो द्वास्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ॥
 बृहन्नला सहायश्च पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ५२ ॥ ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ॥ प्रवेश्यतामुभौ तूर्णदर्शने स्मुरहंतयोः ॥ ५३ ॥ क्षत्तारं कुरुराजस्तु श
 नैः कर्णमुपाजपत् ॥ उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ॥ ५४ ॥ एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितं ॥ यो ममांगे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ॥ अन्यत्र
 संग्रामगतान्न स जीवेत्कथंचन ॥ ५५ ॥ नमृष्याद्भृशसंकुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितं ॥ विराटमिह सामात्यं हन्यात्स बलवाहनं ॥ ५६ ॥ वैशंपायन उवाच ततो
 राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीं जयः ॥ सोभिवाद्यपितुः पादौ कंकंचाप्युपतिष्ठत् ॥ ५७ ॥ ततोरुधिरसंयुक्तमनेकाग्रमना गसं ॥ भूमावासी न मेकांते सैरंध्याप्र
 त्युपस्थितं ॥ ५८ ॥ ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ॥ केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतं ॥ ५९ ॥ विराट उवाच मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येता
 वदर्हति ॥ प्रशस्यमाने यच्छूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ६० ॥ उत्तर उवाच अकार्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाद्यतां ॥ मात्वां ब्रह्मविषं घोरं समूलमिह निदहेत्
 ॥ ६१ ॥ वैशंपायन उवाच सपुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटोराष्टवर्धनः ॥ क्षमयामास कौंतेयं भस्मच्छन्नमिवानलं ॥ ६२ ॥ क्षमयंतं तुराजानं पांडवः प्रत्यभाष
 त ॥ चिरं क्षांतमिदं राजन् मन्युर्विद्यते मम ॥ ६३ ॥ यदित्येतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम मनस्ततः ॥ सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथान संशयः ॥ ६४ ॥ नदूषयामि ते राज
 न्यद्वैह न्याददूषकं ॥ बलवंतं प्रभुराजन् क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ६५ ॥ वैशंपायन उवाच शोणिते तु व्यतिक्रान्तिप्रविवेश बृहन्नला ॥ अभिवाद्य विराटं तु कं
 कंचाप्युपतिष्ठत् ॥ ६६ ॥ क्षामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतं ॥ प्रशशंसत तो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ६७ ॥ त्वया दायादवानस्मि कैकेयी नं दिवर्धन ॥
 त्वयामे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ ६८ ॥

क्षिप्रं शीघ्रं दारुणं नृशंसं कर्म प्राप्नुयादेव लृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः कलयंतमिति पाठे जानंतमपि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ दायादवान् पुत्रवान् ॥ ६८ ॥

पदमिति पदंवाणनिपातस्थानंपदसहस्रेणलक्ष्यसहस्रार्थं हेत्वर्थेनृतीया सहस्रलक्ष्याणिवेद्भूमित्यर्थः चरन्बाणैःप्रचरन्एकमपिस्थानंनपराव्रुयात् नरिक्तंकुर्यात् युगपलक्ष्यसहस्रमुद्विश्यबाणैश्चरन्नेकमपि लक्ष्यंनजह्यादित्यर्थः पदंपदमितिपाठेसर्वंपदंनपराव्रुयात्सहस्रेणचरन्तित्यर्थात्पदसहस्रोद्देशेनेतिबोध्यं समागमःसंपामः॥६९॥७०॥७१॥७२॥ हतस्वाःहतधनाःवणिजइव सीदंतिभ्रूराइतिशेषः ॥७३॥

पदंपदसहस्रेणयश्चरन्नापराव्रुयात् ॥तेनकर्णेनतेतातकथमासीत्समागमः ॥६९॥मनुष्यलोकेसकलेयस्यतुल्योनविद्यते ॥ तेनभीष्मेणतेतातकथमासीत्समा गमः॥७०॥आचार्योवृष्णिवीराणांकौरवाणांचयोद्विजः॥सर्वक्षत्रस्यचाचार्यःसर्वशस्त्रभृतांवरः॥तेन्द्रोणेनतेतातकथमासीत्समागमः ॥७१॥आचार्यपुत्रो यःशूरःसर्वशस्त्रभृतामपि ॥ अश्वत्थामेतिविख्यातस्तेनासीत्संगरःकथं ॥७२॥रणेयंप्रेक्ष्यसीदंतिहतस्वांवणिजायथा ॥ कृपेणतेनतेतातकथमासीत्समागमः ॥७३॥पर्वतयोभिविध्येतराजपुत्रोमहेपुभिः॥दुर्योधनेनतेतातकथमासीत्समागमः॥७४॥अवगाढाद्विपंतोमेसुखोवातोभिवातिमां॥यस्त्वंधनमथाजैर्षीःकुरु भिर्ग्रस्तमाहवे ॥७५॥तेपांभयाभिपन्नानांसर्वपांवलशाालिनां ॥ नूनंप्रकाल्यतान्सर्वास्त्वयायुधिनरर्षभ ॥ आच्छिन्नंगोधनंसर्वशार्दूलेनामिपंयथा ॥७६॥ इतिश्री०म०वि०प०गोहरणप०विराटोत्तरसंवादेऽष्टषष्ठितमोऽध्यायः॥६॥ ॥७७॥उत्तरउवाच नमयानिर्जितागावोनमयानिर्जिताःपरे॥कृतंतत्सक लंतेनदेवपुत्रेणकेनचित् ॥१॥सहिभीतंद्रवंतंमादेवपुत्रोन्यवर्त्तयत् ॥ सचापिपुद्रथोपस्येवजसन्नहनोयुवा ॥२॥तेनतानिर्जितागावःकुरवश्चपराजिताः ॥ तस्यतत्कर्मवीरस्यनमयाताततत्कृतं ॥३॥सहिशारहतंद्रोणद्रोणपुत्रंचपडुथा ॥ सतुपुत्रंचभीष्मंचचकारविमुखान्शरैः ॥४॥दुर्योधनंविकर्णंचसनागमि वयूथपं ॥ प्रभग्नमब्रवीद्गीतराजपुत्रंमहाबलः ॥५॥नहास्तिनपुरेत्राणंतवपश्यामिकिंचन ॥ व्यायामेनपरीप्सस्वजीवितंकौरवात्मज ॥६॥नमोक्ष्यसेपला यंस्त्वंराजनयुद्धेमनःकुरु ॥ पृथिवींभोक्ष्यसेजित्वाहतोवास्वर्गमाप्स्यसि ॥७॥सनिवृत्तो नरव्याघ्रोमुंचन्वज्रनिभान्शरान् ॥ सचिवैःसंवृतोराजारथेनागइव श्वसन् ॥८॥तंदृष्ट्वारोमहर्षोभूद्रूकंपश्वमारिप ॥ सतत्रसिंहसंकाशमनीकंव्यधमच्छरैः ॥९॥तत्प्रगुधरथानीकंसिंहसंहननोयुवा ॥ कुरुंस्तान्प्रहसनरांज न्संस्थितान्हतवाससः ॥१०॥एकनतेनवीरेणपडुथाःपरिनिर्जिताः ॥ शार्दूलेनेवमत्तेनयथावनचरासृगाः ॥११॥विराटउवाच कसवीरामहाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः ॥ योमेधनमथाजैर्षीकुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥१२॥

॥७४॥अवगाढाःपराभूताः॥७५॥प्रकाल्यनिर्जित्य ॥७६॥ इतिविराटप०न०भारतभा०अष्टषष्ठितमोऽध्यायः॥६॥८॥ नमयेति ॥१॥२॥३॥४॥५॥व्यायामेननित्यदेशांतरसंचारेण एतेनसदेवपुत्रस्तेषांअपेपिनाशंकरिष्यतीतिसूचितं ॥६॥७॥८॥ रोमहर्षोभून्ममेतिशेषः ॥९॥१०॥११॥१२॥

॥१३॥१४॥ सत्रेणव्याजेन ॥१५॥१६॥१७॥ मंत्रयित्वेति युधिष्ठिरेयुधिष्ठिरविषयेइतिकर्तव्यतांअपेकर्तुमिष्टांभद्रासनेराज्ञउपवेशनादिरूपांक्रियांउत्तरेणसहमंत्रयित्वातथायथामंत्रतत्तांव्यदधादित्यु
 भयोरन्वयः हेराजनृजनमेजय ॥१८॥ प्रहृष्टाअभूवन्नितिशेषः॥१९॥ इतिविराटप० नैल० भारतभा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ ॥७॥ ततइति॥ १॥२॥धिष्ण्येषुआयतनेषु॥४॥ ५॥ ६॥
 इच्छामितमहंद्रुंमर्चितुंचमहावलं ॥ येनमेत्वंचगावश्चरक्षितादेवसूनुना ॥१३॥ उत्तरउवाच अंतर्धानंगतस्तत्रदेवपुत्रोमहाबलः ॥ सतुश्वोवापश्चो
 वामन्येप्रादुर्भविष्यति ॥१४॥ वैशंपायनउवाच एवमाख्यायमानंतुच्छन्नंसत्रेणपांडवं ॥ वसंतंतत्रनाज्ञासीद्विराटोवाहिनीपतिः ॥१५॥ ततःपार्यो
 भ्यनुज्ञातोविराटेनमहात्मना ॥ प्रददौतानिवासांसिविराटदुहितुःस्वयं ॥१६॥ उत्तरातुमहार्हाणिविविधानिनवानिच ॥ प्रतिगृह्याभवत्प्रीतातानिवासांसिभा
 मिनी ॥१७॥ मंत्रयित्वातुकोत्तरेणमहात्मना ॥ इतिकर्तव्यतांसर्वाराजन्यार्थेयुधिष्ठिरे ॥१८॥ ततस्तथातद्व्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सहपुत्रेणमत्स्यस्य
 प्रहृष्टाभरतर्षभाः ॥१९॥ इतिश्रीम०विराटप०गोहरणप०विराटोत्तरसंवादेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ समाप्तंगोहरणपर्व ॥७॥ अथवैवा
 हिकपर्व वैशंपायनउवाच ततस्तृतीयेदिवसेभ्रातरःपंचपांडवाः ॥ स्नाताःशुक्लांबरधराःसमयेचरितव्रताः ॥१॥ युधिष्ठिरंपुरस्कृत्यसर्वाभरणभूषिताः ॥ द्वा
 रिमत्तायथानागाभ्राजमानामहारथाः ॥२॥ विराटस्यसभांगत्वाभूमिपालासनेष्वथ ॥ निषेदुःपावकप्रख्याःसर्वेधिष्ण्येष्विवाग्रयः ॥३॥ तेषुतत्रोपविष्टे
 षुविराटःपृथिवीपतिः ॥ आजगामसभांकर्तुराजकार्याणिसर्वशः ॥४॥ श्रीमतःपांडवानदृष्ट्वाज्वलतःपावकानिव ॥ मुहूर्त्तमिवचध्यात्वासरोपःपृथिवीपतिः
 ॥५॥ अथमत्स्योब्रवीत्कंकं देवरूपमिवस्थितं ॥ मरुद्गणैरुपासीनंत्रिदशानामिवेश्वरं ॥६॥ सकिलाक्षातिवापस्त्वंसभास्तारोमयावृतः ॥ अथराजासनेक
 स्मादुपविष्टस्त्वलंरुतः ॥७॥ वैशंपायनउवाच परिहासेप्सयावाक्यंविराटस्यनिशम्यतत् ॥ स्मयमानोर्जुनोराजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥८॥ अर्जुन
 उवाच इंद्रस्यार्द्धासनंराजन्नयमारोढुमर्हति ॥ ब्रह्मण्यःश्रुतवांस्यागीयज्ञशीलोदृढव्रतः ॥९॥ एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः ॥ एषबुद्ध्याधिकोलोके
 तपसांचपरायणं ॥१०॥ एषोस्त्रंविधिंवेत्तित्रैलोक्येसचराचरे ॥ नचैवान्यःपुमान्वेत्तिनवेत्स्यतिकदाचन ॥११॥ नदेवानासुराःकेचिन्नमनुष्यानराक्षसाः ॥ गं
 धर्वयक्षप्रवराःसकिंनरमहोरगाः ॥१२॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः ॥ पांडवानामतिरथोयज्ञधर्मपरोवशी ॥१३॥ महर्षिकल्पोराजर्षिःसर्वलो
 केषुविश्रुतः ॥ बलवान्धृतिमान्दक्षःसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ धनैश्चसंचयैश्चैवशक्रवैश्रवणोपमः ॥१४॥ यथामनुर्महातेजालोकानांपरिरक्षिता ॥ एवमेषम
 हातेजाःप्रजानुग्रहकारकः ॥१५॥ अक्षातिवापः अक्षान्अतिवपती तितथायूतक्यरी ॥ परिहासेप्सयासनिदोपालंभमपेक्ष्ययद्विराटस्यवाक्यंतन्निशम्य ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

॥१६॥ अस्य इवेत्यत्रसंधिरविवक्षितः उपमेयद्वयस्योपमाद्वयसूचनं एकेनापि इवशब्देन भवति तथाप्यत्र स्पष्टार्थं पुनरिवग्रहणं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अब्रुवन् अस्तुवन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शीघ्रंतीव्रं
 अयंकुरूणां मृषभोधर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ १६ ॥ संसरंति दिशः सर्वा यशसोस्य इवांशवः ॥ उदितस्येव सूर्यस्य ते
 जसोनुगभस्तयः ॥ १७ ॥ एनं दशसहस्राणि कुंजराणां तरस्विनां ॥ अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ १८ ॥ त्रिंशदेवंसहस्राणि रथाः कांचनमालि
 नः ॥ सदश्वैरूपसंपन्नाः पृष्ठतोनुययुस्तदा ॥ १९ ॥ एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ अब्रुवन्मागधैः सार्द्धं पुराशक्रमिवर्षयः ॥ २० ॥ एनं नित्यमुपासंत
 कुरवः किंकरायथा ॥ सर्वे च राजन राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ २१ ॥ एष सर्वांन्महीपालान्करदान्समंकारयत् ॥ वैश्यानिवमहाभागो विवशान्स्ववशानपि
 ॥ २२ ॥ अष्टाशीति सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ॥ उपजीवंति राजानमेनं सुचरितव्रतं ॥ २३ ॥ एष वृद्धाननाथांश्चपंगूनंथांश्चमानवान् ॥ पुत्रवत्यालथामा
 सप्रजाधर्मैण वैविभुः ॥ २४ ॥ एष धर्मदमेचैव क्रोधे चापि जितव्रतः ॥ महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ २५ ॥ शीघ्रं तापेन चैतस्य तप्यते ससुयोधनः
 सगणः सहकर्णेन सौवलेनापि वा विभुः ॥ २६ ॥ न शक्यं तेत्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ॥ एष धर्मपरो नित्यमानुशंस्यश्च पांडवः ॥ २७ ॥ एवं युक्ते महाराजः
 पांडवः पार्थिवर्षभः ॥ कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ २८ ॥ इति श्रीम० विराटप० वैवाहिकप० पांडवप्रकाशे समलितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥
 विराटुवाच यद्येपराजा कौरव्यः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ कतमोस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो वली ॥ १ ॥ नकुलः सहदेवो वा द्रौपदीवायशस्विनी ॥ यदा घूत
 जिताः पार्थानप्राज्ञायंतते क्वचित् ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच यएष वल्लवो ब्रूते सूदस्तवनराधिप ॥ एष भीमो महाराज भीमवेगपराक्रमः ॥ ३ ॥ एष क्रोधवशान्दत्त्वा
 पर्वतगंधमादने ॥ सौगंधिकानि दिव्यानि रुष्णार्थं समुपाहरत् ॥ ४ ॥ गंधर्व एष वै हंता कीचकानां दुरात्मनां ॥ व्याघ्रान् वृक्षान् वराहांश्च हतवांस्त्रीपुरेतव ॥ ५ ॥ यश्चा
 सीदश्च बंधस्तेन कुलोयं परंतपः ॥ गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६ ॥ शृंगारवेषाभरणौरूपवंतौ यशस्विनौ ॥ महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ॥ ७ ॥
 एषापन्नपलाशाक्षीसुमध्याचारुहासिनी ॥ सैरंध्रौ द्रौपदीराजं न्यस्यार्थं कीचकाहताः ॥ ८ ॥ अर्जुनो हं महाराज व्यक्तं तेश्रोत्रमागतः ॥ भीमादवरजः पार्थोयमा
 भ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९ ॥ उपिताः स्मो महाराज सुखंतव निवेशने ॥ अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच यदार्जुनेन ते वीराः कथि
 ताः पंचपांडवाः ॥ तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ॥ ११ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति विराटप० नै० भा० समलितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यदीति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ प्रचंडघोणः पृथुनासिकः घोणाकंधरेत्यपि ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अभिपन्नोऽपराधं कृतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 पुनरेव चतान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तरः ॥ १२ ॥ उत्तर उवाच यएष जांबूनदं शुद्धगौरतनुर्महान् सिंह इव प्रवृद्धः ॥ प्रचंडघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताघायत्नाक्षः
 कुरुराज एषः ॥ १३ ॥ अयं पुनर्मत्तगर्जेन्द्रगामी प्रतप्तचांमीकरशुद्धगौरः ॥ पृथ्वायतांसो गुरुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यतपश्यतैनं ॥ १४ ॥ यस्त्वेव पार्श्वेस्य महाधनु
 म्मानुश्यामो युवावारणयूथपोपमः ॥ सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोर्जुन एष वीरः ॥ १५ ॥ राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमौ तु यमाविमौ विष्णुमहेंद्रकल्पौ ॥
 मनुष्यलोके सकले समोस्ति यो न रूपेण बलेन शीले ॥ १६ ॥ आभ्यां तु पार्श्वे कनकोत्तमांगीयैः पाप्रभामूर्तिमतीव गौरी ॥ नीलोत्पलाभासुरदेवतेवरुष्णास्थिता
 मूर्तिमतीवलक्ष्मीः ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच एवं निवेद्य तान्पार्थान्पांडवान्पंचभूपतेः ॥ ततोर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ॥ १८ ॥ उत्तर उवाच
 अयं स द्विपताहंता मृगाणामिव केसरी ॥ अचरद्रथदं देपुनिघ्नं स्तांस्तान् वरान् रथान् ॥ १९ ॥ अनेन विद्धो मातंगो महानेके पुणाहतः ॥ सुवर्णकक्षः संग्रामे दंताभ्याम
 गमन्महीं ॥ २० ॥ अनेन विजिता गावोजिता श्वं कुरवो युधि ॥ अस्य शंखप्रणादेन कर्णौ मेव धिरीकृतौ ॥ २१ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वामत्स्य
 राजः प्रतापवान् ॥ उत्तरं प्रत्युवाचे दमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ २२ ॥ प्रसादनं पांडवस्य प्राप्तकालं हिरोचये ॥ उत्तरांच प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ॥ २३ ॥ उत्तर
 उवाच आर्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतं ॥ पूज्यं तां पूजनाहं श्वमहाभागाश्च पांडवाः ॥ २४ ॥ विराट उवाचे अहं खल्वपि संग्रामेशत्रूणां वश
 मागतः ॥ मोक्षितो भीमसेनेन गावश्चापि जितास्तथा ॥ २५ ॥ एते पांवाहुवीर्येण अस्माकं विजयो मृधे ॥ एवं सर्वे सहामात्याः कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ प्रसादयामो
 भद्रं ते सानुजं पांडवप्रभं ॥ २६ ॥ यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ॥ क्षंतुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्स्वैः पांडवः ॥ २७ ॥ वैशंपायन उवाच ततो विराटः
 परमाभितुष्टः समेत्य राजा समयंचकार ॥ राज्यंच सर्वं विससर्ज तस्मै सदंडकोशंसपुरं महात्मा ॥ २८ ॥ पांडवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ॥ धनं जयंपुर
 स्तुत्यदिष्ट्यादिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ३० ॥ नात्प्यदृशनेते पां विराटो वा
 हिनीपतिः ॥ स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ दिष्ट्या भवंतः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ॥ दिष्ट्या संपालितं कृच्छ्रमज्ञातं वैदुसत्मभिः ॥ ३२ ॥

समेत्यपुत्रेण सह समयंचकार विससर्जददौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥३३॥ औपयिकः उचितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति विराटप० नै० भारतभा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ किमर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ याशंका भवेत्सास्थाने उचिता अयमहं नैव दुहितां निर्मन्त्रये
 स्नुपात्वेन याचे दुहिता दुर्हिता दूरे हिते तियास्केन निरुक्तत्वात् वर्णविकारेण दुहिताशब्द आकारांतोप्यस्ति ॥ ४ ॥ एवं च स्नुपात्वेन एनां वरयतो मे ब्रह्मचर्यं शुद्धिरपि भविष्यतीत्याह शुद्ध इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभि
 इदं चराज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किंचन ॥ प्रतिगृह्णतु तत्सर्वं पांडवा अविशंकया ॥ ३३ ॥ उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनं जयः ॥ अयं त्व्यौपयिको भर्ता तस्याः पु
 रुषसत्तमः ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा धर्मराजः पार्थमैक्षद्वनं जयं ॥ इक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रामत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुपां दुहितरंतव ॥ युक्तश्चा
 वां हि संबंधो मत्स्यभारतयोरपि ॥ ३५ ॥ इति श्रीम० विराटपर्वणि वैवाहिकप० उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ विराट उवाच
 किमर्थं पांडवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ॥ प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामि हेच्छसि ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच अंतःपुरे हमुपितः सदा पश्यन् सुतांतव ॥ रहस्यं च प्रका
 शं च विश्वस्तां पितृवन्मयि ॥ २ ॥ प्रियो ब्रह्मन्मश्वासं नर्त्तको गीतको विदः ॥ आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३ ॥ वयस्थया तयाराजन् सहसं वत्सरोपि
 तः ॥ अतिशंका भवेत्स्थाने तव लोकस्य वा विभो ॥ तस्मान्निमंत्रयेऽयं तं दुहितां मनुजाधिप ॥ ४ ॥ शुद्धो जितेन्द्रियो दांतस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥ ५ ॥ स्नुपायां
 दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ॥ अत्र शंकां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ अभिशपादहं भीतो मिथ्या वादात्परंतप ॥ स्नुपार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि
 ते सुतां ॥ ७ ॥ स्वस्वीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशि शुर्यथा ॥ दयितश्च क्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु चकोविदः ॥ ८ ॥ अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशांपते ॥ जामाता तव
 युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९ ॥ विराट उवाच उपपन्नं कुरुश्रेष्ठ कुंतीपुत्रे धनं जये ॥ य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पांडवः ॥ १० ॥ यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ
 क्रियतां तदनंतरं ॥ सर्वे कामाः समृद्धामे संबंधीयस्य मेर्जुनः ॥ ११ ॥ वैशंपायन उवाच एवं ब्रुवति राजेंद्रे कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अन्वशासत्संयोगं सम
 ये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ ॥ ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवं च भारत ॥ प्रेषयामास कौतियो विराटश्च महीपतिः ॥ १३ ॥ ततस्त्रयादशो वर्षे निवृत्ते पंचपांडवाः ॥ उपप्लुव्यं वि
 राटस्य समपद्यंत सर्वशः ॥ १४ ॥

शापात् भार्यार्थं प्रतिपहेऽनयोः प्रागेव संबंध आसीदिति कल्पयतो लोकस्य दुर्वाक्यभयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्वशासत् आज्ञापितवान् संयोगं विवाहसंबंधं ॥ १२ ॥ प्रेषयामास आह्वानार्थं
 दूतानिति शेषः ॥ १३ ॥ उपप्लुव्यं विराटनगरसमीपस्थनगरांतरं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाइत्यपिपाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुरानानाद्रव्यसाररूपंमद्यं वैरेयंक्षररूपंमद्यं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 अभिमन्युंचवीभत्सुरानिनायजनार्दनं ॥ आनर्त्तंभ्योपिदाशार्हानानयामासपांडवः ॥ १५ ॥ काशिराजश्चशैव्यश्चप्रीयमाणौयुधिष्ठिरे ॥ अक्षौहिणीभ्यांसहि
 तावागतौपृथिवीपती ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्याचसहितोयज्ञसेनोमहाबलः ॥ द्रौपद्याश्चसुतावीराःशिखंडीचापराजितः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्चदुर्धर्षःसर्वशस्त्रभृतां
 वरः ॥ समस्ताक्षौहिणीपालायज्वानोभूरिदक्षिणाः ॥ वेदावभृथसंपन्नाःसर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥ तानागतानभिप्रेक्ष्यमत्स्योधर्मभृतांवरः ॥ पूजयामास
 विधिवत्सभृत्यवलवाहनान् ॥ १९ ॥ प्रीतोभवदुहितरंदत्वातामभिमन्यवे ॥ ततःप्रत्युपयातेपुपार्थिवेपुततस्ततः ॥ २० ॥ तत्रागमद्वासुदेवोवनमालीहलायु
 धः ॥ कृतवर्माचहादिंक्र्योयुयुधानश्चसात्यकिः ॥ २१ ॥ अनाधृष्टिस्तथाक्रूरःसांवोनिश्रुण्वच ॥ अभिमन्युमुपादायसहमात्रापरंतपाः ॥ २२ ॥ इंद्रसेनादय
 श्वैवरथैस्तैःसुसमाहितैः ॥ आययुःसहिताःसर्वेपरिसंवत्सरोपिताः ॥ २३ ॥ दशनांगसहस्राणिहयानांचदशायुतं ॥ रथानामर्बुदंपूर्णनिखर्वचपदातिनां ॥ २४ ॥
 वृष्णयंधकाश्चवहवोभोजाश्चपरमौजसः ॥ अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलवासुदेवंमहाद्युतिं ॥ २५ ॥ पारिवर्हददौरुणाःपांडवानांमहात्मनां ॥ स्त्रियोरत्नानिवासांसिपृथ
 क्पृथगनेकशः ॥ ततोविवाहोविधिवद्वधेमत्स्यपार्थयोः ॥ २६ ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चगोमुखाडंबरास्तथा ॥ पार्थैःसंयुज्यमानस्यनेदुर्मत्स्यस्यवेश्मनि ॥ २७ ॥
 उच्चावचान्मृगान्जघ्नुर्मध्यांश्चशतशःपशून् ॥ सुरामैरेयपानानिप्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २८ ॥ गायनाख्यानशीलाश्चनटवैतालिकास्तथा ॥ स्तुवंतस्तानुपाति
 ष्टन्सूताश्चसहमागधैः ॥ २९ ॥ सुदेष्णांचपुरस्कृत्यमत्स्यानांचवरस्त्रियः ॥ आजग्मुश्चारुसर्वांग्यःसुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ ३० ॥ वर्णोपपन्नास्तानार्योरूपवत्यः
 स्वलंकृताः ॥ सर्वाश्चाभ्यभवन्कृष्णारूपेणयशसाश्रिया ॥ ३१ ॥ परिवार्योत्तरांतास्तुराजपुत्रीमलंकृतां ॥ सुतामिवमहेंद्रस्यपुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३२ ॥ तांप्र
 युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ प्रतिगृह्यचतांपार्थःपुरस्कृत्यजनार्दनं ॥ विवाहंकारयामाससौभद्रस्यमहात्मनः ॥ ३५ ॥ तस्मैसप्तसहस्राणिहयानांवातरंहसां ॥ द्वेचनागश
 तेमुख्येप्रादाद्दुधनंतदा ॥ ३६ ॥ हुत्वासम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वाद्विजन्मनः ॥ राज्यंवलंचकोशंचसर्वमात्मानमेवच ॥ ३७ ॥
 अभ्यभवन्अभिभूताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मानमेवचप्रादादितिपूर्वेणान्वयः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्य कर्तुं भारतभावदीपे विराटपर्वार्थप्रकाशे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

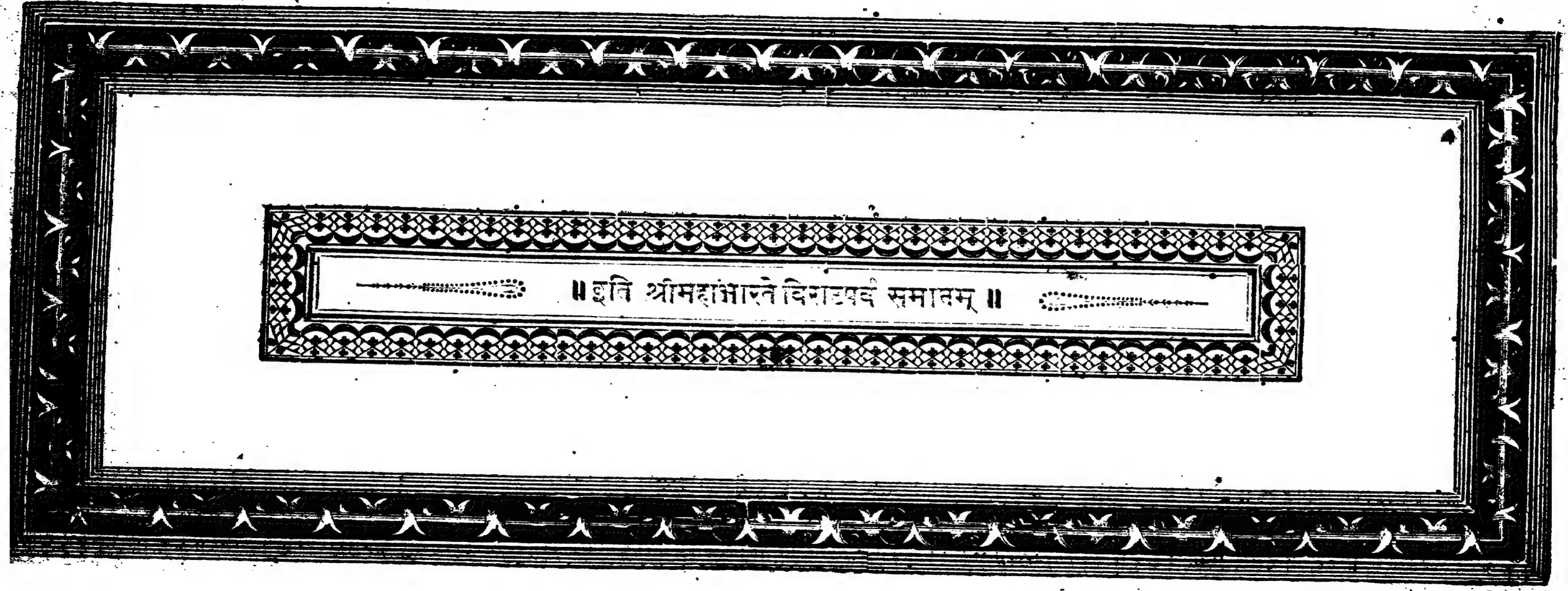
॥ ७३ ॥

कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३८ ॥ गोसहस्राणिरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ भूषणानि च मुख्यानि याना
निशयनानि च ॥ ३९ ॥ भोजनानि च लह्यानि पानानि विविधानि च ॥ तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनायुतं ॥ नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ४० ॥ इति
श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि वैवाहिकप० उत्तराविवाहे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ समाप्तं च दं विराटपर्व ॥ ७३ ॥
परं उद्योगपर्व तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ वैशंपायन उवाच कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरास्तदाभिमन्योर्मुदिताः स्वपक्षाः ॥ विश्रम्य रात्रावुपसिप्रतीताः संभां
विराटस्य ततो भिजग्मुः ॥ १ ॥ श्रुत्वा वैराटकं पर्ववासांसि विविधानि च ॥ हिरण्यं धान्यं गावश्च दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ १ ॥ प्रीतये देवतानां विदद्याद्वै द्विजमुख्यं के ॥
वाचके तु सुसंतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ २ ॥ ब्राह्मणान् भोजयेच्छुक्त्या पायसैः सर्पिषासितैः ॥ एवं श्रुते च वैराटे सम्यक्फलमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥

अत्र विराटपर्वणि अध्यायानां श्लोकानां च व्यासोक्तसंख्याधिकसंख्यादृश्यते लिपिकरप्रमादात् कुत्र कुत्राधिक्यं जातं तन्निश्चयोन भवतीति ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

इदं विराटपर्वं मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतरुष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८४

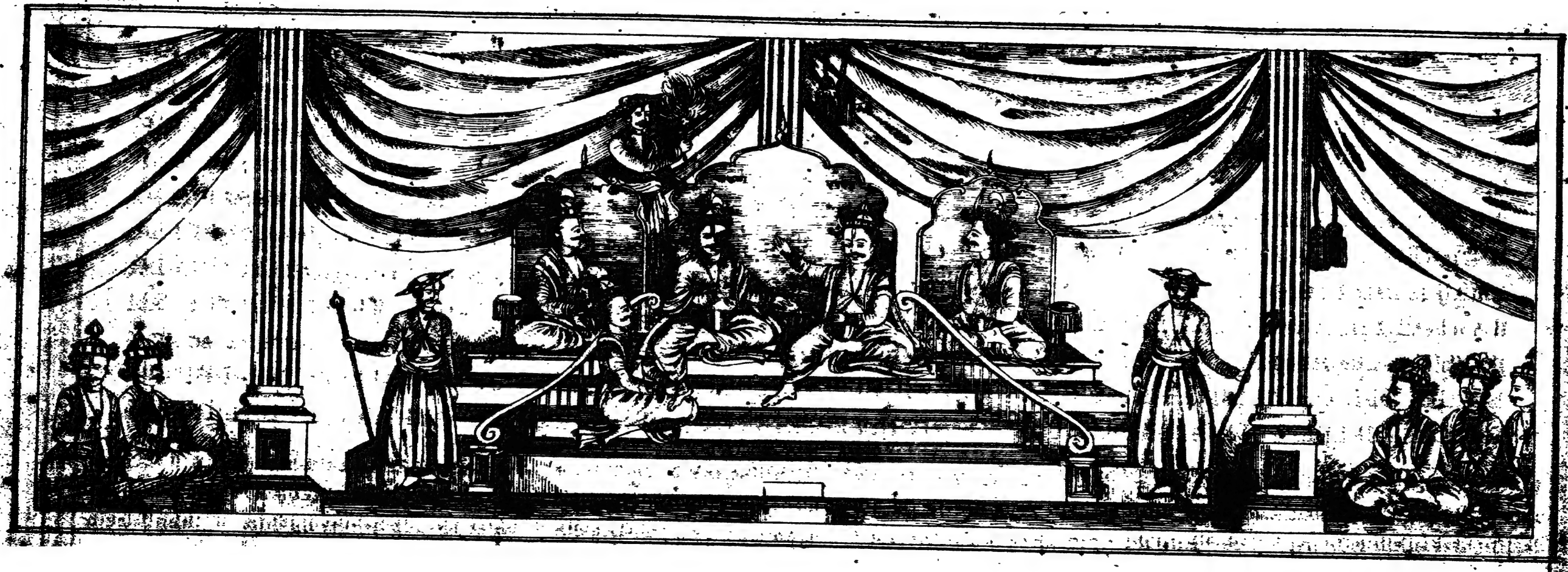
॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते उद्योगपर्व प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमन्नोपालमानम्यश्रीलक्ष्मणपदानुगः ॥ नीलकंठोभावदीपंकरोत्युद्योगपर्वणि ॥ १ ॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्थाधीरेशगंगाधरनीलकंठः ॥ धितामणिःसांबस्तिवध्वपुज्यादिरां
तुसर्गैर्गुरवोमणिवे ॥ २ ॥ आस्तेसारमुद्योगमितिद्वानुशासनं ॥ अतोविस्तरतस्तत्रव्याख्यानमुपपद्यते ॥ ३ ॥ अजिमन्योःस्वपक्षाः यादवपांडवाद्याः तस्यैवविवाहंकृत्वामुदित्तअशूनचित्तिरोषः प्रती
ताःप्रबुद्धाः ॥ १ ॥ मणयोमुक्ताप्रवालादयःतेषांप्रवेकोजालादिरूपःसमूहःतेन उत्तमरत्नैःहीरपद्मरागाद्यैश्चित्रा मणिःस्त्रीपुंसयोरश्मजातौमुक्तादिकैश्चपीतिमेदिनी ॥ ३ ॥ आविशतामुपविष्टौ पि

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच कृत्वाविवाहंतुकुरुप्रवीरा
स्तदाऽजिमन्योर्मुदिताःस्वपक्षाः ॥ विश्रम्यरात्रावुषसिप्रतीताःसभांविराटस्यततोऽभिजम्मुः ॥ १ ॥ सभातुसामत्स्यपतेःसमृद्धामणिप्रवेकोत्तमरत्नचि
त्रा ॥ न्यस्तासनामाल्यवतीसुगंधातामभ्ययुस्तेनरसजटद्वाः ॥ २ ॥ अथासनान्याविशतांपुरस्तादुभौविराट्द्रुपदौनरेद्रौ ॥ वृद्धौचमान्यौपृथिवीपतीर्ना
पित्रासमंशमजनार्दनौच ॥ ३ ॥ पांचालराजस्यसमीपतस्तुशिनिप्रह्वीरःसहरौहिणेयः ॥ मत्स्यस्यराज्ञस्तुसुसन्निकृष्टोजनार्दनश्चैवयुधिष्ठिरश्च ॥ ४ ॥
सुतांश्चसर्वेद्रुपदस्यराज्ञोभीमार्जुनौमाद्रवतीसुतौच ॥ प्रद्युम्नसांबौचयुधिप्रवीरौविराट्पुत्रैश्चसहाजिमन्युः ॥ ५ ॥ सर्वेचशूराःपितृभिःसमानावीर्येणरू
पेणबलेनचैव ॥ उपाविशान्द्रौपदेयाःकुमाराःसुवर्णचित्रेषुवरासनेषु ॥ ६ ॥ तथोपविष्टेषुमहारथेषुविराजमानाभ्ररणांबरेषु ॥ रराजसाराजवतीसमृद्धाग्र
हेरिचयौर्विमलैरुपेता ॥ ७ ॥ ततःकथास्तेसमवाययुक्ताःकृत्वाविचित्राःपुरुषप्रवीराः ॥ तस्युर्मुहूर्त्तपरिचिंतयंतःकृष्णानृपास्तेसमुदीक्षमाणाः ॥ ८ ॥ क
थांतमासाद्यचर्माधवेनसंघट्टिताःपांडवकार्यहेतोः ॥ तेराजसिंहाःसहितात्पृष्वन्वांक्यंमहार्थंसुमहोदयंच ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णउवाच सर्वैर्भवद्भिर्वि
दितंयथाऽयंयुधिष्ठिरःसौबलेनाक्षवत्यां ॥ जितोनिकृत्याऽपहतंचराज्यंवनप्रवासेसमयःकृतश्च ॥ १० ॥ शकैर्विजेतुंतरसामहींचसत्येस्थितैःसत्यरथैर्य
थावत् ॥ पांडोःसुतैस्तद्व्रतमुग्ररूपंवर्षाणिषट्सप्तचचीर्णमथ्यैः ॥ ११ ॥ त्रयोदशश्चैवसुदुस्तरोऽयमज्ञायमानैर्भवतांसमीपे ॥ क्लेशानसत्यान्विविधां
नूंसहद्विर्महात्मभिश्चापिवनेनिविष्टं ॥ १२ ॥

त्रावसुदेवेन ॥ ३ ॥ रौहिणेयःबलरामः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संघट्टिताःसन्नद्धीकृताः महार्थंसारार्थं महोदयंश्रे
ष्ठफलं ॥ ९ ॥ अक्षवत्यांपूतक्रीडायां ॥ निकृत्याच्छलेन समयःपणः ॥ १० ॥ सत्यरथैःसत्पृथिव्यमेजांसि त्यन्त्वापवाकाशौ उग्रयज्ञअकुण्डितोरथोयेषतैरितिमध्यमपदलोपेनसमासः सत्यंरथव
दासेदुयोम्यंयेषांवा ॥ पाठांतरेसत्यैकप्रियैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ कुतूषेणामुच्छेत् तद्वामवार्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनामयंकुशलं यत्तुघनादिकं स्वयमेव समाहृतं न पित्रादिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पारयित्वेति पादे समाप्य ॥ २० ॥ अ
 तोराज्यार्द्रसनात् कार्ये राज्यालाभनिमित्तं तैर्वात्तराष्ट्रैः कृतं विकारं अपकारं निशम्य ज्ञात्वा तान्यां वान् ॥ २१ ॥ यद्विद्वान्बाधेयुः तर्हितेऽपितान्कौरवान्हन्युः इमे पांडवाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 एतैः परप्रेष्यनियोगयुक्तैस्त्रिंशत्संस्वकुलेन राज्यं ॥ एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ॥ १३ ॥ तच्चिंतय ध्वंकुरु पुंगवानां धर्म्यं च यु
 क्तं च यशस्कं च ॥ अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ॥ १४ ॥ धर्मार्थयुक्तं तु महीपति त्वंग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ पित्र्यं हिराज्यं
 विदितं नृपाणां यथाऽपरुष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ॥ १५ ॥ मिथ्योपचारेण यथात्यनेन रुद्धं महत्यात्मसत्त्वरूपं ॥ न चापि पार्यो विजितोरणे तैः स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पु
 कुंतीसुतामाद्ववती सुतो च ॥ बालास्त्वमेतैर्विविधैरुपायैः संप्रार्थिता हंतुं ममित्रसंघैः ॥ १६ ॥ तथाऽपि राजा सहितः सुहृद्भिरभीषतेऽनामयमेव तेषां ॥ यत्तु स्वयं पांडुसुतैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन् प्रपीड्या ॥ १७ ॥ अतस्त्वार्ययं ते पुरुषप्रवीराः
 पांचलो भंसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापियुधिष्ठिरस्य ॥ १९ ॥ संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां मतिकुरुध्वंसहिताः पृथक् ॥ इमे च सस्येऽभिरताः सदैव वंपालयि
 त्वा समयं यथावत् ॥ २० ॥ अतोऽन्यथा तैस्त्र्यचर्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ तैर्विप्रकारं च निशम्य कार्ये सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ॥ २१ ॥ पु
 त्राशापयतेयुरेव ॥ दुर्योधनस्यापि मत्तं यथा च ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ॥ २३ ॥ अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात्समारभ्य तमं मतं वः ॥ तस्मादिवोग
 क्तं समं च ॥ २५ ॥ समाददेवाक्यमथाग्रजोऽस्य संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने प्रथमोऽ
 ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ बलदेव उवाच श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ॥ अजातशत्रोश्च हितं हितं च दुर्यो
 धनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १ ॥ अर्थहिराज्यस्य विस्तृत्य वीराः कुंतीसुतास्तस्य कृते यतंते ॥ प्रदाय चार्थं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरवीवमोदेत् ॥ २ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठ्ये ज्ञानतन्त्रावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ अर्थहिराज्यस्य विस्तृत्य तस्य कृते अर्थस्वरज्यस्यार्थे ॥ १ ॥

संज्ञं राज्यादौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलं चतुरंगं निमगोपीति शालते उभे प्रधानं येषां श्रुतेन कालेन च वृद्धाः वृत्ता इति पाठे श्रुतं कालं सर्वसंहारकं चैते ॥ ६ ॥ समाप्तेषु सभायाभिनिशेषः ॥ ७ ॥
 वाक्यमेवाह सर्वास्विति सर्वथाऽपि तेषां न कोप्याः भवद्विरिति शेषः सोऽर्थोपस्तः वनवासादिप्रतिज्ञानिस्तीर्णेत्यर्थः बलं सत्यपालने सायर्थ्यं पूर्वकोपिताद्यपि अतः परं न कोप्या इति भावः ॥ ८ ॥

लुब्धवाहिराज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ॥ ध्रुवं प्रशांताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशांतिश्च हितं प्रजानां ॥ ३ ॥ दुर्योधनस्यापि मत्तं च वेत्तुं कुं च वा
 न्यानि युधिष्ठिरस्य ॥ प्रियं च मे स्याद्यदितत्र कश्चिद्भजेच्छुभार्थं कुरुपांडवानां ॥ ४ ॥ स भीष्ममामंभ्यं कुरुप्रवीरवैचित्रवीर्यं च महानुभावं ॥ द्रोणं संपुत्रं विदु
 रं च पंचगांधारराजं च ससूतपुत्रं ॥ ५ ॥ सर्वे च येऽन्ये घृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधानानिष्कमप्रधानाः ॥ स्थितांश्च यमेषु तथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकांसुवृद्धाः
 ॥ ६ ॥ सुतेषु सर्वेषु समागतेषु पौरुषेषु च संगतेषु ॥ ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुंतीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७ ॥ सर्वास्वस्थासु च तेन कोप्याग्र
 सोऽहिसोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ॥ प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य घृते प्रसक्तं हतं च राज्यं ॥ ८ ॥ विचार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्ययमप्यतज्ज्ञः ॥ सुंकी
 ल्यमानः प्रतिदीव्यचैर्नगांधारराजस्य सुतं मत्ताक्षं ॥ ९ ॥ हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च समाह्वय देवितुमाजमीढः ॥ दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरस्य
 निपहेतुं ॥ १० ॥ उस्त्यज्यतान् सौ बलमेव चायं समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्यां ॥ स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन अक्षेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु ॥ ११ ॥ संरंभमणो
 विजितः प्रसत्यतत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित् ॥ तस्मात्पणम्यैव चो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तं ॥ १२ ॥ तथा हि शक्यो घृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थं नियोक्तुं पुरुषेण
 तेन ॥ अत्रुद्दामार्काक्षतकौरवाणां सान्निवदुर्योधनमाह्वयध्वं ॥ १३ ॥ साम्राजितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्तु द्वेऽनयो भवितानेह सोऽर्थः ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच
 एवं ब्रुवत्येवमथु प्रवीरेशिनि प्रवीरः सहस्रोत्पपात ॥ तच्चापि वाक्यं परिनिघतस्य समाददेवाक्यमिदं समन्युः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि से
 नोद्योगपर्वणि बलदेववाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ सत्यकिरुवाच यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रापते ॥ यथारूपोऽतरात्मा ते तथा रू
 पं प्रापते ॥ १ ॥ संतिवै पुरुषाः शूराः संतिका पुरुषास्तथा ॥ उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृष्टेते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥

अयं युधिष्ठिरः अतज्ज्ञः द्यूतानभिज्ञः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 संरंभमणः इदं कुर्वाणः संरंभमान इति पाठे संरंभद्वर्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ युद्धे अनयः भविता भविष्यति इह सामोपाये सोऽर्थः अनयः न ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति उद्योगपर्वणे भारतभा • बलदेववाक्ये द्वि
 तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यादृश आत्मा शुद्धः पापो वा तादृशं शुद्धं पापं वा प्राप्नोति ॥ १ ॥ २ ॥

फलाफलवती सुपोलुकुआर्षःपूर्वसवर्णोवा ॥ ३ ॥ तेतववाक्यंतत्रापरायःशकुनेर्नकश्चिदिप्रपूर्वोक्तं कौरवपक्षमातयुक्तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ यथाश्रद्धंयूतेआसक्तिरहितमिव धर्मेजयःधर्मनिमित्तंजयःकु
तःकिंतुअधर्ममूलकएवतेषांजयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रणिपतेत्शरणागतोभवेत् पणंकृत्वावनवासप्रतिज्ञानिस्तीर्य ॥ ८ ॥ येतामहमितिन्यायलभ्यत्वंसूचितं ॥ ९ ॥ १० ॥ विदिताअज्ञातचर्यायामि

एकस्मिन्नेवजायेतेकुलेस्त्रीबमहाबली ॥ फलाफलवतीशाखेयथैकस्मिन्धनस्पती ॥ ३ ॥ नाभ्यसूयामितेवाक्यंब्रुवतोलांगलध्वज ॥ येतुशृष्ट्वंतित्रेवा
व्यतानसूयामिमाधव ॥ ४ ॥ कथंहिधर्मराजस्यदोषमल्पमपिब्रुवन् ॥ लभतेपरिषन्मध्येव्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५ ॥ समाहूयमहात्मानंजितवंतोऽक्षकोवि
दाः ॥ अनक्षज्ञयथाश्रद्धंतेषुधर्मजयःकुतः ॥ यदिकुंतीसुतंगेहेक्रीडंतंभ्रातृभिःसह ॥ ६ ॥ अभिगम्यजयेयुस्तेतत्तेषांधर्मतोभवेत् ॥ समाहूयतुराजानंक्ष
त्रधर्मरतंसदा ॥ ७ ॥ निरुत्याजितवंतस्तेकिंनुतेषांपरंशुभं ॥ कथंप्रणिपतेच्चायमिहकृत्वापणंपरं ॥ ८ ॥ वनवासाद्दिमुक्तस्तुप्राप्तःयेतामहंपदं ॥ यद्ययंपा
पवित्तानिकामयेतयुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ एवमप्ययमत्यंतंपरान्नाहंतियाचितुं ॥ कथंचधर्मयुक्तास्तेनचराज्यंजिहीर्षवः ॥ १० ॥ निवृत्तवासान्कोतियान्य
आहुर्विदिताइति ॥ अनुनीताहिभीष्मेणद्रोणेनविदुरेणच ॥ ११ ॥ नव्यवस्यंतिपांडूनांप्रदातुपैतृकंवसु ॥ अहंतुतान्शितैर्बाणैरनुनीयरणेबलान् ॥ १२
पादयोःपातयिष्यामिकौतियस्यमहात्मनः ॥ अयतेनव्यवस्यंतिप्रणिपातायधीमतः ॥ १३ ॥ गमिष्यंतिसहामात्यायमस्यसदनंप्रति ॥ नहितेयुयुधान
स्यसंख्यस्ययुयुत्सतः ॥ १४ ॥ वेगंसमर्थाःसंसोढुंवजस्येवमहीधराः ॥ कोहिगांडीवधन्वानंकश्चक्रायुधंयुधि ॥ १५ ॥ मांचापिविषहेत्कुडंकश्चप्री
मंदुरासदं ॥ यमौचदृढधन्वानौयमकालोपमद्युती ॥ विराटद्रुपदौवीरीयमकालोपमद्युती ॥ १६ ॥ कोजिजीविपुरासादेद्दृष्ट्युधं चपार्षतं ॥ पत्रैतान्पांड
वेषांस्तुद्रोपयाःकीर्तिवर्धनान् ॥ १७ ॥ समप्रमाणान्पांडूनांसमवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ सौभद्रं चमहेष्वासममरैरपिदुःसहं ॥ १८ ॥ गदप्रयुगसांबाश्वका
लसूयानलोपमान् ॥ तेवयंधृतराष्ट्रस्यपुत्रंशकुनिनासह ॥ १९ ॥ कर्णंचैवनिहत्याजावभिषेक्ष्यामपांडवं ॥ नाधर्मोविद्यतेकश्चिच्छत्रून्इत्वाततायिनः ॥
॥ २० ॥ अधर्म्यमयशस्यं चशात्रवाणांप्रयाचनं ॥ हृद्गतस्तस्ययःकामस्तंकुरुध्वमतंद्रिताः ॥ २१ ॥

ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यमःशरीरात्प्राणानामुद्धर्ता कालःआयुःपरिच्छेदकर्ता ॥ १६ ॥ पांडवेयान्पांडवीद्रोपदीतयुवान् ॥ पुंयोमलक्षणडीपंवात्स्त्रीभ्योऽभितिकृ ॥ १७ ॥
प्रांडूनांप्रांडुचमनांपांडवानां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यप्रांडवस्य ॥ २१ ॥

निष्ठप्रधृतराष्ट्रेणराज्यंप्राप्नोतुपांडवः ॥ अद्यपांडुसुतोराज्यंलभतांवायुषिष्ठिरः ॥ २२ ॥ निहतावारणेसर्वेस्वप्स्यन्तिवसुधातले ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते
उद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिसात्यकिक्रोधवाक्येऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ वृषदुवाच एवमेतन्महाबाहोभविष्य
तिनसंशयः ॥ नहिदुर्योधनोराज्यंमधुरेणप्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवत्स्यतितंवापिधृतराष्ट्रःसुतप्रियः ॥ श्रीभद्रोणौचकार्पण्यान्मौल्याद्राषेयसौख्यौ ॥
॥ २ ॥ बलदेवस्यवाक्यंतुममज्ञानिनयुज्यते ॥ एतद्दिपुरुषेणाग्रेकार्यंमुनयमिच्छता ॥ ३ ॥ नतुवाच्योऽदुवचोघातंराष्ट्रःकथंचन ॥ नहिमार्दवसाध्योऽ
सौपापबुद्धिर्मतोऽमम ॥ ४ ॥ गर्दभेमार्दवंकुर्याद्रोषुतीक्ष्णंसमाचरेत् ॥ दृढदुर्योधनेवाक्यंयोज्यात्पापचेतसि ॥ ५ ॥ दृढवेमन्यतेपापोऽप्रापमाणमरा
क्तिक ॥ जितमर्यविजानीयादबुधोमार्दवसति ॥ ६ ॥ एतच्चैवकरिष्यामीयत्तश्चक्रियतामिह ॥ प्रस्थापयाममित्रेभ्योबलान्युद्योजयतुनः ॥ ७ ॥ शल्य
स्यपृष्ठकेतोश्चजयत्सेनस्यवाविभो ॥ केकयानांचसर्वेषांदूतागच्छंतुशीघ्रगाः ॥ ८ ॥ सचदुर्योधनोनूनंप्रेषयिष्यतिसर्वशः ॥ पूर्वाभिपन्नाःसंतश्चभजतेपू
र्वचोदनं ॥ ९ ॥ तत्त्वरध्वंनरेद्राणांपूर्वमेवप्रचोदने ॥ महद्दिकार्यंवोढव्यमितिमेवर्त्ततेमतिः ॥ १० ॥ शल्यस्यप्रेष्यतांशीघ्रयेचतस्यानुगानृपाः ॥ भगदत्ता
यराज्ञेचपूर्वसागवासिने ॥ ११ ॥ अमितौजसेतयोग्रायहार्दिक्यायांघकायच ॥ दीर्घप्रज्ञायशूरायरोचमानायवाविभो ॥ १२ ॥ आनीयतांबृहतश्चसेना
विदुश्चपार्थिवः ॥ सेनजित्यतिविध्यश्चत्रिभुवमांसुवास्तुकः ॥ १३ ॥ बाह्वीकीमुंजकेशश्चैघाधिपतिरेकच ॥ सुपार्श्वश्चसुबाहुश्चपीरवश्चमहारथः ॥ १४
शकानांपटुवानांचदरदानांचयेनृपाः ॥ सुरारिश्चनदीजश्चकर्णवेष्टश्चपार्थिवः ॥ १५ ॥ नीलश्चवीरयर्माचभूमिपालश्चवीर्यवान् ॥ दुर्जयोदंतवक्रश्चरु
कमीचजनमेजयः ॥ १६ ॥ आषाढोवायुवेगश्चपूर्वपालीचपार्थिवः ॥ भूरितेजादेवकश्चएकलव्यःसहात्मजैः ॥ १७ ॥ कारुषकाश्चराजानःक्षेमधूर्तिश्चवी
र्यवान् ॥ काशोजाक्रषिकायेचपश्चिमानूपकाश्चये ॥ १८ ॥ जयत्सेनश्चकाश्यश्चतथापंचनदानृपाः ॥ कायपुत्रश्चदुर्द्वर्षःपार्वतीयाश्चयेनृपाः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्री उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ उपपन्नं युक्तं ॥ १ ॥ २ ॥ संबंधकंतुल्यमिति ॥ पांडवेषुकंतीद्वारा कुरुपुरुषो

अनकिश्चसुशर्माचमणिमान्योतिमत्सकः ॥ पांशुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ २० ॥ तुंडश्वदंडधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ॥ अपराजितो निषा
दश्च श्रेणिमान् वसुमानपि ॥ २१ ॥ बृहद्दलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ॥ समुद्रसेनो राजा च सहपुत्रेण वीर्यवान् ॥ २२ ॥ उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटयानश्च पा
थिवः ॥ श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥ कुमारश्च कलिंगानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ॥ एतेषां प्रेष्यतां शीघ्रमेतद्धिममरोचते ॥ २४ ॥ अथ
च ब्राह्मणो विद्वान्ममराजनपुरोहितः ॥ प्रेष्यतां घृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयतां ॥ २५ ॥ यथादुर्योधनो वाच्यो यथाशांतनवो नृपः ॥ घृतराष्ट्रायथावाच्यो
द्रोणश्च रथिनां वरः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्रुपदवाक्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकनानां घुरंघरे ॥ अर्यसिद्धिकरं राज्ञः पांडवस्यामितौजसः ॥ १ ॥ एतच्च पूर्वकार्येन सुनीतमभिकांक्षतां ॥ अ
न्यथात्याचरन्कर्मपुरुषः स्यात्सुबालिशः ॥ २ ॥ किंतु संबंधकंतुल्यमस्माकं कुरुपांडुषु ॥ यथेष्टं वर्तमानेषु पांडवेषु चतेषु च ॥ ३ ॥ ते विवाहार्थमानीता वर्ष
सर्वे तथाभवान् ॥ कृते विवाहे मुदितागमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४ ॥ भवान्दृष्टमोराज्ञां वयसा च श्रुतेन च ॥ शिष्यवत्तैबयं सर्वे भवामेहनसंशयः ॥ ५ ॥
भवंतं घृतराष्ट्रश्च सततं बहुमन्यते ॥ आचार्ययोः सखाचासिद्रोणस्य च रूपस्य च ॥ ६ ॥ स भवान्प्रेषयत्वघपांडवार्थकरं वचः ॥ सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयि
ष्यति यद्भवान् ॥ ७ ॥ यद्वितावच्छमं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः ॥ न भवेत्कुरुपांडूनां सौभ्रात्रेण महानक्षयः ॥ ८ ॥ अयदर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्घृतराष्ट्रं
जः ॥ अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाद्भये ॥ ९ ॥ ततो दुर्योधनो मंदः सहामात्यः सर्वाधवः ॥ निष्ठामांपत्स्यते मूढः क्रुद्धेर्गांडीवधन्वनि ॥ १० ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ततः सत्कृत्यवाष्पेयं विराटः पृथिवीपतिः ॥ गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबांधवं ॥ ११ ॥ द्वारकांतु गते कृष्णो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥
चक्रुः सां प्रामिकं सर्वे विसृष्टश्च महीपतिः ॥ १२ ॥ ततः संप्रेषयामास विराटः सहबांधवैः ॥ सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३ ॥

धनकन्यायाः साधेनाहरणात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति उद्योगपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ १३ ॥ वैशाः त्रिधा वंतः कृतबुद्धयः सिद्धात्माः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वचनान्कुरुसिद्धानामस्यपांचालयोश्चते ॥ समाजस्युर्महीपालसंप्रहृष्टमहाबलाः ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वापांडुपुत्राणांसमापद्यन्महदलं ॥ घृतराष्ट्रसुता
श्वपिसमानिन्युर्महीपतीन् ॥ १५ ॥ समाकुलामहीराजनकुर्याडवकारणात् ॥ तदासमभवत्कृत्स्नासंप्रयाणेमहीक्षितां ॥ १६ ॥ संकुलाचितदाभूमिश्रुतुरं
भवलांविद्या ॥ बलानितेषांवीराणामागच्छंतितस्ततः ॥ १७ ॥ चालयंतीवगदिर्वीसपर्वतवनामिमां ॥ ततःप्रज्ञावयोदृष्टंवांचाल्यःस्वपुरोहितं ॥ कुरु
भ्यःप्रेषयामासयुधिष्ठिरमतेस्थितः ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ १३ ॥ कुरुदुःखात्
भूतानांप्राणिनःश्रेष्ठाःप्राणिनांबुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सुनराःश्रेष्ठानरेष्वपिद्विजातयः ॥ १ ॥ द्विजेषुवैद्याःश्रेयांसोवैद्येषुकृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषुकर्तारः
कर्तृषुब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ सभवान्कृतबुद्धीनांप्रधानइतिमेमतिः ॥ कुलेनचविशिष्टोऽसिवयसाचश्रुतेनच ॥ ३ ॥ प्रज्ञयासदृशश्चासिमुक्रेणांगिरसेन
श्च ॥ विदितंचापितेसर्वेययावत्तःसकौरवः ॥ ४ ॥ पांडवश्चययावत्तःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ घृतराष्ट्रस्यविदितेवचिताःपांडवाःपरैः ॥ ५ ॥ विदुरेणानुनी
सोऽपिपुत्रमेवानुवर्तते ॥ शकुनिर्बुद्धिपूर्वहिकुंतीपुत्रंसमाद्भयत् ॥ ६ ॥ अनक्षत्रंमताक्षःसन्क्षत्रवत्तेस्थितंशुचिं ॥ तेतयावंचयित्वातुधर्मसजंयुधिष्ठिरं
॥ ७ ॥ नक्षत्रांचिदवस्थायांराज्यंदास्यंतिवैस्वयं ॥ भवांस्तुधर्मसंयुक्तंघृतराष्ट्रंभुवन्वचः ॥ ८ ॥ मनांसितस्ययोधानांध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ विदुरश्चापित
स्तव्यसाधयिष्यतितावकं ॥ ९ ॥ श्रीष्मद्रोणरूपादीनांभेदंसंजनयिष्यति ॥ अमात्येषुचभिन्नेषुयोधेषुविमुखेषुच ॥ १० ॥ पुनरेकत्रकरणतिषांकर्मभवि
ष्यति ॥ एतस्मिन्नंतरेपार्याःसुखमेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥ सेनाकर्मकरिष्यंतिद्रव्याणांचैवसंचयं ॥ विद्यमानेषुचस्वेषुलंबमानेतयात्वयि ॥ १२ ॥ मतथा
तेकरिष्यंतिसेनाकर्मनसंशयः ॥ एतत्प्रयोजनंत्रात्रप्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ संगत्याघृतराष्ट्रकुर्याद्भूम्यवचस्तव ॥ सभवान्धर्मयुक्तश्चधर्म्यतेषु
समाचरन् ॥ १४ ॥ कृपालुपुपस्त्रिशान्याडवीचाम्रकीर्तयन् ॥ दृष्टेषुकुलधर्मचक्रुवन्पूर्वरनुष्ठितं ॥ १५ ॥ विभेत्स्यतिमनांस्येषामितिमेजात्रसंशयः ॥
नचतेभ्योप्रयतेऽस्तिब्राह्मणोत्यसिवेदवित् ॥ १६ ॥

एतस्मिन्नंतरेशत्रुषुभिन्नानामेकीकरणेभ्यापृतेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ लंबमानेविलंबकुर्वाणे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आममवामसज्ञतवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १० ॥ ११ ॥

दूतकर्मणिपुक्तश्चस्यविरश्वविशेषतः ॥ सुभवान्पुष्यग्रोगेनमुहूर्त्तेनजयेनच ॥ १७ ॥ कौरवेयान्प्रयात्वाशुकोतेयस्यार्थसिद्धये ॥ वैशंपायनउवाच
 तथाऽनुशिष्टःप्रथयौद्रुपदेनमहात्मनां ॥ पुरोधात्तसंपन्नो जगरं नागसाङ्गयं ॥ १८ ॥ शिष्यैःपरिवृतोविद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ॥ पांडवानांहितार्थाय
 कौरवान्प्रतिजग्मिवान् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच
 पुरोहितेप्रस्थाप्यनगरं नागसाङ्गयं ॥ दूतान्प्रस्थापयामासुःपार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥ प्रस्थाप्यदूतानन्यत्रद्वारकांपुरुषर्षभः ॥ स्वयंजगामकौरव्यः
 कुंतीपुत्रोघनंजयः ॥ २ ॥ गतेद्वारवतीरुष्णोबलदेवेचमाधवे ॥ सहदृष्यंधकैःसर्वैर्भोजीश्वशतशस्तदा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयाभासपांडवानांविचेष्टितं ॥ धृ
 तराश्रुत्माजोराजागूढैःप्रणिहितैश्वरैः ॥ ४ ॥ सश्रुत्वामांघवंयांतंसदश्वैरनिलोपमैः ॥ बलेननातिमहताद्वारकामभ्ययात्पुरीं ॥ ५ ॥ तमेवदिवसंचापिको
 तेयःपांडुनंदनः ॥ आनर्त्तनगरींस्व्यांजगामाश्रुघनंजयः ॥ ६ ॥ तौयात्वापुरुषव्याघ्रौद्वारकांकुरुनंदनौ ॥ सुतंददृशतुःरुष्णंशंयानंचाभिजग्मतुः ॥ ७ ॥
 ततःशयानेगोविंदेप्रविशिसुयोधनः ॥ उच्छीर्षतश्चरुष्णस्यनिषसादकरासने ॥ ८ ॥ ततःकिरीटीतस्यानुप्रविवेशमहामनाः ॥ पश्चाच्चैवसरुष्णस्यप्र
 ङ्गेऽतिष्ठत्तंजलिः ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धःसवार्ष्णयोददशांग्रेकिरीटिनं ॥ सतयोःस्वागतं कृत्वायथावत्पतिपूज्यतौ ॥ १० ॥ तदागमनजिहंतुंप्रच्छमधुसूद
 नः ॥ ततोदुर्योधनःरुष्णमुवाचप्रहसन्निव ॥ ११ ॥ विग्रहेऽस्मिन्भवान्सात्थंममदातुमिहाहति ॥ समंहिभवतःसख्यंममचैवार्जुनेऽपिच ॥ १२ ॥ तथासं
 वधंकेतुष्यमस्माकंत्वयिमाधव ॥ अहंचाभिगतःपूर्वत्वामधमधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्वचाभिगतंसंतोभजंतेपूर्वसारिणः ॥ त्वंचश्रेष्ठतमोऽलोकेसतामघज
 नार्दन ॥ १४ ॥ सततंसंभतश्चैवसहत्तमनुपालय ॥ रुष्णउवाच भवानभिमतःपूर्वमत्रमेनास्तिसंशयः ॥ दृष्टस्तुप्रथमंसजन्मयापार्थोघनंजयः ॥
 १५ ॥ तवपूर्वाभिगमनात्पूर्वचाप्यस्यदर्शनात् ॥ साहाय्यमुभयोरेवकरिष्यामिसुयोधन ॥ १६ ॥ प्रवारणंतुबालानांपूर्वकार्यमितिश्रुतिः ॥ तस्मात्प्र
 वारणपूर्वमहःपार्थोघनंजयः ॥ १७ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रवारणंइषितप्रदानं कास्यदानंप्रवारणमितिक्विवः पूर्ववर्द्धः त्वत्तःकविहत्वादिस्थिर्यः ॥ १७ ॥

शाल्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ येनयत्रदेशतत्रययौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विवित्तुः वदवानेऽस्यरूपं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ॥ अभ्ययात्पाण्डवान् राजन्सहपुत्रैर्महारथैः ॥ १ ॥ तस्य सेनानिवेशोऽभूद्ध्यर्द्धमिव योजनं ॥ तथा हि
 विवित्तुः सेनाभिर्गतिं स न र्षभः ॥ २ ॥ असौ हि णीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ॥ विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ॥ ३ ॥ विचित्राभरणाः सर्वे विचि
 त्रस्थवाहनाः ॥ विचित्रसन्धराः सर्वे विचित्रांबरभूषणाः ॥ ४ ॥ स्वदेशवेषाभरणावीराः शतसहस्रशः ॥ तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ व्ययस्य
 त्रिषभूतानिकं पथद्विषमे दिनी ॥ शनैर्विश्रामयन् सेनांसयथौघेन पाण्डवः ॥ ६ ॥ ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथं ॥ उपायांतमभिद्रुत्य स्वयमानर्चभार
 त ॥ ७ ॥ कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ॥ रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः स्वलंकृताः ॥ ८ ॥ शिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ॥ तत्र माल्यानि
 मांसाभिर्गन्धपिप्यंश्च सत्कृतं ॥ ९ ॥ कृपाश्च विविधा कारामनोहर्षविवर्धनाः ॥ वाप्यश्च विविधा कारा औदकानि गृहाणि च ॥ १० ॥ सताः सभाः समासाद्य पूज्यमा
 नो यथाऽमरः ॥ दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे समंततः ॥ ११ ॥ आजगाम सभामन्यदिवा बसथवर्चसं ॥ स तत्र विषयैर्युक्तैः कल्याणैरतिमानुषैः ॥ १२ ॥ मेनेऽ
 भ्यधिकं मांसाद्यमेने बुद्धं ॥ पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभाः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरस्य पुरुषाः केऽत्र चक्रुः सभा इमाः ॥ आनीयंतां सप्ताकाराः प्रदेशाही
 हि मेव ताः ॥ १४ ॥ प्रसादयेषां दास्यामि कुंतीपुत्रोऽनुमन्यतां ॥ दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयंति स्म विस्मिताः ॥ १५ ॥ संप्रहृष्टो बदाशल्यो दिदित्सुरविजीवितं ॥ गू
 ढी दुर्योधनं तत्र दर्शयामास मातुलं ॥ १६ ॥ तं हृत्वा मद्राजश्च ज्ञात्वा पथं च तस्य तं ॥ परिष्वज्या ब्रवीत्सीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ १७ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सत्य
 वाच्यं त्वं त्वं मदीयं ॥ सर्वसेनाप्रणेतारैर्भवान्मवित्तुमर्हति ॥ १८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृतमित्यबधीच्छुल्यः किमन्यक्रियतामिति ॥ कृतमि
 त्येवार्थं धारिः ॥ अयुवाक्यं पुनः पुनः ॥ १९ ॥ शल्य उवाच ॥ गच्छ दुर्योधनपुंस्वकमेव न र्षभ ॥ अहं गमिष्ये द्रुपे युधिष्ठिरमरिदमं ॥ २० ॥ हृत्वा युधिष्ठिरं सज
 ग्मिष्ये मदीयं ॥ अकंशो चापि द्रुप्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ॥ २१ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ क्षिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव ॥ त्वच्चधीनास्मरा मेद्र
 कंशो नैव र्षभ ॥ २२ ॥ शल्य उवाच ॥ क्षिप्रमेवाभिप्रार्थितं मच्छुल्यः सवपुंस्वपुं ॥ परिष्वज्यतयाऽन्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१४ ॥ उपपुष्यं विना नरस्वपदेशविशेषं स्केवाकारसेमानिवेशस्थानं ॥ २५ ॥ १६ ॥ २७ ॥ कृष्णाविति श्रीमोपिकृष्णवासीदितिगम्यते लष्टावितिपाठःसुगमः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 सप्तम्यां कृष्णं यमं मयुवरायास्वकंपुं ॥ शल्यो जयामर्कतेमानारुमातुं कर्मतस्यतत् ॥ २४ ॥ उपपुष्यं सगत्वा तु स्कंधावारं प्रविशे च ॥ पांडवानयतानुसर्वान्
 शल्यस्तप्रदर्शितः ॥ २५ ॥ समेत्य च महत्वाद्दुःशस्यं गंडुसुतेस्तदा ॥ पाद्यमर्थ्यं च गन्धैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ २६ ॥ ततः कुशलपूर्वहिवद्रराजोऽरिसूदनः ॥
 प्रीतिपरायणायुक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरं ॥ २७ ॥ तथा भीमार्जुमौरुष्णौ स्वसीयौ च यमावुभौ ॥ आसनेषोपविष्टस्तु शल्यः पार्श्वमुवाच ह ॥ २८ ॥ कुशले राज
 शार्पूलकचित्ते कुस्मंदन ॥ अरुण्यवासादिष्ट्याऽसि विमुक्तो जयतां वर ॥ २९ ॥ सुदुष्करं कृतं राजन्निर्जनेव सतात्वया ॥ आत्तभिः सह राजेन्द्र कृष्णयाचानवाप्त
 ह ॥ ३० ॥ अज्ञातवासं घोरं च वसतादुष्करं कृतं ॥ दुःस्वमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भास्त ॥ ३१ ॥ दुःस्वस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ॥ अवाप्यसि सुखं
 संजग्रहत्वाशत्रून् परंतप ॥ ३२ ॥ विदितं ते महाराजलोकतंत्रं नराधिप ॥ तस्माद्धो भ्रुकृतं किंचित्तव तात न विद्यते ॥ ३३ ॥ राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विष्टं भा
 स्त ॥ दामे तपसि सत्ये च भवत्तत युधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ क्षमादमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ॥ अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयिराजन् प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ मृदुर्वदाम्यो ब्रह्म
 ण्यो कृता धर्मपरायणः ॥ यर्मास्ते विदिताराजन् बहवो लोकसाक्षिकाः ॥ ३६ ॥ सर्वजगदिदं तात विदितं ते परंतप ॥ दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ ॥
 ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या पश्यामिराजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगं ॥ निस्तीर्णं दुष्करं राजंस्त्वां धर्मनिचयं प्रभो ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच ततोऽस्या कथयद्राजा दुर्योधन
 समागमं ॥ तच्छुश्रूषितं सर्वं धरदानं च भारत ॥ ३९ ॥ युधिष्ठिर उवाच सुरुतं ते कृतं राजन् प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दुर्योधनस्य यद्दीस्त्वया वाचा प्रतिश्रुतं ॥
 ॥ ४० ॥ एकं त्विच्छामि भद्रं ते कियमाणं महीपते ॥ राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४१ ॥ ममत्ववेक्षया वीरशृणु विज्ञापयामिते ॥ भवानिह महाराज वा
 सुदेवसमो युधि ॥ ४२ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां संप्राप्ते ह्येराजसत्तम ॥ कर्णस्य भवता कार्यं साख्यं नात्र संशयः ॥ ४३ ॥ तत्रपाल्योऽर्जुनीराजन् यदि मयि यमि
 च्छसि ॥ वेजो वयश्च ते कार्यः सौतेरस्मज्जया बहः ॥ ४४ ॥ अकर्तव्यमपि त्येतत् कर्तुमर्हसि मातुल ॥ शल्य उवाच शृणु पांडव भद्रं ते यद्रवीषिमहात्मनः ॥
 वेजो वयश्च मिमंसां सूपुत्रस्य संगमे ॥ ४५ ॥

॥ ३२ ॥ तंत्रं प्रधाने सिद्धांते इत्यमरः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वदान्यः मंजुलवाक् वदान्यो बल्लुवागपीत्यमरः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वर्षिकितक्षा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नमोऽपि
 विरेचिभ्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वर्षिकितक्षा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नमोऽपि
 निरीक्षितं यत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वर्षिकितक्षा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ नमोऽपि
 नुत्तं ताप्यं विरिक्तं ॥ तत्र ताविविषैर्भावेर्लोभयंत्यावरांगनाः ॥ १५ ॥ नित्यं संदर्शयामासुस्तथैवांगेषु सौष्ठवं ॥ नाभ्यगच्छन्वर्षिताः सुपुत्रं सुपुत्रं
 ममः ॥ १६ ॥ इन्द्रियाणि शरीरं पूर्वासागरसन्निभः ॥ तास्तु यत्परं कृत्वा पुनः शकमुपस्थिताः ॥ १७ ॥ कृतांजलिपुटाः सवदिवराजमया बुवन् ॥ नमोऽपि
 सुदुर्घर्षे धैर्यां चालयितुं प्रभो ॥ १८ ॥ यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदन्तरं ॥ संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ॥ १९ ॥ चिंतयामास तस्यैव वधोपायं
 विद्वि ॥ सतुर्णीं चित्त्यन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ॥ २० ॥ विनिश्चितमतिर्योमान् वये त्रिशिरसोऽभवत् ॥ वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य सक्षिप्रं न भविष्यति ॥ २१ ॥ श
 क्रुः प्रवृत्तौ नो मेक्ष्यो दुर्बलोऽपि वलीयसा ॥ शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वये ददां ॥ २२ ॥ अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहं ॥ मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रो विशि
 रसं प्रति ॥ २३ ॥ सपपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ॥ पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले ॥ २४ ॥ तंतुवज्रं हतं दृष्ट्वा शयानमचलो प्रभं ॥ नशर्मले भेदे वै द्रोणी पित
 तस्य तेजसा ॥ २५ ॥ हतोऽपि दीमतेजाः सजीवन्निवद्विदृश्यते ॥ घातितस्य शिरां स्याज्जीवन्ती वाद्भुतानिवै ॥ २६ ॥ ततोऽतिभीतया वस्तुशक्र आस्ते विचारयन् ॥
 अथाजगाम परशुं स्कंधेनादाय वर्षिकिः ॥ २७ ॥ तदरण्यं सहाराजयन्नास्तेऽसौ निप्रातितः ॥ स भीतस्तत्र तक्षाणं घटमानं शचीपतिः ॥ २८ ॥ अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्व
 रं वाकशासनः ॥ क्षिप्रं छिद्यि शिरां स्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २९ ॥ तस्योवाच महास्कंधो घरांत्येष परशुर्न भविष्यति ॥ कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्मसद्भिर्विगर्हि
 तं ॥ ३० ॥ इन्द्र उवाच मा भैस्त्वं शीघ्रमेतद्दे कुरुष्व वचनं मम ॥ मत्प्रसादाद्दितेशसं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ ३१ ॥ तस्योवाच कंभवंतमहं विद्यां घोरकर्माणम
 धवे ॥ एतदिच्छाम्यहं प्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ३२ ॥ इन्द्र उवाच अहं मिद्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तुते ॥ कुरुष्वैतद्योक्तं मे तक्षन्माऽत्र विचारय ॥ ३३ ॥ तस्यो
 वाच प्ररेणनापप्रसेकयं शक्रे हकर्मणा ॥ ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं नते ॥ ३४ ॥ शक्र उवाच पश्वाद्दर्मं च रिष्यामि पावनार्थं सुदुर्भरं ॥ शत्रुरेष महा
 धीर्षो वज्रेण मिहतो मया ॥ ३५ ॥ अथापि ब्रह्ममुद्दिगस्तक्षन्स्मादिभे भवे ॥ क्षिप्रं छिद्यि शिरां सित्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३६ ॥ शिरःपरोक्ते दास्यंति प्राणं महेषु
 मानवाः ॥ एतंऽनुग्रहस्तक्षन् क्षिप्रं कुरु मम प्रियं ॥ ३७ ॥

क्षयि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अपावृत्य मुखं संप्रसार्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

शल्य उवाच एतच्छ्रुत्वा तु तक्षासमद्वैतवचनात्तदा ॥ शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणान्द्रिमत्तदा ॥ ३८ ॥ निरुत्तेषु तस्तेषु निष्क्रामन्नडजास्त्वय ॥ कर्पिवला
 त्ति सश्वकलविकाश्वसर्वशः ॥ ३९ ॥ यन्न वेदानधीतेस्मपिबतेसोममेव च ॥ तस्माद्दृक्काद्विनिश्चरुः क्षिप्रंतस्य कर्पिजलाः ॥ ४० ॥ येन सर्वादिशोराजन्पिब
 त्तिवनिरीक्षते ॥ तस्माद्दृक्काद्विनिश्चरुस्तिरिस्तस्य पाण्डव ॥ ४१ ॥ यत्सुरापंतुतस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ॥ कलविकाः समुत्पेतुः श्वेनाश्वभरतर्षभ ॥ ४२ ॥
 वतस्तेषु निरुत्तेषु विज्वरोमघधानथ ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षाऽपि स्वगृहान्ययौ ॥ ४३ ॥ मेनेकृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ॥ त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणा
 यदहंतं सुतं ॥ ४४ ॥ क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ त्वष्टोवाच तप्यमानं तपो नित्यं क्षांतं दांतं जि तेंद्रियं ॥ विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४५ ॥ त
 स्मान्द्रुक्कविनाशं यद्वत्त्रमुत्पादयाम्यहं ॥ लोकाः पश्यंतु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ॥ ४६ ॥ सच पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ उपस्पृश्यततः क्रुद्धस्तपस्वी सुम
 हायशाः ॥ ४७ ॥ अग्नौ द्रुत्वासमुत्पाद्य घोरं वत्त्रमुवाच ह ॥ इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसोमम ॥ ४८ ॥ सोऽवर्द्धतं दिवं स्तब्ध्वासूर्यवैश्वानरोपमः ॥ किं करोमी
 विचोवात्तकालसूर्य इवोदितः ॥ ४९ ॥ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवंततः ॥ ततो युद्धं समभवद्दृत्रवासवयोर्महत् ॥ ५० ॥ संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुस
 त्तम ॥ ततो जग्राह देवं द्रुवत्रो वीरः शतक्रतुं ॥ ५१ ॥ अपावृत्या क्षिपद्दृक्केशां क्रोपसमन्वितः ॥ त्रस्ते वत्त्रेण शक्रे तु संभ्रांतास्त्रिदिवेश्वराः ॥ ५२ ॥ अस्तृजं स्वे महास
 त्वाज्जुंभिकां वत्त्रनाशिनीं ॥ विजुंभमाणस्य ततो वत्त्रस्यास्यादपावृतात् ॥ ५३ ॥ स्वान्यंगान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रातो बलनाशनः ॥ ततः प्रमृत्तिलोकस्य जुंभिका प्रा
 णसंश्रिता ॥ ५४ ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतं ॥ ततः प्रवर्तते युद्धं दृत्रवासवयोः पुनः ॥ ५५ ॥ संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ यदा व्यवर्धत
 शो वत्त्रो बलसमन्वितः ॥ ५६ ॥ त्वष्टुस्तेजो बला विद्धस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन्परं ॥ ५७ ॥ समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुस्तेजो विमोहिताः ॥
 अमंत्रं श्रुत्वा तेषु मुनिभिः सह भारत ॥ ५८ ॥ किं कार्यमिति वैराजन् विचिंत्य भयमोहिताः ॥ जम्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमध्ययं ॥ उपविष्टा मंदराधे सर्वे
 वृत्रघ्नो मम ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्रविजये नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ इन्द्र उवाच सर्वे ध्यामन्ति देवा वत्त्रेण जग्मदव्य
 यं ॥ न तस्य सदृशं किंचित्पतिघाताय यद्भवेत् ॥ १ ॥

इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिउद्योगप०
 तेनतेसहशक्रेणसंधिर्भवतुनित्यदा ॥ एवंविश्वासमागच्छमातेभूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६ ॥ शल्यउवाच महर्षिवचनंश्रुत्वातानुवाचमहाद्युतिः ॥ अवश्यंभगवं
 तोमेमाननीयास्तपस्विनः ॥ २७ ॥ ब्रवीमियदंहं देवास्तत्सर्वंक्रियतेयदि ॥ ततःसर्वंकरिष्यामियदूचुर्माद्भिर्जर्षभाः ॥ २८ ॥ नशुष्केणनचाद्रैणनाश्मनानचदारु
 णा ॥ नशस्त्रेणनचास्त्रेणनदिवानतथानिशि ॥ २९ ॥ वध्योभवेयंविप्रैर्द्राःशक्रस्यसहदेवतैः ॥ एवमेरोचतेसंधिःशक्रेणसहनित्यदा ॥ ३० ॥ बाढमित्येवऋषय
 स्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ एवंवृत्तेतुसंधानेवृत्रःप्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१ ॥ युक्तःसदाऽभवच्चापिशक्रोहर्षसमन्वितः ॥ वृत्रस्यवधसंयुक्तानुपायानन्वाचिंतयन् ॥ ३२ ॥ छि
 द्रान्वेषीसमुद्भिन्नःसदावसतिदेवराट् ॥ सकदाचित्समुद्रातिसमपश्यन्महासुरं ॥ ३३ ॥ संध्याकालउपावृत्तेमुहूर्त्तेचातिदारुणे ॥ ततःसंचित्यभगवान्वरदानंम
 हात्मनः ॥ ३४ ॥ संध्येयंवर्त्ततेरौद्रानरात्रिर्दिवसनंच ॥ वृत्रश्चावश्यवध्योऽयंममसर्वहरोरिपुः ॥ ३५ ॥ यदिवृत्रंनहन्यद्यवंचयित्वामहासुरं ॥ महाबलंमहाकायं
 नमेश्रेयोभविष्यति ॥ ३६ ॥ एवंसंचितयन्नेवशक्रोविष्णुमनुस्मरन् ॥ अथफेनंतदाऽपश्यत्समुद्रेपर्वतोपमं ॥ ३७ ॥ नायंशुष्कोनचाद्रोऽयंनचशस्त्रमिदंतथा ॥
 एनंक्षेप्यामिवृत्रस्यक्षणादेवनशिष्यति ॥ ३८ ॥ सवज्रमथफेनंतंक्षिप्रंवृत्रेनिसृष्टवान् ॥ प्रविश्यफेनंतंविष्णुरथवृत्रंव्यनाशयत् ॥ ३९ ॥ निहतेतुततोवृत्रेदि
 शोवितिमिराऽभवन् ॥ प्रववौचशिवोवायुःप्रजाश्वजहृषुस्तथा ॥ ४० ॥ ततोदेवाःसगंधर्वायक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ऋषयश्चमहेन्द्रंतमस्तुवन्विविधैःस्तवैः ॥ ४१ ॥
 नमस्कृतःसर्वभूतैःसर्वभूतान्यसांत्वयत् ॥ हत्वाशत्रुंप्रहृष्टात्मावासवःसहदेवतैः ॥ ४२ ॥ विष्णुंत्रिभुवनश्रेष्ठंपूजयामासधर्मकित् ॥ ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवस्य
 यंकरे ॥ ४३ ॥ अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रःपरमदुर्मनाः ॥ त्रैशीर्षयाऽभिभूतश्चसपूर्वब्रह्महत्याया ॥ ४४ ॥ सोऽतमाश्रित्यलोकानानंष्टसंज्ञोविचेतनः ॥ नप्राज्ञाय
 तदेवेंद्रस्त्वभिभूतःसकल्मषैः ॥ ४५ ॥ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सुचेष्टमानइवोरगः ॥ ततःप्रनष्टेदेवेंद्रेब्रह्महत्याभयार्दिते ॥ ४६ ॥ भूमिःप्रध्वस्तसंकाशानिर्वक्षाशुष्क
 कानना ॥ विच्छिन्नस्रोतसोनद्यःसरांस्यनुदकानिच ॥ ४७ ॥ संक्षोभश्चापिसत्वानामनावृष्टिकृतोऽभवत् ॥ देवाश्चापिभृशंत्रस्तास्तथासर्वेमहर्षयः ॥ ४८ ॥ अरा
 जकंजगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ॥ ततोभीताऽभवन्देवाःकोनोराजाभवेदिति ॥ ४९ ॥ दिविदेवर्षयश्चापिदेवराजविनाकृताः ॥ नस्मकश्चनदेवानाराज्येवैकुरुतेम
 ति ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिवृत्रबुधेद्रविजयोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ६३ ॥

॥ १ ॥ नोस्माकं राजा भव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शक्राणीमिद्राणी आर्षानुक् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इ० नै० एका० १-१

शल्मडवाच ऋषयोथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदिवेष्वराः ॥ अयं वै न दुषः श्रीमान् देवराज्येऽभिषिच्यतां ॥ १ ॥ तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ॥ ते गत्वा त्व
ब्रुवन्सर्वे राजानो भव पार्थिव ॥ २ ॥ सतानुवाच न दुषो देवानृषिगणांस्तथा ॥ पितृभिः सहितान् राजन्परीप्सन् हितमात्मनः ॥ ३ ॥ दुर्बलो ह्यनमो शक्तिर्भवतां परि
पाल्यते ॥ बलवान् जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ४ ॥ तमब्रुवन् पुनः सर्वे देवाः ऋषिपुरोगमाः ॥ अस्माकं तपसा युक्तः पाहिराज्यं त्रिविष्टपे ॥ ५ ॥ परस्परभयं
घोरमस्माकं हि न संशयः ॥ अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ६ ॥ देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ॥ पितृगंधर्वभूतानां च क्षुर्विषयवर्तिनां ॥ ७ ॥
तेज आदास्यसे पश्यन् बलवांश्च भविष्यसि ॥ धर्मपुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ॥ ८ ॥ ब्रह्मर्षीश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ अभिषिक्तः सराजेन्द्रततोरा
जा त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ धर्मपुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपो भवत् ॥ सुदुर्लभं वस्त्वद्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ॥ १० ॥ धर्मात्मा स तत्तं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ देवो या
नेषु सर्वेषु नंदनो पवनेषु च ॥ ११ ॥ कैलासे हि मवत्पृष्ठे मंदरे श्वेतपर्वते ॥ सद्ये महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ १२ ॥ अप्सरोभिः परित्तो देवकन्यासमावृतः ॥ न दु
षो देवराजो यक्रीडन् ब्रुविष्यंतदा ॥ १३ ॥ शृण्वन् दिव्या ब्रुविष्याः कथाः श्रुतिमनोहराः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वनं ॥ १४ ॥ विश्वावसुर्नरिदश्वगंध
र्वाप्ससांगणाः ॥ ऋतवः षट्च देवेन्द्रं मूर्तिमंत उपस्थिताः ॥ १५ ॥ मारुतः सुरभिर्वातिमनोज्ञः सुखशीतलः ॥ एवं च क्रीडतस्तस्य न दुषस्य दुरात्मनः ॥ १६ ॥ संप्रा
प्तदर्शनं देवीशक्रस्य महिषी प्रिया ॥ सतां संदृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ॥ १७ ॥ इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मानोपतिष्ठति ॥ अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां
चतयेश्वरः ॥ १८ ॥ आगच्छतु शची मत्स्यं क्षिप्रमद्यनिवेशनं ॥ तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ॥ १९ ॥ रक्षमानं दुषाद्ब्रह्मं स्वामस्मि शरणंगता ॥ सर्व
लक्षणसंपन्ना ब्रह्मं स्वं मां प्रभाषसे ॥ २० ॥ देवराजस्य दयिता मत्यंतं सुखभागिनी ॥ अवैधव्येन युक्तां चाप्येकपत्नीं पतिव्रतां ॥ २१ ॥ उक्तवानसि मां पूर्ववृतांतां
कुरुवै गिरं ॥ नोक्तपूर्वत्र भगवन् वृथा ते किंचिदीश्वर ॥ २२ ॥ तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहितां ॥ २३ ॥ यदु
क्तसि मया देवि सत्यं तद्भविता भुवं ॥ द्रक्ष्यसे देवराजान् मिद्रं शीघ्रमिहागतं ॥ २४ ॥ न भेतव्यं च न दुषात् सत्यमेतद्भवीमिते ॥ समानयिष्ये शक्रेण न चिराद्भवती म
हं ॥ २५ ॥ अथ श्रुत्वा न दुषः शक्राणीं शरणंगतां ॥ बृहस्पतेरंगिरसश्चुक्रोधसन्वृत्तदा ॥ २६ ॥ इति श्रीमहा ० उ० प० से० इंद्राणी भये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैधर्म्याणित्वाद्ब्रह्मदीनि उपधाः वृत्रसख्यादीनि छलानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रपन्नं शरणागतं
 शल्य उवाच कुहंतु नहुषं दृष्ट्वा देवाः क्रुपिपुरोत्तमाः ॥ अब्रुवन् देवराजानं नहुषं घोरदर्शनं ॥ १ ॥ देवराज जहिक्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ॥ त्रस्तं सासुरगंधर्वसं
 किं नरमहोरगं ॥ २ ॥ जहिक्रोधमिमं साधो न कुप्यंति भवद्विधाः ॥ परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३ ॥ निवर्तय मनः पापात् परदारान्निमर्षणात् ॥ देवरा
 जोसि भद्रं ते प्रजाधर्मेण पालय ॥ ४ ॥ एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ॥ अथ देवानुवाचे दमिंद्रं प्रतिसुराधिपः ॥ ५ ॥ अहल्या धर्षिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्वि
 नी ॥ जीवतो भर्तुरिद्रेण सवः किं न निवारितः ॥ ६ ॥ बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रिणवैपुरा ॥ वैधर्म्याण्युपधाश्चैव सवः किं न निवारितः ॥ ७ ॥ उपतिष्ठतु देवी मामे
 तदस्याहितं परं ॥ युष्माकंच सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८ ॥ देवा ऊचुः इंद्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ॥ जहिक्रोधमिमं वीरप्रीतो भव सुरेश्व
 र ॥ ९ ॥ शल्य उवाच इत्युक्त्वा तं तदा देवाः क्रुपिभिः सह भारत ॥ जग्मुर्बृहस्पतिं वं क्रुमिंद्राणीं चाशुभं वचः ॥ १० ॥ जानीमः शरणं प्राप्तामिंद्राणीं तव वैश्वमनि ॥
 दत्ताभ्यां च विप्रेन्द्रत्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११ ॥ तत्त्वा देवाः सगंधर्वाः क्रुष्यंश्च महाद्युते ॥ प्रसादयंति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयतां ॥ १२ ॥ इंद्राद्विशिष्टो नहुषो देवरा
 जो महाद्युतिः ॥ वृणोत्विमं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३ ॥ एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वनं ॥ उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४ ॥ नाहमि
 च्छामि नहुषं पतिं देवर्षिसत्तम ॥ शरणागतास्मिते ब्रह्मं स्त्रायस्व महतो भयात् ॥ १५ ॥ बृहस्पतिरुवाच शरणागतं न त्यजेयमिंद्राणि मम निश्चयः ॥ धर्मज्ञांस
 त्यशीलांच न त्यजेयमनिंदिते ॥ १६ ॥ नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ॥ श्रुतधर्मासत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनं ॥ १७ ॥ नाहमेतत्करिष्यामि ग
 च्छुध्वं वैसुरोत्तमाः ॥ अस्मिंश्चार्थे पुरागीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदं ॥ १८ ॥ न तस्य बीजं रोहति रोहकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ॥ भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न सत्रा
 तारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥ मोघमन्नं विंदति चाप्यचेताः स्वर्गाल्लोकाद्ब्रुशति नष्टचेष्टः ॥ भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णति देवाः ॥ २० ॥ प्र
 भीयते चास्य प्रजास्य काले सदा विवासं पितरोस्य कुर्वते ॥ भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे सैंद्रा देवाः प्रहरंत्यस्य वज्रं ॥ २१ ॥ एतदेवं विजानन्वैनदास्यामिं शचीमि
 मां ॥ इंद्राणीं विश्रुतां लोकेश क्रुस्यमहिषीं प्रियां ॥ २२ ॥ अस्याहितं भवेद्यच्च मम चापिहितं भवेत् ॥ क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठानहिदास्याम्यहं शचीं ॥ २३ ॥ शल्य उवाच
 अथ देवाः सगंधर्वा गुरुमाहुरिदं वचः ॥ कथं सुनीतं नु भवेन्मंत्रयस्व बृहस्पते ॥ २४ ॥ ॥ १९ ॥ अचेताः दुर्बलचित्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

कालांतं कालावधिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीयेना० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

बृहस्पतिरुवाच नहुषोऽप्युवाच तदिवीकिंचित्कालांतरं शुभा ॥ इंद्राणीहितमेतद्विदित्वास्माकं भविष्यति ॥ २५ ॥ बहुविघ्नः सुराः कालः कालः कालं नयिष्यति ॥ गर्वि
तो बलवांश्चापिनहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६ ॥ शल्य उवाच ततस्तेन तयोक्ते तु प्रीता देवास्तथा ब्रुवन् ॥ ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवौ कसां ॥ २७ ॥ एवमेतद्विज
श्रेष्ठ देवीचेयं प्रसाधतां ॥ ततः समस्ता इंद्राणी देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ २८ ॥ ऊचुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ देवा ऊचुः त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्या
वरजंगमं ॥ एकपत्यसिसत्या च गच्छस्वनहुषं प्रति ॥ २९ ॥ क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ॥ नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ॥ ३० ॥ एवं
विनिश्चयं कृत्वा इंद्राणी कार्यसिद्धये ॥ अभ्यगच्छत स ब्रीडानहुषं घोरदर्शनं ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्वितां ॥ समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेत
नः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणीकालावधियाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ शल्य उवाच अथ ताम् ब्रवीद्द
ष्ट्वानहुषो देवराट् तदा ॥ त्रयाणामपि लोकानामहर्मिद्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भजस्व मां वरारोहे पति त्वेवरवर्णिनि ॥ एवमुक्त्वा तु सा देवी नहुषेणंपतिव्रता ॥ २ ॥ प्रा
वेपतभयो द्विग्रा प्रवाते कदलीयथा ॥ प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृतांजलिः ॥ ३ ॥ देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनं ॥ कालमिच्छाम्यहं लब्धुं त्वत्तः कंचित्सुरे
श्वर ॥ ४ ॥ न हि विज्ञायते शक्रः किंवा प्राप्तः क्ववागतः ॥ तत्त्वमेतत्तु विज्ञाययदि न ज्ञायते प्रभो ॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वीमिते ॥ एवमुक्तः स इंद्राण्या
नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥ नहुष उवाच एवं भवतु सुश्रोणियथामामिह भाषसे ॥ ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरे ॥ ७ ॥ नहुषेण विस्ष्टा च निश्चक्राम
ततः शुभा ॥ बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ चिंतयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवे
न संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्रा वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ॥ गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः
प्रभुः ॥ ११ ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ त्वदीर्यं निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महृत्यया ॥ १२ ॥ वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ तेषां तद्वचनं श्रु
त्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणं ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिह्वापाकशासनः ॥ १४ ॥ पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतो
भयः ॥ स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ॥ १५ ॥

विष्णुत्वं व्यापकत्वं अव्यापकेन जगद्रक्षायामसंभवत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अकंपन् अकंपत तद्भावार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उपश्रुतिसंदेहनिर्णायिकां देवीं आकरोत् आकारितवती ॥ २६ ॥ यत्रेति अयंचार्थः आ नोयासुपश्रुत्युक्थेषुरणयाह दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसोइतिमंत्रोक्तउपबृंहितः मंत्रार्थस्तु हेउपश्रुति नःअस्मान्प्रतिआयाहि उक्थेषुकाम्येषुकर्मसुइहरणयइष्टकामंगमयप्रापय ॥ रणगतांवि

किंचित्कालमिदं देवामर्षयध्वमतंद्रिताः ॥ श्रुत्वा विष्णोः श्रुभांसत्यांवाणींताममृतोपमां ॥ १६ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ यत्र शक्रो भयो द्विघ्नस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १७ ॥ तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ वदते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १८ ॥ विभज्य ब्रह्महत्यां तु वक्ष्ये च नदीषु च ॥ पर्वते षु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ संविभज्य च भूतेषु विस्त्रज्य च सुरेश्वरः ॥ विज्वरो धूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ २० ॥ अकंपन् दुषंस्थानाद्दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहं ॥ २१ ॥ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकांक्षी च चारह ॥ २२ ॥ प्रनष्टे तु ततः शक्रे शचीशोकसमन्विता ॥ हाशक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २३ ॥ यदिदं तं यदिद्दुतं गुरवस्तोषितायदि ॥ एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वामयि ॥ २४ ॥ पुण्यां च मामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ॥ देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २५ ॥ प्रयता च निशा देवी मुपातिष्ठत तत्र सा ॥ पतिव्रतात्वात्सत्ये न सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २६ ॥ यत्रास्ते देवराजो सौतं देशं दर्शयस्व मे ॥ इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यतां ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्यो गपर्वणि उपश्रुतियाचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ शल्य उवाच अथैनां रूपिणी साध्वी मुपातिष्ठदुपश्रुतिः ॥ तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवी मुपस्थितां ॥ १ ॥ इंद्राणीसंप्रहृष्टात्मासंपूज्यैनामथाब्रवीत् ॥ इच्छामित्वामहं ज्ञातुं कालं ब्रूहि वरानने ॥ २ ॥ उपश्रुतिरुवाच उपश्रुतिरहं देवितवांतिकमुपागता ॥ दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ॥ ३ ॥ पतिव्रताचयुक्ता च यमेन नियमेन च ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनं ॥ ४ ॥ क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमं ॥ ततस्तां प्रहितदिवीर्मिद्राणीसासमन्वगात् ॥ ५ ॥

त्यस्य रूपं अनुष्य बुद्धिस्थस्य दिवंशासतं इंद्रस्य दिवं प्रकाशं यममय ॥ यच्छेत्स्यर्थः व्ययगता वित्यस्य लोडिरूपं बलोप

॥ ४ ॥ प्रहितां प्रस्थितां ॥ ५ ॥

॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ त्रास्यसि पालयिष्यसि तद्विभावार्थः ॥ १६॥ १७॥ १८॥ इति० उद्यो० नैलकं० भारतभा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥

देवाण्याम्यतिक्रम्यपर्वतांश्वबहुस्ततः ॥ हिमवंतमतिक्रम्यउत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ६ ॥ समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतं ॥ आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमल
तावृतं ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरोदिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतं ॥ शतयोजनविस्तीर्णतावदेवायतं शुभं ॥ ८ ॥ तत्र दिव्यानि पद्यानि पंचवर्णानि भारत ॥ षट्पदैरुपगीता
निप्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ९ ॥ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ॥ गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महतावृता १० ॥ पद्मस्य भित्त्वानालं च विवेश सहितांतया ॥ वि
सतंतु प्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुं ॥ ११ ॥ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुं ॥ सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १२ ॥ इंद्रं तु दृष्ट्वा चेंद्राणी विश्रुतैः पूर्व
कर्मभिः ॥ स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ १३ ॥ किमर्थं मसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहं ॥ ततः सा कथयामासन दुषस्य विचेष्टितं ॥ १४ ॥ इंद्रत्वं त्रिषु
लोकेषु प्राप्य वीर्यं समन्वितः ॥ दर्पा विष्टुश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ॥ १५ ॥ उपतिष्ठेति सकूरः कालं च कृतवांन्मम ॥ यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति समां व
शे ॥ १६ ॥ एतेन चाहं संप्राप्ताद्भुतं शक्रतवांतिकं ॥ जहिरौद्रं महाबाहो न दुषं पापनिश्चयं ॥ १७ ॥ प्रकाशयात्मनात्मानं दैत्यं दानवसूदन ॥ तेजः समाप्नुहि विभो
देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणींद्रस्तवे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ शल्य उवाच एवमुक्तः स भगवा
न शच्यातां पुनरब्रवीत् ॥ विक्रमस्य न कालो यं न दुषो बलवत्तरः ॥ १ ॥ विवर्द्धितश्च ऋषिभिर्हव्यकव्यैश्च भाविनि ॥ नीतिमत्रविधास्यामि देवितां कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥
गुह्यं चैतच्च याकार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ॥ गत्वा न दुषमेकांते ब्रवीहि च सुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ॥ एवंतववशो प्रीता भविष्यामी
तितं वद ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ॥ एवमस्त्वित्यथोक्त्वा तु जगाम न दुषं प्रति ॥ ५ ॥ न दुषस्तांततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतं ते व
रारोहे किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ६ ॥ भक्तं मां भज कल्याणिकि मिच्छसि मनस्विनि ॥ तव कल्याणियत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥ न च व्रीडात्वया कार्या सुश्रो
णि मयि विश्वसे ॥ सत्येन वै शपेदे विकरिष्ये वचनं तव ॥ ८ ॥ इंद्राण्युवाच यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकांक्षे जगत्पते ॥ ततस्त्वमेव भर्ता मि भविष्यसि सुराधि
प ॥ ९ ॥ कार्यं च हृदि मे यत्तदेव राजा वधारय ॥ वक्ष्यामि यदि मे राजन् प्रियमेतत्करिष्यसि ॥ १० ॥ वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगातव ॥ इंद्रस्य वाजिनो वा
हाहस्तिनो यथास्तथा ॥ ११ ॥ इच्छाम्यहमथा पूर्ववाहनं ते सुराधिप ॥ यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसां ॥ १२ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मां वक्ष्यन्ति मवहनं करिष्यन्ति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्विष्यतां अनुगच्छतु भवान् ॥ इषगता वित्यस्य दिवादेरूपं ॥ २८ ॥ २९ ॥
 वहतुत्वां महाभागाऋषयः संगता विभो ॥ सर्वे शिविकयाराजन्ने तद्धिममरोचते ॥ १३ ॥ नासुरेषु न देवेषु तु ल्यो भवितुमर्हसि ॥ सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्ये
 ण दर्शनात् ॥ १४ ॥ न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्रोति वीर्यवान् ॥ शल्य उवाच एवमुक्तस्तु न द्रुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिदि
 तां ॥ १५ ॥ न द्रुष उवाच अपूर्वं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ॥ दृढं मे रुचितं देवित्वदृशोऽस्मि वरानने ॥ १६ ॥ न त्वल्पवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन् ॥
 अहंत पस्वी बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन्नस्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ देवदानवगंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः
 सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ॥ चक्षुषायं प्रपश्यामि तस्य ते जोहराम्यहं ॥ १९ ॥ तस्मात्ते वचनं देविकरिष्यामि न संशयः ॥ समर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ २० ॥
 पश्य माहात्म्ययोगं मे ऋद्धिं च वरवर्णिनि ॥ शल्य उवाच एवमुक्त्वा तु तां देवीं विस्त्रज्य च वराननां ॥ २१ ॥ विमाने योजयित्वा च ऋषीन् नियममास्थितवान् ॥
 अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो मदबलेन च ॥ कामवृत्तः सदुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २२ ॥ न द्रुषेण विस्त्रष्टा च बृहस्पतिमथा ब्रवीत् ॥ समयोऽल्पावशेषो मे न द्रु
 षेणे हयः कृतः ॥ २३ ॥ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयां ॥ बाढमित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच तां ॥ २४ ॥ न भेत व्यं त्वया देवि न द्रुषा दुष्टचेतसः ॥ न त्वे
 पस्थास्यति चिरं गत एष न राधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे ॥ इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ शक्रं चाधिगमिष्यामि मा
 भैस्त्वं भद्रमस्तुते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृहस्पतिर्महातेजा देवराजो पलब्धये ॥ द्रुत्वाग्निं सो ब्रवीद्राज उच्छंक्रमन्विष्यतामिति ॥ २८ ॥
 तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव द्रुताशनः ॥ स्त्रीवेषमद्रुतं कृत्वा तत्रैवांतरधीयत ॥ २९ ॥ सदिशः प्रदिशश्चैव पर्वतान् विनानि च ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च विचिंत्याथ
 मनोगतिः ॥ ३० ॥ निमेषांतरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ अग्निरुवाच बृहस्पते न पश्यामि देवराजमिह क्वचित् ॥ आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहं
 ॥ ३१ ॥ न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणिते ॥ तम ब्रवीद्देवगुरुरपो विशमहाद्युते ॥ ३२ ॥ अग्निरुवाच नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ॥ शरणं
 त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्तितेस्तु महाद्युते ॥ ३३ ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ तेषां सर्वत्र गतेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
 गपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि बृहस्पत्यग्निसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभा० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ एकं जाठरं त्रिविधं गर्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपेण त्वयैकेन ॥ २ ॥ तुभ्यं त्रिविधाय ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठालयस्थानं ॥ ५ ॥ हेतयः ज्वालाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

बृहस्पतिरुवाच त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ॥ त्वमंतः सर्वभूतानां गूढश्वरसिसाक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामाद्दुरेकं कवयस्त्वामाद्दुस्त्रिविधं पुनः ॥ त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्दुताशन ॥ २ ॥ कृत्वा तु भ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितांगतिं ॥ गच्छंति सहपत्नीभिः सुदैरपि च शाश्वतीं ॥ ३ ॥ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ॥ यजंति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्ट्वा लोकां स्त्रीनिमान् हव्यवाहप्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ॥ त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५ ॥ त्वामग्ने जलदानाद्दुर्विद्युतश्च मनीषिणः ॥ वहंति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतयः ॥ ६ ॥ त्वस्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ न तेऽस्य विदितं किंचित् त्रिषु लोकेषु पावक ॥ ७ ॥ स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापो विशंकितः ॥ अहंत्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मत्रैः सनातनैः ॥ ८ ॥ एवं स्तुतो हव्यवाट्स भगवान्कविरुत्तमः ॥ बृहस्पतिमयो वाचप्रीतिमान् वाक्यमुत्तमं ॥ ९ ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ शल्य उवाच प्रविश्यापस्ततो वद्विः ससमुद्राः सपल्वलाः ॥ आससादसरस्तच्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १० ॥ अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ ॥ अपश्यत्सनुदेवं द्रं विसमध्यगतं तदा ॥ ११ ॥ आगत्य च तत्सूर्णतमाचष्ट बृहस्पतेः ॥ अणुमात्रेण वपुषापद्यतं त्वाश्रितं प्रभुं ॥ १२ ॥ गत्वा देवर्षिगंधर्वैः सहितो य बृहस्पतिः ॥ पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनं ॥ १३ ॥ महासुरोहतः शक्रनमुचिर्दारुणस्त्वया ॥ शंबरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४ ॥ शतक्रतो विवर्धस्व सर्वान् शत्रून्निषूदय ॥ उत्तिष्ठ शक्रसंपश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५ ॥ महेंद्रदानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ॥ अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिर्बृंहितं ॥ त्वया तत्रोहतः पूर्वे देवराज जगत्पते ॥ १६ ॥ त्वं सर्वभूतेषु शरण्य इदं त्वया समं विद्यते नेह भूतं ॥ त्वया धार्यते सर्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं च कथं ॥ १७ ॥ पाहिसर्वांश्च लोकांश्च महेंद्रबलमाप्नुहि ॥ एवं संस्तूय मानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८ ॥ स्वंचैव वपुरास्थाय वभूव स बलान्वितः ॥ अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमवस्थितं ॥ १९ ॥ किं कार्यमवशिष्टं वोहतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ॥ तत्रश्च सुमहाकायो यो वै लोकाननाशयत् ॥ २० ॥ बृहस्पतिरुवाच मानुषो न दुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ॥ देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते श्शं ॥ २१ ॥ इन्द्र उवाच कथंचन दुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभं ॥ तपसा केन वा युक्तः किं वीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२ ॥ बृहस्पतिरुवाच देवाभीताः शक्रमकामयं तत्त्वया त्यक्तं महेंद्रं पदंतत् ॥ तदा देवाः पितरो यर्षयश्च गंधर्वमुख्याश्च समेत्य सर्वे ॥ २३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नहुषस्यांतरेण अंतरंभेदः बुद्धिभेदार्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 गत्वाऽब्रुवन्नहुषंतत्रशक्रत्वंनोराजाभवन्नुवनस्यगोप्ता ॥ तानब्रवीन्नहुषोनास्मिंशक्तआप्यायध्वंतपसातेजसामां ॥ २४ ॥ एवमुक्तैर्विद्वितश्चापिदेवैराजाऽ
 भवन्नहुषोघोरवीर्यः ॥ त्रैलोक्येचप्राप्यराज्यमहर्षींनृत्वावाहान्यातिलोकान्दुरात्मा ॥ २५ ॥ तेजोहरंष्ट्रिविषंसुघोरंमात्वंपश्येन्नहुषंवैकदाचित् ॥ देवांश्च
 सर्वेनहुषंभृशार्तानपश्यंतैगूढरूपाश्चरंतः ॥ २६ ॥ शल्यउवाच एवंदत्यंगिरसांवरिष्ठेबृहस्पतौलोकपालःकुबेरः ॥ वैवस्वतश्चैवयमःपुराणोदेवश्चसोमोवरु
 णश्चाजगाम ॥ २७ ॥ तेवैसमागम्यमहेंद्रमूचुर्दिष्ट्यात्वाष्ट्रोनिहतश्चैववृत्रः ॥ दिष्ट्याचत्वांकुशलिनमक्षतंचपश्यामोवैनिहतारिंचशक्र ॥ २८ ॥ सतान्यथावच्च
 हिलोकपालान्समेत्यवैप्रीतमनामहेंद्रः ॥ उवाचचैनान्प्रतिभाष्यशक्रःसंचोदयिष्यन्नहुषस्यांतरेण ॥ २९ ॥ राजादेवानानंनहुषोघोररूपस्तत्रसात्यंदीयतां
 मेभवद्भिः ॥ तेचाब्रुवन्नहुषोघोररूपोदृष्टीविषस्तस्यबिभीमईश ॥ ३० ॥ त्वंचेद्राजानंनहुषंपराजयेस्ततोवयंभागमहार्मशक्र ॥ इंद्रोब्रवीद्भवतुभवानपांपति
 र्यमःकुबेरश्चमयाभिषेकं ॥ ३१ ॥ संप्राप्तुवंत्वद्यसैहवदैवतैरिपुंजयामतंनहुषंघोरदृष्टिं ॥ ततःशक्रंज्वलनोप्याहभागंप्रयच्छमत्यंतवसात्यंकरिष्ये ॥ तमाहशक्रो
 भविताऽग्नेतवापिचेंद्राभ्योवैभागएकोमहाक्रतौ ॥ ३२ ॥ शल्यउवाच एवंसंचित्यभगवान्महेंद्रःपाकशासनः ॥ कुबेरंसर्वयक्षाणांधनानांचप्रभुंतथा ॥
 ॥ ३३ ॥ वैवस्वतंपितृणांचवरुणंचाप्यपांतथा ॥ आधिपत्यंददौशक्रःसंचित्यवरदस्तथा ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रवरुणा
 दिसंवादेशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ शल्यउवाच अथसंचितयानस्यदेवराजस्यधीमतः ॥ नहुषस्यवधोपायंलोकपालैःसदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वीतत्र
 भगवानगस्यःप्रत्यदृश्यत ॥ सोब्रवीदर्यदेवेंद्रंदिष्ट्यावैवर्धतेभवान् ॥ २ ॥ विश्वरूपविनाशेनवृत्रासुरवधेनच ॥ दिष्ट्याद्यनहुषोभ्रष्टोदेवराज्यात्पुरंदर ॥ ३ ॥ दि
 ष्ट्याहतारिंपश्यामिभवंतंबलसूदन ॥ इंद्रउवाच स्वागतंतेमहर्षेस्तुप्रीतोहंदर्शनात्तव ॥ पाद्यमाचमनीयंचगामर्थ्यंचप्रतीच्छमे ॥ ४ ॥ शल्यउवाच पूजितं
 चोपविष्टंतमासनेमुनिसत्तमं ॥ पर्यपृच्छतदेवेशःप्रहृष्टोब्राह्मणर्षभं ॥ ५ ॥ एतदिच्छामिभगवन्कथ्यमानंद्विजोत्तम ॥ परिभ्रष्टःकथंस्वर्गान्नहुषःपापनिश्च
 यः ॥ ६ ॥ अगस्यउवाच शृणुशक्रप्रियंवाक्यंयथाराजादुरात्मवान् ॥ स्वर्गाद्ब्रष्टोदुराचारो नहुषोबलदर्पितः ॥ ७ ॥ श्रमात्तांश्रवहंतस्तंनहुषंपापकारिणं ॥ दे
 वर्षयोमहाभागास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥ अर्घ्यअभ्यर्घ्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

गवांप्रोक्षणेप्रोक्षणोपाकरणमरणादिसंस्कारे येमंत्राः देवांश्चयाभिर्यजतेददातिचगावः सोमस्यप्रथमस्यभक्षइत्यादयः याजिः पशुभूताग्निर्गोभिः ऋक्षइतिभक्षणांतयागउच्यते ॥ ९ ॥ नहुषस्तु ब्राह्मणाश्वैवगाव
श्वकुलमेकं द्विधाकृतं एकत्रमंत्रास्तिष्ठतिहविरैकत्रतिष्ठतीतिशास्त्रप्रामाण्याद्ब्राह्मणवद्रवामवध्यत्वंमन्वानोवेदमप्रमाणीचकार वेदस्यब्राह्मणानांचावमानादधोगतिः प्राप्यतइत्याख्यायिकात्प्रात्यर्थं ॥ १० ॥ ११ ॥

पप्रच्छुर्नहुषदेवसंशयंजयतांवर ॥ यइमेब्रह्मणाप्रोक्तामंत्रावैप्रोक्षणेगवां ॥ ९ ॥ एतेप्रमाणंभवतउताहोनेतिवासव ॥ नहुषोनेतितानाहतमसामूढचेतनः ॥
॥ १० ॥ ऋषयऊचुः अधर्मेसंप्रवृत्तस्त्वंधर्मनप्रतिपद्यसे ॥ प्रमाणमेतदस्माकंपूर्वंप्रोक्तंमहर्षिभिः ॥ ११ ॥ अगस्यउवाच ततोविवदमानःसमुन्निभिःसह
वासव ॥ अथमामस्पृशन्मूर्ध्निपादेनाधर्मपीडितः ॥ १२ ॥ तेनाभूद्भूततेजाश्चनिःश्रीकश्चमहीपतिः ॥ ततस्तंतमसाविघ्नमवोचंभृशपीडितं ॥ १३ ॥ यस्मात्पूर्वेःकृ
तराजन्ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं ॥ अदृष्टंदूषयसिमेयच्चमूर्ध्न्यस्पृशःपदा ॥ १४ ॥ यच्चापित्वमृषीन्मूढब्रह्मकल्पानदुरासदान् ॥ १५ ॥ वाहान्कृत्वावाहयसितेनस्वर्गाद्भ
तप्रभः ॥ ध्वंसपापपरिभ्रष्टःक्षीणपुण्योमहीतले ॥ १६ ॥ दशवर्षसहस्राणिसर्परूपधरोमहान् ॥ विचरिष्यसिपूर्णेषुपुनःस्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १७ ॥ एवंभ्रष्टोदुरा
त्मासदेवराज्यादरिंदम ॥ दिष्ट्यावर्द्धामिहेशक्रहतोब्राह्मणकंटकः ॥ १८ ॥ त्रिविष्टंप्रपद्यस्वपाहिलोकान्शचीपते ॥ जितेंद्रियोजितामित्रःस्तूयमानोमहर्षिभिः ॥
॥ १९ ॥ शल्यउवाच ॥ ततोदेवाभृशंतुष्टामहर्षिगणसंवृताः ॥ पितरश्चैवयक्षाश्चभुजगाराक्षसास्तथा ॥ २० ॥ गंधर्वादेवकन्याश्चसर्वेचाप्सरसांगणाः ॥ सरां
सिसरितःशैलाःसागराश्चविशांपते ॥ २१ ॥ उपागम्याब्रुवन्सर्वेदिष्ट्यावर्धसिशत्रुहन् ॥ हतश्चनहुषःपापोदिष्ट्यागस्येनधीमता ॥ दिष्ट्यापापसमाचारःकृतःस
र्पोमहीतले ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रागस्यसंवादेनहुषभ्रंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥ शल्यउवाच ततःश
क्रस्तूयमानोगंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ ऐरावतंसमारुत्यद्विपेंद्रंलक्षणैर्युतं ॥ १ ॥ पावकःसुमहातेजामहर्षिश्चबृहस्पतिः ॥ यमश्चवरुणश्चैवकुवेरश्चधनेश्वरः ॥ २ ॥
सर्वैर्देवैःपरिवृतःशक्रोवृत्रनिषूदनः ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्चयातस्त्रिभुवनंप्रभुः ॥ ३ ॥ ससमेत्यमहेंद्राण्यादेवराजःशतक्रतुः ॥ मुदापरमयायुक्तःपालयामासदेव
राट् ॥ ४ ॥ ततःसभगवांस्तत्रअंगिराःसमदृश्यत ॥ अथर्ववेदमंत्रैश्चदेवेंद्रंसमपूजयत् ॥ ५ ॥ ततस्तुभगवानिंद्रःसंहृष्टःसमपद्यत ॥ वरंचप्रददौतस्मैअथर्वागि
रसेतदा ॥ ६ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० नहुषभ्रंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथर्वांगिरसोनामेति यतो गिरा अथर्ववेदमंत्रैरिंद्रं तुष्टावततोऽथर्वांगिरसोनामाभवत् अस्मिन्वेदेऽथर्ववेदे अथर्ववेदस्य ऋषिरित्यर्थः उदाहरणं वाक्यमेतत् अथर्ववेदरूपं यस्य वाक्यं स ऋषिरिति परिभाषा च नान्

अथर्वांगिरसोनामवेदेस्मिन्वैभविष्यति ॥ उदाहरणमेतद्वियज्ञभागंचलप्यसे ॥ ७ ॥ एवं संपूज्य भगवानथर्वांगिरसंतदा ॥ व्यसर्जयन्महाराजदेवराजः शत
 क्रतुः ॥ ८ ॥ संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींश्चापितपोधनान् ॥ इंद्रः प्रमुदितो राजन् धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९ ॥ एवं दुःखमनुप्राप्तमिंद्रेण सहभार्यया ॥ अज्ञातवास
 श्वकृतः शत्रूणां वधकांक्षया ॥ १० ॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोसिमहावने ॥ द्रौपद्यासहराजेंद्रभ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११ ॥ एवं त्वमपिराजेंद्रराज्यं प्रा
 प्यसि भारत ॥ वृत्रंहत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनंदन ॥ १२ ॥ दुराचारश्च न दुषो ब्रह्मद्विपापचेतनः ॥ अगस्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३ ॥ ए
 वंतवदुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ॥ क्षिप्रं नाशं गमिष्यति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४ ॥ ततः सागरपर्यंतां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमां ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरद्रौपद्याच
 मानावर्धते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७ ॥ क्षत्रियाणामभावो यं युधिष्ठिरमहात्मनां ॥ दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनवलेन च ॥ १८ ॥ आस्थानमिंद्रविजयं यद्दं
 नियतः पठेत् ॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते ॥ १९ ॥ न चारिजंभयंतस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ॥ नापदं प्राप्नुयात्कांचिद्दीर्घमायुश्च विंदेति ॥ सर्वत्र जयमा
 चनं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजं मिदं वचः ॥ २२ ॥ भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ॥ तत्र ते जो वधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः ॥
 २३ ॥ शल्य उवाच एवमेतत् करिष्यामि यथामां संप्रभाषसे ॥ यच्चान्यदपि शक्यामितत् करिष्याम्यहंतव ॥ २४ ॥ वैशंपायन उवाच ततस्त्वामं व्यकंति
 याञ्छल्यो मद्राधिपस्तदा ॥ जगाम सबलः श्रीमान् दुर्योधनमरिंदम ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यगमने ष्टादशाऽध्यायः ॥
 ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ॥ महता चतुरंगेण बलेनागाद्युधिष्ठिरं ॥ १ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शत्रुतेजसो वचो येन तादृशोऽर्जुनसंस्तवः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति नै. भारतजा. अष्टाद. ॥ १८ ॥ युयुधानः सात्वकिः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ समावायः समूहः ॥ २२ ॥

तस्ययोधामहावीर्यानानादेशसमागताः ॥ नानाप्रहरणावीराःशोभयांचक्रिरेबलं ॥ २ ॥ परश्वधैर्भिदिपालैःशूलतोमरमुद्गरैः ॥ परिघैर्यष्टिभिःपाशैःकरवा
लैश्चनिर्मलैः ॥ ३ ॥ खड्गकार्मुकनिर्व्यूहैःशरैश्चविविधैरपि ॥ तैलघोतैःप्रकाशद्भिःसदाशोभतवैबलं ॥ ४ ॥ तस्यमेघप्रकाशस्यसौवर्णैःशोभितस्यच ॥ बभूवरू
पसैन्यस्यमेघस्येवसविद्युतः ॥ ५ ॥ अक्षौहिणीतुसासेनातदायौधिष्ठिरंबलं ॥ प्रविश्यांतर्दधेराजन्सागरंकुनदीयथा ॥ ६ ॥ तथैवाक्षौहिणींगृह्यचेदीनाष्टषभो
वली ॥ धृष्टकेतुरुपागच्छत्पांडवानमितौजसः ॥ ७ ॥ मागधश्चजयत्सेनोजारासंधिर्महाबलः ॥ अक्षौहिण्यैवसैन्यस्यधर्मराजमुपागमत् ॥ ८ ॥ तथैवपांड्वोरा
जेंद्रसागरानूपवासिभिः ॥ दतोवहुविधैर्यौधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९ ॥ तस्यसैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ॥ प्रेक्षणीयतरंराजन्सुवेषंबलवत्तदा ॥ १० ॥
द्रुपदस्याप्यभूत्सेनानानादेशसमागतैः ॥ शोभितापुरुषैःशूरैःपुत्रैश्चास्यमहारथैः ॥ ११ ॥ तथैवराजामत्स्यानां विराटोवाहिनीपतिः ॥ पार्वतीयैर्महीपालैःसहि
तःपांडवानियात् ॥ १२ ॥ इतश्चेतश्चपांडूनांसमाजग्मुर्महात्मनां ॥ अक्षौहिण्यस्तुसप्तैताविविधध्वजसंकुलाः ॥ १३ ॥ युयुत्समानाःकुरुभिःपांडवान्समहर्षय
न् ॥ तथैवधार्तराष्ट्रस्यहर्षसमभिवर्धयन् ॥ १४ ॥ भगदत्तोमहीपालःसेनामक्षौहिणींददौ ॥ तस्यचीनैःकिरातैश्चक्रांचनैरिवसंभृतं ॥ १५ ॥ बभौबलमनाधृष्यं
कर्णिकारवनंयथा ॥ तथाभूरिश्रवाःशूरःशल्यश्चकुरुनंदन ॥ १६ ॥ दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्यापृथक्पृथक् ॥ कृतवर्माचहार्दिक्योभोजांधकुकुरैःसह ॥
॥ १७ ॥ अक्षौहिण्यैवसेनायादुर्योधनमुपागमत् ॥ तस्यतैःपुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलं ॥ १८ ॥ अशोभतयथामत्तैर्वनंप्रक्रीडितैर्गजैः ॥ जयद्रथमुखाश्वान्ये
सिंधुसौवीरवासिनः ॥ १९ ॥ आजग्मुःपृथिवीपालाःकंपयंतइवाचलान् ॥ तेषामक्षौहिणीसेनावहुलाविवभौतद्वा ॥ २० ॥ विधूयमानोवातेनवहुरुपइवांबुदः ॥
सुदक्षिणश्चक्रांबोजोयवनैश्चशकैस्तथा ॥ २१ ॥ उपाजमामकौरव्यमक्षौहिण्याविशांपते ॥ तस्यसेनासमावायःशल्लभानामिवावभौ ॥ २२ ॥ सचसंप्राप्य
कौरव्यंतत्रैवांतर्दधेतदा ॥ तथामाहिष्मतीवासीनीलोनीलायुधैःसह ॥ २३ ॥ महीपालोमहावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ आवंत्यौचमहीपालौमहाबलसुसंव
तौ ॥ २४ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यांतावभियातौसुयोधनं ॥ केकंयाश्चनरव्याघ्राःसोदर्याःपंचपार्थिवाः ॥ २५ ॥ संहर्षयंतःकौरव्यमक्षौहिण्यासमाद्रवन् ॥ ततस्तत
स्तुसर्वेषांभूमिपानांमहात्मनां ॥ २६ ॥

॥ २३ ॥ आवंत्यौविदानुविदौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥ अहिच्छत्रादयःप्रवेशविशेषाः ॥३०॥३१॥३२॥३३॥ इ० नै० जा० एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ७ ॥१॥२॥ वाक्येति भवद्भिः किञ्चिद्वक्तव्यमतोहेतोरित्यर्थः ॥३॥४॥५॥६॥ शेषवन्तः
 तिस्रो न्याः समवर्ततवाहिन्यो भरतर्षभ ॥ एवमेकादशावृत्ताः सेनादुर्योधनस्यताः ॥२७॥ युयुत्समानाः कौतियान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ नहास्तिनपुरे राजन्व
 काशो भवत्तदा ॥२८॥ राज्ञां स्वबलमुस्थाना प्राधान्येनापि भारत ॥ ततः पंचनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजांगलं ॥२९॥ तथारोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ अहि
 च्छत्रं कालकूटं गंगाकूलं च भारत ॥३०॥ वारणं वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ॥३१॥ बभूव कौरवेयाणां बलेनाती
 वसंवृतः ॥ तत्र सैन्यं तथा युक्तं ददर्श सपुरोहितः ॥३२॥ यः स पांचालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥३३॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरो
 हितसैन्यदर्शने एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ समाप्तमिदं सेनोद्योगपर्वं ॥ ॥७॥ ॥ अथ संजयघानपर्वं ॥ वैशंपायन उवाच सच कौरव्यमासा
 द्यद्रुपदस्य पुरोहितः ॥ सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण द्विदुरेण च ॥ १ ॥ सर्वकौशल्यमुक्त्वा दौष्टुवाचैव मनामयं ॥ सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥ सर्वे
 भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ॥ वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रश्च पांडुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ॥ तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र सं
 शयः ॥४॥ धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्तैः पैतृकं वसु ॥ पांडुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥५॥ एवंगते पांडवे यैर्विदितं वः पुरायथा ॥ न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धृतराष्ट्रेण
 संवृतं ॥६॥ प्राणांतिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ॥ शेषवन्तो न शकितानेतुं वैयमसादनं ॥७॥ पुनश्च वदितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ॥ छयनापहृतं सुद्रैर्घा
 तं राष्ट्रैः ससौ बलैः ॥८॥ तदप्यनुमतं कर्म यथा युक्तमनेन वै ॥ वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥९॥ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथा भृशं ॥ अरण्ये
 विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥१०॥ तथा विराटनगरे योन्यंतरगतैरिव ॥ प्राप्तः परमसंक्लेशो यथापार्थैर्महात्मभिः ॥११॥ ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं
 पूर्वकिल्बिषं ॥ सामैव कुरुभिः सार्द्धमिच्छंति कुरुपुंगवाः ॥१२॥ तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ॥ अनुनेतुमिहाहंति धार्तराष्ट्रं सुहज्जनाः ॥१३॥ नहि मे
 विश्वहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ॥ अविनाशेन लोकस्य कांक्षन्ते पांडवाः स्वकं ॥१४॥ यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ॥ सच हेतुर्न मंतव्यो बलीयसंस्तथा
 हिते ॥१५॥ अक्षौहिण्यश्च समैव धर्मपुत्रस्य संगताः ॥ युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनं ॥१६॥ अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ॥ सात्यकिर्भि
 यसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥१७॥ आयुःशेषयुक्ताः ॥१८॥१९॥१०॥ योन्यंतरगतैरिवेति तैर्दत्ताग्नेशान्जन्मान्तरव्यवहितानि वनस्मरंतीत्यर्थः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० विश्वोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ घृष्टं घर्षणा युक्तं यथा स्यात्तथा आक्षिप्यतिरस्कृत्य ॥ ८ ॥ तत्र पां
 डवपक्षे ॥ ९ ॥ १० ॥ तं समयं कालं तच्च संकेतवाक्यं त्रयोदश वर्षे ज्ञातेः पुनर्वने वस्तव्यमित्येवं रूपं वा समय इत्युपक्रम्य संकेते कालभाषयोरिति नेदिनी आश्रित्य निर्वासपैतुं कं राज्यांशं नेच्छति किंतु तद्विदिकं मे

एकादशैताः पृतना एकतश्वसमागताः ॥ एकतश्वमहाबाहुर्वद्गुरुपीधनं जयः ॥ १८ ॥ यथाकिरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते ॥ एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो
 महायुतिः ॥ १९ ॥ बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ॥ बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येतको नरः ॥ २० ॥ ते भवन्तो यथा धर्मं यथा समयमेव च ॥ प्रयच्छन्तु
 प्रदातव्यं भावः कालो त्यगादयं ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि पुरोहितयाने विश्वोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावद्भो महायुतिः ॥ संपूज्यैनं यथा कालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे सह दामोदरेण ते ॥ दिष्ट्या सहायवंतश्च दिष्ट्या धर्मं
 च ते रताः ॥ २ ॥ दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनंदनाः ॥ दिष्ट्या न युद्धमनसः पांडवाः सह बांधवैः ॥ ३ ॥ भवता सत्यमुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ॥ अतितीक्ष्णं तु
 ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४ ॥ असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पांडवाः ॥ प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वपितुर्धनमसंशयं ॥ ५ ॥ किरीटी बलवान्पार्यः कृतास्त्रश्च महार
 थः ॥ कोहि पांडुसुतं युद्धे विषहेत धनं जयं ॥ ६ ॥ अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भूतः ॥ त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७ ॥ भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं घृ
 ष्टमाक्षिप्य मन्युना ॥ दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ न तत्राविदितं ब्रह्मन्लोके भूतेन केनचित् ॥ पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९ ॥ दुर्यो
 धनार्थं शकुनिर्घूते निर्जितवान्पुरा ॥ समयेन गतोरण्यं पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १० ॥ सतं समयमाश्रित्य राज्यं नेच्छति पैतृकं ॥ बलमाश्रित्य मत्स्यानां पांचालानां
 च मूर्खवत् ॥ ११ ॥ दुर्योधनो भयाद्द्विद्वन्द्वद्यात्पादमंततः ॥ धर्मतस्तु महीं कृत्स्नां प्रदद्याच्छत्रवेपि च ॥ १२ ॥ यदि कांक्षंति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ॥ यथा प्रतिज्ञं
 कालं तं चरंतु वनमाश्रिताः ॥ १३ ॥ ततो दुर्योधनस्यांके वर्ततामकुतो भयाः ॥ अधर्मिं कीर्तुमा बुद्धिं मौख्यात्कुर्वंतु केवलात् ॥ १४ ॥ अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छं
 ति पांडवाः ॥ आसाद्ये मानं कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यंति वचो मम ॥ १५ ॥ भीष्म उवाच किं नुराधेयवाचा ते कर्म तस्मर्तुमर्हसि ॥ एक एव यदापार्थः षड्रथान्जित
 वान् युधि ॥ १६ ॥ बहुशो जीयमानस्य कर्मदृष्टं तदैव ते ॥ न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणो ब्रवीत् ॥ ध्रुवं युधिहतास्ते न भक्षयिष्यामपांसुकान् ॥ १७ ॥

नेवपैतुकमिच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ पादं चतुर्यांशमपि किमुतार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥२०॥२१॥ इतिउ० नैलकंठीये भारतभा० पुरोहितयानेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥५॥ प्राप्तानिति दिष्ट्याभागेनआनस्रसंनद्धोभूत्वास्थानंस्थितिमुपस्थितःप्राप्तःइतिसभाजयेथाःपूजये
थाः ॥ १ ॥ स्वस्तिमंतोव्यमितिसर्वान्वदेः रुच्छंनिरुप्यापितेषांशांतिरक्रोधोऽस्मासुविद्यते मिथ्यापेतानानिष्कपटानां ॥ २ ॥ महंपर्याकार्षुःमदर्थंपरितानीतवतः ॥ ३ ॥ धर्मार्थाभ्यां धर्मार्थं अर्थार्थं च सुखं
वैशंपायनउवाच घृतराष्ट्रस्ततोभीष्ममनुमान्यप्रसाद्यच ॥ अवभर्त्स्यचरांघेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अस्मद्धितं वाक्यमिदं भीष्मः शांतनवो ब्रवीत् ॥ पां
डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९ ॥ चिंतयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयं ॥ स भवान्प्रतियात्वघपांडवानेवमाचिरं ॥ २० ॥ सतं सत्कृत्य कौरव्यः
प्रेषयामासं पांडवान् ॥ सभा मध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि पुरोहितयाने एकविंशोऽध्या
यः ॥ २१ ॥ ॥५॥ घृतराष्ट्र उवाच प्राप्तानाहुः संजयपांडुपुत्रानुपप्लव्येतान् विजानीहि गत्वा ॥ अजातशत्रुं च सभाजयेथादिष्ट्या न त्वस्थानमुपस्थितस्त्वं ॥ १ ॥
सर्वान्वदेः संजयस्वस्तिमंतः रुच्छं वा समतदर्हान् निरुप्य ॥ तेषां शांतिं विद्यते स्मासु शीघ्रं मिथ्यापेतानामुपकारिणां सतां ॥ २ ॥ नाहं क्वचित्संजयपांडवानां मिथ्याच
त्तिकांचन जात्वपश्यं ॥ सर्वाश्रियं त्यात्मवीर्येण लब्ध्यां पर्याकार्षुः पांडवामत्यमेव ॥ ३ ॥ दोषं त्वेषां नाध्यगच्छं परीच्छन्नित्यं कंचिद्येन गहैयपार्थान् ॥ धर्मार्था
भ्यां कर्मकुर्वन्ति नित्यं सुखप्रियेनानुरुध्यं तिकामात् ॥ ४ ॥ धर्मशीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रांतं द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादं ॥ धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगान्प्रयतं
ति पार्थाः ॥ ५ ॥ त्यजंति मित्रेषु धनानि कालेन संवासाज्जीर्यति तेषु मैत्री ॥ यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्विष्टानास्याजमीढस्य पक्षे ॥ ६ ॥ अन्यत्र पापाद्विष
मान्मंदबुद्धेर्दुर्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् ॥ तेषां हीमौहीनसुखप्रियाणां महात्मनां संजनयतो हितेजः ॥ ७ ॥ उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो दुर्योधनः सुरुतं मन्यते त
त् ॥ तेषां भागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्तुं जीवतां पांडवानां ॥ ८ ॥ यस्म्यर्जुनः पदवीं केशवश्च वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ॥ माद्रीपुत्रौ सृजयाश्चापियांति पुरा
युद्धात्साधुतस्य प्रदानं ॥ ९ ॥ सत्ये वैकः पृथिवीं सव्यसाची गांडीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ॥ तथा जिष्णुः केशवोप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १० ॥ ति
ष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः ॥ पर्जन्यघोषान्प्रवपन् शरौघान्पतंगसंघानिवशीघ्रवेगान् ॥ ११ ॥

स्वर्गः ॥ ४ ॥ तं द्री जायत एव यौद्धं ॥ ५ ॥ यथार्हमानं अर्थं च कुर्वन्ति ते तथा ॥ ६ ॥ तेजःकोषं ॥ ७ ॥ उत्थाने आरंभकाले एव वीर्येण प्रसंगेयस्य स उत्थानवीर्यः यत्तेषां भागं हर्तुं शक्यं मन्यते तत्सुरुतं युक्तमिति मन्यते
मौढ्यादिति शब्दः ॥ ८ ॥ यस्य पदवीयांति यस्यानुगा इत्यर्थः तस्य तस्मै प्रदानं भागं ॥ ९ ॥ जिष्णुर्जयशिलः ॥ १० ॥ वरेण्यः भोगमोक्षकर्मैर्वरणीयः ॥ ११ ॥

मत्स्यदेशानामेक्षयाउदीचीं किनुउत्तरात्कुरुहिमाचलादभ्युदक्वेशानुत्तरात्कुरुपात् ॥ १२ ॥ जज्ञवेदसेउपाहरत्वांडवमिविचिपरिणामेनानुपंगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एतत्परिदृश्यमा
 चंभलंभीष्मद्रोणादीनांसावर्धतदपिसत्यंतथापितान्यांडवान्प्राप्यनास्तीतिमन्ये तुच्छमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रबर्हःश्रेष्ठः संत्यक्तात्मात्यक्तदेहः ॥ १८ ॥ सहोषितोवर्षमात्रं चरितार्थःगोपहेरक्षितः मात्स्येयानां

दिशंत्युदीचीमपिचोतरान्कुरुन्गांडीवधन्वैकरयोजिगाय ॥ धनंचैषामाहरत्सव्यसाचीसेनानुगान्द्रविडांश्रैवचक्रे ॥ १२ ॥ यश्रैवदेवान्स्वांडवेसव्यसाचीगां
 ढीवधन्वाप्रजिगायसैद्रान् ॥ उपाहरत्पांडवोजातवेदसेयशोमानंवर्ययन्यांडवानां ॥ १३ ॥ गदाभृतांनास्तिसमोत्रभीमाद्भस्वारोहोनास्तिसमश्रवतस्य ॥ रथे
 र्जुनादाद्गुरहीनमेनंबाद्गोर्बलेनायुतनागवीर्यं ॥ १४ ॥ सुशिक्षितःरुतवैरस्तरस्वीदहेत्क्षुद्रांस्तरसाधार्तराष्ट्रान् ॥ सदात्यमर्षीनबलात्सशक्योयुद्धेजेतुंवासवेना
 पिसाक्षात् ॥ १५ ॥ सुचेतसौबलिनौशीघ्रहस्तौसुशिक्षितौभ्रातरौफाल्गुनेन ॥ स्येनौयथापक्षिपूगान् रुजंतौमाद्रीपुत्रौशेषयेतान्शत्रून् ॥ १६ ॥ एतद्द्वलंपूर्णं
 मस्माकमेवंयत्सत्यंताप्राप्यनास्तीतिमन्ये ॥ तेषामध्येवर्तमानस्तरस्वीपृष्टद्युम्नःपांडवानामिहैकः ॥ १७ ॥ सहामात्यःसोमकानांप्रबर्हःसंत्यक्तात्मापांडवार्थे
 श्रुतोमे ॥ अजातशत्रुंप्रसहेतकोन्योयेषांसस्यादग्रणीर्दृष्णिसिंहः ॥ १८ ॥ सहोषितश्चरितार्थोवयस्थोमात्स्येयानामधिपोवैविराटः ॥ सवैसपुत्रःपांडवार्थेच
 शश्वद्युधिष्ठिरेभक्तइतिश्रुतंमे ॥ १९ ॥ अवरुद्धारथिनःकेकयेभ्योमहेष्वासाभ्रातरःपंचसंति ॥ केकयेभ्योराज्यमाकांक्षमाणायुद्धार्थिनश्चानुवसंतिपार्थान् ॥
 ॥ २० ॥ सर्वाश्रवीरान्पृथिवीपतीनांसमागतान्यांडवार्थेनिविष्टान् ॥ शूरानहंभक्तिमतःशृणोमिप्रीत्यायुक्तान्संश्रितान्धर्मराजं ॥ २१ ॥ गिर्याश्रयादुर्गनि
 वासिनश्चयोधाःपृथिव्यांकुलजातिशुद्धाः ॥ म्लेच्छाश्चनानायुधवीर्यवंतःसमामताःपांडवार्थेनिविष्टाः ॥ २२ ॥ पांड्यश्वराजासमितींद्रकल्पोयोधप्रवीरैर्बहु
 भिःसमेतः ॥ समागतःपांडवार्थेमहात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २३ ॥ अखंड्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात्कृपाद्भीष्माद्येनवृतंशृणोमि ॥ यंतंकार्ष्णिप्रतिममाद्दुरे
 कंससात्यकिःपांडवार्थेनिविष्टः ॥ २४ ॥ उपाश्रिताश्वेदिकरूपकाश्रसर्वोद्योगैर्भूमिपालाःसमेताः ॥ तेषामध्येसूर्यमिवातपंतंश्रियावृतंचेदिपतिंज्वलंतं ॥ २५ ॥

मत्स्यदेशजानां ॥ १९ ॥ केकयेभ्योदेशेभ्यःअवरुद्धाःबहिर्निःसारिताःपंचभ्रातरःकेकयानां यतःकेकयेभ्यःराज्यंप्राप्तुमिच्छंतःपूर्वअस्मदीयाअपिसंप्रतिपांडवान्अनुवसंतिअनुसरंति तेनस्वपक्षहानिःपरप
 क्षंपुष्टिश्चदर्शिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समितिसंपांमे समित्याजिसमियुधइतिकोशः अप्रतिवीर्यतेजाःअनुच्यतेजाः ॥ २३ ॥ कार्ष्णिःप्रयुञ्जस्तत्तुल्यं ॥ २४ ॥ चेदिपतिंशिथुपालं कृष्णोममर्देत्युत्तरे
 णान्वयः ॥ २५ ॥

ज्यांभनुर्गुणं कर्षतां धनुर्भुतां ॥ २६ ॥ यस्यमानं बर्धयंति तं शिशुपालं अग्निदितिसंबंधः ॥ २७ ॥ चेदिपतिविहाय अन्ये तं कृष्णं केप्राद्रवन्नकेपिकितुसएवतेन सहस्पृष्ट्वा चकारेत्यर्थः ॥ २८ ॥ आशोपमानो जयमिति शेषः अशेतशयनं कृतवान् शिशुपालः ॥ २९ ॥ यत्पतः अवेदयंतज्ञापितवंतः चाराइति शेषः ॥ ३० ॥ कृष्णो वासुदेवार्जुनौ ॥ ३१ ॥ संगरं चेन्नगच्छेत्तदाशर्मलमेत् नोचेत् अन्यथा इन्द्रो विष्णुश्च अर्जु

अस्तं भनीयं युधि मन्वमानो ज्यां कर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्यां ॥ सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य प्रसत्य कृष्णस्तरसासंममर्द ॥ २६ ॥ यशोमानो वर्धयन्पांडवानां पु राभिनच्छिशुपालं समीक्ष्य ॥ यस्य सर्वे वर्धयंति स्म मानं करुषुराजप्रमुखानरेन्द्राः ॥ २७ ॥ तमसत्यं केशवं तत्र मत्वा सुग्रीवयुक्तेन रयेन कृष्णं ॥ केप्राद्रवं श्रेदिप तिं विहाय सिंहं ह्रस्वामुद्रं च गाइवान्ये ॥ २८ ॥ यस्तं प्रतीपस्तरसाप्रत्युदीयादाशं समानी द्वैरथे वासुदेवं ॥ सोऽशेत कृष्णेन हतः परासुर्वातिनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २९ ॥ पराक्रमं मे यदवेदयंत तेषामर्थं संजयकेशवस्य ॥ अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णोर्मावल्गणेनाधिगच्छामि शांतिं ॥ ३० ॥ नजातुताञ्छत्रुरन्यः सहेतयेषां सस्यादग्रणीर्दृष्टिं सिंहः ॥ प्रवेपते मे हृदयं भयेन श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३१ ॥ नचेद्गच्छेत्संगरं मंदबुद्धिस्ताभ्यां लभेच्छर्मतदासुतो मे ॥ नोचेत्कुरुसंजयनि देहेतामिंद्राविष्णुदैत्यसेनां यथैव ॥ ३२ ॥ मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ धर्मरामो हीनिषेवस्तरस्वीकुंतीपुत्रः पांडवोऽजातशत्रुः ॥ ३३ ॥ दुर्योधनेन निरुतो मनस्वी नोचेत् क्रुद्धः प्रदहेद्दार्तराष्ट्रान् ॥ नाहंतया त्वर्जुनाद्वासुदेवाद्गीमाद्वाहं यमयोर्वा विभेमि ॥ ३४ ॥ यथाराज्ञः क्रोधदीप्तस्यसूत मन्योरहं भीततरः सदैव ॥ महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः संकल्पोयं मानसस्तस्य सिध्येत् ॥ ३५ ॥ तस्य क्रोधं संजयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्म्यद्यभीतः ॥ सग च्छशीघ्रं प्रहितोरथेन पांचालराजस्य च मूनिवेशनं ॥ ३६ ॥ अजातशत्रुं कुशलं स्मृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वं ॥ जनार्दनं चापि समेत्यतात महामात्रं वीर्यं वतामुदारं ॥ ३७ ॥ अनामयं मद्बचनेन पृच्छेर्घृतराष्ट्रः पांडवैः शांतिमीप्सुः ॥ नतस्य किंचिद्बचनं न कुर्यात्कुंतीपुत्रो वासुदेवस्यसूत ॥ ३८ ॥ प्रियश्चैषामात्मसम श्रुत्वा विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ समानीतान्पांडवान् संजयांश्च जनार्दनं युयुधानं विराटं ॥ ३९ ॥ अनामयं मद्बचनेन पृच्छेः सर्वास्तथाद्रौपदेयांश्च पंच ॥ यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ॥ तद्भाषेथाः संजयराजमध्यैनमूर्च्छयेद्यन्नचयुद्धहेतुः ॥ ४० ॥ इ० उ० संज० घृतराष्ट्रसदेशे द्वाविं ० ॥ २२ ॥

नवासुदेवो निर्दोष इति न्ययः ॥ ३२ ॥ शक्रपुत्रत्वात् शक्रसमः धर्मपुत्रत्वात् धर्मरामः ॥ ३३ ॥ निरुतो वंचितः मनस्वी जितमनाः ॥ ३४ ॥ मन्योः क्रोधात् ॥ ३५ ॥ स्थाने जानन् युक्तं पश्यन् ॥ ३६ ॥ महामात्रं महा प्रज्ञं ॥ ३७ ॥ शांतिं वीरुस्तीति प्रदेत्यभ्याहारः ॥ ३८ ॥ समानीतान् एकत्र स्थितान् ॥ ३९ ॥ नमूर्च्छयेत् बर्धयेत् क्रोधमिति शेषः ॥ ४० ॥ इति नैलकंठीये भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ प्रतिदृष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्र आमवर्गं त्वं स्वस्तिकामः कल्याणार्थीयांश्च दृष्टान् कामान् भोग्यान् मज्जराद्यादीन् चान्छसिते सर्वे कुशलिनः कश्चिदित्यनुषंगः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दत्तिरस्मात्सुहृदः ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ १० ॥ कुरुभ्यः स्पृहयंतिकश्चिदित्यनुषंगः कुरुणां कल्याणं अयुद्धेन वाञ्छंतिकश्चिदिति भावः ॥ ११ ॥ येषां राष्ट्रे निवसति तेषां कुरुणां मध्ये धनुर्भूतः कश्चिन्मानं लभते ॥ १२ ॥ १३ ॥ महानस्यो महा

वैशंपायन उवाच राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ॥ उपपुत्र्यं ययौ द्रुपुं पांडवानमितौजसः ॥ १ ॥ सतुराजानमासाद्य कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अभिवाद्य ततः
 पूर्वसूतपुत्रोभ्यभाषत ॥ २ ॥ गावल्गणिः संजयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत्यतीतः ॥ दिष्ट्याराजं स्वामरोगं प्रपश्ये सहायवंतं च महेंद्रकल्पं ॥ ३ ॥ अनामयं पृच्छ
 तित्वा विकेयो वद्दो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ॥ कश्चिद्भूमिः कुशली पांडवाभ्यो धनं जयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४ ॥ कश्चित् कृष्णाद्रौपदीराजपुत्री सत्यव्रतावीरपत्नी सपु
 त्रा ॥ मनस्विनी यत्र च वाञ्छसित्वमिष्टान् कामान् भारतस्वस्तिकामः ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच गावल्गणे संजयस्वागतं ते प्रियामहेते वयं दर्शनेन ॥ अनामयं प्र
 तिजानेत वाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६ ॥ चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ॥ मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वांसंजयप्रोतिषोगात्
 ॥ ७ ॥ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ सकौरव्यः कुशलीतातभीष्मो यथा पूर्ववत्तिरस्यस्य कश्चित् ॥ ८ ॥ कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वै
 चित्रवीर्यः कुशली महात्मा ॥ महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कश्चिद्विद्वान् कुशलीसूतपुत्र ॥ ९ ॥ ससोमदत्तः कुशलीतात कश्चिद्दूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ॥ द्रोणः
 सपुत्रश्चक्रपश्चविप्रो महेष्वासाः कश्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १० ॥ सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयंतिसंजयधनुर्धराये पृथिव्यां प्रधानाः ॥ महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता धनुर्भूतां मुख्य
 तमाः पृथिव्यां ॥ ११ ॥ कश्चिन्मानं तात लभंत एते धनुर्भूतः कश्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः ॥ १२ ॥ वैश्यापुत्रः कुश
 लीतात कश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ॥ कर्णो मात्यः कुशलीतात कश्चित्सुयोधनो यस्य मंदो विधेयः ॥ १३ ॥ स्त्रियो वद्वा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासुभा
 र्याश्च सूत ॥ बन्धुः पुत्राभा गिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कश्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४ ॥ कश्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तातवृत्तिं ॥ कश्चिद्वायान्मामकान्
 धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजयनोपहंति ॥ १५ ॥ कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान् ॥ स्वर्गस्य कश्चिन्नतथावत् भूतामुपेक्षते तेषु सदैव वृत्तिं ॥ १६ ॥

ननु परिचारिकाः बन्धुः स्त्रियाः अव्यलीकाः निष्कपटाः ॥ १४ ॥ दत्तिजीविकां दातुमिति शेषः दायान्मदत्तान् धामादीन् ॥ १५ ॥ अतिक्रमानोपेक्षत इत्युत्तरार्धान् ननुऽपकर्षणयोज्यं ॥ १६ ॥

एतद्वाह्मणानां वृत्तेः पालनं ज्योतिः परलोकप्रकाशकं जीवलोके इह शुक्लं यशस्करं दोषलोभं ब्राह्मणवृत्त्युपघातेन नियच्छति ॥ १७ ॥ बुभूषते प्रापयितुमिच्छति भेदेन जिजीविषंति शत्रुभिर्भेदिताः संतस्तद्दत्तैर्धनेर्जीवितुमिच्छन्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥ पार्थस्य अर्जुनस्य कृत्यं स्मरन्ति युधांसंघामाणां प्रणेतुर्निर्वाहकस्य आहुः शमं कुर्वति शेषः शमेति पाठेशमशाम्यशांतिगच्छेत्यर्थः ॥ २० ॥ मौर्व्याः भुजः कौटिल्यंतस्य अयमिवाप्यंशरसंधानदेशः ततः प्रहितान् प्रेषितान् ॥ २१ ॥ सुवाससः सुपुत्राः हस्तवापो हस्तक्षेपः वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यं शतं स्त्रियोऽस्य परिग्रह इति वत् एकषष्टिर्बाणा अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतज्ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ॥ ते चेद्दोषं न नियच्छन्ति नदाः कृत्स्ना नाशमेभविता कौरवाणां ॥ १७ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिमं मात्यवर्गे ॥ कच्चिन्नभेदेन जिजीविषंति सुहृद्रूपादुर्हृदश्चैकमत्यात् ॥ १८ ॥ कच्चिन्नपापं कथयंति ताक्ते पांडवानां कुरवः सर्व एव ॥ द्रोणः सपुत्रश्चरुपश्रवीरो नास्मासु पापानिवदंति कच्चित् ॥ १९ ॥ कच्चिद्राज्ये धृतराष्ट्रं सपुत्रं समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ॥ कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंधानसमेतान् स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ २० ॥ मौर्वी भुजाग्रप्रहितान् स्मता तदो धूयमानेन धनुर्धरेण ॥ गांडीवनुन्नांस्तमयित्नु घीषानजिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥ २१ ॥ नचापश्वं कंचिदहंपृथिव्यां योधं समं वा अधिकमर्जुनेन ॥ यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २२ ॥ गदापाणिभीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयच्छत्रुसंधाननीके ॥ नागः प्रभिन्नइवनद्वलेषु चंक्रम्यते कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २३ ॥ माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिंगान् समागतान् जग्रहंत कूरे ॥ वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै महाबलं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २४ ॥ पुरा जेतुं कुलः प्रेषितो यं शिर्वींस्त्रिगतान् संजयपश्यतस्ते ॥ दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मेमाद्रीसुतं कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २५ ॥ पराभवो द्वैतवनेय आसीद्दुर्मत्रिते घोषयात्रागतानां ॥ यत्र मंदाच्छत्रुवशं प्रयातानमोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २६ ॥ अहंपश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोप्यरक्षत् ॥ गांडीवधन्वा शत्रुसंधानुदस्य स्वस्यागमत्कच्चिदेनं स्मरन्ति ॥ २७ ॥ नकर्मणासांधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह संजय ॥ सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रं ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणियुधिष्ठिरप्रश्ने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

नद्वलेषु सतृणेषु स्थलेषु ॥ २३ ॥ दंतकूरे कूरं अन्नं दंताः क्रोधावेशात् कूरवच्चर्व्यंते स्मिन्निति दंतकूरः संघामः तंस्मिन् अस्य नृक्षिपत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ जयः अर्जुनः ॥ २६ ॥ अहं अर्जुनस्य तदा पृष्ठरक्षकः प्रेरकोऽभवमित्यर्थः भीमसेनश्च माद्रीसुतयोः पृष्ठरक्षकोऽभूत्पंचभिरप्यस्माज्जिस्ते मोचिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ नकर्मणेति सर्वात्मना सर्वोपायैः दानभेदद्वैतैश्चेत् धृतराष्ट्रस्य पुत्रं जेतुं शक्नुमस्तर्हि एकेन साधुना कर्मणा सामाख्येनोपायेन सुखं सुखेन जेतुं नैव शक्यं भवति साम्नाऽसाध्ये हि दानादयः प्रयुज्यन्ते तैरप्यसाध्यः कथं साममात्रेण साध्यः स्यात् अतोद्वैकसाध्यः स इति भावः पाठांतरे परिणेतुं स्वायत्तीकर्तुं ॥ २८ ॥ इ० नै० त्रयोवि० ॥ २३ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ यदिति अद्गुग्धेषु अनपकृतेषु धार्तराष्ट्रेषु यतुष्माकं द्रुग्धवत् अपकृतस्येव सौनः सूनावानृहिस्रः तद्धर्मादनपेतसौनधर्म्यं कौर्यवर्तते तन्नसाधु द्रुग्धैरपि भवद्विस्तेषु प्रव्राजनकाले पिद्रोहो न कृत इदानीं तु
सुतरानकर्तव्य इत्याशयः ते तु स्वकृतं भोक्ष्यंत्येवेत्याह मित्रधुगिति ॥ ३ ॥ न चानुजानाति संधिनानुमोदते तप्यते च पुत्रनाशभयात् गरीयानिति शृणोति चेति संबन्धः ॥ ४ ॥ कच्चिदस्मान् स्मरंतीति पृष्टं तत्राह स्म

संजय उवाच यथा त्यमे पांडव तत्तथैव कुरु कुरु श्रेष्ठजनं च पृच्छसि ॥ अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरु श्रेष्ठान् पृच्छसि पार्थयांस्त्वं ॥ १ ॥ संत्येव वृद्धाः साधवो
धार्तराष्ट्रे संत्येव पापाः पांडव तस्य विद्धि ॥ दद्याद्रिपुभ्योपि हि धार्तराष्ट्रः कुतो दायां लोपयेद्ब्राह्मणानां ॥ २ ॥ यद्युष्माकं वर्तते सौनधर्म्यं मद्गुग्धेषु द्रुग्धवत् तन्नसाधु ॥
मित्रधुकस्यात् धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विषन्साधुवृत्तानसाधुः ॥ ३ ॥ न चानुजानाति भृशं च तप्यते शोचत्यंतः स्थविरोऽजातशत्रो ॥ शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य
मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥ स्मरंति तु भ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ॥ समुत्कृष्टे दुंदुभिः शंखशब्दे गदापाणिभीमसेनं स्मरंति ॥ ५ ॥ माद्री सु
तौ चापिरणाजिमध्ये सर्वादिशः संपतंतौ स्मरंति ॥ सेनां वर्षतौ शरवर्षै रजसं महारथौ समरे दुःप्रकंपौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यं ॥
त्वं चेत्तथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पांडवरुच्छ्ररूपं ॥ त्वमेवैतत्कच्छ्रगतश्च भूयः समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ॥ ७ ॥ न कांमार्थं संत्यजे युर्हि यर्मपांडोः सुताः सर्व
एवं द्रकल्पाः ॥ त्वमेवैतत्प्रज्ञया जातशत्रो समीकुर्यायेन शर्मानुयुस्ते ॥ ८ ॥ धार्तराष्ट्राः पांडवाः संजयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टान् रेद्राः ॥ यन्मां ब्रवीद्दृतराष्ट्रो निशा
यामजातशत्रो वचनं पिताते ॥ ९ ॥ सहामात्यः सहपुत्रश्च राजन् समेत्यतां वाचमिमां निबोध ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि संजय
वाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिर उवाच समागताः पांडवाः संजयाश्च जनार्दनो युयुधानो विराटः ॥ यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे
ब्रूहितसूतपुत्र ॥ १ ॥ संजय उवाच अजातशत्रुं च वृकोदरं च धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ॥ आमंत्रयेवासुदेवं च शौरियुयुधानं चेकितानं विराटं ॥ २ ॥ पंचाला
नामधिपं चैव वृद्धं पृष्ट्युसंपार्थतया ज्ञसेनि ॥ सर्वे वाचं शृणुते मां मदीयां वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छं भूकुरुणां ॥ ३ ॥ शमं राजा धृतराष्ट्रो भिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणोर
थं मे ॥ स भ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञस्तद्रोचतां पांडवानां शमोस्तु ॥ ४ ॥

रंतीति तुभ्यंत्वां ॥ ५ ॥ रणोयोधं च निस्तद्विशिष्टाया आजिः संपामस्तन्मध्ये रक्षणस्त्राणेरणः कणे इत्यम
रः ॥ ६ ॥ अनागतं अज्ञातं अदृष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ १॥ १० ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभा० चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ रथमयोजयत् इह आगंतुं राज्ञो वचनं पांडवानां
रोचतां ततश्च शमोस्तु ॥ ४ ॥

संस्थानेनाकारेण मार्दवेनरूपया आर्जवेनअकौटिल्येन अन्वशंसाःअनुपाः द्नीनिषेवाःलजापरायणाः ॥५॥हीनंहिसं सत्त्वंबुद्धिसत्त्वंसाधुत्वंवा भीमसेनाःभीषणसैन्याः ॥६॥सर्वक्षयःअभावसंस्थःशून्येएवपरिसमाप्तःक्षयः तत्रतन् प्रथमार्थेअल् जयोपिबंधुनाशात्पराजयएव ॥ ७ ॥ ज्ञातीनांदुर्योधनादीनांकार्येषुषयात्रायांगंधर्वेभ्योमोचनादिकंपुष्टंनिदितं ॥ ८ ॥ निर्णयनिश्चयंकृत्वा निगृह्यहत्वेत्यर्थः ॥

सर्वैर्धर्मैःसमुपेतास्तुपार्थाःसंस्थानेनमार्दवेनार्जवेन ॥ जाताःकुलेत्यन्वशंसावदान्याद्नीनिषेवाःकर्मणांनिश्चयज्ञाः ॥ ५ ॥ नयुज्यतेकर्मयुष्मासुहीनंसत्त्वंहिवस्तादृशंभीमसेनाः ॥ उद्भासतेत्यंजनविंदुवसच्छुभ्रवस्त्रेयद्रवेक्लिबिषंवः ॥ ६ ॥ सर्वैक्षयोदृश्यतेयत्रकृत्स्नःपापोदयोनिरयोऽभावसंस्थः ॥ कस्तत्रकुर्याज्जातुकर्मप्रजानन्पराजयोयत्रसमोजयश्च ॥ ७ ॥ तेवैधन्यायैःकृतंज्ञातिकार्यंतेवैपुत्राःसुहृदीवांधवाश्च ॥ उपकृष्टंजीवितंसंत्यजेयुर्यतःकुरूणांनियतोवैभवःस्यात् ॥ ८ ॥ तेचेत्कुरुननुशिष्याथपार्थानिर्णयसर्वान्द्विषतोनिगृह्य ॥ समंस्तज्जीवितंमृत्युनास्थाद्यजीवध्वंज्ञातिवधेनसाधु ॥ ९ ॥ कोत्येवयुष्मान्सहकेशवेनसचेकितानान्पार्षतबाहुगुमान् ॥ ससात्यकीन्विषहेतप्रजेतुंलब्ध्वापिदेवान्सचिवान्सहैद्रान् ॥ १० ॥ कोवाकुरुद्रोणभीष्माभिगुमानश्चत्थास्त्राशल्यरूपादिभिश्च ॥ रणेविजेतुंविषहेतराजनराधेयगुमान्सहभूमिपालैः ॥ ११ ॥ महद्दलंधात्तराष्ट्रस्यराज्ञःकोवैशक्तोहंतुमक्षीयमाणः ॥ सोहंजयेचैवपराजयेचनिःश्रेयसंनाधिगच्छामिकिंचित् ॥ १२ ॥ कथंहिनीचाइवदौष्कुलेयानिर्धर्मार्थकर्मकुर्युश्चपार्थाः ॥ सोहंप्रसाद्यप्रणतोवासुदेवंपंचालानामधिपंचैववृद्धं ॥ १३ ॥ कृतांजलिःशरणंवःप्रपद्येकथंस्वस्तिस्यात्कुरुस्तंजयानां ॥ नत्येवमेवंवचनंवासुदेवोधनंजयोवाजातुकिंचिन्नकुर्यात् ॥ १४ ॥ प्राणान्दद्याद्याचमानःकुतोऽन्यदेतद्विद्वन्साधनार्थंब्रवीमि ॥ एतद्राज्ञोभीष्मपुरोगमस्यमतंयद्वःशांतिरिहोत्तमास्यात् ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणिसंजयवाक्येपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कांनुवाचंसंजयमेशृणोषियुद्धैषिणीयेनयुद्धादिभेषि ॥ अयुद्धं वैतातयुद्धाद्ररीयःकस्तलुब्ध्वाजातुयुद्धोतसूत ॥ १ ॥ अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्यसंजयसिध्येत्संकल्पोमनसायंयमिच्छेत् ॥ नकर्मकुर्याद्विदितंममैतदन्यत्रयुद्धाद्दुयलुघीयः ॥ २ ॥

नित्यावित्याह कोहीतिद्वाभ्यां ॥१०॥ ११ ॥ निःश्रेयसंनिश्चयं ॥ १२ ॥ निर्धर्मार्थधर्मार्थयोर्विरुद्धं कर्मकथं कुर्युः प्रणतोस्मीतिशेषः ॥ १३ ॥ एवमेवंवचनमितिद्विरुक्त्याविकल्पवाक्यंनकुर्यात् ॥ १४ ॥ प्राणानिति एतन्नबतांजयोपिपराजयएवेतिदीनवचनं कोवाकुरुजयेतेतितीक्ष्णवचनं कथंस्वस्तिस्यादित्युभयनाशवचनंचसाधनार्थसंधिकार्यस्यसिध्यर्थं ब्रवीमिनतुयुष्मान्भीषयामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति०उ०नै०शा०पंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥७॥ ॥१॥ अकुर्वतश्चेत्संकल्पःसिध्येत्तर्हि कर्मनकुर्यात् असिद्धावपियुद्धादन्यत्रअन्यत् अत्रापिप्रथमार्थेअल् लघीयोपिकर्मकुर्यान्नतुयुद्धं ॥ २ ॥

एवंपूर्वयुद्धमकुर्वताइदानीमपितन्कर्त्तव्यमित्युक्तंअथसर्वथापियुद्धंनकर्त्तव्यंजयपराजययोरव्यवस्थितत्वादित्याह अप्राज्ञइति मूढोऽधर्मज्ञोवायुध्यन्नेश्वर्यलभतेप्राज्ञोधर्मज्ञःअयुध्यन्देवात्पेश्वर्यात्प्रशयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथतात्पर्यमाह नेति संरंभात्कोपात् पूर्वमपिपाप्रभयादेवत्वयानकृतंतर्हिइदानींप्रज्ञाविरुद्धंतत्किमर्थचिकीर्षसीतिभावः ॥ २२ ॥ अव्याधिजंकटुकंपित्तादिकंविनाप्यरोचकंयशोमुषंयशोहरं पेयंगिलनीयं मन्युंक्रोधं प्रशाम्यशांतोभव ॥ २३ ॥ पापेनुवद्भ्रातितंतथाविधंपापस्यमूलंतंमन्युंयत्रभोगेषुनिमित्तेषु एतेनभीष्मादीनांगुरूणामपिवधोराज्यार्थिनस्त्वतोभविष्यतीतिदर्शितं ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ देवयानात्पथोर्चिरादिमार्गादपुनरावृत्तिफलात्गोत्रद्रोहेणमागाइत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥७॥ असंशयंयदिधर्मच

अप्राज्ञोवापांडवयुध्यमानोऽधर्मज्ञोवाभूतिमथोभ्युपैति ॥ प्रज्ञावान्वाबुध्यमानोपिधर्मसंस्तंभाद्वासोपिभूतेरपैति ॥ २१ ॥ नाधर्मेतेधीयतेपार्थबुद्धिर्नसंरंभात्कर्मचकर्थपापं ॥ आत्यकिंतत्कारणंयस्यहेतोःप्रज्ञाविरुद्धंकर्मचिकीर्षसीदं ॥ २२ ॥ अव्याधिजंकटुकंशीर्षरोगियशोमुषंपापंफलोदयंवा ॥ सतांपेयंयन्नपिवंत्यसंतोमन्युंमहाराजपिवप्रशाम्य ॥ २३ ॥ पापानुबंधंकोनुतंकामयेतक्षमैवतेज्यायसीनोतभोगाः ॥ यत्रभीष्मःशांतनवोहतःस्याद्यत्रद्रोणःसहपुत्रोहतःस्यात् ॥ २४ ॥ रूपःशल्यःसौमदत्तिर्विकर्णोविंशतिःकर्णदुर्योधनौच ॥ एतान्हुत्वाकीदृशंतत्सुखंस्याद्यद्विदेयास्तदनुब्रूहिपार्थ ॥ २५ ॥ लब्ध्वापीमांपृथिवींसागरांतांजरामृत्युनैवहित्वंप्रजत्याः ॥ प्रियाप्रियेसुखदुःखंचराजन्नेवंविद्वान्नैवयुद्धंकुरुत्वं ॥ २६ ॥ अमात्यानांयदिकामस्यहेतौरेवंयुक्तंकर्मचिकीर्षसित्वं ॥ अपक्रामेःस्वंप्रदायैवतेषांमागास्त्ववैदेवयानात्पथोद्य ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणिसंजयवाक्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच असंशयंसंजयसत्यमेतद्धर्मोवरःकर्मणांयत्त्वमात्य ॥ ज्ञात्वातुमांसंजयगर्हयेस्त्वयंयदिधर्मयद्यधर्मचरेयं ॥ १ ॥ यत्राधर्मोधर्मरूपाणिधत्तेधर्मःकृत्स्नोदृश्यतेऽधर्मरूपः ॥ विभ्रद्धर्मोधर्मरूपंतथाचविद्वांसस्तंसंप्रपश्यंतिबुद्ध्या ॥ २ ॥

रेयंयदिवाअधर्मतदुभयंज्ञात्वापरीक्ष्याधर्माचरणं उपलभ्यगर्हयेःनिदस्व ॥ १ ॥ धर्माधर्मपरीक्षायांत्रैविध्यमाह यत्रेति यत्रपुरुषेदंभादिमतिअधर्मःअभिचारार्थं । यत्रजपादिःधर्मइत्येवान्येजानंति तथाप्रच्छन्नयोगिनिदत्तात्रेयादौधर्मोरागद्वेषादिशून्यत्वरूपो योगधर्मोपिउन्मत्तवदाचरणादधर्मरूपइवदृश्यते यत्रवैसिष्ठादौधर्मःधर्मरूपएव यद्यपिचांडालादौअधर्मोऽप्यधर्मरूपएवास्ति तथापितस्यानुपादेयत्वात्त्रयमेवविचार्य पाठांतरेऽधर्मेतिच्छेदः एतच्चत्वयापिविदुषामयिविचार्यमित्याशयः ॥ २ ॥

तदध्वानइति पित्रादयः यज्ञैषिणोयेतेसर्वेतदध्वानः स एवमयोक्तोऽध्वामार्गोयेषातेतदध्वानोऽभूवन् हिप्रसिद्धं येचकर्मनकुर्युः संन्यासिनइत्यर्थः तेसर्वेतदध्वानः अहमपिआस्तिकोस्मीतितोन्यंअध्वानंनमन्ये ॥ ७ ॥
 एवंस्वस्यनीतिज्ञत्वप्रकाशनप्रसंगादापद्धर्मान्योगिधर्माश्वोक्ताप्रकृतमनुसरति यत्किंचेति ॥ ८ ॥ धर्मेश्वरः धर्मफलस्यदाता ॥ ९ ॥ यदिसामवित्तजनस्यांतर्हिर्गर्हः स्यां यदिवायुध्यमानः स्वधर्मजसांतदागर्हः
 स्यां ममतुद्वयमपीष्टमेवेतिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ कृष्णप्रणीताः कृष्णेनैवनीतिपथंनीताः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० युधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥७॥

तदध्वानः पितरोयेचपूर्वेपितामहायेचतेभ्यः परेन्ये ॥ यज्ञैषिणोयेचहिकर्मकुर्युर्नान्यंततोनास्तिकोस्मीतिसन्ये ॥ ७ ॥ यत्किंचनेदंवित्तमस्यांपृथिव्यांयद्देवानां
 त्रिदशानांपरंयत् ॥ प्राजापत्यंत्रिदिवंब्रह्मलोकंनाधर्मतः संजयकामयेयं ॥ ८ ॥ धर्मेश्वरः कुशलोनीतिमांश्चाप्युपासिताब्राह्मणानांमनीषी ॥ नानाविधांश्चै
 वमहाबलांश्चराजन्यभोजाननुशास्त्रिकृष्णः ॥ ९ ॥ यदित्यहंविस्तृजन्सामगर्होनिद्युध्यमानोयदिजत्यांस्वधर्मं ॥ महायशाः केशवंस्तद्वीतुवासुदेवस्तूभयोर
 र्थकामः ॥ १० ॥ शैनेयोयंचेदयश्चांधकाश्चवार्णयभोजाः कुरुराः स्तंजयाश्च ॥ उपासीनावासुदेवस्यबुद्धिंनिगृह्यशत्रून्संहदोनंदयंति ॥ ११ ॥ वृष्णयंधकाल्यु
 ग्रसेनादयोवैकृष्णप्रणीताः सर्वएवेंद्रकल्याः ॥ मनस्विनः सत्यपरायणाश्चमहाबलायादवाभोगवंतः ॥ १२ ॥ काश्यपश्चुः श्रियुमुत्तमांगतोलब्धाकृष्णांश्चातर
 मीशितारं ॥ यस्मैकामान्वर्षतिवासुदेवोग्रीष्मात्ययेमेघइवप्रजाभ्यः ॥ १३ ॥ ईदृशोयंकेशवस्तातविद्वान् विद्वित्येनंकर्मणांनिश्चयज्ञं ॥ प्रियश्चनः साधुतमश्चकृ
 ष्णोनातिक्रामेवचनकेशवस्य ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणियुधिष्ठिरवाक्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥७॥ वासुदेव
 उवाच अविनाशंसंजयपांडवानामिच्छाम्यहंभूतिमेषांप्रियंच ॥ तथाराज्ञोधृतराष्ट्रस्यसूतसमाशंसेवहुपुत्रस्यवृद्धिं ॥ १ ॥ कामोहिमेसंजयनित्यमेवनान्यद्
 यांतान्प्रतिशाम्यतेति ॥ राज्ञश्चहिप्रियमेतच्छृणोमिमन्येचैतत्पांडवानांसमक्षं ॥ २ ॥ सुहृत्करस्तेषामोहिनूनंप्रदर्शितः संजयपांडवेन ॥ यस्मिन्गृह्णोदधृतराष्ट्रः
 सपुत्रः कस्मादेषांकलहोनावमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥ नत्वंधर्मंविचरंसंजयेहमत्तश्चजानासिर्धृष्टिराच्च ॥ अथोकस्मात्संजयपांडवस्यउत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ शाम्यतेतिवज्रनादंन्यत्तान्प्रतिनह्यां पांडवानांसमक्षंराज्ञोयुधिष्ठिराच्चएतदेवशृणोमि अहंचम्पन्मध्यमानयामि ॥ २ ॥ तत्रराज्येनिमित्ते गृह्णः लिप्सावान् एवंसतिष्णांकौरवाणांकस्माद्धेतोः कलहः ना
 वमूर्च्छेत् ॥ ३ ॥ विचरंविचलितंपूरयतः पालयतः ॥ ४ ॥

यथाख्यातं प्रसिद्धि मनतिक्रम्य आवसतः अधितिष्ठतः साधु विलोपं धर्मलोपं युधिष्ठिरेकस्माद्देतोः अथ उक्तं वा नृत्वं अस्मिन्विधौ शुचिरद्गोही कुटुंबेषु चोद्देशे स्वाध्यायमधीयानो यावदायुषं वर्त्तयेदित्येदं रूपेण वर्त्तमाने पिब्राह्मणानां उच्चावचामतयोगार्हस्थस्य अपरिग्रहेवात्यागेवानैष्ठिकब्रह्मचर्ये पारिव्राज्येवामतयो भवेत् ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह कर्मणेति सिद्धिमोक्षं एके कर्मणैव हि संसिद्धिर्मास्थिता जनकादय इत्येके आहुः न कर्मणानप्रजयाधनेन वागेनैके अमृतत्वमानशुरित्येके आहुः यद्यपि एवं कुटुंबेव स्थितिः संन्यासश्च द्वयमपि तुल्यवत्शास्त्रेण विहितं तथापि कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारन्यायेन आश्रमांतरसाध्यज्ञानं गृहस्थेन साधयितुं शक्यं न तु गृहस्थेन साध्यं यज्ञादिकं आश्रमांतरेप्यस्तीति कृत्स्नो धर्मो गार्हस्थ्ये एव प्राप्यत इत्याशयेनाह नाभुं जान इति यतो विद्वानपि अभुं जानो न तृप्यति यतश्च ब्राह्मणानां संन्यासिनामपि गृहस्थगृहे विहितं भोजनादिकं ॥ ६ ॥ तेन कर्मणामनुकूलाया विद्यास्ता एव फलवत्यो न तु तत्प्रतिकूल इत्याह या इति तथाहि सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिह

यथाख्यातमावसतः कुटुंबेपुराकस्मात्साधु विलोपमात्थ ॥ अस्मिन्विधौ वर्त्तमाने यथावदुच्चावचामतयो ब्राह्मणानां ॥ ५ ॥ कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ॥ नाभुं जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्येद्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानां ॥ ६ ॥ यावै विद्याः साधयंतीह कर्मतासां फलं विद्यते न तरासां ॥ तत्रेह वैदृष्टफलं तु कर्मपीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ७ ॥ सोयं विधिर्विहितः कर्मणैव संवर्तते संजय तत्र कर्म ॥ तत्र योन्यत्कर्मणः साधु मन्येन्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ॥ ८ ॥ कर्मणामीभांति देवाः परत्र कर्मणैव हेतुवते मातरिश्वा ॥ अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव अतंद्रितो नित्यमुदेतिसूर्यः ॥ ९ ॥ मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाभ्युपैति ॥ अतंद्रितो दहते जातवेदाः समिध्यमानः कर्मकुर्वन् प्रजाभ्यः ॥ १० ॥ अतंद्रिताभारमिमं महान्तं विभर्ति देवी पृथिवी वलेन ॥ अतंद्रिताः शीघ्रमपो वहंति संतर्पयंत्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ ११ ॥ अतंद्रितो वर्षति भूरितेजाः सन्नादयन्तं त्रिदशं दिशश्च ॥ अतंद्रितो ब्रह्मचर्यं च चारश्चेष्टत्वमिच्छन्वलभि देवतानां ॥ १२ ॥ हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणितेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ॥ सत्यं धर्मपालयन् प्रमत्तो दमंति तिक्षां समतां प्रियं च ॥ १३ ॥

तेसैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते तिष्ठान्दोग्ये सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिंगेन जगत्कारणतयानि श्वितस्य प्राणाख्यपरमात्मनो विद्यायाः प्रस्तावकर्मसाधकत्वं दृष्टं तासां कर्मसाधकानां विद्यानां फलमस्ति नेतरासां स्वतंत्राणां अयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्च पित्रादीन् तारयति यतींश्च पुष्पाति यतिस्वात्मानमेव तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्वस्यापि न करोति भैक्षोपजीवित्वाद्दोगार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठमिति किंच नैष्कर्म्यं दृष्टविरुद्धमपीत्याह तत्रेति तत्र कर्म तदभावतारतम्ये विचारणीये कर्म इह वैदृष्टफलं ॥ ७ ॥ सोयं ज्ञानविधिः कर्मणैव सह विहितः तत्र च अनुष्ठीयमाने कर्म उद्धर्ते उच्छिद्यते कर्म समवेतमेव ज्ञानं सकलकर्मोच्छेदहेतुरित्यर्थः कर्मणो न्यत्संन्यासं मन्येत् मन्यते ॥ ८ ॥ कर्मसमुच्चितं ज्ञानं स्तौति कर्मणामीभांतीत्यादिना ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा इत्युपसंहारात् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यायच्छसेनियहं करोषि ॥ १७ ॥ आम्नायेष्विति विद्याधर्मः शौर्यं च युधिष्ठिरे पुष्कलमस्तीति नायमन्येन शिक्षणीयो जेतुं वा शक्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौरवाणां अवधेन उपायं राज्यं प्राप्ताविति शेषः एषां एतैः भीमसेनं आर्ये वृत्ते अहिंसायां निगृह्य पुण्यमेव कृतं स्यात् ॥ १९ ॥ पित्र्ये कर्मणि क्षात्रधर्मे युद्धे पूर्यंतः पालयंतः ॥ २० ॥ शाम्यमेव शमः कार्य एवेति मन्यसे तर्हि धर्मतंत्रं धर्मानुष्ठानं युद्धपक्षे स्विउत अयुद्धपक्षे तयोर्मध्ये यदेव वक्ष्यसि तथैव ते वाचं शृणोमि करिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननु क्षत्रधर्मलोपेऽपि गोत्रवधो न कर्तव्य इत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना ॥ २२ ॥ प्रतीच्छेत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ २३ ॥

एतानि सर्वाण्युपसेवमानः स देवराज्यं मघवान् प्राप मुस्यं ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं च चारसमाहितः संशितात्मा यथावत् ॥ १४ ॥ हित्वा सुखं प्रति रुध्येन्द्रियाणिते न देवानामगमद्गौरवंसः ॥ तथा न क्षत्राणिकर्मणामुत्र भांति रुद्रादित्यावसवोथापि विश्वे ॥ १५ ॥ यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो गंधर्वयक्षाप्सरसश्च सूत ॥ ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा ऋषयो मुत्र भांति ॥ १६ ॥ जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं विप्रेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशांच ॥ सकस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स नूव्या यच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १७ ॥ आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथा श्वमेधे राजसूये च विद्धि ॥ संयुज्यते धनुषावर्मणा च हस्यं श्वाघैरथ शस्त्रैश्च भूयः ॥ १८ ॥ ते चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुर्वधे नैव पार्थाः ॥ धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्यादर्थे वृत्ते भीमसेनं निगृह्य ॥ १९ ॥ ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युं ॥ यथाशक्त्या पूर्यंतः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तं ॥ २० ॥ उता होत्वं मन्यसे शाम्यमेव राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतंत्रं ॥ अयुद्धे वा वर्तते धर्मतंत्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ २१ ॥ चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं संविभांगमवेक्ष्य त्वं संजय स्वंचकर्म ॥ निशम्याथोपां डवसनांचकर्म प्रशंसवानिदं वायामतिस्ते ॥ २२ ॥ अधीयीत ब्राह्मणो वैयजेत दद्यादीयात्तीर्थमुस्यानि चैव ॥ अध्यापयेद्याजयेच्चापियाज्यान् प्रतिग्रहान्वा विहितान् प्रतीच्छेत् ॥ २३ ॥ तथा राजन्योरक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तो यदत्वा ॥ यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्यदारान् कृत्वा पुण्यं रुद्रावसेद्गृहान् ॥ २४ ॥ सिधेर्सात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छया ब्रजति ब्रह्मलोकं ॥ वैश्याधीत्य ऋषिगोरक्षपण्यैर्वित्तंचिन्व न्यालयन्नप्रमत्तः ॥ २५ ॥ प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यं रुद्रावसेद्गृहान् ॥ परिचर्या वंदनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिपिद्धोस्य यज्ञः ॥ नित्योत्थितो भूतयेऽर्तद्वितः स्यादेवं स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २६ ॥

॥ २४ ॥ सः क्षत्रियः अधीत्य प्राप्य यदिच्छयायस्य धर्मस्य इच्छया बलेन ब्रह्मलोकं गच्छति नोचे जनकादिबन्दिहैव कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः भोगमोक्षकरः क्षात्रो धर्मोऽस्य जइति भावः ॥ २५ ॥ न्नाधीयीत वेदाध्ययनं न कुर्यात् यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तश्च प्रतिपिद्धः तस्माच्छूद्रो यज्ञेनैव क्लृप्त इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

॥ २४ ॥ सः क्षत्रियः अधीत्य प्राप्य यदिच्छयायस्य धर्मस्य इच्छया बलेन ब्रह्मलोकं गच्छति नोचे जनकादिबन्दिहैव कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः भोगमोक्षकरः क्षात्रो धर्मोऽस्य जइति भावः ॥ २५ ॥ न्नाधीयीत वेदाध्ययनं न कुर्यात् यज्ञः श्रौतः स्मार्त्तश्च प्रतिपिद्धः तस्माच्छूद्रो यज्ञेनैव क्लृप्त इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

एतानिति यथासर्वाश्रमपालकत्वाद्ब्रह्मस्थस्यश्रेष्ठ्यंतथासर्ववर्णपालकत्वात्धर्मेणराज्यकरणमपिश्रेष्ठतमेमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मात्तस्मात्तःश्रेयान्प्रशस्ततरःअभिज्ञातःज्ञानतःधर्मतश्चयदिकश्चिदस्ति सतंयुधिष्ठिरं प्रजानां कर्मणिषष्ठी प्रजाःद्रष्टुंराज्यं प्राप्तमित्यर्थः अनुशिष्यन् अनुशासितुमिच्छन् एतन्मदुक्तं धर्मजातं युधिष्ठिरे स्तीति बुध्येत् न च तस्मिन् साधुः युधिष्ठिरेऽसाधुरधर्मो न चास्तीत्यपि बुध्येत् यद्वा एवं सत्यपि तस्मिन्नुशास्तरिराजासाधुर्न इति न अपितु साधुरेव यदि तेन इती धिकं ज्ञायते उच्यते च तर्हि तस्यापि वचनं करिष्यत्येवेत्यर्थः अनुशिष्यात्प्रजानां न चेद्बुध्येदिति तस्मिन् साध्विति पाठे श्रेयांश्चेत्द्रष्टुं धर्मदर्शयितुं अनुशिष्यात् न चेत्यजानां प्रजाः राज्यं न गृध्येदिति हेतोस्तस्मिन् युधिष्ठिरे साध्वेव वर्तत इति शेषः ॥ २८ ॥ धर्मतस्तु नृशंसत्वात् दुर्योधनो धार्मिकेण राज्ञा वध्य एवेति सूचयन्नाह यदेत्यादिना साद्धेन परभूतो परैश्वर्यं नृशंसश्चोर

एतान् राजापालयन्नप्रमत्तो नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ॥ अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासुना धार्मिकान् नुरुध्येत कामात् ॥ २७ ॥ श्रेयांस्तस्माद्यदिविद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ सतं द्रष्टुमनुशिष्यन् प्रजानां न चैतद्बुध्येदिति तस्मिन् साधुः ॥ २८ ॥ यदा गृध्येत्परभूतौ नृशंसो विधिप्रकोपाद्दलमाददानः ॥ ततो राज्ञामभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्मशस्त्रं धनुश्च ॥ २९ ॥ इंद्रेणैतद्दस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्मशस्त्रं धनुश्च ॥ ३० ॥ तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते सोयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ॥ अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैः प्रादुर्भूतः संजयसाधुतन्ना ॥ ३१ ॥ तत्र राजा धृतराष्ट्रः संपुत्रो धर्म्यं हरेत्पांडवानामकस्मात् ॥ नावेक्षंते राजधर्मपुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्व एव ॥ ३२ ॥ स्तेनो हरेद्यत्र धनं त्यदृष्टः प्रसत्यवायत्र हरेत् दृष्टः ॥ उभौ गत्यौ भवतः संजयैतौ किं वै पृथक्कं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ॥ ३३ ॥ सोयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं यमिच्छतिक्रोधवशानुगामी ॥ भागः पुनः पांडवानां निविष्टस्तं नः कस्मादाददीरन्परेवै ॥ ३४ ॥ अस्मिन्यदेयुध्यतां नो वधोपिश्लंघ्यः पित्र्यं परराज्याद्विशिष्टं ॥ एतान् धर्मान्कौरवाणां पुराणानाचक्षीयाः संजयराजमध्ये ॥ ३५ ॥ एते मदान्मृत्युवशाभिपन्नाः संमानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ॥ इदं पुनः कर्म पापीय एव सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरूणां ॥ ३६ ॥ प्रियां भार्यां द्रौपदीं पांडवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नां ॥ यदुपैक्षंत कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां व्रजंती ॥ ३७ ॥

कल्पो राजा विधिप्रकोपात् दैवप्रातिकूल्यात् गृह्येत्ततो हेतोः राज्ञां परस्परं युद्धं समभवत् अनेन युद्धाख्यस्य कर्मण उत्पत्तिरुक्ता ॥ २९ ॥ कर्मयुद्धं तत्रोत्पत्तिशिष्टं गुणत्रयमाह वर्मकवचं शस्त्रं खड्गादि धनुश्चेति यत इंद्रेण दस्युवधायैतन्नयं उत्पादितमत एतैरेव धर्मो दस्युं दुर्योधनं यद्विहन्त्यात्स एव धर्म इति भावः ॥ ३० ॥ दुर्योधने दस्युत्वं निरूपयति तत्रेत्यादिना कुरुभिर्निमित्तभूतैरयं दोषः वंचनारूपः प्रादुर्भूतः पारदार्यदोष इव इंद्रात् ॥ ३१ ॥ धर्म्यं धर्मादागतं पित्र्यं राज्यं तदन्वयास्तदनुसारिणः ॥ ३२ ॥ पृथक् स्तेनादन्यत्वं ॥ ३३ ॥ एतं छलेन राज्यापहारं निविष्टः वनवासादूर्ध्वं राज्यं प्राप्तमिति कौरवेषु न्यासरूपेण स्थितः तं भागं नः अस्माकं परे कस्मात् आददीरन् गृहीतवंतः ॥ ३४ ॥ पदेपदनीये अवश्यं प्राप्ते भागे निमित्ते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कामानुगेन राजसा उपरुद्धां गृहकर्मतो निरुद्धां पाठांतरे राजसा उपरुद्धं यथा स्यात्तथा व्रजंती ॥ ३७ ॥

तदुःशासनं यद्यवारयिष्यत्तदा मम प्रियं अकरिष्यत् अस्य पुत्राणां च दुर्योधनादीनां प्रियं कृतमभविष्यत् दुःशासनस्यानिवारणान्मवियस्याकरणाच्च तत्पुत्राणां नाशो भविष्यतीति तत्त्वोक्तिः ॥ ३८ ॥ प्रातिलो
म्यात् अक्रमेण श्वशुराणां मध्ये कृष्णां सभां निनायेति संबन्धः किञ्चित् करुणं व्यपेक्ष्य दीनं यथा स्यात् तथा किञ्चिदालोच्येत्यर्थः क्षत्रुरन्यं नाथं रक्षितारं न अवाप ॥ ३९ ॥ कार्पण्यात् दैन्यात् ॥ ४० ॥ पांडवस्य धर्म

तंचेत्तदा ते सकुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः ॥ मम प्रियं घृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणां च कृतमस्या भविष्यत् ॥ ३८ ॥ दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय स
भामध्ये श्वशुराणां च कृष्णां ॥ सातत्र नीता करुणं व्यपेक्ष्य नान्यं क्षत्रुर्नाथमवाप किञ्चित् ॥ ३९ ॥ कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपानाशक्रुवन्प्रतिवक्तुं सभायां ॥ ए
कः क्षत्ता धर्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिः ॥ ४० ॥ अबुध्वा त्वंधं ममेतं सभायामथेच्छसे पांडवस्योपदेष्टुं ॥ कृष्णा त्वैतत्कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र स
भां समेत्य ॥ ४१ ॥ येन कृच्छ्रात्पांडवानुज्जहार तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ यत्रा ब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ॥ ४२ ॥ न ते गतिर्विद्य
ते याज्ञसे निप्रपद्यदासी धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ॥ पराजितास्ते पतयो न संति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व ॥ ४३ ॥ यो बीभत्सो हृदये प्रोत आसीदस्थिच्छिदन्मर्मघाती
सुघोरः ॥ कर्णाच्छरो वाङ्मयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ॥ ४४ ॥ कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषन् ॥ एते सर्वेषां ढति
लाविनष्टाः क्षयंगतानरकं दीर्घकालं ॥ ४५ ॥ गांधारराजः शकुनिर्निकृत्याय दब्रवीत् घृतकाले सपार्थ ॥ पराजितो नंदनः किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्यवैयाज्ञसे
न्या ॥ ४६ ॥ जानासि त्वंसंजय सर्वमेतत् घृते वाक्यं गार्ह्यमेवं यथोक्तं ॥ स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गंतुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नं ॥ ४७ ॥ अहापयित्वा यदि पांडवार्थं शमं कु
रूणामपि चेच्छकेयं ॥ पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं मुच्येरं श्वकुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४८ ॥ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यांधर्मरामामर्थवती महिसां ॥ अवेक्षेर
न् धार्तराष्ट्राः समक्षं मां च प्राप्सं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४९ ॥ अतो न्यथारथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाह वदंशितेन ॥ परासिक्तान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदत्तमानान्कर्मणा
स्वेन पापान् ॥ ५० ॥ पराजितान् पांडवेयांस्तु वाचोरौद्रारूक्षाभाषते धार्तराष्ट्रः ॥ गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्योधनं स्मारयिताहिकाले ॥ ५१ ॥ सुयोधनो मन्थु
मयो महाद्रुमः स्कंधः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा ॥ दुःशासनः पुष्पफले स मूले राजार्थं घृतराष्ट्रो मनीषी ॥ ५२ ॥

उपदेष्टुं इच्छसे हे संजयेति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रप

द्यमच्छ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ परिधित्समानान् परिधातुमिच्छतः ॥ ४५ ॥ नंदन आनंदयिता कनिष्ठभ्राता ॥ ४६ ॥ विपन्नं नष्टं समाधातुं समीकर्तुं ॥ ४७ ॥ शक्यं शक्तश्चेत्स्यां ॥ ४८ ॥ काव्यांशोकी नीतिमुक्ता
मित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परासिक्तान् निर्धूतान् संपदाहीनान् ॥ ५० ॥ रौद्राः मर्मच्छिदाः रूक्षाः मिः स्नेहाः भाषते ब्रूतावसानेऽभाषत ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अहं ईश्वरः ब्रह्मवेदः ब्राह्मणाश्च धार्तराष्ट्रोच्छेदे एको धृतराष्ट्र एव शोच्यो भवेत् पांडवोच्छेदे तु वयं त्रयोपिशोभ्या भविष्याम इति श्लोकद्वयस्यार्थः बहूनामुच्छेदेन भविष्यतीति तात्पर्यं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ललेति पांडवाश्च येणैव धार्तराष्ट्राणां जीवनं नान्यथेति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अभिषंगत् आवेशात् ॥ १ ॥ २ ॥

युधिष्ठिरो धर्ममयो महान्द्रुमः स्कंधोर्जुनो भीमसेनोस्यशाखा ॥ माद्रीपुत्रौ पुष्पफले स मृद्धे मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ वनं राजा धृतराष्ट्रः स पुत्रो व्याघ्रास्ते वै संजयपांडुपुत्राः ॥ ५३ ॥ मावनंच्छिंधिसव्याघ्रं माव्याघ्रानीनशन्वनात् ॥ ५४ ॥ निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनं ॥ तस्माद् व्याघ्रो वनं रक्षेद् वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ५५ ॥ लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजयपांडवाः ॥ नलता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५६ ॥ स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुर्मरिदमाः ॥ यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५७ ॥ स्थिताः शमे महात्मानः पांडवा धर्मचारिणः ॥ योधाः समर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथा तथं ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि कृष्णवाक्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७३ ॥ संजय उवाच आमंत्रयेत्वां नरदेव देवगच्छाम्यहं पांडवस्वस्तितेस्तु ॥ कच्चिन्नवाचा वृजिनं हि किंचिदुच्चारितं मे मनसोभिषंगत् ॥ १ ॥ जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतौ सात्यकिं चैकितानं ॥ आमंत्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः सौम्येन मां पश्यत च क्षुषानृपाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिर उवाच अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ ननः स्मरस्य प्रियं जातु विद्वन् ॥ विद्मश्च त्वां ते च वयं च सर्वे शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थं ॥ ३ ॥ आमोदूतः संजय सुप्रियोसि कल्याणवाक्शीलवांस्तृप्तिमांश्च ॥ नमुत्येस्त्वं संजय जातु मत्यान च क्रुध्ये रुच्यमानो दुरुक्तैः ॥ ४ ॥ नमर्मगां जातु वक्तुं सिरूक्षानोपश्रुतिं कटुकां नोतमुक्तां ॥ धर्मारामार्थवतीमहिंस्त्रामेतां वाचं तव जानीमसूत ॥ ५ ॥ त्वमेवनः प्रियतमो सिद्धत इहा गच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ॥ अभीक्ष्णदृष्टोसिपुराहिनस्त्वं धनं जयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६ ॥ इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्येतदर्हाः ॥ विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्वधर्मापपन्नाः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च तपस्विनो ये च नित्यावनेषु ॥ अभिवाद्या वै मद्बचनेन वृद्धास्तथे तरेपां कुशलं वदेथाः ॥ ८ ॥ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्या नृत्विजो ये च तस्य ॥ तैश्च त्वं तात सहितैर्यथाहं संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९ ॥ अश्रोत्रिया ये च वसंति वृद्धामनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ॥ आशंसंतोस्माकं नुस्मरंतो यथाशक्ति धर्ममात्रांचरंतः ॥ १० ॥

अस्मिन् चर्येणाध्ययनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अश्रोत्रियाः अत्रैवर्णिकाः शूद्रादयः वृद्धत्वाच्च धर्ममात्रांधर्मलेशंचरंतः ॥ १० ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ उपश्रुतिवार्तां रूक्षां मर्मगांचनो वक्तासि कटुकां नीरसां मुक्तां अप्रकृतां कार्यहीनां वा ॥ ५ ॥ ६ ॥ चरणं

... ॥ ११ ॥ चतुष्पादसंज्ञायाः शोभः संज्ञाः शोभः शोभः शोभः ॥ १२ ॥
 ... ॥ १३ ॥ येषां चतुष्पादेषु चक्राणि प्रसन्नो भिवापस्वयासौ ॥ १४ ॥ अर्थात्तत्रिभुरणोऽस्य चतुष्पादेषु चक्राणि ॥ १५ ॥
 ... ॥ १६ ॥ यस्मिन् शौर्यमात्तृशस्यंतप्रश्नप्रज्ञाशिलं श्रुतिसत्त्वेष्टुतिश्च ॥ पादोऽप्रीत्वाकुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मातृनिवेदयेत् ॥ १७ ॥
 ... ॥ १८ ॥ यस्यां कुरुषुः श्रुतोऽद्विसेवीमनीषी ॥ तस्मै राज्ञेऽस्य विरायाभिवाद्य आचक्षीयाः संजय मामरोगं ॥ १९ ॥
 ... ॥ २० ॥ अर्हत्तमः कुरुषुः सोमदत्तिः स नो भ्राता ॥ सवाहिकानामृषभो मनीषी त्वयाभिवाद्यः संजय साधुरीलः ॥ २१ ॥
 ... ॥ २२ ॥ ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्राः पौत्राश्चातरथैव येन ॥ यं यमेषां मन्यसे ॥ २३ ॥
 ... ॥ २४ ॥ इत्या ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

... ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

... ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

निकर्तनेऽर्थापहारेसाध्ये प्रथमांतपाठेऽर्थापहर्ता लज्जोपधोगुमल्लः ॥ २८ ॥ २९ ॥ मुखतां धार्तराष्ट्राणां ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नइति धार्तराष्ट्रान् अंतर्भाव्योक्तं तेषां भार्या इत्यर्थः सुसंगुता इति कुशलप्रश्न प्रकारकथनं ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ लघुशीघ्रहारि वेशस्त्रियोवेश्याः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आनृशंस्यंदयामर्हतीत्यानृशंस्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ शत्रून् धार्तराष्ट्रान् निगृह्य ब्रह्मयुष्मान् भरिष्ये षोपयिष्ये इति ब्रूयादतिशेषः

निकर्तने देवनेयोऽद्वितीयश्चुन्नापथः साधुदेवीमताक्षः ॥ यो दुर्जयो देव रथेन संस्ये स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ २८ ॥ गांधारराजः शकुनिः पार्वतीयो निकर्तनेयोऽद्वितीयोऽक्षदेवी ॥ मानं कुर्वन् धार्तराष्ट्रस्य सूतमिथ्या बुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९ ॥ यः पांडवानेकरथेन वीरः समुत्सहस्य प्रधृष्यान् विजतुं ॥ यो मुत्स्यतां मोहयिता द्वितीयो वै कर्तनः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ ३० ॥ स एव भक्तः स गुरुः स भर्ता स वै पिता स च माता सुहृच्च ॥ अगाध बुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी सिनामं त्रीकुशलं तं स्म पृच्छेः ॥ ३१ ॥ वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना ज्ञायंते नः संजय मातरस्ताः ॥ ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्यर्थाभिः सटद्वाभिरभिवाटं वदेथाः ॥ ३२ ॥ कच्चित्पुत्रा जीवपुत्राः सुसम्यग्वर्तते वो वृत्तिमनृगं सरूपाः ॥ इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चादजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३३ ॥ यानो भार्याः संजय वेत्थ तत्र नामां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ॥ सुसंगुताः सुरभयो न वद्याः कच्चिद्गृहानावसथा प्रमत्ताः ॥ ३४ ॥ कच्चिद्दृष्टिंश्च शुरेषु भद्राः कल्याणीं वर्तन्ध्वमनृगं सरूपां ॥ यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं ॥ ३५ ॥ यानः स्त्रुषाः संजय वेत्थ तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ॥ प्रजावत्यां ब्रूहि समेत्यनाश्च युधिष्ठिरां वा भवदत्प्रसन्नः ॥ ३६ ॥ कन्याः स्वजेथाः सदनेषु संजय अनामयं महचनेन पृष्ट्वा ॥ कल्याणावः संतु पतयो नुकूला यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३७ ॥ अलं कृता वस्त्रवत्यः सुगंधा अवीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ॥ लघुयासां दर्शनं वा कचलध्वी वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३८ ॥ दास्यः स्युर्यायि च दासाः कुरुणां तदा श्रयावहवः कुञ्जरवंजाः ॥ आख्यायमां कुशलिनं स्मतेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ॥ ३९ ॥ कच्चिद्दृष्टिं वर्तते वै पुराणीं कच्चिद्गान् धार्तराष्ट्रो ददाति ॥ अंगहीनान् रूपाणां न्वा मना न्वा यानानृशंस्यो धृतराष्ट्रो विभर्ति ॥ ४० ॥ अंधांश्च सर्वांस्तथैव हस्यार्जावावहवो ये त्रसंति ॥ आख्यायमां कुशलिनं स्मतेभ्योऽप्यनामयं परिपृच्छेर्जघन्यं ॥ ४१ ॥ मा भैष्टदुःखेन कुजीवितेन नूनं रूतं परलोके पुपापं ॥ निगृह्य शत्रून् सुहृदो नु गृह्य वा सोभिरन्नेन च वा भरिष्ये ॥ ४२ ॥ संत्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि भावां न्यथानो बतवर्त्तयंति ॥ तान्यस्यामि युक्तरूपांस्तथैव तामेव सिद्धिं श्रावयेथानृपंतं ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥ संतीति मे मया कृतानि वत्सरदेयानिनो वर्त्तयंति न चालयंति त्वदीया अधिकारिणः तान्य

हं यथा यथा वत्स श्यामितथैव तां सिद्धिं त्वद्दत्तं सम्यक् परिपालयामीति दूनद्वारामां श्रावयेथा इति तं नृपं दुर्योधनं ब्रूहीति शेषः एतेन ब्राह्मणवृत्तिपुपक्षपातो दुर्योधने च कनिष्ठत्वादाज्ञाप्रतिपालनौचित्यं च दर्शितं ॥ ४३ ॥

आत्मन्येवप्रयततेनतुं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नहीति धर्मबलेनैवजयोभविष्यतिनसहायैरित्यर्थः नित्यःअविनाशिफलः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ युक्तिःसंभावनाएतस्यार्थस्यनविद्यते शक्रपुरीइंद्र
प्रस्थं ॥ ४९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनेलकैठीयेभारतभावदीपेत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥७॥ संतंसाधुं असंतंदुष्टं धातार्इश्वरः ॥ १ ॥ शुक्रंबीजभूतंप्राचीनंकर्म उच्चरन्उद्दीपयन् ॥ २ ॥

येचानाथादुर्बलाःसर्वकालमात्मन्येवप्रयतंतथमृदाः ॥ तांश्चापित्वंरूपणान्सर्वथैवास्मद्वाक्यात्कुशलंतातपृच्छेः ॥ ४४ ॥ येचाप्यन्येसंश्रिताधार्तराष्ट्रान्ना
नादिग्भ्योभ्यागताःसूतपुत्र ॥ दृष्ट्वातांश्चैवाहंतश्चापिसर्वान्संपृच्छेथाःकुशलंचाव्ययंच ॥ ४५ ॥ एवंसर्वानागताभ्यागतांश्चराज्ञोदूतान्सर्वदिग्भ्योभ्युपेतान् ॥
पृष्ट्वासर्वान्कुशलंतांश्चसूतपश्चादहंकुशलीतेपुवाच्यः ॥ ४६ ॥ नहीदृशाःसंत्यपरेपृथिव्यांयेयोधकाधार्तराष्ट्रेणलब्धाः ॥ धर्मस्तुनित्याममधर्मएवमहाबलःश
त्रुनिवर्हणाय ॥ ४७ ॥ इदंपुनर्वचनंधार्तराष्ट्रंमुयोधनंसंजयश्चावयेथाः ॥ यस्तेशरीरेहृदयंदुनोतिकामःकुरुनसपत्नोनुशिष्यां ॥ ४८ ॥ नविद्यतेयुक्तिरेतस्यका
चिन्नैवंविधाःस्यामयथाप्रियंते ॥ ददस्ववाशक्रपुरींममैवयुध्यस्ववाभारतमुख्यवीर ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणियुधिष्ठिरसंदेशे
त्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच उतमंतमसंतंवावालं वृद्धंचसंजय ॥ उतावलंवलीयांसंधाताप्रकुरुतेवशं ॥ १ ॥ उतवालायपांडित्यंपं
डितायोतवालतां ॥ ददतिस्वर्वमीशानःपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २ ॥ वलंजिज्ञासमानस्यआचक्षीथायथातयं ॥ अथमंत्रंमंत्रयित्वायाथातथ्येनहृष्टवत् ॥ ३ ॥
गावल्गणेकुरुनगत्वाधृतराष्ट्रमहाबलं ॥ अभिवाद्योपसंगृह्यततःपृच्छेरनामयं ॥ ४ ॥ ब्रूयाश्चैतन्त्वमासीनंकुरुभिःपरिवारितं ॥ तवैवराजन्वीर्येणसुखंजीवंति
पांडवाः ॥ ५ ॥ तवप्रसादाद्दालास्तप्राप्ताराज्यमरिंदम ॥ राज्यतानस्थापयित्वाग्नेनोपेक्षस्वविनश्यतः ॥ ६ ॥ सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् ॥ तातसंह
त्यजीवामोद्विपतांमावगंगमः ॥ ७ ॥ तथाभोष्मंशांतनवंभारतानांपितामहं ॥ शिरसाभिवदेथास्त्वंममनामप्रकर्तयन् ॥ ८ ॥ अभिवाद्यचवक्तव्यस्ततोस्मा
कंपितामहः ॥ भवताशंतनोर्वंगोनिमग्नःपुनरुद्धतः ॥ ९ ॥ सत्वंकुरुनथातातस्वमतेनपितामह ॥ यथाजीवंतितेपौत्राःप्रीतिमंतःपरस्परं ॥ १० ॥ तथैवविदुरंब्रू
याःकुरुणांमंत्रधारिणं ॥ अयुद्धंसौम्यभापस्वहितकामोयुधिष्ठिरे ॥ ११ ॥ अथदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्षणं ॥ मध्येकुरुणामासीनमनुनीयपुनःपुनः ॥ १२ ॥
अपापांयदुपैक्षस्त्वंरुष्णामेतांसभागत ॥ तदुःखमतितीक्ष्णाममावधीष्मकुरुनिति ॥ १३ ॥

॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वब्रह्मांडं संहत्यःक्रीभूय ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अतितिक्षामक्षांतवंतोवयं तत्रहेतुः मावधीष्मेति ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यद्वालुब्धा ॥ १७ ॥ १८ ॥ अवसानं वसतिस्थानं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७३ ॥

एवंपूर्वापरान्केशानतितिक्षंतपांडवाः ॥ बलीयांसोपिसंतोयत्तत्सर्वकुरवोविदुः ॥ १४ ॥ यन्नःप्रव्राजयेःसौम्यअजिनैःप्रतिवासितान् ॥ तदुःखमतितिक्षाम
मावधीष्मकुरुनिति ॥ १५ ॥ यत्कुंतीसमतिक्रम्यरुष्णाकिशेष्वधर्षयत् ॥ दुःशासनस्तेनुमतेतच्चास्माभिरुपेक्षितं ॥ १६ ॥ अथोचितंस्वकंभागंलभेमहिपरंतप ॥
निवर्तयपरद्रव्याद्दुग्दिग्द्वानरर्षभ ॥ १७ ॥ शांतिरेवंभवेद्राजन्प्रीतिश्चैवपरस्परं ॥ राज्यैकदेशमपिनःप्रयच्छशममिच्छतां ॥ १८ ॥ अविस्थलं वृकस्थलं म्मकं
दीवारणावतं ॥ अवसानंभवत्वत्रकिंचिदेकंचपंचमं ॥ १९ ॥ भ्रातृणां देहिपंचानांपंचग्रामान्सुयोधन ॥ शांतिर्नोस्तुमहाप्राज्ञज्ञातिभिःसहसंजय ॥ २० ॥ भ्रा
ताभ्रातरमन्वेतुपितापुत्रेणयुज्यतां ॥ स्मयमानाःसमायांतुपांचालाःकुरुभिःसह ॥ २१ ॥ अक्षतान्कुरुपांचालान्पश्येममितिकामये ॥ सर्वेसुमनसस्तातशा
म्यामभरतर्षभ ॥ २२ ॥ अलमेवशमायास्मितथायुद्वायसंजय ॥ धर्मार्थयोरलंघ्याहंमृदंवेदारुणायच ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानप
र्वणियुधिष्ठिरसंदेशेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशंपायनउवाच अनुज्ञातःपांडवेनप्रययौसंजयस्तदा ॥ शासनंधृतराष्ट्रस्यसर्वकृत्वामहात्म
नः ॥ १ ॥ संप्राप्यहास्तिनपुरंशीघ्रमेवप्रविश्यच ॥ अंतःपुरंसमास्थायद्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्ष्वधृतराष्ट्रायद्वाःस्थमांसमुपागतं ॥ सकाशात्पांडुपुत्रा
णांसंजयमाचिरंकथाः ॥ ३ ॥ जागर्तिचेदभिवदेस्त्वंहिद्वाःस्थप्रविशेयंविदितोभूमिपस्य ॥ निवेद्यमत्रात्ययिकंहिमेस्तिद्वाःस्थोथश्रुत्वानृपतिंजगाद ॥ ४ ॥ द्वा
स्यउवाच संजयोयंभूमिपतेनमस्तेदिदृक्षयाद्वारमुपागतस्ते ॥ प्राप्तोदूतःपांडवानांसकांशात्प्रशङ्घिराजन्किमयंकरोतु ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच आ
चक्ष्वमांकुशलिनंकल्पमस्मैप्रवेश्यतांस्वागतंसंजयाय ॥ नचाहमेतस्यभवाम्यकल्पःसमेकस्माद्वारितिष्ठेच्चसक्तः ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रविश्या
नुमतेनृपस्यमहद्देशंमप्राज्ञशूरार्यगुप्तं ॥ सिंहासनस्थंपार्थिवमाससादवैचित्रवीर्यंप्रांजलिःसूतपुत्रः ॥ ७ ॥ संजयउवाच संजयोहंभूमिपतेनमस्तेप्राप्तो
स्मिगत्वानरदेवपांडवान् ॥ अभिवाद्यत्वांपांडुपुत्रोमनस्वीयुधिष्ठिरःकुशलंचान्वृच्छत् ॥ ८ ॥ सतेपुत्रान्पृच्छतिप्रीयमाणःकच्चित्पुत्रैःप्रीयसेनमृभिश्च ॥ तथा
सुहृद्भिःसचिवैश्चराजन्येचापित्वामुपजीवंतितैश्च ॥ ९ ॥

अनुज्ञातःगच्छेत्युक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आत्ययिकंआवश्यकं ॥ ४ ॥ ५ ॥ कल्पं दृढं अकल्पःदर्शनेअसमर्थः
सक्तःनिष्ठः ॥ ६ ॥ प्राज्ञाःशूराःआर्याःसाधवश्चर्तेर्गुप्तं ॥ ७ ॥ ८ ॥ नमृभिःपुत्रस्यपुत्रैः ॥ ९ ॥

अजातशत्रुं सुखेन अभिनंद्यत्वां प्रतिवदामि कच्चिदिति ॥ १० ॥ ते तव अये यत् आत्मनः पूर्वरूपमार्थं राज्यधनादिकं अभूत्तत्तु बुभूषते प्राप्नुमिच्छति अये मनोभूदिति पाठे अनुद्यतात् प्राकृत्यत्तयादत्तं तद्बुभूषते इति ज्ञेयं निर्णिक्तौ दोषमल्लहीनौ धर्मार्थौ करोतीति स तथा मनस्वी उदारः दृष्टिमान्क्रान्तदर्शी ॥ ११ ॥ परो मुख्यः आनृशंस्यं दयातः परोऽमुख्यः वित्तचयात् जात इति शेषः वित्तसाध्यः यज्ञदानादिः किञ्च तस्य बुद्धिः अनपार्थं न अपार्थे निप्रयोजने सप्रयोजने मुखप्रिये संधिरार्थः नुनिश्चितं रुध्यते अनुरुध्यते अन्नादिजंदहपुष्टिसुखं पुत्रादिप्रियं च स परोपकारार्थमेवानुरुध्यते न कामकारेणेत्यर्थः पार्थ इति पाठे तस्य बुद्धिरिति ल्युत्तरान्वयि इतीति शेषः ॥ १२ ॥ परेण ईश्वरेण प्रयुक्तः नियमं नियमं मनुष्यात् मनुष्यकारात् देवैरेश्वरं कर्म परं श्रेष्ठं मन्ये ॥ १३ ॥ अवर्णरूपं अवर्णनीयरूपं अवाच्यमित्यर्थः यावत्परः उक्लृष्टः शत्रुः कामयते तिष्ठत्वयं कंचित्कालमिती

धृतराष्ट्र उवाच अभिनंद्यत्वां तात वदामि संजय अजातशत्रुं च सुखेन पार्थ ॥ कच्चित्सराजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणां ॥ १० ॥ संजय उवाच सहामात्यः कुशली पांडुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रे त्मनोभूत् ॥ निर्णिक्त धर्मार्थं करो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमान्शीलवांश्च ॥ ११ ॥ परो धर्मात्पांडवस्यानृशंस्यं धर्मः परो वित्तचयान्मतोस्य ॥ सुखप्रिये धर्महीनेऽनपार्थे नुरुध्यते भारतस्य बुद्धिः ॥ १२ ॥ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोतादारुमयी वयोपा ॥ इमं दृष्ट्वा नियमं पांडवस्य मन्ये परं कर्म देवं मनुष्यात् ॥ १३ ॥ इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पापोदकं घोरमवर्णरूपं ॥ यावत्परः कामयते तिवलं तावन्नरो यं लभते प्रशंसां ॥ १४ ॥ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णां त्वचं सर्पइवासमर्थां ॥ विरोचतेऽहार्यवत्तेन वीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विस्तृज्य ॥ १५ ॥ हंतात्मनः कर्मनिबोधराजन् धर्मार्थयुक्तादार्यवत्तादपे तं ॥ उपक्रोशं चेहगतो सिराजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १६ ॥ सत्वमर्थं संशयितं विना तैराशंससे पुत्रवशानुगोस्य ॥ अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां नदं कर्मत्वत्समं भारतार्थ्य ॥ १७ ॥ हीनप्रज्ञो दौकुले यो नृशंसो दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ॥ एवं धर्मानापदः संश्रयेयुर्हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १८ ॥ कुले जातो बलवान्यो यश्च स्वी बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ॥ धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो विभर्ति सत्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १९ ॥

च्छतितावदपरो नरः प्रशंसां लभते ॥ १४ ॥ जीर्णत्वदेव देहे

स्थानुमसमर्थां अहार्येण स्वाभाविकेन वत्तेन यो हि स्वस्वरूपेतिष्ठति तस्य पापं शत्रुष्वेव गच्छति तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयंति सुहृदः साधु कृत्यां द्विपंतः पापकृत्यामिति ॥ १५ ॥ हंत आलोचने सानुयहसंबोधने वा उपक्रोशं निदां अमुत्र परलोके पापं दुःखं नरकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तैर्विना एकाकिना संशयितं दुर्लभमपि आशंससे प्राप्नुं अस्य तव महान्पृथिव्यां अधर्मशब्दोऽकीर्त्तिर्भवेत् ॥ १७ ॥ एवं धर्मान् ईदृशधर्मयुक्तान् पुरुषान् ॥ १८ ॥ धर्माधर्मौ सत्यानृते ग्रथितौ सत्यं विनाऽनृतं नास्ति निरधिष्ठानं कथमासंभवात् अनृतं देहं विना च सत्यं ब्रह्म न प्रथते अत उभयं यो धत्ते केवलं बाह्यनिष्ठो न भवति स हि स एव दिष्टस्य वशात् भाग्यवंशान् अस्य कुले जातत्वादिगुण जातस्य कर्मणि षष्ठी इदं गुणषट्कमुपैति प्राप्नोति त्वं तु कुले जातोपि केवलं अनृतोपजीवित्वात् गुणांतरहीनोसीति भावः ॥ १९ ॥

अतएवसत्यामपिसंपदित्वयामौढ्यात्तृशंसंस्कृतमित्याह कथमिति मंत्रएवअग्र्यःश्रेष्ठोयेषांतेमंत्राग्याःभीष्मादयःतेषांधरोधर्ता तैरेवंउक्तरीत्याद्यूतंमाकुर्वित्युक्तःकथंनृशंसंकर्मपांडवप्रव्रजानंकुर्यान्नकथमपीत्यर्थः ॥ २० ॥ अमीकर्णादयःतेषांकुरुक्षयेकुरुक्षयनिमित्तंअयंराज्यंनदेयमितिनिश्चयः नियमेनउदपादिउत्पन्नः ॥ २१ ॥ अकालिकंअकस्मादेवकुरवोनाभविष्यन्नष्टाःस्युःचेतवपापेनकर्मणाप्रेरितो जातशत्रुःत्वयिपापंइच्छेत् नन्वेवंतर्हितस्यगोत्रवधदोषस्यादित्याशंक्याह त्वयोति स्वनाशहेतुंअधर्मकुर्वतित्वयिचोरेइवपापंनिदांचविस्तृज्यराजानिष्पापोऽनिश्चयस्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ ईश्वराणांदेवानां विषयादन्यत्रकिं सर्वदेवाधीनमित्यर्थः यत्रयतःपार्थोऽर्जुनःपरलोकंद्रष्टुंअत्यक्रामत् इमंलोकंसशरीरएवंत्यक्तवान् सतादृशःनारदादिवहुंअथलोकसंचारयोग्यत्वेनसाधूनांसंमतोपियदितथावनवासेनह्येशस

कथंहिमंत्राग्र्यधरोमनीपीधर्मार्थयोरापदिसंप्रणेता ॥ एवमुक्तःसर्वमंत्रैरहीनोनरोनृशंसंकर्मकुर्यादमूढः ॥ २० ॥ तवत्यमीमंत्रविदःसमेत्यसमासतेकर्मसुनित्ययुक्ताः ॥ तेषामयंबलवान्निश्चयश्चकुरुक्षयेनियमेनोदप्रादि ॥ २१ ॥ अकालिकंकुरवोनाभविष्यन्पापेनचेत्पापमजातशत्रुः ॥ इच्छेज्जातुत्वयिपापंविस्तृज्यनिदाचेयंतवलोकेऽभविष्यत् ॥ २२ ॥ किमन्यत्रविषयादीश्वराणांयत्रपार्थःपरलोकंस्मद्रष्टुं ॥ अत्यक्रामत्सतथासंमतःस्यान्नसंशयोनास्तिमनुष्यकारः ॥ २३ ॥ एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्यभावाभावौवर्तमानावनित्यौ ॥ बलिर्हिरांजापारमविंदमानोनान्यत्कालात्कारणंतत्रमेने ॥ २४ ॥ चक्षुःश्रोत्रेनासिकात्वक्चजिह्वाज्ञानस्यैतान्यायतनानिजंतोः ॥ तानिप्रीतान्येवतृष्णाक्षयतेतान्यव्यथोदुःखहीनःप्रणुद्यात् ॥ २५ ॥ नत्वेवमन्येपुरुषस्यकर्मसंवर्ततेसुप्रयुक्तंयथावत् ॥ मातुःपितुःकर्मणाभिप्रसूतःसंवर्धतेविधिवद्भोजनेन ॥ २६ ॥ प्रियाप्रियेसुखदुःखेचराजनिदाप्रशंसंचभजंतएव ॥ परस्त्वेवंगर्हयतेपराधेप्रशंसतेसाधुवृत्तंतमेव ॥ २७ ॥

हःस्यात् तदामनुष्यकारोनास्तीत्यस्मिन्नर्थेसंशयो ॥ २३ ॥ एतानिति एतान्शौर्यादीन्गुणान्कर्मकृतान्कर्मनुसारेणवद्विद्वांसयुक्तान्अवेक्ष्यअतएवभावाभावौपैश्वर्यनैश्वर्येअनित्यौआगमापायिनौचअवेक्ष्यबलिराजापूर्वपूर्वकर्मकारणपारंअंतंअविंदमानःसन्कालात्ईश्वरादन्यत्कारणंअभ्युदयादिहेतुरन्यत्किंचिन्नास्तीतिमेने ॥ २४ ॥ अतःसर्वस्यदेवायत्तत्वात्तृष्णाक्षयेणैवइंद्रियप्रीतिःसंपादनीयानतुनानायत्नसाध्यतत्तद्विषयसमर्पणेनेत्याह चक्षुरिति ननुस्वस्वविषयालाभेतेषांकथंप्रीतिःस्यादित्याशंक्यतानिनिरोध्यान्येवेत्याह तानीति अव्यथःलाभालाभादौवैषम्यहीनः प्रणुद्यात्स्वस्वगोचरेभ्योनिवर्त्तयेत् ॥ २५ ॥ एतद्वृषयति नत्विति एवंप्राप्तेसतिअन्येआहुः तदेवाह पुरुषस्येति संवर्त्ततेसम्यक्फलवत्त्वर्त्ततेदेवाह मातुरिति कर्माभावेजन्मवृद्धीनस्थातामित्यर्थः पाठांतरेतेनैवस्यातामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

किंच नोचेदिति इदंमया उच्यमानं कर्मपांडवेभ्यो राज्यांशप्रदानात्मकं तन्नोचेत्संमतमिति शेषः तर्हितवापराधात् कृष्णवर्त्मनिः कक्षं यथा दहति एवं कृष्णवर्त्मकृष्णवर्त्ममार्ग इव सुरवप्रापको यस्य सकृष्णवर्त्मऽर्जुनः
 कुरून्दहेदित्यादृत्यायोज्यं ॥ २८ ॥ श्लाघनः आत्मानं कृतार्थमन्वानः नागाः नगतवानसि ॥ २९ ॥ अनाप्तानां कर्णादीनां आप्तानां विदुरादीनां निषहात्दूरीकरणात् ॥ ३० ॥ अवधूत्रस्तिरस्कृतः अतएव

सत्वांगर्हभारतानां विरोधादंतोनूनं भवितायं प्रजानां ॥ नोचेदिदं तव कर्मापराधात् कुरून्दहेत्कृष्णवर्त्मवकक्षं ॥ २८ ॥ त्वमेवैको जातुपुत्रस्य राजन् वशंगत्वा स
 र्वलोके नरेन्द्र ॥ कामात्मनः श्लाघनो घूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य ॥ २९ ॥ अनाप्तानां संग्रहात्त्वं नरेन्द्र तथा आप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ॥ भूमिस्फीतां दुर्बल
 त्वादनंतामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ ३० ॥ अनुज्ञातोरथवेगावधूतः श्रांतो भिपद्येशयनं नृसिंह ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥
 ३१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अनुज्ञातो स्यावसथं परे हि प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तं ॥ ३२ ॥ इति श्रीम
 हाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि धृतराष्ट्रसंजयसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं चेदं संजययानपर्व ॥ ३३ ॥ अतः परं प्रजागरपर्व वैशंपायन
 उवाच द्वाः स्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानयमाचिरं ॥ १ ॥ प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ॥ ईश्वरस्त्वां महाराजो
 महाप्राज्ञो दिदृक्षति ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं ॥ अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाः स्थं मां प्रतिवेदय ॥ ३ ॥ द्वाः स्थ उवाच विदुरो यमनुप्राप्तो राजेंद्र तव
 शासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधिमां ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनं ॥ अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो जातु दर्श
 ने ॥ ५ ॥ द्वाः स्थ उवाच प्रविशांतः पुरं क्षत्तर्महाराजस्य रथीमतः ॥ न हिते दर्शनेऽकल्पो जातुराजा ब्रवीद्धिमां ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ततः प्रविश्य वि
 दुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं चिंतयानं नराधिपं ॥ ७ ॥ विदुरो हं महाप्राज्ञं प्राप्तस्तव शासनात् ॥ यदि किंच न कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधिमां ॥ ८ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच संजयो विदुरप्राप्तो गृह्यित्वा च मांगतः ॥ अजातशत्रोः श्वोवाक्यं सभामध्ये सवक्ष्यति ॥ ९ ॥ तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ॥ तन्मे द
 हति गात्राणितदकार्षीत्स जागरं ॥ १० ॥ जाग्रतो दहत्यमानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि ॥ तद्ब्रूहि त्वं हि न स्तात धर्मार्थं कुशलोल्यसि ॥ ११ ॥

श्रांतः प्रपद्ये प्राप्नुयां ॥ ३१ ॥ आवसथं गृहं परे हि गच्छ प्रपद्यस्व सेवस्व ॥ ३२ ॥ इति उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारतभावादीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रजागरं निद्राया अभावं ॥ १० ॥ ११ ॥
 समर्थ एव सर्वदा विदुरसं दर्शनं मम अप्रत्याख्येयमित्यर्थः जातुकदाचित् अथवा कल्पः कल्पनासंशय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रजागरं निद्राया अभावं ॥ १० ॥ ११ ॥

यतःयदाप्राप्तःसंजयस्तदारभ्येत्यर्थः प्रचिताप्रकृष्टाचिता ॥ १२ ॥ अभियुक्तमित्यर्द्धोपात्तएकःत्रयोन्येचप्रजागरावेशभाजनानि ॥ १३ ॥ गृह्यन्लिप्सावान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ क्वचित्सुस्तकांतरेस्थितस्य मूलस्यटिप्पणं प्रेष्यःप्रकर्षेणएषणीयःप्रार्थ्यइतियावत् तेत्वयाप्रेपितोवनमितिशेषः ॥ १ ॥ विपरीतःराजलक्षणहीनःसर्वपांढ्रप्यः भागधेयेराज्यांशे अर्चिषानेत्ररुमीनांप्रक्षयात् नसंमतस्त्वंधर्मात्प्राप्तिसंनि तिउपहासः अथवाभागधेयेनराज्यभागित्वेनहेतुनापिसंमतइत्यप्युपहासएव ॥ २ ॥ आनृशंस्यात्कूरत्वाभावान् अनुक्रोशात्दयालुत्वात् नितिक्षतेयुधिष्ठिरइतिशेषः ॥ ३ ॥ एतेष्विति एतेषामर्धानोभूत्वेत्य र्थः ॥ ४ ॥ एतेषुपांडित्यंनस्तीतिवक्तुंपंडितलक्षणान्याह आत्मज्ञानमित्यादिना आत्मज्ञानंशास्त्रीयापेक्षं समारंभःशक्त्यपेक्षः तितिक्षावैराग्यापेक्षा धर्मनित्यताश्रद्धापेक्षा एतानिअथवाभूतानिमृदान्पुरुषा

यतःप्राप्तःसंजयःपांडवेभ्योनमेयथावन्मनसःप्रशांतिः ॥ सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिंगतानिकिंवक्ष्यतीत्येवमेऽद्यप्रचिता ॥ १२ ॥ विदुरउवाच अभियुक्तंवल वतादुर्वलंहीनसाधनं ॥ हतस्वंकामिनंचोरमाविशंतिप्रजागराः ॥ १३ ॥ कच्चिदेतैर्महादोषैर्नस्पृष्टोसिनराधिपः ॥ कच्चिच्चपरवित्तेपुगृह्यन्नपरितप्यसे ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच श्रोतुमिच्छामितेधर्म्यंपरंनैश्रेयसंवचः ॥ अस्मिन्राजपिंवंशेहित्वमेकःप्राज्ञसंमतः ॥ १५ ॥ विदुरउवाच राजालक्षणसंपन्नस्रैला क्यस्याधिपोभवेत् ॥ प्रेष्यस्तेप्रेपितश्चैवधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ विपरीततरश्चत्वंभागधेयेनसंमतः ॥ अर्चिषांप्रक्षयाच्चैवधर्मात्माधर्मकोविदः ॥ २ ॥ आनृशं स्यादनुक्रोशाद्दर्मात्सत्यात्पराक्रमात् ॥ गुरुत्वात्त्वयिसंप्रेक्ष्यवहून्क्लेशांस्तितिक्षते ॥ ३ ॥ दुर्योधनेसौवलेचकर्णेदुःशासनेतथा ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधायंकथंत्वंभू तिमिच्छसि ॥ ४ ॥ आत्मज्ञानंसमारंभस्तितिक्षाधर्मनित्यता ॥ यमर्थान्नापकर्षतिसवैपंडितउच्यते ॥ ५ ॥ निषेवतेप्रशस्तानिनिंदितानिनसेवते ॥ अनास्तिकःश्रद्धधानएतत्पंडितलक्षणं ॥ १६ ॥ क्रोधोहर्षश्चदर्पश्चद्वीस्तंभोमान्यमानिता ॥ यमर्थान्नापकर्षतिसवैपंडितउच्यते ॥ १७ ॥ यस्यकृत्यंनजानंतिमंत्रं वामं त्रितंपरे ॥ कृतमेवास्यजानंतिसवैपंडितउच्यते ॥ १८ ॥ यस्यकृत्यंनविघ्नंतिशीतमुष्णंभयंरतिः ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वासवैपंडितउच्यते ॥ १९ ॥ यस्यसंसारिणी प्रज्ञाधर्मार्थावनुवर्तते ॥ कामादर्थं वृणीतेयःसवैपंडितउच्यते ॥ २० ॥

र्थात्भ्रंशयंतिननुपंडितानित्यर्थः ॥ ५ ॥ अनास्तिकःपरलोकाद्यस्तीतिजानन् श्रद्धधानःश्रद्धागुरुवेदवा क्यादिपुफलावश्यंभावनिश्चयस्तद्वान् ॥ १६ ॥ दर्पःपरावज्ञानं स्तंभःअसन्नतिः मान्यमानिता मान्यमानार्हंआत्मानंमन्यतइतिमान्यमानीतस्यभात्रस्तत्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ संसारिणीस्वभावोऽनव स्थितापिकामात्प्रेहिकसुरवात्उभयलोकसुरवावहंधर्ममर्थं वृणीतेसपंडितः कामोधर्मार्थापिक्षयानिरुष्टइत्यर्थः कामादिति यस्तुकामंत्यक्त्वाअर्थं वृणीते सःअर्थार्थीमोक्षादेवसर्वंअर्थंविदितज्ञानफलेमोक्षेक त्त्वस्यार्थस्यांतर्भावात्सजनकादितुल्यःअतःपंडितउच्यते ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ चिरंशृणोतिज्ञानदाढ्याय असंपृष्टः यथावदपृष्टः व्युपयुंक्तेवाग्व्ययंकरोति परार्थेविषयेप्रज्ञानंचिह्नं ॥ २२ ॥ २३ ॥ निश्चित्यस्वयत्नसाध्यत्वं कर्मणः अंतर्मध्येनवसतिनोपरमतेकितुसमापयत्येव
अवंध्यकालः सर्वदासप्रयोजनमेवकर्माचरन् ॥ २४ ॥ आर्याः शिष्टाः तद्योग्यकर्मणि भूतिरैश्वर्यंतत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत्त्वं विनाशित्वं भूतानां जातानामैश्वर्यादीनां योगोरचनाप्रकारः उपाय

यथाशक्तिचिकीर्षंति यथाशक्तिचकुर्वते ॥ न किंचिदवमन्यंते नराः पंडितबुद्धयः ॥ २१ ॥ क्षिप्रं विजानाति चिरंशृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ॥ नासंपृ
ष्टो व्युपयुंक्ते परार्थं तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य ॥ २२ ॥ नाप्राप्य मभिवाञ्छंति नष्टं नेच्छंति शोचितुं ॥ आपत्सु च न मुत्स्यंति नराः पंडितबुद्धयः ॥ २३ ॥ निश्चित्य यः प्र
क्रमते नांतर्वसतिकर्मणः ॥ अवंध्यकालो वश्चात्मास वै पंडित उच्यते ॥ २४ ॥ आर्यकर्मणिरज्यंते भूतिकर्माणि कुर्वते ॥ हितं च नाभ्यसूयंति पंडिता भरतर्षभ ॥ २५ ॥
न ह्यप्यत्यात्मसंमानेनावमानेन तप्यते ॥ गांगोद्गदद्वाक्षोभ्योयः संपंडित उच्यते ॥ २६ ॥ तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणां ॥ उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पं
डित उच्यते ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् ॥ आश्रुग्रंथस्य वक्ता च यः संपंडित उच्यते ॥ २८ ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ॥ असं
भिन्नार्थमर्यादः पंडिताख्यां लभेत सः ॥ २९ ॥ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ॥ अर्थाश्चाकर्मणा प्रेषुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ॥ स्वमर्थयः परित्यज्य परा
र्थमनुतिष्ठति ॥ मिथ्याचरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१ ॥ अकामान्कामयतियः कामयानान्यरित्यजेत् ॥ बलवंतं च यो द्वेषितमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३२ ॥ अ
मित्रं कुरुते मित्रं द्वेषिहि नस्ति च ॥ कर्मचारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३३ ॥ संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ॥ चिरं करोति क्षिप्रार्थं समूढो भरतर्षभ
॥ ३४ ॥ श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति देवतानि न चार्चति ॥ सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३५ ॥ अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहुभापते ॥ अविश्वस्त विश्वसिति
मूढचेतानराधमः ॥ ३६ ॥ परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ॥ यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमोनरः ॥ ३७ ॥ आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितं ॥ अ
लभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३८ ॥ अशिष्यं शास्त्रियो राजन्यश्च शून्यमुपासते ॥ कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३९ ॥

स्तदर्थं सामग्रीं मनुष्याणां मध्ये स नरः पंडितः ॥ २७ ॥ प्रवृत्तवाक् अकुण्ठितवचनः चित्रकथोलोककथाभिज्ञः ऊहस्तर्कः प्रतिभानंतकालस्फूर्तिः ॥ २८ ॥ प्रज्ञानुगं बुद्धिवश्यं श्रुतानुगाशास्त्रानुसारिणी ॥ २९ ॥
अकर्मणाहीनकर्मणा यूतादिनेत्यर्थः तादृशो दुर्बोधः ॥ ३० ॥ स्वमर्थमिति तादृशः शकुनिः ॥ ३१ ॥ अकामान्त्वयिभक्तिहीनान्कर्णादीन् कामयानान्त्वयिभक्तिमतः पांडवान् बलवंतं युधिष्ठिरं ॥ ३२ ॥ दु
ष्टं जनुर्गृहदाहादि ॥ ३३ ॥ संसारयति श्रुत्यादिद्वारा प्रवर्तयति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नैष्कर्म्यान् अयत्नतः ॥ ३८ ॥ शून्यं राजदारादीन् अज्ञातं तथा स्यात्तथा उपास्ते कदर्यं अदातारं ॥ ३९ ॥

असमुन्नद्धः अनुद्धतः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एकयेति बुद्धिर्बुद्धिमतेत्युपक्रमादेकयाबुद्ध्येतिव्याख्याद्वयेपिसमानं द्वेनीतौकार्याकार्ये अध्यात्मपक्षे नित्यानित्ये विनिश्चित्यसम्यग्धार्थं त्रीन्नीतौ मित्रोदासीनशत्रून् पक्षे कामक्रोधलोभाच्चतुर्भिः सामदानभेदद्वैः मित्रं सान्नेयं दानभेदाभ्यामुदासीनं सर्वैः शत्रुं वशीकुरु पक्षेशमदमोपरमश्चाभिः पंचपक्षद्वयेपि इंद्रियाणि जित्वा षड्विदित्वा संधिविषहं दीन् ज्ञात्वा पक्षे अशनायां पिपासां शोकं मोहं जरां मृत्युं च सम्पत्तिं स्त्रियोक्षामृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमं महच्चंद्रं पारुष्यमर्थदूषणमेव चेति सप्तहेयानि पक्षे पंचेन्द्रियाणि बुद्धिमनसी च त्यक्त्वा सुखी भव तथा च श्रु

अर्थमहांतमासाद्यविद्यामैश्वर्यमेव वा ॥ विचरत्यसमुन्नद्धोयः संपंडित उच्यते ॥ ४० ॥ एकः संपन्नमश्नाति वंस्तेवासश्च शोभनं ॥ योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशं सतरस्ततः ॥ ४१ ॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ॥ भोक्तारो विप्रमुच्यंते कर्तादोषेण लिप्यते ॥ ४२ ॥ एकं हन्यान्न वाहन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिम तोस्तृष्टाह न्याद्राष्ट्रं सराजकं ॥ ४३ ॥ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशीकुरु ॥ पंचजित्वा विदित्वा पटुं सप्तहित्वा सुखी भव ॥ ४४ ॥ एकं विपरसो हंति शस्त्रेणैकश्च व ध्यते ॥ सप्तष्ट्रं सप्रजं हंति राजानं मंत्रविप्लवः ॥ ४५ ॥ एकः स्वादु न भुंजीत एकश्चार्थान्न चिंतयेत् ॥ एको न गच्छेदध्यानं नैकः सुतेपुजागृयात् ॥ ४६ ॥ एकमेवा द्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ॥ सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४७ ॥ एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ॥ यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४८ ॥ सोस्यदोषो न मंतव्यः क्षमाहिपरमं वलं ॥ क्षमागुणोत्थशक्तानां शक्तानां भूपणं क्षमा ॥ ४९ ॥ क्षमावशीकृतिलोके क्षमया किं न साध्यते ॥ शांतिखड्गः करेयस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ ५० ॥ अतृणे पतितो वद्विः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ अक्षमावात्परंदोषैरात्मानं चैव योजयेत् ॥ ५१ ॥ एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैकां शांतिरुत्तमा ॥ विद्यैकापरमात्मा हिंसैकासुखावहा ॥ ५२ ॥ द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ॥ राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ॥ ५३ ॥ द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्न स्मिह्योके विरोचते ॥ अब्रुवन्पुरुषं किंचिदसतो न च यंस्तथा ॥ ५४ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रपरप्रत्ययकारिणौ ॥ स्त्रियः कामितकामिन्योलोकः पूजितपूजकः ॥ ५५ ॥ द्वाविमौ कंटकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ ॥ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५६ ॥ द्वावेव न विराजंते विपरीतेन कर्मणा ॥ गृहस्थश्च निरारंभः कार्यवांश्चै व भिक्षुकः ॥ ५७ ॥

तिः यदापंचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टे ततामाहुः परमांगतिमिति पूर्व इंद्रियाणां प्रत्याहार उक्तः इदानीं तु प्रविलापनमिति भेदः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सत्यं यथार्थभाषणं स्वर्गस्य पक्षे सत्यं ब्रह्म स्वर्गो मोक्षः पारावारस्य समुद्रस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अहिंसेति पुत्राणां विषहेण कुलक्षयं माकुर्विति भावः ॥ ५२ ॥ द्वावित्यादिषु किंचित्पुत्रोपयोग्युच्यते किंचित्प्रसंगात् दृष्टां तार्थं चेति ज्ञेयं ॥ ५३ ॥ असतः शकुन्यादींस्त्वमर्चयसीति भावः ॥ ५४ ॥ पूजितेति पुत्रेण पूजितं कर्णं त्वमपि पूजयसीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ अनीश्वरत्वं त्वत्पुत्रे ॥ ५६ ॥ निरारंभ उदासीनत्वं पुत्रकलहनिवारणे ॥ ५७ ॥

प्रभुःपांडवः ॥ ५८ ॥ पात्रेधर्मे ॥ ५९ ॥ अप्रदातारंत्वत्पुत्रं ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उपायाइतिच्छेदः युद्धं कनीयान् भेददाने मध्यमः साम उत्तमः अपायाइतिच्छेदे काम्ययोगः कनीयान् काम्यधर्मो मध्यमः इहलोकलो
भोऽधमः त्रयोन्वायाइतिपाठः स्पष्टार्थः ॥ ६२ ॥ यथावन्नियोजयेत् त्वयात्वधमाः कर्णादय उत्तमे मंत्रकार्ये नियुज्यंत इति भावः ॥ ६३ ॥ त्वयिसतित्वत्पुत्रोऽधनोऽतस्त्वमेव पांडवानां राज्यं दातुं प्रभुरसीत्यर्थः
॥ ६४ ॥ हरणादयस्त्रयोपिदोषाः कामादित्रयसहितास्त्वय्येव संतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ शत्रोर्युधिष्ठिरस्य कृच्छ्राद्गोत्रवधान् ॥ ६७ ॥ भक्तादयः पांडवाः शरणं गृहं विषमेपिसंकटेपि तवतु नान्नास्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥
दीर्घसूत्रैः क्षिप्रसाध्ये कार्ये चिरं कुर्वद्भिः रभसैः हर्षनरलैः अलसैरित्यपि पाठः चारणैः स्तावकैः अरणैरितिच्छेदो वा रणविरोधिभिर्द्यूताद्यासकैरित्यर्थः अशनैरितिपाठे बहुभोक्तृभिः ॥ ६९ ॥ दृढः कुलधर्मानुप

द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरितिष्ठतः ॥ प्रभुश्चक्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५८ ॥ न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ॥ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पा
त्रे चाप्रतिपादनं ॥ ५९ ॥ द्वावं भसिनिवेष्टव्यौ गले बध्वा दृढां शिलां ॥ धनवंतं मदातारं दरिद्रं चातपस्विनं ॥ ६० ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रसूर्यमंडलभेदिनौ ॥ पस्त्रि
द्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हतः ॥ ६१ ॥ त्रयोपायामनुप्याणां श्रूयंते भरतर्षभ ॥ कनीयान् मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ६२ ॥ त्रिविधाः पुरुषाराजन्नुत्तमा
धममध्यमाः ॥ नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ६३ ॥ त्रय एवाधनाराजन् भार्यादासस्तथा सुतः ॥ यत्ते समधिगच्छंति तस्य ते तस्य तद्द्वनं ॥ ६४ ॥ हर
णं च परस्वानां परदाराभिर्भर्शनं ॥ सुहृदश्च परित्यागस्त्रयोदोषाः क्षयावहाः ॥ ६५ ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्र
यंत्यजेत् ॥ ६६ ॥ वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ॥ शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रिणिचैकं च तत्समं ॥ ६७ ॥ भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनं ॥ त्रीनेता
ञ्छरणं प्राप्ता न्विषमेपि न संत्यजेत् ॥ ६८ ॥ चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्या न्याहुः पंडितस्तानि विद्यात् ॥ अल्पप्रज्ञैः सह मंत्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रै रभसैश्चारणैश्च ॥
॥ ६९ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसंतु श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्य धर्मे ॥ दृढो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७० ॥ चत्वार्याह महाराज साद्यस्का
निबृहस्पतिः ॥ पृच्छते त्रिदशैर्द्रायतानीमानि निबोधमे ॥ ७१ ॥ देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमतां ॥ विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणां ॥ ७२ ॥

दिशति कुलीनः शिशून् आचारं पाहयति सखाहितं वदति तादृशाभीष्मद्रोणविदुराः भगिनीधनं रक्षति तव गृहे सर्वेपिसंति परंतूपदेशं न गृह्णासीति भावः ॥ ७० ॥ साद्यस्कानिसद्यः फलानि ॥ ७१ ॥ देवताः स्व
र्गभाजः स्वर्गपदार्थश्च यन्नदुःखेन संभिन्नं च यस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदमित्येवं रूपः अतस्ते सत्यसंकल्पाः धीमतामगस्यादीनामनुभावं समुद्रपानादिप्रभावं तेपि देवतुल्या इत्यर्थः वि
नयोपि गुरुप्रसादकरत्वेन सद्यः फलः विनाशहेतुः कर्मापि चौर्यादिकं तच्च त्वय्येवास्ति तवतु सर्वकर्म मानार्थमेवेति भावः ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ अग्निवत्पित्रादयोपि पूज्या एव नास्कंदनीयाः तव पुत्रस्तु गुरुं युधिष्ठिरं न पूजयतीति भावः ॥ ७४ ॥ पितृन् अग्निष्वात्तादीन् गोत्रप्रवर्तकानृषींश्च मनुष्यान् पित्रादीन् ज्येष्ठभ्रातापितुः सम इति पितृनुल्यस्त्वत्पुत्रस्य युधिष्ठिर इति भावः ॥ ७५ ॥ त्वात्वां उपजीव्याः गुरुवः इह लोके साधिता मित्रादयः इह परलोके जन्मांतरे वास्वस्वकार्यं कुर्वतीत्यर्थः मित्रेषु पांडवेषु मैत्रीमाचरेति भावः त्वं तु अंधत्वात् दुर्जनवचनप्रतारितः पांडवानां गुणान् न पश्यसीति भावः ॥ ७६ ॥ दूतेश्चर्ममया जलपात्रात् ॥ ७७ ॥ षडिति क्रोधोत्रतन्मूलको द्वेषो ग्राहः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ पांडवानां अरक्षिताराजात्वं अन्येपामपित्याज्यो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

चत्वारिकर्माण्यभयं करणिभयं प्रयच्छंत्यथारुतानि ॥ मानाग्निहोत्रमुत्तमानमौ नमानेनाधीतमुत्तमानयज्ञः ॥ ७३ ॥ पंचाग्नयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ॥ पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ पंचैव पूजयन् लोके यशः प्राप्नोति केवलं ॥ देवान् पितृन् मनुष्यांश्च भिक्षुं न तिथिपंचमान् ॥ ७५ ॥ पंचत्वानुगमिष्यंति यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ मित्राण्यमित्रामध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ७६ ॥ पंचेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदकमिन्द्रियं ॥ ततोस्य स्रवति प्रज्ञा हृतेः पात्रादिवोदकं ॥ ७७ ॥ षड्दोषाः पुरुषेण हहातव्या भूतिमिच्छता ॥ निद्रातंद्रीभयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ७८ ॥ षडिमान् पुरुषो जत्याद्विद्भानां वा मिवाणवे ॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं ॥ ७९ ॥ अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीं ॥ ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितं ॥ ८० ॥ षडेव तु गुणाः पुंसानहातव्याः कदाचन ॥ सत्त्वं दानमनालस्यमनसूयाक्षमाधृतिः ॥ ८१ ॥ अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ॥ वश्यश्च पुत्रो र्थकरो च विद्यापटु जीवलोकस्य सुखानिराजन् ॥ ८२ ॥ षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्ययोधि गच्छति ॥ न स पापैः कुतो न र्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ८३ ॥ षडिमे पटुसु जीवंति सप्तमो नोपलभ्यते ॥ चौराः प्रमत्ते जीवंति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ८४ ॥ प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ॥ राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पंडिताः ॥ ८५ ॥ षडिमानि विनश्यंति मुहूर्तमनवेक्षणात् ॥ गावः सेवाकृषिभार्या विद्यावृषलसंगतिः ॥ ८६ ॥ षडेतेत्यवमन्यंते नित्यं पूर्वापकारिणं ॥ आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरं ॥ ८७ ॥ नारीं विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकं ॥ नावं निस्तीर्णकांतारा आतुराश्च चिकित्सकं ॥ ८८ ॥

दुर्योधनत्यागार्थं तव धृतिर्धैर्यनास्तीति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

षण्णामिति आत्मनि चित्ते नित्यानां षण्णां कामक्रोधौशोकमोहौ मदमानौ च षट्पदीत्युक्तानां ऐश्वर्यवशित्वं त्वं तुराज्यकामः पापैरनर्थैश्च युक्तोसीति भावः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ पंडिताः पांडवाः मूर्खेषु त्वत्पुत्रेषु राज्यं लप्स्यंत्येवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ वृषलः शूद्रः पुत्रस्नेहाकृतेन त्वया सद्बिद्याऽनवेक्षणान्नाशिता अन्यथा सत्त्वं न जहा इति भावः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ आतुरा आरोग्ये सतीति शेषः त्वं तु कृत्स्नराज्यलाभेन कृतकृत्यत्वात् पांडवानवमन्यसे ॥ ८८ ॥

स्वप्रत्ययास्वानुकूलवृत्तिर्जीविका तवसत्संगोनास्तीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ईर्षुरिति त्वयितुर्ईर्षुत्वं घृणादया तवतुवश्यःपुत्रोनास्तीतिभावः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यं च पांडवेषु त्वत्पुत्रैः कृतं ॥ ९२ ॥
 द्वेष्टिमनसानिष्टं जितयति विरुध्यते कर्मणा ॥ ९३ ॥ अष्टमुचर मन्त्वत्पुत्रे मे त्रेयस्यावमानतो भविष्यतीति जानामीति भावः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ जनसंसदिसभायां द्रौपद्या आनयनेन पूजापितवनष्टा ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥ नवेति श्रोत्रादिपंचकं मनोबुद्ध्यहंकाराः स्थूलशरीरं चेतिनवद्वाराणीवद्वाराणि विषयग्रहणमार्गायस्मिस्तत् तिस्रः स्थूणाः स्तंभद्वयविधारकायस्य ते च अविद्याकामः कर्मच वेदमगृह्येदेहद्वयात्मकं पंच

आरोग्यमानृण्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सहसंप्रयोगः ॥ स्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासः पट्टजीवलोकस्य सुखानिराजन् ॥ ८९ ॥ ईर्षुर्घृणीनसंतुष्टः क्रोधनोनित्य
 शंकितः ॥ परभांग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ॥ ९० ॥ सप्तदोषाः सदारज्ञाहातव्याव्यसनोदयाः ॥ प्रायशोयैर्विनश्यंति कृतमूला अपीश्वराः ॥ ९१ ॥ स्त्रियो
 क्षामृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमं ॥ महच्चदंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९२ ॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ॥ ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरु
 ध्यते ॥ ९३ ॥ ब्राह्मणस्वानिचादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ॥ रमते निंदया चैषां प्रशंसां नाभि नंदति ॥ ९४ ॥ नैनान्स्मरति कृत्येषु यांचित्श्चाभ्यसूयति ॥ एनान्दो
 षान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्वा विसर्जयेत् ॥ ९५ ॥ अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ॥ वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव स्वसुखान्यपि ॥ ९६ ॥ समागमश्च सखिभिर्म
 हांश्चैव धनागमः ॥ पुत्रेण च परिष्वंगः सन्निपातश्च मैथुने ॥ ९७ ॥ समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः ॥ अभिप्रतस्यलाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ९८ ॥
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ॥ पराक्रमश्चावहुभापिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ९९ ॥ नवद्वारमिदं वेदमत्रिस्थूणं पंचसाक्षिकं ॥ क्षे
 त्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेदसपरः कविः ॥ १०० ॥ दशधर्मं न जानंति धृतराष्ट्रनिबोधंतान् ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ १०१ ॥ त्वरमाणश्च लुब्धश्च
 भीतः कामी च ते दश ॥ तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत पंडितः ॥ १०२ ॥ अत्रैवादाहरंती ममितिहासपुरातनं ॥ पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ १०३ ॥ यः कामम
 न्युप्रजहाति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ॥ विशेषविच्छ्रुतवान्क्षिप्रकारीतं सर्वलोकं कुरुते प्रमाणं ॥ १०४ ॥ जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदापेषु
 दधाति दंडं ॥ जानाति मात्रांच तथा क्षमांच तं तादृशं श्रीर्जुपते समग्रा ॥ १०५ ॥

साक्षिवदुदासीनाः शब्दादयो पाह्यायस्मिन् पंचभूमिकमिति पाठे पंचभूमयः प्रचारस्थानानी
 तित एव पांचभौतिकमित्यर्कचीनः पाठ उपेक्ष्यः क्षेत्रज्ञेन चिदात्मना अधिष्ठितमिदं क्षेत्रं तत्त्वेन यो विद्वान् वेदसपरः सर्वोक्तः कविर्ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ १०० ॥ मत्तो मद्यादिना प्रमत्तो विषयांतरासक्त्या नवहितः उन्मत्तो
 धातुदोषात् एतेषां मध्ये त्वं लुब्धोसीति भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ काममन्युः कामक्रोधौ विशेषवित्तरतम्यज्ञः ॥ १०४ ॥ मात्रां अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं ब्राह्मणादौ अपराधस्य क्षमांच जानाति ॥ १०५ ॥

युक्तः छिद्रप्रेक्षणेऽवहितः ॥ १०६ ॥ धुरंधरः कार्यभारसहः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ संरंभेण क्रोधेन त्रिवर्गधर्मकामार्थान् आकारितः आहूतः पाठांतरे मात्रार्थे अत्यार्थे ॥ १०९ ॥ प्रातिभाष्यं प्रति कूलोभावः चित्ताभि
प्रायः तस्य भावः प्रातिभाष्यं विरोधं अत्याह अतिक्रम्य ब्रवीति ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ समयान् भाषाभेदान् बुभूषते ऐश्वर्यं प्राप्नुमिच्छति परावरज्ञः उत्तमाधमविवेकवान् ॥ ११४ ॥ दंभं परवचने च्छया

सुदुर्वलं नावजानाति किंचिद्युक्तोरिपुं सेवते बुद्धिपूर्वं ॥ नविग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते सधीरः ॥ १०६ ॥ प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छ
तिचाप्रमत्तः ॥ दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ १०७ ॥ अनर्थकं विप्रवासंगृहेभ्यः पापैः संधिपरदाराभिर्भर्षा ॥ दंभं स्तैन्यं पशुनं मद्यपानं
नसेवते यश्च सुखी सदैव ॥ १०८ ॥ न संरंभेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव ॥ न मित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ १०९ ॥ नयो
भ्यसूयत्यनुकंपते च न दुर्वलः प्रातिभाष्यं करोति ॥ नात्याह किंचित् क्षमते विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसा ॥ ११० ॥ यानोद्धतं कुरुते जातु वेपंनपौरुपेणापि विकथ
तेन्यान् ॥ न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचिद्वियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥ १११ ॥ न वैरमुदीपयति प्रशांतं न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥ न दुर्गतो स्मीतिकरोत्यकार्यं त
मार्यशीलं परमाद्दुरार्याः ॥ ११२ ॥ न स्वसुखं वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखं भवति प्रहृष्टः ॥ दत्त्वा न पश्चात् कुरुते न तापं सकथ्यते ससुरुपार्यशीलः ॥ ११३ ॥ देशाचा
रान्समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः ॥ स यत्र तत्राभिगतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ११४ ॥ दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवै
रं ॥ मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ११५ ॥ दानं मोहं दैवतं मंगलानि प्रायश्चित्तान् विविधा लोकावादान् ॥ एतानि यः कुरुते नैत्यका
नितस्योत्थानं देवताराधयंति ॥ ११६ ॥ समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कथांचा ॥ गुणैर्विशिष्टं श्वपुरोदधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ११७ ॥
मितं भुंक्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ॥ ददात्यमित्रेष्वपियाचितः संस्तमात्मवंतं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ११८ ॥ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये
जनाः कर्मजानंति किंचित् ॥ मंत्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः ॥ ११९ ॥ यः सर्वभूतप्रशमेनि विष्टः सत्यो मृदुर्मान् रुच्छुद्धभावः ॥ अती
वसज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १२० ॥ य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ॥ अनंततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा
सूर्य इवावभासते ॥ १२१ ॥

धर्मानुष्ठानं मोहं अनात्मन्यात्मबुद्धिं मत्सरं द्वेषं पापकृत्यं पापक्रियां अभिचारादिरूपां पूगवैरं बहुभिः सहवैरं ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

जात्यभिजातः उत्तमे आकरे जातः ॥ १२० ॥ आत्मना अपत्रपते परैरज्ञाते पि स्वव्यलीके स्वयमेव लज्जते ॥ १२१ ॥

॥ १२२ ॥ तर्कणीयःशंक्यः ॥ १२३ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभा०त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ दृश्यमानस्यचिन्ताग्निनेतिशेषः धर्मार्थयोःकुशलः मोक्षेस्यवक्तुमनधिकाराद्वयोरे
व्यहः ॥ १ ॥ अजातशत्रोःपथ्यं कुरुणांचश्रेयस्करं ॥ २ ॥ पापाशंकीभाविदुःखादुद्विजन् पापंस्वरुतंपूर्वापराधंपश्यन् कवेहेसर्वज्ञ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानिकपटयूतादीनी अनुपायैःअसदुपां

वनेजाताःशापदग्धस्यराज्ञःपांडोःपुत्राःपंचपंचेंद्रकल्पाः ॥ त्वयैववालावर्धिताःशिक्षिताश्चतवादेशंपालयंत्यांविकेय ॥ १२२ ॥ प्रदायैपामुचितंततराज्यं
सुखीपुत्रैःसहितोमोदमानः ॥ नदेवानांनापिचमानुषाणांभविष्यसित्वंतर्कणीयोनरेंद्र ॥ १२३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरपर्वणिविदुरनी
तिवाक्येत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच जाग्रतोदृश्यमानस्ययत्कार्यमनुपश्यसि ॥ तद्ब्रूहिद्विहिनस्तातधर्मार्थकुशलांत्यसि ॥ १ ॥
त्वमांयथावद्विदुरप्रशाधिप्रज्ञापूर्वसर्वमजातशत्रोः ॥ यन्मन्यसेपथ्यमदीनसत्वश्रेयस्करंब्रूहितद्वैकुरुणां ॥ २ ॥ पापाशंकीपापमेवानुपश्यन्पृच्छामित्वांव्या
कुलेनात्मनाहं ॥ कवेतन्मब्रूहिसर्वयथावन्मनीपितंसर्वमजातशत्रोः ॥ ३ ॥ विदुर उवाच शुभंवायदिवापापंद्वेष्यंवायदिवाप्रियं ॥ अपृष्टस्तस्यतद्द्वयाद्य
स्यनेच्छेत्पराभवं ॥ ४ ॥ तस्माद्दक्ष्यामितेराजनहितंयत्स्यात्कुरुप्रति ॥ वचःश्रेयस्करंधर्म्यंब्रुवतस्तन्निबोधमे ॥ ५ ॥ मिथ्योपेतानिकर्माणिसिद्धोयुयानिभा
रत ॥ अनुपायप्रयुक्तानिमास्मतेषुमनःरुथाः ॥ ६ ॥ तथैवयोगविहितंयत्तुं कर्मनसिध्यति ॥ उपाययुक्तंमेधावीनतत्रग्लपयेन्मनः ॥ ७ ॥ अनुबंधानपेक्षेतसा
नुबंधेषुकर्मसु ॥ संप्रधार्यचकुर्वीतनवेगेनसमाचरेत् ॥ ८ ॥ अनुबंधंचसंप्रेक्ष्यविपाकंचैवकर्मणां ॥ उत्थानमात्मनश्चैवधीरःकुर्वीतवानवा ॥ ९ ॥ यःप्रमाणंन
जानातिस्थानेदृष्टौतथाक्षये ॥ कोशेजनपदेदंडेनसराज्यवतिष्ठते ॥ १० ॥ यस्त्वेतानिप्रमाणानियथाक्तान्यनुपश्यति ॥ युक्तोधर्मार्थयोर्ज्ञानिसराज्यमधिग
च्छति ॥ ११ ॥ नराज्यंप्राप्तमित्येववर्तितव्यमसांप्रतं ॥ श्रियंत्यविनयोहंतिजरारूपमिवोत्तमं ॥ १२ ॥ भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नंमत्स्यावडिशमायसं ॥ लोभाभि
पातीग्रसतेनानुबंधमवेक्षते ॥ १३ ॥ यच्छक्यंग्रसितुंग्रस्यंग्रस्तंपरिणमेच्चयत् ॥ हितंचपरिणामेयत्तदाद्यंभूतिमिच्छता ॥ १४ ॥

येःप्रयुक्तानिदुःखफलानीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनुबंधान्प्रयोजनानि संप्रधार्यनिश्चित्य ॥ ८ ॥ विपाकःफलसिद्धावपिपरिपाकः उत्थानंउद्यमं वानवेतिसिद्धिपक्षेकुर्वीतनान्यथेत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रमाणं नि
श्चयद्वारं स्थानादीनिसर्वदाविचार्याणीत्यर्थः स्थानेदुर्गादौ दंडेसेनायां ॥ १० ॥ एतानिस्थानादिज्ञापकानि प्रमाणानिलेख्यादीनि ॥ ११ ॥ असांप्रतंअयुक्तंयथास्यात्तथानवर्तितव्यं ॥ १२ ॥ भक्ष्येति
मुखेमिष्टमंतेमृत्युदं कर्मनकर्तव्यमित्यर्थः अनुबंधंपश्चाद्वंधनं ॥ १३ ॥ आद्यंभक्षणीयं ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अंगारकारकोहिमूलतउक्त्यकाष्ठदहति अंगारइंगालः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनारभ्याःप्रबलैःसहवैरादयः अगताःकदाचिदप्यप्राप्ताः ॥ २० ॥ २१ ॥ लघुमूलान्अल्पोपायान् ॥ २२ ॥ चक्षुषाप्रीतिमयेन ॥ २३ ॥ सुपुष्पितःवाचाचक्षुषाचानुपहंर्शयन्नपिअफलःस्यात्भृत्यनधनेनवर्धयेत् सफलोपिसद्दुरारुहःभृत्यवश्यानभवेत् अपक्वइति अंतर्वलहीनोपिवलवत्तांबहिःप्रकाशयेदेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ कर्मणादानेन लोकंभृत्यवर्गं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अनयेस्थितःअनीतिमान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रतिसंवेष्टेसंकुचति बहुफलंनप्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ नजहातिश्रियं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वनस्पतेरपक्वानिफलानिप्रचिनोतियः ॥ सनाप्नोतिरसंतेभ्योर्बीजंचास्यविनश्यति ॥ १५ ॥ यस्तुपक्वमुपादत्तेकालेपरिणतंफलं ॥ फलाद्रसंसलभतेबीजाच्चैव फलंपुनः ॥ १६ ॥ यथामधुसमादत्तेरक्षन्पुष्पाणिपट्टपदः ॥ तद्वदर्थान्मनुष्येभ्यआदद्याद्विहिंसया ॥ १७ ॥ पुष्पंपुष्पंविचिन्वीतमूलच्छेदनकारयेत् ॥ मालाकारइवारामेनयथांगारकारकः ॥ १८ ॥ किन्नुमेस्यादिदंरुत्वाकिन्नुमेस्यादकुर्वतः ॥ इतिकर्माणिसंचित्यकुर्याद्वापुरुषोनवा ॥ १९ ॥ अनारभ्याभवंत्यर्थाःकेचिन्नित्यंतथाऽगताः ॥ कृतःपुरुषकारोहिभवेद्येपुनिरर्थकः ॥ २० ॥ प्रसादोनिष्फलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः ॥ नतंभर्तारमिच्छंतिपटुंपतिमिवस्त्रियः ॥ २१ ॥ कांश्चिदर्थान्नरःप्राज्ञोलघुमूलान्महाफलान् ॥ क्षिप्रमारभतेकर्तुंनविघ्नयतितादृशान् ॥ २२ ॥ ऋजुपश्यतियःसर्वंचक्षुषानुपिधन्निव ॥ आसीनमपितूष्णीकमनुरज्यंतितंप्रजाः ॥ २३ ॥ सुपुष्पितःस्यादफलःफलितःस्याद्दुरारुहः ॥ अपक्वःपक्वसंकाशोनतुशौर्यैतर्हिचित् ॥ २४ ॥ चक्षुषामनसावाचाकर्मणाचचतुर्विधं ॥ प्रसादयतियोलोकंतंलोकोनुप्रसीदति ॥ २५ ॥ यस्मात्त्रस्यंतिभूतानिमृगव्याधान्मृगाइव ॥ सागरांतामपिमहींलब्ध्वासपरिहीयते ॥ २६ ॥ पितृपैतामहंराज्यंप्राप्तवान्स्वेनकर्मणा ॥ वायुरभ्रमिवासाद्यभ्रंशयत्यनयेस्थितः ॥ २७ ॥ धर्ममाचरतोरज्ञःसद्भिश्चरितमादितः ॥ वसुधावंसुसंपूर्णावर्धतेभूतिवर्धनी ॥ २८ ॥ अथसंत्यजतोधर्ममधर्मंचानुतिष्ठतः ॥ प्रतिसंवेष्टेभूमिरग्नौचर्माहितंयथा ॥ २९ ॥ यएवयत्नःक्रियतेपरराष्ट्रविमर्दने ॥ सएवयत्नःकर्तव्यःस्वराष्ट्रपरिपालने ॥ ३० ॥ धर्मेणराज्यंविंदेतधर्मेणपरिपालयेत् ॥ धर्ममूलांश्रियंप्राप्यनजहातिनहीयते ॥ ३१ ॥ अप्युन्मत्तात्पलपतोवालाच्चपरिजल्पतः ॥ सर्वतःसारमादद्यादश्मभ्यइवकांचनं ॥ ३२ ॥ सुव्याहृतानिसूक्तानिसुकृतानिततस्ततः ॥ संचिन्वन्धीरआसीतशिलाहारीशिलंयथा ॥ ३३ ॥

सुव्याहृतानिपांडित्यवचनानि सूक्तानिशोभनतयाउक्तानिमातृपितृगुर्वादीनि सुकृतानितदुपदिष्टकर्माणि शिलंकणिशायर्जनं उच्छःकणशआदानंकणिशायर्जनंशिलमितियादवः त्वमपिअस्मदादिवाक्यात्सारंगृहीष्वेतिभावः ॥ ३३ ॥

गंधेनेति पांडवबलंज्ञातुंचारान्नियुंक्ष्वेतिभावः ॥ ३४ ॥ भूयांसमितिश्लोकत्रयतात्पर्यं पांडवान्प्रतित्वयानश्रीभवितव्यंतेनबलाधिष्ठात्रीदेवताइंद्रश्वत्वामनुग्रहीष्यतीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एतच्चमंत्रिभिःसंहालोचनीबंसत्यंचसंरक्ष्यमित्याह पर्जन्येतित्रिभिः ॥ ३८ ॥ योगेनअभ्यासेन मृजयाउद्धर्तनेन ॥ ३९ ॥ अनुक्रमःव्यायामशिक्षादिः ॥ ४० ॥ प्रमाणंधर्मस्यकारणं नकुलमितिद्वयोर्दत्तमाश्रयईष्योत्यजेतिभावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अकालेइष्टसिद्धेःप्राक्भीतःस्यात् येनमाद्येत्लोभादिनातन्पिबेत्नाश्रयेत् ॥ ४३ ॥ अभिजनःसहायःतवनुभयंदमश्चनास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ असंतइतिसार्द्धश्लोकोवाक्यं

गंधेनगावःपश्यंतिवेदैःपश्यंतिब्राह्मणाः ॥ चारैःपश्यंतिराजानश्चक्षुभ्यामितरेजनाः ॥ ३४ ॥ भूयांसंलभतेक्लेशंयागौर्भवतिदुर्दुहा ॥ अथयासुदुहाराजन्नैवतांचितुदंत्यपि ॥ ३५ ॥ यदतमंप्रणमतिनतत्संतापयंत्यपि ॥ यच्चस्वयंनतंदारुनतत्संतापयंत्यपि ॥ ३६ ॥ एतयोपमयाधीरःसन्नमेतवलीयसे ॥ इंद्रायसप्रणमतेनमतेयोवलीयसे ॥ ३७ ॥ पर्जन्यनाथाःपशवोराजानोमंत्रिवांधवाः ॥ पतयोबांधवाःस्त्रीणांब्राह्मणावेदवांधवाः ॥ ३८ ॥ सत्येनरक्ष्यतेधर्मोविद्यायोगेनरक्ष्यते ॥ मृजयारक्ष्यतेरूपंकुलंवृत्तेनरक्ष्यते ॥ ३९ ॥ मानेनरक्ष्यतेधान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रमः ॥ अभीक्ष्णदर्शनंगाश्वस्त्रियोरक्ष्याःकुचेलतः ॥ ४० ॥ नकुलंवृत्तहीनस्यप्रमाणमितिमेमतिः ॥ अंतेष्वपिहिजातानांवृत्तमेवविशिष्यते ॥ ४१ ॥ यईर्षुःपरवित्तेषुरूपेवीर्येकुलान्वये ॥ सुखसौभाग्यसत्कारेतस्यव्याधिरनंतकः ॥ ४२ ॥ अकार्यकरणाद्गीतःकार्याणांचविवर्जनात् ॥ अकालेमंत्रभेदाच्चयेनमाद्येन्नतत्पिबेत् ॥ ४३ ॥ विद्यामदोधनमदस्त्वृतीयोभिजनोमदः ॥ मदाएतेऽवलिप्तानामेतएवसतांदमाः ॥ ४४ ॥ असंतोभ्यर्थिताःसद्भिःक्वचिकार्येकदाचन ॥ तावन्नतस्यसुकृतंकिंचिकार्येकदाचन ॥ मन्यंतेसंतमात्मानमसंतमपिविश्रुतं ॥ ४५ ॥ गतिरात्मवतांसंतःसंतएवसतांगतिः ॥ असतांचगतिःसंतोनत्वसंतःसतांगतिः ॥ ४६ ॥ जितासभावस्त्ववतामिष्टाशागोमताजिता ॥ अध्वाजितोयानवतासर्वशीलवताजितं ॥ ४७ ॥ शीलंप्रधानंपुरुषेतद्यस्येहप्रणश्यति ॥ नतस्यजीवितेनार्थोनधनेननबंधुभिः ॥ ४८ ॥ आढ्यानांमांसपरमंमध्यानांगोरसोत्तरं ॥ तैलोत्तरंदरिद्राणांभोजनंभरतर्षभ ॥ ४९ ॥ संपन्नतरमेवान्दरिद्राभुंजतेसदा ॥ क्षुत्स्वादुतांजनयतिसाचाद्येषुसुदुर्लभा ॥ ५० ॥ प्रायेणश्रीमतांलोकेभोक्तुंशक्तिर्नविद्यते ॥ जीर्यंत्यपिहिकाष्ठानिदरिद्राणांमहीपते ॥ ५१ ॥

सद्भिरर्थिता असंतस्तत्कार्यमल्पमप्यकृत्वा असंतमितिख्यातमप्यात्मानंसंतमन्यंतइतितदर्थः किंचिदपितस्यकार्ययावत्सुष्ठुनकृतंतावदेवमन्यंतइतियोजना ॥ ४५ ॥ गतिरिति पांडवाएवत्वामुपकरिष्यंतिनतुत्वंतानितिभावः ॥ ४६ ॥ जितेति शीलंसंरक्ष्यंत्वयेतिद्वयोर्भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आढ्यानामितित्रयस्यशीलवतंस्तेदारिद्र्यप्राप्तिरपिश्रेयइतिभावः ॥ ४९ ॥ संपन्नमिष्टं ॥ ५० ॥ ५१ ॥

शीलाभावेसत्सु अवमानो महान्क्लेश इत्याह अट्तीति ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यमदःपापिष्ठोनिदितमोयेभ्यस्तेपानमदादयोमदाः ॥ ५३ ॥ इंद्रियार्थेषुशब्दादिषु ग्रहैःसूर्यादिभिःआक्रमोत्रार्थनं ॥ ५४ ॥ पंचवर्गःश्रोत्रादिगणःत्वमैश्वर्यमत्रोऽजितेन्द्रियश्चावश्यमापदंप्राप्तस्यसीतित्रयस्यभावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आत्मानंमनः अमात्यान्पुत्रादीन्द्वेष्यरूपेणशत्रुवन् मनएवप्रथमंजेतव्यंततोमात्यादीन्विजिगीषतेतन्मोघंननिष्फलंभवति ॥ ५७ ॥ त्वंत्वजितमनस्कतयापुत्रादिप्रशोनलक्ष्मीयोऽइतित्रयाणांभावः ॥ ५८ ॥ एतदेवरथिरथादिरूपककल्पनयाआह रथइति ॥ ५९ ॥ व्यापादयितुंनाशयितुं अविधेयाः

अट्तिर्भयमंत्यानांमध्यानांमरणाद्भयं ॥ उत्तमानांतुमर्त्यानामवमानात्परंभयं ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यमदपापिष्ठामदाःपानमदादयः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तोहिनापत्ति
त्वाविबुध्यते ॥ ५३ ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुवर्तमानैरनिग्रहैः ॥ तैरयंताप्यतेलोकोनक्षत्राणिग्रहैरिव ॥ ५४ ॥ योजितःपंचवर्गेणसहजेनात्मकर्षिणा ॥ आपदस्त
स्यवर्धतेशुक्लपक्षइवोदुराट् ॥ ५५ ॥ अविजित्ययथात्मानममात्यान्विजिगीषते ॥ अमित्रान्वाजिताम्राजःसोवशःपरिहीयते ॥ ५६ ॥ आत्मानमवप्रथमद्वेष्य
रूपेणयोजयेत् ॥ ततोमात्यानमित्रांश्चनमोघंविजिगीषते ॥ ५७ ॥ वश्येन्द्रियंजितात्मानंघृतदंडंविंकारिषु ॥ परीक्ष्यकारिणंधीरमत्यंतंश्रीनिपेवते ॥ ५८ ॥ र
थःशरीरंपुरुषस्यराजन्नात्मानियंतेंद्रियाण्यस्यचाश्वाः ॥ तैरप्रमत्तःकुशलीसदश्वैर्दातैःसुखंयातिरथीवधीरः ॥ ५९ ॥ एतान्यनिगृहीतानिव्यापादयितुमप्यलं ॥
अविधेयाइवादांताहयाःपथिकुसारथिं ॥ ६० ॥ अनर्थमर्थतःपश्यन्नर्थचैवाप्यनर्थतः ॥ इंद्रियैरजितैर्वालःसुदुःखंमन्यतेसुखं ॥ ६१ ॥ धर्मार्थौयःपरित्यज्यस्या
दिंद्रियवशानुगः ॥ श्रोप्राणधनदारेभ्यःक्षिप्रंसपरिहीयते ॥ ६२ ॥ अर्थानामीश्वरोयःस्यादिंद्रियाणामनीश्वरः ॥ इंद्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भुक्ष्यतेहिसः ॥
॥ ६३ ॥ आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धींद्रियैर्यतैः ॥ आत्मात्येवात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ६४ ॥ बंधुरात्मानस्तस्ययेनैवात्मात्मनाजितः ॥ सएवनिय
तोबंधुःसएवनियतोरिपुः ॥ ६५ ॥ क्षुद्राक्षेणेवजालेनझषावपिहितावुरू ॥ कामश्वराजन्क्रोधश्चतौप्रज्ञानंविलुंपतः ॥ ६६ ॥

अंशः ॥ ६० ॥ अर्थतोऽर्थहेतोः अनर्थतःअन्यायतः ॥ ६१ ॥ इंद्रियाणांवंशइच्छातदनुसारीइंद्रियवशानुगः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कृत्स्नस्योपदेशस्यफलमाह आत्मनेत्यर्द्धेन आत्मनावुत्थ्याआत्मानंप
त्यक्चैतन्यरूपंअन्विच्छेत् तत्रोपायमाह मनसःसंकल्पात्मकस्यबुद्धेश्चतन्मूलभूतायाःइंद्रियाणांचनिग्रहेणेत्यर्थः अत्रनतवसहायांतरापेक्षेत्याहात्मेति धीजयएवपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ ६४ ॥ सएवधीरेवजीवस्यवं
धुःरिपुश्च ॥ ६५ ॥ द्वावपिमोहजालपिहितौ झषौमीनौउरुमहांतौ तत्रद्वितीयोन्यस्यजातिस्वभावाच्छत्रुरपिजालच्छेदार्थमित्रत्वमापन्नोबंधुरपिभवति एवंधीश्चिदात्मनःसंसारप्रदत्वाच्छत्रुरपिमोहच्छेदार्थं
तस्यमित्रमपिभवतीतिभावः क्षुद्राक्षेणसूक्ष्मच्छिद्रेण यद्वाउत्तरान्वय्येवायमर्थः कामक्रोधयोरावरकंप्रज्ञानंतौनाशयतः जालमिवमहामीनावित्यर्थः ॥ ६६ ॥

समवेक्ष्य अनुरुध्य संभारान् जयसाधनानि ॥ ६७ ॥ आभ्यंतरान् श्रोत्रादीन् मनोमयान् मनसोविकारभूतान् तथाच श्रुतिः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति ॥ ६८ ॥ राजानो रावणादयः राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ पंच इंद्रियाणि पंच प्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि येषां तान् उत्पततः उत्पत्त्येन गच्छतः त्वंतु अजितचित्तत्वाद्दुःसंगाच्चापद्रुस्तोसीति भावः ॥ ७१ ॥ अनायासः अचांचल्यं ॥ ७२ ॥ तितिक्षाद्वंद्वसहनशीलता वाक्गुणा असंबद्धप्रलापाद्रक्षिता अंत्येषु नीचेषु त्वत्पुत्रेष्वार्जवादि कंगुमवाक्त्वं च नास्तीति ॥ ७३ ॥ आक्रोशो रूक्षभाषणं परिवादो निंदा तयोर्वक्तात्व

समवेक्ष्येह धर्मार्थौ संभारान् योधि गच्छति ॥ सवैसंभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६७ ॥ आयः पंचाभ्यंतरान् शत्रून् विजित्य मनोमयान् ॥ जिगीषति रिपून् न्यान् रिपवो भिभवंति ॥ ६८ ॥ दृश्यंते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ इंद्रियाणामनीशत्वाद् राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६९ ॥ असंत्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्योदंडः स्पृशते मिश्रभावात् ॥ शुष्केणार्द्रं दृश्यते मिश्रभावात् तस्मात्पापैः सहसंधिं न कुर्यात् ॥ ७० ॥ निजानुत्पततः शत्रून् च पंच प्रयोजनान् ॥ यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्रुसते नरं ॥ ७१ ॥ अनसूयार्जवंशौ च संतोषः प्रियवादिता ॥ दमः सत्यमनायासो न भवंति दुरात्मनां ॥ ७२ ॥ आत्मज्ञानमनायासस्ति तिक्षा धर्मनित्यता ॥ वाक्चैव गुणादानं च नैतान्यंत्येषु भारत ॥ ७३ ॥ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसंत्य बुधा बुधान् ॥ वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७४ ॥ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्वलं ॥ शुश्रूषा तु वलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलं ॥ ७५ ॥ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ॥ अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुं ॥ ७६ ॥ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक्सुभाषिता ॥ सैव दुर्भाषिताराजन्न न र्थायोपपद्यते ॥ ७७ ॥ रोहते सायकैर्विद्वं वनं परशुनाहतं ॥ वाचादुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतं ॥ ७८ ॥ कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंति शरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शयो हिंसः ॥ ७९ ॥ वाक्सायकावदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ॥ परस्य नामर्मसुते पतंति तान्यं डितो नावसृजेत्परेभ्यः ॥ ८० ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छंति पुरुषाय पराभवं ॥ बुद्धितस्यापकर्षंति सो वाऽचीनानि पश्यति ॥ ८१ ॥ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ८२ ॥ सेयं बुद्धिः परीताते पुत्राणां भरतर्षभ ॥ पांडवानां विरेभ्ये न न चैनानवबुध्यसे ॥ ८३ ॥ राजालक्षणसंपन्नस्यै लो क्यस्त्रापि चो भवेत् ॥ शिष्यस्ते शासिता सोस्तु धृतराष्ट्रपुत्रिष्ठिरः ॥ ८४ ॥

त्पुत्रः हिंस्रश्चातो नासौ जयभाक् ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ वाक्संयमो नियतं वचनं विचित्रं च मत्कारयुक्तं ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ बीभत्सं निर्दितं यतो न संरोहति ॥ ७८ ॥ कर्णां कर्णाकृतिफलको बाणः नालीकः नलिकया प्रक्षेप्यो बाणः निर्हरंति निःसारयंति ॥ ७९ ॥ ना मर्मसुक्तिं तु मर्मस्त्वेव सभायां द्रौपदी प्रतिदुर्वचनं वदतां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षंतुमयोग्योस्तीति भावः ॥ ८० ॥ अवाचीनानि नीचकर्माणि ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी शासिता पृथिव्याः ॥ ८४ ॥

भागधेयेराज्यांशेपुरस्कृतः मूर्धाभिषिक्तस्यपांडोःपुत्रास्तेराज्यार्हाःअतथाभूतस्यांधस्यतवपुत्रास्तेनराज्यार्हाइत्यर्थः ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशात्दयालुत्वात् आनृशंस्यात्अक्रौर्यात् ॥ ८६ ॥ इतिउद्योगप०नैल
कंठीयेभारतभा०विदुरवाक्येचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥७३॥ ॥१॥ आर्जवंअवैषम्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुधन्वाब्राह्मणःपर्यंकंअधिरोहत्येवत्वंतुनीचौदैत्यःसन्किमर्थंतत्त्वत्य

अतीवसर्वान्पुत्रांस्तेभागधेयपुरस्कृतः ॥ तेजसाप्रज्ञयाचैवयुक्तोधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८५ ॥ अनुक्रोशादानृशंस्याद्योसौधर्मभृतांवरः ॥ गौरवात्तवराजेंद्रवहून्के
शांस्तितिक्षति ॥ ८६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरपर्वणिविदुरनीतिवाक्येचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥७३॥ धृतराष्ट्रउवाच ब्रूहिभू
योमहाबुद्धेधर्मार्थसहितंवचः ॥ शृण्वतोनास्तिमेतृमिर्विचित्राणीहभाषसे ॥ १ ॥ विदुरउवाच सर्वतीर्थेषुवांस्नानंसर्वभूतेषुचार्जवं ॥ उभेत्वेतेसमेस्याता
मार्जवंवाविशिष्यते ॥ २ ॥ आर्जवंप्रतिपद्यस्वपुत्रेषुसततंविभो ॥ इहकीर्तिपरांप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेप्रगीयते ॥ ता
वत्सपुरुषव्याघ्रस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ विरोचनस्यसंवादकेशिन्यर्थेसुधन्वना ॥ ५ ॥ स्वयंवरेस्थिताकन्याकेशिनी
नामनामतः ॥ रूपेणाप्रतिमाराजन्विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥ विरोचनोयदैतेयस्तदात्राजगामह ॥ प्राप्नुमिच्छंस्ततस्तत्रदैत्येद्रंप्राहकेशिनी ॥ ७ ॥ केशि
न्युवाच किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेयांसोदितिजाःस्विद्विरोचन ॥ अथकेनस्मपर्यंकंसुधन्वानाधिरोहति ॥ ८ ॥ विरोचनउवाच प्राजापत्यास्तुवैश्रेष्ठावयंके
शिनिसत्तमाः ॥ अस्माकंखल्विमेलोकाःकेदेवाःकेद्विजातयः ॥ ९ ॥ केशिन्युवाच इहैवावांप्रतीक्षावउपस्थानेविरोचन ॥ सुधन्वाप्रातरागंतापश्यंवां
समागतौ ॥ १० ॥ विरोचनउवाच तथाभद्रेकरिप्यामियथात्वंभीरुभाषसे ॥ सुधन्वानंचमांचैवप्रातर्द्रष्टासिसंगतौ ॥ ११ ॥ विदुरउवाच अती
तायांचशर्वर्यामुदितेसूर्यमंडले ॥ अथाजगामतदेशंसुधन्वाराजसत्तमा ॥ विरोचनोयत्रविभोकेशिन्यासहितःस्थितः ॥ १२ ॥ सुधन्वाचसमागच्छत्याद्रादिके
शिनीतथा ॥ समागतंद्विजंदृष्ट्वाकेशिनीभरतर्षभ ॥ प्रत्युत्थायासनंतस्मैपाद्यमर्थ्यददौपुनः ॥ १३ ॥ सुधन्वावाच अन्वालभेहिरण्मयंप्राहादेतेवरासनं ॥
एकत्वमुपसंपन्नोनत्वासेहंत्वयासह ॥ १४ ॥

स्थानंकरोषीतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ इहस्थाने उपस्थानेमामुपस्थातुं वादैत्यब्राह्मणौअहंपश्येयं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ समागच्छ

त् उभयोःसंमुखंअगच्छन् समागतंसंमुखंप्राप्तं ॥ १३ ॥ विरोचनेनसौवर्णेपीठेमयासहउपवेश्यतामितिप्रार्थितःसुधन्वाउवाच अन्वालभेसृशाम्येव हेप्राहादेएकत्वंत्वयासहसाम्यंउपसंपन्नश्चेत्तवेदहंगच्छेय
मितिशेषः नतुत्वयासहएकासनेआसेउपविशामि ॥ १४ ॥

फलकंकाष्ठपीठं कूर्चंबृसीवर्तितदर्भमयंपीठंवा तवअर्हेतेयोग्यंभवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपासीतसेवते अधःस्थित्वेतिशेषः ॥ १७ ॥ प्रश्नंआवयोःकःश्रेष्ठइतिप्रश्नं येविदुस्तान्पृच्छाव ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ सहनचरितंवेरात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पीवरीपुष्टा कृणामधुपर्कार्थंउपकल्पिता ॥ २६ ॥ पथिष्विति प्रश्ननिर्णयेनैतत्प्राप्तमितिभावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दुर्विवक्तादुष्टविवेककर्ताअन्या
 विरोचनउवाच तवार्हेतेतुफलकंकूर्चंवाप्यथवावृसी ॥ सुधन्वन्नत्वमर्होसिमयासहसमासनं ॥ १५ ॥ सुधन्वावाच पितापुत्रौसहासीतांद्वौविप्रौक्ष
 त्रियावपि ॥ वृद्धौवैश्याचशूद्रौचनत्वन्यावितरेतरं ॥ १६ ॥ पिताहितेसमासीनमुपासीतैवमामधः ॥ बालःसुखैधितोगेहेनत्वंकिंचनबुध्यसे ॥ १७ ॥ विरोचन
 उवाच हिरण्यंचगवाश्वंचयद्वित्तमसुरेपुनः ॥ सुधन्वन्विपणतेनप्रश्नंपृच्छावयेविदुः ॥ १८ ॥ सुधन्वावाच हिरण्यंचगवाश्वंचतवैवास्तुविरोचन ॥
 प्राणयोस्तुपणंरुत्वाप्रश्नंपृच्छावयेविदुः ॥ १९ ॥ विरोचनउवाच आवांकुत्रगमिष्यावःप्राणयोर्विपणेरुते ॥ ननुदेवेष्वहंस्थातानमनुष्येपुर्कहिंचित् ॥
 ॥ २० ॥ सुधन्वावाच पितस्तेगमिष्यावःप्राणयोर्विपणेरुते ॥ पुत्रस्यापिसहेतोर्हिप्रहादानानृतंवदेत् ॥ २१ ॥ विदुरउवाच एवंकृतपणौक्रुद्धौ
 तत्राभिजग्मतुस्तदा ॥ विरोचनसुधन्वानौप्रहादोयत्रतिष्ठति ॥ २२ ॥ प्रहादउवाच इमौतौसंप्रदृश्येतेयाभ्यांनचरितंसह ॥ आर्शाविपाविवक्रुद्धावे
 कमागांविहागतौ ॥ २३ ॥ किंवैसहैवंचरथोनपुराचरथःसह ॥ विरोचनैतत्पृच्छामि किंतेसख्यंसुधन्वना ॥ २४ ॥ विरोचनउवाच नमंसुधन्वनासख्यं
 प्राणयोर्विपणावहे ॥ प्रहादतत्त्वंपृच्छामिमाप्रश्नमनृतंवदेः ॥ २५ ॥ प्रहादउवाच उदकंमधुपर्कवाप्यानयंतुसुधन्वेन ॥ ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोसिश्वेतागौः
 पीवरीकृता ॥ २६ ॥ सुधन्वावाच उदकंमधुपर्कंचपथिष्ववापितंमम ॥ प्रहादत्वंतुमेतथ्यंप्रश्नंप्रवृहिपृच्छतः ॥ किंब्राह्मणाःस्विच्छ्रेयांसउताहोस्विदि
 रोचनः ॥ २७ ॥ प्रहादउवाच पुत्रएकोममब्रह्मंस्त्वंचसाक्षादिहास्थितः ॥ तयोर्विवदतोःप्रश्नंकथमस्मद्विधोवदेत् ॥ २८ ॥ सुधन्वावाच गांप्रदद्या
 स्वौरसायश्चद्वान्यत्स्यात्प्रियंधनं ॥ द्वयोर्विवदतोस्तथ्यंवाच्यंचमतिमंस्त्वया ॥ २९ ॥ प्रहादउवाच अथयोनैवप्रवृयात्सत्यंवायदिवानृतं ॥ एतन्सुधन्वे
 नृच्छामिदुर्विवक्तास्मकिंवसेत् ॥ ३० ॥ सुधन्वावाच यांरात्रिमधिविन्नास्त्रीयांचैवाक्षपराजितः ॥ यांचभाराभितसांगोदुर्विवक्तास्मतांवसेत् ॥ ३१ ॥
 नगरेप्रतिरुद्धःसन्ब्रह्मिर्द्विरेवुभुक्षितः ॥ अमित्रान्भूयसःपश्येद्यःसाक्ष्यमनृतंवदेत् ॥ ३२ ॥

व्यवक्त्यर्थः किंवसेत्किदुःखंप्राप्तुयात् ॥ ३० ॥ अधिविन्नाकृतसपत्नीकास्त्री
 तारात्रिवसेत्तद्वदुःखंप्राप्तुयात् ॥ ३१ ॥ नगरेइति शरणमलजमानः क्षुधार्तःशत्रुभिर्वेष्टितश्चयत्दुःखंलभतेसःअनृतसाक्ष्यवक्तापिलभेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पंचपूर्वजान्पश्वन्ते अजादिपश्वर्थमन्ते उक्तेसतिहंतिनाशयतिपरलोकात्च्यावयति एवमुत्तरत्र ॥ ३३ ॥ भूमिनुल्याकेशिनीतदर्थं अन्तंभूम्यन्तं ॥ ३४ ॥ अंगिराःसुधन्वनःपिता त्वन्वत्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पादप्रक्षालनंहरिद्यापादधावनं कुमार्याःकेशिन्याः विवाहेदंपत्योःपरस्परंहरिद्रयापादधावनं कुर्वतीतिप्रसिद्धं अस्यैवभार्याकेशिनीभवत्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥ प्रकृतेआख्यायिकोपयोगमाह तस्मादि ति अन्नवन्सत्यमितिशेषः ॥ ३९ ॥ तवद्वैवंप्रतिकूलंअधीतंचनिष्फलमित्याहत्रयेण नदेवाइति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ छंदांसिवेदाः ॥ ४२ ॥ अंतरंविद्योगं विवादेवैरप्रवर्त्तनं ज्ञातिभेदेकलहेचतवप्रवृत्तिर्नयोग्ये तिभावः ॥ ४३ ॥ सामुद्रिकं हस्तरखादिपरीक्षकं वणिजंचोरपूर्वपूर्वचोरःपश्चाद्वणिक्भूतःतं कूटनुलावंतंवा शलाकधूर्त्तंशलाकयापाशादिनावाशकुनादिकमुक्त्वायोःन्यान्वंचयतिनं अरिंविपरीतसाक्ष्यभया

पंचपश्वन्तेहंतिदशहंतिगवान्ते ॥ शतमश्वान्तेहंसहस्रंपुरुषान्ते ॥ ३३ ॥ हंतिजातानजातांश्चहिरण्यार्थेनृत्तंवदन् ॥ सर्वभूम्यन्तेहंतिमास्मभूम्यन्तंवदः ॥ ३४ ॥ प्रहादउवाच मत्तःश्रेयानंगिरावैसुधन्वात्वद्विरोचन ॥ मातास्यश्रेयसीमातुस्तस्मात्त्वंतनवैजितः ॥ ३५ ॥ विरोचनसुधन्वायंप्राणानामीश्वर स्तव ॥ सुधन्वन्युनरिच्छामित्वयादत्तंविरोचनं ॥ ३६ ॥ सुधन्वावाच यद्धर्ममवृणीथास्त्वंनकामादन्तंवदीः ॥ पुनर्ददामितेपुत्रंनस्मात्प्रहाददुर्लभं ॥ ३७ ॥ एषप्रहादपुत्रस्तमयादत्तोविरोचनः ॥ पादप्रक्षालनंकुर्यात्कुमार्याःसन्निधौमम ॥ ३८ ॥ विदुरउवाच तस्माद्राजेन्द्रभूम्यर्थेनानृत्तंवक्तुमर्हसि ॥ मागमः ससुतामात्योनाशंपुत्रार्थमब्रुवन् ॥ ३९ ॥ नदेवादंडमादायरक्षंतिपशुपालवन् ॥ यंतुरक्षितुमिच्छंतिवुत्थ्यासंविभजंतिनं ॥ ४० ॥ यथायथाहिपुरुषःकल्याणे कुरुतेमनः ॥ तथातथास्यसर्वार्थाःसिद्ध्यंतेनात्रसंशयः ॥ ४१ ॥ नैनंछंदांसिवृजिनात्तारयंतिमायाविनंमाययावर्तमानं ॥ नीडंशकुंताइवजातपक्षाश्छंदां स्येनंप्रजहत्यंतकाले ॥ ४२ ॥ मद्यपानंकलहंपूगवैरंभार्यापत्योरंतरंज्ञातिभेदं ॥ राजद्विपृंस्त्रीपुंसयोर्विवादेवर्ज्यान्याद्दुर्यश्रपंथाःप्रदुष्टः ॥ ४३ ॥ सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वशलाकधूर्त्तंचचिकित्सकंच ॥ अरिंचमित्रंचकुशीलवंचनैतान्साक्ष्येत्वधिकुर्वीतसम ॥ ४४ ॥ मान्नाग्निहांत्रमुतमानमौनंमानेनार्थातमुतमानयज्ञः ॥ एतानिचत्वार्यभयंकराणिभयंप्रयच्छंत्ययथाकृतानि ॥ ४५ ॥ अंगारदाहीगरदःकुंडाशीसोमविक्रयी ॥ पर्वकारश्चमूचीचमित्रधुकूपारदारिकः ॥ ४६ ॥

मित्रंपरीक्षकाणामविश्वासान् कुशीलवंकुस्तिंशीलंवातिअनुसरतीतिनं नर्तकीदासंविटोन्मत्तादिकंवा तवतुकूटयूतकारीशकुनिःकुशीलवएवप्रमाणं ॥ ४४ ॥ सत्कर्मद्वारापितस्यसाधुत्वंनमंतव्यमित्याह मानेति मानःलोकेपुत्कर्षःतदर्थान्यग्निहोत्रादीनिभयदानीत्यर्थः मौनंध्यानं ॥ ४५ ॥ कुंडाशीभगभक्षः जीवतिभर्तरिजाराज्जातःकुंडस्तेननिमित्तेनाशितुंशीलः सोमविक्रयीप्रसिद्धः पर्वकारःशरकृन् आयुधमात्रकर्तेत्यर्थः सूचीसूचकोनेक्षत्रादीनांपरदोषाणांच ज्यौतिषिकःपिशुनोवा ॥ ४६ ॥

काकःकाकवत्क्षतोद्धर्तनेनदुःखितस्यापिदुःखप्रदः नास्तिकःपरलोकादिद्वेषी ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणःराजकीयवृत्तिबलेनसर्वेभ्योवणिग्भ्यःसुवेणधान्यादिकमादत्ते खंचीग्राहकइतिभाषायांप्रसिद्धः ग्रामपु
 रोहितइत्यन्ये व्रात्यःअतीतोपनयनकालःपतितसावित्रीकोवा कीनाशःकर्षकः आत्मवान्समर्थोपियोरक्षेत्युक्तोहिंस्यात् एतेष्वद्यद्वयंत्वत्पुत्रेपुष्टं ॥ ४८ ॥ तृणोल्कयातृणज्वालायाजानरूपंरूपवद्वस्तुज्ञायतेऽथ
 कारेसति भद्रोद्वेषःधर्मइतियावत् वृत्तेनशीलेनसोस्तिनास्तातिज्ञायते व्यवहारेणअहिंसादिप्रधानेन कृच्छ्रेषुदुर्भिक्षादिसंकटेषु त्वत्पुत्रेषुधर्मःसाधुत्वंचनास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ जरेति त्वत्पुत्रेऽभिमानदोषोस्ति
 ॥ ५० ॥ श्रीरिति दाक्ष्यंशीघ्रकारित्वं त्वयिसंयमाभावात्तुःस्थास्यति ॥ ५१ ॥ अष्टाविति राज्ञापुंस्कृतंपुरुषंप्रज्ञादयोहृष्टादनुसरंतीतिश्लोकद्वयार्थः ॥ ५२ ॥ एषुगुणोराजसत्कारः विभ्रतिभासयति

श्रूणहागुरुतल्पीचयश्चस्यात्पानपां द्विजः ॥ अतितीक्ष्णश्चकाकश्चनास्तिकोवेदनिंदकः ॥ ४७ ॥ सुवप्रग्रहणोव्रात्यःकीनाशश्चात्मवानपि ॥ रक्षेत्युक्तश्चयोहिंस्या
 त्सर्वेब्रह्महभिःसमाः ॥ ४८ ॥ तृणोल्कयाज्ञायतेजातरूपंवृत्तेनभद्रोव्यवहारेणसाधुः ॥ शूरोभयंष्वर्थकृच्छ्रेषुधीरःकृच्छ्रेष्वापत्सुसुहृदश्चारयश्च ॥ ४९ ॥ जरारूपं
 हरतिहिदैर्यमाशानृत्युःप्राणान्धर्मचर्यामसूया ॥ क्रोधःश्रियंशीलमनार्यसेवाहियं कामःसर्वमेवाभिमानः ॥ ५० ॥ श्रीर्मगलात्प्रभवतिप्रागल्भ्यात्संप्रवर्ध
 ते ॥ दाक्ष्यात्तुकुरुतेमूलंसंयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ५१ ॥ अष्टौगुणाःपुरुषंदीपयंतिप्रज्ञाचकौल्यंचदमःश्रुतंच ॥ पराक्रमश्चावहुभांपिताचदानंयथाशक्तिकृतज्ञताच
 ॥ ५२ ॥ एतान्गुणांस्तातमहानुभावानेकोगुणःसंश्रयतेप्रसद्य ॥ राजायदासत्कुरुतेमनुष्यंसर्वान्गुणानेपगुणोविभाति ॥ ५३ ॥ अष्टौनृपेमानिमनुष्वलोकेस्व
 र्गस्यलोकस्यनिदर्शनानि ॥ चत्वार्येषामन्ववतानिसद्भिश्चत्वारिचैपामनुयांतिसंतः ॥ ५४ ॥ यज्ञोदानमध्ययनंतपश्चत्वार्येतान्यन्ववतानिसद्भिः ॥ दमःस
 त्यमार्जवमानृशंस्यंचत्वार्येतान्यनुयांतिसंतः ॥ ५५ ॥ इज्याध्ययनदानानितपःसत्यंक्षमाघृणा ॥ अलोभइतिमार्गोयंधर्मस्याष्टविधःस्मृतः ॥ ५६ ॥ तत्रपूर्व
 चतुर्वर्गोदंभार्थमपिसेव्यते ॥ उत्तरश्चचतुर्वर्गोनामहात्मसुतिष्ठति ॥ ५७ ॥ नसासभायत्रनसंतिवृद्धानतेवृद्धानेनवदंतिधर्म ॥ नासौधर्मोयत्रनसत्यमस्तिनत
 त्सत्यंयच्छलेनाभ्युपेतं ॥ ५८ ॥ सत्यंरूपंश्रुतंविद्याकौल्यंशीलंवलंधनं ॥ शौर्यंचच्चित्रभाष्यंचदशमेस्वर्गयोनयः ॥ ५९ ॥

कर्णादिषुसंस्कृतेषुआगंतुकाएतेगुणाःसंतिनस्वाभाविक्काःअतस्तेनोपयोक्ष्यंतइतिभावः ॥ ५३ ॥ इमानिवक्ष्यमाणानि अन्ववतानिनित्यंसंबद्धानि अनुयांनियत्वेनभंजति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्रेति
 असत्यपिदमादौदंभार्थंयज्ञादिसंभवात् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ रूपंविनयमुद्रा श्रुतंअध्ययनं विद्यादेवताद्युपासनं चित्रभाष्यंयुक्तियुक्तंवचनं दशसंसर्गजागुणाइतिपाठेत्थुक्तैःसहसंगेकृतेएतेजायतेतेनसत्संगः
 कर्नव्यइतिभावः ॥ ५९ ॥

पापकीर्तिःकलंकित्वेनप्रसिद्धः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ दंडशूकोर्मलेता निष्ठुरःअप्रियवाक् नचिरान्शीघ्रं ॥ ६४ ॥ नरुच्छंसमस्तंपदं मुखवाची ६५ ॥ आगमयतिआनयति ॥ ६६ ॥ वर्षा
इत्यत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ गतपारंप्राप्तत्वं ॥ ६९ ॥ परिपाकमुखकर्मत्वपुत्रानकुर्वतिअन्यायेनचमुखंलिप्संतित्तुविपरीतमेवेत्याह धनेनेति ॥ ७० ॥ आत्मवतांजितचिन्तानां प्रच्छन्नपा
पापंकुर्वन्पापकीर्तिःपापमेवाश्रुतेफलं ॥ पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्तिःपुण्यमत्यंतमश्रुते ॥ ६० ॥ तस्मात्पापंनकुर्वीतपुरुषःशंसितव्रतः ॥ पापंप्रज्ञांनशयतिक्रियमा
णंपुनःपुनः ॥ ६१ ॥ नष्टप्रज्ञःपापमेवनित्यमारभतेनरः ॥ पुण्यंप्रज्ञांवर्ययतिक्रियमाणंपुनःपुनः ॥ ६२ ॥ वृद्धप्रज्ञःपुण्यमेवनित्यमारभतेनरः ॥ पुण्यंकुर्वन्पु
ण्यकीर्तिःपुण्यंस्थानंस्मगच्छति ॥ तस्मात्पुण्यंनिपेवेतपुरुषःसुसमाहितः ॥ ६३ ॥ असूयकोदंडशूकोनिष्ठुरावैरकच्छठः ॥ सरुच्छंसमहदाप्नोतिनचिरात्पापमा
चरन् ॥ ६४ ॥ अनसूयःरुतप्रज्ञःशोभनान्याचरन्सदा ॥ नरुच्छंसमहदाप्नोतिसर्वत्रचविरोचते ॥ ६५ ॥ प्रज्ञामेवागमयतियःप्राज्ञेभ्यःसंपंडितः ॥ प्राज्ञोत्यवा
प्यधर्मार्थैशक्रोतिसुखमेधितुं ॥ ६६ ॥ दिवसेनैवतत्कुर्याद्येनरात्रौसुखंवसेत् ॥ अष्टमासेनतत्कुर्याद्येनवर्षाःसुखंवसेत् ॥ ६७ ॥ पूर्ववयसितत्कुर्याद्येनवृ
द्धःसुखंवसेत् ॥ यावज्जीवेनतत्कुर्याद्येनप्रत्यसुखंवसेत् ॥ ६८ ॥ जीर्णमन्त्रंप्रशंसंतिभार्याचगतयौवनां ॥ शूरंविजितसंग्रामंगतपारंतपस्विनं ॥ ६९ ॥ धनेना
धर्मलब्धेनयच्छिद्रमपिधीयते ॥ असंवृतंतद्भवतिततो न्यदवदीयते ॥ ७० ॥ गुरुरात्मवतांशास्ताशास्ताराजादुरात्मनां ॥ अथप्रच्छन्नपापानांशास्तावैवस्वतो
यमः ॥ ७१ ॥ ऋषीणांचनदीनांचकुलानांचमहात्मनां ॥ प्रभवोनाधिगंतव्यःस्त्रीणांदुश्चरितस्यच ॥ ७२ ॥ द्विजातिपूजाभिरतोदाताज्ञातिपुचार्जवी ॥ क्षत्रियः
शीलभाग्राजंश्विरंपालयतेमहीं ॥ ७३ ॥ सुवर्णपुष्पांशुथिर्वीचिन्वतिपुरुषास्त्रयः ॥ शूरश्चरुतविद्यश्चयश्चजानातिसंवितुं ॥ ७४ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानिकर्माणिवाहुम
ध्यानिभारत ॥ तानिजंघाजघन्यानिभारप्रत्यवराणिच ॥ ७५ ॥ दुर्योधनेथशकुनौमूढेदुःशासनेतथा ॥ कर्णेचैश्वर्यमाधायकथंत्वंभूतिमिच्छसि ॥ ७६ ॥ स
र्वैर्गुणैरुपेतास्तुपांडवाभरतर्षभ ॥ पितृवत्त्वयिवर्ततेतपुवर्तस्वपुत्रवत् ॥ ७७ ॥ इति०म०उद्योगप०प्रजागरपर्वणिविदुरहितवाक्येपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥
पोदुर्योधनः ॥ ७१ ॥ प्रभवःमाहात्म्यं प्रभवो जन्ममूलेस्याजन्महेतौपराक्रमेइतिमेदिनी नाधिगंतव्यः नाधिगंतुंशक्योऽनंतत्वात् ॥ ७२ ॥ ज्ञातिपुअनार्जवीदुर्योधनः ॥ ७३ ॥ शूराःपांडवाःसर्वत्रमुवर्णजा
जइतिभावः ॥ ७४ ॥ बुद्धिरेवयेपांफलसिद्धौसाधनंतानिबुद्धिश्रेष्ठानिप्रशस्तमानिकर्माणिवाहुमध्यानिवाहुवलसाध्यानिमध्यानि जंघेतिगोपनीयत्वंलक्ष्यते तेनकपटसाध्यानिजघन्यानिनीचानि येषां
सिद्धौस्वशिरसिभारःसंकटंपतितानिनीचतराणि ॥ ७५ ॥ तत्रात्यद्वयवंतोदुर्योधनादयइतिमत्वाप्राह दुर्योधनेइति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ इतिउद्योगप०नै०भा०पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७३ ॥

अत्रैवेति ॥ १ ॥ हंसरूपेणपरिव्राजकरूपेण ॥ २ ॥ अनुमातुंलिगेनज्ञातुं काव्यांविद्वल्लक्षणाभिधायिनां ॥ ३ ॥ मेमयासंश्रुतं गुरुभ्यइतिशेषः तदेवाह धृतिरिति धृतिःदुःखैरभिघातेपिअवैकल्यं दमःसर्वेन्द्रियजयः सत्यधर्माःब्रह्मप्रापकाधर्माःधारणाध्यानसमाधयःतेषामनुवृत्तिरविच्छेदः तैश्वर्यंथिचिज्जडयोरात्मांतःकरणयोरेकलोलीभावंविनीयतयोःपृथक्करणेनशिथिलीकृत्य प्रियाप्रियेसुखदुःखे आत्मसमंआत्मसाम्यं नयीतप्रापयेत् प्रियाप्रियधर्मिणोतःकरणस्यात्मन्यध्यस्तस्यस्याधिष्ठानेप्रलयेसर्तितयोरपितत्रैवल्यइत्यर्थः यथारज्वारज्जुसर्पेलीनेसतिभीषणत्वादयोपितत्रैवलीयंतेतद्वत् ॥ ४ ॥ नाक्रोशेत्

विदुरउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ आत्रेयस्यचसंवादंसाध्यानांचेतिनःश्रुतं ॥ १ ॥ चरंतंहंसरूपेणमहर्षिसंशितव्रतं ॥ साध्यादेवामहाप्राज्ञं पर्यपृच्छंतवैपुरा ॥ २ ॥ साध्याऊचुः साध्यादेवावयमेतेमहर्षेदृष्ट्वाभवंतंनशक्रुमोनुमातुं ॥ श्रुतेनधीरोबुद्धिमांस्त्वमतोनःकाव्यांवाचंवक्तुमर्हस्युदारां ॥ ३ ॥ हंसउवाच एतत्कार्यममराःसंश्रुतंमेधृतिःशमःसत्यधर्मानुवृत्तिः ॥ ग्रंथिंविनीयहृदयस्यसर्वंप्रियाप्रियेचात्मसमंनयीत ॥ ४ ॥ आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेवतितिक्षतः ॥ आक्रोशरंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ॥ ५ ॥ नाक्रोशीस्यान्नावमानीपरस्यमित्रद्रोहीनोतनीचोपसेवी ॥ नचाभिमानीनचही नवृत्तोरूक्षांवाचंरुपतींवर्जयीत ॥ ६ ॥ मर्मण्यस्थीनिहृदयंतथासूनरूक्षावाचोनिर्दहंतीहपुंसां ॥ तस्माद्वाचमुपतींरूक्षरूपांधर्मारामोनित्यशोवर्जयीत ॥ ७ ॥ अरुंतुदंपरुषंरूक्षवाचंवाक्कंठकैर्वितुदंतंमनुप्यान् ॥ विद्यादलक्ष्मीकतमंजनानांमुखेनिबद्धानिर्कृतिंवैवहंत ॥ ८ ॥ परश्वेदेनमभिविध्येतवाणैर्भृशंसुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ॥ सविध्यमानोप्यतिदह्यमानोविद्यात्कविःसुकृतंमेदधाति ॥ ९ ॥ यदिसंतंसेवतियद्यसंतंपस्विनंयदिवास्तेनमेव ॥ वासोयथारंगवशंप्रयातितथासतेपांवशमभ्युपैति ॥ १० ॥ अतिवादंनप्रवदेन्नवादयेद्योनाहतःप्रतिहन्यान्नघातयेत् ॥ हंतुंचयोनेच्छतिपापकंवैतस्मैदेवाःस्पृहयंत्यागताय ॥ ११ ॥ अव्याहृतंव्याहृताच्छ्रेयआहुःसत्यंवदेद्ब्रह्माहृतंतद्वितीयं ॥ प्रियंवदेद्ब्रह्माहृतंततृतीयंधर्मंवदेद्ब्रह्माहृतंतच्चतुर्थं ॥ १२ ॥ यादृशैःसन्निविशतेयादृशांश्रोपसेवते ॥ यादृगिच्छेच्चभवितुंतादृग्भवतिपूरुषः ॥ १३ ॥

नशपेत् यतस्तिक्षितोमन्युःक्रोधएवआक्रोशरंदहति ॥ ५ ॥ रुपतीरोपव्रतीं पाठांतरेउपतींदाहिकांवा ॥ ६ ॥ ७ ॥ निर्कृतिअलक्ष्मीमृत्युं वा ॥ ८ ॥ बाणैःवाग्बाणैः दधातिपुष्पाति ॥ ९ ॥ त्वत्पुत्राःरूक्षवाचस्त्वमपितत्संगात्तादृशांभविष्यसीत्याह यदीति रंगस्यनीलादेर्वशंनीलतां ॥ १० ॥ अतिप्रोक्तोपिनवदेत् वादयेद्वा अनाहतोनेवप्रतिहन्यात् आहतोपिपापकंहंतांरंयदिहंतुनेच्छेत्सदेवानामंपिश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अव्याहृतंमौनं ततोपिश्रेयःसत्यवचनं सत्यमपिप्रियंचेत्ततोपिश्रेयः तदपिधर्मादनपेतंचेत्श्रेष्ठतममित्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्मात्सत्संगएवत्वयापिर्कृतव्यइत्याशयेनाह यादृशैरिति ॥ १३ ॥

यतोयतइति यथास्वमेवाद्याद्विषयांनिवृत्तस्तज्जेनदुःखेनमुच्यते एवंजायन्स्वामिषयजेनमुपुप्तौसमाधौचसर्वतोनिवृत्तोदुःखलेशमपिनभजतेऽतोनिवृत्तिरेवत्वयाकार्येतिभावः ॥ १४ ॥ अस्यामवस्थायां पुरुषस्यनकिंचिदुःखादिकमस्तीत्याह नजीयतेचेति नानुजिगीषतेइतिपाठेनापुरुषः ॥ १५ ॥ भावंकल्याणं अभावेअकल्याणे ॥ १६ ॥ अनर्थकंमिथ्यानसांत्वयति ॥ १७ ॥ उपहतोगदयाघोषयात्रा यांगंधर्वैस्ताडितः अभिशस्तःअभितःशत्रैर्विदीर्णः मन्युवशात्क्रोधवशात्नावर्ततेनक्रजुर्भवति यतःकृतघ्नः पांडवैस्तदामोचितोपितदुपकारंहंत्येव एताःकलाःचित्तस्यवृत्तयःअधमस्यैव ॥ १८ ॥ अधमलक्ष

यतोयतोनिवर्ततेतस्ततोविमुच्यते ॥ निवर्तनाद्धिसर्वतोनिवृत्तिदुःखमप्यपि ॥ १४ ॥ नजीयतेचानुजिगीषतेन्यान्नवैरुच्चाप्रतिघातकश्च ॥ निंदाप्रशंससु समस्वभावोनशोचतेहृष्यतिनैवचायं ॥ १५ ॥ भावमिच्छतिसर्वस्यनाभावेकुरुतेमनः ॥ सत्यवादीमृदुर्दांतोयःसउत्तमपूरुषः ॥ १६ ॥ नानर्थकंसांत्वयतिप्र तिज्ञायददातिच ॥ रंधंपरस्यजानातियःसमध्यमपूरुषः ॥ १७ ॥ दुःशासनस्तूपहतोभिशस्तोनावर्ततेमन्युवशात्कृतघ्नः ॥ नकस्यचिन्मित्रमयोदुरात्माकलाश्चै ताअधमस्येहपुंसः ॥ १८ ॥ नश्रद्धातिकल्याणंपरेभ्योप्यात्मशंकितः ॥ निराकरोतिमित्राणियोवैसोधमपूरुषः ॥ १९ ॥ उत्तमानेवसेवेतप्राप्तकालेतुमध्यमा न् ॥ अधमांस्तुनसेवेतयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २० ॥ प्राप्नोतिवैचित्तमसद्वलेननित्योत्थानात्प्रज्ञयापौरुषेण ॥ नत्वेवसम्यग्लभतेप्रशंसांनवृत्तमाप्नोतिमहाकु लानां ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्रउवाच महाकुलेभ्यःस्पृहयंतिदेवाधर्मार्थनित्याश्चबहुश्रुताश्च ॥ पृच्छामित्वांविदुरप्रश्नमेतंभवंतिवैकानिमहाकुलानि ॥ २२ ॥ विदुरउवाच तपोदमोब्रह्मवित्तंवितानाःपुण्याविवाहाःसततान्नदानं ॥ येष्वेवैतेसप्तगुणावसंतिसम्यग्वृत्तास्तानिमहाकुलानि ॥ २३ ॥ येषांनवृत्तंव्यथतेन योनिश्चितप्रसादेनचरंतिधर्मं ॥ येकीर्तिमिच्छंतिकुलेविशिष्टांत्यक्तावृतास्तानिमहाकुलानि ॥ २४ ॥ अनिज्ययाकुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेनच ॥ कुलान्यकुल तांयांतिधर्मस्यातिक्रमेणच ॥ २५ ॥ देवद्रव्यविनाशेनब्रह्मस्वहरणेनच ॥ कुलान्यकुलतांयांतिब्राह्मणातिक्रमेणच ॥ २६ ॥ ब्राह्मणानांपरिभवात्परिवादाच्च भारत ॥ कुलान्यकुलतांयांतिन्यासापहरणेनच ॥ २७ ॥ कुलानिसमुपेतानिगोभिःपुरुषतोर्यतः ॥ कुलसंख्यांनगच्छंतियानिहीनानिवृत्ततः ॥ २८ ॥

णमाह नेति परेभ्यःगुरुभ्यः आत्मन्येवशंकितःविश्वासहीनः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ महाकुलेभ्यइतिस्पृहेरीप्सितइतिकर्मणिचतुर्थी ॥ २२ ॥ तपःरुच्छ्रचांद्रायणादि दमःइंद्रियजयः ब्रह्मवित्तंब्राह्मणस्यधनंवेदा ध्ययनंवेदाध्यापनंच वितानाःयज्ञकर्माणिसम्यग्वृत्ताश्चये तानि ह्रीबत्वंविधेयापेक्षया महाकुलानिविद्धि २३ ॥ नव्यथनेनचलति नयोनिःपित्रादयोपियेषांदोषेणनव्यथंतेकितुगुणैस्वतुष्यंति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ परिभवात्ताडनान् परिवादान्निंदातः ॥ २७ ॥ गोभिर्वाग्भिर्विद्ययेत्यर्थः पुरुषतःसत्पुरुषैःअर्थतःधनैश्चकुलानिकुलसंख्यांकुलेषुगणनांसमुपेतानिभवन्ति ॥ २८ ॥

वृत्ततः धर्मेण कर्षति आहरति ॥ २९ ॥ ३० ॥ गोभिर्विद्याभिः ॥ ३१ ॥ नैकतिकः कपटी वैरुदादयः कुलघाइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रसंगाद्दत्तलक्षणमाह यश्चेति न इति अस्मच्छब्दस्यादेशचतुष्टयननः स इति पाठे
नतस्येति पाठे तु त्रयमेव निर्वपेत् कुर्यात् पितृनिति पाठे नो निषेधार्थः ॥ ३३ ॥ नोच्छिद्यंते कित्वतिथीनुपगच्छंत्येव ॥ ३४ ॥ सक्तिसत्कारं कर्तुं प्रवृत्तानि तृणादीनि ॥ ३५ ॥ युक्ताः स्यंदनवद विकलाः ॥ ३६ ॥ प्र
कृतमाह नतदिति तवतुशंका कुलस्य मय्यपि मित्रत्वबुद्धिर्नास्तीति भावः संगतानि संबंधमात्राणि ॥ ३७ ॥ मूर्खस्य तु दुर्योधनादेः कुलशीलादिभिरसंबद्धोपिकर्णादिर्मित्रभावेनास्तीत्याशयेनाह य इति बंधुः संव

वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छंतिकर्षति च महद्यशः ॥ २९ ॥ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विद्वत्तमेति च याति च ॥ अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृ
त्ततस्तु हतोहतः ॥ ३० ॥ गोभिः पशुभिश्चैश्वर्यं च सुसमृद्धया ॥ कुलानि न प्ररोहंतियानि हीनानि वृत्ततः ॥ ३१ ॥ मानः कुले वैरुक्तश्चिदस्तुराजामात्यो मा
परस्वापहारी ॥ मित्रद्रोहो नैकतिको नृतीवा पूर्वाशां वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३२ ॥ यश्च नो ब्राह्मणान् हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान् द्विषेत् ॥ ननः ससमिति गच्छेद्यश्च नो निर्व
पेत् कृपिम् ॥ ३३ ॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनुता ॥ सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यंते कदाचन ॥ ३४ ॥ श्रद्धया परयाराजन्तुपनीतानि सक्तृति ॥ प्रवृत्तानि
महाप्राज्ञधर्मिणां पुण्यकर्मिणां ॥ ३५ ॥ सूक्ष्मोपि भारं नृपतेस्यंदनो वैशक्तो वोढुं नतथान्ये महीजाः ॥ एवं युक्ता भारसहा भवंति महाकुलीनानतथान्ये मनुष्याः
॥ ३६ ॥ नतन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति यद्दामित्रं शंकितेनोपचर्यं ॥ यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीततद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३७ ॥ यः कश्चिदप्यसंबद्धो मित्रभावे
न वर्तते ॥ स एव बंधुस्तन्मित्रं सागतिस्तत्परायणं ॥ ३८ ॥ चलचित्तस्य वैपुंसो वृद्धानुपसेवतः ॥ पारिप्लवमते नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३९ ॥ चलचित्तमनात्मान
मिंद्रियाणां वशानुगं ॥ अर्थाः समभिवर्तते हंसाः श्रुष्कं सरोयथा ॥ ४० ॥ अकस्मादेव कुप्यति प्रसीदंत्यनिमित्ततः ॥ शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ४१ ॥
सक्तृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते ॥ ४२ ॥ अर्चयेदेव मित्राणि सति वाऽसति वा धने ॥ नानर्थयन्प्रजानाति मि
त्राणां सारफल्गुतां ॥ ४३ ॥ संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलं ॥ संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्भ्रश्याधि मृच्छति ॥ ४४ ॥ अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ॥ अ
मित्राश्च प्रहृष्यंति मास्मशोके मनः कृथाः ॥ ४५ ॥

धी मित्रं उपकारकम् ॥ ३८ ॥ पारिप्लवमतेः चलबुद्धेः ॥ ३९ ॥ समभिवर्तते सम्यग्भित्त एव वर्तते न तु स्पृशंति समतिवर्तत इत्यपि प
ठंति ॥ ४० ॥ अभ्रं मेघः ॥ ४१ ॥ मित्राणां हितायेति शेषः ॥ ४२ ॥ अनर्थयन्प्रार्थनाशून्यः लुब्धस्तु मित्राणां सारफल्गुत्वेन जानातीत्यतः सकार्यार्थं विणिक्नुल्यो न तु मित्रं ॥ ४३ ॥ संतापात् इष्टवियोगात्
शोकात् ॥ ४४ ॥ अनवाप्यं न प्राप्यं शोकेन शोकमात्रेण इष्टमिति शेषः ॥ ४५ ॥

दुःखादेरागमापायित्वादिपिनरोकादिकं कर्तव्यमित्याह पुनरिति ॥ ४६ ॥ सर्वपुरुषमात्रं ॥ ४७ ॥ षट्मनसासहश्रोत्रादीनिपंच स्रवनेस्वार्थाद्भ्रूयति ततोविषयसेवनान् ॥ ४८ ॥ तनुःशरीरमभिव्यक्तिस्थानंकाष्ठं तत्ररु
द्धोनभिव्यक्तः शिखीअग्निस्तथायंराजाधर्मणरुद्धः तनुनासूक्ष्मेणधर्मणवारुद्धः ॥ ४९ ॥ उद्विग्रंभीतंचलितंच अनुद्विग्रमभयमचलंचपदंपदनीयंप्राप्यंब्रह्म ॥ ५० ॥ तत्प्राप्तिसाधनान्येवाह नान्यत्रेति विद्वंध्य
यंनजा तपःस्वधर्माचरणं त्वंनुलोभीतत्पदंप्राप्तुमनर्हइतिभावः शांतिकल्याणं ॥ ५१ ॥ बुद्ध्याआत्मज्ञानेनभयंसंसारं विदतेमहत्सद्गुरुशास्त्रादिकंलभते ततोगुरुशुश्रूषयाज्ञानंयथजं योगेनसर्वचित्तवृत्तिनिरो

पुनर्नरोधियतेजायतेचपुनर्नरोहीयतेवर्द्धतेच ॥ पुनर्नरोयाचतिवाच्यतेचपुनर्नरःशोचतिशोच्यतेच ॥ ४६ ॥ सुखंचदुःखंचभवाभवौचलाभालाभौमरणंजी
वितंच ॥ पर्यायशःसर्वमेतेस्पृशंतितस्माद्धीरोनचहृष्येन्नशोचेत् ॥ ४७ ॥ चलानिहीमानिपण्डिंद्रियाणितेषांयद्यद्वर्द्धतेयत्रयत्र ॥ ततस्ततःस्वतेबुद्धिरस्यछिद्रो
दकुंभादिवनित्यमंभः ॥ ४८ ॥ धृतराष्ट्रउवाच तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्योपचरितोमया ॥ मंदानांममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति ॥ ४९ ॥ नित्योद्विग्र
मिदंसर्वंनित्योद्विग्रमिदंमनः ॥ यत्तत्पदमनुद्विग्रंतन्मेवदमंहामते ॥ ५० ॥ विदुरउवाच नान्यत्रविघातपसोर्नान्यत्रेद्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्रलोभसंत्यागा
च्छांतिपश्यामितेऽनघ ॥ ५१ ॥ बुद्ध्याभयंप्रणुदतितपसाविदतेमहत् ॥ गुरुशुश्रूषयाज्ञानंशांतियोगेनविदति ॥ ५२ ॥ अनाश्रितादानपुण्यंवेदपुण्यमनाश्रि
ताः ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ताविचरंतीहमोक्षिणः ॥ ५३ ॥ स्वधीतस्यसुयुद्धस्यसुकृतस्यचकर्मणः ॥ तपसश्चसुतप्तस्यतस्यांतेसुखमेधते ॥ ५४ ॥ स्वास्तीर्णानिशय
नानिप्रपन्नानवैभिन्नाजातुनिद्रांलभंते ॥ नस्त्रीपुराजनूरतिमाप्नुवंतिनमागधैःस्तूयमानानसूतैः ॥ ५५ ॥ नवैभिन्नाजातुचरंतिधर्मनवैसुखंप्राप्नुवंतीहभिन्नाः ॥
नवैभिन्नागौरवंप्राप्नुवंतिनवैभिन्नाःप्रशमंरोचयंति ॥ ५६ ॥ नवैतेषांस्वदतेपथ्यमुक्तंयोगक्षेमंकल्पतेनैवतेषां ॥ भिन्नानां वैमनुजेंद्रपरायणंनविद्यतेकिंचिद
न्यद्दिनाशात् ॥ ५७ ॥ संपन्नंगोषुसंभाव्यंसंभाव्यंब्राह्मणेतपः ॥ संभाव्यंचापलंस्त्रीषुसंभाव्यंज्ञातितोभयं ॥ ५८ ॥

धेनशांति ॥ ५२ ॥ शांतिप्राप्तौसर्वतुच्छमित्याह अनाश्रि

ताइति दानजंपुण्यंतत्फलंस्वर्गादीत्यर्थः अनाश्रिताःनाश्रयंतेतुच्छत्वात्तस्य ॥ ५३ ॥ तस्यांतेस्वधीतादीनांकर्मणामतेनाशेसुखंपरमानंदंविदते जगत्कारणदर्शनाद्देवसकलकर्मनाशेसतिअकारणंशुद्धंप्राप्तौतीत्यर्थः
क्षीयतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे परोहिरण्यगर्भोऽवरोनीचोयस्मात्कारणात्तस्मिन्दृष्टेसति ॥ ५४ ॥ तदन्यद्दुःखरूपमेवेत्याह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाःभेददृष्टिमंतः द्वितीयाद्वैभयंभवंतीतिश्रूतेरद्वैततत्वा
त्प्रच्युताइत्यर्थः पक्षेभिन्नाःज्ञातिभेदवंतः ॥ ५५ ॥ प्रशमंअक्रोधं ॥ ५६ ॥ योगःअलब्धलाभः क्षेमंलब्धपरिपालनं तदुभयंनकल्पतेनयुज्यते ॥ ५७ ॥ तदेवाह संपन्नमिति संपन्नंक्षीरादिसंपत्तिः ॥ ५८ ॥

तन्वोप्यायिताः तन्वोऽप्यायिताः तन्वोऽप्यायिताः तन्वोऽप्यायिताः पूर्वहृत्पर्यायं तन्वःसूक्ष्मःवालाइत्यर्थः बहुलाःसमाःबहून्संवत्सरात् बहुत्वात्बधूनामन्येषांचक्रषीणांबहुत्वात्वनैःआधिसांसहितान्तःसताउपमाभवे
तिपांतसत्त्वसंज्ञातिउक्तेवदन्ति अतःसत्त्वःसांज्ञास्त्वयानवंचनीत्याइतिभावः ॥ ५९ ॥ अन्येतुज्ञातयोनाडवतुल्याइत्याह धूमायंतेइति व्यपेतानिपृथग्भूतानि ॥ ६० ॥ ब्राह्मणादिसाहचर्यात्ज्ञातयोप्य
समुद्रार्थिनएवमात्मः तादृशांश्रुपांडवान्जिघांसंतःपतिष्यंत्येवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ एकजःएककी प्रसस्यःशक्यः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सधनतांक्रतेविना अनानुरत्वात्क्रतेचभद्रतेस्तुइत्या

तन्वोप्यायितानित्यंतनवोवहुलाःसमाः ॥ बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमासतां ॥ ५९ ॥ धूमायंतेव्यपेतानिज्वलंतिसहितानिच ॥ धृतराष्ट्रोल्मुकानीवज्ञात
योभरवर्षभ ॥ ६० ॥ ब्राह्मणेषुचयेशूराःस्त्रीषुज्ञातिषुगोषुच ॥ वृंतादिवफलंपक्कंधृतराष्ट्रपतंतिते ॥ ६१ ॥ महानप्येकजोवक्षोबलवान्मुप्रतिष्ठितः ॥ प्रसस्यएव
वातेनसस्कंधोमर्दितुंक्षणात् ॥ ६२ ॥ अथयसहितावृक्षाःसंघशःसुप्रतिष्ठिताः ॥ तेहिशीघ्रतमान्वातान्सहंतेन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६३ ॥ एवंमनुष्यमप्येकंगुणै
रपिसमन्वितं ॥ शक्यंद्विषंतोमन्यंतेवायुर्दुममिवैकजं ॥ ६४ ॥ अन्योन्यसमुपश्रंभादन्योन्यापाश्रयेणच ॥ ज्ञातयःसंप्रवर्द्धतेसरसीवोत्पलान्युत ॥ ६५ ॥ अव
ध्याब्राह्मणागावोज्ञातयःशिशवःस्त्रियः ॥ येषांचान्नानिभुंजीतयेचस्युःशरणागताः ॥ ६६ ॥ नमनुष्येगुणःकश्चिद्राजन्सधनतामृते ॥ अनानुरत्वाद्भद्रंतेमृतक
ल्याहिरोगिणः ॥ ६७ ॥ अव्याधिजंकटुकंशीर्षरोगिपापानुबंधंपरुषंतीक्ष्णमुष्णं ॥ सतापियंयन्नपिवंत्यसंतोमन्युंमंहाराजपिवप्रशाम्य ॥ ६८ ॥ रोगादितानफ
लान्कादिर्यतेनवैलभंतेविषयेषुतत्त्वं ॥ दुःखोपेतारोगिणोनित्यमेवनबुध्यंतेधनभोगान्नसौख्यं ॥ ६९ ॥ पुराह्युक्तंनाफरोस्त्वंवचोमेघूतेजितांद्रौपदींप्रेक्ष्यराजन् ॥
दुर्योधनंवारयेत्यक्षवत्यांकितवत्वंपंडितावर्जयंति ॥ ७० ॥ नतद्वलंयन्मृदुनाविरुध्यतेसूक्ष्मोधर्मस्तरसासेवितव्यः ॥ प्रध्वंसिनीकूरसमाहिताश्रीमृदुप्रौढाग
च्छतिपुत्रपौत्रान् ॥ ७१ ॥ धार्तराष्ट्राःपांडवान्पालयंतुपांडोःसुतास्तवपुत्रांश्रुपांतु ॥ एकारिमित्राःकुरवोत्येककार्याजीवंतुराजन्सुखिनःसमृद्धाः ॥ ७२ ॥

शीर्वचनमासंत्वसूचनार्थं ॥ ६७ ॥ धनवाननानुरत्वंगुणीसनूशमंप्रामुहीत्याह अव्याधिजमिति कटुकंअरोचकं परुषंरुक्षं तीक्ष्णंलेदकं उष्णंदुःसहस्पर्शं पेयंगिलनीयं मन्युंदैर्न्यं मन्युंदैर्न्येकतौकृधी
तिक्रान् प्रशाम्यशांतिक्षमांप्रामुहि ॥ ६८ ॥ सताप्याधिमृच्छतीत्युक्तमतस्तौद्वावपिन्दति फलान्निपुत्रपश्वादीनि तत्त्वमिष्टानिष्टविवेकंपित्तोपहृतरसनत्वात् एवंसर्वत्र भोगःकथादिसंगःधनादिजसुखंल
ब्धमपिनबुध्यते अतःसतापंजागरादिद्वारायोगोत्पादकंत्यजेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ कितवत्वंयुतप्रियत्वं ॥ ७० ॥ मृदुनासहिष्णुता धर्मःदायविभागाख्यः कुरेत्त्वन्मुनेसमाहितामृदुनायुधिष्ठिरेणप्रीडासती ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

मेढीभूतः स्वयंनिर्व्यापारोपिपरितः संचरमाणानां बलीवर्दानाभिवपुत्राणां यथेष्टप्रचारनिरोधकः ॥ ७३ ॥ अंतरंभेदं स्थापययुद्धान्निवर्तयस्व ॥ ७४ ॥ इतिश्रीउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० षट्त्रिंशोऽध्या
यः ॥ ३६ ॥ समदशेति ॥ १ ॥ दानूनांमेघानांसमूहोदानवंतस्मिन् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुकृद्वादेशोवा इंद्रस्य धनुःवर्षामुदृश्यमानं अनाम्यं धूमज्योतिषोः सन्निपातरूपत्वात्नामयितुमयोग्यं नमतः नामयतः मरी
चिनः मरीचिमतः सूर्यचंद्रादेः ब्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीयइनिः पादानूरश्मीन् आकाशहननादिकमकार्यं कुर्वतोतिमूढानित्यर्थः ॥ २ ॥ अशिष्यंशासनानर्हदुर्योधनादियः शास्ति तुप्यन् अल्पलाभेनेतिशेषः द्विपं
तंभजते स्वकार्यार्थमितिशेषः कार्यमेवाह भद्रमश्रुतइति शत्रुसेवयास्त्रीरक्षयाचयोभद्रमश्रुतेतौ द्वौमूर्खावित्यर्थः यः कथ्यते किंचित्कृत्वाश्लाघतेसः षष्ठोमूर्खः ॥ ३ ॥ अभिजातः कुलीनः ॥ ४ ॥ स्वशुरः

मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्यत्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ॥ पार्थान्वालां न्वनवासप्रतमानोपायस्वस्वयं शस्तातरक्षन् ॥ ७३ ॥ संधत्स्वत्वं कौरवपांडुपुत्रैर्मातैतरं
रिपवः प्रार्थयंतु ॥ सत्येस्थितास्ते नरदेवसर्वे दुर्योधनं स्थापयत्वं नरेन्द्र ॥ ७४ ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्या
यः ॥ ३६ ॥ ॥ ७३ ॥ विदुरउवाच समदशेमानराजेंद्रमनुः स्वायंभुवो ब्रवीत् ॥ वैचित्रवीर्यपुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १ ॥ दानवेंद्रस्य च धनुरना
म्यं नमतो ब्रवीत् ॥ अथो मरीचिनः पादानग्राह्यान् गृह्णतस्तथा ॥ २ ॥ यश्चाशिष्यं शास्ति वैयश्वतुप्येद्यश्चातिवेलंभजते द्विपंतं ॥ स्त्रियश्च यारक्षति भद्रमश्रुते य
श्चायाच्यं याचते कथ्यते वा ॥ ३ ॥ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चावलौवलिना नित्यवैरी ॥ अश्रद्धधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४ ॥ वध्वाऽ
वहासंश्च शुरो मन्यते यो वध्वाऽवसन्नभयो मानकामः ॥ परक्षेत्रे निर्वपति यश्च व्रीजं स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेलं ॥ ५ ॥ यश्चापिलब्ध्वानस्मरामातिवादीदत्वाचयः
कथ्यतियाच्यमानः ॥ यश्चासतः सत्त्वमुपानयीत एतान्नयंति निरयं पाशहस्ताः ॥ ६ ॥ यस्मिन् यथावर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन् स्तथावर्तितव्यं सधर्मः ॥ मायाचारोमा
ययावर्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ७ ॥ जरारूपं हरति हि धैर्यमाशामृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ॥ कामोहियं वृत्तमनार्यसेवाक्रोधः श्रियं सर्वमेवा
भिमानः ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्रउवाच शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ॥ नाप्नोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ९ ॥

सन् यो वध्वापुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासंतस्मिन्नादिभिरिव मन्यते स एकादशः वध्वाऽभ्युपयाभूतया अवसन्नभयोनष्टभयः वधूपित्रादिभिरापदित्रातोपितत्रैवमानं कामयते यः स द्वादशोमूर्खः अन्येतुं वध्वासहर
तिकुर्वन्पिअभयोमानकामश्चेतिव्याचख्युः तद्विगीतत्वाद्दुपेक्ष्यं परक्षेत्रे इत्यनेन संगृहीतं च ॥ ५ ॥ दत्वातीर्थे वाचादानं कृत्वा गृह्येयाचकेन याच्यमानः सन् कथ्यते दानमकृत्वेव श्लाघते असतो दुष्टस्य सत्त्वं साधुत्वं अ
सतः मृषार्थस्य सत्त्वं सत्यत्वं वा उपानयीत समर्थयते सप्तदशोमूर्खः ॥ ६ ॥ यस्मिन्निति साधुषु पांडवेपुत्रयापिसाधुना भवितव्यं इत्याशयः ॥ ७ ॥ जरेति अभिमानं त्यजेति भावः ॥ ८ ॥ अभिमानः सर्वहरद
न्युक्तेऽभिमानवतां मत्पुत्राणां यदिस्वल्पमेवायुरस्ति तर्हित्यक्तेप्यभिमानेन जीविष्यंति यदि बहुतर्हित्यपितस्मिन् मरिष्यंतीत्याशयेनाह शतायुरिति ॥ ९ ॥

अत्यागः उल्करोऽपराधश्चौर्यादिर्गदानादिर्वा अत्याशइतिपाठे बहुभोजित्वं आत्मविधिस्तेतिपोषणार्थस्य धात्रः सनिहूपं आत्मपोषणेच्छाशिश्रोदरपरायणतेत्यर्थः ॥ १० ॥ असयः खड्गाः भद्रमस्तुते एतेषांषण्णां त्यागेनतवपुत्राः शतायुषोभवंत्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ वृषलीशूद्रा द्विजत्रैवर्णिकः पानपः मद्यपः ॥ १२ ॥ आदेशकृत्पामणीः प्रेषकः द्विजान्दास्येनियोजयन् समेत्यसंसृज्य यदित्वत्पुत्रा अतिमानादीन्त्यजंति तर्हि तेषां पांडववृत्तिहंतृणां संगस्त्वयानकार्यइतिभावः ॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यः विद्यावान् नयवित्नीतिज्ञः वदान्योदाता गृहीतवाक्योऽनपविद्धवाक्यइतिपाठे मितभाषी अनिरस्तगुरुवचनः ॥ १४ ॥ १५ ॥

विदुरउवाच अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो नराधिप ॥ क्रोधश्चात्मविधित्साचमित्रद्रोहश्चतानिषट् ॥ १० ॥ एतएवासयस्तीक्ष्णाः कृतं त्यायुं पिदेहिनां ॥ एतानिमानवान्प्रतिनमृत्युर्भद्रमस्तुते ॥ ११ ॥ विश्वस्तस्यैतियोदारान्श्चापि गुरुतल्पगः ॥ वृषलीपतिर्द्विजोयश्चपानपश्चैव भारत ॥ १२ ॥ आदेशकृत्त्विहं ताद्विजानां प्रेषकश्चयः ॥ शरणागतहाचैव सर्वे ब्रह्महणः समाः ॥ एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १३ ॥ गृहीतवाक्यो नयविद्धदान्यः शेषान्भोक्तात्य विहिंसकश्च ॥ नानर्थकृत्याकुलितः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १४ ॥ सुलभाः पुरुपाराजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५ ॥ यो हि धर्मसमाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रिया प्रिये ॥ अप्रियाण्याह पथ्या नितेन राजा सहायवान् ॥ १६ ॥ त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १७ ॥ आपदर्थं धनं रक्षेद्दारां रक्षेद्द्वै नैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्दारां रक्षेद्द्वै नैरपि ॥ १८ ॥ द्यूतमेतत्पुरा कल्पदृष्टं वैरकरं नृणां ॥ तस्मात् द्यूतं न सेवेत हास्यार्थं मपि बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ उक्तं मया द्यूतकाले पि राजन्नेदं युक्तं वचनं प्रातिपद्य ॥ तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य नरोचते तव वै चित्रवीर्यं ॥ २० ॥ काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरात्पराजयेथाः पांडवान्धार्तराष्ट्रैः ॥ हित्वा सिंहां क्रोष्टुकान्गूहमानः प्राप्ते काले शोचितात्वं नरेन्द्र ॥ २१ ॥ यस्तात न क्रुध्यति सर्वकालं भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ॥ तस्मिन् भृत्या भर्तुरिविश्च संतिनचैनमापत्सुपरित्यजंति ॥ २२ ॥ न भृत्यानां वृत्तिसंरोधेन राज्यं धनं संजिघृक्षेदपूर्वं ॥ त्यजंति त्येन वंचिता वै विरुद्धाः स्निग्धात्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २३ ॥ कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्याय व्यये चानुरूपांच वृत्तिं ॥ संगृहीयाद नुरूपांस्सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २४ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इदं द्यूतं न युक्तमिति वचनं मया उक्तमित्यसंबंधः ॥ २० ॥ २१ ॥ भक्तस्य सेवां कुर्वतः ॥ २२ ॥ अपूर्वपदकीयं स्निग्धाहिते हवंतोपि ॥ २३ ॥ कृत्यानि परिसंख्याय साध्यासाध्यनिश्चयं कृत्वा तथा वृत्तिभृत्यजीविकां आयव्ययानुरूपां कृत्वेत्यर्थः दुष्कराणि परराष्ट्रग्रहणादीनि ॥ २४ ॥

अनुकंथोपादशोवचनस्वीकारेणानुपासइतिप्रार्थयते ॥ २५ ॥ प्रत्याहप्रत्याख्यानं करोति प्रतिकूलं आज्ञाविरुद्धं वदतीति प्रतिकूलवादी ॥ २६ ॥ अस्तब्धं दर्पशून्यं अक्लीबं सामर्थ्यवंतं अदीर्घसूत्रं क्षिप्रकारिणं सानुक्रोशं सदयं श्लक्ष्णं मंजुलं अहार्यं अमेघं अरोगजातीयं रोगलेशशून्यं उदारं युक्तियुक्तं महार्थं च वाक्यं यस्य तं दूतं प्रेष्यं ॥ २७ ॥ विकाले सायंकाले परस्य अविश्वस्तस्य गेहेन गच्छेत् प्रार्थयति भोक्तुमिति शेषः ॥ २८ ॥ संसृष्टः बहुकर्तृकत्वेन मिश्रो मंत्रो यस्य त्वाद्दशस्य कर्णादिसहायवतोरान्नो निद्रवं मंत्रस्य अपहारं न गच्छेत् मादृशः तं मंत्रं न दूषयेत् तैः सर्वैः सह विरोधापत्तेरिति भावः त्वयि बहूनां शास्ये अहं नाश्वसिमीति न ब्रूयात् किंतु मम किंचित्कार्यमस्तीति तथा व्यपदेशं व्याजं कृत्वा तादृशान् मंत्रादपसरे देवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ घृणीलं जावान् सहियथोक्तं दंडं अधमर्णे पुपातयितुं शक्तः कुरोयमिति लोकापवादजयात् उद्धृतभूतिः दूरीक अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतं द्री ॥ वक्ता हि तानामनुरक्त आर्यः शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकंप्यः ॥ २५ ॥ वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः प्रत्याहयश्चापि नियुज्यमानः ॥ प्रज्ञाभिमानो प्रतिकूलवादी त्याज्यः स तादृक्त्वरेयैव भृत्यः ॥ २६ ॥ अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ॥ अरोगजातीयमुदारवाक्यं दूतं वदंत्यष्टगुणोपपन्नं ॥ २७ ॥ न विश्वासाज्जातु परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ॥ न च त्वरे निशितिष्ठेन्निगूढो न राजकाम्यां योषितं प्रार्थयति ॥ २८ ॥ न निद्रवं मंत्रगतस्य गच्छेत्संसृष्टमंत्रस्य कुसंगतस्य ॥ न च ब्रूयान्नाश्वसिमित्वयीति सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २९ ॥ घृणीराजापुंश्च लीराजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवावालपुत्रा ॥ सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ॥ ३० ॥ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञाचकौल्यं च श्रुतं दमश्च ॥ परां क्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथा शक्तिरुतज्ञता च ॥ ३१ ॥ एतान्गुणांस्तातमहानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसत्य ॥ राजायदासत्कुरुते मनुष्यं सर्वान्गुणानेषु गुणो विभर्ति ॥ ३२ ॥ गुणादशस्त्रानशीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ॥ स्पर्शश्च गंधश्च विशुद्धता च श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ ३३ ॥ गुणाश्च पण्डितभुक्तं भजते आरोग्यमायुश्च बलं सुखं च ॥ अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाघूनइति क्षिपंति ॥ ३४ ॥ अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसं ॥ अदेशकालज्ञमनिष्टवेषमेतान् गृहेन प्रतिवासयेत् ॥ ३५ ॥ कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च वनौकसंधूर्त्तममान्यमानिनं ॥ निष्पूरिणं रुतवैरं रुतघ्नमेतान् भृशार्त्तापिनजातुयाचेत् ॥ ३६ ॥ ताधिकारः एते व्यवहारे धनदानादौ वर्जनीयाः द्रव्यनाशभयात् एतेभ्यो न पाह्यं च अधमर्णो घृणीलजावांश्चेदतिनिर्वेधेन याच्यमानः प्राणानेव जहात् एवमन्यत्राप्युखं त्वमपि नाशयान् पुत्राय राज्यां मादेहीति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वरोध्वनिः तस्य प्रशुद्धिः मंजुलता वर्णाः कादयः तेषां प्रशुद्धिर्यथास्थानकरणं विस्पष्टमुच्चारणं स्पर्शः मृदुता सौकुमार्यं लावण्यं ॥ ३३ ॥ मितमुक्तं पितृभोजिनं अघूनो बहुभोजीति क्षिपंति निर्वंदति ॥ ३४ ॥ अनिष्टवेषं क्षपणकादिवेषधरं ॥ ३५ ॥ कदर्यं अदातारं आक्रोशकं गालयितारं अश्रुतं मूर्खं वनौकसं कैवर्त्तकं धूर्त्तं कितवं निष्पूरिणं निर्वयं हिंस

संक्लिष्टकर्माणं आत्तायिनं सचषड्विधः अग्निदोगरदश्वैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्वैवषडेते आततायिन इति प्रसिद्धः अतिप्रमादं सदाव्यग्रं विस्तरागंत्यक्तस्नेहं पटुमानिनं कुशलं मन्यं ॥ ३७ ॥ एवं निगुणानां स्वपुत्राणां पक्षपातेन सगुणान् पांडुपुत्रान् मात्यजेत्युक्तं संप्रति सर्वेषामैकमत्येनाभ्युदयं प्रसाध्य स्वहितमेव कुर्वित्याह सहायेत्यादिना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ईश्वरे कालांतरीयफलप्रतिभूभूते एतदेव स्वपरहिताचरणं मूलं हेतुभूतं एतद्विना ईश्वरोपि फलं दातुं न समर्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु परहितकरणे स्वहितं कथं स्यादित्यत आह वद्विरिति वद्विः सहायमे लनेन धनादीनां प्रचयः बुद्धिरिति पाठे मित्रसंपहधीः प्रभावः शत्रूणां

संक्लिष्टकर्माणमतिप्रमादं नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ॥ विस्तरागं पटुमानिनं चाप्येतान् न सेवेत न राधमान् पटु ॥ ३७ ॥ सहायबंधनात्यर्याः सहायांश्चार्थबंधनाः ॥ अन्योन्यबंधनावेतौ विनान्योन्यं न सित्थतः ॥ ३८ ॥ उत्पाद्यपुत्राननृणां श्रुत्वा वृत्तिचतेभ्यो नुविधायकं चित् ॥ स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थो यमुनिर्वुभूषेत् ॥ ३९ ॥ हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहं ॥ तत्कुर्यादीश्वरेत्येतन्मूलं सर्वार्थसिद्धये ॥ ४० ॥ वद्विः प्रभावस्तेजश्च सत्वमुत्थानमेव च ॥ व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्या वृत्तिभयंकुतः ॥ ४१ ॥ पश्यदोषान्पांडवैर्विग्रहे त्वं यत्र व्यथेयुरपि देवाः सशक्राः ॥ पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवांसो यशः प्रणाशो द्विपतां च हर्षः ॥ ४२ ॥ भीष्मस्य कोपस्तव चैवेंद्रकल्पद्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ॥ उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवद्वः श्वेतोग्रहस्तिर्यगिवापतन्खं ॥ ४३ ॥ तव पुत्रशतं चैव कर्णः पंच पांडवाः ॥ पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागरां वरां ॥ ४४ ॥ धार्तराष्ट्रावनं राजन् व्याघ्राः पांडुसुतामताः ॥ मावनं छिंधिसव्याघ्रं माव्याघ्रानी न शन्वनात् ॥ ४५ ॥ न स्याद्दहनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रानस्युर्ऋते वनं ॥ वनं हिरक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान् रक्षतिकाननं ॥ ४६ ॥ न तथेच्छंति कल्याणान् परे पांवेदितुं गुणान् ॥ यथैपां ज्ञातुमिच्छंति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४७ ॥ अर्थसिद्धिं परामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् ॥ न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवा मृतं ॥ ४८ ॥ यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ॥ तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिं विरुतिश्च या ॥ ४९ ॥ यो धर्ममर्थकामं च यथा कालं निषेवते ॥ धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विंदति ॥ ५० ॥ सन्नियच्छतियो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ॥ सश्रियो भाजनं राजन् यश्चापत्सु न मुत्स्यति ॥ ५१ ॥ बलं पंचविधं नित्यं पुरुषाणां निबोधमे ॥ यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ५२ ॥ अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ॥ तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिणः ॥ ५३ ॥

परांजयः तेजः तद्धेतुभूतं शौर्यं सत्त्वधर्मज्ञानैश्वर्यरूपं उत्थानं उद्यमः व्यवसायः निश्चयः अदन्तिर्जीविकाया अज्ञावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ श्वेतोग्रहः धूमकेतुः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नीनशान्नाशं प्राप्नुयुः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ परे पां पांडवानां पापचेतसो दुयो धनाद्याः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आत्मा चित्तं पापात् इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवं रूपपात्सं कल्प्यात् कल्याणे भूमानदेव ल्लणि प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामाया विकृतिर्महदादिः आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानप्रसिद्धेः ॥ ४९ ॥ मोक्षानधिकारिणं प्रत्याह य इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अभिजातबलंकुलबलं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ औषधाद्योश्चिकित्सकाः न संति तैरचिकित्स्य इत्यर्थः अथर्वणावेदमंत्रा अपि किपुनर्भाषामंत्रादयः सुसिद्धाः अगदाः पारदादयः ॥ ५८ ॥ कुलपुत्रो
ज्ञातिः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कुलेजाताः पांडवाः ॥ ६२ ॥ शालाः महावृक्षाः पांडवान् आश्रित्य सपुत्रो वर्द्धस्वेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ त्वत्पुत्रान्निहत्य पांडवा अपि स्नेहान्नश्येयुरेवेति भावः ॥ ६४ ॥ इति श्री उ
द्योगपर्वे नलकंठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३७ ॥ ऊर्ध्वमिति आयति आगच्छति ॥ १ ॥ निर्णिज्य प्रक्षाल्य आत्मसंस्थां स्वस्थितिं प्रतिवेद्य निवेद्य ॥ २ ॥ यस्य कर्दयस्य भयात्

यत्त्वस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलं ॥ अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतं ॥ ५४ ॥ येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ॥ यद्दलानां बलं श्रेष्ठं तत्त्वज्ञात्बलमु
च्यते ॥ ५५ ॥ महते योपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ॥ तेन वैरं समासज्य दूरस्थो स्मीतिना श्वसेत् ॥ ५६ ॥ स्त्रीपुराजसुसर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु ॥ भोगेष्वायुपिवि
श्वासंकः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जंतोश्चिकित्सकाः संति न चोपधानि ॥ न होममंत्रानचमंगलानि नाथर्वणानाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५८ ॥
सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ॥ नावज्ञेयामनुष्येण सर्वेत्येते तितेजसः ॥ ५९ ॥ अग्निस्तेजो महद्भोके गृह्णति प्रुतिदारुषु ॥ न चोपयुंक्तेतदारुयावन्नोदीप्य
ते परैः ॥ ६० ॥ स एव खलु दारुभ्यो यदानिर्मथ्य दीप्यते ॥ तदारुचवनं चान्यन्निर्दहत्याश्रुतेजसा ॥ ६१ ॥ एवमेव कुलेजाताः पावकोपमतेजसः ॥ क्षमावंतानि
राकारः काष्ठे ग्निरिव शेरते ॥ ६२ ॥ लताधर्मात्वं सपुत्रः शालाः पांडुसुतामताः ॥ न लतावर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ६३ ॥ वनं राजंस्तवपुत्रो विक्रेयसिंहान्व
ने पांडवांस्तात विद्धि ॥ सिंहैर्विहीनं हिवनं विनश्येत्सिंहा विनश्येयुर्हर्कते वनेन ॥ ६४ ॥ इति श्री महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तत्रिंशोऽ
ध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ३७ ॥ विदुर उवाच ऊर्ध्वप्राणाल्युक्त्वा मंतियूनः स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ पीठं दत्त्वा साधवेऽ
भ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ॥ सुखं पृष्ठाप्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २ ॥ यस्योदकं मधुपर्कचगांचनमंत्रवित्प्रतिगृह्णाति गे
हे ॥ लोभाद्भयादथकार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जावितमाद्दुरार्याः ॥ ३ ॥ चिकित्सकः शल्यकर्ता विकीर्णीस्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहाच ॥ सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशंप्रियोप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४ ॥ अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं दधिक्षीरं मधुतैलं घृतं च ॥ तिलामांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगंधागुडाश्च ॥ ५ ॥

राज्यादिषु घनिकत्वप्रथाभयात् अदीयमानत्वादेव न प्रतिगृह्णाति तस्य जीवितं अनर्थं व्यर्थं ॥ ३ ॥ शल्यकर्त्ता कांडकन् अवकोर्णानष्टब्रह्मचर्यः नोदकार्ह उदकमात्रानहोपि अतिथिः भृशंप्रियः प्रियवज्जामात्रा
दिवदर्चनीय एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रुतिविक्रायकप्रसंगादन्यदप्यविक्रेयं यो विक्रीणाति सोपि मान्ध एवेति विवक्षयाऽविक्रेयाण्याह अविक्रेयमिति ॥ ५ ॥

दोषवानप्यतिथिः पूज्यः किमुतगुणवानितिवक्तुं तद्गुणानाह अरोषणइति गतसंधिविग्रहः स्नेहवैररहितः उदासीनवत्प्रागद्वेषादिराहित्यात् ॥ ६ ॥ चोद्यः विधेयः सावधानइत्यर्थः तापसोदरिद्रोप्यतिथिष्वप्रमत्तो भवेत्किंपुनर्भाग्यवानिति भावः ॥ ७ ॥ दीर्घोबाहू बुद्ध्यादूरस्थमप्यादानुंश्कृतइत्यर्थः हिंसतिहिनस्ति अतिथिभक्तादूरस्था अपिपांडवानहेलनीयाइति भावः ॥ ८ ॥ अविश्वस्ते जीमेन विश्वासः कार्यः ॥ ९ ॥ अनीर्षुरित्यादिसार्द्धं श्लोकत्रयस्य गुमदाराः पांडवाः तेषां स्त्रीश्रीतुल्याद्रौपदीसापित्रास्वयारक्षणोयैवातस्तदतिक्रमात्तत्र भयमस्तीति तात्पर्यं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रसंगात्प्रकृतेनुपयुक्तानपि धर्मानाह अ

अरोषणोयः समलोष्ठाश्मकांचनः प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ॥ निंदाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रियेत्यजन्नुदासीनवदेपभिक्षुकः ॥ ६ ॥ नीवारमूलेंगुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माग्निकार्येषु चोद्यः ॥ वनेवसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरंधरः पुण्यरुदेपतापसः ॥ ७ ॥ अपकृत्यबुद्धिमतादूरस्थास्मीतिनाश्वसेत् ॥ दीर्घोबुद्धिमतोवाहूयाभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥ न विश्वसेद विश्वस्तेऽ विश्वस्तेनाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्द्रव्यमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुंतति ॥ ९ ॥ अनीर्षुर्गुमदारश्च संविभागी प्रियंवदः ॥ श्लक्ष्णो मधुरवाकस्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीयामहाभागाः पुण्याश्च गृहदीपयः ॥ स्त्रियः श्रियां गृहस्योक्तास्तस्माद्द्रव्याविशेषतः ॥ ११ ॥ पितुरंतः पुरंदद्यान्मातुर्दद्यान्महानसं ॥ गोपुचात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृपिं व्रजेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैर्वाणिज्यचारंचपुत्रैः संवेत च द्विजान् ॥ अञ्जो ग्निर्व्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ १३ ॥ तेषां सर्वत्र गंतैजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ नित्यंसंतः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ क्षमावंतो निराकाराः काष्ठे ग्निरिव शोरेते ॥ यस्य मंत्रं न जानंति वात्याश्चाभ्यंतराश्चये ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ करिष्यन्नप्रभापेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणितथामंत्रो न भिद्यते ॥ गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वारहो गतः ॥ १७ ॥ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो भिधीयते ॥ नासुहृत्परमं मंत्रं भारताहंति वेदितुं ॥ १८ ॥ अपंडितो वापि सुहृत्पंडितो वाप्यनात्मवान् ॥ नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥ अमात्येत्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ॥ कृतानि सर्वकार्याणियस्य पारिषदाविदुः ॥ २० ॥ धर्मचार्ये च कामे च सराजाराजसत्तमः ॥ गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयं ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानि कार्याणियो मोहादनुतिष्ठति ॥ सतेषां विपरिभ्रंशाद्भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥

म्यइति एतेषांच यथालाभं प्रकृतोपयोगित्वमप्युक्तं अम्यइत्यादिनामैत्रेयादीनां ब्राह्मणानामवज्ञानकार्येति सूचितं ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वतश्चक्षुश्चारैः परमंत्रं जानन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ निःशलाकेतृगैरनावृते तत्रापिकश्चिन्तनीनश्चेन्मंत्रभेदः संभवेदिति भावः ॥ १८ ॥ अनात्मवान् च पलवाक् ॥ १९ ॥ पार्षदाः सभासदः कृतान्येव विदुः किमुतान्ये ॥ २० ॥ २१ ॥ अप्रशस्तानि निन्द्यानि विपरिभ्रंशात् विपरीतत्वेन भ्रंशात् ॥ २२ ॥

॥२३॥षाड्गुण्यंषण्णांसंधिविषह्यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणांसमूहःनश्रुतोयेनसः॥२४॥षाड्गुण्याभिज्ञत्वेनविदितआत्मास्वरूपंयस्यतस्य स्थानंयथास्थितत्वावस्था अनवज्ञातंसक्तंशीलमस्य॥२५॥नवे
क्षिणइतिपाठेनवमिवादरेणईक्षितुंशीलमस्य आत्मनैवप्रत्ययोज्ञानंयस्यस्वयमेवज्ञातकोशस्य ॥ २६ ॥ नाममात्रेणैवराजाभवेत् भोगांस्तुभृत्यैःसमानानेवभुंजीत ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
लोकस्यपर्यायःइहलोकपरलोकवत्त्वेनतद्विषयवृत्तांतंकर्मफलार्थानत्वस्वरूपंप्राज्ञोजानाति नतुबुद्ध्याधनंजाड्येनवादारिद्र्यलभ्यतेसर्वत्रव्यभिचारदर्शनादितिभावः॥३३॥अभिजातःकुलीनः॥३४॥३५॥

कर्मणांतुप्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहं ॥ तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमंतं ॥ २३ ॥ अनर्थात्ययथावेदान्नविप्रःश्राद्धमर्हति ॥ एवमश्रुतपाड्गुण्योनमंत्रं
श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥ स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्यपाड्गुण्यविदितात्मनः ॥ अनवज्ञातशीलस्यस्वाधीनापृथिवीनृप ॥ २५ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंरुत्वान्ववेक्षिणः ॥
आत्मप्रत्ययोकोशस्यवसुदैववसुंधरा ॥ २६ ॥ नाममात्रेणतुप्येतच्छत्रेणचमहीपतिः ॥ भृत्येभ्योविसृजेदर्थान्नैकःसर्वहरोभवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणंब्राह्मणोवेदभर्ता
वेदस्त्रियंतथा ॥ अमात्यंनृपतिर्वेदराजाराजानमेवच ॥ २८ ॥ नशत्रुर्वशमापन्नोमोक्तव्योवध्यतांगतः ॥ न्यग्भूत्वापर्युपासीतवध्यंहन्याद्वलेसति ॥ अहताद्धि
भयंतस्माज्जायतेनचिरादिव ॥ २९ ॥ दैवतेषुप्रयत्नेनराजसुब्राह्मणेषुच ॥ नियंतव्यःसदाक्रोधोदद्वालातुरेषुच ॥ ३० ॥ निरर्थकलहंप्राज्ञोवर्जयेन्मूढसेवि
तं ॥ कीर्तिचलभतेलोकेनचानर्थेनयुज्यते ॥ ३१ ॥ प्रसादोनिष्फलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः ॥ नतंभर्तारमिच्छंतिपदंपतिमिवस्त्रियः ॥ ३२ ॥ नबुद्धिर्धनला
भायनजाड्यमसमृद्धये ॥ लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः ॥ ३३ ॥ विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्चभारत ॥ धनाभिजातवृद्धांश्चनित्यंमूढोवमन्य
ते ॥ ३४ ॥ अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकं ॥ अनर्थाःक्षिप्रमायांतिवाग्दुष्टंक्रोधनंतथा ॥ ३५ ॥ अविंसंवादंनदानंसमयस्याव्यतिक्रमः ॥ आवर्त्तयंति
भूतानिसम्यक्प्रणिहिताचवाक् ॥ ३६ ॥ अविंसंवादकोदक्षःरुतज्ञोमतिमानृजुः ॥ अपिसंक्षीणकोशोपिलभतेपरिवारणं ॥ ३७ ॥ धृतिःशमोदमःशौचंका
रुण्यंवागनिष्ठुरा ॥ मित्राणांचानभिद्रोहःसप्तैताःसमिधःश्रियः ॥ ३८ ॥ असंविभागीदुष्टात्माकृतघ्नोनिरपत्रपः ॥ तादृङ्गनराधिपोलोकेवर्जनीयोनराधिप
॥ ३९ ॥ नचरात्रौसुखंशेतेससर्पइववेश्मनि ॥ यःकोपयतिनिर्दोषंसदोषोभ्यंतरंजनं ॥ ४० ॥ येषुदुष्टेषुदोषःस्याद्योगक्षेमस्यभारत ॥ सदाप्रसादंतेपादेवता
नामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥

अविंसंवादनंवचनाशून्यं समयस्यस्वपररुतमर्यादायाः आवर्त्तयंतिशत्रून्पिस्वीयान्कुर्वंति प्रणिहिताप्रयुक्ता ॥ ३६ ॥ परिवारणंपरिवारान्भृत्यमित्रादीन् ॥ ३७ ॥

समिधःउद्दीपकाः ॥ ३८ ॥ असंविभागीपोष्येभ्योऽदत्त्वास्वयंभुंजानः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ दुष्टेषुदूषितेषु वेतनाद्यतिक्रमात् ॥ ४१ ॥

समासक्ताः निहिताः संशयंगताः कदाचित्प्राप्याइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ येभृत्याः विशेषाआधिक्यानि तेषुहिप्रदर्शमानेषुपरस्परंस्वीयानामेवकलहप्रसंगान्मुख्यंप्रयोजनंनश्यतीतिजावः प्रसंगिनः प्रसंगः संघ
र्षस्तत्कारिणः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इत्युद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ अनीश्वरोयमिति जवाभवेऐश्वर्यानैश्वर्ये दिष्टस्यदैवस्य वदैवनतुमांडूषयेतिभावः धृतः

येर्थाः स्त्रीषुसमायुक्ताः प्रमत्तपतितेषुच ॥ येचानार्येसमासक्ताः सर्वेसंशयंगताः ॥ ४२ ॥ यत्रस्त्रीयत्रकितवोवालोयत्रानुशासिता ॥ अज्जंतितेवशाराजन्न
धामश्मप्लवाइव ॥ ४३ ॥ प्रयोजनेषुयेसक्तानविशेषेषुभारत ॥ तानहंपंडितान्मन्येविशेषाहिप्रसंगिनः ॥ ४४ ॥ यंप्रशंसंतिकितवायंप्रशंसंतिचारणाः ॥ यंप्र
शंसंतिवंधक्योनसजीवतिमानवः ॥ ४५ ॥ हित्वातान्परमेष्वासानूपांडवानमितौजसः ॥ आहितंभारतैश्वर्यत्वयादुर्योधनेमहत् ॥ ४६ ॥ तंद्रक्ष्यसिपरिभ्रष्टंस्मा
त्त्वमचिरादिव ॥ ऐश्वर्यमदसंमूढंवल्लोकत्रयादिव ॥ ४७ ॥ इतिश्रीम० उद्योग० प्रजागरप० विदुरवाक्येअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्रउवाच
अनीश्वरोयंपुरुषोभवाभवेसूत्रप्रोतादारुमयीवयांपा ॥ धात्रातुदिष्टस्यवशेरुतोयंतस्माद्दत्वंश्रवणेधृतोहं ॥ १ ॥ विदुरउवाच अप्राप्तकालंवचनंवृहस्पतिर
पिब्रुवन् ॥ लभतेबुद्ध्यवज्ञानमवमानंचभारत ॥ २ ॥ प्रियोभवतिदानेनप्रियवादेनचापरः ॥ मंत्रमूलबलेनान्यायः प्रियः प्रियएवसः ॥ ३ ॥ द्वेष्योनसाधुर्भवतिनमेधा
वीनपंडितः ॥ प्रियेशुभानिकार्याणिद्वेष्येपापानिचैवह ॥ ४ ॥ उक्तंमयाजातमात्रेपिराजन्दुर्योधनंत्यजपुत्रंत्वमेकं ॥ तस्यत्यागमत्पुत्रशतस्यवृद्धिरस्यात्यागात्पु
त्रशतस्यनशः ॥ ५ ॥ नवृद्धिर्वहुमंतव्यायावृद्धिः क्षयमावहेत् ॥ क्षयोपिवहुमंतव्योयः क्षयोवृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ नसक्षयामहाराजयः क्षयोवृद्धिमावहेत् ॥ क्ष
यः सत्विहमंतव्योयंलब्ध्वावहुनाशयेत् ॥ ७ ॥ समृद्धागुणतः केचिद्भवंतिधनतोपरे ॥ धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्रविवर्जय ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सर्वत्वमा
यतीयुक्तंभापसेप्राज्ञसंमतं ॥ नचोत्सहेसुतंत्यक्तुंयतोधर्मस्ततोजयः ॥ ९ ॥ विदुरउवाच अतीवगुणसंपन्नो नजातुविनयान्वितः ॥ सुसूक्ष्ममपिभूतानामु
पमर्दमुपेक्षते ॥ १० ॥ परापवादनिरताः परदुःखोदयेषुच ॥ परस्परविरोधेचयतंतसततोत्थिताः ॥ ११ ॥ सदोपदर्शनयेपांसंवासेसुमहद्भयं ॥ अर्थादानेमहान्दो
षः प्रदानेचमहद्भयं ॥ १२ ॥

धृतिमान् ॥ १ ॥ बुद्ध्यवज्ञानंअवज्ञातबुद्धित्वं ॥ २ ॥ मंत्रबलेनमूलबलेनचप्रियकृत्प्रियोभवति सचदानाद्यभावेपुनरप्रियोभवांतअहंतुनतथाऽतस्त्वयाप्रा
प्तकालेमदुक्तेऽनादरोनकर्तव्यइतिभावः ॥ ३ ॥ द्वेष्येइति योयस्यद्वेष्यस्तस्मिन्तदृष्ट्यासाधुत्वादिकंसदपिनास्ति प्रियत्वसदपिनदृष्ट्याऽस्तीतिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आयनीयुक्तंउदकेहितं
॥ ९ ॥ पुत्रंत्यक्तुमशक्तेनदुष्टाः शक्रुन्यादयोवात्याज्याइत्याशयेनाह अर्थावेति कुलविनाशो नोपेक्षणीयइतिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ सौहार्दंमैत्रीहेतौनिवर्तमानेसतिप्रीतिःफलनिर्वृत्तिःसुखंचप्रणश्यति सनीचोऽपवादाययततेक्षयेचयत्नमारभतेशांतिचनगच्छतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १४ ॥ १५ ॥ संगतंसंबंधं ॥ १६ ॥ निशम्यविचार्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शुभार्थिनाऐश्वर्यलिप्सुना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दिग्धहस्तंविषाक्तबाणहस्तं सश्रीमान्एनस्तस्यज्ञातेरवसादजंपापंविदति मृगवधजंपापं येवैभेदनशीलास्तुसकामानिस्त्रपाःशठाः ॥ येपापाइतिविख्याताःसंवासेपरिगर्हिताः ॥ १३ ॥ युक्ताश्वान्यैर्महादोषैर्येनरास्तान्निवर्जयेत् ॥ निवर्तमानेसौहार्दंप्रीतिर्नीचिप्रणश्यति ॥ १४ ॥ याचैवफलनिर्वृत्तिःसौहार्देचैवयत्सुखं ॥ यततेचापवादाययत्नमारभतेक्षये ॥ १५ ॥ अत्यप्यपकृतेमोहान्नशांतिमधिगच्छति ॥ तादृशैःसंगतनीचैर्नृशंसैररुतात्मभिः ॥ १६ ॥ निशम्यनिपुणंबुद्ध्याविद्वान्दूराद्विर्जयेत् ॥ योज्ञातिमनुगृह्णातिदरिद्रंदीनमातुरं ॥ १७ ॥ सपुत्रपशुभिर्दीदृश्रेयश्चानंत्यमश्रुते ॥ ज्ञातयोवर्द्धनीयास्तैर्यद्दृष्टंत्यात्मनःशुभं ॥ १८ ॥ कुलवृद्धिचराजेंद्रतस्मात्साधुसमाचर ॥ श्रेयसायोक्ष्यतेराजन्कुर्वाणोज्ञातिसत्क्रियां ॥ १९ ॥ विगुणाद्यपिसंरक्ष्याज्ञातयोभरतर्षभ ॥ किंपुनर्गुणवंतस्तेत्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥ प्रसादंकुरुवीराणांपांडवानांविशांपते ॥ दीयतांग्रामकाः केचित्तेषांवृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥ एवंलोकेयशःप्राप्तंभविष्यतिनराधिप ॥ वृद्धेनहित्वयाकार्यंपुत्राणांतातशासनं ॥ २२ ॥ मयाचापिहितंवाच्यंविद्धिमांत्वद्धितैषिणं ॥ ज्ञातिभिर्विग्रहस्तातनकर्तव्यःशुभार्थिना ॥ सुखानिसहभोज्यानिज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥ संभोजनंसंकथनंसंप्रीतिश्चपरस्परं ॥ ज्ञातिभिःसहकार्याणिनविरोधःकदाचन ॥ २४ ॥ ज्ञातयस्तारयंतीहज्ञातयोमज्जयंतिच ॥ सुवृत्तास्तारयंतीहदुर्वृत्तामज्जयंतिच ॥ २५ ॥ सुवृत्तोभवराजेंद्रपांडवान्प्रतिमानद ॥ अधर्षणीयःशत्रूणांतैर्वृतस्त्वंभविष्यसि ॥ २६ ॥ श्रीमंतंज्ञातिमासाद्योज्ञातिरवसीदति ॥ दिग्धहस्तंमृगइवसएनस्तस्यविंदति ॥ २७ ॥ पश्चादपिनरश्रेष्ठवतापोभविष्यति ॥ तान्वाहतान्सुतान्वापिश्रुत्वातदनुचिंतय ॥ २८ ॥ येनखड्गंसमारूढःपरितप्येतकर्मणा ॥ आदावेवनतत्कुर्यादध्रुवेजीवितेसति ॥ २९ ॥ नकश्चिन्नापनयतेपुमानन्यत्रभार्गवात् ॥ शेषसंप्रतिपत्तिस्तुबुद्धिमत्स्वेवतिष्ठति ॥ ३० ॥ दुर्योधनेनयद्येतत्पापंतेपुपुरारुतं ॥ त्वयातत्कुलवृद्धेनप्रत्यानेयंनरेश्वर ॥ ३१ ॥ तांस्त्वंपदेप्रतिष्ठाप्यलोकेविगतकल्मषः ॥ भविष्यसिनरश्रेष्ठपूजनीयोमनीषिणां ॥ ३२ ॥

लोकेआगंतुंलज्जमानइत्यर्थः ॥ २९ ॥ नकश्चिदिति भार्गवात्शुक्रादन्यत्रनीतिशास्त्रकर्तारंशुक्रंविहायअन्यःकश्चिदपिनअपनयतेइतिनअपितुसर्वोप्यपनयतेअनीतिकरोति अतःयत्अतीतंनअतीतमेव शेषस्यतत्कालोचितस्यअर्थस्यप्रतिपत्तिःविचारःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदेवाह दुर्योधनेनेति प्रत्यानेयंप्रतिकर्तव्यं ॥ ३१ ॥ प्रतीकारमेवाह तानिति प्रतिष्ठाप्यराज्यांशदानेनस्थिरीकृत्य ॥ ३२ ॥

धीराणां उपदेष्टृणां सुव्याहृतानिवचनानि अध्यवस्यति निश्चयं करोति उत्तमफलं कर्माभित्यर्थः ॥ ३३ ॥ सुकुशलैरप्युपयुक्तं उपदिष्टं तन्ज्ञानं असम्यगेव यतः उपलभ्यं ज्ञेयं तेन अविदितं ज्ञातं ज्ञातं वस्तुनानुष्ठितं मनुक्तं त्वयि निष्फलमेवेति भावः ॥ ३४ ॥ यस्य श्येनादेः फलं ब्रह्मवधादिपापोदयं पापहेतुः तत्फलं फलहेतुभूतं कर्म यो नारभते स वर्द्धते ॥ ३५ ॥ अविमृश्य अविचार्य पापमेवानुवर्त्तते स तं करोति ॥ ३६ ॥ पंकेन रके ॥ ३७ ॥ अर्थसंततिः अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिः तत्कामः मंसुरापानजंचित्तवैकृत्यं स्वमंनिद्रां अविज्ञानं परकीयगुणचारादेरज्ञानं आत्मसंभवं आकारं नेत्रवक्रविकारादिकं तावतैव परदूतामंत्रमुच्चयंति ॥ ३८ ॥ मंत्रभेदस्य द्वाराणि संवृणोति पिदधाति ॥ ३९ ॥ श्रुतं शास्त्रं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मत्यामननेन युक्तिभिरनुचितनेन जात्येति पाटे कुलीनत्वेन बुद्ध्यास्वानुभवेन संपाद्य कार्ययोग्यतां निश्चित्य ॥ ४२ ॥

सुव्याहृतानि धीराणां फलतः परिचित्य यः ॥ अध्यवस्यतिकार्येषु चिरं यशसितिष्ठति ॥ ३३ ॥ असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ॥ उपलभ्यं चाविदितं विदितं चाननुष्ठितं ॥ ३४ ॥ पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्द्धते ॥ ३५ ॥ यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्त्तते ॥ ३६ ॥ अगाधपंकेदुर्मथाविपमेविनिपात्यते ॥ मंत्रभेदस्य पट्टप्राज्ञो द्वाराणीमानिलक्षयेत् ॥ ३७ ॥ अर्थसंततिकामश्चरक्षेदेतानि नित्यशः ॥ मंसुप्रमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवं ॥ ३८ ॥ दुष्टमात्येषु विश्रंभं दूताच्चाकुशलादपि ॥ द्वाराण्येतानि योज्ञात्वा संवृणोति सदा नृप ॥ ३९ ॥ त्रिवर्गाचरणे युक्तः स शत्रून् धितिष्ठति ॥ न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धो ननु पसेव्यवा ॥ ४० ॥ धर्माथौ वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ ननु समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ॥ ४१ ॥ अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं हुतमनघ्निकं ॥ मत्यापरीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ॥ ४२ ॥ श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥ अकीर्तिं विनयो हंति हंत्यनर्थं पराक्रमः ॥ ४३ ॥ हंति नित्यं क्षमां क्रोधमाचारो हंत्यलक्षणं ॥ परिच्छदेन क्षेत्रेण वेदमना परिचर्यया ॥ ४४ ॥ परीक्षेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ॥ उपास्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ॥ ४५ ॥ अपिनिर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किंपुनः ॥ प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनं ॥ ४६ ॥ मित्रवंतं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ॥ दुष्कुलीनः कुलीनो वामर्यादां यो न लंघयेत् ॥ ४७ ॥ धर्मापेक्षी मृदुर्होमान् सकुलीनशताद्वरः ॥ ययोश्चित्तेन वाचित्तं निभृतं निभृतेन वा ॥ ४८ ॥ समेति प्रज्ञया प्रज्ञानयोर्मैत्रीं न जीर्यति ॥ दुर्बुद्धि मरुतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिब ॥ ४९ ॥ विवर्जयेत् मेधावी तस्मिन्मैत्रीं प्रणश्यति ॥ अवलिभेषु भूर्खेपुरौद्रसाहसिकेषु च ॥ ५० ॥

श्रुत्वा परतः दृष्ट्वा स्वयं आकृत्या ज्ञात्वा विज्ञाय पुनः पुनर्विशेषेण ज्ञात्वा

प्राज्ञतां ॥ ४३ ॥ परिच्छदः भोग्यवस्तुसामग्री क्षेत्रेण जन्मस्थानेन कुग्रामवासिषु प्रायेण विवेकाभावात् परिचर्यया आचारेण ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वैद्यं विद्यावंतं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ चित्तज्ञानमात्रं निभृतं गूढाचारप्रवृत्तं मंत्रयंत्रादि प्रज्ञाविशेषतोर्यो न्ययनक्षमता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ रौद्राः क्रोपनाः साहसिकाः अविमृश्यकारिणस्तेषु ॥ ५० ॥

॥५१॥ इंद्रियाणां उत्सर्गो विषयेषु वृत्तिः अनुत्सर्गो विषयेभ्यो निवृत्तिः सामृत्युतुल्यादुरनुष्ठेयेत्यर्थः ॥५२॥५३॥ आयुष्याणि आयुःकराणि अपनीतं अन्यायेन नाशितं ॥५४॥ आयुष्यां आगामिनिकाले दुःखस्य प्रतीकारज्ञः तदा त्वेव वर्तमाने दृढनिश्चयः भोगं विना प्राप्तस्य दुःखस्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा तत्संबन्धेऽपि नोत्तपति ॥ ५५॥ ५६ ॥ मंगलानां दधिदूर्वागवादीनां आलंभनं स्पर्शः योगः सहायसंपन्नं उन्धानं उद्यमः

तथैवापेतधर्मे पुनर्मैत्रीमाचरेद्दुःखः ॥ कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकं ॥ ५१ ॥ जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागिचेप्यते ॥ इंद्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना पिविशिष्यते ॥ ५२ ॥ अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयैद्वैतानपि ॥ मार्दवं सर्वभूतानामनसूयाक्षमाधृतिः ॥ ५३ ॥ आयुष्याणिवुधाः प्रादुर्भिन्नाणां चाविमानना ॥ अपनीतं सुनीतेन यो र्थं प्रत्यानिनीपते ॥ ५४ ॥ मतिमास्थाय सुदृढांतदकापुरुषव्रतं ॥ आयुष्यां प्रतिकारज्ञस्तदा त्वेदृढनिश्चयः ॥ ५५ ॥ अतीते कार्यशेषज्ञो नरो र्थेन प्रहीयते ॥ कर्मणामनसा वाचा यदभीक्ष्णं निपेवते ॥ ५६ ॥ तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ मंगलालंभनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं ॥ ५७ ॥ भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनं ॥ अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ॥ ५८ ॥ महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानंत्यमश्नुते ॥ नातः श्रीमत्तरं किंचिदन्यत्पथ्यतमं मतं ॥ ५९ ॥ प्रभविष्णोर्यद्भ्राता तक्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणात् ॥ अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमाहिता ॥ ६० ॥ यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ कामंतदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ६१ ॥ दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ॥ न श्रीर्वसत्यदातिषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ६२ ॥ आर्जवेन न रंयुक्तमार्जवात्सव्यपत्रपं ॥ अशक्तं मन्यमानास्तु धर्पयंतिकुबुद्धयः ॥ ६३ ॥ अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतं ॥ प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रांभयान्नोपसर्पति ॥ ६४ ॥ न चातिगुणवत्स्वेपानात्यंतं निर्गुणेषु च ॥ नैपागुणान्कामयते नैर्गुणान्नानुरज्यते ॥ ६५ ॥ उन्मत्तांगौरिवांधाश्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते ॥ अग्निहोत्रफलावेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतं ॥ ६६ ॥ रतिपुत्रफलानारीदत्तभुक्तफलंधनं ॥ अधर्मोपाजितैरर्थैर्यः करेत्यौर्ध्वदेहिकं ॥ ६७ ॥ न स तस्य फलं प्रेत्यभुंक्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ कांतारे वनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ॥ ६८ ॥ उद्यतपुत्रशस्त्रेषु नास्ति सत्ववतां भयं ॥ उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ॥ ६९ ॥ समीक्ष्य च समारंभो विद्धि मूलं भवस्य तु ॥ तपो वलं तापसानां ब्रह्मब्रह्मविदां वलं ॥ ७० ॥

स्यो नशक्तः नाप्यशक्तस्तस्येत्यर्थः सर्वेषां क्षमाश्रेयस्करीत्यर्थः ॥ ६० ॥ मूढव्रतं आहारादौ अतिनिर्वंधं ॥ ६१ ॥ अदातेषु लिप्साहीनेषु ॥ ६२ ॥ सव्यपत्रपंसलज्जं ॥ ६३ ॥ अत्यार्यं अत्यंतमकुटिलं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ और्ध्वदेहिकं परलोकसाधनं यज्ञदानादि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ संयमः इंद्रियाणां निग्रहः ॥ ६९ ॥ भवस्य ऐश्वर्यस्य ॥ ७० ॥

॥७१॥ ब्राह्मणकाम्यानां स्यात्संज्ञातदाज्ञयेत्यर्थः संदध्यात्कुर्यात् ॥७२॥ अन्योऽधर्मः कामात्इच्छया साधुनाकर्मणा ॥७३॥ स्त्रीधूर्तकेस्त्रियांधूर्तेचेत्येकवद्भावः ॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥ वाक्शाल्यं दुर्
चनं अनायासः अनभ्यास एव मलयेषां ॥७९॥ बाल्हीकाः पंचानांसिधुषष्ठानां नदीनां यत्र संगमः बाल्हीकानामतेदेशाः विप्रवासः प्रवासः ॥८०॥८१॥ स्वप्नेन शयनेन ॥८२॥८३॥८४॥८५॥ यदि ते स्त्रेषु पुत्रेषु पां

हिंसाबलमसाधूनां क्षमगुणवतांबलं ॥ अष्टौतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलंपयः ॥ ७१ ॥ हविर्ब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधं ॥ नतत्परस्य संदध्यात्प्रतिकू
लं यदात्मनः ॥७२॥ संग्रहेणैषधर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ॥७३॥ जयेत्कदर्यदानेन जयेत्सत्येन चानृतं ॥ स्त्रीधूर्तकेऽ
लसेभीरौ चंडे पुरुषमानिनि ॥ ७४ ॥ चौरैरुक्तघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ॥ ७५ ॥ चत्वारिसंप्रवर्धते कीर्तिरायु
र्यशो बलं ॥ अतिक्लेशेन यैर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा ॥ ७६ ॥ अरेर्वाप्रणिपातेन मास्मतेषु मनःकृथाः ॥ अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजं ॥ ७७ ॥ नि
राहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकं ॥ अध्वाजरादेहवतां पर्वतानां जलं जरा ॥ ७८ ॥ असंभोगो जरास्त्रीणां वाक्शाल्यं मनसो जरा ॥ अनायासमलावेदा ब्रा
ह्मणस्याव्रतं मलं ॥ ७९ ॥ मलं पृथिव्यावाह्नीकाः पुरुषस्यानृतं मलं ॥ कौतूहलमलासाध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ८० ॥ सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ॥
ज्ञेयं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं मलं ॥ ८१ ॥ न स्वप्नेन जयेन्निद्रानं कामेन जयेत्स्त्रियः ॥ नैधनेन जयेदग्निं पानेन सुरां जयेत् ॥ ८२ ॥ यस्य दानजितं मित्रं शत्रु
वोयुधिर्निर्जिताः ॥ अन्नपानजितादाराः सफलं तस्य जीवितं ॥ ८३ ॥ सहस्रिणोऽपि जीवंति जीवंति शतितस्तथा ॥ धृतराष्ट्रविमुंचेच्छानं कथंचिन्न जीव्यते ॥ ८४ ॥
यत्पृथिव्यां ब्राह्मिण्यं हि रण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्नमुत्थति ॥ ८५ ॥ राजन्भूयो ब्रवींमि त्वांपुत्रेषु सममाचर ॥ समतायदिते राजन्स्वेषु पां
दुसुतेषु वा ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७९ ॥ विदुर उवाच यो भ्यर्चितः
सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ॥ क्षिप्रं यशस्तं समुपैति संतमलं प्रसन्ना हि सुखाय संतः ॥ १ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः संत्यजत्यनपाकृष्ट एव ॥
सुखं सुदुःखान्यवमुच्यते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २ ॥ अनृते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनं ॥ गुरोश्चालीकनिर्बंधः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥

इवेषु च समतास्ति तर्हि सर्वेषु सममेवाचर यथा भागं रोज्यं तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ इति उद्योगपर्वणे नैलकंठीये भारतभाष्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७९ ॥ यो भ्यर्चित इति असज्जमानः अभिमानशून्यः
शक्तिमहापयित्वा अनतिक्रम्य यथाशक्तीत्यर्थः संतंसाधुं उपैति लभते यतः प्रसन्नाः संतः साधवः सुखाय अलं सुखं दानुं पर्याप्ताः ॥ १ ॥ अनपाकृष्टः परैरपकर्षं अप्रापितोऽपि ॥ २ ॥ समुत्कर्षः अनृतेन जय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एकपदं सर्वात्मना ॥ ४ ॥ स्वध्याता औद्धत्यं अजिमानः दर्पः तद्वत्त्वं अत्यागित्वं लुब्धता मदमोहौ एकीकृत्य सम ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आकर्षः विषादीनां ॥ ९ ॥ अजेन सहितः उक्षा अजोक्षा औहुं वरंताम मयं पात्रजातं उदुंबरं स्मृतां भेदति विश्वः विपं लोहमिति सर्वज्ञः स्वर्गनाभः शालग्रामः दक्षिणावर्तः शंख इति नारायणः ॥ १० ॥ धन्यानि मंगलावहानि ॥ ११ ॥ सर्वपरं सर्वेभ्यः पुण्यहेतुभ्यः परं उक्तं महाविशिष्टं महेन उत्सवेन अविशिष्टं समानं मांगलिकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्य जीवत्वस्य हेतुरविद्या अनित्यं सुखदुःखे अविद्यां च नित्ये धर्मनिर्वये आत्मनि च प्रतिनिष्ठस्य निष्ठां कुरु संतुप्य संतोषं प्राप्नुहि तोषः पर उक्तं

असूयैकपदं सृत्पुरतिवादः श्रियो वधः ॥ अशुश्रूपात्पराश्लाघाविद्यायाः शत्रवश्चयः ॥ १ ॥ आलस्यं मदमोहौ च चापलंगोप्तिरेव च ॥ स्वध्याता चाभिमानित्वं तथा त्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥ एते वै समदोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः ॥ सुखार्थिनः कुतो विद्यानास्ति विद्यार्थिनः सुखं ॥ ६ ॥ सुखार्थी वात्यजं द्विधा विद्यार्थी वात्यजे सुखं ॥ नाग्निरुत्प्यतिकाष्ठानां नापगानां महोदधिः ॥ नांतकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ७ ॥ आशाघृतिं हंति मृद्धिमंतकः क्रोधः श्रियं हंति यशः कदर्यता ॥ अपालं हंति पशुं श्वराजन्नकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हंति राष्ट्रं ॥ ८ ॥ अजाश्रकां स्यं रजतं च नित्यं मध्याकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ॥ वृद्धां ज्ञातिरवसन्नः कुलीन एतानि ते संतु गृहे सदैव ॥ ९ ॥ अजोक्षा च दं वीणा आदर्शो मधुसर्पिणी ॥ विपमौ दुंदरं शंखः स्वर्गनाभो थरोचना ॥ १० ॥ गृहे स्यापयितव्यानि धन्यानि मनुरत्र वीत् ॥ देवब्राह्मणपूजार्थं मतिथीनां च भारत ॥ ११ ॥ इदं च त्वां सर्वपरं त्रवीमि पुण्यं पदं तात महाविशिष्टं ॥ न जातुकामान्न भयान्न लोभाद्धर्मजत्या जीवितस्यापि हेतोः ॥ १२ ॥ नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ त्यक्त्वाऽनित्यं प्रतिनिष्ठस्य नित्ये संतुप्य त्वं तोषं परं हिलाभः ॥ १३ ॥ महाबलान्पश्यमानुभावान् प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णां ॥ राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गतान् नरेन्द्रान् वशं तं कस्य ॥ १४ ॥ मृतं पुत्रं दुःखं पुष्टं मनुष्या उद्विष्य राजन् स्वगृहान्निर्हरंति ॥ तं मुक्तकेशाः करुणं रुदंति चिन्ता मध्ये काष्ठमिव क्षिपंति ॥ १५ ॥ अन्याधनं प्रेतगतस्य भुंक्तवयां सिचाग्निश्च शरीरधातून् ॥ द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६ ॥ उत्सृज्य विनिवर्तते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ॥ अपुष्पान् फलान् वृक्षान् यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥ अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतं ॥ तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्ममं चिनुयाच्छनैः ॥ १८ ॥ अस्माल्लोकादूर्ध्वममुप्यचार्यो महत्तमस्ति ष्टित्यंधकारं ॥ तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां बुद्ध्यस्वमात्वांप्रलभेतराजन् ॥ १९ ॥

टः यस्मिन्लाभे ॥ १३ ॥ १४ ॥ गृहान् निर्हरंति दूरीकुर्वंति ॥ १५ ॥ १६ ॥ उत्सृज्य मृतस्य देहं त्यक्त्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्माल्लोकादूर्ध्वं स्वर्गं अमुप्यभमुष्मात्स्वर्गान् चान् अस्माच्च अघः पाताले महत्तमः तमोगुणप्रधानैः पुरुषैः प्राप्यं स्थानं अंधकारं अप्रकाशं तत् अंधं तमः अंधतामिस्त्रारव्यं नरकं बुद्ध्यस्य मात्वां रागांधं प्रलभे तस्य शोत् ॥ १९ ॥

प्रतिपत्तुं ज्ञातुं शक्यसि चेदिति संबंधः ॥ २० ॥ आत्मा जीवो नदी पुण्यं धर्म एव तीर्थं यस्यां सत्यं ब्रह्म तस्माद्दुदयो यस्याः तस्यां स्नातः निष्णातः प्रत्यग्रूपे मग्न इत्यर्थः पूयते शुध्यति कः पुण्यकर्मा पुण्यमपि किं नित्यमलो भएव वैसग्यान्परं पुण्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ नदी संसार नदी जन्मदुर्गाणि संतर मोक्षार्थं यतस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ धृत्येति कामं अशनायां च धैर्येण जित्वा शिशोदरं दोषात् रक्षेत् सम्यग्दृष्ट्वा वस्तूनामादाने न दृष्टपूते स्थले पदन्यासेन च पाणिपादं च क्षुपा रक्षेत् चक्षुःश्रोत्रे च मनसैव पररुयादिभ्यः कुशब्देभ्यश्च व्यावर्त्तने न रक्षेत् मनोवाचं च कर्मणा संयमने न रक्षेत् ॥ २४ ॥ नित्योदकी नित्यं यथा कालं स्नानाचमनपरः ॥ २५ ॥

इदं वचः शक्यसि चेद्यथा वन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तु मेव ॥ यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न त्रामुत्र न चेहतेऽस्ति ॥ २० ॥ आत्मानदी भारतपुण्यतीर्थं सित्योदया धृति कूलादयोर्मिः ॥ तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यात्मा नित्यमलो भएव ॥ २१ ॥ कामक्रोधग्राहवतीं पंचेंद्रियजलानदीं ॥ नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २२ ॥ प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वयं भुंविद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धं ॥ कार्याकार्यं पूजयित्वा प्रसाद्यः संपृच्छेन्न समुत्थेत्कदाचित् ॥ २३ ॥ धृत्या शिशोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रे च मनसामनोवाचं च कर्मणा ॥ २४ ॥ नित्योदकी नित्यं यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी पतितां न्नवर्जी ॥ सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन्न ब्राह्मणश्च वने ब्रह्मलोकात् ॥ २५ ॥ अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्वायज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ॥ गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतांतरात्माहतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २६ ॥ वैश्याधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्चिंतांश्च ॥ त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुंक्ते ॥ २७ ॥ ब्रह्मक्षत्रवैश्वर्ण्यं च शूद्रः क्रमेणैतान् दयायतः पूजयानः ॥ तुष्टेष्वेतेष्वप्यथोदग्धपापस्य क्वादेहं स्वर्गसुखानि भुंक्ते ॥ २८ ॥ चातुर्वर्ण्यस्यै पधर्मस्तवाक्कोहेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध ॥ क्षात्राद्धर्माद्धीयते पांडुपुत्रस्तं त्वं राजन राजधर्मे नियुंक्ष्व ॥ २९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ॥ ममापि च मतिः सौम्य भवत्येवं यथा त्वमां ॥ ३० ॥ सातु बुद्धिः कृताप्येवं पांडवात्प्रति मे सदा ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ॥ ३१ ॥ नदिपृथग्भ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् ॥ दिपृथग्भ्योऽप्येव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकं ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्र० प० विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तमिदं प्रजागरपर्व ॥ ४१ ॥

परिसंस्तीर्याग्नीं परिस्तरणैः ऐतनाग्निहोत्रमुपलक्ष्यतीति नारायणः परिसंस्तीर्य वितत्यस्वेस्वे स्थाने आधायेत्यर्थः ततो यज्ञैरिष्टा शस्त्रपूतः अंतरात्मा चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थं मृत इत्यर्थः संग्रामेहतो वा क्षत्रियः ॥ २६ ॥ अधीत्य वेदं शास्त्रमिति शेषः त्रेता अग्नित्रयं तस्याः पूतं धूमं आघ्राय पुण्यं पावनं प्रेत्य मृत्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ क्षात्रात् धर्मात्पृथिवीपालनरूपात्पूतं राज्यादिति यावत् राजधर्मे राज्ये ॥ २९ ॥ मां अनुशाससि अनुशासिसि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥

एवंब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणीभूतासाधनसंपत्तिःसम्यगुपपादिना तत्रकचित्कचित्संगतयतोयतोनिवर्ततइत्यादिनासंक्षेपेणब्रह्मविद्यासूचितातांविस्तरेणश्रोतुकामोधृतराष्ट्रउवाच अनुक्तमिति नेत्वया ॥१॥
 मृत्युःजन्ममरणप्रवाहात्मकःसंसारः ॥२॥ तेतुभ्यं गुह्यान्गोप्यान्योगकलादीन् प्रकाशांशमादीन् हृदयसंश्रयान्धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥३॥ वर्णाश्रमक्रममुल्लंघ्यब्रह्मविद्यानोपदिशेदित्याख्यायिकामुखेनाह किं
 त्वमित्यादिना ॥ सनातनापरनामासनत्सुजातः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विधिदृष्टेनशास्त्रादवगतेनकर्मणामधुपर्कादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ विद्याप्राप्तिफलमाह यंश्रुत्वेति ॥ ११ ॥ विषहेरन्बाधरन् अमर्षः
 असहिष्णुता उद्भवउक्तैश्वर्यं क्षयोदयोतयोर्हेतुभूतपापपुण्येच ॥ १२ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभा०एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥५॥ उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयेभाष्यकारादिभि
 अथसनत्सुजातपर्व धृतराष्ट्रउवाच अनुक्तंयंदिनेकिंचिद्वाचाविदुरविद्यते ॥ तन्मश्रुपतांब्रह्मविचित्राणिहिभाषसे ॥ १ ॥ विदुरउवाच धृतराष्ट्र
 कुमारोवैयःपुराणःसनातनः ॥ सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारत ॥ २ ॥ सनेगुह्यान्प्रकाशांशमवान्हृदयसंश्रयान् ॥ प्रवक्ष्यतिमहाराजसर्वबुद्धिमतां
 वरः ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच किंत्वंनवेदतद्भूयोयन्मंत्र्यास्सनातनः ॥ त्वमेवविदुरब्रह्मिप्रज्ञाशेपोस्तिचेत्तव ॥ ४ ॥ विदुरउवाच शूद्रयोनावहंजातो
 नातो न्यद्वक्तुमुत्सहे ॥ कुमारस्यतुयाबुद्धिर्वेदतांशाश्वतीमहं ॥ ५ ॥ ब्राह्मींहियोनिमापन्नःसुगुह्यमपियोवेदत् ॥ नतेनगर्ह्योदिवानांतस्मादेतद्वर्षामिते ॥ ६ ॥
 धृतराष्ट्रउवाच ब्रवीहि विदुरत्वंमेपुराणंतं सनातनं ॥ कथमेतेनदेहेनस्यादिहैवसमागमः ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच चित्तयामासविदुरस्तद्विपिंशंसित
 व्रतं ॥ सचतच्चिंतितंज्ञात्वादर्शयामासभारत ॥ ८ ॥ सचैनंप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ सुखोपविष्टंविश्रान्तमथैनंविदुरोब्रवीत् ॥ ९ ॥ भगवन्संशयःकश्चि
 द्धृतराष्ट्रस्यमानसः ॥ योनशक्योमयावक्तुंत्वमस्मैवक्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यंश्रुत्वाऽयंमनुष्येन्द्रःसर्वदुःखातिगोभवेत् ॥ लाभालाभौप्रियदृष्यौयथैनंनजरान्तकौ ॥
 ॥ ११ ॥ विषहेरन्भयामर्षोक्षुत्पिपासेमदाद्भवौ ॥ अरतिश्चैवतंद्रीचकामक्रोधोक्षयोदयो ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयपर्वणिविदुर
 रुतसनत्सुजातप्रार्थनेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥५॥ वैशंपायनउवाच ततोराजाधृतराष्ट्रोमनीषीसंपूज्यवाक्यंविदुरेरितंतत् ॥ सनत्सुजातं
 रहितेमहात्मापप्रच्छबुद्धिपरमांबुभूपन् ॥ १ ॥

व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषुचस्थितान्पाठान्श्लोकांश्रुगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्यव्याख्यायने ततोराजेति मनीषीशास्त्रसंस्कृतमनी
 षावान् रहितेएकान्ते परमांबुद्धिपरविद्यांअथपराययातदक्षरमधिगम्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धां पप्रच्छ एतेनविषयोदर्शितः प्रयोजनंदर्शयति महात्माबुभूषन्निति परंब्रह्मभविनुमिच्छन् ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिब्रह्मज्ञान
 स्यब्रह्मभावफलकत्वश्रवणात् विदुरेरितंवाक्यं सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारतेतिमृत्युशब्दितस्यबंधस्याभावंश्रुत्वाप्रतिपूज्यासंगत्वात्कपटवतोपिममपापान्भयंनस्तीतिसंतोषंप्राप्य तेनज्ञानस्यसर्वक
 र्मान्मूलनहेतुत्वंदर्शितं यथोक्तं हत्वापिसइमांल्लोकान्हंतिनिबध्यतइति ॥ १ ॥

प्रथमेवाह सनत्सुजातेति मृत्युरितिध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिसाहचर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपोबंधउच्यते सनास्तीतितवप्रकर्षेणवादंपूर्वोक्तंविदुरादीनांमुखात्शृणोमि हेसनत्सुजातसनत्सर्वदासुष्ठुजातंजन्मयस्यनि
त्यकुमारत्वेनजरामरणविवर्जितेत्यर्थः श्रुतिश्चैतदाह ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थनेति नुतथाअमृत्यवेमृत्योरभावाय एकशतंवर्षाणिमघवान्प्रजापतौब्रह्मचर्यमुवा
सेतिबंधनित्यर्थोयत्नश्चश्रूयते नह्यसतो नित्यनिवृत्तस्यनिवृत्त्यर्थयत्नोयुज्यते तदनयोःपक्षयोःकतरत्मतंसत्यंतद्वहीतिशेषः ॥ २ ॥ यत्कर्मणाब्रह्मचर्येणमृत्युर्नास्तीतितेनसत्यस्यबंधस्यसाधनेननाशइति
अपृच्छःपृष्टवानसि यच्चापरंमृत्युःस्वरूपतएवनास्तीत्यपृच्छः एतत्तयोःपक्षयोःपरस्परविरुद्धत्वंमाविशंकिथाःमामंस्थाः अमृत्युःकर्मणाकेचिदितिपाठेकर्मसाध्यंअमृतत्वंउतज्ञानसाध्यमितिपक्षद्वयोपन्दा
सः तयोश्चक्रमसमुच्चयपक्षाश्रयेणविरोधभावंमन्वानोमाविशंकिथाइतिब्रवीतीत्यर्थः ॥३॥ अविरोधमेवाह उभेइति एतस्यएकस्यैवपुंसोऽवस्थाभेदेनउभेअपिसत्येएव हेक्षत्रियविद्धि अविद्यावस्थायांबंधः
सत्यःकर्मनाशश्च विद्यावतानुरज्जूरगवत्कालत्रयेपिनास्ति मोहाद्भासमानस्यनुज्ञानमात्रेणनिवृत्तिर्भवतीतिभावः आद्यप्रवृत्तेइतिपाठेउभेअपिमतेअनादिनीनित्येइत्यर्थः सिद्धांतमाह मोहादिति निर्मोहानां
तुनास्येवमृत्युरित्यर्थः मोहंविदुषोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवेक्षणंप्रमादः मूलाज्ञानमितियावत् तदेवमृत्युः मृत्युर्वेतमइतिश्रुतेः अप्रमादंअवाहिततांसम्यगवेक्षणंज्ञानमितियावत् ज्ञानंसम्यगवेक्षणमितिस्य
धृतराष्ट्रउवाच सनत्सुजातयदिदंशृणोमिनमृत्युरस्तीतितवप्रवादं ॥ देवासुराद्याचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवेतत्कतरन्नुसत्यं ॥ २ ॥ सनत्सुजातउवाच अपृ
च्छःकर्मणायच्चमृत्युर्नास्तीतिचापरं ॥ शृणुमेवुवताराजन्यथैतन्माविशंकिथाः ॥ ३ ॥ उभेसत्येक्षत्रियैतस्यविद्धिमोहान्मृत्युःसमतोयंकवीनां ॥ प्रमादंवैमृत्यु
महंब्रवीमितथाऽप्रमादममृतत्वंब्रवीमि ॥ ४ ॥ प्रमादाद्वैअसुराःपराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूताभवन्ति ॥ नैवमृत्युर्व्याघ्रइवात्तिजंतून्नत्यस्यरूपमुपलभ्यतेहि ॥ ५ ॥
यमंत्वेकेमृत्युमतोन्यमाद्दुरात्मावसन्नममृतत्वंब्रह्मचर्यं ॥ पितृलोकेराज्यमनुशांस्तिदेवःशिवःशिवानामशिवांऽशिवानां ॥ ६ ॥

तेः अमृतत्वंअमृतत्वहेतुः ॥ ४ ॥ प्रमादात्अज्ञानात् अमुराःअमुपुरममाणाःकामक्रोधाद्यामुरवृत्तिभिराक्रांताः पराभवन्मृत्युवशाअभूवन् तथाअप्रमादात्ज्ञानात् ब्रह्मभूताःपूर्वब्रह्मैवसंतःअविद्ययाऽब्रह्मत्व
मात्मनोमन्यमानाःविद्ययापुनर्ब्रह्मैवभवन्ति ब्रह्मैवसन्नब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः मुगश्चेतिपाठेमुराःशमदमादिमंतःब्रह्मभूताःब्रह्मजावंगताइत्यर्थः मृत्युरज्ञानंजंतून्अत्तिसंसारसंकटेपातयतिनतुव्याघ्रइवदृश्यते कार्यमे
वास्यदृश्यतेनस्यरूपमित्यर्थः हियतःअस्यरूपंनिरीक्ष्यमाणमपिन उपलभ्यते नहिरज्जूरगोपादानमज्ञानंउरगवद्द्रुंशक्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुयदिमृत्योःरूपंनोपलभ्यतेतर्हितत्सत्त्वेकिंप्रमाणमतआह यममिति
अतःअज्ञानाख्यान्मृत्योरन्यंयमसंज्ञंएकेमृदाःमृत्युमाहुः अथसत्यवतःकायात्पाशवत्बंधवशंगतं अंगुष्ठमात्रंपुरुषंनिश्चकर्षयमोवलादिति अस्यव्यतिरेकमुखेनआत्मनिकल्पितत्वमाह आत्मावसन्नमिति आ
त्मनिप्रतीच्येर्वावसन्नंलानं तेनरज्जूरगादिवन्यमादिकमपिआत्मनिकल्पितमेवेत्यर्थः आत्मावासमितिपाठेआत्माश्रयमित्यर्थः यमप्रशमोपायमाहामृतमिति ब्रह्मचर्यंब्रह्मणिचर्याआत्मानुसंधानंनिरस्ताखिल
कल्पनाज्जालं अमृतंमोक्षहेतुः योगिनांयमभयंनास्तीत्यर्थः नतस्परोगोनजरानमृत्युरितिश्रुतेः ननुकल्पितस्ययमस्यमृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वंनयुक्तमतआह पितृलोकइति यादृशोयक्षस्तादृशोवलि
रितिन्यायेनआत्मनिकल्पितगरुडभावस्यविपनिवत्तकत्ववत्तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमस्तीतिभावः अत्रयुक्तिमाह शिवइति शीतोष्णादिवदेकस्मिन्सत्यस्यविरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात्तस्मिन्नेवशिवत्वाशिव
त्वेरज्वांसर्पदंडादिवत्कल्पितेइत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्येति अस्ययमस्य आदेशादाज्ञातः क्रोधादिरूपमृत्युर्मरणहेतुर्निःसरति उद्भवति अत्रयथाऽज्ञानाभिमानिनी देवतायमः एवं क्रोधाद्यभिमानिन्योपि देवताः यमस्य दासभूताः संतीत्यधिदेवमर्थः अव्यात्मन्तु अज्ञानादेवक्रोधादय उद्भवति ततो भ्रियत इत्यर्थः ननु यथात्मावासमज्ञानं तर्हितन् आत्मनः पृथक् सिद्धमपृथक् सिद्धं वा अंत्ये मुक्तानामपि पुनर्वंधापत्तिः आयेसां ख्यप्रकृतिवत्तदनाशापत्तिरित्याशंक्यमृत्युं विरिणष्टि नराणां अहंगतेनैव विमार्गान् चरन्ति जीवानां यो हंकारस्तेन सह गतं गमनं अहंकारसाहित्येन विमार्गान् अनात्मगान् मार्गान् चरन् विषयान्मुं जान इत्यर्थः मुक्तौ अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् ननु शुद्धात्मानः सकाशादज्ञानं पुनरुदेति नापि पृथगवतिष्ठति भावः ननु मुपुत्रावहंकारलयोपि दृश्यत इत्यन आह नचेति तदानीमपि मूढस्याहमर्थस्य सत्त्वान्न कश्चित् ज्ञानं विना आत्मयोगं उपैति स्वरूपं प्रामोतीत्यर्थः अतोऽहंकारनाशात्प्राक् आत्मनः क्रोधादिरूपस्य मृत्योरुदयो युज्यत एवेत्यर्थः आस्यादेप इति पाठे आस्तेस्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठानं अहंकारस्तस्मान्निःसरत इति पूर्ववत् ॥ ७ ॥ आत्मयोगाभावे द्रोषमाह ते इति तेनराः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्दशे क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वशे वर्तमानाः संतः इतोऽस्माह्लोकात्प्रेताः गताः संतः तत्रयमलोके पुनरित्यसकृद्गमनमृचनार्थं पतंति गच्छंति नरकादाविति शेषः ततस्तान् तत्रगतान् अनुदेवा इन्द्रियाणि प्लवंते तत्रैव गच्छंति तमुक्तामंतं प्राणान् नृकामतिप्राणमनूकामंतं सर्वे प्राणा अनूकामंतीति श्रुतेः मृदुप्राणत्यागे इत्यनुशासनाच्च मृत्युरज्ञानं मरणसंज्ञामपि लभते अयं भावः मृत्युरत्यंतं विस्मृति अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपश्च मृत्युः ॥ अहंगतेनैव चरन् विमार्गान् च आत्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥ ते मोहितास्तद्दशे वर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति ॥ ततस्तान् देवा अनुविप्लवंते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥ ८ ॥ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुतेयांति नतरंति मृत्युं ॥ सदर्थयोगानवगमात्समं तात्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥ तद्दशमहामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ॥ मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मास्मरन्नुपास्ते विषयान्समंतात् ॥ १० ॥ अभिध्यावै प्रथमं हंतिलोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशुपश्वात् ॥ एतवालान् मृत्यवे प्रापयंति धीरास्तु धैर्येण तरंति मृत्युं ॥ ११ ॥ रितिस्मृतेरज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मरकत्वेन यमश्च प्रत्यक्त्वेन गृहीतस्य देहस्य च विस्मरकत्वेन साम्यात् द्वयमपि मृत्युशब्दितं तथाच मुख्यो मृत्युरज्ञानं गौणो यम इति ॥ ८ ॥ ननु प्राङ्मरणान् मृत्युभयं मृतस्य नुकून कृत्यं नैवास्तीत्याशंक्याह कर्मोदय इति भोगप्रदस्य कर्मण उदये सति कर्मफलभोगेऽनुरागो ये पाते तथा भूताः तत्र स्वर्गादीं अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं नतरंति देहनाशमात्रेण न मुच्यंते इत्यर्थः तथाच श्रुतिः ये यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपक्षिप्य यो निमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयंति यथा कर्म यथा श्रुतिमिति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्तित्वं देहांतरप्राप्तिचाह अत्र हेतुः सदर्थेति सत्त्वत्तत्त्वाप्यर्थो योगः सदर्थयोगः यमाद्यष्टांगोपेतः तस्यानवगमादलाभात्समंतात् ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्योनिषु भोगयोगेन भोगलिप्साय देहो देहाभिमानो प्रवर्तते ॥ ९ ॥ भोगयोगमेव निंदति तद्वा इति यत् अस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादि विषयेषु योगोरागस्तदर्थगतिः प्रवृत्तिः नित्यास्वाभाविकी तदेव इन्द्रियाणां महामोहनं अर्थानां मिथ्यात्वं संकल्पकृतत्वात् यदाहाक्षपादः दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकता इति दोषो रागादिः मिथ्यार्थयोगेन विषयसंगेन अभिहतांतरात्मा व्यथितचित्तः सन् विषयान् स्मरन् स्मरणपूर्वकं उपास्ते हेतौ शतृप्रत्ययः स्मरणमेव विषयोपासनाहेतुरतस्तेषां विस्मरणमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्मरणे दोषमाह अभिध्येति अभिध्याविषयस्मरणं प्रथमं ततः कामस्तत्त्वाप्यभिलाषः केनचिन्निमित्तेन तद्व्यतिहतौ क्रोधः एते अभिध्यादयः एवं क्रमेण बालान् अजितचित्तान् मृत्यवे मोहाय प्रापयंति ये तु धीराः जितचित्ताः निष्कामास्ते मृत्युं तरंति पाठांतरे धर्मयोगाभ्यासं चरंति ॥ ११ ॥

सइति सःमृत्युतरणकामःयोगीवा अभिध्यायन् आत्मानं चित्तयन् उत्पतितान् कामानेव निहन्यात् हननोपायमाह अनादरेण तुच्छत्वबुद्ध्या पथिपतितृणवत्क्यादीन् प्राप्तानपि अप्रतिबुध्यमानः अचित्तयन् य एवं विद्वान्भूत्वा कामान्निहंति एनं पुरुषं मृत्युरज्ञानं मृत्युरिव यमइव नात्तिनयसते निष्कामस्य मृत्युभयं नास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सकामं निंदति कामानुसारीति विषयार्थां विषयमनुविनश्यति यथोक्तं कुरंगमातंगपतंगं गमिनाहताः पंचभिरेवपंचेति फलितमाह कामानिति विषयांस्तत्कारजोदुःखरूपं यत्किंचित्सर्वधुनुतेनाशयति ॥ १३ ॥ विपक्षे दोषमाह तमइति अयं कामः भूतानां तमः अज्ञानं तत्कार्यकरत्वात् यतः अप्रकाशो नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन्स तथा अतएव नरकवदुःखदः एतदेवाह मुसंतइति यथा मुसंतो मदिरामत्ताः गृह्यंतइति पाठेयह गृहीताः पथिगच्छंतः श्वभ्रवत्गर्तयुक्तं देशं धावन्ति तथा कामिनः संसारे वर्तमानाः सुखं सुखप्रदं भार्यादिप्रतिधावंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अमृद्वृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंसस्तु नृणामयव्याघ्रवत् मृत्युर्यमः किंकुर्यान्न किमपीत्यर्थः यस्मादेवं तस्मात् अस्य कामस्य आयुः जीवनं मूलाज्ञानं निर्णुदन् अपनेष्यन् अन्यत् किंचित्काम्यमानं कुर्यादिकं अमन्यमानः अगणयन् नार्थायीत न स्मरेत् तुच्छत्वबुद्ध्या विषयविस्मरणमेव काममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः यद्वाहवसिष्ठः भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत्

सांभिध्यायन् उत्पतितान्निहन्यादनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ॥ नैनं मृत्युर्मृत्युरिवात्तिभूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहंति कामान् ॥ १२ ॥ कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ॥ कामान् व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥ १३ ॥ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोयं प्रदृश्यते ॥ मुसंतइव धावन्ति गच्छंतः श्वभ्रवत्सुखं ॥ १४ ॥ अमृद्वृत्तेः पुरुषस्य हकुर्यात्किंचैव मृत्युस्तार्णइवास्यव्याघ्रः ॥ अमन्यमानः क्षत्रिय किंचिदन्यन्नार्थायीत निर्णुदन्निवास्यचायुः ॥ १५ ॥ सक्रोधलोभोमाहवानंतरात्मास वैमृत्युस्त्वच्छरीरेणः ॥ एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेति पुन्नविभेतीह मृत्योः ॥ विनश्यते विषयतस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यानेवाद्गुरिज्ययासाधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यतमानसनातनात् ॥ तेषां परार्थं कथयंतीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैतिकथं नु कर्म ॥ १७ ॥

अपुनः स्मरणं मन्येसाधो विस्मरणं वरं तथापि तवनस्वास्थ्यं सर्वविस्मरणदृतेइति च ॥ १५ ॥ यमं त्वेके इत्यत्र आत्मावसन्नमिति यमोप्यात्मनिकल्पितइत्युक्तं तद्याचष्टे सक्रोधलोभाविति यस्त्वच्छरीरेणः अहंप्रत्ययविषयः अंतगत्मा वाह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्य आंतरः चिदचिद्रूपो जीवः समो हेवान् अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्माहः अनात्मनि देहादात्मबुद्धिः विषय्यरूपं ज्ञानं तद्वान्क्रोधलोभमृत्युरूपो भवति शुक्नलिकौन्यायेन स्वयं बंधहीनोपि अज्ञानात्स्वात्मानं बद्धं मन्यते तेन कामादिवशो भवतीत्यर्थः उपसंहरांते एवमिति जायमानं मोहादिति शेषः मोहविगोधिनिज्ञानेति षष्ठिष्ठावान्यमान् विभेति तत्रदृष्टांतः विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य मृत्युर्बंधः विनश्यते मृत्योर्यमस्य मर्त्यः देहः अज्ञानं कृतो बंधो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणेति प्रघट्टकार्यः ॥ १६ ॥ अत्रशंक्ते यानिति साधुइज्ययासोपासनेन अश्वमेधादिना कर्मणा पुण्यतमान् इंद्रलोकाद्यपेक्षया पुण्यान्सनातनान् व्यवहारापेक्षयानित्यान् लोकान्सत्यलोकाख्यान् इह वेदे आद्गुः वेदविदः तेषां लोकानां परार्थं परार्थत्वं मोक्षप्रापकत्वं वेदाः कथयंति एतत्कर्मणां क्रममुक्तिहेतुत्वं विद्वान्जानन्कर्मकथं नु उपैति न शरणीकरोति कर्मभिरेव मोक्षसिद्धैर्किं ज्ञानेनेति भावः ॥ १७ ॥

समाधत्ते एवमिति अविद्वान् एवम् तदुक्तक्रमेण तत्र मोक्षपदे उपयाति तथैव अर्थजातं भोगमोक्षाख्यं प्रयोजनसामान्यं वेदाः वदन्ति तथा अनीहो निष्कामः परात्मा परं अनात्मानं देहादिकं अविद्यया आत्मत्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानं आयाति आभिमुख्येन प्राप्नोति निष्कामस्तत्तदुपाध्याकारतां त्यक्त्वा निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः अन्यथा तु स एव जीवः मार्गेण सुषुम्नानाद्या मार्गान् तत्तल्लोकप्रापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोकद्वारा परंप्रयाति तयोर्ध्वमायन् नृत्वमेतीति श्रुतेः तथा च बृहदारण्यके तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवेदं शरीरं निहत्य विद्यांगमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मणं वेदितुं कामयमानोऽथा कामयमानो योऽकामो निष्कामः आप्तकामः स्यान्न तस्य प्राणा उक्ता मन्त्यत्रैव समवनीयं त इति कामयमानस्य अस्माद्देहादुक्तां तस्य देहं मरणे नासद्गुणत्वं नयतः स्वर्णकारदृष्टान्तेन पित्र्यगांधर्वादि रूपांतरकर्तृत्वमुक्त्वा निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावं गतस्य उक्तांतिर्निषिध्यते ॥ १८ ॥ ननु जीवः परंप्रामोति चेदन्यस्यान्यात्मताऽयोगात्पर एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्यु

सनसुजात उवाच एवं त्वविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदंति वेदाः ॥

अनीह आयाति परंपरात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच कोसौ नियुंक्तं तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ॥

किं वास्य कार्यमथ वा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

क्तं भवति तच्चायुक्तं अनियोज्य ब्रह्मात्मत्वात् परस्येत्याशंक्ते कोसाविति तं परमात्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणं पुरापिनवमित्यनेन परिणामित्वं निरस्तं तादृशं परं कोसौ नियुंक्ते यन्नियोगादयंदुःखादिभाग भवति नियोजकांतरसत्वे तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इति परानवस्थेति भावः ननु पर एव नियोजकांतरं किना इदं सर्वं चेतना चेतनं विश्वं तस्मिन् देवानुप्राविशदिति श्रुतेः क्रमेण भवतीति शंक्ते स चेदिति एतदूषयति किं वेति अस्य परस्यावाप्तकामतयानिष्कामस्य किं वा कार्यं कर्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः प्रयोजनमनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तन इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः ननु लोकवत्तुलीला कैवल्यमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनापि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते तद्वत्परस्यापि लीलैव जगत्सृष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्या हाथवेति चतुरंगादिक्रीडापि सुखार्थमेव क्रियते न च परस्य सुखलिप्सास्ति न च स्वात्मानं स्वयमेव संकटे पातयतः सुखं वास्तीति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति नापि तेन सह जीवस्याभेदः संभवति जीवपरयोर्भेदे तु जीवाद्दृष्टानुरोधेन राजवत्परो जीव भोगार्थं सृष्ट्यादौ प्रवर्तते स्वकृतमर्यादापरिपालनार्थं चेतियुज्यतेऽतः नतयोरभेदः संभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरमाह दोषइति विभेदयोगे विशेषणभेदोययोस्तौविभेदौविभिर्नातयोर्योगेअभेदेनैक्येमहान्दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् अतो जीवपरयोस्तात्त्विकोभेदोनयुक्तइत्यर्थः किं हि अनादियोगेन नअ
 तुंशीलमस्येत्यनादीभोग्यवर्गः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानिक्षेत्राणितैः सहयोगेन संबंधेन पुंसः परस्मात्सकाशात् नित्याः जीवाः घटाकाशजलचंद्रादिन्यायेन भवन्ति तथातेन औपाधिकेन भेदेनास्य आधिक्यं किंचि
 दपिन अपैति नहि जलचंद्रकंपमाने मुख्यश्वंद्रः कंपते नापि घटाकाशचलति मुख्ये आकाशे चलनं संभाव्यते तथाच श्रुतयः एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् यथा ह्ययं ज्यो
 तिरात्मा विवस्थानपो भिन्न इव द्वैको नु गच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा घटसंघत्तमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो न भोपम इत्याद्या औपाधिकं जीवपरयोर्भेदं
 शयंति एकधेति ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण एक एव शुद्धः जलाशयतरंगचंद्रन्यायेन प्रकाशत इत्याद्यश्रुतेरर्थः एवं च जीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोपिव्यवहारः सेत्स्यति न च परांतरकल्पनावतरतीति सिद्धं कथं भूते
 न अनादियोगस्येन क्षेत्रसंबंधेन अनादियोगेन अनादिना आदिशून्येनाज्ञानेन हेतुना योगः संबंधोस्य सोनादियोगस्तेन भवन्ति जन्मादिभ्रजइति शेषः पुंसः पुमांसः अज्ञानयोगोत्थः क्षेत्रयोग इत्यर्थः ॥ २० ॥
 जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपंचस्यापि परमेश्वरात् पृथक् सत्त्वं वारयति य एतद्वेति वाशब्द उपमार्थं य इति पुंस्त्वं विधेयापेक्षया एतत्परिदृश्यमानं जगत्तज्जगदिव भानिस नित्योः विकारी भगवान्सर्वेश्वर्यसंपन्नः परमात्मै
 व वाशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः तथाहि यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरं इतरं पश्यति अहमद्यस्वमेव जमिद्याद्राक्षमिति वेदलोके च मिथ्यार्थानुवादे इव शब्दः प्रयुज्यते श्रुतिश्च इदं सर्वयदयमात्मा ब्रह्म वेदं विश्वं सर्वं रत्नं त्व

स ननु ज्ञात उवाच टोपो महानत्र विभेदयोगे ल्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ॥ तथास्य नाधिक्यमपैति किंचिदनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥ य एतद्वा भग
 वान्स नित्या विकारयोगेन करंति विश्वं ॥ तथा च तच्छक्तिरिति स्म म न्यते तथा र्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥ २१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच येस्मिन् धर्मान्नाचरंतीह केचि
 तथा धर्मान्केचिदिहाचरंति ॥ धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्विदुताहा धर्मः प्रतिहंति पापं ॥ २२ ॥

दं ब्रह्मेत्याद्या प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह विकारे नृत्तं मायातद्योगेन विश्वं कगेति स्वमेद
 जालवन्नतुकनककुंडलवज्जगद्ब्रह्मणोः परमार्थतो विकारविकारिभावोस्ति ब्रह्मणोप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्य तं च मेव जडस्य जगतो जडमेव कारणमस्तु सादृश्यात् ननु चेतनं वैलक्षण्या
 दित्याशंक्याह तथा च तच्छक्तिरिति तथा च तेनैव प्रकारेण स्यात्मानिस्य मवज्जगदवभासयंतीतस्य परमात्मनः शक्तिस्तदन्यास्तीति वेदोपिमन्यते स्म तथा च श्रूयते देवात्मशक्तिम्यगुणैर्निगूढामिति परास्य शक्तिर्विवि
 धैवश्रूयते इति च ननु भोग्यत्वात् शक्तिः आत्मनः स्वं भोक्तृत्वादात्मानम्यर्मा तथा च तयोर्भेद इत्याशंक्याह तथा र्थेति शक्तिर्हिनशक्तिमतः पृथग्दृष्टा वद्वेगिव दहनप्रकाशनशक्तिः वेदा अपि बहुस्यांस्तजायेये
 ति सच्चिन्माभ्रदित्यादयः चकाराह्लोकेशक्तिग्रहोपितादृशार्थयोगेशक्तिशक्तिमतोरभेदेन संबंधे प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं जीवेशयोरभेदान् जगतो मिथ्यात्वात् जगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेः ब्रह्मा
 नन्यत्वाच्च ब्रह्मा द्वैतं सिद्धं तेन मृन्युर्नास्तीति पक्षः सुस्थिरः येषां च मते कर्मणा मृन्युना संस्थामपि कर्ममुक्तिप्रणाड्या कर्मणां मोक्षहेतुत्वं च स्थितं येके चिन्नु अस्मिन् मोक्षे निमित्ते धर्मान् अग्निहोत्रादीनि कर्माणि नाचरं
 तिकिन्नु मोक्षार्थं संन्यासमेव कुर्वन्ति येके चिन्नु कर्ममुक्त्यर्थं कर्माण्येव उपासनासहितानि कुर्वन्ति येषां तु नादृशो महान् धर्मो नास्ति किन्तु अल्प एवाग्निहोत्रादिर्नित्यानुष्ठानात्मकोस्ति तेपामपि म धर्मः पापेन रागादिदोषेण
 हन्यते उत धर्म एव पापं हंतीति प्रश्नार्थः ॥ २२ ॥

उत्तरमाह उभयमिति तत्रमोक्षे उभयसंन्यासः सोपासनं कर्म च उपयुज्यते तथा धर्मस्य फलं स्वर्गः चित्तशुद्धिर्वा इतरस्य अधर्मस्य पापस्य नित्यकर्मत्यागस्य वा फलं नरकः उपयुज्यते इति ॥ २३ ॥ इदमेव संग्रहवाक्यं विवृणोति तस्मिन् स्थिता विनिह्यां उभयसंन्यासः सोपासनं कर्म च तस्मिन् मोक्षे स्वस्वरूपे स्थितौ स्थितिनिमित्तं नित्यं अविचलं वाशब्द एवार्थः तयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेण ज्ञानेन ब्रह्मविद्यया सिद्धं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्मप्रतिहंति अच्युतजडदुःखादिप्रातिकल्पेन साच्चिदानंदात्मकं गच्छति प्राप्नोति हेतुत्रयार्थत्वं ज्ञेयं तथा सोपासनेन कर्मणा अन्यथा सिद्धा द्विपरीतसाध्यं पुण्यं प्रशस्तं देवतादिभावं उपैति यतः देही देहाभिमानो भवति तथागतं तेन प्रकारेण स्थितं सिद्धं न देहाभिमानं पापमपि कदाचित् उपैति देवभावं प्राप्नोति कदाचित् न्मुच्यते न्यथा जयविजयादिवत्ततो भ्रश्यत्यपीति ज्ञानमेव श्रेष्ठमिति भावः ॥ २४ ॥ फलंधर्मस्यैवेतरस्य चेत्युत्तराद्धं विवृणोति गत्विति उभयं पुण्यस्य पापस्य च फलं स्वर्गं नरकाख्यं च अस्थिरं क्षयिष्णुगत्वा प्राप्य पुनरस्मिन् लोके कर्मणा पूर्वसंस्कारानुगुणेन तत्तद्योन्युचितेन युज्यते योगं प्राप्नोति कर्म कृत्वा तत्फलं भुक्त्वा पुनः कर्मैव कुरुते तेन कर्मपाशान्मुच्यते इत्यर्थः यद्यप्येवं तथापि स चापि कर्मयोगी कर्मणा धर्मगणधर्मरूपेण पापं प्रणुदति दूर्गकरोति विद्वान् मृदस्तु कर्मणः फलं स्वर्गपश्चादिकमेवेच्छतीति भावः

सनत्सुजात उवाच उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलंधर्मस्यैवेतरस्य च ॥ २३ ॥ तस्मिन् स्थितौ वाप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान् प्रतिहंति सिद्धं ॥ तथा न्यथापुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति सिद्धं ॥ २४ ॥ गत्वा उभयं कर्मणा युज्यते स्थिरं शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ॥ धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यानि हाहुः स्वस्य धर्मस्य लोकां द्विजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ॥ तेषां क्रमान्कथयत तोपि चान्यान्नैतद्विद्वन्वेत्तु मिच्छामि कर्म ॥ २६ ॥ सनत्सुजात उवाच येषां व्रतय विस्पर्धा वले वलवतामिव ॥ तत्राह्वणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकप्रकाशकाः ॥ २७ ॥

अतो हेतोर्धर्मो बलीयान् न त्वधर्मः इति हेतोस्तस्य धर्मकुर्वतः सिद्धिः कालेन रागादिदोषनाशद्वारामोक्षोप्यस्तीत्यर्थः विद्वानि पाठे सिद्धिमिति शेषः ॥ २५ ॥ काम्यो धर्मः पापं च बंधहेतुः नित्यधर्मं जंच पुण्यं मोक्षहेतुः गिति मन्वानः पृच्छति यानि हाहुरिति अपामसोमममृता अभूम अक्षय्यः हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति यस्यैतेः षाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं स लोकतां गच्छतीत्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च पुण्यकृतां द्विजातीनां स्वधर्मस्य फलभूतान् सनातनान् नित्यान् लोकान् आहुः तेषां क्रमान् धर्मतारनम्येन उच्चनीचभावं कथय ततोपि चान्यान् निरतिशयान् प्रत्यगानंदरूपान् बहुत्वं पूजायां मोक्षसुखं च कथय एतत्स्वधर्मादन्यत्स्यात्प्रविक्रमं विषयभूतं निषिद्धं कर्म्यं च कर्मवेदिनं इच्छामि एतेन स्वस्य वैराग्यं दर्शितं प्रकृते च तदुपयोगोस्तीति ज्ञेयं ॥ २६ ॥ उत्तरमाह येषामिति व्रते यमनियमादिरूपे विस्पर्द्धा अहमन्येभ्योऽधिकं यमादीन्साधयिष्यामि अहमन्येभ्य इति संघर्षः विश्वामित्रादिवत्तपस्यभिनिवेश इति यावत् बलवतां मल्लादीनामिव ते योगिनः ब्राह्मणाः सगुणब्रह्मविद इतः देहात्पेत्य गत्वा ब्रह्मलोके ते जस्विनः पूज्या भवन्ति तोमुक्तिं च ब्रह्मणा सह प्राप्नुवन्ति तथा च स्मर्यते ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति संचरे परस्यानेकतात्मानः प्रविशन्ति परंपदमिति ॥ २७ ॥

सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्यफलमुक्त्वाइज्यादिधर्मस्यफलमाह येषामिति अहमवयज्ञादीन्सर्वोत्कर्षणानु तिष्ठेयमितियेषामाग्रहः तेषांत्यज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविविदिषोत्पादनद्वाराभवति तथाचंश्रुतिः तमे त्वेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेननपसानाशकेनेति त्रिविष्टपंदेवलोकंननुसत्यलोकं विविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतांआनुषंगिकंस्वर्गफलमपिभवतीत्यर्थः यदाहापस्तंबः तद्यथाश्रेफलार्थनिर्मितेलायागंधइत्यनूत्यद्येतेएवंधर्मचर्यमाणमर्थाअनूत्यद्यंतइति ॥ २८ ॥ येनुअकरणेप्रत्यवायंमत्वाधर्मार्थमेवधर्ममनुतिष्ठंतिनज्ञानार्थनापिस्वर्गार्थतानाह तस्येति तस्यधर्मस्यसमाचारंसम्यगनुष्ठानंवेदविदो वैदिकत्वाभिमानिनोजनाःसम्यगित्याहुः ननुततःकिंचिदैहिकमामुष्मिकंवाफलंकामयंते एनंजनंएनानृजनानृभूयिष्ठंअत्यंतनमन्येतनमानयेत् किंचित्तुमानयेदेवेत्यर्थः तमेवविशिनष्टि बांसंआत्मनिवर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात्बहिर्मुखं वैदिकत्वान्निष्कामत्वाच्चआभ्यंतरं यतःअकामहतस्यश्रोत्रियस्यकामोपमर्दतारतम्येनहिरण्यगर्भादवाचीनानांमानुषादीनामानंदगणनायांउत्तरोत्तरशंतगुणितायां स एकइंद्रस्यानंदःसएकःप्रजापतेरानंदइतिप्रतिपर्यायंश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिआनंदोत्कर्षःश्रूयते ॥ २९ ॥ एवंयोगिनामात्मविविदिषूणांनिष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनांचधर्मःउत्तममध्यमाधमभावेनप्रोक्तः

येपांधर्मेचविस्पर्धातिपांतज्ज्ञानसाधनं ॥ तेब्राह्मणाइतोमुक्ताःस्वर्गयांतित्रिविष्टपं ॥ २८ ॥ तस्यसम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदोजनाः ॥ नैनंमन्येतभूयिष्ठंवाह्यमाभ्यंतरंजनं ॥ २९ ॥ यत्रमन्येतभूयिष्ठंप्रावृषीवतृणोल्लुपं ॥ अन्नंपानंब्राह्मणस्यतज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥ ३० ॥ यत्राकथयमानस्यप्रयच्छत्यशिवंभयं ॥ अतिरिक्तमिवाकुर्वन्सश्रेयान्नेतरोजनः ॥ ३१ ॥ योवाकथयमानस्यत्यात्मानंनानुसंज्वरेत् ॥ ब्रह्मस्वनोपभुंजीततदन्नंसंमतंसतां ॥ ३२ ॥ यथास्वंवांतमश्नाति श्वावैनित्यमभूतये ॥ एवंपतेवांतमश्नंतिस्ववीर्यस्योपसेवनात् ॥ ३३ ॥ नित्यमज्ञातचर्यामेइतिमन्येतब्राह्मणः ॥ ज्ञातीनांतुवसन्मध्येतंविदुर्ब्राह्मणंबुधाः ॥ ३४ ॥

संप्रतिअहिंसाप्रधानान्योगिधर्मानाह यत्रमन्येतेति यत्रगृहेऽन्नंपानंच ब्राह्मणस्यसंन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीतिमन्येतजानीयात्तद्गृहंप्राप्यंजीवत्याणयात्रांकुर्यात् नक्षीणवृत्तिगृहस्थंपीडयेदितिभावः प्रावृषि वर्षाकालेतृणंचउल्लुपःउच्छ्रिततरंतृणं उल्लुपोनस्त्रीगुल्मिन्यानातृणांतरेइतिमेदिनी तृणोदकमितिपाठांतरं नानुसंज्वरेत्क्षुद्धाधयाआत्मानंनपीडयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ यत्रदेशेअकथयमानस्यस्वमाहात्म्यंप्रकाशयंतःअशिवमंगलंभयंप्रयच्छति सप्रमथंमिदं भयप्रदेपिदेशोस्थित्वासत्यपिसामर्थ्येनत्रत्यजनमध्येआत्मानंस्वविद्यादिनाअतिरिक्तमधिकमिवअकुर्वन्स्योत्कर्षमप्रकाशयन्त्यो जनोभवतिसश्रेयान्प्रशस्ततरः परपीडांमानंचत्यजेदितिश्लोकद्वयार्थः ॥ ३१ ॥ ईदृशेनकस्यान्नंभोक्तव्यंतमाह यदिति यःपुमान्आत्मानंकथयमानस्यस्वप्रौढिदर्शयतो नरस्योपरि नानुसंज्वरेत्परोत्कर्षंदृष्ट्वानसंतप्येत् तथाब्रह्मस्वं यति श्रं ब्रह्मचारीचपकान्स्वामिनावुभाविस्मृतैर्यत्यादिभ्योऽदत्वायद्रोजनंतद्ब्रह्मस्वभोजनंअकुर्वंश्चयोभवति तदन्नंतस्यान्नंसतांसमतं असूयारहितस्यश्रद्धापूर्वकंप्रयच्छतएवान्नंभोज्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ श्वाशुनकः तेसंन्यासिनः स्ववीर्यस्यस्वपांडित्यस्यउपजीवनात्पांडित्यादिकंप्रकाशयभिक्षामिच्छन्त्यतिवांताशीभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यःब्राह्मणःब्रह्मवित् ज्ञातीनांमध्येवसन्नपि ज्ञातयोमेममित्यं अज्ञाताचर्यायाभिस्ताअज्ञातचर्याःसंतु इतिमन्येतज्ञानयोमेयांगतिमाज्ञासिषुरिति यस्यप्रच्छन्नतेजसोमतिःतंब्राह्मणंब्रह्मिष्ठंबुधाःतल्लक्षणज्ञाःविदुः ॥ ३४ ॥

इदृशीचर्याविना अनंतरं उपाधिकृतव्यवधानशून्यं आत्मानं प्रत्यंचं निर्लिङ्गं अनुमानाद्यगम्यं अचलं व्यापकं शुद्धं असंगं सर्वद्वैतविवर्जितं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं हंतुं गतुं हंतैर्गत्यर्थत्वमत्रज्ञेयं ज्ञानु
मित्यर्थः कोऽर्हति न कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्माद्ब्रह्मणस्यापि त्रियादेरीदृक्कर्यावतः कर्मणिपष्ठी क्षत्रियमपि ब्रह्मस्वप्रकाशेन आवसति अधिरुद्धं भवति येन सोप्यात्मनो ब्रह्मभावं पश्यतीति सार्धं श्लोको वाक्यं पाठां
तरंतुमुगमं ॥ ३६ ॥ आत्माज्ञाने दोषमाह यइति अन्यथा आत्मत्वेन भासमानाद्देहादेर्विपरीतं संतं अन्यथा कर्त्वादिरूपं शेषं स्पष्टं ॥ ३७ ॥ आत्मनश्च प्रतिपत्त्युपायमाह अश्रांतइति अश्रांतः श्रमहीन. यतः अनादा
ता आदानशून्यः निष्परिग्रहइत्यर्थः अतएव संमतः शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति तथा शिष्टोपि शिष्टवन्नस्यात् शिष्टत्वं प्रकाशयेत् पाठांतरे अशिष्टवत्तथेष्टाचरणरुद्धस्यात्किंतु शिष्टएव वैदिकमर्यादापरिपा
लनपरएवस्यात् कविः क्रांतदर्शी ॥ ३८ ॥ मानुषे वित्ते च क्षुर्यास्य धनदारादिरूपे विषये अनाढ्याः दरिद्राः सर्वसंगत्यागिन इत्यर्थः देवे वित्ते श्रोत्रयाज्ञे पारलौकिके धर्मादीं आढ्याः संपन्नाः तथा क्रतौ ईश्वरो प्रसनायां
सक्रतुं कुर्वन्तित्युपासनायामपि क्रतुशब्दप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वककर्मोपासनानुष्ठानपरानिर्भया भवन्तीत्यर्थः तनुं स्वरूपं ॥ ३९ ॥ सर्वक्रतुभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह सर्वानिति स्विष्टं शोभनं इष्टं दिव्यरूप्य

कोत्थनंतरमात्मानं ब्राह्मणो हंतुमर्हति ॥ निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वैतविवर्जितं ॥ ३५ ॥ तस्माद्द्विषत्रियस्यापि ब्रह्मावसति पश्यति ॥ ३६ ॥ यान्यथा संतमात्मान
मन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किंतेन नरुतं पापंचारेणात्मापहारिणा ॥ ३७ ॥ अश्रांतः स्यादनादाता संमतो निरुपद्रवः ॥ शिष्टानशिष्टवत्सस्याद्ब्रह्मणां ब्रह्मवित्कविः ॥ ३८
अनाढ्यामानुषे वित्ते आढ्यादेव तथा क्रतौ ॥ तदुर्ध्वपादुप्रकंप्यास्तां न्विद्याद्ब्रह्मणस्तनुं ॥ ३९ ॥ सर्वान्स्विष्टकृतां देवान् विद्याद्यद्देवकश्चन ॥ नसमानां ब्राह्मणस्य
तस्मिन्प्रयतते स्वयं ॥ ४० ॥ यमप्रयतमानं तु मानयंति सर्मानितः ॥ नमान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत् ॥ ४१ ॥ लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्स
दा ॥ विद्वांसो मानयंतीह इति मन्येत मानितः ॥ ४२ ॥ अधर्मनिपुणामृढालोके माया विशारदाः ॥ नमान्यमानयिष्यंति मान्यानामवमानिनः ॥ ४३ ॥ नवैमानं
चमौ न च सहितौ वसतः सदा ॥ अयं हिलोको मानस्य असौ मौनस्य तद्दिदुः ॥ ४४ ॥

नपानादिकं ये यागेन प्रीताः संतो यजमानाय कुर्वन्ति ते स्विष्टकृतो देवाः तान्सर्वान्योश्च मेधांतस
कलक्रतुकर्तावेदसाक्षात्कुर्यात्सोपि ब्रह्मणस्य ब्रह्मविदः समानो न भवति तत्र हेतुः तस्मिन्निति यतः तस्मिन्स्विष्टे निमित्ते स्वयं प्रयतते यत्नवान् भवति अयं भावः स्विष्टं क्रियासाध्यत्वादनित्यफलं ब्रह्मणस्तु स्यतः सिद्धमेवा
भिव्यज्यतइति तज्ज्ञानफलभूतो मोक्षोपि स्यतः सिद्धत्वान्नित्यइति नस्विष्टं ब्रह्मज्ञानसममिति ॥ ४० ॥ यमिति यं अप्रयतमानं निगंरंभं यादृशं मानयंति देवादयः स एव ब्रह्मात्मवित्मानितो भवति यंतु यज्ञादिकर्ताय
मिति मानयंति स देवानां पशुरमानित एव तथा च श्रुतिः अथ योन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेदयथापशुरेव स देवानामिति उपास्ते यज्ञादिना तर्पयति ततो हेतोः आत्मानमन्यैर्मान्यमानमपि मान्यं न
मन्येत नापि अभिसंज्वरेत् अवमाने सतीति शेषः नकारो भिन्नक्रमः ॥ ४१ ॥ लोकः स्वभावादेव मां मानयति न तु मयि मानयोग्यतास्तीति मत्वादर्पेन प्रामुयादित्याह लोकइति ॥ ४२ ॥ येन मानयंति ते पिपशुवन्नि
र्विवेकत्वाद्दुपेक्ष्याएव न तु दंडनीया इत्याह अधर्मेति ॥ ४३ ॥ नवाइति मानं ह्रीवत्वमार्थं मुनेः कर्ममौनयोगिचर्या मानार्थिनां परलोकोदुःसंपादः परलोकार्थिनां मौनिनां च इह लोकोदुःसंपादइति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीरिति धनाभिजनैश्वर्यरूपालक्ष्मीःसुखस्यमानरूपस्यसंवासोधिष्ठानंतथापिसापरिपंथिनीचौरतुल्यापरलोकस्यनाशिनीयोगिनांतुसुतरामनिष्टकरीत्यर्थः ब्राह्मीब्राह्मणस्ययोग्याश्रीःऋग्यजुःसामात्मिका ऋचःसामानियजूःषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः प्रज्ञाहीनेनऋगादीनांरहस्यंनप्राप्तुंशक्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तस्यब्राह्मसुखस्यद्वाराणिप्राप्तिसाधनानि दुराधराणिदुःसंरक्ष्याणि सत्यंयथार्थभाषणं आर्जवं अवकता ङीःलोकापवादभयं दमइंद्रियनिग्रहः शौचंमृज्जलाभ्यांवाह्यं आंतरंनुमनःशुद्धिः विद्यावेदशास्त्राधिगमः यथेति एतेषुसत्सुअनादिवासनयाआगतोपिमोहोयथावन्नप्रभवति पणमानमोहप्रतिबुधकानीतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ ४६ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनेलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वाध्यायान्तेमौनंब्राह्मीश्रीःसत्यादिषड्ब्रह्मोहात्मकस्यमृत्योःप्रतिरोधकानीत्युक्तं तान्येवप्रश्नपूर्वकंविचरीनुमध्यायांतरमारभते कस्यैपमौनइत्यादि न्यासपूर्वकंस्वीक्रियमाणोमुनेर्धर्मःमौनसंज्ञःकस्यप्रयोजनस्यार्थेइत्येकःप्रश्नःलोकप्रसिद्धेर्वाङ्मनियमोवा अमौनंचमौनंचनिर्विधांथब्राह्मण इतिश्रौतप्रसिद्धेरमौनशब्दितात्पांडित्यवाल्यापरपर्यायात् श्रवणमननाख्यात्द्वयादन्यत्तत्समनियतंनिदिध्यासनंवामौनशब्दितं तयोर्मध्येऽत्रकतरंमौनशब्दाभिधेयमितिद्वितीयः तस्यचभावंस्वलक्षणंब्रूहीति तृतीयः तेनमौनेनविद्वान्मौनंमनःप्राणेंद्रियक्रियाणांनिरवशेषेणोपरमंनिर्विकल्पपदमितियावत् तदुतअपियातीतिचतुर्थः कथंवाकेनप्रकारेणमौनमाचरंतीतिपंचमःप्रश्नः॥ १ ॥पंचानामपिप्रश्नानांतंरेणोत्तरमा

श्रीःसुखस्येहसंवासःसाचापिपरिपंथिनी ॥ ब्राह्मीसुदुर्लभाश्रीर्हिप्रज्ञाहीनेनक्षत्रिय ॥ ४५ ॥ द्वाराणितस्येहवदंतिसंतोवहुप्रकाराणिदुराधराणि ॥ सत्यार्जवे ङीर्दमशौचविद्यायथानमोहप्रतिबोधनानि ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातपर्वणिद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ५ ॥ धृतशंषु उवाच कस्यैपमौनःकतरन्मुमौनंप्रब्रूहिविद्वन्निहमौनभावं ॥ मौनेनविद्वानुतयातिमौनंकथंमुनेमौनमिहाचरंति ॥ १ ॥ सनत्सुजात उवाच यतो न वेदा मनसासहै नमनुप्रविशंति ततो यमौनं ॥ यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायंसतन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

ह यतइति यस्माद्धेतोःएनंप्रत्यगात्मानंमनसासहवेदानअनुप्रविशंति यतोवाचो निवर्त्तनेअप्राप्यमनसासहेतिवाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः ततोहेतोःमौनमिति एतन्नामेत्यर्थः एतेनवाङ्मनसातीतपदप्राप्तिमौनस्यप्रयोजनं तच्चवागादिवाह्येंद्रियनिग्रहरूपंमनोनिग्रहरूपं तेनचक्रमाद्वाह्याभ्यंतरप्र पंचयोरभानेनेनचाभानेनप्राप्यंवाङ्मनसातीतपदमितिप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरमुक्तंभवति पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह यत्रोत्थितइति यत्रअधिष्ठानेभूमब्रह्मात्मनिवेदशब्दस्तथाअयमितिलौकिकशब्दश्चउत्थितः क्षेत्रेअंकुरइवसमुद्रेतरंगइवचाविर्भूतःसभूतात्मानन्मयत्वेनशब्दमयत्वेनविभातिप्रकाशते हेराजन् अयंभावः वेदशब्देनवेदस्यसारतरःप्रणवः भूरित्येवऋग्वेदादजायतभुवइतियजुर्वेदात्स्यगितिसामवेदात्तानि शुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्यो जितप्रेभ्यस्त्रयोवर्णा अजायंतांकार उकारोमकारइतितानेकधासमभरत्तदेतदोमितिबहुचब्राह्मणान् तस्यचप्रणवस्यओमित्येतदक्षरमिदंसर्वमितिसार्वीःस्यश्रुतेस्मन्मात्राणांचअकारोकारमकाराणांक्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचकानांवाच्यवाचकयोरभेदात्पूर्वपूर्वस्यउत्तरोत्तरप्रविलापनेगुह्यक्तयुक्त्याक्रियमाणेस्थूलस्यजगतःसूक्ष्मेलवणोदकग्यायेनप्रविलयोभवति तथासूक्ष्मस्यकारणे कारणस्यतुरीयेर्धमात्रावाच्येःमात्राख्येशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंनइतिश्रुतेर्गलिताखिलद्वैतभानेवाङ्मनसातीतेप्रविलयोभवति अतःप्रणवाख्यशब्दमयत्वेनतद्वागाङ्मनसातीतंवस्तुभातीतियुक्तमिति ॥ २ ॥

ननुयदिवेदशब्दमयत्वेनतद्वारावाङ्मनसानीतंपदंभा तितज्ज्ञानाच्चयथैपीकानूलमग्रीप्रोतंप्रदूयैतेवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिश्रुतःसर्वपापनाशश्चभवति नहिर्मौनहीनस्यापिक्रगाद्यभ्यासेनतदुभयंभविष्यतीत्याशंकरे ऋचइति ॥ ३ ॥ अविचक्षणंवाङ्मनसनिपहासमर्थं ॥ ४ ॥ छंदांसिवेदाः वृजिनास्यापात् ननुअथागमोयांयांदेवतांनिगहतस्यास्तस्यास्ताद्वाच्यमनुभवतीतिवचनात्प्रयंवापिस्मरन्नादमिति स्मृतेश्चनित्याभ्यासादंतकालेयद्वैवत्यंमंत्रंस्मरतितद्देवताताद्वाच्यमस्यभविष्यतीति किंवाङ्मनसनिपहृपेणमौनेनेत्याशंक्याह नीडमिति मौनाभावेऽतकालेछंदांस्येवनस्फुरतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ धर्मस्याभाविकं शमोद्धमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्येब्रह्मकर्मस्यभावजमितिगीतासूक्तंविना प्रलापःऋग्यजुःसामभिःपृतोब्रह्मलोकेमर्हायते यावतीवैदेवतास्ताःसर्वावैद्विद्विब्राह्मणेवसंतीतिब्राह्मणानां माहात्म्यप्रख्यापकोऽनर्थकोवाक्यसंदर्भः प्रवृत्तइतिशेषः सनातनोऽनादिः ॥ ६ ॥ उत्तरमाह तस्येति अस्यमहतांभूतस्यनिश्चसितमेवतद्यद्वेदोऽज्ञुर्वेदःसामवेदइत्यादिश्रुतेर्यस्यप्रलापोयंवेदशास्त्रादिप्रपंचः तस्यैवपरमात्मनःस्ययंअव्याकृतस्यनामरूपात्मनाऽव्याकृतस्यस्वरूपंइदंजगद्भ्राति नामादिविशेषरूपैरितीत्यंभावेतृतीया नामरूपात्मकोयोविशेषस्तदात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः तथाचश्रुतिः तद्वेदंतस्यव्याकृतमा

धृतराष्ट्रउवाच ऋचायजूंपियोवेदसामवेदंचवेदयः ॥ पापानिकुर्वन्पापेनलिप्यतेकिंनलिप्यते ॥ ३ ॥ सनत्सुजातउवाच नैनंसामान्यृचांवापिनयजूंयविचक्षणं ॥ त्रायंनेकर्मणःपापान्नतेमिथ्याब्रवीम्यहं ॥ ४ ॥ नच्छंदांसिवृजिनात्तारयंतिमायांविनंमाययावर्तमानं ॥ नीडंशकुंताइवजातपक्षाश्छंदांस्येनंप्रजहत्यंतकाले ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच नचेद्वेदाविनाधर्मत्रातुंशक्ताविचक्षणं ॥ अथकस्मात्प्रलापोयंब्राह्मणानांसनातनः ॥ ६ ॥ सनत्सुजातउवाच तस्यैवनामादिविशेषरूपैरिदंजगद्भ्रातिमहानुभाव ॥ निर्दिश्यसम्यक्प्रवदंतिवेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरंति ॥ ७ ॥ तदर्थमुक्तंनपणतदिज्याताभ्यामसांपुण्यमुपैति विद्वान् ॥ पुण्येनपापंविनिहत्यपश्चात्संजायतेज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८ ॥

सीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतामौनामायमिदंरूपइतीति हेमहानुभाव निर्दिश्यद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्ते चैवामूर्तेचेत्यादिनाकत्तंरुश्यमदृश्यंच विश्वंब्रह्मरूपत्वेननिर्दिश्यब्रह्मवेदमितिस्मयकप्रवदंतीत्यध्यागोपप्रसंगे अपवादप्रसंगेचतत्रब्रह्मविश्वस्मान्मूर्तामूर्ताविरूपमेववैरूप्यंविलक्षणंउदाहरंति वेदाएवअथातआदेशोनेतिनेतिनेस्मैतस्मादन्यत्परमस्तीतिनेतीत्यादयः अत्रनेतिनेतीतिनञ्द्वयेनप्रकृतेमूर्तामूर्तेनिषिध्यशून्यशेषत्वेप्रसक्तेएतस्मादात्मनोऽन्यत्परंकार्यकारणंवाऽतिरिक्तनास्तीतिहेतोर्नेतीत्युच्यसेनतुशून्यमवशेष्यतइतिश्रुत्यैवब्रह्मणोविश्ववैरूप्यमुक्तं ततश्चयत्पभवत्वेनवेदोमान्यस्तंवेदोक्तमार्गाननुष्ठानेनावजानतोवेदाध्ययनमपिनिष्फलंभवति भगवदाज्ञाभंगदोषादितिभावः श्रूयतेच ननस्यवाच्यपिभागोअस्तीति देह्याद्यात्मब्रुथ्यापरमात्मानास्तीतिमत्वांत्यजतःवेदोच्चारणमात्रसंभवेपिफलांशोनास्तीतिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदर्थमिति यन्विश्वस्माद्विलक्षणंब्रह्मप्रोक्तंतदर्थतत्प्राप्त्यर्थंप्रसिद्धंतपःकृच्छ्रंचांद्रायणादिध्यानधारणादिचउक्तंपसात्रह्यविजिज्ञासस्वेतिश्रुत्याप्रोक्तं तथाएषाइज्यायागादिरपितदर्थमेव तत्रक्रममाह ताभ्यामिति इज्यातपोभ्यांपुण्योत्पत्तिःपुण्येनपापनाशःनिष्पापस्तुज्ञानेनब्रह्माकारयाचेतोवृत्त्याविदीपितात्माप्रकाशितात्मतत्त्वोभवति एतेनइज्यातपसोःसाक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेनज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षोनिर्मूलोवेदिनव्यः ॥ ८ ॥

किमात्मतत्त्वप्रकाशमेत्यत आह ज्ञानेनचात्मानमुपैतीति आत्मलाभान्नपरंविद्यते आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यादिशास्त्रादात्मप्राप्तिरेवपरमपुरुषार्थइ
 तिभावः विपक्षेदोषमाह अथेति अथेतिपक्षांतरेअन्यथाआत्मज्ञानाभावेनानात्मनिपुरुषार्थत्ववृद्ध्यावर्गफलानुकांक्षीभवति वृत्तेआत्मानंस्वस्वविषयोपहारमुखेनावृणोतीतिवर्गइंद्रियगणस्तस्यप्रियंफलंवि
 पयमुरवंतदाकांक्षीसन्अस्मिन्लोकेकृतंयत्पुण्यंवापंवातत्सर्वपरिगृह्य तंविद्याकर्मणीसमन्वारजेतेपूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेः तंतुक्कामंतमितिश्रुतिपदस्यार्थः अमुत्रस्वर्गेनरकेवातत्फलंमुग्वंदुःखंवाभुंके ततःपुनरिमंमार्गं
 लोकंकर्मशेषेणउपैति तस्मिन्त्यावत्संपातमुपित्वाथेतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तते तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मगइत्यादिश्रुतिभ्यः संपतन्यनेनेतिसंपातःकर्म ॥ ९ ॥ नन्वेवंतर्हिस्थाध्यायप्रवचनेएवेतिनाकोमौ
 इत्यः तद्धितपस्तद्धितपइत्यादरेणाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यतपस्त्वश्रवणादस्तितयोरपिमोक्षहेतुत्वंतत्कथमुच्यतेनलंदांसिष्टजिनानाग्यंनोतिमत्वाविद्वदविद्वत्तपसोर्भेदमाह अस्मिन्निति अविदुंपांतपसःफलं
 आमुष्मिकं विदुषांब्राह्मणानांतुइमेएवलोकाःफलदाःज्ञानंदृष्टफलमित्यर्थः कीदृशानां धात्वंतपसितिष्ठतांधात्वधातव्ये कृत्यार्थंनैवेकेन्यत्वनइतिधात्रस्वन् अवश्यकर्तव्येइत्यर्थः तच्चशमोदमस्तपःशौच

ज्ञानेनचात्मानमुपैतिविद्वानथान्यथावर्गफलानुकांक्षी ॥ अस्मिन्कृतंतत्परिगृह्यत्सर्वममुत्रभुंकेपुनरेतिमार्गम् ॥ ९ ॥ अस्मिंल्लोकंतपस्तंतफलमन्यत्रभुज्य
 ते ॥ ब्राह्मणानाभिमेलोकाधात्वंतपसितिष्ठतां ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रउवाच कथंसमृद्धममृद्धंतपोभवतिकवलं ॥ मनसुजाततद्ब्रह्मिथविद्यामतद्वयं ॥ ११ ॥
 मनसुजातउवाच निष्कल्मषंतपस्त्वंतकेवलंपरिचक्षते ॥ एतत्समृद्धमप्यृद्धंतपोभवतिकवलं ॥ १२ ॥ तपोमूलमिदंसर्वयन्मांपृच्छसिधत्रिय ॥ तपसावे
 दविद्वांसःपरंत्वमृत्तमाप्नुयुः ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच कल्मषंतपसोब्रह्मिभ्रुतंनिष्कल्मषंतपः ॥ सतसुजातयेनदंविद्यांगुह्यंसनातनं ॥ १४ ॥ सनसुजा
 तउवाच क्रोधादयोद्वादशयस्यदोषास्तथानृशंसानिदशत्रिराजन् ॥ धर्मादयोद्वादशैतेपितृणांशास्त्रगुणायेविदिताद्विजानां ॥ १५ ॥

मितिप्रागेवोक्तं दृढेतपसीतिपाठेस्पटोर्थः ॥ १० ॥ समृद्धंविदुषःअसमृद्धंअविदुषश्चएकमेवतपःकेवलंशुद्धमत्कथंनैविध्यंप्राप्नोतीतिपृच्छति कथंमिति ॥ ११ ॥ उत्तरमाह निष्कल्मषमिति कल्मषंकामः
 श्रद्धादिराहित्यंनद्रहितंतपःकेवलंकेवल्यसाधनत्वात्केवलमित्युच्यते तदेवश्रद्धाद्युपेतमपिसकामंचेत्समृद्धमित्युच्यते यत्तुकेवलंदंभार्थमेवक्रियेततदृद्धं तथाचश्रुतौ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिपदानदे
 ववीर्यवत्तरंभवतीतिनरपुत्रत्ययश्रुतेर्विद्याहीनस्यापितुपसोवीर्यवत्त्वावगमादृद्धत्वंगम्यते ॥ १२ ॥ तपएवप्रशंसति तपइति इदंमर्वाभोग्यंतपोमूलंतपःप्राप्यं परंअमृतंमुक्ति ॥ १३ ॥ ननुनिष्कल्मषंतपःश्रुतंतत्र
 किंतन्कित्तिवपयद्रहितेनतपसासनातनंगुह्यंनृशंसानिदशत्रिराजन् ॥ १४ ॥ तदेवाह क्रोधादयोद्वादशैतेपितृणांशास्त्रगुणायेविदिताद्विजानां ॥ १५ ॥ तद्विद्वान्
 दिगणविरुद्धत्वात् तद्रहितधर्माद्युपेतंतुतपोनिष्कल्मषंमोक्षहेतुरित्यर्थः पितृणांवंशकर्तृणामन्वादीनां आतनानाइत्यपिपाठः ॥ १५ ॥

मोषः इच्छापतीघातोऽथ आक्रोशमाहनादिहेतुर्मनस्तापः १ कामः कृत्याभिलाषः २ लोभो धनव्ययभीरुत्वं ३ मोहः कृत्याकृत्यविवेकराहित्यं ४ विधित्सासत्यप्युत्तरोत्तरलाभेपिपासाख्याअतृप्तिः घेदूषानेइ
 त्यस्वरूपं ५ अरुपातिर्दयत्वं ६ असूयापरगुणेषुदोषदर्शनं ७ मानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः ८ शोकइष्टार्थनाशेसतिमनोवैकृत्यं ९ स्पृहाभोग्यवर्गेष्वदरः १० ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ११ जुगुप्साप
 रनिदाबीभत्सतावा १२ मनुष्याणांयोगिनामयोगिनांचैतेदोषाः सर्वेषामपिवर्ज्याइत्यर्थः ॥ १६ ॥ एतेषांमध्येएकैकोपिमनुष्यनाशयितुंसमर्थः किंतुकतिपयसमुदायः सर्वसमुदायोवेत्याह एकैकइति अंतरं
 छिद्रं ॥ १७ ॥ त्रयोदशशंसानिहिस्त्राण्याहद्वाभ्यां विकत्थनइति विकत्थनः परगुणाक्षेपेणस्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः १ स्पृहयालुः अतियत्नपूर्वकंपररुद्धादिभोगेच्छावान् २ मनस्वीगर्वाधिक्यात्पराव
 माननशीलः ३ विभ्रत्कोपंनिमित्तंविनापिसदाकोपपरः ४ चपलः मित्रभावादिष्वस्थिरः ५ अरक्षणः शक्तौसंत्यास्वीकृतकृत्यादेःपालनमकुर्वन् ६ एतान्षट्पापधर्मान्पापाः पापिनोनराः कुर्वते केते. येसुदुर्गे
 महासंकटेइहपरत्रवाउपस्थितेनोत्रसंतः त्रासंअकुर्वतः एकमिदंपदं सुप्नुपेतिसमासः एतेषडत्यंतं हिस्त्राइत्यर्थः ॥ १८ ॥ संभोगः स्त्रीसंगादिस्तद्विषयांसंवित्संमतिस्तदेवपुरुषार्थइतियाबुद्धिस्तयाविषमोदुर्व्यव
 क्रोधः कामोलोभमोहौविधित्साऽरुपाऽसूयेमानशोकौस्पृहाच ॥ ईर्ष्याजुगुप्साचमनुष्यदोषावर्ज्याः सदाद्वादशैतेनराणां ॥ १६ ॥ एकैकः पर्युपास्तेहमनुष्यान्मनु
 जर्षभ ॥ लिप्समानोतरंतेषांमृगाणामिवलुब्धकः ॥ १७ ॥ विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वीविभ्रत्कोपंचपलोऽरक्षणश्च ॥ एतान्यापाः पन्नराः पापधर्मान्प्रकुर्वतेनो
 त्रसंतः सुदुर्गे ॥ १८ ॥ संभोगसंविद्विषमोऽतिमानीदत्तानुतापीरूपणोबलीयान् ॥ वर्गप्रशंसीवनितासुद्वेष्टाएतेपरेसप्तशंसवर्गाः ॥ १९ ॥ धर्मश्चसत्यंचदमस्त
 पश्चात्सूर्यहीस्तितिक्षानसूया ॥ यज्ञश्चदानंचयुतिः श्रुतंचव्रतानिवैद्वादशब्राह्मणस्य ॥ २० ॥ यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्वादशभ्यः सर्वामपीमांपृथिवींसशिष्यात् ॥
 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवार्थितोयस्तस्यस्वमस्तीतिसवेदितव्यः ॥ २१ ॥ दमस्यागोऽप्रमादश्चएतेष्वमृतमाहितं ॥ तानिसत्यमुखांन्याहुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ २२ ॥
 स्थितः १ अतिमानीअत्यंतदर्पवान् २ पाठांतरेसंभोगसंवित्भोगेबुद्धिमान् द्विषंद्वेषमेधमानोवर्धयन् दत्तानुतापीदानंरुत्वापिलोभवशात्ममधनंनष्टमितिसंतापवान् ३ रूपणः प्राणांतेपिवित्तव्ययमसहमानः
 ४ बलीयान्अतिशयेनबलिमान् पूर्वराजभ्योप्यधिकंप्रजानांसकाशात्बलिगृह्णन्तित्यर्थः ५ वर्गप्रशंसीवर्गोऽजिनंपराभिभवस्तत्प्रशंसनशीलः ६ अन्येषांदुःखेनसुखीत्यर्थः ७ वनितासुपेरिणीतासुद्वेष्टा ८
 एतेसप्तशंसाः पूर्वेषट्पापधर्मावत्रयोदश ॥ १९ ॥ गुणानाह धर्मइति धर्मोवर्णाश्रमनियतःसंध्योपासनादिः १ सत्यंहिंसावर्जयथार्थभाषणं २ दमः जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३ तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि ४ अमात्स
 र्यमत्सरः परगुणासहिष्णुत्वंतद्भावः ५ झोर्लज्जा ६ तितिक्षासत्यपिक्रोधनिमित्तेतदनुत्पादः ७ अनसूयापरगुणेषुदोषाविष्करणमसूयातदभावः ८ यज्ञोऽज्योतिष्टोमादिः ९ दानंबहिर्वेदिसंविज्ञातः १० घृतिः
 अत्यंतापयपिव्रतादेरत्यागः ११ श्रुतंअर्थग्रहणसहितंवेदाध्ययनं १२ ब्राह्मणस्यब्रह्मप्राप्तुमिच्छोः ॥ २० ॥ यस्त्विति सर्वगुणाढ्योब्रह्मवित्सत्यकामादिगुणभाक्भवति यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिससे
 र्गीश्वरलोकानांभेतिस्वर्गाकामानितिश्रुतेः एतेषांमध्येत्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवार्थितःअर्थः वित्तंसंजातमस्यसतथा स्वदैवंवित्तं ॥ २१ ॥ दमः जितेंद्रियत्वं त्यागः कर्मणामीश्वरेऽर्पणं अप्रमादस्तस्वानुसंधानं
 अज्ञानमुक्तिः सत्यगुणाविसत्यप्रधानान्येवएतानिफलानिभवंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अष्टादशदोषत्यागादष्टादशगुणत्वंदमस्थाह दमइति कृतेकर्मणिवैदिकेप्रतिकूलंअथद्वाआलस्यादिच अकृतेउपवासव्रतादौप्रतिकूलंक्षुधाजिह्वालौल्यादि इदंद्वयमेकोदोषः १ अचूताःभ्यसूयेप्रसिद्धे ३ का
मःरुयभिलाषः ४ अर्थोधनार्जनार्थेऽतियत्नः ५ स्पृहाधनाद्यभिलाषः ॥ ६ ॥ २३ ॥ पैशून्यंपरदोषमूचकत्वं ११ परितापःअतिदुःखित्वं १४ अरतिःसक्लियानभिलाषः १५ ॥ २४ ॥ अपस्मारःकर्त
व्यविस्मरणं १६ अतिवादःपराक्रोशः १७ संभावनामहत्त्वबुद्धिः ॥१८ ॥ २५ ॥ मदइति येषांविपर्ययादमगुणत्वेनउक्तास्तएवकृताकृतप्रतिकूलादृग्णैर्दश तथावक्ष्यमाणस्यषड्विधत्यागस्यचविपर्य
याःषट् तेचलक्ष्मीप्राप्तौहर्षः १ अप्रियेजानेव्यथा २ स्वीयेषुयाज्जा ३ पात्रेष्वप्रदानं ४ सत्यधिकारेइष्टापूर्तयोरकरणं ५ कामस्यात्यागःप्रमादश्च ६ एतेचतुर्विंशतिर्मददोषाः ॥२६॥ श्रेयान्प्रशस्ततरः तृ
तीयोवक्ष्यमाणःकामत्यागः तस्मिन्कामत्यागेकृतेसतिभिन्नंभेदः भावेनिष्ठा द्वैतमितियावत् सएवदुःखं द्वितीयाद्वैभयंभवति यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतिनदल्पंअथयदल्पंतदुःखमित्यादिश्रुतिभ्यः कामत्यागा

दमोत्थष्टादशगुणःप्रतिकूलंकृताकृते ॥ अचूतंचाभ्यसूयाचकामार्थौचतथास्पृहा ॥ २३ ॥ क्रोधःशोकस्तथातृष्णालोभःपैशून्यमेवच ॥ मत्सरश्चविहिंसाचप
रितापस्तथाऽरतिः ॥ २४ ॥ अपस्मारश्चातिवादस्तथासंभावनात्मनि ॥ एतेविमुक्तोदोषैर्यःसदांतःसद्भिरुच्यते ॥ २५ ॥ मदोष्टादशदोषःस्यात्यागोभवतिपडि
धः ॥ विपर्ययाःस्मृताएतेमददोषाउदाहृताः ॥ २६ ॥ श्रेयांस्तुपडिधस्यागस्तृतीयोदुष्करोभवेत् ॥ तेनदुःखंतरत्येवभिन्नंतस्मिन्जितंकृते ॥ २७ ॥ श्रेयांस्तुपडि
धस्यागःश्रियंप्राप्यनदृष्यति ॥ इष्टापूर्तेद्वितीयस्यान्नित्यवैराग्ययोगतः ॥ २८ ॥ कामत्यागश्चराजेंद्रसत्तृतीयदृतिस्मृतः ॥ अप्यवाच्यंवदंत्येतंसत्तृतीयोगुणः
स्मृतः ॥ २९ ॥ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवतिनोपयुक्तैश्चकामतः ॥ नचद्रव्यैस्तद्भवतिनोपयुक्तैश्चकामतः ॥ ३० ॥ नचकर्मस्वमिदेषुदुःखंतेनचनग्लपेत् ॥ सर्वैरेवगुणैर्यु
क्तोद्रव्यवानपियोभवेत् ॥ ३१ ॥ अप्रियंचसमुत्पन्नेव्यथांजातुनगच्छति ॥ इष्टान्पुत्रांश्चदारांश्चनयाचेतकदाचन ॥ ३२ ॥ अर्हतेयाचमानायप्रदंयंतच्छुभंभ
वेत् ॥ अप्रमादीभवेदंतैःसत्त्वाप्यष्टगुणोभवेत् ॥ ३३ ॥

श्रुतइति ॥ २७ ॥ त्यागमेवाह श्रेयानिति श्रियंलक्ष्मीविद्यांच नदृष्यति नदृष्यति १ इष्टयागहोमादिआपूर्ततडागारामादि २ ॥ २८ ॥ कामत्यागस्यपरांकाठामाह अर्पति अवाच्यंनिर्वृत्तिकत्वात् तथाच्चे
द्वाहृतं यदासर्वंप्रमुच्यंतेइति ॥ २९ ॥ त्यक्तरिति द्रव्यैःरुयादिभिस्स्यक्तैरेवयत्निष्कामत्वंभवतिनष्कामपूर्वकंपुत्रैर्नभवति यथोक्तं नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यतीति निष्कामत्वंबहुभिल्लब्धैर
पिद्रव्यैर्नभवतिनाप्युपयुक्तैःकाम्यद्वाराव्ययीकृतैरित्यर्थः ३ ॥ ३० ॥ नदुःखं कुर्यादितिशेषः तेनचदुःखेननग्लपेत्ग्लानिनप्राप्त्यात् गुणैःकीर्त्यादिभिः ॥ ३१ ॥ अप्रियेकीर्तिवित्तनागादिप्रभवेसमुत्पन्ने
पियोव्यथांनगच्छतिसचतुर्थस्सगइत्यर्थः ४ पंचमत्यागमयाज्जारूपमाह इष्टानिति ५ ॥ ३२ ॥ षष्ठमाह अर्हतेइति अर्हतेयोग्याय ६ पडिधत्यागफलमाह अप्रमादीति सचअप्रमादश्च ॥ ३३ ॥

सत्यंयथार्थवचनं १ ध्यानंमूर्तेरीश्वरस्यआत्मनोवाऽनुसंधानं २ समाधानंसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेनद्विविधःसमाधिः ३ चोद्यंतर्कः येनसमाधिकलेसार्वकाम्यादौदोषमुन्नयति ४ वैराग्यमुपरमः ५ अस्त्य
परस्वापहरणाभावः ६ ब्रह्मचर्यंस्त्रीसंगराहित्यं ७ ॥ असंप्रहोनिष्परिग्रहा ८ ॥ ३४ ॥ उक्तमनुवदत्यप्रमादप्रतियोगिनंप्रमादं वक्तुं एवमिति ॥ ३५ ॥ पंचभ्यइंद्रियेभ्यःषष्ठान्मनसश्चस्वस्वविषयेरागद्वेषो
त्याःषट्प्रमादाः अतीतेनष्टपुत्रशोकादिजःसप्तमः अनागतेपुत्रकामस्यतदभावेयःक्लेशःसोष्टमःप्रमादः एतेभ्यःप्रमादेभ्योमुक्त्युपेतोमुक्तिप्राप्तःसुखीभवेत् ॥ ३६ ॥ दमत्यागाप्रमादानुक्तातेषांसत्यमुखत्वंप्रागुक्तं
विदणोति सत्यांमेति सत्येआत्माचित्तंयस्यसतथा तान्दमत्यागाप्रमादान् ॥ ३७ ॥ दोषनिवृत्त्यैवतपःसिद्धिर्धात्राकृतेत्याह निवृत्तेनैवेति ॥ ३८ ॥ प्रश्रव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सत्यंध्यानंसमाधानंचोद्यंवैराग्यमेवच ॥ अस्तेयंब्रह्मचर्यंचतथाऽसंग्रहमेवच ॥ ३४ ॥ एवंदोषामदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ तथात्यागोऽप्रमादश्चस
चाप्यष्टगुणोमतः ॥ ३५ ॥ अष्टौदोषाःप्रमादस्यतान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ इंद्रियेभ्यश्चपंचभ्योमनसश्चैवभारत ॥ अतीतानागतेभ्यश्चमुक्त्युपेतःसुखीभवेत्
॥ ३६ ॥ सत्यात्माभ्रवराजेंद्रसत्यलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ तांस्तुसत्यमुखानाहुःसत्येत्यमृतमाहितं ॥ ३७ ॥ निवृत्तेनैवदोषेणतपोव्रतमिहाचरेत् ॥ एतद्वातकृतं
त्तंसत्यमेवसतां व्रतं ॥ ३८ ॥ दोषैरेतैर्वियुक्तस्तुगुणैरेतैःसमन्वितः ॥ एतस्समृद्धमत्यर्थतपोभवतिकेवलं ॥ ३९ ॥ यन्मां पृच्छसिराजेंद्रसंक्षेपात्प्रवृत्तमिति ॥ एत
त्पापहरंपुण्यंजन्ममृत्युजरापहं ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्र उवाच आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ॥ तथाचान्येचतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ ४१ ॥

एवंविद्यासाधनान्यधिगम्यअध्ययनगृहीताद्वेदादधिगतवेद्यानामनेकत्वंमन्वानः कितद्वेद्यंश्रेष्ठमितिपृच्छति आख्यानेति आख्यानंइतिहासपुराणादिपंचमंयेषुतैर्वेदैःसर्वस्वत्वदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वं पुरुषएवेदं
सर्वमित्यादिभिर्भूयिष्ठंनामादिप्रपंचादधिकतमंभूमाख्यंपरंब्रह्मतदेवजनःस्थावरजंगमरूपजगदितिकथ्यते अन्येशारिवनःपुनश्चतुर्वेदाःचत्वारिवेदयंतितेतथणचत्वारःपुरुषाइति बाह्यःशरीरपुरुषश्छंदःपुरुषो
वेदपुरुषोमहापुरुषइति छंदोगायत्र्यादिनियताक्षरपादंतच्चयजुःसाम्नोरप्युपलक्षणं वेदःकर्मचोदनात्मकंब्राह्मणं तथात्रिवेदाःत्रीन्क्षरमक्षरमुत्तमंचेतिपुरुषंवेदयंतेत्रिवेदाः क्षरंप्रधानं अमृबाक्षरंहक्षरात्मानावी
शतेदेवएकइति अमृतोजीवःकूटस्थःसोऽक्षरं सुलोपआर्षः ईशतेर्दष्टे क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइति ॥ ४१ ॥

तथाद्विवेदाः द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयदितिवाच्यवांचकयोरभेदेनशब्दब्रह्मशब्देनात्रकृत्स्नोनामरूपात्मकःप्रपंचउच्यते परंचतदतीतमितिद्वयमपिवेद्यत्वेनवदंति एकवेदाः एकधैवानुद्रष्टव्येनेहनाना
 स्तिकिचनेत्याद्यएकमेववेद्यवेदयंति अनृचश्चक्रच्यतेस्तूयतेइतिऋकईश्वरःसपृथक्केननास्तियेषांतेऽनृचःब्रह्माद्वैतवादिनः एकवेदानां व्युत्थानकालेद्वैतमस्तिसमाधौतुवाधितंतद्रवति अनृचांतुअवस्थाद्वयेपि
 द्वैताभावस्तुल्यइतिभेदः एतेषांषण्णांमध्येसकतरःकतमःयमहंवेदजानीयां द्विजंब्राह्मणंब्रह्मविदमित्यर्थः अत्रभूयिष्ठंजनइतिप्रथमःसविशेषाद्वैतपक्षः द्वितीयोनिरीश्वरपक्षःसांख्यानांमीमांसकानांच त्रिवेदा
 स्तुपातंजलाजीवेशजगतांभेदंवदंतः द्विवेदास्त्वौडुलोमाःकार्यात्मनाभेदंकारणात्मनाअभेदंचसत्यमेववदंतःयथाकटकमुकुटाद्यात्मनाभेदोपिसत्यःकनकात्मनाऽभेदोपिसत्यएवेतिएकवेदानामपिकिचिद्वाधं
 योग्यंसत्त्वासत्त्वाभ्यामंनिर्वचनीयंद्वैतमस्येवव्यावहारिकंप्रातिभासिकात्सद्योबाध्यात्रजूरगादेर्विलक्षणंयावन्मोक्षमवाध्यं अनृचांतुदृष्टिस्तृष्टिवादिनांयथारज्ज्वामुरगःस्रक्चकल्पिताएवमात्मनिजापत्स्य
 मौसमसत्ताकौडितिभेदः तत्राध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइतिन्यायेनआद्यंपक्षचतुष्टयंव्यवहारस्यपारमार्थिकत्वपरमध्यारोपदृष्ट्योपन्यस्तं अंत्यःपक्षोपवाददृष्ट्याव्यवहारापलापेन एकवेदप
 क्षस्तुव्यामिश्रदृष्ट्याऽनिर्वचनीयाख्यया एवमेवदृष्टित्रयमाश्रित्यशास्त्रमपिप्रवृत्तं आत्मकतैःपरिणामादितिअध्यारोपकालेपरिणामदृष्टिःसूचिता ब्रह्मैवकनककुंडलन्यायेनजगदाकारेणपरिणतं तथाचश्रुतिः
 तदात्मानंस्वयमकुरुत सत्यंचानृतंचसत्यमभवत् सत्यंव्यावहारिकंजापद्रज्वादि अनृतंप्रातिभासिकंस्वमरजूरगादिएतदुभयात्मकंसत्यंकालत्रयाबाध्यंब्रह्मैवप्राप्तमितिश्रुत्यर्थः तथाआत्मनिचैवंविचित्राश्वही

द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्चतयापरे ॥ तेषांतुकतरःसस्याद्यमहंवेदवैद्विजं ॥ ४२ ॥

तिस्वप्रकालेआत्मनिजापत्कालेमायेंद्रजालमरीचिकोदकादयोहिप्रसिद्धतराःसृष्टयोभवंति विचित्राश्चताः नचताःनसंतीतिवक्तुंशक्यं अनुभूयमानत्वात् नापिसंतीति ज्ञानेनसद्योबाधात् एवंब्रह्मण्यपिवि
 चित्राऽनिर्वचनीयास्तृष्टिरस्तीतिसूत्रार्थः तथाचास्यजगतोऽनिर्वचनीयत्वंश्रुतिराह कोअद्भवेदकइहप्रवोचत्कुतआजाताकुतइयंविस्तृष्टिरिति तंकोपिनवेदनकोपिप्रावोचदितिश्रुत्यर्थः सेयंव्यामिश्रदृष्टिः अ
 पवाददृष्टिस्तुआहूचतन्मात्रमितिमूचिता सयथासैंधवरिवल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेत सयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाहःकृत्स्नोरसघनएववाअरेयमात्माकृत्स्नःप्रज्ञानघनइतिश्रुत्याचदर्शितायथाजले
 प्रास्तःसैंधवरिवल्यःस्योपादानंउदकंजलेलीनमनुस्वयमपिलीयते अन्यथाकरकालयेइवजलेपरिमाणार्थिक्यंस्यात् अतःसःअंतरंकारणंबाह्यंघनीभावःतदुभयवर्जितःकेवलरसतन्मात्रात्मनाजलेऽभिव्य
 क्तोदृश्यते एवमयंप्रपंचःकार्यकारणोभयस्वरूपहीनःसमाधौकेवलप्रज्ञानघनोभिव्यज्यतेइतिश्रुत्यर्थः अनेनदृष्टित्रयेणजनबोधार्थंशास्त्रंप्रवृत्तं यथोक्तंसंक्षेपशारीरके आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवंव्या
 मिश्रदृष्टिरितिदृष्टिविभागमेन संगृह्यसूत्रकदयंपुरुषमुमुक्षुंसम्यक्प्रबोधयितुमुत्सहनेक्रमेणेत्यादिना श्रुतिवचांसिमुनिस्मरणानिचद्वयविशारदगीरपिसर्वशः त्रयमपेक्ष्यदृशांत्रितयंविनानहिघटामुपयांति
 कदाचनेत्यंतेन॥ ४२ ॥

एवमनेकेषुपक्षेषुस्थापितेषुसिद्धांतमाह एकस्येति ब्रह्मैवएकंवेद्यंतच्चसत्यंकालत्रयेप्यबाध्यंतस्यअज्ञानात्बहूनिवेद्यानिउपास्यानिअब्रह्मभूतानिकृतानिकल्पितानिवेदेसत्यप्रतिपत्त्यर्थं तेषामब्रह्मत्वंवेदएवा
ह तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेत्रंयदिदमुपासनइति तस्मिंश्वसत्येब्रह्मणिकश्चिदेवअवस्थितः ब्रह्मलाभोऽतिदुर्घटइत्यर्थः श्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वंजगतआह तुच्छेनाभवपिहितंयदासीत् तमसस्तन्महिनाजायतैकमिति
तुच्छेनरज्जुर्गादिवदध्यस्तेनमिथ्याभूतेनतमसाआहुं सर्वव्यापकंब्रह्मअपिहितंआच्छादितंयत्आसीत्तत् एकमेवसत्तमसःअज्ञानस्य तपसइतिपाठेअलोचनस्यसंकल्पमात्रस्यमहिनामाहात्म्येनअजायतप्रपं
चाकारेणआर्विर्भव यथाऋजुरज्ञानादृतासर्पाकारेणाविर्भवतितद्वदितिश्रुत्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवमिति सत्यंप्रत्यगद्वयानंदवेद्यंअज्ञात्वावास्तुसुरबलोभात्एतद्वानादिकंकर्तुं प्रवर्ततइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ सत्यादिति तथा
भवेत्परमानंशतयच्युतस्यक्षुद्रानंदविषयोभिलापोभवेत् ततश्चासौयज्ञोऽज्योतिष्टोमादिःप्रतायेतसंतन्यते सत्यस्यवेदवचनस्यज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादेःअवधारणात्प्रामाण्यनिश्चयात् संकल्पेऽवितथो
भवेदितिपाठेसत्यज्ञस्यैवसत्यसंकल्पत्वंअन्यस्यतुसंकल्पोव्यइत्यर्थः सनऽपाठेयज्ञोपिसत्यस्यानवधारणादापरोक्ष्येणअनिश्चयादेवप्रवर्तते ज्ञानेतुसत्ये एतदुध्वावुद्धिमानस्यात्कृतकृत्यश्चभारतेतिकृतकृत्यत्व

सनत्सुजातउवाच एकस्यवेदस्याज्ञानाद्देदास्तेबहवःकृताः ॥ सत्यस्यैकस्यराजेंद्रसत्येकश्चिदेवस्थितः ॥ ४३ ॥ एवंवेदमविज्ञायप्राज्ञोहमितिमन्यते ॥ दान
मध्ययनंयज्ञोलोभादेतत्प्रवर्तते ॥ ४४ ॥ सत्यात्प्रच्यवमानानांसंकल्पश्चतथाभवेत् ॥ ततोयज्ञःप्रतायेतसत्यस्यैवावधारणात् ॥ ४५ ॥ मनसान्यस्यभवतिवा
चान्यस्याथकर्मणा ॥ संकल्पसिद्धःपुरुषःसंकल्पानधितिष्ठति ॥ ४६ ॥ अनैभृत्येनचैतस्यदीक्षितव्रतमाचरेत् ॥ नामैतद्वातुनिर्वृत्तंसत्यमेवसतांपरं ॥ ४७ ॥
ज्ञानंवेनामप्रत्यक्षंपरोक्षंजायतेतप ॥ विद्याद्दुपठंतंतुद्विजं वैवदुपाठिनं ॥ ४८ ॥ तस्मात्क्षत्रियमामंस्याजल्पितेनैववैद्विजं ॥ यएवसत्यान्नापैतिसज्ञेयोवास्त
णस्त्वया ॥ ४९ ॥

मेवस्मरते ॥ ४५ ॥ मनसेति यज्ञइत्यनुकल्प्यते अन्यस्यएकस्ययज्ञोमनसादेवनाध्यानादिहपोभवति वाचाब्रह्मयज्ञजपादिहपोयज्ञोभवति कर्मणाप्रसिद्धोऽज्योतिष्टोमादिः
एतेषांपूर्वःपूर्वोऽज्यायान् संकल्पसिद्धःसत्यसंकल्पःसंकल्पानांकल्पनीयपदार्थानांब्रह्मलोकादीनामधिष्ठाताभवतिब्रह्मवित् तथाचश्रुतिःआमोतिस्वाराज्यं आमोतिमनसस्पतिं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्वि
ज्ञानपतिरिति स्वराजोभावःस्वाराज्यंब्रह्मैश्वर्यं ॥ ४६ ॥ तस्यसंकल्पस्यअनैभृत्येनअदाक्येन आत्माज्ञानाद्व्यसंकल्पत्वेसतीत्यर्थः दीक्षितव्रतंमुष्टीकरणवाग्यमनादिकंकुर्यात् एतन्नामदीक्षितइतिवदीक्षव्रतादेशे
इत्यनेनधानुनानिष्ठाप्रत्ययातेननिष्पन्नं कर्मजःसंस्कारआगतुकोविनाशीचेत्यर्थः सतांतुसत्यमेवपरंब्रह्मैवश्रेष्ठं अकृतकत्वेनाविनाशित्वात् ॥ ४७ ॥ एतदेवस्पष्टयति ज्ञानमिति प्रत्यक्षंशोकमोहनिवृत्तिरु
पज्ञानफलंप्रत्यक्षमित्यर्थः तपःकायिकंवाचिकंमानसिकंच तत्परोक्षंआमुष्मिकफलप्रदमित्यर्थः विद्यादित्यर्द्धेनपरोक्षज्ञानस्यव्यावृत्तिरिहउच्यते ॥ ४८ ॥ उक्तमेवोपसंहरति तस्मादिति जल्पितेनैवकेव
लाध्ययनेनैवसत्यात्प्रत्यगद्वयानंदात् तथाचश्रुतिः योवाएतदक्षरंगार्गिविदित्वास्माल्लोकाद्यैतिसब्राह्मणइत्यपरोक्षज्ञानिनोब्राह्मणत्वमुक्त्वाऽर्थादितरस्याब्राह्मणत्वंदर्शयति ॥ ४९ ॥

नन्वेवमध्ययनयागादेवैयर्थ्यस्यादित्याशंक्येष्टापत्तिमाह छंदांसीति एषउपनिषत्प्रसिद्धःअथर्वामहामुनिर्महर्षिसंघोयानिपुराजगौतान्येवछंदांसिउपनिषदूपाणि नामनिश्चितं छादयन्निहवाएनंछंदांसिपा
पात्कर्मणइतिश्रुत्याछंदःशब्दनिर्वचनात् षुवाद्येतेअदृढायज्ञरूपाइतिअथर्वणोपनिषदियज्ञानांपापाद्रक्षितुमसामर्थ्यदर्शनात्ब्रह्मविद्यार्थानांछंदांसामुख्यंछंदस्वंकर्मार्थानांतुगौणमितिअत्रः किंच उतअपि
येपिअधीतवेदाःसोपनिषत्कंवेदंपाठतोर्थतश्चअधीतवंतस्तेपिनच्छंदोविदः यतःवेदवेद्यस्यऔपनिषदस्यपुरुषस्यतत्त्वंयाथात्म्यंनविदुःनजानंति अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवांअफलामपुण्यामिति पुष्यं
ह्रिफलंवाचःसत्यमितिश्रुतिश्चैतदाह सत्यंपरंब्रह्म ॥५०॥ छंदांसिनामेति द्विपदांमनुष्याणांमध्येवरिष्ठ तत्रसत्येब्रह्मणिविषयेछंदांसिवेदाःस्वच्छंदयोगेनस्वानंन्यसंबंधेनैवभवन्ति कर्मकांडार्थज्ञानवत्ब्रह्मकांडा
र्थज्ञानंनमध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते तथाहि तद्धैतत्पश्यन्पिर्वामदेवःप्रतिपेदेहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिश्रुत्यादर्शनसार्वात्म्ययोर्मध्येतिष्ठन्गायत्रीत्यादौतिष्ठतिगायत्र्योर्मध्येइवकार्यांतरंवार्यते तेनचज्ञानेनसंत्येन चका
रएवकारार्थे तेनैवेत्यर्थः छंदोविदोभवन्तिनकर्ममात्रज्ञानेन तान्छंदोज्ञान्अधीत्यप्राप्यआर्याःवेदस्यवेद्यंवेदनीयंब्रह्मनगताइतिनअपिनुगताःप्राप्ताएवेत्यर्थः एतेनतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यस्याःश्रुतेर

छंदांसिनामक्षत्रियतान्यथर्वापुराजगौमहर्षिसंघएपः॥छंदोविदस्तेयउतनाधीतवेदानवेदवेद्यस्यविदुर्हितत्वं॥५०॥छंदांसिनामद्विपदांवरिष्ठस्वच्छंदयोगेन
भवन्तितत्र॥छंदोविदस्तेनचतानधीत्यगतानवेदस्यनवेद्यमार्याः॥५१॥नवेदानांवेदिताकश्चिदस्ति कश्चित्त्वेतान्बुध्यतेवांपिराजन्॥योवेदवेदान्नसवेदवेद्यंस
त्येस्थितोयस्तुसवेदवेद्यं॥५२॥नवेदानांवेदिताकश्चिदस्तिवेद्येनवेदंनविदुर्नवेद्यं॥योवेदवेदंसचवेदवेद्यंयोवेदवेद्यंनसवेदसत्यं॥५३॥योवेदवेदान्सचवेदवेद्यं
नतंविदुर्वेदविदो नवेदाः ॥ तथापिवेदेनविदंतिवेदंयेब्राह्मणावेदविदोभवन्ति ॥५४॥

र्थोदर्शितः ॥५१॥ तथापिब्रह्मणोदुर्ज्ञेयत्वमाह नेति वेदानांरहस्यवेदिताज्ञाताकश्चिन्नास्ति
कश्चित्तुएतान्वेदान्रहस्यप्रतिपादकान्चित्तशुद्ध्यतिशयाद्बुध्यते योव्युत्थितःतत्त्वमसिवाक्यार्थानुसंधातावावेदान्वेदससविकल्पकःत्रिविकल्पकंवेद्यं सर्ववृत्तिलयेप्रकाशमानंब्रह्मनवेदंकिंतुसत्येसर्ववृत्ति
बाधावधिभूतेप्रत्यक्चेतन्येस्थितएवनिर्विकल्पकंसुखंवेद ॥५२॥ इममेवार्थंभंग्यंतरेणाह नेति वेदानांवेद्यानामहंकारादीनामचेतनानांमध्येकश्चिद्वेदितानास्ति अतोहेतोःवेद्येनचेतसविदंवेदवोध्यमात्मानंनवि
दुः नापिवेद्यंअनात्मानमपिनविदुः आत्माऽनात्माचनजडस्यविषयावित्यर्थः मनुजडयाधीवृत्त्याआत्माज्ञायतएव दृश्यतेत्वय्यावुध्येतिश्रुतेरित्याशंक्याह वेदंआत्मानंयोवेदसएववेद्यमनात्मानंसर्ववेद आत्म
प्रभवत्वात्सर्वस्य यस्तुबहिर्मुखःवेद्यंअनात्मानंवेदससत्यंब्रह्मनवेद तथाचश्रुतीभवतः आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनैदंसर्वविदितं परांचिखानिव्यनृणःस्वयंभूस्तस्मात्पराङ्मथ्यतिनांतरात्मन्नि
ति व्यनृणतर्हिसितवात् ॥५३॥ किंच यश्चिदात्मासर्वेषांप्रत्यक्त्वेनप्रसिद्धः वेदान्वेदयंतितेवेदाःतान्प्रमाणानिवेदसएववेद्यंप्रमेयमपिवेदनतुनानिवेद्यंविदुःजडत्वात् तंचप्राणम्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्य
श्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरितिप्राणादीनांप्रवर्तकत्वेनप्रसिद्धं वेदाःप्रमाणानिवेदविदःप्रमातारश्चनविदुः यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतितस्यवाङ्मनसानातत्वश्रुतेः यद्यप्येवंतथापिवेदंवेदितारमात्मानंवेदेनै
वप्रमाणेनअहंब्रह्मास्मीत्यादिनाविदंतिजानंति केते येब्राह्मणाःवेदविदोवेदंपाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्चविदंतिवेदविदः अध्ययनयज्ञादिनासंस्कृतचित्ताएववाक्यादात्मानंलक्षणयाजानंतिनत्वन्येइत्यर्थः॥५४॥

इदमेवदृष्टान्तेनप्रतिपादयति धामांशेति धामतेजःतन्मयाःअंशायस्यसतेजोमयोऽर्थाच्चंद्रःतस्यभागःकलाप्रतिपद्गतातस्य संवेदनेज्ञापनेयथाचयथैवहिप्रसिद्धमहीरुहस्यशाखाउपादीयते तथाहितथैववेदाःप
रमात्मनःसंवेदनेऽर्थेपरमपुरुषार्थरूपेसत्येसर्वथाप्यवाच्येवेदाःउपादीयंतइतिआमनंति तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यौपनिषदत्वविशेषणात् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्चसोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवा
क्यमपिलक्षणयास्वार्थप्रमापयत्येवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एवंगुरुपसदनपूर्वकंवाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायमुक्त्वागुरुलक्षणान्याह अभीति ब्राह्मणं ब्रह्मविदं लक्षणतोभिजानामि लक्षणमेवाह व्याख्यातारं उपक्रमोपसंहारै
करूप्यादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गानुसारेणवाक्यार्थवर्णनकृशलं विचक्षणंश्रुतार्थस्ययुक्तिभिरनुचितनेसमर्थं निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारबलान्यश्रिच्छन्नविचिकित्सोनिःसंशयःसन्परस्यापिसर्वसं
शयान्ब्याचष्टेवेदोति अत्रस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनसंशयान्दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ परीप्यतेस्मिन्नितिपर्येषणंअन्वेषणस्थानंप्राचीनंप्राग्दिशिस्थंनपिदक्षिणादिदिक्स्थंनपिअदिशंदिग्विही
नंतंअंतर्हृदयइत्यर्थः ॥ ५७ ॥ एतदेवाह तस्येति प्रत्यर्थेषुआत्मत्वेनप्रथमानेष्वनात्मसुपंचसुकोशेषु पर्येषणमन्वेषणंगच्छेत्कुर्यादित्यर्थः कथंचनेत्यव्यक्तमालंबनंक्लेशसाध्यमिति सूचयति अव्यक्ताहिति

धामांशभागस्यतथाहिवेदायथाचशाखाहिमहीरुहस्य ॥ संवेदनेचैवयथामनंतितस्मिन्सत्येपरमात्मनोर्थे ॥ ५५ ॥ अभिजानामिब्राह्मणंव्याख्यातारंविच
क्षणं ॥ यश्चिच्छन्नविचिकित्सःसव्याचष्टेसर्वसंशयान् ॥ ५६ ॥ नास्यपर्येषणंगच्छेत्प्राचीनंनोतदक्षिणं ॥ नावाचीनंकुतस्तिर्यङ्गादिशंतुकथंचन ॥ ५७ ॥ तस्य
पर्येषणंगच्छेत्प्रत्यर्थेषुकथंचन ॥ अविचिन्नन्निमंवेदेतपःपश्यतितंप्रभुं ॥ ५८ ॥ तूष्णींभूतउपासीतनचेष्टेन्मनसापिच ॥ उपावर्तस्वतद्वृत्तंअंतरात्मनिविश्रु
तं ॥ ५९ ॥ मौनान्नसमुनिर्भवतिनारण्यवसनान्मुनिः ॥ स्वलक्षणंतुयोवेदसमुनिःश्रेष्ठउच्यते ॥ ६० ॥ सर्वार्थानांव्याकरणाद्वैयाकरणउच्यते ॥ तन्मूलतोव्या
करणंव्याकरोतीतितत्तथा ॥ ६१ ॥ प्रत्यक्षदर्शीलोकानांसर्वदर्शीभवेन्नरः ॥ सत्येवैब्राह्मणस्तिपुंस्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ६२ ॥

दुःखं देहवद्भिरवाप्यतइतिस्मृतेः वेदेइमंआत्मानंअविचिन्नवेदांतन्यायानप्यचितयन्नित्यर्थः तपःतपस्वीआलोचनवान्ध्यायीतंप्रभुंपश्यति तंपश्यतिनिष्कलं ध्यायमानइतिश्रुतेः ॥ ५८ ॥ तूष्णींभूतइत्यनेन
वागादिवाह्येन्द्रियव्यापारोपरमउक्तः मनसापिनचेष्टेत् नचेष्टेत्यनेनमानसव्यापारोपरमउक्तः अंतरात्मनिहार्दाकाशे विश्रुतंवेदेप्रख्यातंतद्वाचामगोचरं ब्रह्मउपावर्तस्वउपागच्छ ॥ ५९ ॥ मौनान्ध्यानमात्रा
न्मुनिर्भवतिनापिअरण्यवासात्संन्यासमात्रान् कितर्हियःस्वलक्षणंस्वस्यप्रत्यगात्मनोलक्षणंजगज्जन्मादिहेतुत्वंसच्चिदानंदात्मकत्वंचयोवेदजानातिसश्रेष्ठः संन्यासिभ्योयोगिभ्यश्चज्ञानीश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ६० ॥
सर्वार्थानांव्याकरणात्प्रकटीकरणात्सर्वज्ञत्वादयंज्ञानीवैयाकरणइत्युच्यते तच्चव्याकरणंकेचियोगजधर्मप्रत्यासत्त्यावदंतितन्निराचष्टे मूलतइति आत्मज्ञानाद्विसर्वविज्ञानंश्रूयतेनप्रधानज्ञानात्अन्यतोवा मृ
लतइतिल्यञ्चोपेपंचमी मूलंकारणंब्रह्मप्राप्येत्यर्थः तत्रव्याकर्तापरमात्मैवतन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियत नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिभ्यामित्याह व्याकरोतीति श्रौतव्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतम् ॥ ६१ ॥ सार्वज्ञ्य
मपिब्रह्मविदामनौषचारिकमित्याह प्रत्यक्षेति सत्येतिष्ठन्ननुदृश्यंतरेदेहाद्याकारे ब्राह्मणःब्रह्मवित् तद्विद्वान्ब्रह्मविद्वानितिब्राह्मणपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनं ॥ ६२ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति धर्मादिष्विति धर्मश्चसत्यंचदमस्तपश्चेत्यादिषुद्वादशसुस्थितः तथासत्यादिहूपेअष्टविधेअप्रमादेचस्थितः एवंसाधनवान्वेदेषुपूर्वोक्तेषुआरोपदृष्टिव्यामिश्रदृष्ट्यपवाददृष्टिरूपेषुआनु
 पूर्वेणसोपानारोहणन्यायेनपरमेपदेस्थितोहमेतत्त्वानुभवसिद्धं बुद्ध्यास्वतःस्नेहवत्यातेतुभ्यंब्रवीमि सोपानक्रमस्तुदृष्टिहतापनीयेभूयते ओतानुज्ञानुज्ञाऽविकल्पैरिति अस्यार्थः ओतत्वंकारणव्याप्तिःका
 र्येयद्वन्द्वदोषटे सर्वंब्रह्मेतितन्निष्ठाजानतेपरिणामतः १ कार्यस्यासमसत्त्वंयत्कारणेसमुदीरितं तदनुज्ञातृशब्दार्थोमरौवारिविवर्तनं २ एतन्निष्ठास्तनोभूत्वांजगन्मिथ्येतिजानते अनुज्ञायांजगत्तुच्छंशशृंग्गादि
 वन्मत्तं ३ एवंसोपानरीत्यैवभूमित्रितयलंघनात् अविकल्पंपरंयत्तदहंब्रह्मास्मिनिर्भयमिति ॥ ६३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥७॥ एषंआत्मज्ञानमार्गं
 श्रुत्वातस्यांतरंगसाधनंयोगंश्रोतुंपृच्छति सनत्सुजातेति परांउक्तादपिअत्युत्कृष्टांब्राह्मींब्रह्मप्रापिकांवाचंउपनिषदंवदसेजानीषे भासनोपसंभाषाज्ञानेति तद् विश्वंरूप्यतेप्रकाशनेस्यां यांज्ञातवतोऽन्यतृज्ञान
 व्यंनावशिष्यतइत्यर्थः कामेनकाम्यमानेनविषयेणपरांदूरीभूतांविषयवार्ताहीनामित्यर्थः अतएवसुदुर्लभांकथांकथनीयांप्रब्रूहि हेकुमारइदंमेममवाक्यंत्वांप्रतिप्रार्थनारूपंवचनं अवधेहीतिशेषः ॥ १ ॥

धर्मादिषुस्थितोप्येवंक्षत्रियब्रह्मपश्यति ॥ वेदानांचानुपूर्व्येणएतद्बुद्ध्याब्रवीमिते ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातपर्वणिसनत्सुजातवा
 क्येत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच सनत्सुजातयामिमांपरांत्वंब्राह्मींवाचंवदसेविश्वरूपां ॥ परांहिकामेनसुदुर्लभांकथांप्रब्रूहि
 मेवाक्यमिदंकुमार ॥ १ ॥ सनत्सुजातउवाच नैतद्ब्रह्मत्वरमाणेनलभ्यंयन्मांपृच्छन्नतिदृश्यस्यतीव ॥ बुद्धौविलीनेमनसिप्रचित्याविद्याहिसाब्रह्मचर्ये
 णलभ्या ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अत्यंतविद्यामितियत्सनातनींब्रवीषित्वंब्रह्मचर्येणसिद्धां ॥ अनारभ्यांवसतीहकार्यकालेकथंब्राह्मण्यममृतत्वंलभेत ॥
 ॥ ३ ॥ सनत्सुजातउवाच अव्यक्तविद्यामभिधास्येपुराणींबुद्ध्याचतेपांब्रह्मचर्येणसिद्धां ॥ यांप्राप्यैनंमर्त्यलोकंत्यजंतियावैविद्यागुरुद्वेषुनित्या ॥ ४ ॥
 धृतराष्ट्रउवाच ब्रह्मचर्येणयाविद्याशक्यावेदितुमंजसा ॥ तत्कथंब्रह्मचर्यस्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहिमे ॥ ५ ॥

ब्रह्मविद्यायाःदुर्लभत्वंदर्शयन्सनत्सुजातउवाच नैतदिति

दृश्यसिअहंब्रह्मविद्याधिकार्यस्मीतिदृश्यसि पाठांतरेअभिषंगेणनिर्बंधेन विद्यालक्षणमाह बुद्धाविति सर्वेषामिन्द्रियाणांनिरोधेनमनोमात्रमनुपरतंसंकल्पाद्यात्मकंतिष्ठति तस्मिन्नपिअहंब्रह्मास्मीनिनिश्चयस्व
 भावायांबुद्धौविलीनेसति प्रचित्याप्रगतंचित्यंयस्यांसानिरुद्धसर्ववृत्तिकाकाचिदवस्थाविद्येत्युच्यते साचब्रह्मचर्येणगुरुकुलवासेनलभ्या ॥ २ ॥ अत्यंतंअंतस्त्रिविधपरिच्छेदःतमतिक्रान्तंअत्यंतंब्रह्मतद्विषयां
 विद्यां सनातनींनित्यसिद्धां प्रत्यगात्मनोनित्यापरोक्षत्वात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेः सिद्धांअभिव्यज्यमानां तत्रहेतुः अनारभ्यांकर्मवदारंभायोग्यां याचकार्यकालेइहआत्मन्येववसति नित्यसिद्धत्वात् ए
 वंसतिब्राह्मण्यंब्राह्मणस्यंयोग्यंअमृतत्वंकथंलभेत नहिलब्धलाभार्थंयत्नोपेक्षंतइतिब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानाक्षेपः ॥ ३ ॥ अत्रोत्तरमाह अव्यक्तेति बुद्ध्याख्योपाधिंसंबंधजनितकालुष्यादविविक्ततयानव्यक्तमव्य
 क्तंब्रह्मतस्यविद्यां अयंभावः यद्यपिब्रह्मनित्यापरोक्षंआत्मत्वात्तथापिअशनायाद्यतीतस्यतस्यविविक्तस्यपरोक्षत्वात्तदापरोक्ष्यायत्नोयुक्तइति ॥ ४ ॥ अंजसाआर्जवेन ॥ ५ ॥

आचार्येति योनिःस्थानं योनिष्टंद्रनिषेदेअकारि स्वेयोनौनिषदंतं सरूपाइत्यादौदर्शनात् गर्भेभूत्वात्स्थनिष्कपटसेवयाअंतरंगत्वंप्राप्येत्यर्थः शास्त्रकाराःशास्त्रकर्तृत्वंब्रह्मण्येवश्रुतंमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेत
दृग्देदइत्यादिनागुरोरनुग्रहादिहैवब्रह्मभावंप्राप्तुंवीत्यर्थः परमंअपुनरावृत्तिं योगंब्रह्मणासहैक्यंयाति ॥ ६ ॥ अस्मिन्निति येजितकामाःब्राह्मींस्थितिप्राप्तुंयेचद्वंद्वसहाःतेदेहादात्मानंनिर्हरंतिपृथक्कुर्वन्ति स
त्वसंस्थाःसत्वगुणभाजः श्रुतिश्च तंस्वाच्छरीरात्पृथहेन्मुंजादिवइपीकांधैर्येगेति प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् ॥ ७ ॥ आचार्यःशास्त्राउपदेष्टाःयस्यांसा जातिर्जन्म यथाब्राह्मणस्यसावित्रीप्राप्त्यासावित्रंद्वितीयंजन्मएवं
आचार्यात्पुत्रंब्रह्मविद्याप्राप्त्यापितस्यजन्मांतरंभवति तच्चमोक्षहेतुत्वात्पुण्यत्वादिगुणसंयुक्तं ॥ ८ ॥ आचार्यमाहात्म्यप्रख्यापकंमंत्रंपठति यःप्रावृणोतीति यःआचार्यःवर्णान्ब्राह्मणादीन्अवितथेनवितथम
वृत्तममात्माजडेतेदन्धेनसत्येनचिदात्मनाप्रकर्षेणआवृणोतिसवास्त्राभ्यंतरंवासयति द्वैतोत्थमयनिवारणेनपालयतीत्यर्थः ऋतंब्रह्म कुर्वन्वाचाआविष्कुर्वन् तस्यफलमाह अमृतंसंप्रयच्छन्निति अमृतंमोक्षं
सनत्सुजातउवाच आचार्ययोनिमिहयेप्रविश्यभूत्वागर्भेब्रह्मचर्यंचरंति ॥ इहैवतेशास्त्रकाराभवंतिप्रहायदेहंपरमंयांतियोगं ॥ ६ ॥ अस्मिंल्लोकैवैजयंतीह
कामान्ब्राह्मींस्थितित्यनुतितिक्षमाणाः ॥ तआत्मानंनिर्हरंतीहदेहान्मुंजादिपीकामिवसत्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतौकुरुतःपितामाताचभारत ॥ अचार्यशास्त्रा
याजातिःसापुण्यासाऽजराऽमरा ॥ ८ ॥ यःप्रावृणोत्यवितथेनवर्णानृतंकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन् ॥ तंमन्येतपितरंमातरंचतस्मैनद्रुत्येत्कृतमस्यजानन् ॥ ९ ॥ गुरुं
शिष्यो नित्यमभिवादीतस्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ॥ मानंनकुर्यान्नादधीतरोपमेषप्रथमोब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिक्रमणैवविद्यमाप्नोतियः
शुचिः ॥ ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्यप्रथमःपादउच्यते ॥ ११ ॥ आचार्यस्यप्रियंकुर्यात्प्राणैरपिधनैरपि ॥ कर्मणामनसावाचाद्वितीयःपादउच्यते ॥ १२ ॥ समागुरौयथा
वृत्तिर्गुरुपत्न्यांतथाचरेत् ॥ तत्पुत्रेचतथाकुर्वन्द्वितीयःपादउच्यते ॥ १३ ॥ आचार्येणात्मकृतंविजानन्ज्ञात्वाचार्यंभावितोस्मीत्यनेन ॥ यन्मन्येततंप्रतिदृष्टु
द्धिःसंवृतीयोब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ १४ ॥ नाचार्यस्यानपाकृत्यप्रवासंप्राज्ञःकुर्वीतनैतदहंकरोमि ॥ इतीवमन्येतनभापयेतसवैचतुर्योब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ १५ ॥
कृतंतत्कृतमुपकारं ॥ १ ॥ शुचिःस्नानादिनाभावशुद्ध्याच अप्रमत्तःगुरुशुश्रूषायांसावधानं मानंनकुर्यात् तुच्छमपिकार्यंशिशूनांशौचादिकंनदपिकर्तव्यमेवेत्यर्थः अत्यंतश्रमेपिरोपेनादधीतनविदध्यात्
॥ १० ॥ शिष्यवृत्तिःसायंप्रातर्भिक्षणेनजीवनं तेनैवक्रमेणनतुगुर्वन्नोपजीवनेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ द्वाभ्यांश्लोकाभ्यांब्रह्मचर्यस्यप्रथमपादमुक्त्वाद्वाभ्यांद्वितीयपादमाह आचार्यस्येति ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राप्तविद्यो
विद्यासुरवेनदृष्यन्आचार्ययत्अत्यंतमानयतिसब्रह्मचर्यस्यतृतीयःपादइत्याह अचार्येणेति आत्मकृतंस्वस्मैउपकृतंविद्यादानेन तस्यचअर्थप्रयोजनंदुःखनिवृत्तिमानंदावाप्तिचज्ञात्वाऽनुभूय अनेनाचार्येण
भावितोवर्धितोस्मीतिजानन्यन्मन्यते ॥ १४ ॥ अनपाकृत्यविद्यायानिष्क्रयार्थमृणमर्थदानेनअपरिदृश्य प्रवासगुरुगृहादन्यत्राश्रमांतरेस्थितिनकुर्वीत एतत्गुरवेअर्थप्रदानमहंकरोमीतिनैवमन्येतमनसा
नचभाषयेत् स्वार्थेणिच् वदेतवाचा ॥ १५ ॥

चतुष्पाद्ब्रह्मचर्येणलभ्यांचतुष्पदींविद्यामाह कालेनेति कालेनबुद्धिपरिपाकेन उत्साहयोगेनबुद्धिवैभवेन शास्त्रेणसहाभ्यायिभिर्विचारेण क्रमस्तुनविवक्षितः उक्तंच आचार्यात्पादमादत्तेयादंशिष्यःस्वमेधया कालेनपाद्मादत्तेपादंसब्रह्मचारिभिरिति ॥ १६ ॥ धर्मादयइति यस्यब्रह्मचर्यस्यरूपस्वरूपभूनाइत्यर्थः अन्यानिचांगानिआसनप्राणजयादीनि बलयोगेनित्योद्युक्तता ब्रह्मार्थोविदार्थःकर्मब्रह्मणीतयोयोगेनअधिगमेनब्रह्मचर्यफलतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवमिति अहंकरोमीत्यभिमानंविनातदप्रकाशकंचचनंचविनागुर्वर्थाथप्रवृत्तः सःआचार्यःवृत्तिजीविकांएतिप्राप्नोति वृत्तिवर्त्तनं शिष्यस्येतिशेषः ॥ १८ ॥ वसन् ब्रह्मचर्येइतिशेषः सर्वतःसर्वैःप्रकारैःवर्धनिवर्धते वर्धति धनैरितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ आकांक्ष्येति रसभेदःपारदगुटिकाविशेषश्चितामणिसंज्ञस्तंचितितवस्तुप्रदंअर्थयते तेषारसभेदार्थिनांयथा

कालेनपादंलभतेतथार्थतश्चपादंगुरुयोगतश्च ॥ उत्साहयोगेनचपादमृच्छेच्छास्त्रेणपादंचततांभियाति ॥ १६ ॥ धर्मादयोद्वाद्वाद्यस्यरूपमन्यानिचांगानि तथाबलंच ॥ आचार्ययोगेफलतीतिचाहुर्ब्रह्मार्थयोगेनचब्रह्मचर्यं ॥ १७ ॥ एवंप्रवृत्तोयदुपालभेतवैधनमाचार्यायतदनुप्रयच्छेत् ॥ सतांवृत्तिबहुगुणामेवमेतिगुरोःपुत्रेभवतिचवृत्तिरेषा ॥ १८ ॥ एवंवसन्सर्वतोवर्धतीह्यहून्पुत्रान्लभतेचप्रतिष्ठां ॥ वर्धतिचास्मैप्रदिशोदिशश्चवसत्यस्मिन्ब्रह्मचर्येजनाश्च ॥ १९ ॥ एतेनब्रह्मचर्येणदेवादेवत्वमाप्नुवन् ॥ ऋषयश्चमहाभागाब्रह्मलोकंमनीषिणः ॥ २० ॥ गंधर्वाणामनेनैवरूपमप्सरसामभूत् ॥ एतेनब्रह्मचर्येणसूर्योप्यङ्गाय जायते ॥ २१ ॥ आकांक्ष्यार्थस्यसंयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ॥ एवंत्येतेसमाज्ञायतांद्वाभावंगताइमे ॥ २२ ॥ यआश्रयेत्पावयेच्चापिराजन्सर्वशरीरंतपसातप्यमानः ॥ एतेनवैवालयमभ्येतिविद्वान्मृत्युंतथासजयत्यंतकाले ॥ २३ ॥ अंतवतःक्षत्रियतेजयंतिलोकान्जनाःकर्मणानिर्मलेन ॥ ब्रह्मैवविद्वांस्तेनचाभ्येति सर्वानान्यःपंथाअयनायविद्यते ॥ २४ ॥

आकांक्ष्यस्यलिप्सितस्यार्थस्यसंयोगःप्रार्थितस्ततोयादृक्भावोभवति एवमेवएतेदेवादयःसमाज्ञायब्रह्मचर्यमुपेत्यतादृग्भावंसत्यसंकल्पत्वाच्चितितवस्तुप्रदत्तंगताः ॥ २२ ॥ यइति सर्वंचतुष्पाद्ब्रह्मचर्येयआश्रयेत्शरीरंचपावयेत् वाल्यंरागद्वेषादिराहित्यंवेदांतार्थानांयुक्तिपूर्वकमनुचितनेनतत्त्वनिश्चयंवा अंतकालेइत्यनेनयावज्जीवंउक्तप्रकारेवात्येतिष्ठेदितिदर्शितं यथोक्तं शक्रोतीहैवयःसोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुरवीनरइति ॥ २३ ॥ अंतेति तेअविद्वांसःअंतवतःअनित्यांल्लोकान्कर्मणाजयंति विद्वांस्तुब्रह्मैवसार्वात्म्यात्सर्वेतेनज्ञातेनब्रह्मणाअभ्येतिअतस्तस्मैकर्मप्राप्यंकिंचित्फलंनावतिष्ठतेइत्यर्थः अतःज्ञानादन्यःपंथाःअयनायमोक्षायनविद्यते ज्ञानादेवतुक्वैवल्यमित्यवधारणात् ॥ २४ ॥

कामःस्यभिलाषः पारतन्त्र्यमव्यदिवशत्वं पैशुनंराजद्वारादौपरदोषसूचनं अर्थहानिःनटनर्तकवेश्यादिषुदंडेनवावित्तनाशः विवादोवैरं ॥ १० ॥ मोदोहर्षःदर्पहेतुः लटोदृष्यतीत्यापस्तं वोक्तेः अतिवादोनिर्म
र्यादंबचनं संज्ञानाशःकार्याकार्यविवेकराहित्यं अभ्यसूयितानैरंतर्येणपरद्रोहशालता एतन्मदवत्त्वंविगर्हितंनिदिनंसद्भिःसदाहीत्यापत्कालेपिनाश्रयणीयमितिस्मृचिंतं ॥ ११ ॥ सुहृदांप्रियेसतिहर्षःअप्रि
येसतिव्यथेतिद्वौसौहृदेगुणौ तृतीयमाह स्यादिति सुहितमितिपाठेमुतरांहितंइष्टंपुष्टिकरं देयंदातारं भव्यगेयेतिवत्कर्तरिकृत्यः योदातारंअयाच्यमपिपुत्रादिकंमुख्यंकर्मभूतंयाचनेसअभ्यर्थितःप्रार्थितोदाता
तस्मैइष्टादीन्अर्हति दातुमितिशेषः सार्धश्लोकोवाक्यं ॥ १२ ॥ चतुर्थमाह त्यक्तेति यस्मैसर्वस्वंदत्तंतस्यगृहेकामात्मयायमुपकृतइतिबुद्धितःनसंवसेत् तेनकदाचिदनादृतःसन्मौहार्दभंगंकुर्यादितिभावः पं
चममाह भुंक्तेकेमेति स्वकर्माजितमेवधनंभुंक्तेननुमित्राद्यजितं अन्यथाकालेनहेलनांप्राप्यसौहृदभंगोभाभूदिति षष्ठमाह स्वाशिपंवाधतेच स्वस्यश्रेयोपिमित्रहितार्थनाशयतीत्यर्थः पाठान्तरेस्यासितंस्वस्था

कामक्रोधौपारतन्त्र्यंपरिवादोथपैशुनं ॥ अर्थहानिर्विवादश्चमात्सर्यंप्राणपीडनं ॥ १० ॥ ईर्ष्यामोदोतिवादश्चसंज्ञानाशोभ्यसूयिता ॥ तस्मात्प्राज्ञानमाद्यंतम
दात्येतद्विगर्हितं ॥ ११ ॥ सौहृदेवैपङ्गुणावेदितव्याःप्रियेहृष्यंत्यप्रियेचव्यथंते ॥ स्यादात्मनःसुचिरंयाचतेयोददात्ययाच्यमपिदेयंखलुस्यात् ॥ इष्टान्पुत्रान्वि
भवान्स्वांश्वदारानभ्यर्थितश्चाहतिशुद्धभावः ॥ १२ ॥ त्यक्तद्रव्यःसंवसेन्नेहकामाद्भुंक्तेकर्मस्वाशिपंवाधतेच ॥ १३ ॥ द्रव्यवान्गुणवानेवंत्यागीभवतिसा
त्विकः ॥ पंचभूतानिपंचभ्यानिवर्तयतितादृशः ॥ १४ ॥ एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वतपोभवतिकेवलं ॥ सत्वात्प्रच्यवमानानांसंकल्पेनसमाहितं ॥ १५ ॥ यतोयज्ञाःप्रव
र्धतेसत्यस्यैवावरोधनात् ॥ मनसान्यस्यभवतिवाचान्यस्याथकर्मणा ॥ १६ ॥

नंराज्यादिकंआस्तेस्मिन्नित्युत्पत्त्याज्ञेयं स्वाशिवमितिपाठेस्वस्यआसमंतान्गिवंश्रेयस्कंरमित्यर्थः ॥ १३ ॥
इंद्रियाणांनिवर्तनंसमृद्धंपुष्कलमपिकेवलंतपएवऊर्ध्वंऊर्ध्वगतिप्रदंभवतिनज्ञानवदिहैवकृतकृत्यतामापाद्यतीत्यर्थः केषामित्यनआह सत्वादिति येसत्वात्थैर्यात्च्यवने तीव्रवैराग्याभावात् तेषांचसंकल्पेनब्रा
ह्मलौकिकान्दिव्यान्भोगान्भोक्ष्येइत्येवंरूपेणसमाहितंसंभृतंतपोभवतितेषामेवोर्ध्वगतिर्भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ यतःसंकल्पात्तयज्ञाःप्रवर्धते तस्यैवसत्यस्यसंकल्पस्यावधारणात् संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठती
तिश्रुतेर्योगीसत्यसंकल्पोभवतिअन्यस्यएकस्ययज्ञःमनसैवभवति सत्यसंकल्पत्वात् तथासुपाख्यायतेत्रितोनाममुनिर्भ्रात्राकूपेपातितःसन्तत्रैवमनसाकृत्स्नंयज्ञंचकारेति त्रिनःकूपेवहितोऽेवान्भवतऊतयेइति
मंत्रवर्गाच्चैतद्गम्यते अवहितोऽध्यायन् हवतेआद्रयति ऊतयेयज्ञसंतत्यै अन्यस्यमध्यमस्यवाचैवब्रह्मयज्ञजपादिनायज्ञोभवति अन्यस्यप्राकृतस्यकर्मणाआज्यपशुपुरोडाशीयादिप्रधानयाक्रियया ॥ १६ ॥

संकल्पेति सगुणब्रह्मवेदनात्सत्संकल्पंपुरुषं असंकल्पश्चिदात्माऽधितिष्ठति श्रुत्यमिवराजा ननु अतएव चानन्याधिपतिरिति विदुषः सत्यसंकल्पत्वादेव अनन्याधिपतित्वं कथं सूत्रितं ईश्वरांतराभिप्रायेणेति गृहाण
तथा च श्रुतिः तस्य हनदेवाश्चनाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति देवाश्च न देवा अपि ह प्रसिद्धं तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अनैश्वर्याय न ईशतेन समर्था भवन्ति तत्र हेतुः आत्मा हीति इति श्रुत्यर्थः किंच अन्यदपि मे मत्तः
शृणु तदेवाह ब्राह्मणस्य निर्गुणब्रह्मविदः संकल्पविशेषेण असंकल्पो धितिष्ठति सगुणोपासकापेक्षया निर्गुणविदिसत्यसंकल्पत्वादिकमतिशयेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतद्योगशास्त्रं अध्यापयेत् शिष्यान्प्राह
येत् यतः यशस्यं यशसे ब्रह्मणे तव्याप्तै हितं इतो न्यत्शास्त्रं वाचो विकारा एव एतच्च कवयो वदन्ति योगे योगिनि तदधीनं सर्वमित्यर्थः येतन्तं योगं विदुः शेषं स्पष्टं ॥ १८ ॥ कर्मणा सत्यं ब्रह्म न जयेत् न प्राप्नुयात् यत्तु जुहुया
त् यत्तु जेद्वा एतेन होमया गालकेन कर्मणा बालः अविद्वान् अमृत्युं मोक्षं न जयति न प्राप्नोति रति आनंदं लभतिलभते ॥ १९ ॥ तूष्णीमित्यर्थो व्याख्यातः स्तुत्या प्रीतिनिन्दया रोषं च वर्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रेति हेक्षत्रि
यवेदेषु पूर्वोक्तदृष्टिभेदेषु आनुपूर्व्येण आरोपव्यामिश्रापवादक्रमेण तिष्ठन् अत्रैव ब्रह्म पश्यति आविशति तादात्म्यं च महाकाशघटाकाशान्यायेन उपाधि विलयात्प्राप्नोति तस्माद्दृष्टार्थाऽनंतफलाच ब्रह्मविद्याऽदृष्टार्थात्
संकल्पसिद्धंपुरुषमसंकल्पो धितिष्ठति ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ॥ १७ ॥ अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं वाचो विकाराः कवयो वदन्ति ॥ अस्मिन्योगे
सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्दिदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १८ ॥ न कर्मणा सुकृतेनैव राजन्सत्यं जयेत्तु जुहुयाद्वायजेद्वा ॥ नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिं चासौ न लभत्यंत
काले ॥ १९ ॥ तूष्णीमेकउपासीत चेष्टेत मनसापि न ॥ तथा संस्तुतिनिंदाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ॥ २० ॥ अत्रैव तिष्ठन् क्षत्रियब्रह्मा विशति पश्यति ॥ वेदेषु चा
नुपूर्व्येण एतद्दिद्वन्ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥
सनत्सुजात उवाच यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ॥ तद्वै देवा उपासते तस्मात्सूर्यो विराजते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं ॥ १ ॥

विनाशिफलात्कर्मणः श्रेयसीति ज्ञात्वा ज्ञानार्थमेव यतेते तितेतुभ्यं ब्रवीमि ॥ २१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ पूर्वाध्यायान्ते मनसापि न चेष्टेतेत्युक्तं
त्रमनसश्चेष्टाराहित्ये सति महता ब्रह्मचर्यादियत्नेन शून्यशेषतैव साधिता भवतीत्याशंक्य शून्यवदेव निर्धर्मकं शून्यभावस्यापि प्रकाशकं सद्रूपं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नत्वेन ज्ञेयमस्तीत्यस्मिन्नर्थे मंत्रानुदाहरति योगिप्रत्यक्षं च
पुनः पुनः प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति यत्तच्छुक्रमित्यादिनाऽध्यायेन यत्तच्छुक्रं बीजमिव बीजं विश्वोत्पत्त्यादिमूलकारणं सर्वचेष्टाप्रवर्तकं आनंदरूपं महत्त्वरूपं पाधि शून्यं ज्योतिर्ज्ञानमात्रं दीप्यमानं सूर्यादिरूपे
ण महद्यशोनामकं तदेव देवा इन्द्रियाणि उपासते अनुसरन्ति तस्मादेव मूलकारणात्सूर्यो जगत्प्रसवधर्मा मायोपाधिरीश्वरो विराजते तथा च श्रुतयः आनंदात्त्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनंदेन जातानि जीवन्ति
आनंदं प्रयंत्य भिसंविशन्तीति कोसेवान्यात्कः प्राण्यन् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् येन सूर्यस्तपतिते जसेद्धः न तस्येशोकश्च न तस्य नाम महद्यशः न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्ने
तावपाश्रितौ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्यादयः तं परमात्मानं योगिनः चित्तवृत्तिनिरोधेन भगवंतं सर्वैश्वर्यवंतं संप्रज्ञाने असंप्रज्ञाने तु सनातनं अखंडैकरसं पश्यन्तीति सर्वज्ञेयं योगेनैव तं परमात्मानं पश्येन्ना
म्यथा यथा ह दक्षः स्वसंवेपं हितं ब्रह्म कुमारी स्त्री सुखं यथा अयोगेनैव जानाति जात्यं घोहियथा घटमिति ॥ १ ॥

अस्यैवमंत्रस्यविवरणार्थात्तरेनत्राः शुक्रान् आनंदात् तंप्राप्येत्यर्थः ब्रह्मजगतो बृंहकंपरमव्योमाख्यं अध्याकृतं वाऽवस्तुसदपि चैतन्यप्रतिबिंबं प्राप्य प्रभवति जगज्जन्मादिकार्ये समर्थं भवति तेनैव च वर्द्धते अतस्तच्छुक्रं ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्येऽतः स्थित्वा तपति प्रकाशते तथा च गीता यदादित्यगते जोजगद्भासयतेः खिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्रौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति अतप्रं अन्येनाप्रकाशितं स्वयं ज्योतिरित्यर्थः तापनं सूर्यादीनामपि भयप्रदं भीषास्माद्वातः पवते भीषो देतिभूर्यः भीषास्मादग्निश्चंद्रश्च नृत्युर्धावति पंचमइति श्रुतेः ॥ २ ॥ अपइति सलिलस्य सलिलमिव सलिलं एकरसं ब्रह्म सलिल एकोद्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुतिप्रसिद्धं तस्य मध्ये स्थिताभ्योऽद्भ्यः अनुपलक्षितेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यः सकाशादुत्पन्नाः अपः पांच भौतिकं देहं अंतरिक्षे लहयाकाशेशिश्रियाते श्रयतः कौ उभौ देवौ चिद्रूपत्वेन द्योतमानौ जीवेश्वरौ मुनिप्रलययोः क्रमेण तंद्रावंतैनाभ्यामेन्यः अतंद्रितः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य विवस्वान्वस आच्छादने वस्वान् आच्छादनं वान्तु द्विपरीतो विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवेश्वरौ पृथिवीं दिवं च विभक्तिं आसर्धाचीः सविपृचीर्वसानाविति पाठे सः शुक्रसंज्ञः शुद्धआत्मा कीदृशो उभौ देवौ सधीचीः विपृचीश्च आवसानौ दिशः उपदिशश्च पृथक् वद्वसानौ दिगंतपर्यंतं विस्तीर्णावित्यर्थः व्य

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्मशुक्रेण वर्द्धते ॥ तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतंतपतितापनं ॥ योगिनस्तं ० ॥ २ ॥ अपोथ अद्भ्यः सलिस्य मध्ये उभौ देवौ शिश्रियातेऽंतरिक्षे ॥ अतंद्रितः सवितुर्विवस्वानुभौ विभक्तिं पृथिवीं दिवं च ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवं ० ॥ ३ ॥ उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च दिशः शुक्रो भुवनं विभक्तिं ॥ तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवंति तस्मात्समुद्राविहितामहांताः ॥ योगिनस्तं ० ॥ ४ ॥ चक्रे रथस्य तिष्ठंतोऽध्रुवस्याव्ययकर्मणः ॥ केतुमंतं वहंत्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥ योगिनस्तं ० ॥ ५ ॥ नसादृश्यं तिष्ठति रूपमस्य न च क्षुपापश्यति कश्चिदंनं ॥ मनीषयाथो मनसा लहदाचय एनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं ॥ ६ ॥

वहिताश्वेति छांदसंक्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं शेषं प्राग्देव ॥ ३ ॥ एतदेवाह उभाविति देवौ जीवेश्वरौ पृथिव्यादिकं भुवनं ब्रह्मांडं शुक्रो विभक्तिं तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह तस्मादिति महान्दुरधिगमोऽतोयेपातेमहांताः समुद्राः कामाः कामं समुद्रमाविशेति मंत्रं लिगात् ॥ ४ ॥ चक्रे इति रथस्य शरीरस्य रथः स्यंदनदेहयोरिति विश्वः अध्रुवस्य विनाशिनोपि अव्ययं अविनाशिकर्मयस्य तस्य अव्ययकर्मणः चक्रे चक्रवच्चालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठंतः कर्माधीना इत्यर्थः अश्वाः इंद्रियाग्निशरीररथं विषयदेशं प्रतिनयंतः केतुमंतं प्रज्ञावंतं जीवं किज्ञानेऽस्मान्तु न् तं परमात्मानं प्रति वहंति वहति द्विकर्मा वश्यैरिंद्रियाश्वैर्देहरथे योजिनैः जीवः परमात्मतां नीयते अन्यथा शरीरेन दृष्टे पितृकृतं कर्म न क्षीयतेऽतः शरीरांतरेण सद्य एव बध्यते दिव्यं अलौकिकं अहंप्रत्ययविषयादन्यमशनायाद्यतीतमित्यर्थः अजरमिति सर्वविकारप्रतिषेधः दिवि हार्दाकाशे ॥ ५ ॥ अस्य रूपं आकृतिः सादृश्येन तिष्ठति अनुपमस्वरूपमित्यर्थः न च क्षुषेति सर्वेन्द्रियगोचरत्वं निषिध्यते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमितिरूपादिहीनत्वश्रुतेः मनीषयामनसो निग्रहेण मनसा सूक्ष्मेण मनसैवानुद्रष्टव्यमितितस्य करणत्वश्रुतेः लहदा लहदुपलक्षिते देशे निगृहीतेन मनसा ये एनं विदुः ते अमृताः मुक्ता भवंति ॥ ६ ॥

तद्वेदेनेसंसारानुच्छेदमाह द्वादशेति द्वादशसंख्याः पूगाः समुदायायस्यांतांद्वादशपूगां तेच चित्तादिपूगः स्मरणादिपूगः श्रोत्रादिपूगः श्रवणादिपूगः वागादिपूगो वचनादिपूगः शब्दादिपूगो वियदादिपूगः १ प्राणादिपूगः श्वसनादिपूगः संस्कारपूगः सुकृतादिपूगः एतैर्महापूगवरैरविद्यानद्यामधश्चोपरिचैति जीवः २ तादृशीनित्यप्रवाहवतीं सरितमविद्याख्यां पिबंतस्तत्कृतैरिष्टैः पुत्रपश्वादिभिर्लब्धैस्तृप्यंतः देवैश्चक्षुरादीनामनुपाहकैः सूर्यादिभिस्तत्तद्विषयदर्शनद्वाराऽनेकसंस्कारसंततिसंतन्वानैः रक्षितां देवरक्षितां ते जीवाः तस्या अविद्यानद्याः मधुपुत्रपश्वादिकं मधुरं फलं ईक्षंतः पश्यंतस्तल्लिप्सया इह शुक्राख्येधिष्ठाने भासमानां घोरां महाभयंकरां संचरंति ऊर्वाधो मार्गेषु पुनः पुनरावर्तंत इत्यर्थः इह यत्राधिष्ठाने संचरंति तं परमेश्वरं योगिनः पश्यंति ॥ ७ ॥ ननु इह कृतस्य कर्मणः कृत्स्नस्य अमुत्रैव भोगात् कर्मशेषाभावे कुतः पुनरावृत्तिः किं नु मुक्तिरेव भवतीत्याशंक्याह तद्द्वेति तत् मधुकर्मफलं अर्धमासं अर्धमासश्चंद्रोयस्मिन् भोग्यत्वेन तत् अर्धमासं भवति तथा हि तेषां सोमोरा जानंतं देवा भक्षयंतीति श्रुत्याऽमुत्र गत्वा देवभावं प्राप्ता इष्टादिकारिणः सोमस्थममृतं पिबंतीति दर्शितं तथा च भ्रमरो जीवः इतस्ततो भ्रमणशीलः अमुत्र सोमरूपमर्धकर्मफलं भुंक्ते शेषेणात्रावर्तंत इत्यर्थः संचित्येत्यनेन आमुष्मिकफलं भोगानंतरं ऐहिकफलभोगवासनाप्यस्तीति मूचिनं द्विविधं

द्वादशपूगां सरितं पिबंतो देवरक्षितां ॥ मध्वीक्षंतश्च ते तस्याः संचरंतीह घोरां ॥ योगिनस्तंप्रप ० ॥ ७ ॥ तदर्थमासं पिबति संचित्यभ्रमरो मधु ॥ ईशानः सर्वभूतेषु ह विभूतमकल्पयत् ॥ योगिनस्तं ० ॥ ८ ॥ हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यत्यपक्षकाः ॥ तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतंति यथादिशं ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति भगवतं ० ॥ ९ ॥

हिकर्म किंचिदामुष्मिकफलं किंचिदैहिकफलं तत्रैकं भुक्त्वा इतरार्थमत्रावतरतीति श्लिष्टं श्रुतिश्च यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते तद्य इहरमणीयचरणा अभ्याशो हनेरमणीयां योनिमापद्यंते कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यंत इत्याह संपातः कर्म चरणं कर्मशेषः अभ्याशो हशीघ्रमेवेति श्रुतिपदानामर्थः य एवं विधो जीवः स एव ईशानः अंतर्यामी सर्वभूतेषु तिष्ठति स एव च हविर्भूतं हविर्भिः सिद्धं यज्ञं च कल्पितवान् वेदस्य वैदिकमार्गस्य च प्रवर्तक इत्यर्थः एतेन त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थाभेद उक्तः यो यज्ञं अकल्पयत् तं योगिनः पश्यंति ॥ ८ ॥ ननु ईश्वरस्य जावभावे किं कारणमत आह हिरण्येति हिरण्यानि हरणशीलानि आपातरमणीयत्वात् पर्णानीव पर्णानि अवयवाः स्त्रीपुत्रादयो यस्य तं हिरण्यपर्णं अश्वत्थं नश्वोपि तिष्ठतीत्यश्वत्थो नश्वरः अविद्यावृक्षः तमभिपद्य प्राप्य अपक्षकाः नसंति पक्षाः उल्कमणहेतव उपाधयः प्राणरूपा येषां तिचिदात्मानः तत्र अविद्यायां पक्षिणो भूत्वा प्राणाद्युपाधिप्राप्त्या उल्कमणयोग्या भूत्वा यथादिशं यथावासनं प्रपतंति तानुना सुयोनिष्वित्यर्थात् बहुवचनं औपाधिकरूपभेदापेक्षया श्रूयते च प्राणोपाधिकमुल्कमणं चिदात्मनः प्रश्नोपनिषदि षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्य सर्वैक्षां च केकस्मिन्वहमुक्तां उक्तां तो भविष्यामिकस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजतेति ॥ ९ ॥

एवं ईश्वरस्यापि जीवत्वे उपाधिसंबन्ध एव कारणमित्युक्तं तत्र किं उपाधिभिः कृत्स्नं ब्रह्म उपाधीयते उत ब्रह्मणोऽशा एवोपाधीयते आद्ये जीववद्ब्रह्मणोऽपत्तिः अंत्ये ब्रह्मणो निष्कलत्वानुपपत्तिः अंशस्यांशित्वायोगा
ज्जीवेश्वरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णानि चित्वापकात्चिदाकाशात् पूर्णानि चित्वातिविबभूतानि जीवरूपाणि उद्धरंति पृथक् कुर्वन्ति प्राणादय उपाधिदर्पणाः ननु उपाधीनां पृथक् संत्वे पूर्णस्य पूर्णत्व
मेव व्याहृष्येतेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णानि प्राणादीनि पूर्णादिवचक्रिरेकतानि अयं भावः घटाकाशान्यायेनोपाध्युपधेययोः परस्परपरिच्छेदकत्वेन्यतरस्यापि पूर्णत्वं न युज्यते इत उपाधिरप्यध्यस्त एव तथाचा
धिष्ठानाध्यस्तयोर्बिभ्रमसत्ताकत्वान्च परस्परपरिच्छेदकत्वं किं त्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्तीति स्वस्वप्रतीतिकाले द्वयोरपि पूर्णत्वं प्रतियोगिनस्तदानीमदर्शनात् कल्पित उपाधिर्जीवेश्वरभेदे हेतुरित्यर्थः यदा तु
पूर्णानि प्राणादीनि ब्रह्मण्यध्यस्तानिततः सकाशात् हरंति सम्यगवेक्षणेन दूरीकुर्वन्ति रज्जुतइव सर्पतदा जीवेश्वरभेदनिमित्तस्योपाधेरभावात् पूर्णं ब्रह्मैवावशिष्यते यथोक्तं विष्णुपुराणे विभेदजनकेऽज्ञानेनाश्रमात्यंति
कंगते आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसंतंकः करिष्यतीति एवं च अंशांशित्वरूपेण जीवेश्वरभेदानुपगमादनुपचरितस्तयोरभेदप्रतिपादकस्तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्म्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादिरागमइतिसिद्धं यत्पूर्णं शिष्यते तं भगवंतं यो
गिनः पश्यन्ति ॥ १० ॥ तस्मात्पूर्णात् वायुरिति पंचानामपि भूतानामुपलक्षणं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी तितत एव सर्वभूतोद्भवश्रुतेः प्रयतः निगृ

पूर्णात्पूर्णात्पुद्गरंति पूर्णात्पूर्णा निचक्रिरे ॥ हरंति पूर्णात्पूर्णा निपूर्णमेवावशिष्यते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनं ॥ १० ॥ तस्माद्द्वैवायुरायातस्तस्मिंश्च प्र
थतः सदा ॥ तस्माद्दग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११ ॥ सर्वमेव ततो विधात्तत्तद्वक्तुं न शक्नुमः ॥ योगि ० ॥ १२ ॥ अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चंद्र
माः ॥ आदित्यो गिरते चंद्रं आदित्यं गिरते परः ॥ योगि ० ॥ १३ ॥ एकं पादं नोक्षिपति सलिलाद्दंस उच्चरन् ॥ तं चेत्संततमूर्ध्वाय नमृत्युर्नामृतं भवेत् ॥ योगि ० ॥ १४ ॥

होतः एतेन तत्रैवल्यं दर्शयता तदुपादानकत्वं भूतानामुक्तं अग्निर्भोक्ता सोमो भोज्यं प्राण इति देहेन्द्रियादिसंघातपहणं ॥ ११ ॥ इदं सर्वं तत एव आततं तस्माज्जातं तत् आत्मत्वेन प्रसिद्धं तत्तच्छब्दवाच्यं तदिति वा
एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतिप्रसिद्धेः वक्तुं न शक्नुमः वाचामगोचरं तं योगिनः पश्यन्ति ॥ १२ ॥ इदानीं तद्दर्शनाभ्युपायं योगसंक्षेपेणाह अपानमिति गिरति उपसंहरति स्वात्मनियोगशास्त्रोक्तरीत्या पाणि
नामुदमापीद्वदेतैर्दतानसंस्पृशन् दृष्टासनोऽपानवायुमुच्ये च शनैः शनैः तंप्राणेनैकतांतीत्वा स्थिरं कृत्वा तददंबरे चेतोमात्रेण तिष्ठेत्तच्च बुद्धौ विलापयेत् चंद्रमा अत्र मनः आदित्यो बुद्धिः परः परमात्मा एवं य आ
दित्यं गिरति तं योगिनः पश्यन्ति ॥ १३ ॥ ननु नित्यापरोक्षं ब्रह्म त्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेः अतः कियोनेत्याशंक्याह एकमिति हंस इव हंसः परमात्मा शरीरवृक्षमारूढोपितेन असंबद्धः सचतुष्पात् सोयमात्मा चतुष्पा
दिति श्रुतेः चतुर्णां पादानां जापत्त्वमसुषुप्ततुरीयास्थानां मध्ये एकं पादं तुरीयं नोक्षिपति न प्रकाशयति कीदृशः सलिलात् निर्विशेषात् अतिगंभीरात् उच्चरन् उपर्येव पादत्रयेण चरन् तंतुरीयं पादं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्थं
ते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुतिप्रसिद्धं ऊर्ध्वाय उपरितनाय पादत्रयाय विश्वतैजसप्राज्ञाख्यायतेषां चालनायेत्यर्थः संततं व्याप्तं तुरीयं त्रिषु संततमित्युक्तेः नहि चैतन्यानुबंधविना विश्वाद्यः स्वकार्ये प्रभवति तं चेत्प
रमिति श्रुतेः अज्ञानकृतं ह्यसंतिज्ञाने कालत्रये पिनास्तीत्यर्थः यद्यपि नित्यापरोक्षं ब्रह्म तथापि उपाधिविशिष्टेनैव रूपेण परोक्षं ननु ततो निष्कलरूपेणातस्तदापरोक्ष्याय योगोपेक्षित इत्यर्थः सततमृत्विजमि
ति श्रुतेः अविष्यत्स्य च क्रियाविमिष्यति इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रेत्ददयेप्रतिष्ठितत्वादंगुष्ठमात्रः एतेनत्ददयपुंडरीकंध्यानस्थलमुपदिष्टंभवति पुरुषःपूर्णःअंतरात्मावाह्यात्मभ्यान्मयादिभ्यःपंचभ्यःआंतरः लिंगस्यपंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियात्मकस्यलिंग शरीरस्यसंबंधेनित्यंसयातिइहलोकपरलोकौजापत्स्वमौवागच्छति तंईशंयमयितारं ईशंस्तुत्यंअनुकल्पंउपाधिमनुसर्वकार्येषुसमर्थं आद्यंमूलकारणं विराजमानंप्रत्यक्चैतन्यरूपेणप्रकाशमानमपिमूढाः नपश्यंति तंयोगिनःपश्यंति ॥ १५ ॥ नन्वंगुष्ठमात्रस्यत्ददयेस्थितस्यत्ददयतापेनापप्राप्तिरपिस्यात्तथाचतापस्वभावस्यकुतोमुक्तिरित्याशंक्यतेस्यकदाचिंदपितापोनास्तीत्याह असाधनाइति मानुषेषुसंघा ताभिमानिषुजीवेषुकेचिदसाधनाःशमादिहीनाःकेचित्साधनास्तद्युक्तावाभवंतु तत्स्थंएतद्ब्रह्मसमानंनिर्विकारं असंगोऽयंपुरुषइत्यसंगत्वश्रुतेः एवंमुक्तवद्वयोरपीत्याह समानमिति कस्तर्हिमुक्तेषुविशेष इत्यतआह मुक्ताइति तत्रतेषुमध्येमुक्ताःमध्वःमधुनःब्रह्मरसस्यउत्संउत्कर्षंपरांकाष्ठांसमापुःसंप्राप्ताः अयंभावः अवस्थांतरगतस्यदुःखस्यावस्थांतरेऽदर्शनादुपाधिधर्मएवदुःखंभांत्याउपहितेपिभातिस्फटिकेइवजपाकुसुमलौहित्यं सर्वात्मनाउपाधित्यागात्तुमुक्तानानंदुःखस्पर्शोऽस्तीतिनेतिरतिशयानंदभाजइति यएवंसमानस्तंयोगिनःपश्यंति ॥ १६ ॥ एवंब्रह्मप्राप्तौसर्वफलावाप्तिकृतकृत्यतांचाह उभाविति उभौलोकौआत्मलोकंअनात्मलोकंचविद्ययाब्रह्माकारयाअंतःकरणवत्याअहमेवेदंसर्वोस्मीतिसार्वाम्याकारयाचवत्याव्याप्यप्रकाशज्ञात्वायातिप्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहःसन्संचरतिविद्वान् यदे

अंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मा लिंगस्ययोगेनसयातिनित्यं ॥ तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यंपश्यंतिमूढानविराजमानं ॥ योगिनस्तं ० ॥ १५ ॥ असाधनावापिससा धनावासमानमेतदृश्यतेमानुषेषु ॥ समानमेतदृश्यतेतरस्यमुक्तास्तत्रमध्वउत्संसमापुः ॥ योगिनस्तं ० ॥ १६ ॥ उभौलोकौविद्ययाव्याप्ययातितदाहुतंचाहु तमग्निहोत्रं ॥ मातेब्राह्मीलघुतामादधीतप्रज्ञानंस्यान्नामधीरालभते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यं ० ॥ १७ ॥ एवंपुरुषोमहात्मासपावकंपुरुषोगिरन् ॥ योवैतंपुरुषंवेदत स्येहार्थो नरिष्यते ॥ योगिनस्तं ० ॥ १८ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांपक्षान्संतत्यसंपतेत् ॥ मध्यमेमध्यआगच्छेदपिचेत्स्यान्मनोजवः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यं ० ॥ १९ ॥

वंतदाअहुतमप्यग्निहोत्रंअस्यहुतमेवभवति ज्ञानेसर्वाणिकर्मफलान्यंतर्भवतीत्यर्थः अतःब्राह्मीवाक्तेतवअहंमहानस्मीतिवदतःलघुतांनोचत्वंमादधीतमाकरोतु अहंदासोस्मीतिमाब्रूहीत्यर्थः तंचेद्वयुरतिवाद्य सीत्यनिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापन्हुवीतेतिश्रुत्यैवब्रह्मविदामतिवादित्वदोपोनास्तीतिप्रदर्शितं प्रज्ञानमितिअस्यनामैवस्यात् प्रज्ञानंब्रह्मेति ब्रह्मविद्वैवेतिचश्रुतिभ्यां ब्रह्मणाविद्वद्वूपेणस्वमाहात्म्यंनगोपनीयमधिका रिष्वेव प्राकृतेषुगोपनीयमेव तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति एतच्चप्रज्ञानमितिनामधीराःध्यानवंतएवलभंते यस्यनामप्रज्ञानंतंयोगिनःपश्यंति ॥ १७ ॥ एवंपुरुषो वाङ्मनसार्तातेजगज्जन्मादियोनिर्निर्विकारोयोगैकगम्योयज्ज्ञानान्महापूज्यत्वंलभ्यतेकर्मलोपदोपश्वनास्तिसएवंपुरुषःपरमात्मापावकंअक्तारंजीवं गिरन्आत्मनिसंहरन् पुरुषंपूर्णंतंयोवेदतस्यअर्थःपुरुषार्थो मोक्षोनरिष्यतेनहिस्यते कर्मफलवत्ज्ञानफलंनान्क्त्यमित्यर्थः यस्यज्ञानादर्थनाशोनास्तिंतंयोगिनःपश्यंति ॥ १८ ॥ नकेवलंमोक्षएवज्ञानतःस्यात्अपितुसर्वदूरस्थमपिआत्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह यइति द शलक्षाणिअनंतान्वापक्षान्कृत्वायोदूरेगच्छेत्सोपिमध्येशरीरांतःमध्यमेमध्यस्थेत्ददयस्थेपरमेश्वरेआगच्छेदेव विप्रकृष्टमप्यर्थंहादाकाशेयोगिनःपश्यंतीत्यर्थः एतच्चातीतानागतादेरप्युपलक्षणं तथाचहादा काशंप्रकृत्यश्रूयते यच्चास्येहास्ति यच्चनास्ति सर्वंतदत्रगत्वाविदतइति यत्रदूरस्थोप्यस्तिंतंयोगिनःपश्यंति ॥ १९ ॥

एवंविधस्यात्मनोदर्शनार्थयोगानुगुणानिसाधनांतराण्याह नेति चक्षुराद्यपासंनंशुद्धचित्ताएवचित्तेनगूहंतीतिपूर्वार्थः किंचयदायंहितःजगन्मित्रं मनोपीमनोनिग्रहशीलश्चभवतितथामनसाचपुत्रादीनांशोसत्यपिनतप्यतेतदैवचित्तशुद्धिर्जातिज्ञेयं एवंज्ञात्वायेप्रब्रजेयुःविक्षेपहेतून्गृहादींस्सजेयुस्तेसंन्यासिनःअमृताभवंतीति तंअमृतंयोगिनःपश्यंति ॥ २० ॥ संन्यासं कृत्वापि वंचकानां संगतिर्न कर्तव्ये स्याह गूहंतीति मर्त्याः कौलिकाः स्वशिक्षयास्वेषांगुरूणां शिक्षयास्वेन वृत्तेन वा बहिर्दृष्टानां रमणीयेन च दंभरूपेण गङ्गाराणि पापानि मद्यमांसपरस्त्रीसेवनादीनि गूहंति लादयंति यथा सर्पाः खलाः परमुद्वेजयंतोऽपि बिलादीनि लीयन्त्यात्मानं गूहंति तद्वत् तेषु वासतोरमणीयेषु तेष्वांसमीपे विमूढाः जनाः मुसंति एतदेवाह यथाऽध्वानं मार्गमनतिक्रम्य शिष्टानां लोकदृष्टमाचारमत्यजतः भयाय नरकाय प्रापयितुं तान् मोहयते मद्यमांसाद्यशुचि व्रतोपदेशेन प्रतारयंति अतः सम्यक्परीक्षितैः सहैव संगतिर्यल्लाभाय कर्तव्या तं योगिनः पश्यंति ॥ २१ ॥ एवं सर्वकर्मास्पर्शानां योगिनामपि दुःसंगत्यागमावश्यकतया क्त्वा जीवन्मुक्तानां तेषामनुभवमनुवदति नाहमिति अहंसदाकालत्रयेऽपि असक्ततः असता देहेंद्रियादिना नादात्म्याध्यासेन तद्वक्तः सुखदुःखजरामरणादिधर्मवान्कृतः असक्ततः नस्यांन भवेयं देहादीनामसत्त्वादेवेत्यर्थः अतएव देहवियोगरूपो मृत्युरपि ना

नदर्शनेतिष्ठतिरूपमस्य पश्यंति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ हितो मनीषी मनसानतप्यते ये प्रब्रजेयुरमृतास्ते भवंति ॥ योगिनस्तं ॥ २० ॥ गूहंति सर्पा इव गङ्गाराणि स्वशिक्षयास्वेन वृत्तेन मर्त्याः ॥ तेषु प्रमुह्यंति जनावि मूढायथाध्वानं मोहयंते भयाय ॥ योगिनस्तं ॥ २१ ॥ नाहंसदाऽसक्ततः स्यांन मृत्युर्न चामृत्युरमृतं मे कुतः स्यात् ॥ सत्यानृते सत्यसमानबंधे सतश्च यो निरसतश्चैक एव ॥ योगिनस्तं ॥ २२ ॥ नसाधुना नोत असाधुना वाऽसमानमेतदृश्यते मानुषेषु ॥ समानमेतदमृतस्य विद्यादेवं युक्तो मधुतद्वपरीप्सेत् ॥ योगिनस्तं ॥ २३ ॥

स्तिनापि अमृत्युस्तद्विरोधी जन्मलाभः जन्ममरणप्रवाहरूपस्य मृत्युसंज्ञितस्य बंधस्यांभावात् अमृतं मोक्षोऽपि मम कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः तत्र हेतुः सत्यं घटादिअनृतरं जूरगादि ते उभेऽपि सत्यसमानबंधे सत्यं अबाधितं समानं सर्वदा सर्वदेशेषु चैकरूपं ब्रह्म तदेव बंधो निग्रहस्थानं योस्ते तथा सर्वजगद्ब्रह्माधीनमित्यर्थः सतः कार्यस्य असतः कारणस्य च योनिः उत्पत्तिप्रलयस्थानं अहं एक एव तं मां योगिनः पश्यंति तथा च श्रुतिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्येषा परमार्थेति सृष्ट्यादिकं सर्वमध्यैव कल्पितमित्याह ॥ २२ ॥ नसाधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति श्रुति सिद्धं कर्मास्पर्शं ब्रह्म विद्याफलमाह नसाधुनेति असाधना वापि ससाधनावेत्यत्र ब्रह्मणः असंगत्वमुक्तं इह तु ब्रह्मविदः पापास्पर्श उच्यंते एतद्ब्रह्म चिद्रूपं ब्रह्मसाधुना कर्मणा समानं उल्लेखं न भवति उत अपि असाधुना कर्मणाऽसमानं अपकटं च न भवति मानुषेषु देहाभिमानिषु नु एतद्दृश्यत एव उच्चावचं कर्मफलं न तथा ब्रह्मविदीत्यर्थः अत्र हेतुः समानमिति एतद्ब्रह्म चिद्रूपं ब्रह्म अमृतस्य कैवल्यस्य समानं यथा कैवल्ये सर्ववादि संमतः पुण्यपापयोरस्पर्श एव ब्रह्मविद्यपीत्यर्थः अतएव पूर्वोक्तप्रकारेण युक्तो योगवान् तन्मधुब्रह्म बद्धिति पाठेऽपि स एवार्थः निरवधिकस्य बहुत्वस्य तत्रैव र्यवसानात् परीप्सेत्सर्वप्रकारेण प्राप्नुमिच्छेत् तमेव च योगिनः पश्यंति ॥ २३ ॥

नास्येति अस्य आत्मविदः अतिवादाः निदावचनानि हृदयं न तापयंति अथवा मयानाधीतं मयानद्भुतमित्यादिकं मपि अस्य मन इति पूर्वान्वयि श्रूयते च नैनं कृताकृते तप इति एतः हवावनतपति किमहः साधुनाक
 रवं किमहं पापमकरवमिति च ब्राह्मी ब्रह्मसंबंधिनीयं विद्या अस्मै पुरुषाय लघु तां शीघ्रं तां प्रज्ञायामधिकृत्य स्मरति प्रज्ञा प्रासादमारुह्य शोच्यः शोचतो जनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थः सर्वान् प्राज्ञानुपश्यतीति तां प्रज्ञा
 मृतं भ्रारव्यां आदधीतसमर्पयेत् आत्मवित्सर्वविद्वदतीत्यर्थः तां कांयां प्रज्ञां धोराः ध्यानवंतो नाम निश्चितं लभंते नान्ये एतेन शोकमोहनिवृत्तिः सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मविद्याफलमुक्तं भवति यं न तापयंति तं विद्वदभिन्नं परमेश्व
 रं योगिनः पश्यंति ॥ २४ ॥ एवमनेन प्रकारेण यः सर्वभूतेषु सद्रूपेण अनुस्यूतमात्मानं गृह्णति मनुपश्यति ध्यानेन साक्षात्करोति सः अन्यत्र दारादौ अन्यत्र कर्मादौ युक्तेषु पुरुषांतरेषु सुकुंशोचति नैव शोचति किंतु तं ए
 व शोचंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ उदकं पीयते स्मिन्नित्युदपाने कासारादौ तृषार्त्तस्य यावता जलेन स्नानपानादिसिद्धिस्तावतैव सर्वेषु वेदेषु आत्मज्ञस्य ध्यायिन इष्टसिद्धिः अतो यंथ भारवहनं वथैव किंतु तदंतर्गतं स्वोपयुक्तं सा
 रमात्रं गुरुवाक्याद्गृहीत्वा योगेन कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ अंगुष्ठेति उपाधितो ल्यपरिमाणोऽपि स्वतो महात्मा व्यापकः न दृश्यते रूपादिहीनत्वात् अजो जन्मादिशून्यः दिवारात्रं चरतीति चरः जगन्नियमने

नास्यातिवादा हृदयं तापयंति नानधीतं नाद्भुतमग्निहोत्रं ॥ मनो ब्राह्मी लघुतामादधीतं प्रज्ञां चास्मै नामधीरालभंते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं स० ॥ २४ ॥
 एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ॥ अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किंस शोचेत्ततः परं ॥ २५ ॥ यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके ॥ एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजान
 तः ॥ २६ ॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मान दृश्यते सौ हृदिसंनिविष्टः ॥ अजश्वरो दिवारात्रमर्तद्रितश्च सतं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २७ ॥ अहमेव स्मृतो मातापिता
 पुत्रोऽस्म्यहंपुनः ॥ आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २८ ॥ पितामहोऽस्मि स्थविरः पितापुत्रश्च भारत ॥ ममैव यूयमात्मस्थानमेयूयं नवो वयं ॥ २९ ॥ आ
 त्मैव स्थानं मम जन्मचात्मा ओतप्रोतोहमजरप्रतिष्ठः ॥ अजश्वरो दिवारात्रमर्तद्रितोहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ ३० ॥

नित्योद्युक्त इत्यर्थः सः अधिकारीतं आत्मानं मत्वा ज्ञात्वा कविः क्रांतदर्शी आस्ते कर्मभ्य उपरतो भवति कृतकृत्यत्वात् अतएव प्रसन्नः उपाधिकृतं कालुष्यत्यागान्निर्मलः ॥ २७ ॥ अथेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्र
 ह्मभावं वा मदेवदपरोक्षी कुर्वन् स्वस्य सार्वाम्यंस्तौति अहमेवेति नास्ति अतीतानामतं अस्ति वर्तमानं सर्वेषामंतरात्मा चाहमेवास्मि ॥ २८ ॥ पितामह इति एवमात्मनि सर्वमारोप्य अपवदति नमेयूयं नवो वयमि
 ति यद्यपि रज्ज्वामुरगु आरोपितस्तथापि तयोर्न कश्चिद्वत्संबंधोऽस्ति अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्त्वात् एवं प्रत्यगात्मजगतोरप्यसंबंधो द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ अहमेव मुमुक्षूणां ज्ञेय इत्याह आत्मैवेति ममस्थानं अ
 धिष्ठानं आत्मैव स्वमहिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः अतएव मम जन्मजननहेतुरपि आत्मैव अजत्वादेव अहंकार्ये ओतः प्रोतश्च तिर्यगूर्ध्वं च पटेतं तव इवानुस्यूतोऽस्मि अजरा अप्रच्युतस्वभावाप्रतिष्ठा अधिष्ठानत्वं यस्य
 स तथा अजश्वर इति पादो व्याख्यातः मां सर्वेषां भूतानामंतरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञाय कविः प्रसन्न आस्ते ॥ ३० ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति अणोरिति अणोरप्यणुतरोदुर्लक्ष्यः नत्वणुतरपरिमाणवान् अस्थूलमनण्वङ्गस्वषदीर्घमितिब्रह्मणिचतुर्विधपरिमाणनिषेधात् एतेननिर्गुणरूपमुक्तं मुमनाःशोभनंमनोदिव्यंचक्षुर्माया
ख्यंअतीतादिसर्वप्रकाशकंयस्य मनोस्यदेवंचक्षुरितिश्रुतेः समुमनाःएतेनसगुणंरूपमुक्तं सर्वभूतेषुजापतिअंतर्यामिरूपेणजागर्त्ति शपोऽलुगार्षःगुणाभावश्च पितरंअर्थाद्वियदादीनांजरायुजादीनांच सर्वभूते
षुसर्वदेहेषुपुष्करेत्तदयपुंडरीकेनिहितंस्थितंविदुर्ब्राह्मणाजानंति एवंगुणविशिष्टंप्रत्यगात्मानंत्तदयेविचितनेनसाक्षात्कृतकृत्योत्तवतीत्यर्थः ॥३१॥ इतिश्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतं

अणोरणौयान्सुमनाःसर्वभूतेषुजाग्रति ॥ पितरंसर्वभूतेषुपुष्करेनिहितंविदुः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसनत्सुजातपर्वणिषट्चत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४६ ॥ समाप्तमिदंसनत्सुजातपर्व ॥ ७ ॥ अथयानसंधिपर्व ॥ वैशंपायनउवाच एवंसनत्सुजातेनविदुरेणचधीमता ॥ सार्धकथयतो
राज्ञःसाव्यतीयायशर्वरी ॥ १ ॥ तस्यांरजन्यांव्युष्टायांराजानःसर्वएवते ॥ सभामाविविश्रुर्दृष्टाःसूतस्योपदिदृक्षया ॥ २ ॥ शुश्रूषमाणाःपार्थानांवाचोधर्मा
र्थसंहिताः ॥ धृतराष्ट्रमुखाःसर्वेययूराजसभांशुभां ॥ ३ ॥ सुधावदातांविस्तीर्णांकनकाजिरभूषितां ॥ चंद्रप्रभांसुरुचिरांसिक्तांचंदनवारिणा ॥ ४ ॥ रुचिरैरा
सनैस्तीर्णाकांचनैर्दारवैरपि ॥ अश्मसारमयैर्दातैःस्वास्तीर्णैःसोत्तरच्छदैः ॥ ५ ॥ भीष्मोद्रोणःरूपःशल्यःकृतवर्माजयद्रथः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसोमदत्तश्च
बाह्लिकः ॥ ६ ॥ विदुरश्चमहाप्राज्ञोयुयुत्सुश्चमहारथः ॥ सर्वेचसहिताःशूराःपार्थिवाभरतर्षभ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रपुरस्कृत्यविविश्रुस्तांसभांशुभां ॥ दुःशासनश्चित्र
सेनःशकुनिश्चापिसौवलः ॥ ८ ॥ दुर्मुखोदुःसहःकर्णउलूकोथविंशतिः ॥ कुरुराजंपुरस्कृत्यदुर्योधनममर्षणं ॥ ९ ॥ विविश्रुस्तांसभाराजनसुराःशक्रसदोय
था ॥ आविशद्रिस्तदाराजनशूरैःपरिघवाद्गुभिः ॥ १० ॥ शुशुभेसासभाराजन्सिंहैरिवगिरेर्गुहा ॥ तेप्रविश्यमहेष्वासाःसभांसर्वेमहौजसः ॥ ११ ॥ आसनानि
विचित्राणिभेजिरेसूर्यवर्चसः ॥ आसनस्थेषुसर्वेषुतेपुराजसुभारत ॥ १२ ॥ द्वाःस्थोनिवेदयामाससूतपुत्रमुपस्थितं ॥ अयंसरथआयातियोऽयासीत्पांडवा
न्रति ॥ १३ ॥ दूतोनस्तूर्णमायातःसंधवैःसाधुवाहिभिः ॥ उपेयायसतुक्षिप्रंरथात्प्रस्कंद्यकुंडली ॥ प्रविवेशसभांपूर्णामहीपालैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥ संजयउ
वाच प्राप्तोस्मिपांडवान्गत्वातंविजानीतकौरवाः ॥ यथावयःकुरुन्सर्वान्प्रतिनंदंतिपांडवाः ॥ १५ ॥

जा०षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ प्रासंगिकमध्यात्मसमाप्यप्रस्तुतांकथामेवानुसंधत्ते एवंसनत्सुजातेनेत्यादिना कथयतः कथामितिशेषः ॥ १ ॥ सूतस्यसंजयस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ कनकमये
नअजिरेणअंगनेनभूषितां ॥ ४ ॥ अश्मसारमयैःरत्नखचितैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उपेयायउपाजगाम प्रस्कंद्यउत्तीर्य ॥ १४ ॥ यथावयःवयसोऽनुरूपं ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ इति उद्योग ० नैलकंठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ पृच्छामीति ॥ १ ॥ २ ॥ अन्वत्रस्तइत्यनुशब्दस्य अवोचदित्यनेन संबंधः व्यवहिताश्वेति धातूपसर्गयोश्छांदसं व्यवहितत्वं विदानः जानन् उपद्वरे समीपे कुरूणां मध्ये धार्तराष्ट्रं ब्रूयाइत्यन्ववोचदिति संबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पांडवायोधनाय पांडवैः सह युद्धाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कर्मपापं अनिर्विष्टं अनुपभुक्तं अश्विभ्यां अश्विपुत्राभ्यां ॥ ८ ॥ अथ ध्यानात् अपकारचितनमात्रात् गांपृथ्वी ॥ ९ ॥ निर्वृत्तः सिद्धः सकल इत्ययुद्धपक्षेऽर्धस्यैवार्थस्य लाभो भवेत्स चानभिमत इति सूचितं तत्राज्यार्थदानं माकार्षीः

अभिवादयंति वृद्धांश्ववयस्यांश्ववयस्यवत् ॥ यूनश्चाभ्यवदन्यार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥ यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितोगतः ॥ अब्रुवं पांडवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपं ० संजयप्रत्यागमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच पृच्छामित्वां संजयराज मध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वः ॥ धनं जयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १ ॥ संजय उवाच दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनं जयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २ ॥ अन्वत्रस्तो वाहुवीर्यं विदान उपद्वरे वासुदेवस्य धीरः ॥ अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणां ॥ ३ ॥ संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ॥ यो योद्गुमाशंसति मांसदैवमंदप्रज्ञः कालपक्रोऽतिमूढः ॥ ४ ॥ ये वै राजामः पांडवायोधनाय समानीताः शृण्वतां चापितेषां ॥ यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यैश्चावयथानृपंतत् ॥ ५ ॥ यथानूनं देवराजस्य देवाः शुश्रूषंते वज्रहस्तस्य सर्वे ॥ तथा शृण्वन्पांडवाः संजयाश्वकिरीटिना वाचमुक्तां समर्था ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो गांडीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ॥ नचेद्राज्यं मुंचति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्मकृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन धृष्टद्युम्नेनाथ शिखंडिना च ॥ युधिष्ठिरेणेंद्रकल्पेन चैव योपध्यानां हि दंहेद्रां दिवं च ॥ ९ ॥ तैश्चेद्योद्गुमन्यते धार्तराष्ट्रो निर्वृत्तोर्यः सकलः पांडवानां ॥ मातल्कारीः पांडवस्यार्थहेतोरुपैहियुद्धं यदिमन्यसे त्वं ॥ १० ॥ यांतां वने दुःखशय्यामवात्सीत्प्रवाजितः पांडवो धर्मचारी ॥ आप्नोतुतां दुःखतराम नर्थां मत्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ११ ॥ हियाज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या धनेन ॥ अन्यायवृत्तिः कुरुपांडवेयानध्यातिष्ठुद्दार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १२ ॥

पांडवस्य अर्थहेतोः हितार्थं ॥ १० ॥ दुःखशय्यां दुःखवासं अत्यांशय्यां युद्धे मरणं प्राप्तः सन् ॥ ११ ॥ त्वं एतावत्कुर्वित्याह ह्येति यान् लोकान् अन्यायवृत्तिर्धार्तराष्ट्रो ध्यातिष्ठतान् नही प्रमृतिभिर्गुणैरुपलक्षितेषां डवे अनुरक्तान् कुरु दुर्योधनेन प्रजानामस्मदभिमुखीकरणं त्वत्कार्यं न तु तेन सह अस्माकं संधानमिति भावः ॥ १२ ॥

माययाकपटेन उपर्थायंते उपस्थाप्यंते मायोपधाश्चलवादाः नान्मायोपधः आतोधातोरिति द्वितीयाबद्धवचने परे आलोपः प्रतिपन्नः प्राप्तः प्रणिपातादिभिरुपेतः सत्यं ब्रुवंश्च अतिवेलं क्लिश्यमानोपिति ति क्षमाण
 एवास्ते इति शेषः ॥ १३ ॥ क्रोधं अवस्रष्टा उत्स्रक्ष्यति उद्धृत्तं क्रोधाक्रान्तं चेतो यस्य सः उद्धृत्तचेताः जन्मना सुदृत्तचेता अपिसन् अन्वतप्यत् शोचिष्यति आर्षो लकारव्यत्ययः ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मादाहेन कृष्णी
 कृतभूभाग इति प्राचः क्लृप्तं तु अग्निहोत्रे वस्वादिसप्त रूपाग्निः श्रूयते यदग्निमुद्धरतीत्यनुवाके तत्र कृष्णवर्त्मेत्यन्वर्थसंज्ञातो धूमाय नूरोद्गोग्निरुच्यते ज्वलित इति किञ्चित्पदीप्तः समिद्ध इति सर्वशोदीप्तः दग्धाधक्ष्यति
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ दंशितं सन्द्धं स्वालक्षणं स्वीयानामपि अलक्षणं नास्ति लक्षणं सम्यग्वलोकनं यस्य तस्वालक्षणं रणे आवेशवशात् स्वैरपि दुर्दर्शमित्यर्थः यतः अंतकसन्निकाशं वचनस्य वचनं ॥ १७ ॥ १८ ॥
 मायोपधः प्रणिपातार्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुप्यावलेन ॥ सत्यं ब्रुवन् प्रतिपन्नो नृपो नस्ति ति क्षमाणः क्लिश्यमानोति वेलं ॥ १३ ॥ यदा ज्येष्ठः पांडवः संशिता
 त्माक्रोधं यत्तं वर्षपूगान् सुघोरं ॥ अवस्रष्टा कुरुपूहृत्तचेतास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् ॥ १४ ॥ कृष्णवर्त्मेव ज्वलितः समिद्धो यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ॥ एवं
 दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोन्ववेक्ष्य ॥ १५ ॥ यदा द्रष्टा भीमसेनं रथस्थं गदाहस्तं क्रोधविषं वमंतं ॥ अमर्षणं पांडवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वत
 प्यत् ॥ १६ ॥ सेनाग्रगंदंशितं भीमसेनं स्वालक्षणं वीरहणं परेषां ॥ घ्नंतं च मूमंतं कसन्निकाशं तदा स्मर्ता वचनस्यातिमानी ॥ १७ ॥ यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा
 न्निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् ॥ कुंभैरिवास्तृग्वमतोभिन्नकुंभांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् ॥ १८ ॥ महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ॥
 यदा भीमो भीमरूपो निहंता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् ॥ १९ ॥ महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमेश्चुवलावमदी ॥ सकृद्रथेना प्रतिमान् रथौघान्पदातिसंघा
 न्गदयाभिनिघ्नन् ॥ २० ॥ शैक्येन नागांस्तरसाविगृह्णन् यदा छेत्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यं ॥ छिदन्वनं परशुनेव शूरस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् ॥ २१ ॥ तृणप्रायं
 ज्वलनेनेव दग्धं ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रान् समीक्ष्य ॥ पङ्कसस्य वैद्युतेनेव दग्धं परासिक्तं विपुलं स्ववलौघं ॥ २२ ॥ हतप्रवीरं विमुखं भयार्तिपराङ्मुखं प्रायशोऽधृष्टयोधं ॥
 शस्त्रास्त्रिषा भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् ॥ २३ ॥ उपासंगानाचरेद्दक्षिणेन वरांगानां नकुलश्चित्रयोधी ॥ यदारथाय्योरथिनः प्रचेता तदा युद्धं
 धार्तराष्ट्रोन्वतप्यत् ॥ २४ ॥ गाः वः इवेति छेदः वः युष्मान् गा इव ॥ १९ ॥ २० ॥ शैक्येन शिक्यसदृशेन पाशेन नागान् विगृह्णन् वैपरीत्येन गृह्णन् गलेपादेवापाशं दत्वा मृतवत्सवत्कर्षन् नित्यर्थः
 अन्येतु विमृद्भ्रन्ति पाठांतरं कल्पयित्वा शैक्येन खड्गेनेति व्याचक्ष्युः ॥ २१ ॥ तृणप्रायं तृणगृह्णन् यथा मं परासिक्तं दूरे निरस्तं ॥ २२ ॥ अधृष्टयोधं अप्रगल्भयोधं ॥ २३ ॥ उपेति वरांगानां शिरसां उपासंगो
 न् उच्चयान् दक्षिणेन कुशलेन अनायासेनेति यावत् आचरेत्कुर्यात् रथिनः योधान् प्रचेता कूटी करिष्यति पाठांतरे उपासंगेन निषंगेण दक्षिणभागस्थेन शतात्परं आचरन् तत्रत्यैः शताधिकैः शौर्युध्यन् वामहस्तेनापि
 शरप्रक्षेपस्य अभ्यस्तत्वात् दुःखशय्यामशेत्युत्तरस्मादपकृष्यते अतएव दुःखाद्रथिनः प्रचेतेति पूर्ववत् ॥ २४ ॥

दुःखशय्यां अशेत्युत्तरं तां यदा स्मरिष्यतीति शेषः अतएव दुःखात् रथिनः प्रचेतेति पूर्वस्मादनुकल्प्यते ॥ २५ ॥ हे पार्थिव आयोधनाय युद्धाय समादिष्टाः सैन्यं तावकं दृष्ट्वा तानिति शेषः ॥ २६ ॥ शिशून् द्रौपदीपुत्रान् प्रतिविध्यादीन् आद्रवंतः आद्रवतः ॥ २७ ॥ गतो द्वाहं अपगतो हृत्तगतिं अनुकूलगतिमित्यर्थः अकूजनो निःशब्दोऽक्षो यस्य तं सुवर्णस्य तारो दीर्घतनुः तं अतिवेगादलातचक्रवत्सुवर्णरेखा तुल्यमित्यर्थः दत्तैः सुखोचितो दुःखशय्यां वने पुदीर्घकालं कुलो यामशेत ॥ आशीविषः क्रुद्ध इवोद्धमन्विषंतदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ २५ ॥ त्यक्त्वात्मानः पार्थिवायोधनाय समादिष्टाय र्मराजेन सूत ॥ रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवंतो हृत्त्वा पश्चात्तपस्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २६ ॥ शिशून् कृतास्त्रान् शिशुप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पंचशूरान् ॥ त्यक्त्वा प्राणान् कौरवानां द्रवंतस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ २७ ॥ यदा गतो द्वाहमकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमाततायी ॥ दत्तैर्युक्तं सह देवो धिरुद्धः शिरांसिरांज्ञांक्षेपस्यते मार्गणौघैः ॥ २८ ॥ महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं विवर्तमानं समरे कृतास्त्रं ॥ सर्वादिशः संपतंतं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ २९ ॥ हीनिषेवो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ गांधारिमातुस्तु मुलेक्षिप्रकारी क्षेमाजनान् सह देवस्तरस्वी ॥ ३० ॥ यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेशूरांश्च कृतास्त्रान् रथयुद्धकोविदान् ॥ आशीविषान् घोरविषानिवायतस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३१ ॥ यदा भिमन्युः परवीरघाती शरैः परान्मेघइवाभिवर्षन् ॥ विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३२ ॥ यदा द्रष्टा बालमवालवीर्यं द्विषच्च मृन्मृत्युमिवोत्पतंतं ॥ सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३३ ॥ प्रभद्रकाः शीघ्रतरायुवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ॥ यदा क्षेमारे धार्तराष्ट्रान्सैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वा विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक् क्रमूभ्यामभिवर्तमानौ ॥ यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्सैन्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३५ ॥ यदा कृतास्त्रोद्रुपदः प्रचिन्वन् शिरांसियूनां समरे रथस्थः ॥ क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३६ ॥ यदा विराटः परवीरघाती ममत्तरे शत्रुचमूं प्रवेशे ॥ मत्स्यैः सार्धमनृशं सरूपैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठमात्स्यमनृशं सार्धं विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ॥ यदा द्रष्टा दंशितं पांडवार्थं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ३८ ॥ रणे हते कौरवाणां प्रवीरेशिखंडिना सत्तमेशांतनूजे ॥ नजातुनः शत्रुवो धारयेयुरसंशयं सत्यमेतद्वीमि ॥ ३९ ॥ यदा शिखंडी रथिनः प्रचिन्वन् भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ॥ दिव्यैर्हयैरवमृद्ग्नूरथौ घांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ४० ॥

विनीतैः अश्वैरित्यर्थात् ॥ २८ ॥ विवर्तमानं विविधैर्मंडलैर्वर्तमानं चरंतं ॥ २९ ॥ गांधारिं शकुनिं आर्च्छन् गच्छन् ॥ ३० ॥ आयतः आगच्छतः ॥ ३१ ॥ विगाहिता अभिभविष्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ क्षेमारेः क्षेप्यंति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ममत्तरे मृशं मन्नातीति ममत् यद्गुलुंगतात्किंप्रतस्तत्परं बलवत्तरे ममदिति निपातो बलवद्वाचको वा संप्रामे इत्यर्थः सहोत्तर इत्याधुनिकाः पठन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ शांतनूजेर्धर्मार्थं धारयेयुः जीवेयुः ॥ ३९ ॥ वरूथी रथगुप्तिमान् ॥ ४० ॥

॥४१॥४२॥४३॥ इदंचेति सन्निहितं युद्धमूलं उच्यते राज्यंचमावणीष्वमाप्रार्थयस्व इति ब्रूयाः दुर्योधनं प्रतीत्यर्थात् यतः वयं युद्धेऽद्वितीयं सहायं सात्यकिं प्रवृणीमवतवंतः तस्मिन् अवते तु कदाचित्त्वजयोपिसं
भाव्येति भावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अस्मात्त्व्यद्वोपेपंचमीएनं प्राप्य संचेष्टेने इतस्ततो भ्रमंति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चित्रः विस्मयकृत् सूक्ष्मः दुर्लक्ष्यः श्लक्ष्ण इति पाठेरमणीयः शूराणामुत्साहकरत्वात् मुकृतः

यदाद्रष्टुं जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानं ॥ अश्रयस्मै गुह्यमुवाच धीमान् द्रोणे स्तदा तपस्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ४१ ॥ यदा ससेनापतिरप्रमेयः परात्तद्वन्निपु
भिर्धार्तराष्ट्रान् ॥ द्रोणं रणेशत्रुसहोभियाता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ४२ ॥ हीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी सलक्ष्मीवान्सोमकानां प्रवर्हः ॥ न जातु तं शत्रवो
न्ये सहेरन्येषां सस्यादग्रणीं वृष्णि सिंहः ॥ ४३ ॥ इदंच ब्रूयात्मावणीष्वेतिलोके युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थं ॥ शिनेर्नभारं प्रवृणीमसात्यकिं महाबलं वीतभयं कृ
तास्रं ॥ ४४ ॥ महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ॥ शिनेर्नभातालमात्रायुधोयं महारथो वीतभयः कृतास्रः ॥ ४५ ॥ यदा शिनीनामधिपोमयो
क्तः शरैः परान्मेघइव प्रवर्षन् ॥ प्रच्छादयिष्यत्यरिहायो धमुख्यांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ४६ ॥ यदा धृतिं कुरुते यो तस्य मानः स दीर्घबाहुर्दृढधन्वामहात्मा ॥
सिंहस्येव गंधमाघ्राय गावः संचेष्टं तेशत्रवोस्माद्रणाग्रे ॥ ४७ ॥ स दीर्घबाहुर्दृढधन्वामहात्मा भिद्यद्गिरी नसं हरेत्सर्वलोकान् ॥ अस्त्रे कृतीनिपुणः क्षिप्रहस्तो दिवि
स्थितः सूर्यइवाभिभाति ॥ ४८ ॥ चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णि सिंहस्य भूयान् ॥ यथा विधं योगमाहुः प्रशस्तं सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४९ ॥
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यंदनं माधवस्य ॥ द्रष्टायुद्धे सात्यके धार्तराष्ट्रस्तदा तपस्यत्यकृतात्मा समंदः ॥ ५० ॥ यदा रथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वान
रकेतुमुग्रं ॥ दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन तदा तपस्यत्यकृतात्मा समंदः ॥ ५१ ॥ यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेपमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेपतुल्यं ॥ विधूयमानस्य महारणे म
यासगां डिवस्य श्रोप्यति मंदबुद्धिः ॥ ५२ ॥ तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तमा युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ॥ दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षाधिकारे प्रभज्यंतं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ५३ ॥ बला
हकादुच्चरंतः सुभीमान् विद्युत्फुलिंगानिव घोररूपान् ॥ सहस्रघ्नान् द्विपतां संगरेषु अस्थिच्छिदोर्मभिदः सुपुंखान् ॥ ५४ ॥ यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसंधान् गांडी
वमुक्तानापततः शिताग्रान् ॥ हयान् गजान् वर्मिणश्चाददानांस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५५ ॥ यदा मंदः परवाणान् विमुक्तान्ममेषुभिर्हियमाणान् प्रतीपं ॥
तिर्यग्विध्यच्छिद्यमानान् पृषत्कैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५६ ॥

रुपेतः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुपुंखान्यदा द्रष्टेति द्वयोः संबंधः ॥ ५४ ॥ अददानान्पसमानान् ॥ ५५ ॥ तिर्यक् विध्य विध्वा पृषत्कैश्छिद्यमानान्यदा द्रष्टेति पूर्वैणान्वयः ॥ ५६ ॥

सुशिक्षितः अस्त्रयोगोः स्रलाभः वृष्णि सिंहस्य कृष्णस्य यथा विधं यादकप्रकारं योगमाहुः तैः सर्वैर्गुणैः सात्यकि

विपाठाःविस्तृतवाणाः प्रचेतारःराशीकरिष्यन्ति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अस्रपथंअसंप्राप्तान् अखंडंस्त्रैवनश्यतइत्यर्थः युद्धेकर्मअकुर्वतः जयेनवैकृत्यात् ॥ ५९ ॥ आतताःसंतताःअविच्छिन्नधाराःश्मवोयस्य प्रणोत्स्यामिदूरीकरिष्यामि ॥ ६० ॥ रजोध्वस्तरजसाव्याकुलीभूयरथादिभ्यःपतितं प्रकृतंछिन्नं ॥ ६१ ॥ कांदिग्भूतंजयेनफलायितं श्रांतपत्रंश्रांतवाहनं ॥ ६२ ॥ प्रजापतेःकर्मयथेति यथावाजपेयेप्र जापतिदैवत्याःसप्तदशपशवोविशस्यंतेतद्द्वंद्वनामिहापिविशसनंकृतंतेनवीभत्सत्वंलक्ष्यते अर्थःस्वर्गोराज्यंचतदर्थंनिष्ठितंसंज्ञातनिश्चयं ॥ ६३ ॥ देवदत्तंअर्जुनस्यशंखं ॥ ६४ ॥ दस्युसंघान् न्यायतःप्रदेयस्य

यदाविपाठामद्भुजविप्रमुक्ताद्विजाःफुल्लानीवमहीरुहाग्रात् ॥ प्रचेतारउत्तमांगानियूनांतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५७ ॥ यदाद्रष्टापततःस्यंदनेभ्योमहाग जेभ्योश्वगतान्सुयोधनान् ॥ शरैर्हंतान्यातितांश्रैवरंगेतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५८ ॥ असंप्राप्तानस्रपथंपरस्ययदाद्रष्टानश्यतोधार्तराष्ट्रान् ॥ अकुर्वतःक र्मयुद्धेसमंतात्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ५९ ॥ पदातिसंघान्रथसंघान्समंताद्वात्ताननःकालइवाततेषुः ॥ प्रणोत्स्यामिज्वलितैर्वाणवर्षैःशत्रूंस्तदातपस्य तिमंदबुद्धिः ॥ ६० ॥ सर्वादिशःसंपततारथेनरजोध्वस्त्गांडिवेनप्रकृतं ॥ यदाद्रष्टास्ववलंसंप्रमूढंतदापश्चात्तपस्यतिमंदबुद्धिः ॥ ६१ ॥ कांदिग्भूतंछिन्नगात्रं विसंज्ञंदुर्योधनोद्रक्ष्यतिसर्वसैन्यं ॥ हताश्ववीराग्र्यनरेन्द्रनागंपिपासितंश्रांतपत्रंभयार्तं ॥ ६२ ॥ आर्तस्वरंहन्यमानंहतंचविकीर्णकेशास्थिकंपालसंघं ॥ प्रजाप तेःकर्मयथार्थनिष्ठितंतदादृष्ट्वातपस्यतिमंदबुद्धिः ॥ ६३ ॥ यदारथेगांडिवंवासुदेवंदिव्यंशंखंपांचजन्यंहयांश्च ॥ तूणावक्ष्य्यौदेवदत्तंचमांचदृष्ट्वायुद्धेधार्तरा ष्ट्रोन्वतपस्यत् ॥ ६४ ॥ उद्धृतयन्दस्युसंघान्समेतान्प्रवर्तयन्युगमन्यद्युगांते ॥ यदाधक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयांस्तदातमाधृतराष्ट्रःसपुत्रः ॥ ६५ ॥ सभ्रातावैसहसै न्यःसभृत्योभ्रष्टैश्वर्यःक्रोधवशोल्यचेताः ॥ दर्पस्यांतेनिहतोवेपमानःपश्चान्मंदस्तपस्यतिधार्तराष्ट्रः ॥ ६६ ॥ पूर्वाह्निमांरुतजप्यंकदाचिद्विप्रःप्रोवाचोदकांतेम नोज्ञं ॥ कर्तव्यंतेदुष्करंकर्मपार्थयोद्धव्यंतेशत्रुभिःसव्यसाचिन् ॥ ६७ ॥ इंद्रोवातेहरिवान्वज्रहस्तःपुरस्ताद्यातुसमरेरीन्विनिघ्नन् ॥ सुग्रीवयुक्तेनरथेनवातेप श्वांलृष्णोरक्षतुवासुदेवः ॥ ६८ ॥ वव्रेचाहंवज्रहस्तान्महेंद्रादस्मिन्युद्धेवासुदेवंसहायं ॥ समेलव्योदस्युवधायकृष्णोमन्येचैतद्विहितंदैवतैर्मै ॥ ६९ ॥ अयुध्यमा नोमनसापियस्यजयंकृष्णःपुरुषस्याभिनंदेत् ॥ एवंसर्वान्सव्यतीयादमित्रान्सेंद्रान्देवान्मानुषेनास्तिचिंता ॥ ७० ॥

राज्यस्याप्रदानाद्वस्यवोधांर्त्तराष्ट्राः यथाकथाचपरप्रतिग्रहमभिमन्यतेस्तेनोभवंतीतिस्मृतेः युगांतेशत्रूणांसंहारेजातेसतिअन्यद्युगंधर्मप्रधानंकालंप्रवर्तयन् राजाकालस्यकारणमितिस्मृतेः ॥ ६५ ॥ दर्पस्य अंतेनाशे ॥ ६६ ॥ उदकांतेसंध्यावंदनाचमनांते ॥ ६७ ॥ पुरस्तात्इंद्रोरक्षतुइत्यपकृष्यते ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

सागरसगरैर्वर्द्धितं सलिलस्यमहोदधिजलसमुद्रं अप्रमेयं अनंतत्वात् ॥ ७१ ॥ तलेनचपेटिकया शिलोच्चयमितिकाठिन्यप्रदर्शनार्थं विशेषणं श्वेतकैलासं बलवदाश्रितत्वमनेन सूचितं ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥ सुदर्शनं नाम राजानं न ग्रजितः पुत्रैर्वर्द्धं मुमोच देवतानां ललामं रत्नभूतं देवैरपिशिरसाधार्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ कपाटेन वक्षस्तटाघातेन दंतकूरेसंयामे अन्येतुकपाटेन जघानेति पाठं प्रकल्प्य कपाटेन ग

सवाहुभ्यां सागरमुत्तिर्तीर्षन्महोदधिसंलिलस्याप्रमेयं ॥ तेजस्विनं कृष्णमत्यंतशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३ ॥ गिरिं यद्दृष्टेत्तु तलेन भेत्तुं शिलोच्चयं श्वे
 तमतिप्रमाणं ॥ तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्येन्न चापि किंचित्सगिरेस्तुकुर्यात् ॥ ७२ ॥ अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां चंद्रं च सूर्यं च निवारयेत् ॥ हरेद्वानाममृतं
 प्रसत्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ७३ ॥ योरुक्मिणीमेकरथेन भोजानुत्साधराज्ञः समरे प्रसत्य ॥ उवाह भार्या यशसा ज्वलंती यस्यां जज्ञे रौक्मिण्यो महात्मा
 ॥ ७४ ॥ अयं गांधारां स्तरसासंप्रमथ्य जित्वा पुत्रान् न ग्रजितः समग्रान् ॥ बद्धं मुमोच विनदंतं प्रसत्य सुदर्शनं वै देवतानां ललामं ॥ ७५ ॥ अयं कपाटेन जघान पां
 ज्यं तथा कलिंगान् दंतकूरे ममर्द ॥ अनेन दग्धावर्षपूगान्विनाथा वाराणसी नगरी संवभूव ॥ ७६ ॥ अयं स्मयुद्धे मन्यते न्यैरजेयं तमे कलव्यं नाम निपादराजं ॥ वेगे
 नैव शैलमभिहत्य जंभः शैते सकृष्णेन हतः परासुः ॥ ७७ ॥ ततो ग्रसेन स्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यं धकानां मध्यगतं सभास्यं ॥ अपातयद्दलदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चो ग्रसेना
 यराज्यं ॥ ७८ ॥ अयं सौभं योधयामास स्वस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजं ॥ सौभद्वारिप्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोभ्यां कएनं विपहेत मर्त्यः ॥ ७९ ॥ प्राग्ज्योतिषं नाम व
 भूवदुर्गं पुरं घोरमसुराणामसत्यं ॥ महाबलोनरकस्तत्र भौमोजहारादित्यामणिकुंडलेशुभे ॥ ८० ॥ नतं देवाः सहशक्रेण शुकुः समागता युधि मृत्योरभीताः ॥ द
 ध्वाचतं विक्रमं केशवस्य बलं तथैवास्त्रमवारणीयं ॥ ८१ ॥ जानंतोस्य प्रकृतिकेशवस्य न्ययोजयन्द्स्युवधाय कृष्णं ॥ सतत्कर्मप्रतिशुश्रावदुष्करमैश्वर्यवान् सि
 द्धिषु वासुदेवः ॥ ८२ ॥ निर्मोचने पट्टसहस्राणि हत्वा संच्छिद्य पाशान्सहस्राक्षुरांतान् ॥ मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ८३ ॥ तत्रैव ते
 नास्य वभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ॥ शैते सकृष्णेन हतः परासुर्वतिनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ८४ ॥

रेण्वदंतकूरेचेति व्याचख्युः अत्राथासंबभूवेति योज्यं
 ॥ ७६ ॥ अयं कृष्णः तं युद्धे मन्यते युद्धार्थं प्रार्थयते सर्वदेव सः इदानीं तिनैव कृष्णेन हतः शैते यथाजंभोदैत्यः शैलं वेगेन अभिहत्य शैलाघातात्स्वयंकृतात् हतः शैतेन हत् ॥ ७७ ॥ ततो ग्रसेन स्येति संधिरार्थः तथेति वा
 पाठः ॥ ७८ ॥ स्वस्थं स्वचरं विभीषणं निर्भयं शतघ्नीं शक्तिशाल्वेन क्षिमां दोभ्यां पाणिभ्यां कंडुकवत्प्रत्यगृह्णात् ॥ ७९ ॥ भौमो भूमिपुत्रः ॥ ८० ॥ शुकुर्जंतुमिति शेषः ॥ ८१ ॥ प्रकृतिस्वभावं दस्युहनन
 शैलतां प्रतिशुश्राव अंगीचकार सिद्धिषु कार्यसिद्धिषु स्थितासु ऐश्वर्यवान् सामर्थ्यवान् ॥ ८२ ॥ निर्मोचनेन गरे क्षुरांतान् तीक्ष्णधारान् लोहमयानित्यर्थः औघसंज्ञं रक्षः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥ वराणिवरान् अददन् दत्तवन्तः क्रमः गतिः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तर्कयते बहुयते ॥ ८८ ॥ प्रसह्यपर्यागतं हठात्प्राप्तं मन्यते वाञ्छति अस्मासु मित्रभेदं प्रार्थयते इत्यर्थः तेन च पाण्डवानां कृष्णो ममत्वं अस्मदीयत्वं हर्तुं शक्यमिति मन्यते तत्तत्र कुरुक्षेत्रे संयुगं त्वा प्राप्य वेदिता ज्ञास्यति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ साधुकृतं सत्कर्म नास्ति निष्फलत्वात् वयैव धर्म इत्यर्थः ॥ ९३ ॥ न चेदिति यदि कर्मवद्धः पुरुषो न स्यात् आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ॥ श्रिया कृतो यशसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामा प्रतिमप्रभावः ॥ ८५ ॥ अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा हृष्ट्वा भीमं कर्मकृतं रणं तत् ॥ श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ॥ ८६ ॥ शस्त्राणि गात्रे न च ते क्रमे रन्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ॥ एवंपेवा सुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८७ ॥ तमसत्त्वं विष्णुमनंतवीर्यमाशंसते धार्तराष्ट्रो विजतुं ॥ सदात्थेन तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सह तेस्मान् समीक्ष्य ॥ ८८ ॥ पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं संप्रसह्य ॥ शक्यं हर्तुं पाण्डवानां मम त्वत्तद्देदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८९ ॥ नमस्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे द्रोणायार्थो सहपुत्राय चैव ॥ शारद्वताया प्रतिद्वंद्विने च यो तस्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ९० ॥ धर्मेणाप्तं निधनं तस्य मन्ये यो यो तस्य ते पाण्डवैः पापबुद्धिः ॥ मिथ्या ग्लहे निजिता वै नृशंसैः संवत्सरां न्वेद्वादशराजपुत्राः ॥ ९१ ॥ वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये दीर्घकालं चैकमज्ञातवर्षं ॥ ते हि कस्माज्जीवतां पाण्डवानां नंदिष्यते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ९२ ॥ ते चेदस्मान्युध्यमानान् जयेयुर्देवैर्महेंद्रप्रमुखैः सहायैः ॥ धर्माद्धर्मश्चरितो गरीयांस्ततो ध्रुवं नास्ति कृतं च साधु ॥ ९३ ॥ न चेदिदं पौरुषं कर्मवद्धं न चेदं स्मान् मन्यते सौविशिष्टान् ॥ आशंसं हं वा सुदेव द्वितीयो दुर्योधनं सानुब्रंधं निहतुं ॥ ९४ ॥ न चेदिदं कर्म नरेन्द्रवंध्यं न चेद्भवेत्सुकृतं निष्फलं वा ॥ इदं च तच्चाभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ९५ ॥ प्रत्यक्षं वः कुरवां यद्वीमियुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति ॥ अन्यत्र युद्धात्कुरवायदिस्युर्न युद्धे वैशेषेण हास्तिकश्चित् ॥ ९६ ॥ हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णान्त्राज्यं कुरुणामवजेता समग्रं ॥ यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दाराणां त्मभागान् भजध्वं ॥ ९७ ॥ अप्येवं नो ब्राह्मणाः संति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ॥ सां वत्सराज्योतिपिचाभियुक्तानक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९८ ॥ उच्चावचं देवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्नामृगचक्रामुहूर्ताः ॥ क्षयं महांतं कुरुस्ते जयानां निवेदयंतं पाण्डवानां जयं च ॥ ९९ ॥

यदि वा वयं तेभ्यः श्रेष्ठाः न स्याम तर्हितस्यैव जयो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ इदं राज्यस्याप्रदानं इदानीं तनं तच्च राज्यान्निःसारणं तदानीं तनं अभिसमीक्ष्य आलोच्य पापवशात्पराजय एव तस्येत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ दिव्या अनागतार्थज्ञापकाः मृगचक्राः चक्राणि सर्वतो भद्रादीनि शैवागमप्रसिद्धानि मृगयंते किं नक्षत्रं केन ग्रहेण विद्वमिति विचारयंति सदसत्फलकथनार्थं ते च क्रमगाः पूर्वनिपातार्थः मृगाणि मार्गितानि चक्राणि यैस्ते इति वा ॥ ९९ ॥

संशयंयुद्धेजयपराजयविषयेनपश्यति यतःअपरोक्षविद्यःदिव्यदृष्ट्याऽतीतानागतादिकंपश्यन् ॥ १०० ॥ पुराणीयोगप्रभावती नव्यथतेनतिरस्कृता ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥
 यथाहिनोमन्यतेजातशत्रुःसंसिद्धार्थोद्विषतांनिग्रहाय ॥ जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्योनसंशयंपश्यतिवृष्णिंसिंहः ॥ १०० ॥ अहंतयैनंखलुभाविहूपंपश्यामित्रु
 द्यास्वयमप्रमत्तः ॥ दृष्टिश्चमेनव्यथतेपुराणीसंयुध्यमानाधार्तराष्ट्रानसंति ॥ १०१ ॥ अनालब्धंजंभतिगांडिवंधनुरनाहताकंपतिमेधनुर्ज्या ॥ बाणाश्चमेतूण
 मुखाद्विसृत्यमुद्गुर्मुद्गुर्गतुमुशंतिचैव ॥ १०२ ॥ खड्गःकोशान्निःसरतिप्रसन्नोहित्वेवजीर्णामुरगस्त्वंचंस्वां ॥ ध्वजेवाचोरौद्ररूपाभवंतिकदारथोयोक्ष्यतेतेकिरी
 टिन् ॥ १०३ ॥ गोमायुसंघाश्चनदंतिरात्रौरक्षांस्यथोनिप्पतंत्यंतरिक्षात् ॥ मृगाःशृगालाःशितिकंठाश्चकाकागृध्रावकाश्चैवतरक्षवश्च ॥ १०४ ॥ सुवर्णपत्रा
 श्वपतंतिपश्चादृष्ट्वारथंश्वेतहयप्रयुक्तं ॥ अहंत्येकःपार्थिवान्सर्वयोधान्शरान्वर्षन्मृत्युलोकंनयेयं ॥ १०५ ॥ समाददानःपृथगस्त्रमार्गान्यथाग्निरिद्वोगहनंनिदा
 घे ॥ स्थूणाकर्णपाशुपतंमहासंब्राह्मंचास्रयच्चशक्रोप्यदान्मे ॥ १०६ ॥ वधेधृतोवेगवतःप्रमुंचन्नाहंप्रजाःकिंचिदिहावशिष्ये ॥ शांतिलप्येपरमोत्थेषभावःस्थि
 रोममब्रूहिगावल्गणेतान् ॥ १०७ ॥ येवैजय्याःसमरेसूतलब्धादेवानपींद्रप्रमुखान्समेतान् ॥ तैर्मन्यतेकलहंसंप्रसत्यसधार्तराष्ट्रःपश्यतमोहमस्य ॥ १०८ ॥ वृ
 द्धोभीष्मःशांतनवःरूपश्चद्रोणःसपुत्रोविदुरश्चधीमान् ॥ एतेसर्वेयद्ददंतेतदस्तुआयुष्मंतःकुरवःसंतुसर्वे ॥ १०९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिशान्ति
 पर्वणिअर्जुनवाक्यनिवेदनेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥५॥ वैशंपायनउवाच समवेतेपुसर्वेपुतेपुराजसुभारत ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यंभीष्मःशांत
 नवोब्रवीत् ॥ १ ॥ बृहस्पतिश्चोशनाचब्रह्माणंपर्युपस्थितौ ॥ मरुतश्चसहेंद्रेणवसवश्चाग्निनासह ॥ २ ॥ आदित्याश्चैवसाध्याश्चयेचसत्पयोदिवि ॥ विश्वावसु
 श्चगंधर्वःशुभाश्चाप्सरसांगणाः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्योपजग्मुस्तेलोकवृद्धंपितामहं ॥ परिवार्यचविश्वेशंपर्यासतदिवौकसः ॥ ४ ॥ तेषामनश्चतेजश्चाप्याददानावि
 वौजसा ॥ पूर्वदेवौव्यतिक्रांतौनरनारायणावृषी ॥ ५ ॥ बृहस्पतिस्तुपप्रच्छब्रह्माणंकाविमाविति ॥ भवंतंनोपतिष्ठेतेतौनःशंसपितामह ॥ ६ ॥ ब्रह्मोवाच या
 वेतौपृथिवीघांचभासयंतौतपस्विनौ ॥ ज्वलंतौरोचमानौचव्याप्यातीतौमहाबलौ ॥ ७ ॥ नरनारायणावेतौलोकाल्लोकंसमास्थितौ ॥ ऊर्जितौस्वेनतपसामहा
 सत्वपराक्रमौ ॥ ८ ॥

॥ १०६ ॥ वधेधृतःवधार्थंसज्जः वेगवतःबाणान् ॥ १०७ ॥ विजयःकर्मयेपातेवैजय्याः देवानपिलब्धाविजयवंतएवेत्यर्थः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥
 इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥५॥ ५॥ समवेतेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पर्यासतपरिवार्यतस्थुः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ लोकात्मानुषात् लोकंब्राह्मं ॥ ८ ॥

॥१॥ १॥ अयाचतइंद्रः ॥ ११॥ ससंसाहाय्यं ॥ १२॥ १३॥ १४॥ आतेअस्थिरेपिरथे लक्ष्यात्नभ्यपैतीत्याश्वर्यं ॥ १५॥ आरुजत्पीडितवान् ॥ १६॥ १७॥ भूयसोबहून् ॥ १८॥ १९॥ सत्त्वबुद्धिसत्त्वं एकए

एतौहिकर्मणालोकंनंदयामासतुर्ध्रुवं ॥ द्विधाभूतौमहाप्राज्ञौविद्विब्रह्मन्परंतपौ ॥ असुराणांविनाशायदेवगंधर्वपूजितौ ॥ १॥ वैशंपायनउवाच जगा
मशक्रस्तच्छ्रुत्वायत्रतौतेपतुस्तपः ॥ सार्धदेवगणैःसर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १० ॥ तदादेवासुरेयुद्धेभयेजातेदिवोकसां ॥ अयाचतमहात्मानौनरनारायणौवरं
॥ ११ ॥ तावब्रूतां वृणीष्वेतितदाभरतसत्तम ॥ अथैतावब्रवीच्छक्रःसत्यंनःक्रियतामिति ॥ १२ ॥ ततस्तौशक्रमब्रूतांकरिष्यावोयदिच्छसि ॥ ताभ्यांचसहितः
शक्रोविजिग्येदैत्यदानवान् ॥ १३ ॥ नरइंद्रस्यसंग्रामेहत्वाशत्रून्परंतपः ॥ पौलोमान्कालखंजांश्चसहस्राणिशतानिचू ॥ १४ ॥ एषंभ्रांतेरथेतिष्ठन्भहूनापाह
रच्छिरः ॥ जंभस्यग्रसमानस्यतदात्यर्जुनआहवे ॥ १५ ॥ एषपारिसमुद्रस्यहिरण्यपुरमारुजत् ॥ जित्वाषष्टिसहस्राणिनिवातकंवचान्रणे ॥ १६ ॥ एषदेवान्सहै
द्रेणजित्वापरपुरंजयः ॥ अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनोजातवेदसं ॥ १७ ॥ नारायणस्तथैवात्रभूयसोऽप्यजघानह ॥ एवमेतौमहावीर्यौतौपश्यतसमागतौ ॥ १८ ॥
वासुदेवांर्जुनौवीरौसमवेतौमहारथौ ॥ नरनारायणौदेवौपूर्वदेवावितिश्रुतिः ॥ १९ ॥ अजेयौमानुषेलोकेसेंद्रैरपिसुरासुरैः ॥ एषनारायणःरुष्णःफाल्गुनश्च
नरःस्मृतः ॥ नारायणोनरश्चैवसत्त्वमेकंद्विधाकृतं ॥ २० ॥ एतौहिकर्मणालोकानश्रुवातेऽक्षयान्ध्रुवान् ॥ तत्रतत्रैवजायेतेयुद्धकालेपुनःपुनः ॥ २१ ॥ तस्मात्क
र्मैवकर्तव्यमितिहोवाचनारदः ॥ एतद्विसर्वमाचष्टृष्णिचक्रस्यवेदवित् ॥ २२ ॥ शंखचक्रगदाहस्तंयदाद्रक्ष्यसिकेशवं ॥ पर्याददानंचास्त्राणिभीमधन्वानम
र्जुनं ॥ २३ ॥ सनातनौमहात्मानौरुष्णावेकरथेस्थितौ ॥ दुर्योधनतदातातस्मर्तासिवचनंमम ॥ २४ ॥ नोचेदयमभावःस्यात्कुरुणांप्रत्युपस्थितः ॥ अर्थाच्च
तातधर्माच्चतवबुद्धिरुपपुता ॥ २५ ॥ नचेद्ब्रह्मीष्यसेवाक्यंश्रोतासिसुबहून्हतान् ॥ तवैवहिमतंसर्वेकुरवःपर्युपासते ॥ २६ ॥ त्रयाणामेवचमतंतत्त्वमेकोनुमन्य
से ॥ रामेणचैवशप्तस्यकर्णस्यभरतर्षभ ॥ २७ ॥ दुर्जतिःसूतपुत्रस्यशकुनेःसौबलस्यच ॥ तथाक्षुद्रस्यपापस्यभ्रातुर्दुःशासनस्यच ॥ २८ ॥ कर्णउवाच नैव
मायुष्मतावांच्यंयन्मामात्यपितामह ॥ क्षत्रधर्मेस्थितोत्यस्मिस्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९ ॥ किंचान्यन्मयिदुर्वृत्तंयेनमांपरिगर्हसे ॥ नहिमेवजिनंकिंचिद्दार्तरा
ष्ट्राविदुःकचित् ॥ ३० ॥ नाचरं वृजिनंकिंचिद्दार्तराष्ट्रस्यनित्यशः ॥ अहंहिपांडवान्सर्वान्निष्यामिरणेस्थितान् ॥ ३१ ॥

मदेवोयोग्यभावाद्पद्वयेनवर्त्ततेइत्यर्थः ॥ २० ॥ अश्रुवातेव्यामुतः ॥ २१ ॥ कर्मयुद्धंकर्त्तव्यं तयोरितिशेषः आचष्टआख्यातवान्नारदएव ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सहिराज्येइति अस्यवचनंमयानकर्तव्यं किंतुराज्ञाएवेतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कलापियोडशांशोपि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ क्रियतेयत्यदा वषायतेवषवन्नर्दति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 प्राग्विरुद्धैःशमंसद्भिःकथंवाक्रियतेपुनः ॥ राज्ञोहिधृतराष्ट्रस्यसर्वकार्यंप्रियंमया ॥ तथादुर्योधनस्यापिसहिराज्यसमाहितः ॥ ३२ ॥ वैशंपायनउवाच कर्ण
 स्यनुवचःश्रुत्वाभीष्मःशांतनवःपुनः ॥ धृतराष्ट्रंमहाराजसंभाप्येदंवचोब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यदयंकथ्यतेनित्यंहंताहंपांडवानिति ॥ नायंकलापिसंपूर्णापांडवानांमहा
 त्मनां ॥ ३४ ॥ अनयोयायमागंतापुत्राणातिदुरात्मनां ॥ तदस्यकर्मजानीहिसूतपुत्रस्यदुर्मतेः ॥ ३५ ॥ एतमाश्रित्यपुत्रस्तेमंदबुद्धिःसुयोधनः ॥ अवामन्यततान्वी
 रादेवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३६ ॥ किंचाप्येतेनतत्कर्मरुतपूर्वमुदुष्करं ॥ तेर्यथापांडवैःसर्वैरकैकेनरुतपुरा ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वाविराटनगरंभ्रातरंनिहतंप्रियं ॥ धनंजयेन
 विक्रम्यकिमनेनतदाकृतं ॥ ३८ ॥ सहितान्हिकुरुहन्सर्वानभियातोधनंजयः ॥ प्रमथ्यचाञ्छिनद्वासःकिमयंप्रोपितस्तदा ॥ ३९ ॥ गंधर्वैर्घोषयात्रायांहियतेयत्सु
 तस्तव ॥ कृतदासूतपुत्रोभृद्यदानींवषायते ॥ ४० ॥ ननुतत्रापिभीमेनपार्थेनचमहात्मना ॥ यमाभ्यामेवसंगम्यगंधर्वास्तेपराजिताः ॥ ४१ ॥ एतान्यस्यमृपोक्ता
 निवहूनिभरतर्षभ ॥ विकथ्यनस्यभद्रंतेसदाधर्मार्थलोपिनः ॥ ४२ ॥ भीष्मस्यतुवचःश्रुत्वाभारद्वाजोमहामनाः ॥ धृतराष्ट्रमुवाचदंराजमध्येभिपूजयन् ॥ ४३ ॥ य
 दाहभरतश्रेष्ठोभीष्मस्तक्रियतांनृप ॥ नकाममर्थलिप्सूनांवचनंकर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ पुरायुद्धात्साधुमन्येपांडवैःसहसंगतं ॥ यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तंसंजयेननिवेदि
 तं ॥ ४५ ॥ सर्वतदपिजानामिकरिष्यतिचपांडवः ॥ नत्यस्यत्रिपुलोकेषुसदृशोस्तिधनुर्धरः ॥ ४६ ॥ अनाहत्यतुतद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ॥ ततःससंजयंराजाप
 र्यपृच्छतपांडवान् ॥ ४७ ॥ तदैवकुरवःसर्वेनिराशाजीवितंभवन ॥ भीष्मद्रोणौयदारानसम्यगनुभापते ॥ ४८ ॥ इ०उ०यानसं०भीष्मद्रोणवाक्येऊनपंचा
 शत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ धृतराष्ट्रउवाच किमसौपांडवोराजाधर्मपुत्रोभ्यभापते ॥ श्रुत्वेहवहुलाःसेनाःप्रीत्यर्थनःसमागताः ॥ १ ॥ किमसौचेष्टेसूत
 योत्स्यमानोयुधिष्ठिरः ॥ केवास्यभ्रातृपुत्राणांपशुंत्याज्ञेप्सवोमुग्रं ॥ २ ॥ केस्विदेनंवारयंतियुद्धाच्छाम्येतिवापुनः ॥ निरुत्याकोपितंमंदैर्धर्मज्ञंधर्मचारिणं ॥
 ॥ ३ ॥ संजयउवाच राज्ञोमुखमुदीक्षंतेपांचालाःपांडवैःसह ॥ युधिष्ठिरस्यभद्रंतेससर्वाननुशास्तिच ॥ ४ ॥ प्रथग्भूताःपांडवानांपांचालानंरथव्रजाः ॥ आ
 यांतमभिनंदंतिकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ ५ ॥ नभःसूर्यमिवोद्यंतंकौतेयदीप्ततेजसं ॥ पांचालाःप्रतिनंदंतितेजोराशिमिवादितां ॥ ६ ॥ आगोपालाविपालाश्चगंदना
 नायुधिष्ठिरं ॥ पांचालाःकेकयामत्स्याःप्रतिनंदंतिपांडवं ॥ ७ ॥ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इ०उ०नै०भा०ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ किमसाविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥ येनसहायेनअस्मानालक्ष्यअभ्ययुंजतसंनद्धाअभूवन् ॥ १॥ कुरवःसंसीदत्यस्यांसभायां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वस्तेवःयुष्मान्तेपांडवाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सिंधुराजो

ब्राह्मण्योरांजपुत्र्यश्चविशांदुहितरश्वयाः ॥ क्रीडंत्योभिसमायांतिपार्थसन्नद्धमीक्षितुं ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच संजयाचक्ष्वयेनास्मान्पांडवाअभ्ययुंजत ॥
धृष्टद्युम्नस्यसैन्येनसोमकानां वलेनच ॥ ९ ॥ वैशंपायन उवाच गावल्गणिस्तुतत्पृष्टःसभायांकुरुसंसदि ॥ निःश्वस्यसुभृशंतीर्घमुद्गुःसंचितयन्निव ॥
॥ १० ॥ तत्रानिमित्ततोदैवात्सूतंकश्मलमाविशत् ॥ तदाचक्ष्वेविदुरःसभायांराजसंसदि ॥ ११ ॥ संजयोयंमहाराजमूर्च्छितःपतितोभुवि ॥ वाचंनस्तृजतेकां
चिद्धीनप्रज्ञाल्पचेतनः ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्र उवाच अपश्यसंजयानूनंकुंतीपुत्रान्महारथान् ॥ तैरस्यपुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्धजितंमनः ॥ १३ ॥ वैशंपायन उ-
वाच संजयश्चेतनांलब्ध्वाप्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रंमहाराजसभायांकुरुसंसदि ॥ १४ ॥ संजय उवाच दृष्टवानस्मिराजेद्रकुंतीपुत्रान्महारथा
न् ॥ मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् ॥ १५ ॥ शृणुयैहिमहाराजपांडवाअभ्ययुंजत ॥ धृष्टद्युम्नेनवीरेणयुद्धेवस्तेभ्ययुंजत ॥ १६ ॥ योनैवरोपःन्नभया
न्नलोभान्नार्थकारणात् ॥ नेहेनुवादाद्धर्मात्मासत्यंजत्यात्कदाचन ॥ १७ ॥ यःप्रमाणंमहाराजधर्मधर्मभृतांवरः ॥ अजातशत्रुणानेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥
॥ १८ ॥ यस्यवाहुवलेतुल्यःपृथिव्यांनास्तिकश्चन ॥ योवैसर्वान्महीपालान्वशेचक्रेधनुर्धरः ॥ यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्वयुधाजयत् ॥ १९ ॥ तेनघोभीमसेने
नपांडवाअभ्ययुंजत ॥ यस्यवीर्येणसहसाचत्वारोभुविपांडवाः ॥ २० ॥ निःस्त्यजंतुर्गृहोद्वैहिडिंवात्पुरुपादकात् ॥ यश्चैपामभवद्वीपःकुंतीपुत्रोवृकोदरः ॥ २१ ॥
याज्ञसेनामथोयत्रसिंधुराजोपकृष्टवान् ॥ तत्रैपामभवद्वीपःकुंतीपुत्रोवृकोदरः ॥ २२ ॥ यश्चतान्संगतान्सर्वान्पांडवान्वारणावते ॥ दत्ततामोचयामासतेनव
स्तेभ्ययुंजत ॥ २३ ॥ कृष्णायांचरनाप्रीतियेनक्रोधवशाहताः ॥ प्रविश्यविपमंघोरंपर्वतंगंधमादनं ॥ २४ ॥ यस्यनागायुतैर्वीर्यभुजयोःसारमर्षितं ॥ तेनवो
भीमसेनेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥ २५ ॥ कृष्णद्वितीयोविक्रम्यतुष्ट्यर्थंजातवेदसः ॥ अजयद्यःपुरावीरोयुध्यमानंपुरंदरं ॥ २६ ॥ यःससाक्षान्महादेवंगिरिशंशूलपा
णिनं ॥ तोपयामासयुद्धेनदेवदेवमुमापतिं ॥ २७ ॥ यश्चसर्वान्वशंचक्रेलोकपालान्धनुर्धरः ॥ तेनवोविजयेनाजोपांडवाअभ्ययुंजत ॥ २८ ॥ यःप्रतीचींदिशंच
क्रेवशंम्लेच्छगंगायातां ॥ सतत्रनकुलायोद्धाचित्रयोधीव्यवस्थितः ॥ २९ ॥ तेनवोदर्शनीयेनवीरेणातिधनुर्भृता ॥ माद्रीपुत्रेणकौरव्यपांडवाअभ्ययुंजत ॥ ३० ॥
यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्वयुधाजयत् ॥ तेनवःसहदेवेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥ ३१ ॥ यद्रथः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ विजयेनअर्जुनेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ करकर्षणकरकर्षसंज्ञेन भ्रात्रा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 यस्य वीर्येण सहसा श्वत्वारो भुवि मानवाः ॥ अश्वत्थामा धृष्टकेतू रूक्मी प्रद्युम्न एव च ॥ ३२ ॥ तेन वः सह देवेन युद्धं राजन्महात्ययं ॥ यवीयसानृवीरेण माद्री नंदिक
 रेण च ॥ ३३ ॥ तपश्च चारया घोरं काशिकन्यापुरासती ॥ भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३४ ॥ पांचालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च सपुनः पुमान् ॥ स्त्रीपुंसोः पु
 रूपव्याघ्रयः स वेदगुणा गुणान् ॥ ३५ ॥ यः कलिगान्समापेदे पांचाल्यो युद्धदुर्मदः ॥ शिखंडिनावः कुरवः कृताश्रेणाभ्ययुंजत ॥ ३६ ॥ यं यक्षः पुरुपंचक्रे भीष्मस्य
 निधनेच्छया ॥ महेष्वामेन रौद्रेण पांडवा अभ्ययुंजत ॥ ३७ ॥ महेष्वामेन राजपुत्राभ्रातरः पंचकेकयाः ॥ आमुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेभ्ययुंजत ॥ ३८ ॥ यो दीर्घ
 बाहुः क्षिप्रान्धो धृतिमान्सत्यविक्रमः ॥ तेन वो वृष्णिर्वीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३९ ॥ य आसीच्छरणं काले पांडवानां महात्मनां ॥ रणे तेन विराटेन भवितावः स
 मागमः ॥ ४० ॥ यः काशिपतीराजा वाराणस्यां महारथः ॥ स तपामभवद्योद्घातेन वस्तेभ्ययुंजत ॥ ४१ ॥ शिशुभिर्दुर्जयैः संख्येद्रौपदेयैर्महात्मभिः ॥ आशीवि
 पसमस्पर्शैः पांडवा अभ्ययुंजत ॥ ४२ ॥ यः कृष्णसदृशो वीर्ययुधिष्ठिरसमोदमे ॥ तेनाभिमन्युना संख्ये पांडवा अभ्ययुंजत ॥ ४३ ॥ यश्चैवा प्रतिमो दीर्ये धृष्टकेतु
 र्महायशाः ॥ दुःसहः समरं क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ॥ ४४ ॥ तेन वश्चेदिराजेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ अक्षौहिण्यापरिवृतः पांडवान्योभिसंश्रितः ॥ ४५ ॥ यः सं
 श्रयः पांडवानां दिवानामिव वासवः ॥ तेन वो वासुदेवेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ ४६ ॥ तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ॥ करकर्षेण सहितस्ताभ्यां वस्तेभ्ययुंज
 त ॥ ४७ ॥ जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ॥ युद्धे प्रतिरथे वीरौ पांडवार्थे व्यवस्थितौ ॥ ४८ ॥ द्रुपदश्च महातेजा वलेन महता वृतः ॥ त्यक्त्वात्मा पांडवार्थाय
 योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ एते चान्ये च बहवः प्राच्यां दीच्यामहीक्षितः ॥ शतशो यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगप
 र्वाणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्ये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच सर्व एते महोत्साहाये त्वया परिकीर्तिताः ॥ एकतस्त्वैव ते सर्वे स
 मेता भीम एकतः ॥ १ ॥ भीमसेनाद्धिमे भूयो भयं संजायते महत् ॥ क्रुद्धादमर्षणात्तातव्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २ ॥ जागर्मिरात्रयः सर्वादीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥
 भीतो वृकोदरात्तातसिंहात्पशुरिवापरः ॥ ३ ॥ न हितस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ सैन्येस्मिन् प्रतिपश्यामि एनं विपहेद्युधि ॥ ४ ॥

इति उद्योगप • नैलकंठीये भारतभावे दीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

सर्वे इति ॥ १ ॥ महारुरोः महामृगस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अनर्महासीनर्मद्योपहासःतदन्योहासः सत्यमेवकृत्वाशत्रुनुपहसतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ उरुयाहःमहानिर्वधस्तेनगृहीतानां वशीकृतानां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रजसःवेगवान् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संहतेक्रोधेनयथितेभ्रुवोयस्यसंहतभ्रुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतीति पुरापुराणनिकटेऽतिदृढमितिवार्थः पुरापुराणेऽतिदृढेतिमेदिनी पुराभाविपुराणयोः प्रबंधेनिकटेतीतिइति
 अमर्षणंश्वकौतेयोदृढवैरश्वपांडवः ॥ अनर्महासीसोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षीमहास्वनः ॥ ५ ॥ महावेगोमहोत्साहोमहाबाहुर्महाबलः ॥ मंदानांममपुत्राणांयुद्धेनांतं
 करिष्यति ॥ ६ ॥ उरुग्राहगृहीतानांगदांविभ्रहृकोदरः ॥ कुरुणामृपभोयुद्धेदंडपाणिरिवांतकः ॥ ७ ॥ अष्टास्त्रिमायसींघोरांगदांकांचनभूपणां ॥ मनसाहंप्रप
 श्यामिब्रह्मदंडमिवोद्यतं ॥ ८ ॥ यथामृगाणांयुथेषुसिंहोजातवलश्वरेत् ॥ मामकेपुतथाभीमोवलेपुविचरिष्यति ॥ ९ ॥ सर्वेषांममपुत्राणांसएकःकुरविक्रमः ॥
 बद्धाशीविप्रतीपश्वबाल्येपिरभसःसदा ॥ १० ॥ उद्वेपतेमेददयंयेमेदुर्योधनादयः ॥ बाल्येपितेनयुध्यंतोवारणेनेवमर्दिताः ॥ ११ ॥ तस्यवीर्यणंसंक्लिष्टानित्य
 मेवमुतामम ॥ सएवहेतुर्भेदस्यभीमोभीमपराक्रमः ॥ १२ ॥ ग्रसमानमर्ताकानिनरवारणवाजिनां ॥ पश्यामीवाग्रतोभीमंक्रोधमृच्छितमाहवे ॥ १३ ॥ अस्त्रे
 द्रोणार्जुनसमंवायुवेगसमंजवे ॥ महेश्वरसमंक्रोधेकोहन्याद्भीममाहवे ॥ १४ ॥ संजयाचक्ष्वमेशूरंभीमसेनममर्षणं ॥ अतिलाभंतुमन्येहयत्तेनरिपुधाविना
 ॥ १५ ॥ तदैवनहताःसर्वेपुत्रामममनस्विना ॥ येनभीमवलायक्षाराक्षसाश्वपुराहताः ॥ १६ ॥ कथंतस्यरणेवेगंमानुपःप्रसहिष्यति ॥ नसजातुवशंतस्थौमम
 बाल्येपिसंजय ॥ १७ ॥ किंपुनर्ममदुष्पुत्रैःक्लिष्टःसंप्रतिपांडवः ॥ निपुरोरपणोत्यर्थंभुज्येतापिनसंनमेत् ॥ तिर्यक्प्रेक्षीसंहतभ्रुःकथंशाम्यदृकोदरः ॥ १८ ॥
 शूरस्तथाप्रतिवलेगौरस्तालइवोन्नतः ॥ प्रमाणतोभीमसेनःप्रादेशेनाधिकोर्जुनात् ॥ १९ ॥ जवनवाजिनोत्येतिवलेनात्येतिकुंजरान् ॥ अव्यक्तजल्पामध्वक्षो
 मध्यमःपांडवोवली ॥ २० ॥ इतिबाल्येश्रुतःपूर्वमयाव्यासमुखात्पुरा ॥ रूपतोवीर्यतश्चैवयाथातथ्येनपांडवः ॥ २१ ॥ आयसेनसदंडेनरथान्नागान्नरान्हयान् ॥
 हनिष्यतिरणेक्रुद्धोरौद्रःकुरपराक्रमः ॥ २२ ॥ अमर्षीनित्यसंरब्धोभीमःप्रहरतांवरः ॥ मयातातप्रतीपानिकुर्वन्पूर्वविमानितः ॥ २३ ॥ निष्कर्णांमायसींस्थू
 लांसुपार्श्वाकांचनीगदां ॥ शतघ्नीशतनिर्हादांकथंशक्ष्यंतिमेमुताः ॥ २४ ॥ अपारमपुत्रागाधंसमुद्रंशरबंधनं ॥ भीमसेनमयंदुर्गतातमंदास्तिनीर्षवः ॥ २५ ॥
 क्रोशतोमेनशृण्वंतिबालाःपंडितमानिनः ॥ विषमंनहिमन्यंतप्रपातंमधुदर्शिनः ॥ २६ ॥ संयुगंयेगमिष्यंतिनररूपेणमृत्युना ॥ नियतंचोदिताधात्रामिहेनेव
 महामृगाः ॥ २७ ॥

विश्वलोचनः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ निष्कर्णांअवक्रांतिर्यग्भावहीनां शतनिर्हादांमहाशब्दवर्ती ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

शैक्यांशिक्यस्थां अधःपतनेन भूमिविदारणशंकया शिक्येस्थापितां ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वीथीं गन्धमार्गं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनुपानमजलदेशे स्थितान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 शैक्यांतातचतुष्किष्कुं पडस्त्रिममितौजसं ॥ प्रहितांदुःखसंस्पर्शाकथं शक्ष्यंति मे सुताः ॥ २८ ॥ गदां भ्रामयतस्तस्य भिदतो हस्तिमस्तकान् ॥ सृक्किर्णाले लिहान
 स्यवाप्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९ ॥ उद्दिश्य नागान्यततः कुर्वतो भैरवान् नवान् ॥ प्रतीपंपततो मत्तान् कुंजरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३० ॥ विगात्परथमार्गं पुवरानुद्दिश्य निघ्न
 तः ॥ अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१ ॥ वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्ममवाहिनीं ॥ नृत्यन्निवगदापाणिर्युगांतं दर्शयिष्यति ॥ ३२ ॥ प्रभिन्नइवमा
 तंगः प्रभंजन्पुष्पितान्द्रुमान् ॥ प्रवेक्ष्यतिरणे सेनां पुत्राणां मरुकोदरः ॥ ३३ ॥ कुर्वन् रथान्विपुरुषान्विसारथिहयध्वजान् ॥ आरुजन्पुरुषव्याघ्रोरथिनः सादिन
 स्तथा ॥ ३४ ॥ गंगावेगद्वानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ॥ प्रभंक्ष्यतिरणे सेनां पुत्राणां ममसंजय ॥ ३५ ॥ दिगोनूनंगमिष्यंति भीमसेनभयार्दिताः ॥ ममपुत्रा
 श्वभृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६ ॥ येन राजामहावीर्यः प्रविश्यांतः पुरं पुरा ॥ वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७ ॥ कृत्स्नयं पृथिवीं देवी जरासंधेन धी
 मता ॥ मागधेद्रं गवलित्वावशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८ ॥ भीष्मप्रतापात्कुरवां नयेनांधकवृष्णयः ॥ यन्न तस्य वशे जग्मुः केवलं देवमेव तत् ॥ ३९ ॥ मगत्वा पांडुपु
 त्रेण तरसा बाहुशालिना ॥ अनायुधेन वीरेण निहतः किंतनोधिकं ॥ ४० ॥ दीर्घकालसमासक्तं विपमार्शा विषोयथा ॥ समोक्ष्यतिरणे तेजःपुत्रेषु ममसंजय ॥ ४१ ॥
 महेंद्रइव वज्रं गदानवान्देवसत्तमः ॥ भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२ ॥ अविपत्यमनावार्यंती ब्रवेगपराक्रमं ॥ पश्यामीवातिनाम्नाक्षमापतंतं
 वृकोदरं ॥ ४३ ॥ अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ॥ बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४ ॥ भीष्माद्रोणश्च विप्रोयं कृपः शारद्वतस्तथा ॥ जा
 नंत्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५ ॥ आर्यव्रतं तु जानंतः संगरांतं विधित्सवः ॥ सेनामुखेषु स्यास्यंति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६ ॥ बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरु
 पस्य विशेषतः ॥ पश्यन्नपि जयंते पां न नियच्छामि सुतान् ॥ ४७ ॥ तेषुराणं महेष्वासा मार्गं मेद्रं समास्थिताः ॥ त्यक्ष्यंति तु मुले प्राणान् रक्षंतः पार्थिवं यशः ॥
 ॥ ४८ ॥ यथैषां मामकास्तात येषां पांडवा अपि ॥ पौत्राभीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९ ॥ ये त्वस्मदाश्रयं किंचिद्वत्तमिष्टं च संजय ॥ तस्यापचितिमा
 र्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्रयः ॥ ५० ॥

ऐंद्रमार्गं स्वर्गमार्गं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अपचितिनिष्कृति ॥ ५० ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अगदस्य गदाहीनस्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संगरे अंतस्वस्य नाशं स्थास्यंति भीष्मादयः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ५१ ॥ विक्रुष्टं उच्चैरुक्तं ॥ ५२ ॥ एतन्भाविदुःखं अतिवलं ज्ञानेन अनिवार्यं ॥ ५३ ॥ निर्मुक्ताः जीवन्मुक्ताः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्षमंशक्यं उत्तरं उत्तरकार्यं प्रतीकारः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पर्यायधर्मः विपरीतधर्मः प्रधिर्नेमिः अस्य कालवशस्य तृतीयार्थपक्षो ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावादीपे एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥३॥ यस्येति सधनं जयः यस्ययो

आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मपरीप्सतः ॥ निधनं क्षत्रियस्याजौवरमेवाद्गुरुत्तमं ॥ ५१ ॥ सवैशोचामि सर्वा न्वैये युयुत्संति पांडवैः ॥ विक्रुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्द्रव्यमागतं ॥ ५२ ॥ न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ॥ भवत्यतिवलं ज्ञेयं ज्ञानस्याप्युपघातकं ॥ ५३ ॥ ऋपयोऽपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकं संग्रहान् ॥ सुखं भवंति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४ ॥ किंपुनर्मोहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ॥ पुत्रपुराज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बंधुषु ॥ ५५ ॥ संशये तु महत्यस्मिन् किनु मेक्षममुत्तरं ॥ विनाशं त्येव पश्यामि कुरूणां मनुचिंतयन् ॥ ५६ ॥ घूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ॥ मंदेनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतं ॥ ५७ ॥ मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यंतगामिनः ॥ चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुं ॥ ५८ ॥ किन्नु कुर्याकथं कुर्या किनु गच्छामि संजय ॥ एतेन श्यंतिकुरवो मंदाः कालवशंगताः ॥ ५९ ॥ अवशो हंत दानात् पुत्राणां निहतेशते ॥ श्राप्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६० ॥ यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो हृदयं वायुना चोद्यमानः ॥ गदाहस्तः पांडवो वै तथैव हंता मदीयान्सहितोर्जुनेन ॥ ६१ ॥ इति श्रीम० उद्योगप० यानसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यस्यैवानृतावाचः कदाचिदनुश्रुमुम ॥ त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्भयस्य धनं जयः ॥ १ ॥ तस्यैव च न पश्यामि युधिगांडीवधन्वनः ॥ अनिशं चिंतयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तं ॥ २ ॥ अस्य तः कर्णिना लीकान्मार्गणान् हृदयच्छिदः ॥ प्रत्येतानसमः कश्चिद्युधिगांडीवधन्वनः ॥ ३ ॥ द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदिवीरौ न रर्षभौ ॥ कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ॥ ४ ॥ महान्स्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ घृणीकर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ॥ ५ ॥ समर्थो बलवान्पार्थो हृदयन्वाजितक्लमः ॥ भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोप्यपराजयः ॥ ६ ॥ सर्वेऽप्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राणामहद्यशः ॥ अपि सर्वा मरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयं ॥ ७ ॥ वधेनूनं भवेच्छांतिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य च ॥ त्तु हंतांर्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ॥ ८ ॥

द्वेति तच्छब्दाध्याहारेण पूरणीयं ॥ १ ॥ तस्य तं प्रति यो द्वारं

न पश्यामि एनं प्रतीयादित्यध्याहृत्य योज्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ घृणीरूपावान्भीमादिषु प्रमादी अने विद्यां न स्मरिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥ अपराजयस्तेषामिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तयोः कर्णद्रोणयोर्वधे अस्मदीयानां शांतिः फाल्गुनस्य वधे तु परेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ ॥ त्रयस्त्रिंशत्समावर्षाणि अतीताइत्यर्थःसंधिरार्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्ताःक्षिप्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुरूणांप्रकारान्छेदभेदपलायनादीनावसथेष्ट
मन्युस्तस्यकथंशाम्येन्मंदात्प्रतियउत्थितः ॥ अन्येप्यस्त्राणिजानंनिजीयंतेचजयंतिच ॥ ९ ॥ एकांतविजयस्त्वेवश्रूयतेफाल्गुनस्यह ॥ त्रयस्त्रिंशत्समाहूयखां
डवेग्निमतर्पयत् ॥ १० ॥ जिगायचसुरान्सर्वान्नास्यविद्यःपराजयं ॥ यस्ययंतादृषीकेशःशीलवृत्तसमायुधि ॥ ११ ॥ ध्रुवस्तस्यजयस्तातयथेंद्रस्यजयस्तथा ॥
रुष्णावेकरथेयत्तावधिज्यंगांडिवंधनुः ॥ १२ ॥ युगपत्रीणितेजांसिसमेतान्यनुशुश्रुम ॥ नैवास्तिनोधनुस्तादृक्नयोद्धानचसारथिः ॥ १३ ॥ तच्चमंदात्तजानं
तिदुर्योधनवशानुगाः ॥ शेषयेदशनिर्दीप्तोविपतन्मूर्ध्नि संजय ॥ १४ ॥ नतुशेषंशरास्तातकुर्युरस्ताःकिरीटिना ॥ अपिचास्यन्निवाभातिनिघ्नन्निवधनंजयः ॥
॥ १५ ॥ उद्धरन्निवकायेभ्यःशिरांसिशरवृष्टिभिः ॥ अपिवाणमयंतेजःप्रदीप्तमिवसर्वतः ॥ १६ ॥ गांडीवांत्यंदहेताजौपुत्राणांममवाहिनीं ॥ अपिसारथघोपे
णभयार्तासव्यसाचिनः ॥ १७ ॥ वित्रस्तावद्दुधासेनाभारतीप्रतिभातिमे ॥ यथाकर्क्ष्महानग्निःप्रदहेत्सर्वतश्चरन् ॥ महाचिरनिलोद्धृतस्तद्वद्दक्ष्यतिमामकान्
॥ १८ ॥ यदोद्धमन्निशिनाम्बाणसंघांस्तानातनायीममरेकिरीटी ॥ सृष्टेःतकःसर्वहरोविधात्रायथाभवेत्तद्वदपारणीयः ॥ १९ ॥ यदात्यभीक्ष्णंमुदहून्प्रकारान्
श्रोतास्मितानावसथेकुरूणां ॥ तेषांसमंताच्चतथारणाग्रेक्षयःकिलायंभरतानुपैति ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्ये
द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच यथैवपांडवाःसर्वेपराक्रांताजिगीषवः ॥ तथैवाभिसरास्तेषांत्यक्तात्मानोजयेधृताः ॥ १ ॥ त्व
मेवहिपराक्रांतानाचक्षीथाःपरान्मम ॥ पंचालान्कंकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २ ॥ यश्चसैद्रानिमौल्लोकानिच्छन्कुर्याद्विशोवली ॥ सप्तष्टाजगतःरु
ष्णःपांडवानांजयेधृतः ॥ ३ ॥ समस्तामर्जुनाद्विघ्नांसात्यकिःक्षिप्रमाप्तवान् ॥ शैनेयःसमरेस्थातावीजवत्प्रवपन्शरान् ॥ ४ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःक्रूरकर्माम
हारथः ॥ मामकेपुरणंकर्तावलेपुपरमास्त्रवित् ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरस्यचक्रोधादर्जुनस्यचविक्रमात् ॥ यमाभ्यांभीमसेनाच्चभयंमेतातजायते ॥ ६ ॥ अमानुषंमनुष्ये
द्रैर्जालं विततमंतरा ॥ नमेसैन्यास्तरिप्यंतिततःक्रोशामि संजय ॥ ७ ॥ दर्शनीयोमनस्वीचलक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ॥ मेधावीसुरुतप्रज्ञोधर्मात्मापांडुनंदनः ॥ ८ ॥
हेश्रोतास्मिश्रोप्यामि ॥ २० ॥ इतिउद्योगपर्वेनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७३ ॥ यथैवेति अभिसराःपुरोगाः ॥ १ ॥ २ ॥ जगतःसप्तष्टारुष्णाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ जालंअस्त्रं अंतरासैन्यमध्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥

युद्धयोजकैः युद्धोद्योगिभिः ॥ ९ ॥ नैभृत्येनमंत्रगुप्ता ॥ १० ॥ ११ ॥ तंअभिमुखःपतिप्यति ॥ १२ ॥ तनुरुद्धइतिपाठेपितनुःराज्यापहारादल्पः स्वतस्तुउच्चएव शिखीवक्त्रिग्वक्त्रिः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ क्लिश्यमानानां कर्मणिषष्ठी अस्मान् उपेक्षेत मामेवअधर्मणकलहस्यकारणंउद्दिश्यजुगुप्सतिनिदितिसकथंप्रार्थितःसन्कलहंकरिष्यतीतिभावः ॥ १६ ॥ इतिउद्योगपर्वनेलकंटीयेभारतभाव
 मित्रामात्यैःसुसंपन्नःसंपन्नोयुद्धयोजकैः॥भ्रातृभिःश्वशुरैर्वीरैरुपपन्नामहारथैः॥९॥धृत्याचपुरुषव्याघ्रानैभृत्येनचपांडवः॥अनृगंमोददान्यश्वक्रीमान्पव्य
 पराक्रमः ॥ १० ॥ बहुश्रुतःरुनात्माचवृद्धमेवाजितेन्द्रियः ॥ तंसर्वगुणसंपन्नंसमिद्धमिवपावकं ॥ ११ ॥ तपंतमभिकोमंडःपतिप्यतिपतंगवत् ॥ पांडवाग्नि
 मनावार्यमुमर्षुर्नष्टचेतनः ॥ १२ ॥ तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्यापचरितोमया ॥ मंडानांममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति ॥ १३ ॥ तैरयुद्धंमाधुमन्येकुरवस्तन्नि
 बोधत ॥ युद्धेविनाशःरुत्सस्यकुलस्यभविताधुवं ॥ १४ ॥ एषामेपरमांबुद्धिर्यथाशास्यतिमेमनः ॥ यदित्वयुद्धमिष्टंवावयंशांत्ययतामहे ॥ १५ ॥ नतुनःक्लि
 श्यमानानामुपेक्षेतयुधिष्ठिरः ॥ जुगुप्सतित्यधर्मंगमामेवाद्दिश्यकारणं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिधृतराष्ट्राक्षयेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ संजयउवाच एवमेतन्महाराजयथावदसिभारत ॥ युद्धेविनाशःक्षत्रस्यगांडीवेनप्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदंतुनाभिजानामित
 वधीरस्यनित्यशः ॥ यत्पुत्रवशमागच्छेत्तत्त्वजःसव्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैपकालोमहाराजतवशश्वत्कृतागमः ॥ त्वयात्येवादिनःपार्थानिकृताभरतर्षभ ॥ ३ ॥
 पिताश्रेष्ठःसुहृद्यश्चसम्यक्प्रणिहितात्मवान् ॥ आस्येयंद्दिहितंतेननद्रोग्धागुरुरुच्यते ॥ ४ ॥ इदंजितमिदंलब्धमितिश्रुत्वापराजितान् ॥ घृतकालेमहाराजस्म
 यसेस्मकुमारवत् ॥ ५ ॥ परुषाण्युच्यमानांश्चपुरापार्थानुपेक्षसे ॥ रुत्संराज्यंजयंतीतिप्रपातंनानुपश्यसि ॥ ६ ॥ पित्र्यंराज्यंमहाराजकुरवस्तेनजांगलाः ॥ अ
 थवीरैर्जितामुर्वीमखिलांप्रत्यपद्यथाः ॥ ७ ॥ वाहुवीर्याजिताभूमिस्तवपार्थैर्निवेदिता ॥ मयेदंकृतमित्येवमन्यसेराजसत्तम ॥ ८ ॥ ग्रस्तान्गंधर्वभजेनमज्ज
 तोत्थप्लवेभसि ॥ आनिनायपुनःपार्थःपुत्रांस्तेराजसत्तम ॥ ९ ॥ कुमारवच्चस्मयसेघृतेविनिकृतेपुयत् ॥ पांडवंपुवनेराजन्द्रव्रजत्सुपुनःपुनः ॥ १० ॥ प्रवर्षतःशे
 रव्रातानर्जुनस्यसितान्वहून् ॥ अप्यर्णवाविशुष्येयुःकिंपुनर्मासिर्षोऽनयः ॥ ११ ॥ अस्यतांफाल्गुनःश्रेष्ठोगांडीबंधनुपांवरं ॥ केशवःसर्वभूतानामायुधानांमुद
 र्शनं ॥ १२

दीपेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ एषकालःएषाकलनावुद्धिस्तवनैवस्थास्यति ॥ ३ ॥ प्रणिहि

तात्मवान्सावधानचित्तः ॥ ४ ॥ स्मयसेतुष्यसे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्यतांबाणान्क्षिपतांमध्ये ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ भीमेनभीमसेनेनहतप्रायां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥७१॥

वानरोरोचमानश्चकेतुःकेतुमतांवरः ॥ एवमेतानिसरथोवहून्श्वेतहयोरणे ॥ १३ ॥ क्षपयिष्यतिनोराजन्कालचक्रमिवाद्यतं ॥ तस्याद्यवसुधाराजन्निखिला
भरतर्षभ ॥ १४ ॥ यस्यभीमार्जुनौयोधौसराजाराजसत्तम ॥ तथाभीमहतप्रायांमज्जंतीतववाहिनीं ॥ १५ ॥ दुर्योधनमुखादृष्ट्वाक्षयंयास्यंतिकौरवाः ॥ नभी
मार्जुनयोर्भीतालप्यंतंविजयंविभो ॥ १६ ॥ तवपुत्रामहाराजराजानश्चानुसारिणः ॥ मत्स्यास्त्वामघनार्चतिपंचालाश्चमकेकयाः ॥ १७ ॥ शाल्वेयाःशूरसे
नाश्चसर्वेत्वामवजानते ॥ पार्थत्येतेगताःसर्वेवीर्यज्ञास्तस्यधीमतः ॥ १८ ॥ भक्त्यात्यस्यविरुध्यंततवपुत्रैःसदैवते ॥ अनर्हानिवतुवधेधर्मयुक्तान्विकर्मणा ॥
॥ १९ ॥ योऽक्लेशयत्पांडुपुत्रान्योविद्वेष्यधुनापिवै ॥ सर्वोपायैर्नियंतव्यःसानुगःपापपूरुपः ॥ २० ॥ तवपुत्रामहाराजानानुगोचितुमर्हसि ॥ द्यूतकालेमयाचो
क्तंविदुरेणचधीमता ॥ २१ ॥ यद्विदंतेविलपितंपांडवान्प्रतिभारत ॥ अनीशेनैवराजेंद्रं सर्वमेतन्निरर्थकं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधि
पर्वणिसंजयवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥ ॥७१॥ ॥७१॥ दुर्योधनउवाच नभेतव्यंमहाराजनशोच्याभवतावयं ॥ समर्थाःस्मपराजेतुंव
लिनःसमरेविभो ॥ ३ ॥ वनेप्रव्राजितान्यार्थान्यदायान्मधुसूदनः ॥ महतावलचक्रेणपरराष्ट्रावमर्दिना ॥ २ ॥ केकयाधृष्टकेतुश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ राजानश्चा
न्वयुःपार्थान्ब्रह्वाण्येनुयायिनः ॥ ३ ॥ इंद्रप्रस्थस्यचादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ॥ व्यगर्हयंश्चसंगम्यभवंतंकुरुभिःसह ॥ ४ ॥ तयुधिष्ठिरमार्मानमजिनैःप्रतिवा
सितं ॥ ऋष्णप्रधानाःसंहत्यपर्युपासंतभारत ॥ ५ ॥ प्रत्यादानंचराज्यस्यकार्यमूचुर्नराधिपाः ॥ भवतःसानुबंधस्यममुच्छेदंचिकीर्षवः ॥ ६ ॥ श्रुत्वाचैवंमयो
क्तास्तुभीष्मद्रोणरुपास्तदा ॥ ज्ञानिक्षयभयाद्राजन्भीतेनभरतर्षभ ॥ ७ ॥ ततःस्थास्यंतिसमयेपांडवाइतिमेमतिः ॥ समुच्छेदंहिनःकृत्स्नंवासुदेवश्चिकीर्षति
॥ ८ ॥ ऋतेचविदुरात्सर्वयूयंवध्यामतामम ॥ धृतराष्ट्रस्तुधर्मज्ञानवध्यःकुरुसत्तमः ॥ ९ ॥ समुच्छेदंचकृत्स्नंनःकृत्वातातजनार्दनः ॥ एकराज्यंकुह्णांस्मचिकी
र्षतियुधिष्ठिर ॥ १० ॥ तत्राकिंप्राप्तकालंनःप्रणिपातःपलायनं ॥ प्राणान्वासंपरित्यज्यप्रतियुध्यामहेपरान् ॥ ११ ॥ प्रतियुद्धेतुनियतःस्यादस्माकंपराजयः ॥ यु
धिष्ठिरस्यसर्वेहिपार्थिवावशवर्तिनः ॥ १२ ॥ विरक्तराष्ट्राश्चवयंमित्राणिकुपितानिनः ॥ धिक्कृताःपार्थिवैःसर्वैःस्वजनेनचसर्वशः ॥ १३ ॥

नभेतव्यमिति ॥१॥ यदाऽयात्आगतस्तदाभीष्मद्रोणरुपाःमयाउक्ताइतिषष्ठेनान्वयः ॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ मममत्संबंधिनः ॥९॥१०॥ प्रणिपातोवासंध्यर्थः पलायनंवालज्जया ॥ ११॥१२॥१३॥

प्रणिपानेदोषो वंशक्षयकृतो नास्ति किनुसंधिरेव जवतितथापिममयुद्धमेवरोचते इत्याशयेनाह पितरमिति ॥ १४ ॥ हेनरोत्तमधृतराष्ट्रवपुत्रैः अस्माभिः ॥ १५ ॥ प्रतिकरिष्यंति प्रतिपातयिष्यंति ॥ १६ ॥ त
तइति पूर्ववृत्तान्तं कथनं ॥ १७ ॥ नः अस्माभिः परेचेत्यद्यपि अभिद्रुग्धाः द्रोहविषयं नीताः तथापि न भेतव्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ समानीताः मयेति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प

प्रणिपानेन दोषोऽस्ति संधिर्नः शाश्वतीः समाः ॥ पितरं त्वेव गोचामि प्रज्ञाने त्रंजनाधिपं ॥ १४ ॥ मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनंतकं ॥ कृतं हितवपुत्रैश्च परेपाम
वरोधनं ॥ मत्प्रियार्थं पुरैवैतद्विदितं तेनरोत्तम ॥ १५ ॥ तेराज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ॥ वैरं प्रतिकरिष्यंति कुलोच्छेदेन पांडवाः ॥ १६ ॥ ततो द्रोणो ब्रवी
द्भीष्मः कृपाद्रौणिश्वभारत ॥ मत्त्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितं द्वियं ॥ १७ ॥ अभिद्रुग्धाः परेचेन्नो न भेतव्यं परंतप ॥ असमर्थाः परं जेतुमस्मान् युधिष्मास्थि
तान् ॥ १८ ॥ एकैकगः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ॥ आगच्छंतु विनेय्यामो दर्पमपांशिनैः शरैः ॥ १९ ॥ पुरैकेन हि भीष्मिण विजिताः सर्वपार्थिवाः ॥ मृते
पितर्यतिक्रुद्धैरयेनैकेन भारत ॥ २० ॥ जघान मुवहं स्तेपां मरुथः कुरुसत्तमः ॥ ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१ ॥ मभीष्मः सुसमर्थो यमस्माभिः भ
हितारणे ॥ परान्विजेतुं तस्मान्नेत्ये तु भीर्भरतर्षभ ॥ २२ ॥ इत्येपां निश्चयोत्थासीत् कालेऽमिते जसां ॥ पुरा परेपां पृथिवीं कृत्वा मीहृशवर्तिनी ॥ २३ ॥ अस्मान्पु
नरमीनाद्यममर्था जेतुमाह्वे ॥ छिन्नपक्षाः परेत्यग्रवीर्यहीनाश्च पांडवाः ॥ २४ ॥ अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ॥ एकार्थाः सुखदुःखेषु ममांतीताश्च पा
र्थिवाः ॥ २५ ॥ अव्यभिप्रविशेयुस्ते ममुद्रं वा परंतप ॥ मदर्थं पार्थिवाः सर्वे तद्विद्वि कुरुसत्तम ॥ २६ ॥ उन्मत्तमिदं चापित्वां प्रहसंती ह दुःखितं ॥ विलपंतं वदुविधं
भीतं परविकथने ॥ २७ ॥ एपां त्येकैकगोराज्ञां समर्थः पांडवान् प्रति ॥ आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतुते भयमागतं ॥ २८ ॥ जेतुं समग्रां सेनां मेवामवोपिन गक्रुयात् ॥
हंतुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयं भुवः ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरः पुरंहित्वा पंचग्रामान् सयाचति ॥ भीतो हि मामकान्मै न्यात्प्रभावाच्चैव मे विभो ॥ ३० ॥ समर्थमन्यसे यच्च
कुंतोपुत्रं वृकोदरं ॥ तन्मिथ्यानहि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्सि भारत ॥ ३१ ॥ मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ॥ नार्मात्कश्चिदतिक्रान्तो भवितान च कश्चन ॥
॥ ३२ ॥ युक्तो दुःखोपितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ॥ तस्मान्न भीमान् नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥ दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ संकर्ष
णस्य भद्रं ते यत्तदेनमुपावसं ॥ ३४ ॥

रविकथने परेषां गुणाख्याने ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मणोऽपि अक्षय्यरूपाहंतुमशक्या ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ युक्तोऽभियोगवान् दुःखोपितः गुरुकुले ॥ ३३ ॥ उपावसं शिष्यत्वेन पर्यचरं ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ पार्थिवीपृथ्वीसंबन्धिनीपार्थिवानाराज्ञांवा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 युद्धेसंकर्षणसमोवलेनाभ्यधिकोभुवि ॥ गदाप्रहारंभीमोमेनजातुविपहेद्युधि ॥ ३५ ॥ एकंप्रहारंयंदघांभीमायरुषितोनृप ॥ सएवैनंनयेद्वोरःक्षिप्रंवैवस्वतक्ष
 यं ॥ ३६ ॥ इच्छेयंचगदाहस्तराजनद्रुष्टकोदरं ॥ सुचिरंप्रार्थितोत्येपममनित्यंमनोरथः ॥ ३७ ॥ गद्यानिहतोत्याजौमयापार्थोदकोदरः ॥ विभीर्णगात्रःपृ
 थिवींपरासुःप्रपतिष्यति ॥ ३८ ॥ गदाप्रहाराभिहतोहिमवानपिपर्वतः ॥ सरुन्मयाविदीर्येतगिरिःशतसहस्रधा ॥ ३९ ॥ संचाप्येतद्विजानातिवासुदेवार्जुनौत
 था ॥ दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः ॥ ४० ॥ तत्तद्वकोदरमयंभयंभ्यंतुमहाहवे ॥ व्यपनेप्याम्यहंत्येनेमाराजन्विमनाभव ॥ ४१ ॥ तस्मिन्मयांहतेक्षि
 प्रमर्जुनंवहवोरथाः ॥ तुल्यरूपाविशिष्टाश्वक्षेप्यंतिभरतर्षभ ॥ ४२ ॥ भीष्मोद्रोणःरूपोद्रौणिःकर्णोभूरिश्रवास्तथा ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यःसिंधुराजोजय
 द्रथः ॥ ४३ ॥ एकैकएषांशक्तस्तुहंतुंभारतपांडवान् ॥ समंतास्तुक्षणेनैतान्नेष्यंतियमसादनं ॥ समग्रापार्थिवीसेनापार्थमेकंधनंजयं ॥ ४४ ॥ कस्मादशक्तानिर्जे
 तुमितिहंतुर्नविद्यते ॥ शरव्रातैस्तुभीष्मेणशतशोनिचितोवशः ॥ ४५ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैश्वैवगंतापार्थोयमक्षयं ॥ पितामहोपिगांगेयःशांतनोरधिभारत ॥ ४६ ॥ ब्र
 ह्मर्षिसदृशोज्जेदेवैरपिसुदुःसहः ॥ नहंताविद्यतेचापिराजन्भीष्मस्यकश्चन ॥ ४७ ॥ पित्राल्युक्तःप्रसन्नेननाकामस्त्वंमरिष्यसि ॥ ब्रह्मर्षेश्वभरद्वाजाद्रोणोद्रोण्या
 मजायत ॥ ४८ ॥ द्रोणाज्ज्जेमहाराजद्रौणिश्वपरमास्त्रवित् ॥ रूपश्चाचार्यमुख्योयंमहर्षेर्गौतमादपि ॥ ४९ ॥ शरस्तंबोद्भवःश्रीमानवध्यइतिमेमतिः ॥ अयो
 निजास्त्रयोत्येतेपितामाताचमातुलः ॥ ५० ॥ अश्वत्थामोमहाराजसचशूरःस्थितोमम ॥ सर्वएतेमहाराजदेवकल्पामहारथाः ॥ ५१ ॥ शक्रस्यापिव्यथांकुर्युः
 संयुगेभरतर्षभ ॥ नैतेषामर्जुनःशक्तएकैकंप्रतिवीक्षितुं ॥ ५२ ॥ सहितास्तुनरव्याघ्राहनिष्यंतियनंजयं ॥ भीष्मद्रोणरूपाणांचतुल्यःकर्णोमतोमम ॥ ५३ ॥ अ
 नुज्ञातश्चरामेणमत्समोसीतिभारत ॥ कुंडलेरुचिरेचास्तांकर्णस्यसहजेभुभे ॥ ५४ ॥ तेशच्यर्थमहेंद्रेणयाचितःसपरंतपः ॥ अमोघयामहाराजशक्त्यापरमभी
 मया ॥ ५५ ॥ तस्यशक्त्योपगूढस्यकस्माज्जीवेद्भनंजयः ॥ विजयोमेधुवंराजनफलंपाणाविवाहितं ॥ ५६ ॥ अभिव्यक्तःपरेषांचकृत्स्नोभुविपराजयः ॥ अन्हा
 त्येकेनभीष्मोयंप्रयुतंहंतिभारत ॥ ५७ ॥ तत्समाश्वमहेष्वासाद्रोणद्रौणिकृपाअपि ॥ संशप्तकानांवृंदानिक्षत्रियाणांपरंतप ॥ ५८ ॥

शक्त्यामौल्यभूतया तेकुंडलेयाचितः ॥ ५५ ॥ तस्य पुरतइतिशेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

तं अर्जुनं ॥ ५९ ॥ तेभ्यः पांडवेभ्यः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्रिगुणतः त्र्यंशेन हीनं त्रिगुणा त्र्यंशेनाधिका ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ विवित्सुः विज्ञातुमिच्छुः प्राप्तकालानि कर्माणि ॥ ६९ ॥ इति उद्योगप० मैलकंठीये भारतभावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ अक्षौहिणीरिति ॥ १ ॥ २ ॥ मंत्रं अस्त्रप्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथा अवैमीतिच्छेदः

अर्जुनं वयमस्मान्वा निहन्यात्कपिकेतनः ॥ तंचालमिति मन्यंते सव्यसाचिवधेधृताः ॥ ५९ ॥ पार्थिवाः सभवांस्तेभ्यो त्वय कस्माद्भयते कथं ॥ भीमसेने च निहते कोन्यो युध्येत भारत ॥ ६० ॥ परेषां तन्ममाचक्ष्वयदिवेत्य परंतप ॥ पंचतेभ्रातरः सर्वे वृष्टद्युम्नो यसात्यकिः ॥ ६१ ॥ परेषां सप्तये राजन्यो धाः सार्वबलं मतं ॥ अस्माकं तु विशिष्टाये भीष्मद्रोणरुपादयः ॥ ६२ ॥ द्रौणिर्विकर्तनः कर्णः सोमदत्तोथवाह्लिकः ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आ वंत्यौ च जयद्रथः ॥ ६३ ॥ दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशांपते ॥ श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ ६४ ॥ शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ॥ अक्षौहिण्यो हि मेराजन्दशैका च समाहृताः ॥ ६५ ॥ न्यूनाः परेषां स भव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ॥ परेभ्यस्त्रिगुणाचेयं मम राजन् न नीकिनी ॥ ६६ ॥ गुणहीनं परेषां च बद्धुपश्यामि भारत ॥ गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशांपते ॥ ६७ ॥ एतत्सर्वं समाज्ञाय बलात्त्र्यं मम भारत ॥ न्यूनतां पांडवानां च न मोहं गंतुमर्हसि ॥ ६८ ॥ इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छ त भारत ॥ विवित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ दुर्योधन उवाच अक्षौहिणीः सप्तलं ध्वाराजभिः सह संजय ॥ किंस्विदिच्छतिकोते यो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ संजय उवाच अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपिन विभ्यतः ॥ २ ॥ रथं तु दिव्यं कोतेयः सर्वा विभ्राजयन् दिशः ॥ मंत्रं जिज्ञासमानः सन् वीभत्सुः समयाजयत् ॥ ३ ॥ तमपश्यामसन्नदं मेघं विद्युद्युतं यथा ॥ समंतात्समभिध्याय हृष्यमाणो भ्यभापत ॥ ४ ॥ पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ॥ वीभत्सुर्माययो वाच तथाऽवैम्यहमप्युत ॥ ५ ॥ दुर्योधन उवाच प्रशंसस्य भिनंदं स्तान्यार्थानि क्षपराजितान् ॥ अर्जुनस्य रथं ब्रह्मिकथं मशवाः कथं ध्वजाः ॥ ६ ॥ संजय उवाच भौमनः सहशक्रेण बहुचित्रं विशांपते ॥ रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥ ७ ॥ ध्वजे हितस्मिन् रूपाणि चक्रुस्तं देवमायया ॥ महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८ ॥ भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आत्मप्रतिरुतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ॥ ९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ भौमनो विश्वकर्मा धाता प्रजापतिः ॥ ७ ॥ ते त्वष्टा शक्र धातारः रूपाणि चक्रुः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रुधस्वनेजसेतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ भारोरथे रोधःद्वारादौ द्वयमपिनभवेत् ॥ १२ ॥ यत्तन्अश्वानांशतंहतंहतंपुनःपुनःकतिपयाश्वहननेपिदिव्यप्रभावात्शतंपूर्यते यतःपुरस्ताद्वत्तवरं ॥ १३ ॥ तथा
अमराः राज्ञोदंतवर्णाःश्वेताःरथेयुक्ताअश्वाःभांति ऋक्षप्रख्याः समर्षितुल्यतेजसः ऋक्षाइतिहस्मवैपुरासप्रऋषीनाचक्षतइतिशतपथश्रुतेः पाठांतरेऋश्योमृगभेदः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवदत्ताःचित्र

सर्वादिशोयोजनमात्रमंतरंसतिर्यगूर्ध्वंचरुधवैध्वजः ॥ नसंसज्जत्यसौतरुभिःसंवृतोपितथाहिमायाविहिताभौमनेन ॥ १० ॥ यथाकाशेशक्रधनुःप्रकाश
तेनचैकवर्णनचवेद्विकिंनुतत् ॥ तथाध्वजोविहितोभौमनेनवद्वाकारंदृश्यतेरूपमस्य ॥ ११ ॥ यथाग्निधूमोदिवमेतिरुध्वावर्णान्विभ्रत्तैजसांश्चित्ररूपान् ॥ तथा
ध्वजोविहितोभौमनेनचद्धारोभवितानोतरोधः ॥ १२ ॥ श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाःसदश्वादिव्यायुक्ताश्चित्ररथेनदत्ताः ॥ भुव्यंतरिक्षेदिविवानरेंद्रयेपांगतिर्हीय
तेनात्रसर्वा ॥ शतंयत्तत्पूर्यतेनित्यकालंहतंहतंदत्तवरंपुरस्तात् ॥ १३ ॥ तथाराज्ञोदंतवर्णावृंहंतोरथेयुक्ताभांतितद्वीर्यतुल्याः ॥ ऋक्षप्रख्याभौमसेनस्यवाहारथेवा
योस्तुल्यवेगावभूवुः ॥ १४ ॥ कल्माषांगास्तिरिचित्रपृष्ठाभ्रात्रादत्ताःप्रीयताफाल्गुनेन ॥ भ्रातुर्वीरस्यस्वैस्तुरंगैर्विशिष्टामुदायुक्ताःसहदेवंवहंति ॥ १५ ॥ मा
द्रीपुत्रंनकुलंत्वाजमीढमहेंद्रदत्ताहरयोवाजिमुख्याः ॥ समावायोर्वलवंतस्तरस्विनोवहंतिवीरंश्चशत्रुंयथेंद्रं ॥ १६ ॥ तुल्याश्चैभिर्वयसाविक्रमेणमहाजवा
श्चित्ररूपाःसदश्वाः ॥ सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारान्वहंत्यश्वादेवदत्तावृंहंतः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येपट्पं
चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कांस्तत्रसंजयापश्यःप्रीत्यर्थेनसमागतान् ॥ येयोत्स्यंतेपांडवार्थेपुत्रस्यममवाहिनीं ॥ १ ॥ संजय
उवाच मुख्यमंधकवृष्णीनामपश्यंरुष्णमागतं ॥ चेकितानंचतत्रैवयुयुधानंचसात्यकिं ॥ २ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यांतुपांडवानभिसंश्रितौ ॥ महारथौसमा
ख्यातावुभौपुरुषमानिनौ ॥ ३ ॥ अक्षौहिण्याथपांचाल्योदशभिस्तनयैर्वृतः ॥ सत्यजित्मुखैर्वीरैर्युष्मत्पुरोगमैः ॥ ४ ॥ द्रुपदोवर्धयन्मानंशिखंडिपरिपालि
तः ॥ उपायात्सर्बसैन्यानांप्रतिच्छाद्यतदावपुः ॥ ५ ॥ विराटःसहपुत्राभ्यांशंखेनैवोत्तरेणच ॥ सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराक्षपुरोगमैः ॥ ६ ॥ सहितःपृथिवीपलोभ्रा
तृभिस्तनयैस्तथा ॥ अक्षौहिण्यैवसैन्यानांवृतःपार्थसमाश्रितः ॥ ७ ॥ जारासंधिर्मागधश्चपृष्टकेतुश्चचेदिराट् ॥ पृथक्पृथगनुप्राप्तौपृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥
केकयाभ्रातरःपंचसर्वेलोहितकध्वजाः ॥ अक्षौहिणीपरिवृताःपांडवानभिसंश्रिताः ॥ ९ ॥

येनदत्ताः ॥ १७ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ कांस्तत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ समाङ्गानेनतत्तन्नामाख्यानेन ॥ २४ ॥ अकालिकंकालविलंबविना ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रोक्षिताः
एतानेतावंतस्तत्रतानपश्यंसमागतान् ॥ येषां डवार्थेयोत्स्यंति धार्तराष्ट्रस्यवाहिनीं ॥ १० ॥ यो वेदमानुषं व्यूहं दैवगांधर्वमासुरं ॥ सतत्रसेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महा
रथः ॥ ११ ॥ भीष्मः शांतनवो राजन् भागः कृत्तः शिखंडिनः ॥ तं विराटो नु संयाता सार्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ॥ तौ
तु तत्राब्रुवन् केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३ ॥ दुर्योधनः सहस्रतः सार्धं भ्रातृशतेन च ॥ प्राच्याश्वदाक्षिणात्याश्वभीमसेनस्य भागतः ॥ १४ ॥ अर्जुनस्य तु भागे
न कर्णो विकर्तनो मतः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सैधवश्च जयद्रथ ॥ १५ ॥ अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ॥ सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भा
गतः ॥ १६ ॥ महेश्वासाराजपुत्राभ्रातरः पंचकेकयाः ॥ केकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यंति संयुगे ॥ १७ ॥ तेषामेव कृतो भागो मालवाः शाल्वकास्तथा ॥ त्रिगर्ता
नां च वैमुख्यौ यौ तौ संशमकाविति ॥ १८ ॥ दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ॥ सौभद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १९ ॥ द्रौपदेयामहेश्वासाः सुवर्ण
विकृतं ध्वजाः ॥ धृष्टद्युम्नमुखाद्रोणमभियास्यंति भारत ॥ २० ॥ चेकितानः सोमदत्तैरथे योद्भूमिच्छति ॥ भोजंतु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१ ॥ सहदेव
स्तुमाद्रेयः शूरः संक्रंदनो युधि ॥ स्वमंशं कल्पयामास श्यालंते सुवलात्मजं ॥ २२ ॥ उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारस्वतागणाः ॥ नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः
॥ २३ ॥ ये चान्ये पार्थिवाराजन् प्रत्युद्यास्यंति संगरे ॥ समाङ्गानेन तांश्चापि पांडुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४ ॥ एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ॥ यत्ते कार्यं
सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच न संति सर्वे पुत्रामे मूढा दुर्धूतदेविनः ॥ येषां युद्धं बलवता भीमे नरणमूर्धनि ॥ २६ ॥ राजानः पार्थि
वाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ॥ गांडीवाग्निप्रवेक्ष्यंति पतंगा इव पावकं ॥ २७ ॥ विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ॥ तारणे केऽनुयास्यंति प्रभग्नां पांडवैर्यु
धिं ॥ २८ ॥ सर्वे त्यतिरथाः शूराः कीर्तिमंतः प्रतापिनः ॥ सूर्यपावकयोस्तुल्यास्ते जसासमितिं जयाः ॥ २९ ॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोमाचमधुसूदनः ॥ यो धौ च पां
डवौ वीरौ सव्यसाचि वक्रोदरौ ॥ ३० ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टकेतुश्चसानुजः ॥ ३१ ॥ उत्तमौजाश्च पांचाल्यो युधामन्युश्च
दुर्जयः ॥ शिखंडी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२ ॥ काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृजयाः ॥ विराटपुत्रो वभ्रुश्च पांचालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३ ॥

पशुवत्त्वधार्थसंस्कृताः कालधर्मणाय जमानेन वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ऐणेयान्हरिणशावान् तंतुनापाशेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 येषामिन्द्रोप्यकामानानहरेत्पृथिवीमिमां ॥ वीराणांरणधीराणांयेभिद्युःपर्वतानपि ॥ ३४ ॥ तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ॥ क्रोशतोममदुष्पुत्रोयोद्भु
 मिच्छतिसंजयं ॥ ३५ ॥ दुर्योधनउवाच उभौस्वएकजातीयौतथोभौभूमिगोचरौ ॥ अथकस्मात्पांडवानामेकतोमन्यसेजयं ॥ ३६ ॥ पितामहंचद्रोणं
 चरूपंकर्णंचदुर्जयं ॥ जयद्रथंसोमदत्तमश्वत्थामानमेवच ॥ ३७ ॥ सुतेजसोमहेष्वासानिन्द्रोपिसहितोऽमरैः ॥ अशक्तःसमरेजेतुंकिंपुनस्तातपांडवाः ॥ ३८ ॥
 सर्वंचपृथिवीपालामदर्थेतातपांडवान् ॥ आर्याःशस्त्रभृतःशूराःसमर्थाःप्रतिवाधितुं ॥ ३९ ॥ नमामकान्यांढवास्तेसमर्थाःप्रतिवीक्षितुं ॥ पराक्रांतोत्यहंपांडून्स
 पुत्रान्योद्भुमाहवे ॥ ४० ॥ मत्त्रियंपार्थिवाःसर्वेयेचिकीर्षंतिभारत ॥ तेतानावारयिष्यंतिऐणेयानिवतंतुना ॥ ४१ ॥ महतारथवंशेनशरजालैश्चमामकैः ॥ अ
 भिद्रुताभविष्यंतिपांचालाःपांडवैःसह ॥ ४२ ॥ धृतराष्ट्रउवाच उन्मत्तइवमेपुत्रोविलपत्येषसंजय ॥ नहिशक्तेरणेजेतुंधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ ४३ ॥ जाना
 तिहियथाभीष्मःपांडवानांयशस्विनां ॥ बलवत्तांसपुत्राणांधर्मज्ञानांमहात्मनां ॥ ४४ ॥ यतोनारोचयदयंविग्रहतैर्महात्मभिः ॥ किंतुसंजयमेब्रूहिपुनस्तेषांविचे
 ष्टितं ॥ ४५ ॥ कस्तांस्तरस्विनोभूयःसंदीपयतिपांडवान् ॥ अर्चिष्मतोमहेष्वासान्हविषापावकानिव ॥ ४६ ॥ संजयउवाच धृष्टद्युम्नःसदैवैतान्संदीपयतिभा
 रत ॥ युध्यध्वमितिमाभैष्टयुद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७ ॥ येकंचित्पार्थिवास्तत्रधार्तराष्ट्रेणसंवृताः ॥ युद्धेसमागमिष्यंतितुमुलेशस्त्रसंकुले ॥ ४८ ॥ तान्सर्वानाहवेक्रु
 द्धान्सानुबंधान्समागतान् ॥ अहमेकःसमादास्येतिमिर्मत्स्यानिवोदकात् ॥ ४९ ॥ भीष्मद्रोणंरूपंकर्णद्रौणिशल्यंसुयोधनं ॥ एतांश्चापिनिरोत्स्यामिवेलेवम
 करालयं ॥ ५० ॥ तथाब्रुवंतंधर्मात्माप्राहराजायुधिष्ठिरः ॥ तवधैर्यंचवीर्यंचपांचालाःपांडवैःसह ॥ ५१ ॥ सर्वेसमधिरूढाःस्मसंग्रामान्नःसमुद्धर ॥ जानामित्वां
 महाबाहोक्षत्रधर्मेव्यवस्थितं ॥ ५२ ॥ समर्थमेकंपर्यासंकौरवाणांविनिग्रहे ॥ पुरस्तादुपयातानांकौरवाणांयुयुत्सतां ॥ ५३ ॥ भवतायद्विधातव्यंतन्नःश्रेयःपरंत
 प ॥ संग्रामादपयातानांभग्नानांशरणैपिणां ॥ ५४ ॥ पौरुषंदर्शयन्शूरोयस्तिष्ठेदग्रतःपुमान् ॥ क्रीणीयात्तंसहस्रेणइतिनीतिमतांमतं ॥ ५५ ॥ सत्वंशूरश्ववीर
 श्चविक्रांतश्चनरर्षभ ॥ भयार्तानांपरित्रातासंयुगेपुनसंशयः ॥ ५६ ॥ एवंब्रुवतिकौंतेयेधर्मात्मनियुधिष्ठिरे ॥ धृष्टद्युम्नउवाचेदंमांचोगतसाध्वसं ॥ सर्वान्जन
 पदान्सूतयोधादुर्योधनस्यये ॥ ५७ ॥

शरद्वतः आयुष्मतः विरुद्धलक्षणयागतायुषद्वत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दत्त्वंददत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कृत्स्नं कुरुत्स्नं ॥ ६२ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० समपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥३॥

क्षत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जातएपतवाभावइत्यत्रशमएवमइच्छेयइत्याधुनिकपाठः तराम्यावइतिपाठेतराणामश्वादीनांवेगवतांवाहनानामभ्यावःसर्वतःखादनं कंडूरोगाद्युपद्रवइतियाक्त् अवरक्षणगतिकां

सवाह्निकान्कुरुन्ब्रूयाः प्रातिपेयान्शरद्वतः ॥ सूतपुत्रंतथाद्रोणंसहपुत्रंजयद्रथं ॥ ५८ ॥ दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपं ॥ भीष्मं च बृहगत्वात्वमाशुग
च्छचमाचिरं ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिरः साधुर्नैवाभ्युपेयो मावोऽवधीदर्जुनादेवगुप्तः ॥ राज्यं दत्त्वं धर्मराजस्य तूर्णया च ध्वं वै पांडवं लोकवीरं ॥ ६० ॥ नैतादृशो हि यो धो
स्ति पृथिव्यामिह कश्चन ॥ यथाविधः सव्यसाची पांडवः सत्यविक्रमः ॥ ६१ ॥ देवैर्हि संभृतो दिव्यै रथोगां डीवधन्वनः ॥ न स जेयो मनुष्येण मास्म कृत्स्नं मनो युधि
॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्ये समपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥३॥ धृतराष्ट्र उवाच क्षत्रतेजां ब्रह्मचारी कौ
मारादपि पांडवः ॥ तेन संयुगमेप्यंति मंदाविलपतो मम ॥ १ ॥ दुर्योधननिवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ॥ न हियुद्धं प्रशंसंति सर्वा विस्थमरिंदम ॥ २ ॥ अलमर्थं पृथि
व्यास्ते सहा मात्यस्य जीवितुं ॥ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३ ॥ एतद्विकुरवः सर्वे मन्यंते धर्मसंहितं ॥ यत्त्वं प्रशांति मन्येथाः पांडुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥
अंगेमांसमवेक्षस्व पुत्रस्वामं ववाहिनीं ॥ जातएपतवाभावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५ ॥ न त्वहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति वाह्निकः ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्व
त्थाम्पानसंजयः ॥ ६ ॥ न सोमदत्तो न शलोनरुपां युद्धमिच्छति ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७ ॥ येषु संप्रति तिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ॥ ते युद्धं ना
भिनंदंति तत्तुभ्यंतातरोचतां ॥ ८ ॥ न त्वं करोषि कामनकर्णः कारयिता तव ॥ दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापिसौवलः ॥ ९ ॥ दुर्योधन उवाच नाहं भव
ति न द्रोणेनाश्वत्थामिनसंजये ॥ न भीष्मेन च कां वोजेन रूपेण च वाह्निके ॥ १० ॥ सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वापुनः ॥ अन्येषु वातावकेषु भारं कृत्वा समाह्वयं ॥
॥ ११ ॥ अहं च तात कर्णश्चरणयज्ञं वितत्य वै ॥ युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२ ॥ रथो वेदीसुवः खड्गो गदासुककवचंसदः ॥ चातुर्होत्रं च धुर्यामेशराट्
र्भाहविर्यशः ॥ १३ ॥ आत्मयज्ञेन नृपते इध्वा वैवस्वतरणे ॥ विजित्य च समेष्यावोहता मित्रौ श्रिया वृतौ ॥ १४ ॥ अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ एते व
यं हनिष्यामः पांडवान्समरेत्रयः ॥ १५ ॥

तीत्यादेःखादनार्थात्घञ् आस्त्रावइतिपाठेआस्त्रावःक्षंतं यानेषूपद्रवःपराजयलक्षणमितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चातुर्होत्रं चतुर्णां होतृणां कृत्वा जां कर्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ रुहणामिवेत्यत्र कुरुणां लाटभाषया अजानामिति पाठो युक्तः पक्षे कुरुणां मध्ये वरान् वरान् व्याघ्राद्वेति योजना ॥ २० ॥ भारतीसेनास्त्रीरूपकेण निर्दिष्टा ॥ २१ ॥
 अहं हि पांडवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमां ॥ मां वा हत्वा पांडुपुत्रा भोक्तारः पृथिवीमिमां ॥ १६ ॥ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ॥ न जातु पांडवैः सार्धं
 वसेयमहमच्युत ॥ १७ ॥ यावद्विसूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रंणमारिष ॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमिर्नः पांडवान् प्रति ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच सर्वान्वस्तात गो
 चामित्यक्तो दुर्योधनो मया ॥ ये मंदमनुयास्यध्वं यांतं वैवस्वतक्षयं ॥ १९ ॥ रुहणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ॥ वरान्वराहनिप्यंति समेता युधि पांडवाः ॥
 ॥ २० ॥ प्रतीपमिव मे भानियु युधानेन भारती ॥ व्यस्तासीमंति निग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घवाहुना ॥ २१ ॥ संपूर्णं पूरयन् भूयो धनं पार्थस्य माधवः ॥ शौनेयः समरे स्थाना
 वीजवत्प्रवपन् शरान् ॥ २२ ॥ मनामुग्धे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ॥ तं सर्वं संश्रियिष्यंति प्राकारमकुतो भयं ॥ २३ ॥ यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुंजरा न्विनिपातितान्
 न् ॥ विशीर्णदंतान् गिर्याभान् भिन्नकुंभान्सगोणितान् ॥ २४ ॥ तान् भिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिवपर्वतान् ॥ भीतो भीमस्य संस्पर्शास्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २५ ॥
 निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं रथहयद्विपं ॥ गतिमग्रे रिवप्रेक्ष्य स्मर्तासि वचनस्य मे ॥ २६ ॥ महद्वां भयमागामिनचेच्छाम्यथ पांडवैः ॥ गदया भीमसेनेन हताः शममु
 पैप्यथ ॥ २७ ॥ महावनमिवच्छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितं ॥ बलं कुरुणां भीमेन तदा स्मर्तासि मे वचः ॥ २८ ॥ वैशंपायन उवाच एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान्
 न् पृथिवीपतीन् ॥ अनुभाष्य महाराज पुनः प्रच्छ संजय ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये ऽष्टपंचाशत्तमो ऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच यदब्रूतां महात्मानो वासुदेव धनं जयौ ॥ तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १ ॥ संजय उवाच शृणुराजन्यथा दृष्टौ मया कृष्ण धनं जयौ
 ऊचतुश्चापियद्दीरौ तत्तव क्ष्यामि भारत ॥ २ ॥ पादांगुली रभिप्रेक्षन् प्रयतो हं कृतांजलिः ॥ शुद्धानं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३ ॥ नैवाभिमन्युर्नयमौ तं
 देशमभियांति वै ॥ यत्र कृष्णौ च कृष्णा च मत्स्यभा मा च भामिनी ॥ ४ ॥ उभौ मध्वासवक्षी वा बुभौ चंदनरूपितौ ॥ स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूपितौ ॥ ५ ॥
 नैकरत्नविचित्रं तु कांचनं महदासनं ॥ विविधास्तरणाकीर्णं यत्रासाता मरिंदमौ ॥ ६ ॥ अर्जुनोत्संगो पादौ केशवस्योपलक्षये ॥ अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां
 च महात्मनः ॥ ७ ॥

तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ ७२ ॥

धनं बलं ॥ २२ ॥ प्राकारमिव भीमं संश्रियिष्यंति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति उद्योगपर्वणे लंकंडीये भारतभावदीपे अष्टपंचाश

॥ ७२ ॥

यदब्रूतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आसातामुपविष्टौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ द्रोणभीष्माभ्यां द्रोणभीष्मयोः ॥ ११ ॥ मानसः संकल्पः सेत्स्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ऋणमिति वस्त्रापहरणकाले
 कांचनपांठपीठंतुपार्थोमेप्रादिशत्तदा ॥ तदहंपाणिनास्पृष्ट्वा ततोभूमावुपाविशं ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वरेखातलौपादौपार्थस्य शुभलक्षणौ ॥ पादपीठादपल्लतौ तत्रापश्य
 महंशुभौ ॥ ९ ॥ श्यामौ वृहंतौ तरुणौ शालस्कंधाविवोदृतौ ॥ एकासनगतौ हृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १० ॥ इंद्रविष्णुसमावेतौ मंदात्मानावबुद्ध्यते ॥ संश्रया
 द्रोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकथनात् ॥ ११ ॥ निदेशस्याविमोयस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ॥ संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयमेतदाभवत् ॥ १२ ॥ सत्कृतश्चान्नपाना
 भ्यामासीनां लब्धसक्रियः ॥ अंजलिं मूर्ध्नि मंधायतौ संदेशमचोदयं ॥ १३ ॥ धनुर्गुणकिणाकिनपाणिनां शुभलक्षणं ॥ पादमानमयन्यार्थः कशवं समचोदयत्
 ॥ १४ ॥ इंद्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ॥ इंद्रवीर्योपमः क्रुणः संविष्टो माभ्यभापत् ॥ १५ ॥ वाचं सवदतां श्रेष्ठां ह्लादिनीं वचनक्षमां ॥ त्रासिनीं धार्तराष्ट्रा
 णां मृदुपूर्वां सुदारुणां ॥ १६ ॥ वाचं तां वचनार्हस्य शिक्षाक्षरसमन्वितां ॥ अश्रौपमहमिष्टार्थापश्चाद्दृश्यहारिणीं ॥ १७ ॥ वासुदेव उवाच संजये
 दं वचो वृथा धृतराष्ट्रं मनीषिणं ॥ कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८ ॥ आवयोर्वचनात्सूतज्येष्ठानप्यभिवादयत् ॥ यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृ
 ष्ट्ववमुत्तरं ॥ १९ ॥ यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः ॥ पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वोभयमागतं ॥ २० ॥ अर्थास्य जनपात्रेभ्यः सुताप्राप्तुतकमजान् ॥ प्रि
 यं प्रियभ्यश्चरत राजा हित्वरते जये ॥ २१ ॥ ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ॥ यद्गोविंदेति चुक्रोश क्रुणामां दूरवासिनं ॥ २२ ॥ तेजोमयं दुराधर्षं गांडीवंयस्य
 कार्मुकं ॥ मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः प्रव्यसाचिना ॥ २३ ॥ मद्द्वितीयं पुनः पार्थकः प्रार्थयितुमिच्छति ॥ योनकालपरीतो वाप्यपिसाक्षात्पुरंदरः ॥ २४ ॥ वाहुभ्यामुद्ध
 ह्नुमिंदहेतुकुद्धइमाः प्रजाः ॥ पातयेत्त्रिदिवा देवान्योर्जुनं समरे जयेत् ॥ २५ ॥ देवासुरमनुष्येषु यक्षगंधर्वभोगिषु ॥ नतं पश्याम्यहं युद्धे पांडवं योभ्ययाद्रणं ॥ २६ ॥
 यत्तद्विगतनगरे श्रूयते महदद्भुतं ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ २७ ॥ एकेन पांडुपुत्रेण विराटनगरे यदा ॥ भग्नाः पलायत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ २८ ॥
 बलं वीर्यं च ते जश्च शीघ्रता लघुहस्तता ॥ अविपादश्च धैर्यं च पार्थान्ना न्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥

गोविंदेति चुक्रोशतद्वस्त्रप्रदानमात्रेण तस्याक्रोशस्य ऋणं परिहृतं किंतु कौरवाणामुच्छेदं विना तदहृदयान्नापसर्पतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बलं शारीरं वीर्यं मानसो
 त्साहः तेजः शौर्यं शीघ्रता शीघ्रं कार्यविबोधः लघुहस्तता वेगेन वाणप्रक्षेपता ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वचस एव गुणान्दोषांश्च निश्चित्य स्वेषां परेषां च बलावलं निश्चित्याह देवेति पांडवेपुं देवं मानुपंच बलमस्ति अस्माकं तु केवलं मानुपमेवास्तीत्यर्थः शक्त्या परिच्छिद्येति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवं बलाधिक्यं पांडवेपुदर्शयति अग्निरिति भीमेभ्यंकरे ॥ ८ ॥ जातिगृह्याज इत्यत्र वीरुपीकेशः पार्थमुद्धर्षयन् गिरां ॥ गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ ३० ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ॥ अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमत्र वीरुद्रो महर्षणं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयेन श्रीकृष्णवाक्यकथने एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेश्वरः ॥ ततः संख्यातुमारंभे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १ ॥ प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ॥ यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुताम्रति ॥ २ ॥ बलावलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ॥ शक्तिं संख्यातुमारंभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३ ॥ देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पांडवान् ॥ कुरून् शक्त्या लपतरया दुर्योधनमथाववीत् ॥ ४ ॥ दुर्योधने यंचिंतामेशश्च न्न व्युपशाम्यति ॥ सत्यं त्ये तदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५ ॥ आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ॥ प्रियाणि चैपां कुर्वति यथा शक्तिहितानि च ॥ ६ ॥ एवमेवापकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे ॥ इच्छंति बहुलं संतः प्रतिकर्तुं महत्प्रियं ॥ ७ ॥ अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्स्वांडवे तत्कृतं स्मरन् ॥ अर्जुनस्यापि भीमे स्मिन् कुरुपांडुसमागमे ॥ ८ ॥ जातिगृह्याभिपन्नाश्च पांडवानामनेकशः ॥ धर्मादयः समेप्यंति समाहूता दिवोकसः ॥ ९ ॥ भीष्मद्रोणरुपादीनां भयादशानि सन्निभं ॥ रिरक्षिषंतः संरंभं गमिष्यंतीति मे मतिः ॥ १० ॥ ते देवैः सहिताः पार्थानशक्याः प्रतिवीक्षितुं ॥ मानुषेण नरव्याघ्रावीर्यवंतो ह्यपारगाः ॥ ११ ॥ दुरासदं यस्य दिव्यं गांडीवंधनुरुत्तमं ॥ दारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२ ॥ वानरश्च ध्वजे दिव्योनिःसंगो धूमवद्गतिः ॥ रथश्च चतुरंतायां यस्य नास्ति समः क्षितौ ॥ १३ ॥ महामैघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ॥ महाशानिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४ ॥ यंचिंति मानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ॥ देवानामपि जेतारं यंचिदुःपार्थिवारणे ॥ १५ ॥ शतानि पंचचैव पून्यो गृह्णन् नैव दृश्यते ॥ निमेषांतरमात्रेण मुंचन् दूरंच पातयन् ॥ १६ ॥ यमाह भीष्मद्रोणश्च कृपोद्रौणिस्तथैव च ॥ मद्रराजस्तथाशल्यो मध्यस्थायै च मानवाः ॥ १७ ॥ युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ॥ अशक्यं रथशार्दूलं पराजितुमारिंदमं ॥ १८ ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचवाणशतानियः ॥ सदृशं वाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पांडवं ॥ १९ ॥

नम्यहणाद्धेतोः युधिष्ठिरादीनां पितरो धर्मादयो पितेषां सहायाः संति ॥ ९ ॥ रिरक्षिषंतः रक्षितुमिच्छंतः संरंभं क्रोधं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ पितुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ अकामेति कामद्वेषयोरसंयोगात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

दैवेष्विति एते देवादयः देवेषु भावेषु शमदमादिषु शश्वदपेक्षका अपेक्षमाणाः ननु आसुरेषु भावेषु कामक्रोधादिषु तस्माद्देवाः पांडवानां साहाय्यं न करिष्यंतीति भावः ॥ ७ ॥ अथेति दैवप्रामाण्यात् वेदप्रामाण्यात्

तमर्जुनेसहस्रैः संमहेन्द्रोपेन्द्रविक्रमं ॥ निघ्नंतमिव पश्यामि विमर्दं स्मिन्महाहवे ॥ २० ॥ इत्येवं चिंतयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारतः ॥ अनिद्रोनिःसुखश्चास्मिकुरूणां
शमचितया ॥ २१ ॥ क्षयोदयोयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ अस्य चेत्कलहस्यांतः शमादन्योनविद्यते ॥ २२ ॥ शमो मेरोचते नित्यं पार्थैस्तातनविग्रहः ॥ कु
रुभ्यो हि स दामन्ये पांडवान् शक्तिमत्तरान् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रविवेचने पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोत्यमर्षणः ॥ आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरितिर्यद्भवान् ॥ मन्य
तेतद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २ ॥ अकामद्वेषसंयोगाल्लोभाद्गोहाच्च भारत ॥ उपेक्षया च भावानां देवादेवत्वमाप्नुवन् ॥ ३ ॥ इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महा
तपाः ॥ जामदग्न्यश्च रामोनः कथामकथयत्पुरा ॥ ४ ॥ नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तते कदाचन ॥ कामात्क्रोधात्तथा लोभाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५ ॥ यदाद्यग्निश्च वायुश्च
धर्मद्वंद्वोऽश्विनावपि ॥ कामयोगात्प्रवर्तते रत्नपार्थादुःखमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ तस्मान्न भवतां चिंताकार्यैः पास्यात्कथंचन ॥ दैवेष्वपेक्षकाद्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७ ॥
अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषो लोभश्च लक्ष्यते ॥ देवेषु देवप्रामाण्यान्नैपांतद्विक्रमिष्यति ॥ ८ ॥ मया भिमंत्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ॥ दिग्धक्षुः सकलैर्लोकान्प
रिक्षिप्य समंततः ॥ ९ ॥ यद्वा परमकंते जायेन युक्ता दिवौ कसः ॥ ममाप्यनुपमं भूयो देवैर्भ्यो विद्धि भारत ॥ १० ॥ विदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ॥
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमंत्रणात् ॥ ११ ॥ चेतनाचेतनस्यास्य जंगमस्थावरस्य च ॥ विनाशाय समुत्पन्नमहं घोरं महास्वनं ॥ १२ ॥ अश्मवर्षं च वायुं
च शंभयामीह नित्यशः ॥ जगतः पश्यतो भीक्षुं भूतानामनुकंपया ॥ १३ ॥ स्तंभितास्वप्सु गच्छंति मयारथपदातयः ॥ देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥
॥ १४ ॥ अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ॥ तत्राश्वामे प्रवर्तते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५ ॥ भयानकानि विषये व्यालादीनि न संति मे ॥ मंत्रगुमा
नि भूतानि न हि संति भयंकराः ॥ १६ ॥ निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनां ॥ धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इति यश्च न संति मे ॥ १७ ॥

कामादिमताकृतमपि निष्फलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ दैवं बलमप्यस्तीत्याह मया भीति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ मद्विषःमच्छत्रून् ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिध्यामिचितयामि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतीति इति एवं दुर्योधनोक्तं धृतराष्ट्रः संजयं प्रति उक्त्वा प्राप्तकालं पूर्वप्र
स्तुतं अर्जुनमाहात्म्यमेव अपृच्छत् इदं मत्सुत्रस्य बलं ज्ञात्वा पाण्डवबलं च त्वं ब्रूहीत्यर्थः युयुत्सोः वेश्यापुत्रस्य पाण्डवेष्वनुरक्तस्य कार्याणि ज्ञात्वा एतेषां सर्वेषां विनाशेन तस्यैव राज्याभिरूपाणि कार्याणि जविष्यन्तीति

अश्विनावथवाध्वग्रीमरुद्धिः सहृदत्रहा ॥ धर्मश्चैव मया द्विष्टान्नोत्सहंते भिरक्षितुं ॥ १८ ॥ यदित्येतसमर्थाः स्युर्मद्विषखातुमंजसा ॥ नस्मत्रयोदशसमाः पार्थादुः
खमुवाप्नुयुः ॥ १९ ॥ नैव देवानगंधर्वा नासुरानचराक्षसाः ॥ शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्प्रमेतद्वीमिते ॥ २० ॥ यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वायदिवाशुभं ॥ नैतद्वि
पन्नपूर्वमेमि त्रेष्वरिपुचोभयोः ॥ २१ ॥ भविष्यतीदमिति वायद्वीमि परंतप ॥ नान्यथा भूतपूर्वचसत्यवागिति मां विदुः ॥ २२ ॥ लोकसाक्षिकमेतन्मेमाहात्म्यं
दिक्षु विश्रुतं ॥ आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघयानृप ॥ २३ ॥ नत्सहं श्लाघनो राजन भूतपूर्वः कदाचन ॥ असदाचरितं त्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४ ॥ पाण्ड
वांश्चैव मत्स्यांश्च पांचालान्केकयैः सह ॥ सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितात्मया ॥ २५ ॥ सरितः सागरं प्राप्य यथानश्यंति सर्वशः ॥ तथैव ते त्रिनक्ष्यंति मामा
साद्यसहान्वयाः ॥ २६ ॥ पराबुद्धिः परंतेजोवीर्यं च परमं मम ॥ पराविद्यापरोयोगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७ ॥ पितामहश्चद्रोणश्चरूपः शल्यः शलस्तथा ॥ अस्त्रे
षु यत्प्रजानंति सर्वतन्मयि विद्यते ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत् भारत ॥ ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदमः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
गपर्वणियानसंधिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच तथा तु पृच्छंतं मतीव पार्थ वैचित्रवीर्यं तमचित्तयित्वा ॥
उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन्संदिक्कौरवाणां ॥ १ ॥ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामात्कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् ॥ विज्ञायते नास्मितदैवमुक्तस्तेनांतकाले प्रति
भास्यतीति ॥ २ ॥ महापराधे त्वपियन्न तेन महर्षिणा हंगुरुणा च शप्तः ॥ शक्तः प्रदग्धुं त्वपि तिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३ ॥ प्रसादितं त्वस्य मया मनोभू
च्छुश्रूषया स्वेन च पौरुषेण ॥ तदस्ति चास्त्रं मम सावशोपंतस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४ ॥ निमेषमात्रात्तन्मृषेः प्रसादमवाप्य पांचालं कल्पमत्स्यान् ॥ निहत्य पार्था
न्सहपुत्रैश्चैर्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५ ॥ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वं च नरेन्द्रमुस्याः ॥ यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६ ॥

ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७३ ॥ तथेति पार्थं पृच्छंतं वैचित्रवीर्यं अचित्तयित्वेति संबंधः ॥ १ ॥ हेस्तेन अंतकाले प्रतिभा अस्त्रस्मृतिः
अस्यतिक्षिपति त्वांत्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ सावशेषं मम आयुरस्ति अतोतकालस्यानुपस्थितत्वात्तदस्त्रं ममास्तीति अहं समर्थोऽस्मि अर्जुनं जेतुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रपत्स्ये प्रापयिष्ये ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रधानेत्वयिहतेसत्सर्वेहताःस्युरतआत्मानंगोपायेत्युपहासः ॥ ७ ॥ आत्मानोनियंनुंयुक्तः अर्जुनद्वेषादुपरमःकर्तव्यस्तस्यदुर्जयत्वंज्ञात्वेतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मांकतविजयंसभा
यांद्रक्ष्यति अयंभावः यद्यहंयोत्स्येर्हि एतस्यजीवनंभविष्यतितन्माभूदतोऽयंनिःसारोभियतामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञःपूर्वआदावेवयोत्स्यइत्युक्त्वाइदानींमयिसतिनयोत्स्यइतिवदतिमज्जीवनप

एवंब्रुवन्तमुवाचभीष्मःकिंकत्थसेकालपरीतबुद्धे ॥ नकर्णजानासियथाप्रधानेहतेहताःस्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७ ॥ यत्त्वांडवंदाहयताकृतंहिक्वणद्वितीयेनधनंजये
न ॥ श्रुत्वैवतत्कर्मनियंतुमात्मायुक्तस्त्वयावैसहवांधवेन ॥ ८ ॥ यांचापिशक्तिंत्रिदशाधिपस्तेददौमहात्माभगवान्महेन्द्रः ॥ भस्मीकृतांतांसमरेविशीर्णांचक्राह
तांद्रक्ष्यसिकेशवेन ॥ ९ ॥ यस्तेशरःसर्पमुखोविभातिसदाग्र्यमाल्यैर्महितःप्रयत्नात् ॥ सपांडुपुत्राभिहतःशरौघैःसहत्वयायास्यतिकर्णनाशं ॥ १० ॥ बाणस्यभौम
स्यचकर्णहंताकिरीटिनंरक्षतिवासुदेवः ॥ यस्त्वादृशानांचवरीयसांचर्हतारिपूणांतुमुलेप्रगाढे ॥ ११ ॥ कर्णउवाच असंशयंवृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथाचभूयां
श्वततोमहात्मा ॥ अहंयदुक्तःपरुपंतुकिंचित्पितामहस्तस्यफलंशृणोतु ॥ १२ ॥ न्यस्यामिशस्त्राणिनजातुसंख्येपितामहोद्रक्ष्यतिमांसभायां ॥ त्वयिप्रशान्तिमु
मप्रभावंद्रक्ष्यंतिसर्वेभुविभूमिपालाः ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इत्येवमुक्त्वासमहाधनुष्मान्हित्वासभांस्वभवनंजगाम ॥ भीष्मस्तुदुर्योधनमेवराजन्म
ध्येकुरुणांप्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञःकिलसूतपुत्रस्तथासभारंविपहेतकस्मान् ॥ व्यूहंप्रतिव्यूह्यशिरांसिभित्वालोकक्षयंपश्यतभीमसेनात् ॥ १५ ॥ आ
वंत्यकालिंगजयद्रथेषुचेदिध्वजेतिष्ठतिवाह्निकेच ॥ अहंहनिष्यामिसदापरेपांसहस्रशश्चायुतशश्वयोधान् ॥ १६ ॥ यदैवराभेभगवत्यनिघेब्रह्मब्रुवाणःकृतवां
स्तदस्रं ॥ तदैवधर्मश्वतपश्वनष्टं वैकर्तनस्याधमपूरुपस्य ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच तथोक्तवाक्येनृपतींद्रभीष्मेनिक्षिप्यशस्त्राणिगतेचकर्णे ॥ वैचित्रवीर्य
स्यसुतोल्पबुद्धिर्दुर्योधनःशांतनवंवभाषे ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिकर्णभीष्मवाक्येद्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥
दुर्योधनउवाच सदृशानांमनुष्येषुसर्वेषांतुल्यजन्मनां ॥ कथमेकांतस्तेपांपार्थानांमन्यसेजयं ॥ १ ॥ वयंचतपितुल्यावैवीर्येणचपराक्रमैः ॥ समेनवयसा
चवप्रातिभिनश्रुतेतच ॥ २ ॥ अस्त्रेणयोधयुग्याचशीघ्रत्वेकौशलेतथा ॥ सर्वेस्मसमजातीयाःसर्वेमानुषयो नयः ॥ ३ ॥ पितामहविजानीपेपार्थेषुविजयंकथं ॥
नाहंभवतिनद्रोणेनरूपेनचवाह्निके ॥ ४ ॥

येभारतभावदीपेद्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७३ ॥ सद्यशानामिति ॥ १ ॥ प्रातिभेनसमयस्फुंर्त्या ॥ २ ॥ योधयुग्याशूरसमृत्त्या युजेरौणादिकःकिःकुत्वमार्ष ॥ ३ ॥ ४ ॥
र्यंतत्वक्षयमुपेक्षतेसकथंमित्रमितिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मब्रुवाणःब्राह्मणोहमितिवदन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउद्योगप०नैलंकंठी

॥ ५ ॥ ६ ॥ तरित्रानौरक्षकाःकणधारादयःतद्रहितान्जलयथापरिहरतिआवर्तेषुपातयति अतरित्रानितिपाठेअरित्रकेनिपातननौचालनदंडस्तद्रहितानित्यर्थःतद्वत्तुमामकास्तान्प्रणेवाहुभ्यांपरिहरिष्यंति॥ ७॥
 ॥ ८ ॥ अदांतोयंकुलक्षयंकरिष्यतीतिवक्ष्यन्दममेवप्रशंसन्विदुरउवाच इहेति कितन्निःश्रेयसंकल्याणंब्राह्मणस्यब्रह्मजिज्ञासोःदमएवसनातनोऽनादिर्मुख्योधर्मः ॥ ९ ॥ तस्यपुंसःदानंक्षमासिद्धिर्माक्षश्चउ
 पपद्यते कस्य यस्यदमःदानादीन्अनुवर्तते दांतःसन्वयोदानादिकंकरोतिसदानफलंक्षमांसिद्धिचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ विदतेलभतेदमेन महद्ब्रह्म ॥ ११ ॥ १२ ॥ समुदयःउदयहेतुः ॥ १३ ॥ तान्येवा

अन्येषुचनरेद्रेपुपराक्रम्यसमारभे ॥ अहंवैकर्तनःकर्णोभ्रातादुःशासनश्चमे ॥ ५ ॥ पांडवान्समरेपंचहनिष्यामःशितैःशरैः ॥ तताराजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिद
 क्षिणैः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामिगोभिरश्वैर्धनैश्च ॥ यदापरिकरिष्यंतिऐंणयानिवतंतुना ॥ अतरित्रानिवजलेवाहुभिर्मांमकारणे ॥ ७ ॥ पश्यंतस्तेपरां
 स्तत्ररथनागसमाकुलान् ॥ तदादर्पविमोक्ष्यंतिपांडवाःसचकेशवः ॥ ८ ॥ विदुरउवाच इहनिःश्रेयसंप्रादुर्द्वानिश्चितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणद
 मोधर्मःसनातनः ॥ ९ ॥ तस्यदानंक्षमासिद्धिर्यथावदुपपद्यते ॥ दमोदानंतपोज्ञानमधीतंचानुवर्तते ॥ १० ॥ दमस्तेजोवर्धयतिपवित्रंदमउत्तमं ॥ विपाप्मा
 वृद्धतेजास्तुपुरुषोविंदतेमहत् ॥ ११ ॥ कव्याद्भ्रुवभूतानामदांतिभ्यःसदाभयं ॥ येपांचप्रतिपेथार्थंक्षत्रंस्त्वयंभुवा ॥ १२ ॥ आश्रमेपुचतुर्ष्वर्द्धुर्दममेवोत्त
 मंव्रतं ॥ तस्यलिंगंप्रवक्ष्यामियेषांसमुदयोदमः ॥ १३ ॥ क्षमाधृतिरहिंसाचसमतासत्यमार्जवं ॥ इंद्रियाभिजयोधैर्यमार्दवंहीरचापलं ॥ १४ ॥ अकार्पण्यम
 संरंभःसंतोषःश्रद्धधानता ॥ एतानियस्यराजेंद्रसदांतःपुरुषःस्मृतः ॥ १५ ॥ कामांलाभश्चदर्पश्चमन्युर्निद्राविकल्पनं ॥ मानईर्ष्याचशोकश्चनैतदांतोनिषेवते ॥
 अजिह्वमशठंशुद्धमेतदांतस्यलक्षणं ॥ १६ ॥ अलोलुपस्तथाऽल्पेप्सुःकामानामविचिंतिता ॥ समुद्रकल्पःपुरुषःसदांतःपरिकीर्तितः ॥ १७ ॥ सुवृत्तःशीलसंप
 न्नःप्रसन्नात्मात्मविदुषः ॥ प्राप्येहलोकेसंमानंसुगतिंप्रेत्यगच्छति ॥ १८ ॥ अभयंयस्यभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः ॥ सवैपरिणतप्रज्ञःप्रख्यातोमनुजोत्तमः ॥
 ॥ १९ ॥ सर्वभूतहितोमैत्रस्तस्मान्नोद्विजतेजनः ॥ समुद्रइवगंभीरःप्रज्ञातृप्तःप्रशाम्यति ॥ २० ॥

रनुमता अहिंसावाङ्मनःशरैःपरस्यपीडायाअकरणं समताशत्रुमित्रादौतुल्यत्वं सत्यंयथार्थभाषणं आर्जवमकौटिल्यं इंद्रियाणांजयः धैर्यंअत्यंतापद्यपिमनसोऽवैक्लव्यं मार्दवंप्रियवादिता ह्रीरकार्याञ्चित
 त्तिः अचापलंस्थैर्यवाङ्मनःकायानां एतेदांतानांगुणाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कामइति कामादिमत्वाद्यमदांतइत्यर्थः अजिह्वमकुटिलं अशठंसुशीलं शुद्धमनसा ॥ १६ ॥ अलोलुपःआशाहीनः कामानां
 ल्यादीनांअविचिंतिताध्यानमकुर्वन् समुद्रकल्पःगंभीराशयः ॥ १७ ॥ प्रसन्नात्माशुद्धचित्तः अतएवात्मवित् बुधःज्ञातज्ञेयः प्रेत्यमृत्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कर्मणेति देवदत्तैर्भोगैःसदाचारेणचयेयुक्तास्तेदांतास्तएवचमोदंते ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यवाङ्मनःशरीराणांसर्वात्मनाअप्रवृत्तिःनिर्विकल्पकावस्था तत्रहेतुः ज्ञानतृप्तःश्रवणमननजेनापरोक्षज्ञानेनतृप्तःरागद्वेषशून्यः तत्रापिहेतुःजितेंद्रियः कालाकांक्षीसर्वत्रममताशून्यः ब्रह्मभूयायब्रह्मभावायकल्पतेयोम्योभवति ॥ २२ ॥ ब्रह्मभूयफलमाह शकुनीनामिति नतस्यप्राणाउल्कामंत्यत्रैवसमवनीयंतेब्रह्मैववंसन्ब्रह्माप्ये

कर्मणाश्चरितंपूर्वसद्भिराचरितंचयत् ॥ तदेवास्थायमोदंतेदांताःशमपरायणाः ॥ २१ ॥ नैष्कर्म्यवासमास्थायज्ञानतृप्तोजितेंद्रियः ॥ कालाकांक्षीचरंल्लोकेब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २२ ॥ शकुनीनामिवाकाशेपदंनैवोपलभ्यते ॥ एवंप्रज्ञानतृप्तस्यमुनेर्वर्त्मनदृश्यते ॥ २३ ॥ उत्सृज्यैवगृहान्यस्तुमोक्षमेवाभिमन्यते ॥ लोकास्तजोमयास्तस्यकल्पंतेशाश्वतादिवि ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिविदुरवाक्येत्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥ विदुरउवाच शकुनीनामिहार्थायपाशंभुमावयोजयत् ॥ कश्चिच्छाकुनिकस्तातपूर्वंपामितिशुश्रुम ॥ १ ॥ तस्मिंस्तौशकुनौवृद्धौयुगपत्सहचारिणौ ॥ तावुपादायतंपाशंजग्मतुःखचरावुभौ ॥ २ ॥ तौविहायसमाक्रांतौदृष्ट्वाशाकुनिकस्तदा ॥ अन्वधावदनिर्विण्णोयेनयेनस्मगच्छतः ॥ ३ ॥ तथातमन्वधावंतंरुगयुंशकुनार्थिनं ॥ आश्रमस्थोमुनिःकश्चिददृशाथकृताङ्गिकः ॥ ४ ॥ तावंतरिक्षगौशीघ्रमनुयांतंमहीचरं ॥ श्लोकेनानेनकौरव्यंप्रच्छसमुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रमिदमाश्चर्यंमृगहन्प्रतिभातिमे ॥ प्लवमानौहिखचरौपदातिरनुधावसि ॥ ६ ॥ शाकुनिकउवाच पाशमेकमुभावेतौसहितौहरतौमम ॥ यत्रवैचिवदिष्येतेतत्रमेवशमेप्यतः ॥ ७ ॥ विदुरउवाच तौविवादमनुप्राप्तौशकुनौमृत्युसंधितौ ॥ विगृह्यचसुदुर्बुद्धौपृथिव्यांसंनिपेततुः ॥ ८ ॥ तौयुध्यमानौसंरब्धौमृत्युपाशवशानुगौ ॥ उपसृत्यापरिज्ञातौजग्राहमृगहातदा ॥ ९ ॥ एवंयेज्ञातयोर्येषुमिथोगच्छंतिविग्रहं ॥ तेऽमित्रवशमायांतिशकुनाविवविग्रहात् ॥ १० ॥ संभाजनंसंकथनंसंप्रश्नोथसमागमः ॥ एतानिज्ञातिकार्याणिनविरोधःकदाचन ॥ ११ ॥ येस्मकालेसुमनसःसर्वेदद्धानुपासते ॥ सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृप्याभवंति ॥ १२ ॥ यैर्यसंततमासाद्यदीनाइवसमासते ॥ श्रियंतेसंप्रयच्छंतिद्विपद्भ्योभरतर्षभ ॥ १३ ॥

तौतिश्रुतेब्रह्मविदोऽनुप्रास्थिरूपंगतस्यगगनवद्विश्वव्यापिनोगत्यभावान्स्वर्गिणांभवतस्यमार्गोनदृश्यते ॥ २३ ॥ केवलसंन्यासाकर्ममुक्तिस्थानमाह उत्सृज्येति मोक्षंमोक्षाश्रमंशाश्वताःपुनरावृत्तिशून्याः ॥ २४ ॥ इतिउद्योगपर्वणैलकंठीयैर्भारतभा० त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७३ ॥ दमस्यश्रेष्ठ्यंप्रतिपाद्यादांतयोःकलहंकुर्वतोर्द्वयोरपिनाशइतिप्रतिपादयन्नाख्यायिकामुखेनाह शकुनीनामिति पूर्वप्रांमुखात् ॥ १ ॥ २ ॥ विहायसंव्योम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अमित्रेतिच्छेदः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म.भा.टी.

॥ ७९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ विद्याजंभकवार्तिकाः विद्यामंत्रयंत्रादिरूपा जंभकऔषधिसाधनानितद्वार्ताप्रियाः विद्याजंभकवार्तिकाः ॥ १६ ॥ कुंजभूतंसर्वनोलताभिःपरिवृतं ॥ १७ ॥ पीतकमाक्षिकंमुवर्णमाक्षिकं घातुविशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तवदृश्यतांत्वयाद्रष्टव्यंबलमितिशेषः योवीरःकर्णादिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ युध्यतोर्न्यतरस्यनाशोपित्वन्नाशएवेतिभावः ॥ २७ ॥

धूमायंतेव्यपेतानिज्वलंतिसहितानिच ॥ धृतराष्ट्रोल्मुकानीवज्ञातयोभरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमन्यत्प्रवक्ष्यामियथादृष्टं गिरौमया ॥ श्रुत्वातदपिकौरव्ययथाश्रेयस्तथाकुरु ॥ १५ ॥ वयंकिरातैःसहितागच्छामोगिरिमुत्तरं ॥ ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्चविद्याजंभकवार्तिकैः ॥ १६ ॥ कुंजभूतंगिरिसर्वमभितोगंधमादनं ॥ दीप्यमानौषधिगणंसिद्धगंधर्वसेवितं ॥ १७ ॥ तत्रापश्यामवैसर्वमधुपीतकमाक्षिकं ॥ मरुप्रपातेविषमेनिविष्टंकुंभसंमितं ॥ १८ ॥ आशीविषैरक्ष्यमाणंकुबेरदयितंभृशं ॥ यस्याप्यपुरुषोमर्त्याप्यमरत्वंनियच्छति ॥ १९ ॥ अचक्षुर्लभतेचक्षुर्वृद्धोभवतिवैयुवा ॥ इतितेकथयंतिस्मब्राह्मणाजंभसाधकाः ॥ २० ॥ ततःकिरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयंतोमहीपते ॥ विनेशुर्विषमेतस्मिन्सप्तगिरिगङ्गरे ॥ २१ ॥ तथैवतवपुत्रोयंपृथिवीमेकइच्छति ॥ मधुपश्यतिसंमोहात्प्रपातंनानुपश्यति ॥ २२ ॥ दुर्योधनोयोद्धुमनाःसमरेसव्यसाचिना ॥ नचपश्यामितेजोस्यविक्रमंवातथाविधं ॥ २३ ॥ एकेनरथमास्थायपृथिवीयेननिजिता ॥ भीष्मद्रोणप्रभृतयःसंत्रस्ताः साधुयायिनः ॥ २४ ॥ विराटनगरेभग्नाःकिंतत्रतवदृश्यतां ॥ प्रतीक्षमाणोयोवीरःक्षमतेवीक्षितंतव ॥ २५ ॥ द्रुपदोमत्स्यराजश्चसंकुद्धश्चधनंजयः ॥ नशेषयेयुःसमरेवायुयुक्ताइवाग्नयः ॥ २६ ॥ अंकेकुरुष्वराजानंधृतराष्ट्रयुधिष्ठिरं ॥ युध्यतोर्हिद्वयोर्युद्धेनैकातेनभवेज्जयः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणिविदुरवाक्येचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच दुर्योधनविजानीहियत्त्वांवक्ष्यामिपुत्रक ॥ उत्पथंमन्यसेमार्गमनभिज्ञइवाध्वगः ॥ १ ॥ पंचानांपांडुपुत्राणांयत्तेजःप्रजिहीर्षसि ॥ पंचानामिवभूतानांमहतांलोकधारिणां ॥ २ ॥ युधिष्ठिरंहिकौतेयंपरंधर्ममिहास्थितं ॥ परांगतिमसंप्रेत्यनत्वंजेतुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ भीमसेनंचकौतेयंस्यनास्तिसमोबले ॥ रणांतंकंतर्जयसेमहावातमिवद्रुमः ॥ ४ ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठंमैरुशिखरिणामिव ॥ युधिगांडीवधन्वानंकोनुयुध्येतबुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःकमिवाद्यनशातयेत् ॥ शत्रुमध्येशरान्मुंचनदेवराडशनीमिव ॥ ६ ॥

इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ ७९ ॥

दुर्योधनेति उत्पथंअमार्गमेवमार्गमन्यसे ॥ १ ॥ २ ॥ परांगतिमरणंसंप्रेत्यअप्राप्यमरिष्यस्येवेत्यर्थः

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नशातयेत्नल्लिद्यात् ॥ ६ ॥

उद्योगपर्व

५

॥ ७९ ॥

॥ ७ ॥ प्रतिमानेन तुल्यत्वेन ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जीष्मंति तिक्षस्वतद्वाक्यं गृहाणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृत्त्या राज्यार्धदानेन प्रतिपादय संभावय ॥ १६ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारत
सात्यकिश्चापि दुर्धर्यः संमतो धकटष्णिपु ॥ ध्वंसयिष्यति ते सेनां पांडवे यद्विहते रतः ॥ ७ ॥ यः पुनः प्रतिमानेन त्रीन् लोकान्तिरिच्यते ॥ तं कृष्णं पुंडरीकाक्षं को नु युद्धो
त बुद्धिमान् ॥ ८ ॥ एकतोत्थस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सवांधवाः ॥ आत्मा च पृथिवी च यमेकतश्च धनं जयः ॥ ९ ॥ वासुदेवोऽपि दुर्धरो यतात्मा यत्र पांडवः ॥ अविपत्यं
पृथिव्यापितद्वलं यत्र केशवः ॥ १० ॥ तिष्ठतात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनां ॥ वृद्धं शांतनवं भीष्मं तिक्षस्वपितामहं ॥ ११ ॥ मां च ब्रुवाणं शुश्रूपकुरूणामर्थ
दर्शिनं ॥ द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च वाह्निकं ॥ १२ ॥ एतेऽपि यथैवाहं मंतुमर्हसि तांस्तथा ॥ सर्वे धर्मविदोऽद्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३ ॥ यत्तद्विराटनगरे
सहभ्रातृभिरग्रतः ॥ उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४ ॥ यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महद्द्रुतं ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १५ ॥ अर्जुन
स्तत्तथा कार्पीतुं किंपुनः सर्व एव ते ॥ सभ्रातृभिर्जानी हित्त्या तं प्रतिपादय ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि याज्ञसंधिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पंचपष्ठित
मोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनं ॥ पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १ ॥ ब्रूहि संजय
यच्छेषं वासुदेवादनंतरं ॥ यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २ ॥ संजय उवाच वासुदेव वचः श्रुत्वा कुंतीपुत्रो धनंजयः ॥ उवाच काले दुर्धरो वासुदेवस्य
शृण्वतः ॥ ३ ॥ पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ॥ द्रोणं कृपं च विकर्णं च महाराजं च वाह्निकं ॥ ४ ॥ द्रौणिं च सामदत्तं च शकुनिं चापि सौबलं ॥ दुःशासनं शलं चै
व पुरुमित्रं विविंशतिं ॥ ५ ॥ विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवं ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ दुर्मुखं चापि कौरवं ॥ ६ ॥ सैधवंदुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ॥ भगद
त्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवं ॥ ७ ॥ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियार्थं ॥ मुमूर्षवः पांडवाग्नौ प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुं ॥ ८ ॥
यथान्यायं कौशलं वंदनं च समागतामद्वचनेन वाच्याः ॥ इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये सुयोधनं पापकृतां निधानं ॥ ९ ॥ अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं
सुलुब्धं ॥ सर्वममैतद्वचनं समग्रं सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १० ॥ एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मांतो र्थवद्भर्मवच्चापि वाक्यं ॥ प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य पार्थी
धीमौल्यो हितांता च ताक्षः ॥ ११ ॥ यथा श्रुतं तद्वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः समाहितं ॥ तथैव वाच्यं भवता हिमद्वचः समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२ ॥

भाव० पंचपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लोहितांते आयते च अक्षिणीयस्य सलोहितांतायताक्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥

शराणांमिथःसन्निपातजोग्निस्तस्थधूमोयस्मिन् यज्ञेइतिशेषः रथध्वनिरेवमंत्रस्थाने धनुःस्रुवेणअस्त्रबलेनप्रसरति शास्त्रबलेनेवयज्ञः ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्भुजमिति संजयस्यापियोगिदृश्यंभगवतश्चतुर्भुजं
रूपंसदादृष्टिगोचरमासीदित्यनुमीयते ॥ १५ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभाष्येपट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७३ ॥ दुर्योधनेइति ॥ १ ॥ २ ॥ परेषांतटस्थानां ॥ ३ ॥ ४ ॥ युध्यमाना

शराग्निधूमेरथनेभिनादितेधनुःस्रुवेणास्त्रबलप्रसारिणा ॥ यथानहोमःक्रियतेमहामृधेसमेत्यसर्वेप्रयत्ध्वमाहताः ॥ १३ ॥ नचेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनोयु
धिपिरस्यांशमभीप्सितंस्वकं ॥ नयामिवःसाश्वपदातिकुंजरान्दिशंपितृणामशिवांशितैःशरैः ॥ १४ ॥ ततोहमामंत्रयतदाधनंजयंचतुर्भुजंचैवनमस्यसत्वरः ॥
जवेनसंप्राप्तइहामरद्युतेनवांतिकंप्रापयितुंवचोमहत् ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्यपट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
वैशंपायनउवाच दुर्योधनेधार्तराष्ट्रेनद्वचोनाभिनंदति ॥ तूष्णींभूतेपुसर्वेपुसमुत्तस्युर्नरर्षभाः ॥ १ ॥ उत्थितेपुमहाराजपृथिव्यांसर्वराजसु ॥ रहितेसंजयंरा
जापरिप्रपुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥ आशंसमानोविजयतेपांपुत्रवशानुगः ॥ आत्मनश्चपरंपांचपांडवानांचनिश्चयं ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच गावल्गणेवृहिनःसा
रफल्गुस्वसेनायांयावदिहास्ति किंचित् ॥ त्वंपांडवानांनिपुणंवेत्थसर्वकिमेपांज्यायःकिमुतेपांकनीयः ॥ ४ ॥ त्वमेतयोःसारवित्सर्वदर्शीधर्मार्थयानिपुणो
निश्चयज्ञः ॥ समेपृष्टःसंजयवृहिसर्वयुध्यमानाःकतरेस्मिन्नसंति ॥ ५ ॥ संजयउवाच नत्वां वृयांरहितेजातुकिंचिदमृयाहित्वांप्रविशेतराजन् ॥ आनय
स्वपितरंमहाव्रतंगांधारींचमहिर्षीमाजमीढ ॥ ६ ॥ तौतेऽसूयांविनयेतांनरेन्द्रधर्मज्ञौतौनिपुणौनिश्चयज्ञौ ॥ तयांस्तुत्वांसन्निधौतद्वदेयंकृत्स्नंमतंकेशवपार्थयो
र्यत् ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तेनचगांधारीव्यासश्चात्राजगामह ॥ आनीतौविदुरेणेहसभांशीघ्रंप्रवेशितौ ॥ ८ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञायसंजयस्यात्म
जस्यच ॥ अभ्युपेत्यमहाप्राज्ञःरुष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ ९ ॥ व्यासउवाच संपृच्छतेधृतराष्ट्रायसंजयआचक्ष्वसर्वयावदेपोनुयुंक्ते ॥ सर्वयोवद्वेत्थतस्मिन्य
थावद्याथातथ्यंवासुदेवैर्जुनेच ॥ १० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिव्यासगांधार्यागमनेसप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥
संजयर्षाच अर्जुनोवासुदेवश्चधन्विनौपरमार्चितौ ॥ कामादन्यत्रसंभूतौसर्वभावायसंमितौ ॥ १ ॥

नसंति उदासीनाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ असूयामयिदोषदृष्टिः पितरंव्यासं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनुयुंक्तेपृच्छति ॥ १० ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभा०सप्तपठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७३ ॥
अर्जुनइति कामादितिकामपूर्वकंकर्मोच्यते अकर्मजंतयोर्जन्मलोकानुग्रहार्थंसूर्यवदाविर्भावमात्रमित्यर्थः सर्वभावायब्रह्मभावाय संमितौतुल्यौ उभावपिसाक्षाद्वल्लरूपावित्यर्थः ॥ १ ॥

व्यामांतरंप्रसारितयोर्हस्तयोर्वावन्विस्तारःपंचहस्तमितःतावत्अंतरंमध्यप्रमाणंयस्यतद्व्यामांतरं यथामुक्तं यथायथाह्युपयावत्प्रमाणंचितितंतावत्प्रमाणंभूत्वायत्मुक्तंभवति माययादुर्लक्ष्यरूपेणेत्यर्थः ॥ २ ॥
सापद्मवंससंहारं अनएवपांडवानांमुसंमतं ॥ ३ ॥ ४ ॥ मनसैवसंकल्पमात्रेण विशिष्टात्माश्रेष्ठरूपः वशीऐश्वर्यवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ विचेष्टयतिचालयति यतोभूतात्मासर्वेषांभूतानामंतरात्मा
॥ १० ॥ सत्रंमिषं सत्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेचकैतवेइतिविश्वः संमोहयन्आत्मनोजगत्कर्तृत्वेपअकर्तृत्वदर्शयन् ॥ ११ ॥ कालचक्रंसंवत्सरात्मकं जगच्चक्रंजगतोजन्मस्थितिलयप्रवाहं युगचक्रंकर्मचक्रं
कृतयत्रधर्मश्चतुष्पात् त्रेतायांत्रिपाद्द्वर्मैकपादधर्मः द्वापरैःधर्मोर्धमधर्मः कलौत्रिपात्पापंएकपाद्द्वर्मइति तदिदंकर्मचक्रंपुनःपुनर्जन्ममरणयोर्हेतुभूतंपुनःकर्मपुनःसंस्कारःपुनःकर्मत्वेवरूपं आत्मयोगेनचै

व्यामांतरंसमास्थाययथामुक्तंमनस्विनः ॥ चक्रंतद्वासुदेवस्यमाययावर्ततेविभो ॥ २ ॥ सापद्मवंकौरवेषुपांडवानांमुसंमतं ॥ सारासारबलंज्ञातुंतेजःपुंजांवभा
सितं ॥ ३ ॥ नरकंशंवरंचैवकंसंचैद्यंचमाधवः ॥ जितवान्घोरसंकाशान्क्रीडन्निवमहाबलः ॥ ४ ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचद्यांचैवपुरुपोत्तमः ॥ मनसैवविशिष्टा
त्मानयत्यात्मवशंवशी ॥ ५ ॥ भूयोभूयोहियद्राजन्पृच्छसेपांडवान्प्रति ॥ सारासारबलंज्ञातुंतस्मासेनमेशृणु ॥ ६ ॥ एकतोवांजगत्कृत्स्नमेकतोवाजनार्दनः ॥
सारतो जगतःकृत्स्नादतिरिक्तोजनार्दनः ॥ ७ ॥ भस्मकुर्याज्जगदिदंमनसैवजनार्दनः ॥ नतुकृत्स्नंजगच्छकंभस्मकर्तुंजनार्दनं ॥ ८ ॥ यतःसत्यंयतोधर्मोयतो
हीरार्जवंयतः ॥ ततोभवतिगोविंदोयतःकृष्णस्तनोजयः ॥ ९ ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचदिवंचपुरुपोत्तमः ॥ विचेष्टयतिभूतात्माक्रीडन्निवजनार्दनः ॥ १० ॥ सकृ
त्वापांडवान्सत्रंलोकंसंमोहयन्निव ॥ अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छतितेसुतान् ॥ ११ ॥ कालचक्रंजगच्चक्रंयुगचक्रंचकेशवः ॥ आत्मयोगेनभगवान्परिव
र्तयतेनिशं ॥ १२ ॥ कालस्यचहिंसृत्योश्चजंगमस्यावरस्यच ॥ ईशतेभगवानेकःसत्यमेतद्वीमिति ॥ १३ ॥ ईशन्नपिमहायोगीसर्वस्यजगतोहरिः ॥ कर्माण्यार
भतेकर्तुंकीनाशइववर्धनः ॥ १४ ॥ तेनवंचयतेलोकान्मायायोगेनकेशवः ॥ येतमेवप्रपद्यंतेनतेमुद्यंतिमानवाः ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
यानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येऽष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच कथंत्वंमाधवंवेत्थसर्वलोकमहेश्वरं ॥ कथमेनंनवेदाहंतन्ममाच
क्ष्वसंजय ॥ १ ॥ संजय उवाच शृणुराजन्नतेविद्याममविद्यानहीयते ॥ विद्याहीनस्तपोध्वस्तोनाभिजानातिकेशवं ॥ २ ॥

तन्यसंबंधेन नहिसंवत्सरादिकंकेवलजडाश्रयंभविनुमर्हति सर्वस्यचिदेकप्रकाशयत्वात् ॥ १२ ॥ कालःआयुःपरिच्छेदकर्त्रीदेवता मृत्युर्देहप्राणयोर्वियोगकर्त्री ईशतेईष्टे ॥ १३ ॥ ईशन्नपिईशानोपि शपोः
लुकपरस्मैपदंचार्ष कीनाशःकर्षकः वर्धनःधान्यादिवृद्धिकृत् यद्वा कीनाशोयमः वर्धनःदेहादेश्छेत्ता ॥ १४ ॥ तेनरानमुद्यंति ॥ १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणैलकंठीयेभारतभा०अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
कथंकेनप्रकारेण कानिज्ञानसाधनानि कानिवाज्ञानप्रतिबंधकानीतिप्रश्नार्थः ॥ १ ॥ विद्यातत्त्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानंतेनहीनोयःसतमोध्वस्तस्तमसास्यस्वरूपात्निर्विषयानंदमात्रात्च्युतः ॥ २ ॥

विद्ययातमोविरोधिन्त्या त्रियुगं त्रीणेस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणियुज्यतेरजूरगवत्संबन्धयेयस्मिन्अधिष्ठानभूतेतंत्रियुगं अज्ञानकल्पितस्यावस्थात्रयस्य विद्ययाबाधेसतिनिरुपाधिप्रत्यगात्मरूपंज्ञायतइत्यर्थः
कर्तारंविश्वस्यनिमित्तकारणं अकृतंक्रमभिरसाध्यंनित्यसिद्धत्वात् भूतानांविद्यदादीनांप्रभवंतत्तत्स्थानंअप्यथोलयस्थानं ॥ ३ ॥ भक्तिःआराध्यत्वेनज्ञानंतच्चकोटिशं किंजेदेनराजवत्तटस्थतयाभगवान्
ध्येयउतप्रत्यगात्मत्वेनेतिभावः ॥ ४ ॥ मायांपुत्रकलत्राद्याकारेणपरिणतामविद्यांनसेवे वृथाधर्मभगवदर्पणंविनानचरामि शुद्धभावंमनसःकामक्रोधादिराहित्येननैर्मल्यंगतःप्राप्तःभक्त्याध्यानेन शास्त्रात्तत्त्व
मसीत्यागमात् जनार्दनंजगंल्लयाधिष्ठानंज्ञानमात्रव्यवहितंब्रह्म नास्मिसंसारोब्रह्मैवास्मीतितत्त्वालोचनात्मकेनज्ञानेनैवप्राप्यते नायंसर्पोरज्जुरेवेयमितिवत् ननुकीटभृंगन्यायेनभावनादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

विद्ययातातजानामित्रियुगंमधुसूदनं ॥ कर्तारमकृतंदेवंभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच गावल्गणेऽत्रकाभक्तिर्यातिनित्याजनार्दने ॥ ययात्व
मभिजानासित्रियुगंमधुसूदनं ॥ ४ ॥ संजयउवाच मायांनसेवेभद्रंतेनवृथाधर्ममाचरे ॥ शुद्धभावंगतोभक्त्याशास्त्राद्देघ्नियजनार्दनं ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउ
वाच दुर्योधनहृषीकेशंप्रपद्यस्वजनार्दनं ॥ आप्तोःसंजयस्तातशरणंगच्छकेशवं ॥ ६ ॥ दुर्योधनउवाच भगवान्देवकीपुत्रोलोकांश्चेन्निहनिष्यति ॥
प्रवदन्नर्जुनेंसख्यंनाहंगच्छेऽद्यकेशवं ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अवाग्गांधारिपुत्रस्तंगच्छत्येषसुदुर्मतिः ॥ इर्षुर्दुरात्मानामानीचश्रेयसांवचनातिगः ॥ ८ ॥
गांधार्युवाच ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन्वृद्धानांशासनातिग ॥ ऐश्वर्यजीवितेहित्वापितरंमांचयालिश ॥ ९ ॥ वर्धयन्दुर्हृदांप्रीतिमांचशोकेनवर्धयन् ॥ निहतोभी
मसेनेनस्मर्तासिवचनंपितुः ॥ १० ॥ व्यासउवाच प्रियोसिराजनूरुष्णस्यधृतराष्ट्रनिबोधमे ॥ यस्यतेसंजयोदूतोयस्त्वांश्रेयसियोक्ष्यते ॥ ११ ॥ जाना
त्येषहृषीकेशंपुराणंयच्चवैपरं ॥ श्रुश्रूपमाणमैकाग्र्यंमोक्ष्यतेमहतोभयात् ॥ १२ ॥ वैचित्रवीर्यपुरुषाःक्रोधहर्षसमावृताः ॥ सिताब्रह्मविधैःपार्शैर्येनतुष्टाःस्वकैर्य
नैः ॥ १३ ॥ यमस्यवशमायांतिकाममूढाःपुनःपुनः ॥ अंधनेत्रायथैवांधानीयमानाःस्वकर्मभिः ॥ १४ ॥ एषएकायनःपंथायेनयांतिमनीषिणः ॥ तंदृष्ट्वामृत्यु
मत्येतिमहांस्तत्रनसज्जति ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अंगसंजयमेशंसंपंथानमकुतोभयं ॥ येनगत्वाहृषीकेशंप्राप्नुयांसिद्धिमुत्तमां ॥ १६ ॥

अर्जुनेविशुद्धेकामक्रोधादिमलशून्येसख्यंवदन्भगवानस्ति अद्यकामाद्याक्रांतदशायां नाहंगच्छेनप्राप्त्यां आसुरोभावोनमयात्यक्तुंशक्योऽतोमेतत्प्राप्तिसंभावनापीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवाक्अधोऽनरकमित्य
र्थः श्रेयसांसिद्धीनांवचनातिगःउपदेशावमानी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐकाग्र्यंश्रुश्रूपमाणंसेवमानंत्वांमोक्ष्यतेमोचयिष्यति ॥ १२ ॥ सिताःबद्धाः पार्शैःकामादिभिः ॥ १३ ॥ अंधनेतायेपांतेअंधने
त्राः ॥ १४ ॥ एषः३ नमार्तः एकायनःएकस्यब्रह्मणःप्रापकः तंदृष्ट्वांतमार्गंज्ञात्वा मृत्युंसंसारंअत्येतिअतिक्रम्यगच्छति अभ्येतीतिपाठेआत्मत्वेनमृत्युरप्येनंप्रविशतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्वनाभू
त्याईशतअत्मासेषांसज्जतीति देवाश्वनदेवाअपि तत्रसंसारेमहान्नसज्जतिसक्तोनभवति ॥ १५ ॥ सिद्धिमोक्षं ॥ १६ ॥

अकृतात्माअजितमनाः कृतात्मानंनित्यसिद्धंप्रत्यगात्मानं आत्मनःस्वस्यइंद्रियनिग्रहादन्यत्र इंद्रियनिग्रहंविना क्रियायागादिरूपा उपायःप्राप्त्युपायोनास्ति ॥ १ ७ ॥ इंद्रियाणांअप्रमादतःअवहिततयाकामं
त्यागःअप्रमादश्चविहिंसेतिछेदः ज्ञानस्ययोनिःकारणं ॥ १ ८ ॥ व्यवतुतत्त्वात्प्रच्युतामाभूत् यतस्ततःसर्वेभ्यआंतरेभ्योवास्त्रेभ्यश्चविषयेभ्योनियच्छनिगृह्णीष्व ॥ १ ९ ॥ इंद्रियाणांसमनस्कानांधारणांनिग्रहणं
॥ २ ० ॥ आगमाधिगमात्शास्त्रयुक्तयोर्लाभात् योगात्चित्तवृत्तिनिरोधात् वशीर्श्वरः तत्त्वेस्वयाथात्म्येविषये प्रसीदतिज्ञानदानेनअनुगृह्णाति ॥ २ १ ॥ इ० उ० नै० भा० ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६ ९ ॥ ७ ॥
भूयइति नाम्नांकर्मणांचअर्थवित्भूत्वा ॥ १ ॥ यावदभिजानेतावत् वदामीतिशेषः वस्तुतस्तुसःअप्रमेयोवाचामगोचरः ॥ २ ॥ वस्तेआच्छादयतिमाययाआवृणोतीतिवावस्यतिस्तभ्रातिभुवनमितिवाचरं

संजयउवाच नाकृतात्माकृतात्मानंजातुविद्याज्जनार्दनं ॥ आत्मनस्तुक्रियोपायोनान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १ ७ ॥ इंद्रियाणामुदीर्णानांकामत्यागोऽप्रमाद
तः ॥ अप्रमादोऽविहिंसाचज्ञानयोनिरसंशयं ॥ १ ८ ॥ इंद्रियाणांयमेयत्तोभवरजन्नतंद्रितः ॥ बुद्धिश्चतेमाच्यवतुनियच्छैनांयतस्ततः ॥ १ ९ ॥ एतज्ज्ञानंवि
दुर्विप्राधुवमिंद्रियधारणं ॥ एतज्ज्ञानंचपंथाश्चयेनयांतिमनीषिणः ॥ २ ० ॥ अप्राप्यःकेशवोराजंनिद्रियैरजितैर्नृभिः ॥ अगमाधिगमाद्योगाद्दर्शितत्त्वेप्रसी
दति ॥ २ १ ॥ इति० म० उ० यानसं० संजयवाक्येऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६ ९ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच भूयोमेपुंडरीकाक्षंसंजयाचक्ष्वपृच्छतः ॥ नाम
कर्मार्थवित्तातप्राप्त्यांपुरुषोत्तमं ॥ १ ॥ संजयउवाच श्रुतंमेवासुदेवस्यनामनिर्वचनंशुभं ॥ यावत्तत्राभिजानेहमप्रमेयोहिकेशवः ॥ २ ॥ वसनात्सर्वभूतानां
वसुत्वाद्देवयोनितः ॥ वासुदेवंस्ततोवेद्योबृहत्त्वाद्द्विष्णुरुच्यते ॥ ३ ॥ मौनाद्धानाच्चयोगाच्चविद्विभारतमाधवं ॥ सर्वतत्त्वमयत्वाच्चमधुहामधुसूदनः ॥ ४ ॥ कृषिर्भूवा
चकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः ॥ विष्णुस्तद्भावयोगाच्चकृष्णोभवतिसात्वतः ॥ ५ ॥ पुंडरीकंपरंधामनित्यमक्षयमव्ययं ॥ तद्भावात्पुंडरीकाक्षोदस्युत्रासाज्जनार्द
नः ॥ ६ ॥

त्यस्मिन्भुवनमितिवावासुःसचासौदेवोद्योतमानश्चवासुदेवः वसंतिदेवाअस्मिन्नितिवा करणपामस्योद्भवंप्रलयस्थानमित्यर्थः बृहत्त्वाद्यापकत्वात् वेवेष्टिव्याप्तोतिसर्वमिति विष्णुः ॥ ३ ॥ मौनात्
ध्यानाच्चयोगाच्चेति माधीवृत्तिःतांस्यस्यउपाधिभूतामौनादिभिःधवयतिदूरीकरोतीतिमाधवः मौनंमुनेःकर्ममननंरास्त्रतोयुक्तितश्चतत्त्वालेचनं ध्यानंनिश्चितेनत्त्वेचेतसःप्रणिधानं योगस्तस्यैवचेतसोनिरोधः
मधुसूदनोमधोर्देत्यस्यनाशकःश्रीकृष्णः सर्वाणिचतुर्विंशतिसंख्यानितत्त्वानितन्मयत्वात्तत्त्वधानत्वात् मधुहामधूनिपृथिव्यादीनिहंतिसंहरतिगच्छंतिवाएनमितिमधुहा इयंपृथिवीसर्वेषांभूतानांमध्वस्थै
पृथिव्यैसर्वाणिभूतानिमध्वतिश्रुत्यापृथिव्यादितत्त्वज्ञातस्यमधुशब्देनैवनिर्देशात् ॥ ४ ॥ कृषिःकर्षत्यात्मनिसर्वसंहरतीतिकृषिःसर्वप्रपंचबाधावधिभूतंसत्तामात्रं भूवाचकःभवतीतिभूःसत्तातद्वाचकःक
षिरितिशब्दः णश्चनिर्वृतिःसुखंविष्णुस्तद्भावयोर्धात्वर्थयोर्योगात्कृष्णःसन्मात्रानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुंडरीकंश्वेतपद्मंतसदृशंपुंडरीकमिवपुंडरीकंदृश्यकमलंधामवासस्थानंतत्रसन्नपिअक्षोर्नक्षी
यतेहन्यतेवेतिपुंडरीकाक्षःतथाचश्रुतिर्नास्यजरयैतज्जीर्यतिनवधेनास्यहन्यतइतिदृश्यदोषैर्जरानाशादिभिःपरमात्मनोऽस्पृष्टत्वमाह दस्युत्रासात् जनंदस्युजनंअर्दयतिपीडयतीतिजनार्दनइत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्वमबाधितत्वमस्यास्तीति सत्वतः तत्पर्वमरुद्भ्यामितिस्त्वतोमत्वर्थीयस्तपप्रत्ययो बाहुलकात्सत्वशब्दादपि बोध्यः अत्र सत्त्वेन अत्याज्यः सत्त्वं च यस्य अत्याज्यं स सत्वतः सत्वत एव सात्वतः राक्षसवायसादिवत्सत्त्वा
र्थेताद्धितः आर्षवेदस्तेन भार्तात्पार्षभौपनिषदः पुरुषः उपनिषद्वेद्यत्वाद्योगात्पक्षेक्षणः तथा चायं योगः दृषंधर्मज्ञासयतीति दृषभो वेदस्तदेव ईक्षणं च क्षुरिव ज्ञापकं यस्य सः दृषभेक्षण इति ॥ ७ ॥ न जायते ज
जः अनीकजित्सेनाजित्कृष्णः देवानां इंद्रियाणां मध्ये स्वप्रकाशत्वात्कृगतावित्यस्माद्दुःपूर्वात् अप् उत उत्कर्षेण कच्छति प्रकाशत इति उदरः दमो स्यास्तीति दामः दामश्वासावुदरश्चेति दामोदरः दामादिनिपाठे
दम एव दामस्तस्मात् ॥ ८ ॥ हर्षादिति हृष्यत्यनेनेति हृषीकं वृत्तिमुखं मुखं स्वरूपानंदः ईश ईशानवान् अतो हृषीकेशः ॥ ९ ॥ अधोनक्षीयते जातु इति विषहवाक्ये उत्तरपदावयवलोपेन अधोक्षजः सततोर्ध्वरूपः सं
सारधर्मेणास्पृष्ट इत्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्यतीति पुरुः सीदंत्यास्मिन्निति सः तस्मात्पुरुषः स चासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः असतः कारणस्य सतः कार्यस्य प्रभवाप्ययात् उत्पत्तिप्रलयस्थानत्वात् ॥ ११ ॥ सत्ये धर्मे ॥ १२ ॥ स

यतः सत्वान्न च्यवते यच्च सत्वान्न हीयते ॥ सत्वतः सात्वतस्तस्मादापि भाहृषभेक्षणः ॥ ७ ॥ न जायते जनित्राय मजस्तस्मादनीकजित् ॥ देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दमा
हामोदरो विभुः ॥ ८ ॥ हर्षात्सुखात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्नुते ॥ बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महाबाहु रिति स्मृतः ॥ ९ ॥ अधोनक्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ॥
नराणामयनाच्चापिततो नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ पूरणात्सदनाच्चापिततो सौपुरुषोत्तमः ॥ असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य च सदा ज्ञा
नात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥ सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ सत्यात्सत्यं तु गोविंदस्तस्मात्सत्योपि नामतः ॥ विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्य
ते ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वादनंतश्च गोविंदो वेदनाद्गवां ॥ अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ १४ ॥ एवं विधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः ॥ आगंताहिमं हावाहु
रानृशं स्यार्थमच्युतः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ धृतराष्ट्र उवाच : चक्षु
ष्मतां वै स्पृह्यामि संजय द्रक्ष्यंति ये वासुदेवं समीपे ॥ विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयंतं प्रदिशो दिशश्च ॥ १ ॥ ईरयंतं भारतीं भारतानामभ्यर्चनीयां शंकरीं
सृजयानां ॥ बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिघांपरासूनामग्रहणीयरूपां ॥ २ ॥ समुद्यंतं सात्वतमेकवीरं प्रणेता रमृपभंयादवानां ॥ निहंतारं क्षोभणं शात्रवाणां मुंचंतं च
द्विपतां वै यशांसि ॥ ३ ॥

त्यात्तु धर्मान्तत्फलात्ब्रह्मलोकावधेरेपिसत्यं अबाधितं अतः सत्योपि नामतः विशेषेण स्तीति विस्मवते गच्छतीति विष्णुरित्यर्थः एवं जयतीति जिष्णुः ॥ १३ ॥ शाश्वतत्वात् शश्वद्भव
त्वात् गवां इंद्रियाणां वेदनात्लाभात्प्रकाशाद्वा गोविंदः अतत्त्वं मिथ्याभूतं जगत्तत्त्वं सत्यमिव स्वायसत्तास्फूर्तिप्रदानेन करोति तेन हेतुना लोकान्मोहयति ॥ १४ ॥ धर्मे नित्यं सन्निधानात्तु धर्मनित्यः आगंता आगमि
ष्यति आनृशं स्मार्थं कुरुणां क्षयोमाभूदिति कृपां कर्तुं ॥ १५ ॥ इ० उ० नै० भा० सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ चक्षुष्मतां भाग्याय स्पृह्यामि धन्याश्चक्षुष्मंत इत्यर्थः चक्षुष्मतां ज्ञानवतं वा परेण चिन्मात्रेण
वपुषा स्वरूपेण ॥ १ ॥ भारतानां पांडवानां भारतो वाचं ईरयंतं अस्मत्सभायां कथयंतं शंकरी कल्याण करी बुभूषद्भिः ऐश्वर्यमिच्छद्भिः परासूनां मृतानां ॥ २ ॥ उद्यंतं प्रकटीभवंतं देह रूपेणेत्यर्थात् शाश्वतं नित्यं ॥ ३ ॥

वरुण्यवरणीयं ॥४॥ ऋषिमुख्यंनारायणंविपश्चितंआत्मज्ञं यतीनांसंन्यासिनांकलशमिवकलशंकरपासं समुद्रंयोगमुद्रयोपेतं अरिष्टःअहिंसितःनेमिःपादोयस्यसःअरिष्टनेमिरितिप्रांचः अरिष्टनेमिर्नामतः
अहिंसितमर्यादाः नेमिरिवनेमिर्मर्यादा गरुडंजातितः सुपर्णशोभनपक्षं हरिहर्त्तारं ॥५॥ आदिःकारणं शुक्रस्यकर्मजन्यस्यबीजभूतस्यपुण्यादेःघातारंप्रतिभूरूपं परेषांविराडादीनांपरंश्रेष्ठं ॥६॥ निर्माणरच

द्रष्टारोहिकुरवस्तंसमेतामहात्मानंशत्रुहणंवरुण्यं ॥ ब्रुवंतंवाचमनृशंसरूपांवृष्णिश्रेष्ठंमोहयंतंमदीयान् ॥४॥ ऋषिसनातनतमंविपश्चितंवाचःसमुद्रंकलशं
यतीनां ॥ अरिष्टनेमिंगरुडंसुपर्णहरिप्रजानांभुवनस्यधाम ॥५॥ सहस्रशीर्षपुरुषंपुराणमनादिमध्यांतमनंतकीर्तिं ॥ शुक्रस्यघातारमजंचनित्यंपरंपरेषांश
रणंप्रपद्ये ॥६॥ त्रैलोक्यनिर्माणकरंजनित्रंदेवासुराणामथनागरक्षसां ॥ नराधिपानांविदुषांप्रधानमिंद्रानुजंतंशरणंप्रपद्ये ॥७॥ इति०उ०यानसं०धृतरा
ष्ट्रवाक्येएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥ समाप्तंचयानसंधिपर्व ॥७३॥ अथभगवद्यानपर्व ॥ वैशंपायनउवाच संजयेप्रतियातेतुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥
अभ्यभाषतदाशार्हृष्टपभंसर्वसात्वतां ॥१॥ अयंसकालःसंप्राप्तोमित्राणांमित्रवत्सल ॥ नचत्वदन्यंपश्यामियोनआपत्सुनारयेत् ॥२॥ त्वांहिमाधवमाश्रि
त्यनिर्भयामोघदर्पितं ॥ धार्तराष्ट्रंसहामात्यंस्वयंसमनुयुंक्ष्महे ॥३॥ यथाहिसर्वास्वापत्सुपासिवृष्णानरिंदम ॥ तथातेपांडवारक्ष्याःपात्यस्मान्महतोभयात् ॥४॥
श्रीभगवानुवाच अयमस्मिमहावाहोब्रूहियत्तेविवक्षितं ॥ करिष्यामिहितत्सर्वयत्नंवक्ष्यसिभारत ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंतेधार्तराष्ट्रस्यसपुत्रस्य
चिकीर्षितं ॥ एतद्विसकलंरुष्णसंजयोमांयदब्रवीत् ॥६॥ तन्मतंधृतराष्ट्रस्यसोस्यात्माऽविवृतांतरः ॥ यथोक्तंदूतआचष्टेवध्यःस्यादन्यथाब्रुवन् ॥७॥ अप्रदाने
नराज्यस्यशांतिमस्मासुमार्गति ॥ लुब्धःपापेनमनसाचरन्नसममात्मनः ॥८॥ यत्तद्दादशवर्षाणिवनेपुत्युषितावयं ॥ छद्मनाशरदंचैकांधृतराष्ट्रस्यशासना
त् ॥९॥ स्थातानःसमयेतस्मिन्धृतराष्ट्रइतिप्रभो ॥ नाहास्मसमयंरुष्णतद्विनोब्राह्मणाविदुः ॥१०॥ गृद्धोराजाधृतराष्ट्रःस्वधर्मनानुपश्यति ॥ वश्यत्वात्पुत्रगृ
ह्णित्वांन्मदस्यान्वेतिशासनं ॥११॥ सुयोधनमतेतिष्ठनराजास्मासुजनार्दन ॥ मिथ्याचरतिलुब्धःसन्चरन्निप्रियमात्मनः ॥१२॥ इतोदुःखतरंकिनुयदहंमातरं
ततः ॥ संविधातुंनशक्नोमिमित्राणांवाजनादन ॥१३॥

ना जनित्रंजनयितारं ॥७॥ इ०उ०नै०आ०एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥७१॥७३॥ संजयेइति ॥१॥२॥ मोघंदर्पितंयस्य अनुयुंक्ष्महे
प्रार्थयामहे ॥३॥४॥५॥६॥ अविवृतांतरःप्रकाशितभावः ॥७॥८॥ छद्मनाअज्ञातचर्यया ॥९॥ स्थातास्थास्यति नःअस्माकं तस्मिन्चतुर्दशवर्षस्वराज्यंगृह्णीतेत्यस्मिन् नअहास्मनत्यक्तवंतोवयं ॥१०॥११॥
॥१२॥ मातरंसंविधातुंसम्यक्पोषयितुं ततः तत्रस्थामित्यर्थः मित्राणांकर्मणिषठी मानुरितिपाठेअंततोऽन्वेषांविणिकप्रभृतीनांनागरिकाणांपरित्यागेपि मातरंमित्राणिचविदुरादीनिसंविधातुमितिप्राग्वत् ॥१३॥

काशिभिःराजभिः नाथेननाथवता भवदनुग्रहात्शक्तेनापीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अवसीयतेसंस्थीयतेस्मिन्नित्यवसानं यावज्जीवकंवासस्थानं ॥ १५ ॥ नःअस्माकंकृतेभरताः भरतवंश्याभीष्मादयः मानशनमानशयं तु ॥ १६ ॥ तानपिभरतानपि ॥ १७ ॥ कुलेइतिद्वाभ्यांर्गवजादोषसंतनिरुक्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्विजाःअर्थिनः ॥ २० ॥ प्रेतसत्वात्प्रगनबुद्धेर्भृतादित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ धर्मधर्मकारणं सर्वयज्ञदानादियेअधनास्ते

काशिभिश्चेदिपांचालैर्मत्स्यैश्चमधुमूढेन ॥ भवताचैवनाथेनपंचग्रामावृतामया ॥ १४ ॥ अविस्थलंलंकस्थलंमाकंटीवारणावतं ॥ अवसानं चगोविंदकंचिदे वात्रपंचमं ॥ १५ ॥ पंचनस्तातदीयंतांग्रामावानगराणिवा ॥ वसेमसहितायेपुमाचनोभरतानशन् ॥ १६ ॥ नचतानपिदुष्टात्माधार्तराष्ट्रोनुमन्यते ॥ स्वाम्यमात्मनिमत्वासावतोदुःखतरंनुकिं ॥ १७ ॥ कुलेजातस्यवृद्धस्यपरवित्तेपुगृह्यतः ॥ लोभःप्रज्ञानमाहंतिप्रज्ञाहंतिहनाहियं ॥ १८ ॥ ह्रीर्हतायाधतेधर्मधर्मोर्हतिह तःश्रियं ॥ श्रीर्हतापुरुषंहंतिपुरुषस्याधनंबंधः ॥ १९ ॥ अधनाद्धिनिवर्ततेज्ञातयःसुहृदोद्विजाः ॥ अपुष्पादफलाद्दृक्षाद्यथाकृष्णपत्रिणः ॥ २० ॥ एतच्चमरणंता तयन्मत्तःपतितादिव ॥ ज्ञातयोविनिवर्ततेप्रेतसत्वादिवासवः ॥ २१ ॥ नातःपापीरुमीकांचिदवस्थांशंवरोब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनंप्रतिदृश्यते ॥ २२ ॥ धनमाहुःपरंधर्मधनेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ जीवंतिधनिनोलोकेश्चतायेत्वधनानराः ॥ २३ ॥ येधनादपकर्पतिनरंस्वबलमास्थिताः ॥ तेधर्ममर्थकामंचप्रमथंतिनरंचतं ॥ २४ ॥ एतामवस्थांप्राप्यैकेमरणंवत्रिरेजनाः ॥ ग्रामायैकेवनायैकेनाशायैकेप्रवव्रजुः ॥ २५ ॥ उन्मादमेकेपुष्यंतियांत्यन्येद्विपतांशं ॥ दास्यमेकेचगच्छंतिपरंपामर्थहेतुना ॥ २६ ॥ आपदेवास्यमरणात्पुरुषस्यगरीयसी ॥ श्रियोविनाशस्तद्ध्यस्यनिमित्तंधर्मकामयोः ॥ २७ ॥ यदस्यधर्म्यमरणंशाश्वतं लोकवर्त्मवत् ॥ समंतात्सर्वभूतानानंतदत्येतिकश्चन ॥ २८ ॥ नतथावाध्यतेकृष्णप्रकृत्यानिर्धनोजनः ॥ यथाभद्रांश्रियंप्राप्यतयाहीनःसुखैधितः ॥ २९ ॥ स तदात्मापराधेनसंप्राप्तोव्यसनंमहत् ॥ संद्रान्गर्हयतेदेवान्नात्मानंचकथंचन ॥ ३० ॥ नचास्यसर्वशास्त्राणिप्रभवन्तिनिवर्हणे ॥ सोभिक्रुध्यतिभृत्यानांसुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१ ॥ तत्तदामन्युरेवैतिसभूयःसंप्रमुत्यति ॥ समोहवशमापन्नःकूरंकर्मनिपेवते ॥ ३२ ॥ पापकर्मतयाचैवसंकरंतनपुप्यति ॥ संकरोनस्कायैव साकाष्ठापापकर्मणां ॥ ३३ ॥

मृताएव ॥ २३ ॥ २४ ॥ एतांनिर्धनताख्यां एकेनागरिकाः ग्रामायकुग्रामवासार्थं वनायास्मदादयः नाशायमरणाय ॥ २५ ॥ २६ ॥ आपत्पदार्थमाह श्रियोविनाशइति तद्धि श्रीर्हि ॥ २७ ॥ धर्म्येदेहस्वभावात्प्राप्तं ननुदारिद्र्याद्यपराधजं मरणंतच्छाश्वतंअनिमित्तमित्यर्थः समंतात्सर्वत्र अपरिहार्यमितिशेषः नात्येतिनातिक्रामति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तदासंपत्काले आत्मा पराधेनचित्तदोषेणरागादिना नात्मानंचेत्यस्यनचात्मानमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्यव्यसनस्यनिवर्हणेनाशनिमित्तं ॥ ३१ ॥ तत्तदा सर्वदेत्यर्थः मन्युःक्रोधः तद्वानेवेत्यर्थः मुह्यतिकार्थाकार्येनजानाति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवंश्रियायुक्तानां नरकप्राप्तिमुक्तातेषां उद्धारोपायमाह तस्येति तस्यश्रीमतः अविद्ययानिद्राणस्य प्रज्ञाविवेकः स एव प्रबोधो जागरणं यतः प्रज्ञाचक्षुः पुमान्तरिष्यति अविद्यामिति शेषः ॥ ३४ ॥ तरणे क्रममाह प्रज्ञेति धर्मं करोतीति शेषः तस्य धर्मस्य ज्हीरकार्यकरणान्निवृत्तिहेतुश्चेतोवृत्तिविशेषः ज्हीहीनेन कृतो धर्मोऽप्यधर्म एवेति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अज्हीकः तिर्यक्स्थावरनुल्योनमनुष्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इदं ज्हीमत्त्वं ते च यामयिदृष्टं ॥ ४० ॥ अत्र श्रीनिमित्तं नः अस्माकं ॥ ४१ ॥ प्रथमः कल्पः मुख्यः पक्षः समभूताः निर्वैरत्वं गताः ॥ ४२ ॥ रौद्रकर्म रौद्रकर्मणां सुपांसुलुगितिसप्रम्याश्च लुक् क्षयोदया

नचेत्प्रबुध्यते कृष्णनरकायैव गच्छति ॥ तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्वेक्षते ॥ शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मं तस्य हीरंगमुत्तमं ॥ ३५ ॥ ज्हीमान् हि पापं प्रद्वष्टितस्य श्रीरभिवर्धते ॥ श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६ ॥ धर्मनित्यः प्रशांतात्मा कार्ययोगवहः सदा ॥ नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न च पापे प्रवर्तते ॥ ३७ ॥ अज्हीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ नास्याधिकारो धर्मो स्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८ ॥ ज्हीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ॥ तेनामृतत्वं ब्रजति साकाष्ठा पुण्यकर्मणां ॥ ३९ ॥ तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ॥ यथाराज्यात्परिभ्रष्टो वसामिव सर्तारिमाः ॥ ४० ॥ ते वयं न श्रियं हांतुमलं न्यायेन केनचित् ॥ अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधुतत् ॥ ४१ ॥ तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ॥ प्रशांताः शमभूताश्च श्रियंतामश्रुवीमहि ॥ ४२ ॥ तत्रैषा परमाकाष्ठारौद्रकर्मक्षयोदया ॥ यद्वयं कौरवान् हत्वा तानिराष्ट्राण्यवाप्नुमः ॥ ४३ ॥ ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्थाः कृष्णशत्रवः ॥ तेषां मप्यवधः कार्यः किंपुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४ ॥ ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहायागुरवश्च नः ॥ तेषां वधो तियापीयान् किं नु युद्धे स्ति शोभनं ॥ ४५ ॥ पापः क्षत्रियधर्मो यं वयं च क्षत्रवंधवः ॥ स नः स्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६ ॥ शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या वैपण्यजीविकाः ॥ वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतं ॥ ४७ ॥ क्षत्रियः क्षत्रियं हंति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ॥ श्वाश्चानं हंति दाशार्हपश्यधर्मो यथागतः ॥ ४८ ॥ युद्धे कृष्णकलिर्नित्यं प्राणाः सीदंति संयुगे ॥ बलं तु नीतिमाधाय युध्ये जयपराजयौ ॥ ४९ ॥ नात्मच्छेदेन भूतानां जीवितं मरणं तथा ॥ नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५० ॥ एकांत्यपि बहून् हंति घ्नं त्येकं बहवोऽप्युत ॥ शूरं कापुरुषो हंति अयशस्वीयशस्विनं ॥ ५१ ॥

क्षयपूर्वक उदयोयस्यांसा रौद्रकर्मणां परमाकाष्ठेति संबंधः ॥ ४३ ॥ असंबद्धाः अबांधवाः अवधः वधविरुद्धपालनं ईदृशा इति बांधवा आर्या अशत्रवश्च ये तेषामवधः कार्य इति किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ तदेवाह ज्ञातय इति भूयिष्ठाः अतिमहांतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कपालं शिक्षापात्रं ॥ ४७ ॥ यथायेन प्रकारेण आगतः कुलपरंपरः नामस्तं पश्येति यो जना ॥ ४८ ॥ बलमिति नीतिमेव बलं कृत्वा युध्ये योऽस्ये जयपराजयौ तु आत्मच्छेदेन स्वेच्छयानभवतः तथा तद्वत् भूतानां जीवितं मरणं च स्वेच्छयानस्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पराजयभयाद्यपयानेपलायनेपिडापचयःक्षयव्ययोचट्टोभवतएव अपचयोदीनता क्षयोमरणं तत्रहेतुः व्ययःद्रव्यादेनाशः ॥५२॥५३॥ विजयोप्यजयःपराजयएवइष्टजननाशादित्याह यस्येति ॥५४॥
 दयितंपुत्रादि हेअंग बलहीनस्यजातिबलहीनस्य ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यवीयान्कनिष्ठः अनुशयःपश्चात्तापः ॥ ५७ ॥ अनुबंधोदोपोत्पादःसचपापःकष्टप्रदः शेषःशत्रोः शेषंस्वस्य ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 अनिर्वृत्तेनअस्यस्थेन ॥६१॥६२॥६३॥ अतइति यतःअंतरंलिद्रंनित्यंअपरिहार्यंअतोहेतोःअंततोःन्यथाम्यस्यशत्रोर्वानाशंविनाशांतिर्नास्ति ॥ ६४॥ अयंदोषःनाशाख्यः अंतनइत्येनद्याचष्टे पौरुषेयइति

जयेनैवोभयोर्दृष्टेनोभयोश्चपराजयः ॥ तथैवापचयोदृष्टोव्यपयानेक्षयव्ययो ॥ ५२ ॥ सर्वथावृजिनंयुद्धंकोघ्नन्नप्रतिहन्यते ॥ इतस्यचल्लपीकेशसमौजयप
 राजयो ॥ ५३ ॥ पराजयश्चमरणान्मन्येनैवविशिष्यते ॥ यस्यस्याद्विजयःऋणतस्याप्यपचयोध्रुवं ॥ ५४ ॥ अंततोदयितंघ्नतिकेचिदप्यपरेजनाः ॥ तस्यांगव
 लहीनस्यपुत्रान्भ्रातृनपश्यतः ॥ ५५ ॥ निर्वेदोर्जावितेरुणसर्वतश्चोपजायते ॥ येत्येवर्थाशर्हीमंतआर्याःकरुणवेदिनः ॥ ५६ ॥ तएवयुद्धेहन्यतेयवीयान्मुच्य
 तेजनः ॥ हत्याप्यनुशयोनित्यंपरानपिजनार्दन ॥ ५७ ॥ अनुबंधश्चपापोत्रशेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ शेषोहिवलमासाद्यनशेषमनुशेषयत् ॥ ५८ ॥ सर्वोच्छेदेचय
 तंतवैरस्यांतविधिन्सया ॥ जयोवैरंप्रसृजतिदुःखमास्तेपराजितः ॥ ५९ ॥ सुखंप्रशांतःस्वपितिहित्वाजयपराजयो ॥ जातवैरश्चपुरुषोदुःखंस्वपितिनित्यदा ॥
 ॥ ६० ॥ अनिर्वृत्तेनमनसासमर्पडववेरुमनि ॥ उत्सादयतियःसर्वयशासासविमुच्यते ॥ ६१ ॥ अर्कीर्तिंसर्वभूतेपुशाश्वतींसनियच्छति ॥ नहिवैराणिशाम्यंति
 दीर्घकालधृतान्यपि ॥ ६२ ॥ आख्यातारश्चविद्यंतेपुमांश्चेद्विद्यतेकुले ॥ नचापिवैरंवैरणकेशवव्युपशाम्यति ॥ ६३ ॥ हविपाग्निर्यथाऋणभूयएवाभिवर्धते ॥
 अतोन्यथानास्तिशांतिर्नित्यमंतरमंततः ॥ ६४ ॥ अंतरंलिप्समानानामयंदोषोनिरंतरः ॥ पौरुषेयोहिवलवानाधिर्हृदयवाधनः ॥ तस्यत्यागेनदाशांतिर्मरणे
 नापिवाभवेत् ॥ ६५ ॥ अथवामूलघातेनद्विषतांमधुसूदन ॥ फलनिर्वृत्तिरिद्धास्यान्नृशंसतरंभवेत् ॥ ६६ ॥ यातुत्यागेनशांतिःस्यात्तद्वतवधएवसः ॥ संश
 याच्चसमुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७ ॥ नचत्यक्तुंदिच्छामोनचच्छामकुलक्षयं ॥ अत्रयाप्रणिपानेनशांतिःसैवगरीयसी ॥ ६८ ॥

सार्धेन ॥ ६५ ॥ द्विषतांमूलघातेनफलनिर्वृत्तिःनिष्कंठकराज्यप्राप्तिःइद्धाप्रदीप्तास्यात्तावताचनृशंसतरंभवेत्नृशंसंतुभवेदेवेत्यर्थः अतःशमएवश्रेयानितिभावः ॥ ६६ ॥ त्यागेन राज्यस्येतिशेषः तद्वते
 राज्यंविना द्विषतांसंशयात्किंशत्रवश्चिद्धेप्रहरिष्यंतिउतउपेक्षांकरिष्यंतीत्येवंरूपात् आत्मनःभ्रष्टश्रीकस्यसद्यःसमुच्छेदात्नाशसंज्ञवात् अतोराज्यत्यागोनयुक्तइतिभावः ॥ ६७ ॥ सिद्धांतमाह नचेति ॥ ६८ ॥

सर्वथासामदानभेदैः राज्यार्थयतमानानां युद्धप्रसिद्धं अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ननु अपराक्रमः स्त्रीबलं युक्तइति शेषः ॥ ६९ ॥ दारुणं युद्धं तच्छुनामिव नियमित्यर्थः ॥ ७० ॥ दृष्टान्तं विवर्णोति त्रंगूलेति अत्र लांगूलेन ध्वज उपमायते क्ष्वेडाध्वनिकौटिल्यं परस्परच्छिद्रान्वेषणं च प्रतिवाचः परस्परनिंदास्वप्रशंसा च विवर्तनं भूमौ लुंठनं दंतदर्शनं मुखस्य व्यादानेन आरावः भक्षणं पक्षे सिंहनादः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ स

सर्वथायतमानानामयुद्धमभिकांक्षतां ॥ सांत्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ॥ ६९ ॥ प्रतिघातेन सांत्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ॥ तच्छुनामिव संपाते पंडितैरूपलक्षितं ॥ ७० ॥ लांगूलचालनं क्ष्वेडाप्रतिवाचो विवर्तनं ॥ दंतदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१ ॥ तत्र यो बलवान् कृष्णजित्वा सात्तितदामिपं ॥ एषमेव मनुष्येषु विशेषो नास्तिकश्चन ॥ ७२ ॥ सर्वथात्वे तदुचितं दुर्बलेषु बलीयसां ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३ ॥ पिताराजा च वृद्धश्च सर्वथामानमर्हति ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रजनादन ॥ ७४ ॥ पुत्रसहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ सपुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५ ॥ तत्र किं मन्यसे कृष्णप्राप्तकालमनंतरं ॥ कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहिमाधव ॥ ७६ ॥ ईदृशेत्यर्थं कच्छेस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ॥ उपसंप्रष्टुमर्हामित्यामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७ ॥ प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणां ॥ को हि कृष्णास्ति नस्त्वाह कसंर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ॥ उभयोरेव वामर्थेयास्यामि कुरुसंसदं ॥ ७९ ॥ शमंतत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ॥ पुण्यं मे सुमहाराजं श्रितं स्यान्महाफलं ॥ ८० ॥ मोचयेयं मृत्युपाशात्संख्यान्कुरुसंजयान् ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रांश्च सर्वांच पृथिवीमिमां ॥ ८१ ॥ युधिष्ठिर उवाच नममैतन्मतरुणयत्त्वं यायाः कुरुन्यति ॥ सुयोधनः सूक्तमपिन करिष्यति तेवचः ॥ ८२ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगं ॥ तेषां मध्यावतरणं तव कृष्णनरोचये ॥ ८३ ॥ नहिनः प्रीणयेद्व्यं न देवत्वं कुतः सुखं ॥ न च सर्वा मरैश्चर्यत वद्रोहेण माधव ॥ ८४ ॥ श्रीभगवानुवाच जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापतां ॥ अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षितां ॥ ८५ ॥ न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ॥ क्रुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येते तरे मृगाः ॥ ८६ ॥ अथ चेत्ते प्रवर्तेत मयि किंचिदसांप्रतं ॥ निर्दहेयं कुरुसर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७ ॥ न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकं ॥ अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादंततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८ ॥

वैथेति अनादरे राज्याप्त्या प्राप्तिः युद्धे कुलक्षयः प्रणिपाते तु दौर्बल्यप्रसिद्धिः ॥ ७३ ॥ अंत्यः पक्षोपिनसेत्यतीत्याह पितेति द्वाभ्यां ॥ ७४ ॥ प्रहास्यति नस्वीकरिष्यति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तैत्त्वसंबंधिनिमयिचेत्कुरुकृतं असांप्रतं अयुक्तं बंधं धादिप्रवर्तेत तदानिर्दहेयं कुरुनित्यन्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥ कुरुङ्गत्वा तथावदेतिरोपः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ यदीति अधर्मेणसांत्वनोराज्यार्थाहर्णाणांपंचयामदानेन अधर्मेणइतरत्यूतेनैवराज्यप्रत्यादानं बृहदश्वदक्षदयस्यप्राप्तत्वात् यद्यद्धर्मेणेतिसत्यं वेतिचपाठेत्वन्तस्यधर्मसंयुक्तत्वमहिंसाप्राधान्येनबोध्यं ॥ ९३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ संजयस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ नैष्ठिकं कर्म यावज्जी

युधिष्ठिर उवाच यत्तुभ्यंरोचतेरुष्णस्वस्तिप्राप्तुहिकौरवान् ॥ कृतार्थस्वस्तिमंतंत्वांद्रक्ष्यामिपुनरागतं ॥ ८९ ॥ विष्वक्सेनकुरुङ्गत्वाभरतान्शमयन्प्रभो ॥ यथासर्वेसुमनसःसहस्यामसुचेतसः ॥ ९० ॥ भ्राताचासिसखाचासिवीभत्सोर्ममचप्रियः ॥ सौहृदेनाविशंक्योसिस्वस्तिप्राप्तुहिभूतये ॥ ९१ ॥ अस्मान्वेत्यपरांवेत्यवेत्यार्थान्वेत्यभापितुं ॥ यद्यदस्मद्धितंरुष्णतत्तद्वाच्यःसुयोधनः ॥ ९२ ॥ यद्यधर्मेणसंयुक्तमुपपद्येद्धितंवचः ॥ तत्तत्केशवभापेथाःसांत्वंवायदिवेतरत् ॥ ९३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणियुधिष्ठिरकृतकृष्णप्रेरणेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीभगवानुवाच संजयस्यश्रुतंवाक्यंभवतश्श्रुतंमया ॥ सर्वजानाम्यभिप्रायंतेपांचभवतश्चयः ॥ १ ॥ तवधर्माश्रिताबुद्धिस्तेपांवैराश्रयामतिः ॥ यद्युद्धेनलभ्येततत्तद्बहुमतंभवेत् ॥ २ ॥ नचैवंनैष्ठिकं कर्मक्षत्रियस्यविशांपते ॥ आहुराश्रमिणःसर्वेनभैक्षंक्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥ जयोवधोवासंग्रामेधात्रादिष्टःसनातनः ॥ स्वधर्मःक्षत्रियस्यैपकार्पण्यंनप्रशस्यते ॥ ४ ॥ नहिकार्पण्यमास्थायशक्यावृत्तिर्युधिष्ठिर ॥ विक्रमस्वमहाबाहोजहिशत्रून्परंतप ॥ ५ ॥ अतिगृद्धाःकृतस्नेहादीर्घकालंसहोपिताः ॥ कृतमित्राःकृतबलाधार्तराष्ट्राःपरंतप ॥ ६ ॥ नपर्यायोस्ति यत्साम्यंत्वयिकुर्युर्विशांपते ॥ बलवत्तांहिमन्यंतेभीष्मद्रोणरुपादिभिः ॥ ७ ॥ यावच्चमार्दवेनैतान्नाजन्नुपचरिष्यसि ॥ तावदेतेहरिष्यंतितवराज्यमरिंदम ॥ ८ ॥ नानुक्रोशान्नकार्पण्यान्नचधर्मार्थकारणात् ॥ अलंकर्तुं धार्तराष्ट्रास्तवकाममरिंदम ॥ ९ ॥ एतदेवनिमित्तंतेपांडवास्तु यथात्वयि ॥ नान्वतप्यंतकौपीनंतावत्कृत्वापिदुष्करं ॥ १० ॥ पितामहस्यद्रोणस्यविदुरस्यचधीमतः ॥ ब्राह्मणानांचसाधूनांराज्ञश्चनगरस्य च ॥ ११ ॥ पश्यंतांकुरुमुख्यानांसर्वेषामेवतत्त्वतः ॥ दानशीलंमृदुंदांतंधर्मशीलमनुव्रतं ॥ १२ ॥ यत्त्वामुपधिनाराजन्यूतेवंचितवांस्तदा ॥ नचापत्रपतेतेनृशंसःस्वेनकर्मणा ॥ १३ ॥

वंब्रह्मचर्यपारिव्राज्यंच विहितमितिशेषः ॥ ३ ॥ कार्पण्यंपामपंचकंदेहीतिदीनवचनं ॥ ४ ॥ वृत्तिःजीविकाकर्तुमितिशेषः ॥ ५ ॥ अतिगृद्धाःअत्यंतलुब्धाः ॥ ६ ॥ पर्यायउपायः यद्येन बलवत्तां स्वस्येतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात्भवसुकृपातः कार्पण्यात्स्वस्यैदन्यात् अलंकर्तुंपूर्णकर्तुंनसमर्थाः ॥ ९ ॥ निमित्तंअशमेकारणं हेपांडवत्वयिकौपीनंधारयतिसतितेकौरवाःनान्वतप्यंतपश्चात्तापंनकृतवंतः तावत्वनवासादि ॥ १० ॥ पितामहादीननादृत्यउपधिनाल्लेनत्वांयूतेवंचितवानितिसार्थद्वयसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ अतुदन्पीडितवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रकृतिपंचतां मयिमत्समीपेनष्टाप्रकृतिःशौर्यादिरूपःस्वभावोयेषां ॥ १७ ॥ १८ ॥ गौरिवसर्वभोज्येत्युपहासोगौरौरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ईपत्कार्यःअनायाससाध्यः प्रस्कंदेनचक्राकारयावेदिकया कुंदश्वक्रभ्रमेमेघइतिविश्वः पारस्करादित्वात्सुट् प्रस्कंदेनेतिपाठेमध्यमशिकयेतिप्राचः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वि

तथाशीलसमाचारेराजन्माप्रणयंकृथाः ॥ वध्यास्तेसर्वलोकस्यकिंपुनस्तवभारत ॥ १४ ॥ वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वांसहानुजं ॥ श्लाघमानःप्रहृष्टःसन्
 भ्रातृभिःसहभाषते ॥ १५ ॥ एतावत्पांडवानांहिनास्तिकिंचिदिहस्वकं ॥ नामयेयंचगोत्रंचतदप्येषांनशिष्यते ॥ १६ ॥ कालेनमहताचैषांभविष्यतिपराभवः ॥
 प्रकृतितेभजिष्यंतिनष्टप्रकृतयोमयि ॥ १७ ॥ दुःशासनेनपापेनतदाघूतंप्रवर्तिते ॥ अनाथवत्तदादेवीद्रौपदीसुदुरात्मना ॥ १८ ॥ आरुष्यकेशेरुदतीसभायां
 राजसंसदि ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतोगौरितिव्याहृतामुहुः ॥ १९ ॥ भवतावारिताःसर्वेभ्रातरोभीमविक्रमाः ॥ धर्मपाशनिबद्धाश्चतकिंचित्प्रतिपेदिरे ॥ २० ॥ ए
 ताश्चान्नाश्चपरुषावाचःससमुदीरयन् ॥ श्लाघतेज्ञातिमध्येस्मत्वयिप्रव्रजितेवनं ॥ २१ ॥ येतत्रासन्समानीतास्तेदृष्ट्वात्वामनागसं ॥ अश्रुकंठारुदंतंश्वसभा
 यामासतेसदा ॥ २२ ॥ नचैनमभ्यनंदंस्तेराजानोब्राह्मणैःसह ॥ सर्वदुर्योधनंतत्रनिंदंतिस्मसभासदः ॥ २३ ॥ कुलीनस्यचयानिंदावधोवामित्रकर्शन ॥ महागु
 णोवधोराजन्नतुनिंदाकुर्जाविका ॥ २४ ॥ तदैवनिहतोराजन्यदैवनिरपत्रपः ॥ निंदितश्चमहाराजपृथिव्यांसर्वराजभिः ॥ २५ ॥ ईपत्कार्योवधस्तंस्ययस्यचा
 रित्रमीदृशं ॥ प्रस्कंदेनप्रतिस्तव्यश्छिन्नमूलइवद्रुमः ॥ २६ ॥ वध्यःसर्पइवानार्यःसर्वलोकस्यदुर्मतिः ॥ जत्येनंत्वममित्रघ्नमाराजन्विचिकित्सीथाः ॥ २७ ॥
 सर्वथात्वत्क्षमंचैतद्रोचतेचममानघ ॥ यत्त्वंपितरिभीष्मेचप्रणिपातंसमाचरेः ॥ २८ ॥ अहंतुसर्वलोकस्यगत्वाछेत्स्यामिसंशयं ॥ येषामस्तिद्विधाभावोराज
 न्दुर्योधनंप्रति ॥ २९ ॥ मध्येराज्ञामहंतत्रप्रातिपौरुषिकान्गुणान् ॥ तवसंकीर्तयिष्यामियेचनस्यव्यतिक्रमाः ॥ ३० ॥ ब्रुवतस्तत्रमेवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं ॥
 निशम्यपार्थिवाःसर्वनानाजनपदेश्वराः ॥ ३१ ॥ त्वयिसंप्रतिप्रस्यंतेधर्मात्मासत्यवागिति ॥ तस्मिंश्चाधिगमिष्यंतियथालोभादवर्तत ॥ ३२ ॥ गर्हयिष्यामि
 चैवैनंपौरजानप्रदेश्वपि ॥ वृद्धबालानुपादायचातुर्वर्ण्यसमागते ॥ ३३ ॥ शमंवैयाचमानस्त्वंनाधर्मतत्रलप्स्यसे ॥ कुरुन्विगर्हयिष्यंतिधृतराष्ट्रंचपार्थिवाः ॥
 ॥ ३४ ॥ तस्मिन्लोकपरित्यक्तेकिंकार्यंभवशिष्यते ॥ हतेदुर्योधनेराजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३५ ॥

धाःअवः अयंसाधुरसाधुर्वेति संशयः ॥ २९ ॥ प्रातिपौरुषिकान्सर्वपुरुषसाधारणान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हतेनिश्चतयानष्टप्राये ॥ ३५ ॥

यात्वागत्वा ॥ ३६ ॥ निशम्यः अलौक्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चेदिहांतकोनुप्राप्तो नोस्यात्तर्हि एतन्नस्यादिति शेषः यंत्रंगोलकोत्क्षेपणं कवचानि वर्माणि सुपांसुलुगिति सुषोडादेशः नांतपाठेषु स्वमार्थं प्रतिपादयित्वा सजीकृत्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ यथेति शांतिबाधकं भयंतेषां माकुर्वित्याह तथेति ॥ १ ॥

यात्वाचाहं कुरुन्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ॥ यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितं ॥ ३६ ॥ कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकां ॥ निशम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३७ ॥ सर्वथा युद्धमेवाह माशंसामि परैः सह ॥ निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३८ ॥ ऋगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं हस्यं श्वमुख्येषु निशामुखेषु ॥ घोरानि रूपाणि तथैव चाग्निर्वर्णान्वहून्पुष्यति घोररूपान् ॥ ३९ ॥ मनुष्यलोकक्षयकृत्सु घोरो नो चेदनुप्राप्त इहांतकः स्यात् ॥ शस्त्राणियंत्रं कवचारयांश्च नागान्हयांश्च प्रतिपादयित्वा ॥ ४० ॥ योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्ते भवन्तु हस्यं श्वरथेषु यत्ताः ॥ सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं सर्वं समग्रं कुरुत न्नरैर्द्र ॥ ४१ ॥ दुर्योधनो न त्वलमद्यदातुं जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ॥ यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं द्यूते त्वत्पांडवमुख्यराज्यं ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि कृष्णवाक्ये त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भीम उवाच यथायथैव शांतिः स्यात्कुरुणां मधुसूदन ॥ तथा तथैव भाषेथामास्मयुद्धेन भीपयेः ॥ १ ॥ अमर्षी जातसंरंभः श्रेयोद्वेषी महामनाः ॥ नोऽग्रं दुर्योधनो वाच्यः साधैवैनं समाचरेः ॥ २ ॥ प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेतास्तुदस्युभिः ॥ ऐश्वर्यमदमत्तश्चरुतवैरश्च पांडवैः ॥ ३ ॥ अदीर्घदर्शीनिष्ठुरीक्षेत्साकूरपराक्रमः ॥ दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मानिकृतिप्रियः ॥ ४ ॥ अघ्नियेतापिन भज्येत नैव जत्यात्स्वकं मतं ॥ तादृशेन शमः कृष्णमन्ये परमदुष्करः ॥ ५ ॥ सुहृदामप्यवाचीनस्य कथमाप्रियानृतः ॥ प्रतिहंत्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६ ॥ समन्युवशमापन्नः स्वभावं दुष्टमास्थितः ॥ स्वभावात्पापमभ्येतितृणैश्च न्न इवोरगः ॥ ७ ॥ दुर्योधनो हियत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ॥ यच्छीलौयस्वभावश्च यद्वलौयत्पराक्रमः ॥ ८ ॥ पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथावयं ॥ इंद्रज्येष्ठा इवाभूममोदमानाः सबांधवाः ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य क्रोधेन भरतामधुसूदन ॥ धक्ष्यंते शिशिरापाये वनानीव दुताशनैः ॥ १० ॥ अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ॥ ये समुच्चिच्छिदुर्जातीन्सुहृदश्च सबांधवान् ॥ ११ ॥

महामनाः स्तब्धः समाचरेः प्रागपि समाहितवानसि ॥ २ ॥ ३ ॥ निष्ठुरीनिष्ठुरवाक् क्षेमनिदकः अनेयः शिक्षयितुमयोग्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवाचीनो विपरीतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ज्ञातीन्सगोत्रान् सुहृदः मित्राणि बांधवान् श्यालश्वशुरादीन् ॥ ११ ॥

पर्यायकालेधर्मतिकाले ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कामानुबंधबहुलंबाहुल्येनतस्यचित्तानुसारि ॥ १९ ॥ २० ॥ अनयःकुलक्षयकृतोदोषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रशंसति श
ममेवेतिशेषः ॥ २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंडीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुषतीरोषवती ॥ ५ ॥

असुराणांसमृद्धानांज्वलतामिवतेजसा ॥ पर्यायकालेधर्मस्यप्राप्तेकलिरजायत ॥ १२ ॥ हैहयानांमुदावर्त्तनीपानांजनमेजयः ॥ बहुलस्तालजंधानांरुमीणामु-
द्धतोवसुः ॥ १३ ॥ अजविंदुःसुवीराणांसुराष्ट्राणांरुषद्विकः ॥ अर्कजश्रवलीहानांचीनानांधौतमूलकः ॥ १४ ॥ हयग्रीवोविदेहानांवरयुश्रमहौजसां ॥ बाहुः
सुंदरवंशानांदीप्ताक्षाणांपुरुरवाः ॥ १५ ॥ सहजश्रेदिमत्स्यानांप्रवीराणांवृषध्वजः ॥ धारणश्रंद्रवत्सानांमुकुटानांविगाहनः ॥ १६ ॥ शमश्रनंदिवेगानामि-
त्येतेकुलपांसनाः ॥ युगांतैरुष्णसंभूताःकुलेकुपुरुषाधमाः ॥ १७ ॥ अप्ययंनःकुरुणांस्याद्युगांतिकालसंभृतः ॥ दुर्योधनःकुलांगारोजघन्यःपापपूरुषः ॥ १८ ॥
तस्मान्दुश्नैर्ब्रूयाधर्मार्थसहितंहितं ॥ कामानुबद्धंबहुलंनोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १९ ॥ अपिदुर्योधनंरुष्णसर्वेवयमधश्रवाः ॥ नीचैर्भूत्वानुयास्यामोमास्मनो
भरतानंशन् ॥ २० ॥ अप्युदासीनवृत्तिःस्याद्यथानःकुरुभिःसह ॥ वासुदेवतथाकार्यनकुरुननयःस्पृशेत् ॥ २१ ॥ वाच्यःपितामहोवृद्धोयैचरुष्णसंभासदः ॥ श्रा-
तणामस्तुसौश्रात्रंधार्तराष्ट्रःप्रशाम्यतां ॥ २२ ॥ अहमेतद्वीम्येवंराजाचैवप्रशंसति ॥ अर्जुनो नैवयुद्धार्थीभूयसीहिठयार्जुने ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो-
गपर्वणिभगवद्धानपर्वणिभीमवाक्येचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वामहाबाहुःकेशवःप्रहसन्निव ॥ अभूतपूर्वभी-
मस्यमार्दवोपहितंवचः ॥ १ ॥ गिरैरिवलघुत्वंतच्छीतत्वमिवपावके ॥ मत्वारामानुजःशौरिःशार्ङ्गधन्वावकोदरं ॥ २ ॥ संतेजयंस्तदावाग्भिर्मातरिश्वेवपावकं ॥
उवाचभीममासीनंरुपयाभिपरिपुतं ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच त्वमन्यदाभीमसेनयुद्धमेवप्रशंससि ॥ वधार्त्तिनंदिनःकूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४ ॥
नचस्वपिपिजागर्षिन्युन्नःशेषेपरंतप ॥ घोरामशांतांरुपतींसदावाचंप्रभाषसे ॥ ५ ॥ निःश्वसन्नग्निवत्तेनसंतप्तःस्वेनमन्युना ॥ अप्रशांतमनाभीमसधूमइवपा-
वकः ॥ ६ ॥ एकांतेनिःश्वसन्शेषेभारतंइवदुर्बलः ॥ अपित्वांकेचिदुन्मत्तंमन्यंतेतद्विदोजनाः ॥ ७ ॥ आरुज्यवृक्षान्निर्मूलान्गजःपरिरुजन्निव ॥ निघ्नन्पट्टिः-
क्षितिंभीमनिघ्नन्परिधावसि ॥ ८ ॥ नांस्मिन्जनेनरमसेरहःक्षिपसिपांडव ॥ नान्यंनिशिदिवाचापिकदाचिदभिनंदसि ॥ ९ ॥

अग्निवत्अग्निनेव ॥ ६ ॥ ७ ॥ आरुज्यमंक्रा ॥ ८ ॥ अस्मिन्चने जनेनब्राह्मणसमूहेनक्षिपसिनयसि कालभितिशेषः ॥ ९ ॥

॥१०॥ ११ ॥ शुक्रनेजःनिर्मुक्तोस्तगतः ध्रुवंनिश्चयंपुनःपर्येति मेरुपुनःपुनःप्रदक्षिणीकरोति ॥ १२ ॥ नियमेनहंताअस्मीतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निमित्तानिमहिषारोहणवामनेत्रस्फुरणादीनि स्वप्नातेस्वमे जागरांतेजागरे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अष्टौलाफलांतर्यथिः साचशाल्मलेःकेवलंतूलमयीभवति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपं

अकस्मात्स्मयमानश्चरहस्यास्सरुदन्निव ॥ जान्वोर्मूर्धानमाधायचिरमास्सेप्रमीलितः ॥ १० ॥ भ्रुकुटिंचपुनःकुर्वन्नोष्ठौचविदशन्निव ॥ अर्भोक्षणंदृश्यसेभीम सर्वतन्मन्युंकारितं ॥ ११ ॥ यथापुरस्तात्सवितादृश्यतशुक्रमुच्चरन् ॥ यथाचपश्चान्निर्मुक्तोध्रुवंपर्येतिरश्मिवान् ॥ १२ ॥ तथासत्यंत्रवीम्येतन्नास्तितस्यव्यतिक्रमः ॥ हंताहंगद्याभ्येत्यदुर्योधनममर्षणं ॥ १३ ॥ इतिस्ममध्येभ्रातृणांसत्येनालभसेगदां ॥ तस्यतेप्रशमेबुद्धिर्धियतेघपरंतप ॥ १४ ॥ अहोयुद्धाभिकांक्षाणांयुद्धकालउपस्थिते ॥ चेतांसिविप्रतीपानियत्त्वांभीभीमविंदति ॥ १५ ॥ अहोपार्थनिमित्तानिविपरीतानिपश्यसि ॥ स्वप्नांतेजागरांतेचतस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६ ॥ अहोनाशंससेकिंचित्पुंस्त्वंक्लृवइवात्मनि ॥ कश्मलेनाभिपन्नोसितेनतेविकृतंमनः ॥ १७ ॥ उद्वेपतेतेहृदयंमनस्तेप्रतिसीदति ॥ ऊरुस्तंभगृहीतोसितस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८ ॥ अनित्यंकिलमर्त्यस्यपार्थचित्तंचलाचलं ॥ वातवेगप्रचलिताअष्टौलाशाल्मलेरिव ॥ १९ ॥ तवैपाविकृताबुद्धिर्गवांवागिवमानुषी ॥ मनांसिपांडुपुत्राणामज्जयत्यपुत्रानिव ॥ २० ॥ इदंमेमहदाश्चर्यंपर्वतस्येवसर्षणं ॥ यदीदृशंप्रभापथाभीमसेनासमंवचः ॥ २१ ॥ सदृष्ट्वास्वानिकर्माणिकुलेजन्मचभारत ॥ उत्तिष्ठस्वविपादंमाकृथावीरस्थिरोभव ॥ २२ ॥ नचैतदनु रूपंतेयत्तेग्लानिररिंदम ॥ यदोजसानलभतेक्षत्रियोनतदश्रुते ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिभीमोत्तेजकश्रीरुष्णवाक्यंपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥७६॥ वैशंपायनउवाच तथोक्तोवासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ॥ सदश्ववत्समाधावदृभापतदनंतरं ॥ १ ॥ भीमसेनउवाच अन्यथामांचिकीर्षतमन्यथामन्यसेऽच्युत ॥ प्रणीतभावमत्यर्थयुधिसत्यपराक्रमं ॥ २ ॥ वेत्सिदाशार्हसत्यंमेदीर्घकालंसहोपितः ॥ उतवामांनजानासिपुवन्हृदइवाप्लवे ॥ ३ ॥ तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मांत्वंसमर्षसि ॥ कथंहिभीमसेनमांजानन्कश्चनमाधव ॥ ४ ॥ ब्रूयादप्रतिरूपाणियथामांक्नुमर्हसि ॥ तस्मादिदंप्रवक्ष्यामिवचनंदृष्टिनांदन ॥ ५ ॥ आत्मनःपौरुषंपंचैवंवलंचनसमंपरैः ॥ सर्वथानार्यकर्मैतत्प्रशंसास्वयमात्मनः ॥ ६ ॥ अतिवादापविद्धस्तुवक्ष्यामिवलमात्मनः ॥ पश्येमेरोदसीरुष्णययोरासन्निमाःप्रजाः ॥ ७ ॥

चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥७६॥

॥७७॥

॥७८॥

तथोक्तइति समाधावतीव्रवेगंयथास्यात्तथा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ रोदसीद्यावाभूमी ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ संवाधेसंकीर्णे ॥ १४ ॥ वैशसेविशसनवति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥७७॥
भावमिति विवक्षयात्वयास्वरूपं वक्तव्यमितीच्छया प्रागेवतस्यज्ञातत्वात् ॥ १ ॥ वेदवेदि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुतस्तर्हिमांनिदितवानसीत्याशंक्याह जिज्ञासंतइति देवमानुषयोर्धर्मस्यपर्यायमितिसंबंधः दे

अचलेचाप्रतिष्ठेचाप्यनंतसर्वमातरौ ॥ यदिमेसहसाक्रुद्धेसमेयातांशिलेइव ॥ ८ ॥ अहमेतेनिगृह्णीयांवाहुभ्यांसचराचरे ॥ पश्यैतदंतरंआद्गोर्महापरिघयोरि-
व ॥ ९ ॥ यएतत्राप्यमुच्येतनतंपश्यामिपूरुपं ॥ हिमवांश्वसमुद्रश्वज्जीवावलभित्स्वयं ॥ १० ॥ मयाभिपन्नंत्रायेरनवलमास्थायनत्रयः ॥ युद्धार्हान्क्षत्रियान्स
र्वान्पांडवेष्वततायिनः ॥ ११ ॥ अधःपादतलेनैतानधिष्ठास्याभिभूतले ॥ नहित्वंनभिजानासिममविक्रममच्युतं ॥ १२ ॥ यथामयाविनिर्जित्यराजानोव
शगाःकृताः ॥ अथचेन्मांनजानासिसूर्यस्येवोद्यतःप्रभां ॥ १३ ॥ विगाढेयुधिसंवाधेवेत्स्यसेमांजनार्दन ॥ परुपैराक्षिपसिक्किं व्रणंपूतिमिवोन्नयन् ॥ १४ ॥ य
थामतिव्रवीम्येतद्विद्धिमामधिकंततः ॥ द्रष्टासियुधिसंवाधेप्रवृत्तेवैशसेऽहनि ॥ १५ ॥ मयाप्रणुन्नान्मातंगान्प्रथिनःसादिनस्तथा ॥ तथानरानभिक्रुद्धंनिघ्नंतं
क्षत्रियर्षभान् ॥ १६ ॥ द्रष्टामांत्वंचलोकश्चविकर्षंतंवरान्वरान् ॥ नमेसीदंतिमज्जानोनममांहेपतेमनः ॥ १७ ॥ सर्वलोकादभिक्रुद्धान्नभयंविद्यतेमम ॥ किं
तुसौहृदमेवैतत्कृपयामधुसूदन ॥ सर्वास्तितिक्षेसंक्लेशान्मास्मनोभरतानशन् ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाक्येनपर्वणिभीमसेनवाक्ये
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥७७॥ श्रीभगवानुवाच भावंजिज्ञासमानोहंप्रणयादिदमब्रुवं ॥ नचाक्षेपान्नपांडित्यान्नक्रोधान्नविवक्षया ॥ १ ॥ वे
दाहंतवमाहात्म्यमुततंवेदयद्दलं ॥ उततेवेदकर्माणिनत्वांपरिभवाम्यहं ॥ २ ॥ यथाचात्मनिकल्याणंसंभावयसिपांडव ॥ सहस्रगुणमप्येतत्त्वयिसंभावयाम्यहं ॥
॥ ३ ॥ यादृशेचकुलजन्मसर्वराजाभिपूजिते ॥ बंधुभिश्चसुहृद्भिश्चभीमत्वमसितादृशः ॥ ४ ॥ जिज्ञासंतोहिधर्मस्यसंदिग्धस्यवृकोदर ॥ पर्यायंनाध्यवस्यंतिदेव
मानुषयोर्जनाः ॥ ५ ॥ सएवहेतुर्भूत्वाहिपुरुषस्यार्थसिद्धिषु ॥ विनाशोपिसएवास्यसंदिग्धं कर्मपौरुषं ॥ ६ ॥ अन्यथापरिदृष्टानिकविभिर्दोषदर्शिभिः ॥ अन्य
थापरिवर्त्ततेवेगमइवनभस्वतः ॥ ७ ॥

वधर्मस्यभाविनःपुण्यपापफलस्य पर्यायंपर्यंतदैवज्ञादेःसकाशाजिज्ञासंतोऽज्ञानुमिच्छंतोपिनाध्यवस्यंतिननिश्चिन्वन्ति कदाचिद्वैवज्ञायुक्तावपिविसंवाददर्शनात् त
थामानुषधर्मस्यपुरुषकारस्यपर्यायंबलाबलनिर्णयंइतिपूर्ववत् शूरस्यापिकदाचित्क्रीबत्वदृष्टेरितिभावः ॥ ५ ॥ सएवधमएव संदिग्धंसंदिग्धफलं ॥ ६ ॥ परिदृष्टानिकर्तव्यत्वेननिश्चितानिकार्याणि ॥ ७ ॥

सुनीतंसम्यगनुष्ठितं विरुध्यतेनिष्कलंक्रियते ॥ ८ ॥ अकृतंभोगायानारब्धंकर्मपुण्यादिकमागामिदुःखंदेवज्ञादिभिरुपदिष्टतयानिश्चितसद्भावंपौरुषेणविहन्यते तेनकाम्यकर्मणामपिफलवत्त्वमस्येवेतिसिद्धं
यद्वाअकृतंकालस्वभावजंकर्मअनुभूयमानंशीतोष्णादिनतूपौरुषेणप्रावरणादिसंपादनेननिवार्यतइत्यर्थः ॥ ९॥ यदन्यदिति दिष्टःफलभोगाय आज्ञप्तःभावः सत्तायस्यतत् दिष्टभावंप्रारब्धकर्म पंचम्यर्थेपठ्ठी
प्रारब्धादन्यदित्यर्थः पुरुषस्यपुरुषेणसंचितंयत्स्वयंकृतंकर्मतस्मादनुपरोधोजन्मांतरेनिरोधोनास्ति तत्रज्ञानेनप्रायश्चित्तेनवासंचितपापानानाशे लक्षणंज्ञापकंश्रुतिस्मृतिजातंविद्यते क्षीयंतेचास्यकर्माणितास्मि
न्दृष्टेपरावरे धर्मेणपापमपनुदति ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथेति (भावःप्रारब्धकर्म) यद्वाअकृतातुदेवान्शीतादेरन्यत्स्वयंकृतंदेवदेहांतःकरणसंतापहेतुःतस्मादपिउपरोधोत्रैवनास्ति यतस्तत्रापि

सुमंत्रितंसुनीतंचन्यायतश्चोपपादितं ॥ कृतंमानुष्यकंकर्मदेवेनापिविरुध्यते ॥ ८ ॥ देवमप्यकृतंकर्मपौरुषेणविहन्यते ॥ शीतमुष्णं तथावर्षंक्षुत्पिपासेचभा
रत ॥ ९ ॥ यदन्यद्विष्टभावस्यपुरुषस्यस्वयंकृतं ॥ तस्मादनुपरोधश्चविद्यतेतत्रलक्षणं ॥ १० ॥ लोकस्यनान्यतोवृत्तिःपांडवान्यत्रकर्मणः ॥ एवंबुद्धिःप्रवर्त्ततफ
लंस्यादुभयान्वये ॥ ११ ॥ यएवंकृतबुद्धिःसकर्मस्वेवप्रवर्त्तते ॥ नासिद्धौव्यथेतस्यनसिद्धौहर्षमश्रुते ॥ १२ ॥ तत्रेयमनुमात्रामेभीमसेनविवक्षिता ॥ नैकां
तसिद्धिर्वक्तव्याशत्रुभिःसहसंयुगे ॥ १३ ॥ नातिप्रहीणरश्मिःस्यात्तथाभावविपर्यये ॥ विषादमर्द्धदृग्लानिवाप्येतमर्थंब्रवीमिहे ॥ १४ ॥ श्वोभूतेधृतराष्ट्रस्य
सर्मापंप्राप्यपांडव ॥ यतिप्येप्रशमंकर्तुंयुष्मदर्थमहापयन् ॥ १५ ॥ शमंचेत्तेकरिष्यंतिततोऽनंतंयशोमम ॥ भवतांचरुतःकामस्तेपांचश्रेयउत्तमं ॥ १६ ॥ ते
चेदभिनिवेश्यंतेनाभ्युपैप्यंतिमेवचः ॥ कुरवोयुद्धमेवात्रघोरंकर्मभविष्यति ॥ १७ ॥ अस्मिन्युद्धेभीमसेनत्वयिभारःसमाहितः ॥ धूर्जुनेनधार्त्यास्याद्वोढव्यइ
तरोजनः ॥ १८ ॥ अहंहियंतावीभत्सोर्भवितासंयुगेसति ॥ धनंजयस्यैषकामोनहियुद्धंनकामये ॥ १९ ॥ तस्मादाशंकमानोहंवृक्रोदरमतितव ॥ गदतःक्लौव
यावाचातेजस्तेसमदीदिपं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिकृष्णवाक्येसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥७८॥ ॥७९॥

लक्षणंचिकित्साविवेकहेतुःशास्त्रंप्रवर्त्तते सर्वेष्वपिपौरुषंकर्तव्यमितिभावः ॥ १० ॥ एतेदेवाह लोकस्येति कर्मणोन्यत्रपौरुषंविनाअन्यतएकस्माद्देवादेववृत्तिर्जीविकानास्ति एवंबुद्धिःईदृक्ज्ञानवान्सन्प्रव
र्त्ततपुरुषकारंकुर्यात् तथासतिउभयान्वयेदेवपौरुषयोःसंबंधेफलंभवतिनान्यतरतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ यइति यथाकर्षकःकर्मकृत्वादेवानुकूल्यात्फलंलब्ध्वापिनलप्यति अनाकस्मिकत्वात्फलस्य देवप्रातिकृ
ल्यादलब्ध्वापिनव्यथते अनुचितस्याकरणात् तद्वदत्रापिज्ञेयमित्याशयः ॥ १२ ॥ तंप्रकृतेयोजयति तत्रेति अनुमात्राःवधारणंनिश्चयइत्यर्थः मात्रंकात्स्न्येवधारणेइतिकोशः लिगव्यत्ययार्थः ॥ १३ ॥
प्रहीणरश्मिःनिष्प्रभः भावःप्रारब्धकर्म अर्च्छेत्प्रामुयात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेकुरवइतिसंबंधः ॥ १७ ॥ अस्मिन्निति रथोपमोभीमः अश्वोपमोर्जुनः ॥ १८ ॥ अहमिति युद्धकामोप्यहंअर्जुनप्रीत्यै
सारथ्यंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥

उक्तमिति ॥ १ ॥ दैन्याद्वाअस्मदीयात् ॥ २ ॥ पराक्रमं सर्वेषां रक्षणे यत्नं कर्माणि जीवनवीजानि प्राक्तनानि तद्भावात्दलद्वयहितार्थकतोपियत्नो निष्फल इति मत्वा शममेवेच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ मंत्रकारण
माह तदिदमिति नहियुद्धं न कामयेदित्यत्त्वयाभाषितं तथाचन तथापि च चनशब्दोऽप्यर्थे यद्यपि मम तदनिष्टं तथापि त्वया यद्भाषितं तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः परंतु शमोपितवनासाध्योस्तीत्याह नचेति ॥ ४ ॥
एतत्कच्छं युद्धं संकटं मन्यसेः गीकरोषि अस्माकं कुरुपांडवानां शमासंभवाद्युद्धमिच्छसीत्याह कुर्वतीति येषां पुंसां फलोदयो नास्ति तेषां कर्माणि क्रियमाणान्यपि सामादीनि कुर्वन्ति कृण्वन्ति हिंसन्ति कृहिसाया मि
व्यस्यन्त्यादिगणस्थस्य रूपं तनादित्वमस्यार्थलेखकप्रमादजंवा चतुर्थोपायसाध्येतुरिषोसांत्वमपक्रियेत्यभियुक्तोक्तेर्जावनादृष्टाभावाद्दंडैकसाध्येपुकुरुपुसांत्वप्रयोगोदुष्करइत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं जानन्नपि सामैवचे

अर्जुन उवाच उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ॥ तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १ ॥ नैव प्रशम मत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ॥ लोभाद्वाधृतराष्ट्रस्य
दैन्याद्वासमुपस्थितात् ॥ २ ॥ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमं ॥ न चांतरेण कर्माणि पौरुषेण बलादयः ॥ ३ ॥ तदिदं भाषितं वाक्यं तथाचन तथैव तत् ॥ नचै
तदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किंचन ॥ ४ ॥ किंचैतन्मन्यसे कच्छं मस्माकमवसादकं ॥ कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५ ॥ संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्क
र्मसफलं प्रभो ॥ सतया कृष्णवर्तस्वयथाशर्म भवेत्परैः ॥ ६ ॥ पांडवानां कुरुणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ॥ सुराणामसुराणां च यथावीरप्रजापतिः ॥ ७ ॥ कुरुणां
पांडवानां च प्रतिपत्स्व निरामयं ॥ अस्मद्धितमनुष्ठानं मन्येत वनदुष्करं ॥ ८ ॥ एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ॥ गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि जमादन ॥ ९ ॥
चिकीर्षितमथान्यत्तस्मिन्वीरदुरात्मनि ॥ भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितं ॥ १० ॥ शर्मतैः सहवानां स्तुतव वायश्चिकीर्षितं ॥ विचार्यमाणोयः कामस्तव
कृष्णसनो गुरुः ॥ न स नार्हति दुष्टात्मा वधं समुतवांधवः ॥ ११ ॥ येन धर्मस्तुते दृष्टानसाश्रीरुपमपिता ॥ यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ॥ १२ ॥ उपायेन नृ
शंसेन हतादुर्युतदेविना ॥ कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ॥ १३ ॥ समाहूतो निवर्तेत प्राणत्यागेषु पस्थिते ॥ अधर्मेण जिता नृद्व्रावने प्रव्रजितांस्तथा
॥ १४ ॥ वध्यतां मम वाष्णोयनिर्गतोसौ सुयोधनः ॥ नचैतद्दुतं कृष्णमित्रार्थं यच्चिकीर्षसि ॥ क्रियाकथं च मुख्यास्यान्मृदुना चंतरेण वा ॥ १५ ॥ अथ वामन्यसे
ज्यायान्बंधस्तेषामनंतरं ॥ तदेव क्रियतामाशु न विचार्य मतरुत्रया ॥ १६ ॥

नमन्यसेतत्राह संपाद्येति यत्कर्मसम्यक्संपाद्यमानं भवेत्तत्सफलं स्यादिति संबंधः प्र
भो इत्यनेन असाध्यसाधनसामर्थ्यमस्य दर्शयति फलितमाह सइति ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयं कुशलं ॥ ८ ॥ कार्यतां औचित्यं कार्यकर्म ॥ ९ ॥ १० ॥ शर्मति कृष्णात्स्वस्य व्यदहारतो जेदान्मनजेदमुक्त्वा तत्त्वमाह विचार्य
माण इति गुरुः उपदेष्टा प्राणत्यागप्रणसुतचक्षुपश्चक्षुस्तश्रोत्रस्यश्रोत्रं मनसोयेमनोविदुस्तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्न्यमिति श्रुतेरस्मन्मनसोपिमनस्त्वमतस्तवयः कामः स एवास्मत्कामस्य प्रवर्तक इति भावः वस्तुतस्तु
तवैव कामो युक्त इत्याह न स इत्यादिना ॥ ११ ॥ धर्मिष्ठं युद्धादिकं ॥ १२ ॥ हृताश्रीः ॥ १३ ॥ समाहूतो वृताथं ॥ १४ ॥ निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः कथं च कथमपि मुख्याफलवती मृदुना सास्त्रा इतरेण युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ नामनिश्चितं संपांडवेषु सम्यग्वर्तेतेतिबुद्धिर्मेनसंजायतेनोत्पद्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिउद्योग० नैलकंठायेभारतभावदीपेअष्टसप्ततितमाध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ एवमिति
 ॥ १९ ॥ द्वयोःकर्मणोःशमयुद्धयोर्मध्येइदंअनामयंसर्वकृत्स्नममदृतस्यायत्तंअधीनंतथापिदैवानुकूल्यमत्रापेक्षितमित्याह क्षेत्रमिति कर्मणाकर्षणेनवाप्यादिजलदानेनच शुद्धंभूदोषहीनं रसवदाद्रिं च उपपादितं
 कृतं तत्कदाचिद्वर्षविनापिफलप्रदंभवेत् ॥ २० ॥ अत्रकेवलंपौरुषस्यैवश्रैष्ठ्यंदृष्टमित्याह तत्रेति ॥ २१ ॥ एतदपिदैवाधीनमेवेत्याह तत्रचापीति शोषणंवाप्यादेः सर्वथादृष्ट्यभावेयथानफलनिष्पत्तिस्तद्वैवाभावे
 जानासिहियथैतेनद्रौपदीपापबुद्धिना ॥ परिक्लिष्टासभामध्येतच्चतस्योपमर्षितं ॥ १७ ॥ सनामसम्यग्वर्तेतपांडवेष्वितिमाधव ॥ नमेसंजायतेबुद्धिर्वीजमुत्तमि
 वोषरे ॥ १८ ॥ तस्माद्यन्मन्यसेयुक्तंपांडवानांहितंचयत् ॥ तथाशुकुरुवाण्ययन्नःकार्यमनंतरं ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणि
 अर्जुनवाक्येऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ श्रीभगवानुवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिपांडव ॥ पांडवानांकुरूणांचप्रतिपत्स्येनिरामयं ॥
 ॥ १ ॥ सर्वंत्विदंममायत्तंवीभत्सोकर्मणोर्द्वयोः ॥ क्षेत्रंहिरसवच्छुद्धंकर्मणोवोपपादितं ॥ २ ॥ ऋतेवपांन्नकौंतेयजातुनिर्वर्तयेत्फलं ॥ तत्रवैपौरुषंप्रयुरासेकंय
 त्रकारितं ॥ ३ ॥ तत्रचापिध्रुवंपश्यच्छोषणंदैवकारितं ॥ तदिदंनिश्चितंबुद्ध्यापूर्वैरपिमहात्मभिः ॥ ४ ॥ दैवेचमानुषैश्चैवसंयुक्तंलोककारणं ॥ अहंहितत्करिष्या
 मिपरंपुरुषकारतः ॥ ५ ॥ दैवंतुनमयाशक्यंकर्मकर्तुंकथंचन ॥ सहिधर्मंचलोकंचत्यक्त्वाचरतिदुर्मतिः ॥ ६ ॥ नहिसंतप्यतेतनतथारूपेणकर्मणा ॥ तंथापिबुद्धि
 पापिष्ठांवर्ययंत्यस्यमंत्रिणः ॥ ७ ॥ शकुनिःसूतपुत्रश्चभ्रातादुःशासनस्तथा ॥ सहित्यागेनराज्यस्यनशमंसमुपैष्यति ॥ ८ ॥ अंतरेणवधंपार्थसानुबंधःसुयोध
 नः ॥ नचापिप्रणिपातेनत्यक्तुमिच्छतिधर्मराट् ॥ याच्यमानश्चराज्यंसनप्रदास्यतिदुर्मतिः ॥ ९ ॥ नतुमन्येसतद्वाच्योमद्युधिष्ठिरशासनं ॥ उक्तंप्रयोजनंयत्तुधर्म
 राजेनभारत ॥ १० ॥ तथापापस्तुतत्सर्वंनकरिष्यतिकौरवः ॥ तस्मिंश्चाक्रियमाणेसौलोकेवध्योभविष्यति ॥ ११ ॥ ममचापिसवध्योहिजगतश्चापिभारत ॥ ये
 नकौमारकेयूरंसर्वेविप्रकृताःसदा ॥ १२ ॥ विप्रलुप्तंचवोराज्यंनृशंसेनदुरात्मना ॥ नचोपशाम्यतेपापःश्रियंद्दृष्ट्वायुधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ अस्मकञ्चाप्यहंतेनत्वत्कृते
 पार्यभेदितः ॥ नमयातद्गृहीतंचपापंतस्यचिकीर्षितं ॥ १४ ॥ जानासिहिमहाबाहोत्वमप्यस्यपरमंतं ॥ प्रियंचिकीर्षमाणंचधर्मराजस्यमामपि ॥ १५ ॥
 पीत्यर्थः ॥ १६ ॥ संयुक्तंआहितंलोककारणंलोकहितसाधनं ॥ १७ ॥ देवंकर्मप्राक्तनंकर्मकर्तुंअन्यथाकर्तुं ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरुषकाराच्छमोप्यत्रदुःसंपादइत्याह सहीति त्यागेनदानेन ॥ २० ॥ सानुबंधःसपरिवारः नचेति
 एकोराज्यंत्यक्तुंनेच्छतिपरोदातुंनेच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ शासनंपंचयामान्देहीतितनूनवक्तव्यःदैन्यघोतकत्वादितिभावः अफलत्वाच्चनैवंसवाच्यइत्याह उक्तमिति प्रयोजनंशमं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अभिशांसेमांशमनिच्छंतमिवमन्यसे ॥ १६ ॥ दिव्यंविधानंभूभारापहारार्थंस्वर्गाद्देवानामवतरणं ॥ १७ ॥ आशांसेसंभावयामि ॥ १८ ॥ कथमिति भीष्मेणएतच्छर्मयाच्यमानोपिसःहितंकथंनोक्तःअपितुउक्त
उपदिष्टएवदुर्योधनस्तथापिनगृहीतवानितिभावः संवत्सरगतेगतसंवत्सरे ॥ १९ ॥ संकल्पिताःवध्यत्वेननिश्चिताः लवशःक्षणशःलवोशःक्षणःस्वीकारः राज्यलेशस्यस्वीकारेपिनसंतुष्टइत्यर्थः क्रमेणषष्ठ्यर्थेस
मम्यर्थेचशस्प्रत्ययः ॥ २० ॥ विभाव्यंविचारणीयं ॥ २१ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ उक्तमिति ॥ १ ॥ राज्ञोमतंआज्ञायसंशमःसम्यक्शमःख्यापितः हे

संजानंस्तस्यचत्मानंममचैवपरंमतं ॥ अजानन्निवमांकस्मादर्जुनाद्याभिशांसे ॥ १६ ॥ यच्चापिपरमंदिव्यंतच्चाप्यनुगतंत्वया ॥ विधानंविहितंपार्थकथंश
र्मभवेत्परैः ॥ १७ ॥ यत्तुवाचामयाशक्यंकर्मणावापिपांडव ॥ करिष्येतदहंपार्थनत्वाशांसेशमंपरैः ॥ १८ ॥ कथंगोहरणेत्युक्तो नैतच्छर्मतथाहितं ॥ याच्यमा
नोहिभीष्मेणसंवत्सरगतेध्वनि ॥ १९ ॥ तदैवतेपराभूतायदासंकल्पितास्त्वया ॥ लवशःक्षणशश्चापिनचतुष्टःसुरयोधनः ॥ २० ॥ सर्वथातुमयांकार्यधर्मराज
स्यशासनं ॥ विभाव्यंतस्यभूयश्चकर्मपापंदुरात्मनः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिश्रीकृष्णवाक्येऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥
नकुलउवाच उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ॥ धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतं चैव हितत्वया ॥ १ ॥ मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ॥ संशमो वाहुवीर्यं च
ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २ ॥ तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं त्वया श्रुतं ॥ आत्मनश्च मतं वीरकथितं भवता सकृत् ॥ ३ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ॥
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ॥ प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यं मरिंदम ॥ ५ ॥ अन्यथा चिंतितोत्यर्थः
पुनर्भवति सोन्यथा ॥ अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ अन्यथा बुद्धयोत्यासन्नस्मा सुवनवासिषु ॥ अदृश्येष्वन्यथा कृष्णदृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७ ॥ अ
स्माकमपि वाष्णीयवने विचरतां तदा ॥ न तथा प्रणयो राज्ये यथासंप्रति वर्तते ॥ ८ ॥ निवृत्तव न वासान्नः श्रुत्वा वीरसमागताः ॥ अक्षौहिण्यो हि सभेमास्त्वत्प्रसादा
ज्जनार्दन ॥ ९ ॥ इमान् हि पुरुषव्याघ्रान् चिंत्य वलपौरुषान् ॥ आत्तशस्त्रान् न हृद्धान व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १० ॥

माधवमधुदेशज आत्मनः मतं आज्ञाय वाहुवीर्यख्यापितं हेमाधवलक्ष्मीपते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्मिन्निति निमित्तभेदान्मतभेदो भवति कुलधुर्यस्य युधिष्ठिरस्य मतं कुलोच्छेदो मातृदितिकेशाकर्षणच्छिष्टायाः द्रौपद्या
मतं शत्रुवो निर्मूलं उन्मूलनीया इति तत्र कालानुरूपं यत्क्षमं योग्यं तत्त्वया कार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अनित्यानाशवती मतिर्येषांते ॥ ६ ॥ न केवलं व्यक्तिभेदान्मतभेदः किंतु व्यक्त्यैक्येपि अवस्थाभेदान्मतभेदो भवतीत्याह अ
न्यथेत्यादिना अदृश्येष्विति अज्ञातवासकाले कथमनावृताश्चरिष्याम इत्येवमनोरथ आसीत् दृश्येषु इदानीं भव्येषु अस्मासुकदाराज्यं प्राप्स्याम इत्यस्तीति भावः ॥ ७ ॥ प्रणय आदरः ॥ ८ ॥ न व्यथेत् कुध्येत् ॥ ९ ॥ १० ॥

॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ मृदुसंहारवेणोरुपेणसमाहृतमपिमृदुं वृजिनायंकुटिलायं केशवमृदुमायंवा वृजिनःकुटिलेन्यवदिति विश्वः मुदर्शनंरमणीयं ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

अदासाःपांडवाःसंतुसरथाःसायुधाहृति ॥ मयोक्तेयत्रनिर्मुक्तावनवासायकेशव ॥ २८ ॥ एवंविधानांदुःखानामभिज्ञोमिजनार्दन ॥ त्रायस्वपुंडरीकाक्षम
भर्तृजातिबांधवान् ॥ २९ ॥ नन्वहं कृष्णभीष्मस्यधृतराष्ट्रस्यचोभयोः ॥ स्तुपाभवामिधर्मेणसाहंदासीकृतावलात् ॥ ३० ॥ धिक्पार्थस्यधनुष्मत्तांभीमसेनस्य
धिम्बुलं ॥ यत्रदुर्योधनःकृष्णमुहूर्तमपिजीवति ॥ ३१ ॥ यदिनेहमनुग्राह्यायदितेस्ति कृपामयि ॥ धार्तराष्ट्रेपुवैकोपःसर्वःकृष्णविधीयतां ॥ ३२ ॥ वैशंपाय
नउवाच इत्युक्त्वामृदुसंहारंवृजिनाग्रमुदर्शनं ॥ सुनीलमसितापांगीसर्वगंधाधिवासितं ॥ ३३ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंमहाभुजगवर्चसं ॥ केशपदंवरारोहा
गृह्यवामेनपाणिना ॥ ३४ ॥ पद्माक्षीपुंडरीकाक्षमुपेत्यगजगामिनी ॥ अश्रुपूर्णक्षणाकृष्णाकृष्णवचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अयंतेपुंडरीकाक्षदुःशासनकरोद्भुतः
स्मर्तव्यःसर्वकार्येषुपरंपांसंधिमिच्छता ॥ ३६ ॥ यदिभीमार्जुनोःकृष्णकृपणांसंधिकामुकौ ॥ पितामेयोत्स्यतेवृद्धःसहपुत्रैर्महारथैः ॥ ३७ ॥ पंचचैवमहावीर्याः
पुत्रामेमधुसूदन ॥ अभिमन्युंपुरस्कृत्ययोत्स्यंतंकुरुभिःसह ॥ ३८ ॥ दुःशासनभुजंश्यामंसंछिन्नपांसुगुंठितं ॥ यद्यहंतुनपश्यामिकाशांतिर्हृदयस्यमे ॥ ३९ ॥
त्रयोदशहिवर्षाणिप्रतीक्षंत्यागतानिमे ॥ विधायत्तदयेमन्युंप्रदीप्तमिवपावकं ॥ ४० ॥ विदीर्यतेमत्तदयंभीमवाकशल्यपीडितं ॥ योयमद्यमहाबाहुर्धर्ममेवा
नुपश्यति ॥ ४१ ॥ इत्युक्त्वावाप्यरुद्धेनकंठेनायतलोचना ॥ रुरोदकृष्णासोत्कंपंसस्वरंवाप्यगद्गदं ॥ ४२ ॥ स्तनोपीनायतश्राणीसहितावभिवर्षती ॥ द्रवीभूतमि
वात्युष्णंमुंचतीवारिनेत्रजं ॥ ४३ ॥ तामुवाचमहाबाहुःकेशवःपरिसांत्वयन् ॥ अचिराद्दृश्यसेकृष्णरुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४ ॥ एवंताभीरुरोत्स्यंतिनिहतज्ञाति
बांधवाः ॥ हतमित्राहतवलायेपांकुद्वासिभामिनी ॥ ४५ ॥ अहंचतत्करिष्यामिभीमार्जुनयमैःसह ॥ युधिष्ठिरनियोगेनदेवाच्चविधिनिर्मितात् ॥ ४६ ॥ धार्तरा
ष्ट्राःकालपक्वानचच्छृण्वन्तिमेवचः ॥ शेष्यंतेनिहताभूमौश्वस्तृगालादनीकृताः ॥ ४७ ॥ चलेद्विहिमवानशैलामेदिनीशतधाफलेत् ॥ द्यौःपतेच्चसनक्षत्रानमेमो
घंवचोभवेत् ॥ ४८ ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिकृष्णवाप्योनिगृह्यतां ॥ हतामित्रान्श्रियायुक्तानचिराद्दृश्यसेपतीन् ॥ ४९ ॥ इतिश्रीम०उद्यो०भगवद्वा०द्रौपदी
कृष्णसंवादेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥७३॥ अर्जुनउवाच कुरुणामद्यसर्वेषांभवान्सुहृदनुत्तमः ॥ संबन्धीदयितोनित्यमुभयोःपक्षयोरपि ॥ १ ॥

हेभीमशत्रुभयंकरकृष्ण योयंभवान् ॥४१॥४२॥ अत्युष्णंवाङ्मि ॥४३॥४४॥ रोत्स्यंतिरोदिष्यंति ॥४५॥४६॥ ४७॥४८॥४९॥ इति०उ०नै०भा०द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥८२॥ ॥७३॥ कुरुणामिति ॥१॥

प्रतिपाद्यं संपाद्यं अनामयं कुशलं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यास्यामि तदेव कर्तुमिति शेषः अजीसया प्राप्नुमिच्छया ॥ ५ ॥ विमलवदने निर्मलाकाशगे मैत्रेजन्मक्षादष्टमतारायां दूतस्य हि स्यामि बलेनैत्रबलवत्त्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कौमुदे कार्तिके रेवत्यां अर्जुनस्य फल्गुनी जातस्य रेवती मैत्रतारा भवतीति प्रसिद्धं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रतिज्ञाय अनुस्मृत्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आकाशगः सूर्यः आकाशमिव च

पांडवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयं ॥ समर्थः प्रशमं चैव कर्तुमर्हसि केशव ॥ २ ॥ त्वमितः पुंडरीकाक्षसु योधनममर्षणं ॥ शांत्यर्थं भ्रातरं ब्रूयायत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३ ॥ त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयं ॥ हितं नादास्य तं बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच धर्म्यमस्मद्वितं चैवं कुरूणां यदनामयं ॥ एषया स्यामिराजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५ ॥ वैशंपायन उवाच ततो व्यपेतं तमसि सूर्ये विमलवदने ॥ मैत्रेमुहूर्ते संप्राप्ते मृद्विचिषिदिवाकरे ॥ ६ ॥ कौमुदे मासि रेवत्यां शरदंते हि मागमे ॥ स्फीतसस्य सुखे काले कल्पः सत्ववतां वरः ॥ ७ ॥ मंगल्याः पुण्यनिर्घोषावाचः शृण्वंश्च सृष्टताः ॥ ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८ ॥ कृत्वा पौर्वाह्निकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ उपतस्थे विवस्वंतं पावकं च जनार्दनः ॥ ९ ॥ ऋषभं पृष्ठालभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः ॥ १० ॥ तत्र तिज्ञाय वचनं पांडवस्य जनार्दनः ॥ शिनेर्नारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिं ॥ ११ ॥ रथ आरोप्य तां शंखश्चक्रं च गदया सह ॥ उपासंगाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२ ॥ दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौ बलः ॥ न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्वलोपिवलीयमा ॥ १३ ॥ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ॥ प्रससुर्यो जयिष्यं तोरथं चक्रगदाभृतः ॥ १४ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाश्रुगं ॥ सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यां च काभ्यां समलंकृतं ॥ १५ ॥ अर्धचंद्रैश्च चंद्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ॥ पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६ ॥ तरुणादित्यसंकाशं वृहंतं चारुदर्शनं ॥ मणिहंमविचित्रांगं सुध्वजं सुपताकिनं ॥ १७ ॥ सूपस्करमनाथं व्यैघ्राघ्रपरिवारणं ॥ यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां न दिवर्धनं ॥ १८ ॥ वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकैः ॥ स्नातैः संपादयामासुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९ ॥ महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ॥ सुघोषः पतंगेरेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २० ॥ तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुंदुभिनिःस्वनं ॥ आरुगेहरथं शौरिर्विमानमिव कामगं ॥ २१ ॥ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ॥ पृथिवीचां तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२ ॥ व्यपोढाभ्रस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ॥ शिवश्चानुववौ वायुः प्रशांतमभवद्रजः ॥ २३ ॥

तिपाठे जंगमाकाशतुल्यमित्यर्थः विशालत्वात् नक्षत्रोपमत्वरचितत्वाच्च तदेवाह सूर्येति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सूपस्करं शोभने रूपकरणैरुपेतं ॥ १८ ॥ संपादयामासुः सज्जीकृतवन्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ मंगल्यार्थप्रदैः विजयाभवेत्यादिमंगलावहैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संसाधनार्थकार्यनिष्पत्त्यर्थं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 प्रदक्षिणानुलोमाश्चमंगल्यामृगपक्षिणः ॥ प्रयाणेवासुदेवस्यवभूवुरनुयायिनः ॥ २४ ॥ मंगल्यार्थप्रदैः शब्दैरनुवर्ततसर्वशः ॥ सारसाः शतपत्राश्चहंसाश्चम
 धुसूदनं ॥ २५ ॥ मंत्राद्गुणमहाहोमैर्ह्यमानश्चपावकः ॥ प्रदक्षिणमुखोभूत्वाविधूमः समपद्यत ॥ २६ ॥ वसिष्ठावामदेवश्चभूरिद्युम्नागयः क्रथः ॥ शुक्रनारद
 वाल्मीकामरुतः कुशिकोभृगुः ॥ २७ ॥ देवत्रहर्षयश्चैवरुष्णयंदुसुखावहं ॥ प्रदक्षिणमवर्ततसहितावासवानुजं ॥ २८ ॥ एवमेतेर्महाभागैर्महर्षिगणसाधु
 भिः ॥ पूजितः प्रययौरुष्णः कुरुणांसदनं प्रति ॥ २९ ॥ तंप्रयांतमनुप्रायाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनोचोभोमाद्रीपुत्रोचपांडवौ ॥ ३० ॥ चंकितान
 श्रविक्रान्तोपृष्टकेतुश्चचेदिपः ॥ द्रुपदः काशिराजश्चशिखंडीचमहारथः ॥ ३१ ॥ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्चविराटः ककयैः सह ॥ संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्ष
 भं ॥ ३२ ॥ ततोनुव्रज्यगोविंदं धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ राज्ञांसकाशेद्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३ ॥ यावैनकामान्नभयान्नलोभान्नार्थकारणात् ॥ अन्यायम
 नुवर्ततस्थिरवुद्धिरलोलुपः ॥ ३४ ॥ धर्मज्ञोयुतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ॥ ३५ ॥ तंसर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्ष
 णं ॥ संपरिष्वज्यकोतेयः संदंष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिर उवाच यासावाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयतावला ॥ उपवामतपःशीलासदास्वस्त्ययनेरता
 ॥ ३७ ॥ देवतातिथिपूजासुगुरुशुश्रूषणे रता ॥ वत्सलाप्रियपुत्राचप्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८ ॥ सुयोधनभयाद्यानोऽत्रायतामित्रकर्शन ॥ महतोमृत्युसंवा
 धादुद्धरेन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९ ॥ अस्मत्कृतेचसतनं ययादुःखानिमाधव ॥ अनुभूतान्यदुःखार्हातांस्मपृच्छेरनामयं ॥ ४० ॥ भृशोमाश्वासयेश्वेनांपुत्रशोकपरि
 पुतां ॥ अभिवाद्यस्वजेथास्त्वं पांडवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१ ॥ ऊढात्प्रभृतिदुःखानिश्चशुराणामरिंदम ॥ निकारान्तदर्हाचपश्यंतीदुःखमश्रुते ॥ ४२ ॥ अपि
 जातुसकालः स्यात्कृष्णदुःखविपर्ययः ॥ यदहंमातरं क्लिष्टांसुखंदयामरिंदम ॥ ४३ ॥ प्रव्रजंतोनुधावंतींरूपणांपुत्रगृहिणीं ॥ रुदतीमुपहायैनामगच्छामवयं
 वनं ॥ ४४ ॥ ननूनंघियतेदुःखैः साचेज्जीवतिकेशव ॥ तथापुत्राधिभिर्गाढमार्त्ताद्यानर्त्तसकृत ॥ ४५ ॥ अभिवाद्याथसाकृष्णत्वयामद्वचनादिभो ॥ धृतराष्ट्रश्च
 कौरव्योराजानश्चवयोधिकाः ॥ ४६ ॥ भीष्मद्रोणंरुपंचैवमहाराजंचबाह्लिकं ॥ द्रौणिंचसोमदत्तंचसर्वाश्चभरताम्प्रति ॥ ४७ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ऊढात्विवाहात् यद्वा ऊढस्तंद्रितवालयोरिति विश्वः बाल्यादित्यर्थः उभयत्रभावप्रधानो निर्देशः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ त्रीथीमार्गः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

विदुरंचमहाप्राज्ञंकुरुणांमंत्रधारिणं ॥ अगाधबुद्धिधर्मज्ञंस्वजंथामधुसूदन ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वाकेशवंतत्रराजमध्ययुधिष्ठिरः ॥ अनुज्ञातोनिवृत्तेरुष्णंरुत्वा
प्रदक्षिणं ॥ ४९ ॥ ब्रजन्नेवतुर्वाभसुःसखायंपुरुषर्षभं ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नंदाशार्हमपराजितं ॥ ५० ॥ यदस्माकंविभोवृत्तंपुरावैमंत्रनिश्चये ॥ अर्धराज्यस्यगो
विंदविदितंसर्वराजसु ॥ ५१ ॥ तच्चेद्घाटसंगेनसत्कृत्यानवमन्यच ॥ प्रियंमेस्यान्महाबाहोमुच्येरन्महताभयात् ॥ ५२ ॥ अतश्चेदन्यथाकर्ताधार्तराष्ट्रानुपाय
वित् ॥ अंतनूनंकरिष्यामिक्षत्रियाणांजनार्दन ॥ ५३ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तेपांडवेनसमहृष्यदृकोदरः ॥ मुहुर्मुहुःक्रोधवशात्पावेपतचपांडवः ॥
॥ ५४ ॥ वेपमानश्चक्रेतेयःप्राक्रोशन्महतोरवान् ॥ धनंजयवचःश्रुत्वाहर्षोत्सिक्तमनाभृशं ॥ ५५ ॥ तस्यतंनिनदंश्रुत्वासंप्रावपंतधन्विनः ॥ बाहनानिचसर्वा
णिशकृन्मूत्रेप्रसुस्रुवुः ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वाकेशवंतत्रतथाचोक्त्वाविनिश्चयं ॥ अनुज्ञातोनिवृत्तेपरिष्वज्यजनार्दनं ॥ ५७ ॥ तेषुराजसुसर्वेषुनिवृत्तेपुजनार्दनः ॥
तूर्णमभ्यगमद्दृष्टःशैव्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८ ॥ तेहयावासुदेवस्यदारुकेणप्रचोदिताः ॥ पंथानमाचमुखिग्रसमानाडवांवरं ॥ ५९ ॥ अथापश्यन्महाबाहुर्क
पीनध्वनिकेशवः ॥ ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानान्स्थितानुभयतःपथि ॥ ६० ॥ सोवतीर्यरथात्तूर्णमभिवाद्यजनार्दनः ॥ यथावृत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषतपूजयन्
॥ ६१ ॥ कच्चिहोकेषुकुशलंकच्चिद्धर्मःस्वनुष्ठितः ॥ ब्राह्मणानांत्रयोवर्णाःकच्चित्तिष्ठंतिशासनं ॥ ६२ ॥ तेभ्यःप्रयुज्यतांपूजांप्रोवाचमधुसूदनः ॥ भगवंतःकसं
सिद्धाःकावीथीभवतामिह ॥ ६३ ॥ किंवाकार्यंभगवतामहंकिंकरवाणिवः ॥ केनार्थेनोपसंप्रामाभगवंतोमहीतलं ॥ ६४ ॥ तमब्रवीज्जामदस्यउपेत्यमधुसूदनं
परिष्वज्यचगोविंदंसुरासुरपतेःसखा ॥ ६५ ॥ देवर्षयःपुण्यकृतोब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः ॥ राजर्षयश्चदाशार्हमानंयंतस्तपस्विनः ॥ देवासुरस्यद्रष्टारःपुराणस्यम
हामते ॥ ६६ ॥ समंतपार्थिवंक्षत्रंदिदृक्षंतश्चसर्वतः ॥ सभासदश्चराजानस्त्वांचसत्यंजनार्दनं ॥ ६७ ॥ एतन्महत्क्षणीयंद्रुपुंगुच्छामकेशव ॥ धर्मार्थसहितावा
चःश्रोतुमिच्छाममाधव ॥ ६८ ॥ त्वयोच्यमानाःकुरुपुराजमध्येपरंतप ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैवविदुरश्चमहामतिः ॥ ६९ ॥ त्वंचयादवशार्दूलसभायांवैसमेप्य
थ ॥ तववाक्यानिदिव्यानि तथातेपांचमाधव ॥ ७० ॥ श्रोतुमिच्छामगोविंदसत्यानिचहितानिच ॥ आपृष्टांसिमहाबाहोपुनर्द्रक्ष्यामहेवयं ॥ ७१ ॥

॥१२॥ इ० उ० ने० जा० व्यशीनितमोऽध्यायः ॥ ३॥ ॥३॥ प्रयांतमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ देवानिशकुनानि औत्पातिकानि अशकुनानि ॥ ४॥ ५॥ प्रत्यक्प्रतीपं ऊहुः प्रवाहं कृतवत्यः ॥ ६॥ ७॥ ८॥ खेशरीरं छायापुरु
यात्यविघ्नैर्न वैतीरद्रक्ष्यामस्त्वांसभागतं ॥ आसीनमासने दिव्ये बलतेजः समाहितं ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंधानपर्वणि श्रीकृष्णप्रस्था
ने च्यशीनितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥३॥ वैशंपायन उवाच प्रयांतं देवकीपुत्रं परवीररुजोदश ॥ महारथामहाबाहुमन्वयुः शशपाणयः ॥ १ ॥ पदाती
नांसहस्रं च मादिनां च परंतप ॥ भोज्यं च विपुलं राजन् प्रेष्याश्च शंतशोपरे ॥ २ ॥ जनमेजय उवाच कथं प्रयातां दशाहामहात्मा मधुसूदनः ॥ कानि वा ब्रज
तस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य प्रयाणेषु न्यासनिमित्तानि महात्मनः ॥ तानि मे शृणु सर्वाणि देवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४ ॥
अनभ्रेशनिनिर्घोषः स विद्युत्समजायत ॥ अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशं ॥ ५ ॥ प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिंधुसतमाः ॥ विपरीतादिशः सर्वानप्राज्ञा
यत किंचन ॥ ६ ॥ प्राज्वलन्नग्रयोराजन् पृथिवीसमकंपत ॥ उदपानाश्च कुंभाश्च प्रासिचन् शतशो जलं ॥ ७ ॥ तमः संवृतमप्यासीत् सर्वजगदिदं तथा ॥ नदिशो
नादिशोराजन् प्रजायंतस्मरेणुना ॥ ८ ॥ प्रादुरासीन्महाऊच्छ्रुद्धः खेशरीरं न दृश्यते ॥ सर्वपुराजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ ॥ प्रामथाद्वास्तिनपुरं वातोदक्षिण
पश्चिमः ॥ आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषोऽशानिनिःस्वनः ॥ १० ॥ यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत ॥ तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वचासीत्पदक्षिणं ॥ ११ ॥ ववर्ष
पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ॥ समश्रवपंथानिर्दुःखो व्यपेतकुशकंटकः ॥ १२ ॥ संस्तुतो ब्राह्मणैर्गीर्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः ॥ अर्च्यते मधुपर्केश्वरमुभिश्च सुप्रदः
॥ १३ ॥ तं किरंति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगंधिभिः ॥ म्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतं ॥ १४ ॥ सशालिभवनं रम्यं सर्वसस्यं समाचितं ॥ सुखं परमधर्मिष्ठम
भ्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५ ॥ पश्यन्वहुपशून्ग्रामान् रम्यान् लहयतोषणान् ॥ पुराणि च व्यतिक्रामन् प्राणाणिविधानि च ॥ १६ ॥ नित्यं लृष्टाः सुमनसो भारतैरभि
रक्षिताः ॥ नो द्विग्राः परचक्राणां व्यसनानामको विदाः ॥ १७ ॥ उपप्लव्यादथागम्य जनाः पुरनिवासिनः ॥ पथ्यतिष्ठंतसहिता विष्वक्सेन दिदृक्षुः ॥ १८ ॥ ते तु
सर्वे समायांत मग्निमिद्धमिव प्रभुं ॥ अर्चयामासु रर्चाद्देशातिथिमुपस्थितं ॥ १९ ॥ वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ॥ प्रकीर्णरश्मावादित्ये व्योम्नि वैले
हितायति ॥ २० ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ॥ रथमोचनमादिश्य संध्यामुपविवेश ह ॥ २१ ॥

खेशरीरं ॥ १ ॥ दक्षिणपश्चिमः निर्कृतिदेशः ॥ १० ॥ औत्पातिकान्युक्ता देवान्याह यत्र यत्रेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भवंति अस्मिन्निति भवनं क्षेत्रं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपप्लव्यात्प्रामात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥८४॥ ॥७॥ तथा दूतैरिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ अभिप्रायान्मनोरथान् ॥८॥

दारुकोपिंह्यान्मुक्तापरिचर्यचशास्त्रतः ॥ मुमोच सर्वयेक्रादिमुक्ताचैतानवास्तृजन् ॥ २२ ॥ अभ्यतीत्यतु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ॥ युधिष्ठिरं स्वकार्यार्थमि
हवत्स्यामहेक्षपां ॥ २३ ॥ तस्य तन्मत्तमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ॥ क्षणेन चान्नंपानानि गुणवंतिसमार्जयन् ॥ २४ ॥ तस्मिन् ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणान्
प ॥ आर्याः कुलीनाहीमंतो ब्राह्मीं वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५ ॥ तेभिर्गम्य महात्मानं हृषीकेशमरिंदमं ॥ पूजां च क्रुर्यथा न्यायमाशीर्मगलसंयुतां ॥ २६ ॥ ते पूजयि
त्वादाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितं ॥ न्यवेदयंतवेश्मानिरत्नवंति महात्मने ॥ २७ ॥ तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ॥ अभ्येत्य चैपां वेश्मानि पुनरायात्सहैव
तैः ॥ २८ ॥ सुमृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ॥ भुक्त्वा च सहतैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखं ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि श्रीकृ
ष्णप्रयाणे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥७॥ वैशंपायन उवाच तथा दूतैः समाज्ञाय प्रयातं मधुसूदनं ॥ धृतराष्ट्रो ब्रवीद्भीष्ममूर्चयित्वा महाभुजं
॥ १ ॥ द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिं ॥ दुर्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमा ब्रवीदिदं ॥ २ ॥ अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयंत कुरुनंदन ॥ स्त्रियां बालाश्च वृद्धाश्च कथयंति गृ
हगृहे ॥ ३ ॥ सत्कृत्या च क्षतं चान्ये तथैवान्ये सभागताः ॥ पृथग्वादाश्च वर्तते च त्वरेषु सभासु च ॥ ४ ॥ उपायास्यति दाशार्हः पांडुवार्थं पराक्रमा ॥ स नो मान्यश्च पू
ज्यश्च सर्वथामधुसूदनः ॥ ५ ॥ तस्मिन् हियात्रालोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ॥ तस्मिन्मृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञाचौ जश्च माधवे ॥ ६ ॥ समान्यतां न रश्रेष्ठः सहिधर्मः स
नातनः ॥ पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७ ॥ सचेत्तुप्यतिदाशार्ह उपचारैररिंदमः ॥ कृष्णात्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८ ॥ तस्य पूजा
र्थमद्यैव संविधस्व परंतप ॥ सभाः पथिविधीयंतां सर्वकामसमन्विताः ॥ ९ ॥ यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ॥ तथा कुरुष्व गांधारे कथं वा भीष्ममन्यसे ॥
॥ १० ॥ ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपं ॥ ऊचुः परमित्येवं पूजयंतो स्यत हृचः ॥ ११ ॥ तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ॥ सभावास्तु निरम्याणि
प्रदेषुमुपचक्रमे ॥ १२ ॥ ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ १३ ॥ आसनानि विचित्राणि युतानि विविधैर्गुणैः ॥
स्त्रियां गंधानलंकारान्सूक्ष्माणिवसनानि च ॥ १४ ॥ गुणवंत्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ॥ माल्यानि च सुगंधीनि तानिराजाददौ ततः ॥ १५ ॥ विशेषत
श्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ॥ विद्धे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमां ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

म.३२

ती.टी.

॥१४॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ इति उद्योगपर्वनेलकंठीयेऽर्जुनभावेदीपेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥१३॥ उपप्लुव्यादिति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रपितामहः पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पिता ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ईषा
एतद्विधाय वै सर्वे देवाः हर्मतिमानुषं ॥ आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजादुर्योधनस्तदा ॥ १७ ॥ ताः सभाः केशवः सर्वारत्नानि विविधानि च ॥ अस्मींश्चैव दाशार्ह उवा
यात्कुरुसद्यतत् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंधानपर्वणि मार्गसभानिर्माणपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥१३॥ धृतराष्ट्र उवाच
उपप्लुव्यादिहक्षत्ररूपायानो जनार्दनः ॥ वृकस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति ॥ १ ॥ आद्रुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वतां ॥ महामना महावीर्यो महासत्त्वा
जनार्दनः ॥ २ ॥ स्फ्रीतस्य वृष्णि राष्ट्रस्य भर्ता गोमाचमाधवः ॥ त्रयाणामपिलोकानां भगवान् प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृष्णयंधकाः सुमनसा यस्य प्रज्ञामुपासते ॥ आ
दित्यावसवोरुद्रायथावुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ॥ प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञतां मे कथयतः शृणु ॥ ५ ॥ एकवर्णैः सुकृतां गैर्वाह्विजा
तैर्हयोत्तमैः ॥ चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मानदास्यामि पौंड्रशः ॥ ६ ॥ नित्यप्रभिन्नान्मातंगानीपादंताप्रहारिणः ॥ अष्टानुचरमैकैकमष्टौदास्यामि कारव ॥ ७ ॥ दा
सीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसां ॥ शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपितावतां ॥ ८ ॥ आविकंचमुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतं ॥ तदप्यस्मै प्रदास्यामि सह
स्राणि दशपृच ॥ ९ ॥ अजिनानां सहस्राणि चानदेशोद्भवानि च ॥ तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदहति केशवः ॥ १० ॥ दिवारात्रौ च भात्येपसुते जाविमलोम
णिः ॥ तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति हि केशवः ॥ ११ ॥ एकेनाभिपतत्यङ्गायोजनानि चतुर्दश ॥ यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहं ॥ १२ ॥ यावन्ति वाहना
न्यस्य यावन्तः पुरुषाश्चते ॥ ततोऽप्युणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३ ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ॥ प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हैरथैर्मृष्टैः स्वलंकृताः
॥ १४ ॥ स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ॥ वारमुख्यामहाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवं ॥ १५ ॥ नगरादपियाः काश्चिद्गमिष्यन्ति जनार्दनं ॥ द्रुपुंकन्याश्च क
ल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६ ॥ सस्त्रीपुरुषालंचनगरं मधुसूदनं ॥ उदीक्षतां महात्मानं भानुमंतमिव प्रजाः ॥ १७ ॥ महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्व
तो दिशः ॥ जलावसिक्तो विरजाः पंथास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८ ॥ दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरं ॥ तदद्य क्रियन्तां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतं ॥ १९ ॥ एतद्विरु
चिराकारैः प्रासादैरुपशोभितं ॥ शिवंचरमणीयंच सर्वतु सुमहाधनं ॥ २० ॥

लांगलदंडस्तत्सदृशदंतान् अष्टौ अनुचराः यस्य गजस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वतु सर्वैकतवोयुगपदस्मिन्संतीतितथा ॥ २० ॥

उद्यो.पर्व

५

॥१४॥

॥ २१ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥७॥ राजन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भावितःदृष्टः ॥ ४ ॥ मानीनशःहेतुमणिञ्च मानाशंप्रामुहि ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वमस्मिन्गृहेरत्नमदुर्योधनस्यच ॥ यद्यदहंतिवाणोयस्तत्तद्देयमसंशयं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिधृतराष्ट्रवाक्येषडशीति
तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥७॥ विदुरउवाच राजन्वद्दुमतश्चासिन्नैलोक्यस्यापिसत्तमः ॥ संभावितश्चलोकस्यसंमतश्चासिभारत ॥ १ ॥ यत्त्वमेवंगते
ब्रूयाःपश्चिमेवयसिस्थितः ॥ शास्त्राद्वासुप्रतर्काद्वासुस्थिरःस्यविरोद्यसि ॥ २ ॥ लेखाशशिनिभाःसूर्यमहोर्मिरिवसागरे ॥ धर्मस्त्वयितथाराजन्नितिव्यवसि
ताःप्रजाः ॥ ३ ॥ सदैवभावितोलोकोगुणौघैस्तवपार्थिव ॥ गुणानारक्षणेनित्यंप्रयतस्वसवांधवः ॥ ४ ॥ अर्जवंप्रतिपद्यस्वमायाल्याद्दुनीनशः ॥ राजन्पुत्रांश्च
पौत्रांश्चसुहृदश्चैवसुप्रियान् ॥ ५ ॥ यत्त्वमिच्छसिऋणायराजन्नतिथयेबहु ॥ एतदन्यच्चदाशार्हःपृथिवीमपिचार्हति ॥ ६ ॥ नतुत्वंधर्ममुद्दिश्यतस्यवाप्रियकार
णात् ॥ एतद्विस्सिऋणायसत्येनात्मानमालभे ॥ ७ ॥ मायैपासत्यमेवैतच्छ्रैतद्भूरिदक्षिण ॥ जानामित्वन्मतराजन्गूढंवात्येनकर्मणा ॥ ८ ॥ पंचपंचैवल्लि
प्यंतिग्रामकान्यांढवानृप ॥ नचद्विस्सितेभ्यस्तांस्तच्छ्रमंनकरिष्यसि ॥ ९ ॥ अर्थेनतुमहावाहुंवाण्यंत्वंजिहीर्षसि ॥ अनेनचाप्युपायेनपांडवेभ्योविभेत्स्य
सि ॥ १० ॥ नचवित्तेनशक्योसौनोद्यमेननगर्हया ॥ अन्याधनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वंब्रवीमिते ॥ ११ ॥ वेदऋणस्यमाहाल्यंवेदास्यदृढभक्तितां ॥ अत्याज्यमस्य
जानामिप्राणैस्तुल्यंधनंजयं ॥ १२ ॥ अन्यत्कुंभाटपांपूर्णादन्यत्पाटावसेचनात् ॥ अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैवेक्ष्यतिजनार्दनः ॥ १३ ॥ यत्त्वस्यप्रियमातिथ्यंमा
नार्हस्यमहात्मनः ॥ तदस्मैक्रियतांराजन्मानार्होसौजनार्दनः ॥ १४ ॥ आशंसमानःकल्याणंकुरुनभ्येतिकेशवः ॥ येनैवराजन्नर्थेनतदेवास्माउपाकुरु ॥ १५ ॥
शममिच्छतिदाशार्हस्तवदुर्योधनस्यच ॥ पांडवानांचराजेंद्रतदस्यवचनंकुरु ॥ १६ ॥ पितासिराजन्पुत्रास्तेदृष्टस्त्वंशिशवःपरे ॥ वर्तस्वपितृवत्तेषुवर्ततेतेहिपु
त्रवत् ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिविदुरवाक्येसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥ दुर्योधनउवाच यदाहविदुरःऋ
णोसर्वतस्सत्यमच्युते ॥ अनुरक्तोद्यसंहार्यःपार्थान्प्रतिजनार्दनः ॥ १ ॥ यत्तत्सत्कारसंयुक्तंदेयंवसुजनार्दने ॥ अनेकरूपंराजेंद्रनतदेयंकदाचन ॥ २ ॥

॥ ७ ॥ मायाइंद्रजालं छद्मवंचनं ॥ ८ ॥ ९ ॥ विभेत्स्यसिशल्यवत्पृथक्करिष्यसि ॥ १० ॥ ११ ॥ वेदवेदि १२ ॥ नैवेक्ष्यति नैवांगीकरिष्यति ॥ १३ ॥ आतिथ्यंशमरूपं ॥ १४ ॥ उपाकुरुअर्पय
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ यदाहेति असंहार्यःहर्तुमशक्यः ॥ १ ॥ २ ॥

म.भ

भा.टी.

॥९५॥

देशइति यद्यपिकेशवोर्चामहर्न्येवनथापिअर्चायदिशःकालश्चायुक्तइत्यर्थः तदेकह मंस्यतीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्यगतिःकर्त्तव्यरीतिः अविप्रहान्आतिथ्यमात्रेण ॥ ६ ॥ ७ ॥ नालनपर्याप्तोसि ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ तीर्थेनअवतरणवर्त्मना संशाम्यशांतीभव ॥ १० ॥ ११ ॥ पर्यायःप्रकारांतरं निष्केवलांकृत्स्नां पांडवान्यथादासवद्दासयेयंतथाप्रकारोनास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
देशःकालस्तथायुक्तोनहिनाहर्तिकेशवः ॥ मंस्यत्यधोक्षजोराजन्भयादर्चतिमामिति ॥ ३ ॥ अवमानश्चयत्रस्याक्षत्रियस्यविशांपते ॥ नतत्कुर्याद्दुःका
र्यमितिमेनिश्रितामतिः ॥ ४ ॥ सहिपूज्यतमालोकैरुणाःपृथुललोचनः ॥ त्रयाणामपिलोकानांविदितंममसर्वथा ॥ ५ ॥ ननुतस्मैप्रदेयंस्यात्तथाकार्यगतिः
प्रभो ॥ विग्रहःसमुपारब्धोनहिशाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वाभीष्मःकुरुपितामहः ॥ वैचित्रवीर्यराजानमिदंवर्चनमब्र
वीत् ॥ ७ ॥ सल्लतोऽसल्लतोवापिनकुड्यंतजनार्दनः ॥ नालमेनमवज्ञातुंनावज्ञेयोहिकेशवः ॥ ८ ॥ यत्तुकार्यमहावाहोमनसाकार्यतांगतं ॥ सर्वोपायैर्नतच्छ
क्येकेनचिक्कर्तुमन्यथा ॥ ९ ॥ सयद्दूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशंकया ॥ वासुदेवेनतीर्थेनक्षिप्रंसंशाम्यपांडवैः ॥ १० ॥ धर्म्यमर्थ्यंचधर्मात्माधुवंक्ताजनार्द
नः ॥ तस्मिन्वाच्याःप्रियावांचोभवतावांधवैःसह ॥ ११ ॥ दुर्योधनउवाच नपर्यायोस्तियद्राजन्श्रियंनिष्केवलामहं ॥ तैःसहेमामुपाश्रीयांचावर्जीवं
पितामह ॥ १२ ॥ इदंतुसुमहत्कार्यंशृणुमेयत्समर्थितं ॥ परायणंपांडवानांनियच्छामिजनार्दनं ॥ १३ ॥ तस्मिन्वदेभविष्यंतिवृष्णयःपृथिवीतथा ॥ पांडवा
श्चविधेयामेसचप्रातरिहैष्यति ॥ १४ ॥ अत्रोपायान्यथासम्यद्बुद्धेतजनार्दनः ॥ नचापायोभवेत्कश्चित्द्रवान्प्रव्रवीतुमे ॥ १५ ॥ वैशंपायनउवाच
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाघोरंरुणाभिसंहितं ॥ धृतराष्ट्रःसहामात्योव्याथतोविमनाभवत् ॥ १६ ॥ ततोदुर्योधनमिदंधृतराष्ट्रोब्रवीद्वचः ॥ मैवंवोचःप्रजापालनैपधर्मः
सनातनः ॥ १७ ॥ दूतश्चहिहृषीकेशःसंबंधीचाप्रियश्चनः ॥ अपापःकौरवेयेपुसकथंबंधमर्हति ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच परीतस्तवपुत्रोयंधृतराष्ट्रसुमंदधीः
वृणोत्यनर्थनैवांर्थयाच्यमानःसुहृज्जनैः ॥ १९ ॥ इममुत्पथिवर्तंतपापंपांपानुबंधिनं ॥ वाक्यानिमुहृदांहित्वात्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २० ॥ रुष्णमक्लिष्टकर्मा
णमासाघायंसुदुर्मतिः ॥ तवपुत्रःसहामात्यःक्षणेननभविष्यति ॥ २१ ॥ पापस्यास्यनृशंसस्यत्यक्तधर्मस्यदुर्मतेः ॥ नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताःश्रोतुंवाचःकथंचने ॥
॥ २२ ॥ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठोवृद्धःपरममन्युमान् ॥ उत्थायतस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मःसत्यपराक्रमः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्दानपर्वणिदुर्यो
धनवाक्येअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणैलकंठीयेभारतभाष्येअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ९५ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥९५॥

मातरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ मृष्टंशोधितं ॥ १८ ॥ १९ ॥ परिहसन्नमकुर्वन् सांबंधिकं धनं जयादिसंबं

वैशंपायन उवाच प्रातरुत्थाय कृष्णस्तुरुतवान्सर्वमाङ्गिकं ॥ ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १ ॥ तंप्रयातं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलं ॥ पर्यवर्तत
ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रास्तमायांतं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंरुताः ॥ दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३ ॥ पौराश्वबहुलाराजन्तृषीके
शंदिदृक्षवः ॥ यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४ ॥ सर्वैपथिसमागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५ ॥ कृष्णसमानना
र्थं च नगरं समलंरुतं ॥ बभूव राजमार्गं श्वबहु रत्नसमाचितः ॥ ६ ॥ न च कश्चिद्दृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ ॥ न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ॥ ७ ॥ राजमार्गे
नरास्तस्मिन्संस्तुवंत्यवनिंगताः ॥ तस्मिन्काले महाराजहृषीकेशप्रवेशने ॥ ८ ॥ आवतानिवरस्त्रीभिर्गृहाणिसुमहांत्यपि ॥ प्रचलंतीव भारेण दृश्यंते स्म महीतले
॥ ९ ॥ तथा च गतिमंतस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ॥ प्रनष्टगतयो भूवन् राजमार्गे नैर्वृते ॥ १० ॥ सगृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ॥ पांडुरंपुंडरीकाक्षः प्रासा
दैरुपशोभितं ॥ ११ ॥ तिस्रः कक्ष्याव्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ॥ वैचित्रवीर्यराजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२ ॥ अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधि
पः ॥ सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ १३ ॥ कृपश्चसोमदत्तश्च महाराजश्च वाह्निकः ॥ आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयंतो जनार्दनं ॥ १४ ॥ ततो राजान
मासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनं ॥ स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरंजसा ॥ १५ ॥ तेषु धर्मानुपूर्वीतां प्रयुज्यमधुसूदनः ॥ यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः
॥ १६ ॥ अथ द्रोणं सवाह्वीकं सपुत्रं च यशस्विनं ॥ कृपंचसोमदत्तंच समीयाय जनार्दनः ॥ १७ ॥ तत्रासीदूर्जितं मृष्टं कांचनं महदासनं ॥ शासनाद्भृतराष्ट्रस्य तत्रो
पाविशदच्युतः ॥ १८ ॥ अथ गांमधुपर्कचाप्युदकं च जनार्दने ॥ उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥ रुतातिथ्यस्तु गोविंदः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ॥ आ
स्ते सांबंधिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारितः ॥ २० ॥ सोर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ॥ राजानं समनुज्ञाप्य निरक्राम दरिंदमः ॥ २१ ॥ तैः समेत्य यथान्यायं
कुरुभिः कुरुसंसदि ॥ विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२ ॥ विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनं ॥ अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितं ॥ २३ ॥ या
मंप्रातिः पुष्कराक्षत्वदर्शनसमुद्भवा ॥ सा किमाख्यायते तुभ्यं मंतरात्मासि देहिनां ॥ २४ ॥ रुतातिथ्यं तु गोविंदं विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ कुशलं पांडुपुत्राणामृ
च्छन्मधुसूदनं ॥ २५ ॥

धहेतुकं व्यवहारं ॥ २० ॥ पूजितः स्तुतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म.३
॥ टी.

॥ १६ ॥

विदुरः पांडवानां विचेष्टितं स्य तं कृष्णं प्रति अपृच्छदित्यन्वयः सार्धं श्लोक एकं वाक्यं अपृच्छदिति पूर्वस्मादनुकृत्यते प्रीयमाणस्येत्यादिषु द्वितीयार्थे ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठी
ये भारतभावदीपे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रियं राज्यादि सुखं भोगोत्थ आल्हादः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

प्रीयमाणस्य रुद्धो विदुरो बुद्धिसत्तमः ॥ धर्मार्थनित्यस्य सतोगतरोपस्यधीमतः ॥ २६ ॥ तस्य सर्वसविस्तारं पांडवानां विचेष्टितं ॥ क्षत्रुराचष्टदाशार्हः सर्वप्र
त्यक्षदर्शिवान् ॥ २७ ॥ इति श्रीम. उद्योगप. भगवद्गीताप. धृतराष्ट्रगृहप्रवेशपूर्वकं श्रीकृष्णस्य विदुरगृहप्रवेशे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच अथोपगम्य विदुरमपराद्धे जनार्दनः ॥ पितृष्वसारं सपृथामभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १ ॥ साहस्रवारुणमायां तं प्रसन्नादित्यवर्चसं ॥ कंठे गृही
त्वा प्राक्रोशस्मरंती तनयान् पृथा ॥ २ ॥ तेषां सत्ववतां मध्ये गोविंदं सहचारिणं ॥ त्विरस्य हृत्वा वाष्णं यं वाष्पमाहारयत् पृथा ॥ ३ ॥ सा ब्रवीत्कृष्णमासीनं रुताति
थ्यं युधां पतिं ॥ वाष्पगद्गदपूर्णं मुखेन परिशुष्यता ॥ ४ ॥ ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणरताः ॥ परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ निकृत्याभ्रं शितारा
ज्याज्जनार्हानिर्जनंगताः ॥ ५ ॥ विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्थारुदतीमपहाय मां ॥ ६ ॥ अहर्षुश्च वनं यांतः समूलं हृदयं म
म ॥ अतदर्हामहात्मानः कथं केशव पांडवाः ॥ ७ ॥ ऊर्षुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ बालाविहीनाः पित्राते मया सततलालिताः ॥ ८ ॥ अपश्यंतश्च पितरौ
कथमूर्षुर्महावने ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्दृग्गैर्वेणुनिःस्वनैः ॥ ९ ॥ पांडवाः समबोध्यंत बाल्यात्प्रभृतिकेशव ॥ ये स्मवारणशब्देन हयानां हेपितेन च ॥ १० ॥ रथने
मिनिनादैश्च व्यबोध्यंत तदा गृहे ॥ शंखभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ॥ ११ ॥ पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ वृक्षैरत्नैरलंकारैः पूजयंतो द्विज
न्मनः ॥ १२ ॥ गीर्भिर्मगलयुक्ताभिर्ब्राह्मणानां महात्मनां ॥ अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनंदिताः ॥ १३ ॥ प्रासादांश्वेभ्योऽर्चयंत रां कवाजिनशायिनः ॥ क्रूरं च
निनर्दंश्रुत्वाश्वापदानां महावने ॥ १४ ॥ नस्मोपयांति निद्रांतेन तदर्हानार्दन ॥ भेरीमृदंगनिनदैः शंखवैणवनिःस्वनैः ॥ १५ ॥ स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधु
सूदन ॥ बंदिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथं ॥ १६ ॥ महावनेष्वबोध्यंतश्वापदानां रुतेन च ॥ क्रीमान्सत्यधृतिर्दातो भूतानामनुकंपिता ॥ १७ ॥ कामद्वेषौ
वशं कृत्वा सतां वर्तमानुवर्तते ॥ अंबरीषस्य मां धातुर्ययाते न ह्यपस्य च ॥ १८ ॥ भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरंधत्तं दुर्दृहां ॥ १९ ॥
शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ राजा सर्वगुणोपेतश्चैलोक्यस्यापियो भवेत् ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धुरंधरं ॥ १९ ॥ २० ॥

उद्यो.पर्व

५

॥ १६ ॥

प्रियोदर्शोदर्शनयस्यदर्शादिश्राद्धकर्मवायस्य ॥२१॥ सामर्षत्वादेवपांडवः पांडुरेवपांडवः स्वार्थे तद्धितः यद्वापांडवः पांडुपुत्रः पांडुः कुंतीपत्नौसिते इति विश्वः ॥२२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥

अजातशत्रुर्धर्मात्माशुद्धजांबूनदप्रभः ॥ श्रेष्ठः कुरुपुसर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥ प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्णयुधिष्ठिरः ॥ २१ ॥ यः सनागायुतः प्राणो वातरं हाम
हाबलः ॥ सामर्षः पांडवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २२ ॥ कीचकस्य तु सज्ञातेर्यो हंता मधुसूदन ॥ शूरः क्रोधवशानां च हिडिंबस्य वकस्य च ॥ २३ ॥ पराक्रमेश
कसमो मातरि श्वसमो वले ॥ महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २४ ॥ क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ॥ जितात्मा पांडवो मर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥
॥ २५ ॥ तेजो राशिं महात्मानं वरिष्ठममि तौ जसं ॥ भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ॥ २६ ॥ तं मा चक्ष्वर्णो यकथमद्य वकोदरः ॥ आस्ते परिघवाहुः स
मध्यमः पांडवो बली ॥ २७ ॥ अर्जुनेनार्जुनो यः सकृष्णवाहुसहस्रिणा ॥ द्विवाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८ ॥ क्षिपत्येकं न वेगेन पंचत्राणशतानियः ॥
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पांडवः ॥ २९ ॥ तेजसादित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे ॥ क्षमया पृथिवी तुल्यो महेंद्रसमविक्रमः ॥ ३० ॥ आधिराज्यं महद्दीप्तं प्र
थितं मधुसूदन ॥ आहतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ ३१ ॥ यस्य वाहुबलं सर्वपांडवाः पर्युपासते ॥ स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पांडवः सत्यविक्रमः ॥ ३२ ॥ यंगत्वा
भिमुखः संस्येन जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ॥ योजेता सर्वभूतानाम् जेयोजिष्णुरच्युत ॥ ३३ ॥ योपाश्रयः पांडवानां देवानामिव वासवः ॥ स ते भ्राता सखा चैव कथ
मद्यधनं जयः ॥ ३४ ॥ दयावान्सर्वभूतेषु हीनिषेवो महास्रवित् ॥ मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३५ ॥ सहदेवो महेश्वासः शूरः समिति शोभनः ॥ भ्रा
तृणां कृष्णशुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३६ ॥ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ॥ वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयंति महात्मनः ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं
युधांति ॥ शुश्रूषुं मम वार्ष्णेयमाद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३८ ॥ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पांडवः ॥ भ्रातृणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३९ ॥ चित्रयो
र्धाचनकुलो महेश्वासो महाबलः ॥ कच्चित्सकुशली कृष्णवत्सो मसुर्यै धितः ॥ ४० ॥ सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथं ॥ अपि जातु महाबाहो पश्यं न कुलं
पुनः ॥ ४१ ॥ पक्ष्मसंपातजे कालेन कुलेन विनारुता ॥ नलभामि धृतिं वीरसाधजीवामि पश्यमां ॥ ४२ ॥ सर्वैः पुत्रैः प्रियतराद्रौ पदीमे जनार्दन ॥ कुलीनारूपसं
पन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४३ ॥

॥३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठानां भाववृद्धिकरं ॥३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ पक्ष्मणोः संपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ॥४२॥ ४३॥

पुत्रलोकात्पुत्रसन्निकर्षत्यक्तापतिष्ठाकंपतिसन्निधिदृष्टवाना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तथावृत्तापुण्यशीला ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कच्चिदितिकाकामु
खावहत्वंनास्तीतिव्यज्यते. एषामपुत्रभर्त्रादीनां ॥ ५६ ॥ नकुशलंमरणं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अवरोधःराज्याप्रदानरूपोवृत्तिनिरोधः ॥ ५९ ॥ यदिसुखंपुण्यक्षयरूपंअर्थादुःखंपापक्षयरूपंअर्थादुःखात्पापक्ष

पुत्रलोकात्पतिलोकादृष्टवानासत्यवादिनी ॥ प्रियान्पुत्रान्परित्यज्यपांडवाननुरुध्यते ॥ ४४ ॥ महाभिजनसंपन्नासर्वकामैःसुपूजिता ॥ ईश्वरीसर्वकल्याणी
द्रौपदीकथमच्युत ॥ ४५ ॥ पतिभिःपंचभिःशूरैरग्निकल्पैःप्रहारिभिः ॥ उपपन्नामहेष्वासैद्रौपदीदुःखभागिनी ॥ ४६ ॥ चतुर्दशमिदंवर्षयन्नापश्यमरिंदम ॥ पु
त्राधिभिःपरिदृष्टाद्रौपदीसत्यवादिनी ॥ ४७ ॥ ननूतंकर्मभिःपुण्यैरश्रुतेपुरुषःसुखं ॥ द्रौपदीचेत्तथावृत्तानाश्रुतेसुखमव्ययं ॥ ४८ ॥ नप्रियाममरुण्याया
वीभस्सुर्नयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनायमौवापियदपश्यंसभागतां ॥ ४९ ॥ नमदुःखतरंकिंचिद्भूतपूर्वतनोधिकं ॥ श्रीधर्मिणीद्रौपदीयच्छुशुराणांमर्मापगां ॥ ५० ॥
आनायितामनार्येणक्रोधलाभानुवर्तिना ॥ सर्वेप्रक्षंतकुरवकवस्त्रांसभागतां ॥ ५१ ॥ तत्रैवधृतराष्ट्रमहाराजश्रवाह्लिकः ॥ रूपश्रसामदत्तश्रनिर्विण्णाः
कुरवस्तथा ॥ ५२ ॥ तस्यांसंसदि सर्वेपांडवत्तारंपूजयाम्यहं ॥ वृत्तेनहिभवत्यार्योर्नधनेननविद्यया ॥ ५३ ॥ तस्यरुष्णमहाबुद्धेर्गर्भीरस्यमहात्मनः ॥ क्षतुःशी
लमलंकारोलाकात्विष्टभ्यतिष्ठति ॥ ५४ ॥ वैशंपायनउवाच साशोकार्ताचल्लष्टाचदृष्ट्वागोविंदमागतं ॥ नानाविधानिदुःखानिसर्वाण्येवान्वकीर्तयत्
॥ ५५ ॥ पूर्वैराचरितंयत्तत्कुराजभिररिंदम ॥ अक्षयूतंमृगवधःकच्चिदेपांसुखावहं ॥ ५६ ॥ तन्मांडहतियत्कृष्णासभायांकुरुसन्निधौ ॥ धार्तराष्ट्रैःपरिक्लिष्टाय
थानकुशलंतथा ॥ ५७ ॥ निर्वासनंचनगरात्प्रव्रज्याचपरंतप ॥ नानाविधानांदुःखानामभिज्ञास्मिजनार्दन ॥ ५८ ॥ अज्ञातंचर्यात्रालानामवरोधश्चमाध
व ॥ नमंक्लेशतमंतस्यात्पुत्रैःसहपरंतप ॥ ५९ ॥ दुर्योधनेननिकृतावर्षमद्यचतुर्दश ॥ दुःखादपिसुखंनःस्याद्यदिपुण्यफलक्षयः ॥ ६० ॥ नमंविशंपांजात्वा
सीत् धार्तराष्ट्रेपुपांडवैः ॥ तनसत्येनरुष्णत्वांहतामित्रंश्रियावृतं ॥ अस्माद्विमुक्तंसंग्रामात्पश्यंयंपांडवैःसह ॥ ६१ ॥ नैवशक्याःपराजेतुंसर्वेत्थेपांतथाविधं ॥ पि
तरंत्वेवगर्हयंनात्मानंनसुयोधनं ॥ ६२ ॥ येनाहंकुंतिभोजायधनंवृत्तैरिवापिता ॥ बालांमामार्यकस्तुभ्यंकीडंतीकंदुहस्तिकां ॥ ६३ ॥

यहेतोस्तसुखंनःअस्माकंस्यात् तथाचनवयंदुःखाद्भयंप्रामुमइत्यर्थः ॥ ६० ॥ अस्मात्भाविनःकुरुपांडवसंग्रामात् गोत्रकलहेविषमधियामेवावमर्दःसमबुद्धीनांतुसुखमेवेतिभावः ॥ ६१ ॥ सर्ववृत्तं एषां
पांडवानांतथाविधंअविषमं ॥ ६२ ॥ वृत्तैर्वदान्यत्वेनख्यातैर्धनंयथाअक्लेशेनाप्येतेतद्वृत्त्येनाहमर्पिता वृत्तोतीतेदृढेख्यातेइतिविश्वः धूर्त्तरिवेत्यपपाठः आर्यकःपितामहः तुभ्यंतव ॥ ६३ ॥

श्वशुरैर्भीष्मादिभिः धृतराष्ट्रोपि जर्तुर्ज्यैष्ठत्वान्श्वशुरएव ॥६४॥६५॥ महाजन्ये महायुद्धे मेधान् अश्वमेधान् ॥६६॥ अभ्यसूयामिनिदामि वेधसे विश्वकर्त्रे महते इति कृष्णस्येश्वरस्य निदार्थमुपहासः कर्मण
एव प्रावलयं धर्मपदस्यार्थदर्शनेनाह धर्म इति धारयतीति धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्म एव कर्त्ता धारयिता ईश्वराराधनं तु त्वैवेति भावः ॥६७॥ धर्मश्चेदिति धर्मोपसंशयं दर्शयति सतोपीश्वरस्याकिञ्चित्करत्वमाह त्वंचेति

अदात्तुकुंतिभोजाय सखासख्ये महात्मने ॥ साहंपित्राचनिरुताश्वशुरैश्च परंतप ॥ अत्यंतदुःखिता कृष्णकिंजीवितफलमम ॥६४॥ यन्मां वागव्रवीन्नक्तं सूत
केसव्यसाचिनः ॥ पुत्रस्ते पृथिवीं जेतायशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥६५॥ हत्वा कुरुन्महाजन्ये राज्यं प्राप्य धनं जयः ॥ भ्रातृभिः सह क्रौंतियस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥
॥६६॥ नाहंतामभ्यसूयामिनमोधर्माय वेधसे ॥ कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥६७॥ धर्मश्चेदस्ति वाष्णं यथा वागभ्यभापत ॥ त्वंचापितत्तथा
कृष्णसर्वसंपादयिष्यसि ॥६८॥ नमां माधववैधव्यं नार्थनाशानवैरता ॥ तथा शोकाय दहति यथा पुत्रैर्विना भवः ॥६९॥ याहंगां दीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥
धनं जयं न पश्यामि काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ इतश्चतुर्दशं वर्षे यन्नापश्यं युधिष्ठिरं ॥७०॥ धनं जयं च गोविंदयमौतं च वृकोदरं ॥ जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वति
मानवाः ॥७१॥ अर्थतस्ते मम मृतास्ते पांचाहं जनार्दन ॥ ब्रूयामाधवराजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥७२॥ भूयांस्ते हीयते धर्मो मापुत्रकवथा कृथाः ॥ पराश्रया
वासुदेवया जीवति धिगस्तुतां ॥७३॥ वृत्तेः कार्पण्यलब्ध्याया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ अथोधनं जयं ब्रूयानित्याद्युक्तं वृकोदरं ॥७४॥ यदर्थं क्षत्रियासूते तस्य का
लाय मागतः ॥ अस्मिंश्चेदागते काले मिथ्याचातिक्रमिष्यन्ति ॥७५॥ लोकसंभाविताः संतः सुवृशंसंकरिष्यथ ॥ वृशंसेन च वायुक्तांस्त्यजेयंशाश्वतीः समाः ॥
॥७६॥ काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवनं ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥७७॥ विक्रमेणार्जितान्भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ विक्रमाधि
गतात्पर्याः क्षत्रधर्मेण जीवतः ॥७८॥ मनांमनुष्यस्य सदा प्राणंति पुरुषोत्तम ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥७९॥ अर्जुनं पांडवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं
चर ॥ विद्धि नो हितवात्यंतं क्रुद्धौ तौ तु यथांतकौ ॥८०॥ भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परांगतिं ॥ तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णासभांगता ॥८१॥ दुःशासनश्च
कर्णश्च परुषाण्यभ्यभापतां ॥ दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनं ॥८२॥ पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलं ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृको
दरः ॥८३॥ सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ यावदंतं नयति शात्रवाञ्छुत्रुकर्शनः ॥८४॥ न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ॥ प्रव्राजन्तु पुत्रा
णां न मेतदुःखकारणं ॥८५॥ ॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥ अतिक्रमिष्यति अधुद्धेनेत्यर्थः ॥७५॥ सुवृशंसं अत्यंतवीभत्सं ॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥

॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४॥९५॥ अंतराज्यंवावनंवा मध्यंअल्यैश्वर्यं अंतपदंव्याचष्टे उत्तमानिति उत्तमान्तीव्रवैराग्यजान्परिक्लेशान्शीतवातादीन् ॥९६॥ अंतपुअंतयोःपरब्रह्मा
 नंदेषुपुतौवा उभयत्रैवद्वैतादर्शनात्सुखमस्ति एतयोरंतरंजायत्स्वमौ दुःखंदुःखरूपं स्वयमात्मानिर्दुःखएवजायत्स्वमयोस्तूपाधिसंबंधात्तत्रआसमानंदुःखंआगमापायित्वात्तवपुत्राःसहतेत्वंचसहस्वेतिभावः९७
 यत्तुसांबृहतीश्यामाएकवस्त्रासभांगता ॥ अश्रुणोत्परुपावाचःकिंनुदुःखतरंततः ॥ ८६ ॥ स्त्रीधर्मिणीवरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा ॥ नाभ्यगच्छत्तदानाथंरुष्णा
 नाथवतीसती ॥ ८७ ॥ यस्याममसपुत्रायास्त्वंनाथोमधुसूदन ॥ रामश्रवलिनांश्रेष्ठःप्रद्युम्नश्चमहारथः ॥ ८८ ॥ साहमेवंविधंदुःखंसहेयंपुरुपोत्तम ॥ भीमेजीव
 तिदुर्धंपेविजयेचापलायिनि ॥ ८९ ॥ वैशंपायनउवाच ततआश्वासयामासपुत्राधिभिरभिप्लुतां ॥ पितृष्वसारंशोचंतीशौरिःपार्थसखःपृथां ॥ ९० ॥
 वासुदेवउवाच कातुसीमंतिनीत्वाद्दुकूलोकेष्वस्तिपितृष्वसः ॥ शूरस्यराज्ञोदुहिताआजमीढकुलंगता ॥ ९१ ॥ महाकुलीनाभवतीहृदात्प्रदमिवागता ॥ ई
 श्वरीसर्वकल्याणीभर्त्रापिरमपूजिता ॥ ९२ ॥ वीरसूर्वीरपत्नीत्वंसर्वैःसमुदितागुणैः ॥ सुखदुःखेमहाप्राज्ञेत्वाद्दृशीसोढुमर्हति ॥ ९३ ॥ निद्रातंद्रेक्रोधहर्षौक्षुत्पि
 पासेहिमातपौ ॥ एतानिपार्थानिजित्यनित्यंवीरसुखेरताः ॥ ९४ ॥ त्यक्तग्राम्यसुखाःपार्थानित्यंवीरसुखप्रियाः ॥ नतुस्वल्पेनतुष्येयुर्महोत्साहामहाबलाः ॥
 ॥ ९५ ॥ अंतंधीरानिपेवंतेमध्यंग्राम्यसुखप्रियाः ॥ उत्तमांश्वपरिक्लेशान्भोगांश्चातीवमानुपान् ॥ ९६ ॥ अंतपुरेमिरेधीरानतेमध्येपुरेमिरे ॥ अंतप्राप्तिसुखा
 माद्दुर्दुःखमंतरमेतयोः ॥ ९७ ॥ अभिवादयंतिभवतींपांडवाःसहकृष्णया ॥ आत्मानंचकुशलिनंनिवेद्याद्दुरनामयं ॥ ९८ ॥ अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं
 क्ष्यसिपांडवान् ॥ ईश्वरान्सर्वलोकस्यहतामित्रान्श्रियावृत्तान् ॥ ९९ ॥ एवमाश्वासिताकुंतीप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ पुत्राधिभिरभिध्वस्तानिगृत्यावुद्धिजंतमः ॥
 ॥ १०० ॥ कुंत्युवाच यद्यत्तेपांमहाबाहोपथ्यंस्यान्मधुसूदन ॥ यथायथात्वंमन्येथाःकुर्याःकृष्णतथातथा ॥ १०१ ॥ अविलोपेनधर्मस्यअनिरुत्यापरंतपः
 प्रभावज्ञास्मितेकृष्णसत्यस्याभिजनस्यच ॥ १०२ ॥ व्यवस्थायांचमित्रेषुबुद्धिविक्रमयोस्तथा ॥ त्वमेवनःकुलेधर्मस्त्वंसत्यंत्वंतपोमहत् ॥ १०३ ॥ त्वंत्राता
 त्वंमहद्ब्रह्मत्वंयिसर्वप्रतिष्ठितं ॥ यथैवात्यतथैवैतत्त्वयिसत्यंभविष्यति ॥ १०४ ॥ वैशंपायनउवाच तामामंभ्यचगोविंदःकृत्वाचाभिप्रदक्षिणां ॥ प्रातिष्ठतम
 हावाद्दुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०५ ॥ इति०उ०भग०कृष्णकुंतीसंवादेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥९१॥ ॥९८॥११॥ अबुद्धिजंअज्ञानजंतमोविपर्ययज्ञानंअनात्मनिदेहा
 दावात्माभिमानरूपं ॥ १०० ॥ १०१ ॥ अनिरुत्याअच्छलेन ॥ १०२ ॥ त्वमेवेतिभगवतःसार्वात्म्यंसर्वाधिष्ठानत्वंप्रोक्तं ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ इतिउद्योगप०नैल०भारत०नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥९१॥

पृथामिति तामामंयेतिपूर्वश्लोकेनप्रस्थानमात्रमुक्त्वापृथामामंयेत्यत्रतुतदर्थानुवादपूर्वकंदुर्योधनगृहप्राप्तिरुच्यतइत्यपौनरुक्त्यं ॥ १ ॥२ ॥ अभघनःसजलोमेघः सहिसविद्युत्तत्सादृश्येनमहेन्द्रनीलमणि
मयत्वंसुवर्णमयत्वंचसूचितं अन्येतुअभघनःआकाशमात्रवर्तिघनःसहिशरत्संबंधाद्धवलइतिव्याचख्युः ॥३ ॥ ४ ॥ ५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२ ॥ शठोदकंशाख्यपर्यवसानं आभाष्यसंबोधनेनोन्मुखी

वैशंपायनउवाच पृथामामंयमोविंदःकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ दुर्योधनगृहंशौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १ ॥ लक्ष्म्यापरमयायुक्तंपुरंदरगृहोपमं ॥ विचि
त्रैरासनैर्युक्तंप्रविवेशजनार्दनः ॥ २ ॥ तस्यकक्ष्याव्यतिक्रम्यतिस्रोद्वाःस्थैरवारितः ॥ ततोऽभघनसंकाशंगिरिकूटमिवोच्छ्रितं ॥ ३ ॥ श्रियाज्वलंतंप्रासादमा
रुरोहमहायशाः ॥ तत्रराजसहस्रैश्चकुरुभिश्चाभिसंवृतं ॥ ४ ॥ धार्तराष्ट्रमहाबाहुंददर्शासीनमासने ॥ दुःशासनंचकर्णचशकुनिंचापिसौवलं ॥ ५ ॥ दुर्योधन
समीपतानासनस्थान्ददर्शसः ॥ अभ्यागच्छतिदाशार्हंधार्तराष्ट्रोमहायशाः ॥ ६ ॥ उदतिष्ठत्सहामात्यःपूजयन्मधुसूदनं ॥ समेत्यधार्तराष्ट्रेणसहामात्येनकेश
वः ॥ ७ ॥ राजभिस्तत्रवाण्ययःसमागच्छद्यथावयः ॥ तत्रजांबूनदमयंपर्यकंसुपरिष्कृतं ॥ ८ ॥ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ तस्मिन्गान्धुपर्क
चाप्युदकंचजनार्दनै ॥ ९ ॥ निवेदयामासतदागृहानराज्यंचकौरवः ॥ तत्रगोविंदमार्सीनंप्रसन्नादित्यवर्चसं ॥ १० ॥ उपासांचक्रिरेसर्वेकुरवोराजभिःसह ॥
ततोदुर्योधनोराजावाण्ययंजयतांवरं ॥ ११ ॥ न्यमंत्रयद्राजनेननाभ्यनंदञ्चकेशवः ॥ ततोदुर्योधनःकृष्णमत्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १२ ॥ मृदुपूर्वशठोदकंकर्णमा
भाष्यकौरवः ॥ कस्मादन्नानिपानानिवासांसिशयनानिच ॥ १३ ॥ त्वदर्थमुपनीतानिनाग्रहीस्त्वंजनार्दन ॥ उभयोश्चददत्सात्स्यमुभयोश्चहितरंतः ॥ १४ ॥ सं
वंधीदयितश्चासिधृतराष्ट्रस्यमाधव ॥ त्वंहिगोविंदधर्मार्थोवेत्थतत्त्वेनसर्वशः ॥ तत्रकारणमिच्छामिश्रोतुंचक्रगदाधर ॥ १५ ॥ वैशंपायनउवाच सएव
मुक्तोगोविंदःप्रत्युवाचमहामनाः ॥ उद्यन्मेघस्वनःकालेप्रगृह्यविपुलंभुजं ॥ १६ ॥ अलघूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलं ॥ राजीवनेत्रोराजानंहेतुमद्वाक्यमुक्त
मं ॥ १७ ॥ कृतार्थाभुंजतेदूताःपूजांगृह्णन्तिचैवह ॥ कृतार्थमांसहामात्यंसमर्चिष्यसिभारत ॥ १८ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रोजनार्दनं ॥ नयुक्तंभवतास्मा
सुप्रतिपत्तुमसांप्रतं ॥ १९ ॥ कृतार्थंवाकृतार्थंचत्वांवयंमधुसूदन ॥ यतामहेपूजयितुंदाशार्हनचशकुमः ॥ २० ॥

कृत्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्रअन्नादेरग्रहणे ॥ १५ ॥ प्रगृह्यउद्यम्य ॥ १६ ॥ अलघूकृतंप्रयत्नशैथिल्यहीनकरणं पाठांतरेअनंबूकृतंअनिष्ठीवनं अनन्यकृतमित्यपिपठति अयस्तंअलुमाक्षरं अनिरस्तंस्था
नभंशरहितं असंकुलंअसंकीर्णवर्णं ॥ १७ ॥ १८ ॥ असांप्रतंप्रतिपत्तुंअयुक्तंकर्तुं ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ वैरद्वेषः विषहोयुद्धं ॥ २२ ॥ २३ ॥ संरंभात्क्रोधात् हेतुवादात्कपटात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ द्वेषिभवात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विरुत्सतिविरोधं कर्तुमिच्छति ॥ २९ ॥ मोहान् अदुष्टेदुष्टबुद्धि
मोहः लोभः परकोयथनापहारेच्छा अजितक्रोधइति छेदः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शुभात्नानारत्नमयत्वेन प्रदीप्तात् शुभं प्रदीप्ते धवलं ऽभ्रकेचेति विश्वः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अपन्नितिः
नचतंत्कारणं विद्योयस्मिन्नोमधुसूदन ॥ पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुपोत्तम ॥ २१ ॥ वैरं नो नास्ति भवता गोविंद न च विग्रहः ॥ स भवान् प्रसमीक्ष्यैतन्ने
दृशं वक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ॥ अभिर्वाक्ष्यसहामात्यं दशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३ ॥ नाहं कामान्न संरंभा
न्नद्वेषान् नार्थकारणात् ॥ न हेतुवादाहोभाद्वा धर्मजह्यां कथंचन ॥ २४ ॥ संप्रोतिभोज्यान्यन्नानि आपद्गोज्यानि वापुनः ॥ न च संप्रीयसे राजन्न चैवापद्रतावयं
॥ २५ ॥ अकस्माद्द्वेषि वैराजन् जन्मप्रभृति पांडवान् ॥ प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६ ॥ अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ॥ धर्मस्थिताः
पांडवेयाः कस्तान्क्विवक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ यस्तान्द्वेषिसमां द्वेषिस्ताननुसमामनु ॥ एकात्म्यं मांगतं विद्विपांडवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८ ॥ कामक्रोधानुवर्ती हियोमो
हाद्विरुत्सति ॥ गुणवंतं च यो द्वेषितमाहुः पुरुपाधमं ॥ २९ ॥ यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन्मोहाहोभाद्द्विदृक्षते ॥ सो जितात्मा ऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियं ॥ ३० ॥
अथ यो गुणसंपन्नान् हृदयस्याप्रियानपि ॥ प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसितिष्ठति ॥ ३१ ॥ सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितं ॥ क्षत्रुरेकस्य भोक्तव्यमिति
मेधीयते मतिः ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणं ॥ निश्चक्राम ततः शुभ्राद्धारतराष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३ ॥ निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ॥
निवेशाय ययौ वैशमविदुरस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ तमभ्यगच्छद्गोणश्चक्रुपोभीष्मोथवाह्लिकः ॥ कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितं ॥ ३५ ॥ त ऊचुर्माधवं वीरं कु
रवो मधुसूदनं ॥ निवेदयामो वार्ष्णेय सरत्नां स्ते गृहान्वयं ॥ ३६ ॥ तानुवाच महातेजाः कौरवान् मधुसूदनः ॥ सर्वे भवंतो गच्छंतु सर्वा मे ऽपचितिः कृता ॥ ३७ ॥ याते
षुकुरुषु क्षत्ता दशार्हमपराजितं ॥ अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८ ॥ ततः क्षत्ता ऽन्नपानानि शुचीनि गुणवंति च ॥ उपाहरदनेकानिकेशत्रायम
हात्मने ॥ ३९ ॥ तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान् मधुसूदनः ॥ वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः प्रथमं द्रविणान्यपि ॥ ४० ॥ ततो नुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव कासवः ॥ विदुरा
न्नानिवुभुजे शुचीनि गुणवंति च ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवादे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥

पूजा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

तंभुक्तवंतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ प्रपहंनिर्वंधं अत्यन्ताभिनिवेशमित्यर्थः ॥ अनेयःअप्रापणीयः श्रेयसांकर्मणिषष्ठी ॥ ३ ॥ सर्वशंकितासर्वत्रविश्वासहीनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दत्तिजीविकां एतेयुद्धेनमहारा
ज्यदास्यंतोत्याशयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पार्थिवंपृथ्वीसंबंधिनं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रतिदेयंपरादत्यदेयं व्यवसिताःनिश्चिताः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेत्वत्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥

वैशंपायनउवाच ॥ तंभुक्तवंतमाश्वस्तंनिशायांविदुरोब्रवीत् ॥ नेदंसम्यग्यवसितकेशवागमनंतव ॥ १ ॥ अर्थधर्मातिगोमंदःसंरंभीचजनार्दन ॥ मानघोमा
नकामश्वद्वानांशासनातिगः ॥ २ ॥ धर्मशास्त्रातिगोमूढोदुरात्माप्रग्रहंगतः ॥ अनेयःश्रेयसांमंदो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३ ॥ कामात्माप्राज्ञमानीचमित्रधु
क्सर्वशंकिता ॥ अकर्ताचारुतज्ञश्चत्यक्तधर्माप्रियानृतः ॥ ४ ॥ मूढश्चारुतबुद्धिश्चंद्रियाणामनीश्वरः ॥ कामानुसारीरुत्येपुसर्वेष्वरुतनिश्चयः ॥ ५ ॥ एतैश्चा
न्यैश्चबहुभिर्दोषैरेवसमन्वितः ॥ त्वयोच्यमानःश्रेयोपिसंरंभान्नग्रहीष्यति ॥ ६ ॥ भीष्मेद्रोणेकृपेकर्णेद्रोणपुत्रेजयद्रथे ॥ भूयसीवर्ततेदत्तिनशमेकुरुतेमनः ॥
॥ ७ ॥ निश्चितंधार्तराष्ट्राणांसकर्णानांजनार्दन ॥ भीष्मद्रोणमुखान्यार्थानशक्ताःप्रतिवीक्षितुं ॥ ८ ॥ सेनासमुदयंरुत्वापार्थिवंमंधुसूदन ॥ रुतार्थमन्यतेवाल
आत्मानमविचक्षणः ॥ ९ ॥ एकःकर्णःपरान्जेतुंसमर्थइतिनिश्चितं ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेःसशमनोपयास्यति ॥ १० ॥ संविच्चधार्तराष्ट्राणांसर्वेषामेवकेशव ॥
शमेप्रयतमानस्यतवसौभ्रात्रकांक्षिणः ॥ ११ ॥ नपांडवानामस्माभिःप्रतिदेयंयथोचितं ॥ इतिव्यवसितास्तेषुवचनंस्यान्निरर्थकं ॥ १२ ॥ यत्रसूक्तंदुरुक्तंच
समंस्यान्मधुसूदन ॥ नतत्रप्रलपेत्प्राज्ञोत्रधिरेष्विवगायनः ॥ १३ ॥ अविजानत्सुमूढेषुनिर्मर्यादेषुमाधव ॥ नत्वंवाक्यंब्रुवन्युक्तश्चांडालेषुद्विजोयथा ॥ १४ ॥
सोयंबलस्थोमूढश्चनकरिष्यतितेवचः ॥ तस्मिन्निरर्थकंवाक्यमुक्तंसंपत्स्यतेतव ॥ १५ ॥ तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांपापचतसां ॥ तवमध्यावतरणंममरुष्णान
रोचते ॥ १६ ॥ दुर्बुद्धीनामशिष्टानांबहूनांदुष्टचेतसां ॥ प्रतीपंवचनंमध्येतवरुष्णानरोचते ॥ १७ ॥ अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रयोदर्पाच्चमोहितः ॥ वयोदर्पादमर्षा
च्चनतेश्रेयोग्रहीष्यति ॥ १८ ॥ बलंबलवदप्यस्ययदिवक्ष्यसिमाधव ॥ त्वय्यस्यमहतीशंकानकरिष्यतितेवचः ॥ १९ ॥ नेदमद्युधाशक्यमिंद्रेणापिसहामरैः ॥
इतिव्यवसिताःसर्वंधार्तराष्ट्राजनार्दन ॥ २० ॥ तेष्वेवमुपपन्नेषुकामक्रोधानुवर्तिषु ॥ समर्थमपितेवाक्यमसमर्थंभाविष्यति ॥ २१ ॥ मध्येतिष्ठन्हस्यनीकस्यमं
दोरथाश्वयुक्तस्यबलस्यमूढः ॥ दुर्योधनोमन्यतेवीतभीतिःरुत्सामयेयंपृथिवीजितेति ॥ २२ ॥ आशंसतेवैधृतराष्ट्रस्यपुत्रोमहाराज्यमसपत्नंपृथिव्यां ॥ तस्मि
नशमःकेवलोनोपलभ्योवदंसंतंमन्यतेलब्धमर्थं ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ बद्धंभवदीयत्वेनप्रतिबद्धमपिलब्धमेवमन्यते ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीसिंहासना० द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥७॥ यथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्यस्तां अन्यथाभूतां ॥ ५ ॥
 पर्यस्तेयं पृथिवीकालपक्कादुर्योधनार्थेपांडवानयोद्भुकामाः ॥ समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानश्चक्षितिपालैः समेताः ॥ २४ ॥ सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्तात्
 याराजानो हतसाराश्चकृष्ण ॥ तवोद्देगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रान्मुसंहताः सहकर्णेन वीराः ॥ २५ ॥ त्यक्त्वात्मानः सहदुर्योधनेन लृष्टायोद्भुपांडवान् सर्वयोधाः ॥ तेषां
 मध्ये प्रविशेथाय देत्वं न तन्मत्तं मम दाशाहं वीर ॥ २६ ॥ तेषां समुपविष्टानां वहूनां दुष्टचेतसां ॥ कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ २७ ॥ सर्वथात्वं महावा
 हो देवैरपि दुरुस्सहः ॥ प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २८ ॥ यामे प्रीतिः पांडवे पुत्रैः सा त्वयि माधव ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहं ॥ २९ ॥
 यामे प्रीतिः पुष्कराक्षत्वद्दर्शनसमुद्भवा ॥ सा किमाख्यायते तुभ्यं मंतरात्मा सिद्धेहिनां ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि श्रीकृष्णविदु
 रसंवादे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥७॥ श्रीभगवानुवाच यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ॥ यथा वाच्यस्त्वद्विधेन भवतामद्विधः सुहृ
 त् ॥ १ ॥ धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ॥ तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वयै तत्पितृमातृवत् ॥ २ ॥ सत्यं प्राप्तं च युक्तं वाप्येवमेव यथा त्वमां ॥ शृणुष्व अंगमने हेतुं वि
 दुरावहितो भव ॥ ३ ॥ दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरतां ॥ सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४ ॥ पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साश्वसं स रथकुंजरां ॥ यो
 मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्तुयाद्धर्ममुत्तमं ॥ ५ ॥ धर्मकार्यं यतन् शक्त्या नोचेत्प्राप्तोति मानवः ॥ प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मेनास्ति संशयः ॥ ६ ॥ मनसा चिंतयन्पापं
 कर्मणानातिरोचयन् ॥ न प्राप्तोति फलं तस्येत्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ७ ॥ साहं यतिप्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ॥ कुरूणां संजयानां च संग्रामे विनशिष्यतां ॥ ८ ॥
 श्रेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुथिता ॥ कर्णदुर्योधनरुता सर्वेत्येतदन्वयाः ॥ ९ ॥ व्यसने क्लिश्यमानं हियो मित्रं नाभिपद्यते ॥ अनर्थाय यथाशक्ति नृशंसं
 विदुर्बुधाः ॥ १० ॥ आकेशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्त्तयन् ॥ अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथा बलं ॥ ११ ॥ तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं ॥ या
 त्तराष्ट्रः सहामात्योऽग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२ ॥ हितं हि धार्तराष्ट्राणां पांडवानां तथैव च ॥ पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिप्येह ममायया ॥ १३ ॥ हिते प्रयत्नमानं मां शंकेहु
 र्योधनो यदि ॥ हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४ ॥ ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ॥ सर्वयत्नेन माध्यस्थ्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५ ॥
 यतन्यतमानः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तन्मित्रं संअनर्थाय विदुरितिसंबंधः अनुनीयेत्यपि पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितं कर्तुमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नाभिपद्यते नोपकरोति ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नक्षत्रसंपन्ना शरदिनिरभ्रत्वात् ॥ १ ॥

नमांब्रयुरधर्मिष्ठामूढात्सुहृदस्तथा ॥ शक्तोनावारयत्कृष्णः संख्यांकुरुपांडवान् ॥ १६ ॥ उभयोः साधयन्नर्थमहमागतइत्युत ॥ तत्रयत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृ
ष्ववाच्यतां ॥ १७ ॥ मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयं ॥ नचेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ १८ ॥ अहापयन्पांडवार्थं यथावच्छुभं कुरुणां यदि चा
चरेयं ॥ पुण्यंच मे स्याच्चरितं महात्मन्मुच्यंश्च कुरुवांस्त्युपाशात् ॥ १९ ॥ अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यांधर्मारामार्थवतीमहिंसां ॥ अवेक्षेरन् धार्तराष्ट्राः शमार्थं
मांच प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २० ॥ नचापिममपर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ २१ ॥ वैशंपायन उवाच इत्येव
मुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृषभस्तदा ॥ शयने सुखसंस्पर्शे शिष्ये यदुसुखावहं ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भवनपर्वणि श्रीकृष्णवाक्येत्रिनवति
तमोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच तथा कथयतरेव तयोर्बुद्धिमतोस्तदा ॥ शिवानक्षत्रसंपन्ना साव्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥ धर्मार्थकामयु
क्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ॥ शृण्वतो विविधावाचो विदुरस्य महात्मनः ॥ २ ॥ कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततजसः ॥ अकामस्येव कृष्णस्य साव्यतीयाय
शर्वरी ॥ ३ ॥ ततस्तुस्वरसंपन्नावहवः सूतमागधाः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोपैः केशवं प्रत्यवोधयन् ॥ ४ ॥ तत उत्थाय दाशार्हं ऋषभः सर्वसात्वतां ॥ सर्वमावश्यकंच
क्रेप्रातः कार्यजनार्दनः ॥ ५ ॥ कृतोदकानुजप्यः सद्गुताग्निः समलंकृतः ॥ ततश्चादित्यमुद्यंतमुपातिष्ठतमाधवः ॥ ६ ॥ अथदुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापिसौव
लः ॥ संध्यां तिष्ठंतमभ्येत्य दाशार्हं मपराजितं ॥ ७ ॥ आचक्षेतांतु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतं ॥ कुहंश्च भीष्मप्रमुखान् राज्ञः सर्वाश्च पार्थिवान् ॥ ८ ॥ त्वामर्थयंतं गो
विंदो दिवि शक्रमिवामराः ॥ तावभ्यनंदद्रोविंदः साक्षापरमवल्गुना ॥ ९ ॥ ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ॥ ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतपः
॥ १० ॥ विस्तृज्य बहुरत्नानि दाशार्हं मपराजितं ॥ तिष्ठंतमुपसंगम्य वंदे सारथिस्तदा ॥ ११ ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हयोत्तमयुजाशीघ्रमुपा
तिष्ठतदारुकः ॥ १२ ॥ तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ॥ महाभ्रघननिर्घोपं सर्वरत्नविभूषितं ॥ १३ ॥ अग्निप्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ॥ कौ
स्तुभं मणिमामुच्यश्रिया परमया ज्वलन् ॥ १४ ॥ कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ॥ आतिष्ठतरथं शौरिः सर्वयादवनंदनः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उदकं स्नानाचमनादि अनुजप्यं संध्योपासनादिते उभे कृते येन सः कृतोदकानुजप्यः ॥ ६ ॥ तिष्ठंतं उपासीनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ चित्राश्वनेरथाश्व ॥ १९ ॥ संमृष्टदूरीकृतंसंसिक्तंजलेनाप्लावितंचरजोयस्मान्तं अविभक्तिकंपदं ॥ २० ॥ एकपुष्कराःकाहलाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
 अन्वारुरोहदाशार्हविदुरःसर्वधर्मवित् ॥ सर्वप्राणभृतांश्रेष्ठंसर्वबुद्धिमतांवरं ॥ १६ ॥ ततोदुर्योधनःऋष्णांशकुनिश्चापिसौबलः ॥ द्वितीयेनरथेनैनमन्वयातां
 परंतपं ॥ १७ ॥ सात्यकिःऋतवर्माचवृष्णीनांचापरेरथाः ॥ पृपुतानुययुःऋष्णांगजैरश्वैरथैरपि ॥ १८ ॥ तेषांहमपरिष्कारैर्युक्ताःपरमवाजिभिः ॥ गच्छतांघो
 पिणश्चित्ररथाराजन्विरजिरे ॥ १९ ॥ संमृष्टसंसिक्तरजःप्रतिपेदेमहापथं ॥ राजर्षिचरितंकालेऋष्णोधीमान्श्रियाज्वलन् ॥ २० ॥ ततःप्रयातेदाशार्हंप्रावाद्यंतै
 कपुष्कराः ॥ शंखाश्वदध्मिरतत्रवाद्यान्यन्यानियानिच ॥ २१ ॥ प्रवीराःसर्वलोकस्ययुवानःसिंहविक्रमाः ॥ परिवार्यरथंशौरैरगच्छंतपरंतपाः ॥ २२ ॥ ततो
 न्येवहुसाहस्रांविचित्राद्भुतवाससः ॥ असिप्रामायुधधराःऋष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २३ ॥ गजाःपंचशतास्तत्ररथाश्चासन्सहस्रशः ॥ प्रायांतमन्वयुर्वीरिंदाशार्ह
 मपराजितं ॥ २४ ॥ पुरंकुहणांसंवृत्तद्रुक्कामंजनार्दनं ॥ सैत्रालवद्वंसस्त्रीकंरथ्यागतभरिंदम ॥ २५ ॥ वेदिकामाश्रिताभिश्चसमाक्रांतान्यनेकशः ॥ प्रचलंती
 वभारेणयोपिद्विर्भवनान्युत ॥ २६ ॥ सपूज्यमानःकुरुभिःसंश्रुष्वन्मधुराःकथाः ॥ यथार्हंप्रतिसक्नुर्वन्प्रेक्षमाणःशनैर्ययौ ॥ २७ ॥ ततःसभांसमासाद्यकेश
 वस्यानुयायिनः ॥ सशंखैर्वेणुनिर्घोपैर्दिशःसर्वाव्यनादयन् ॥ २८ ॥ ततःसासमितिःसर्वाराज्ञाममिततेजसां ॥ संप्राकंपतहर्षेणऋष्णागमनकांक्षयां ॥ २९ ॥
 ततोभ्याशगतेऋष्णोसमहृष्यन्नराधिपाः ॥ श्रुत्वातरथनिर्घोपंपर्जन्यनिनदोपमं ॥ ३० ॥ आसाद्यतुसभाद्वारमृपभःसर्वसात्वतां ॥ अवतीर्यरथान्छौरिःकला
 सशिखरोपमात् ॥ ३१ ॥ नवमेघप्रतीकाशांज्वलंतीमिवतेजसा ॥ महेंद्रसदनप्रख्यांप्रविवेशसभांततः ॥ ३२ ॥ पाणौगृहीत्वाविदुरंसात्यकिंचमहायशाः ॥
 ज्योतींष्यादित्यवद्राजनकुरुप्राच्छादयन्श्रिया ॥ ३३ ॥ अग्रतोवासुदेवस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ वृष्णयःऋतवर्माचाप्यासनऋष्णस्यपृष्ठतः ॥ ३४ ॥ धृतराष्ट्रं
 रस्कृत्यभीष्मद्रोणादयस्ततः ॥ आसनेभ्योऽचलन्सर्वेपूजयंतोजनार्दनं ॥ ३५ ॥ अभ्यागच्छतिदाशार्हंप्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ॥ सहैवद्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महा
 यशाः ॥ ३६ ॥ उत्तिष्ठतिमहाराजधृतराष्ट्रेजनेश्वरे ॥ तानिराजसहस्राणिसमुत्तस्थुःसमंततः ॥ ३७ ॥ आसनंसर्वतोभद्रंजांबूनदपरिष्कृतं ॥ ऋष्णार्थेकल्पितंत
 त्रधृतराष्ट्रस्यशासनात् ॥ ३८ ॥ स्मयमानस्तुराजानंभीष्मद्रोणौचमाधवः ॥ अभ्यभाषतधर्मात्मारज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३९ ॥ तत्रकेशवमानर्चुःसम्यगभ्या
 गतंसभां ॥ राजानःपार्थिवाःसर्वेकुरवश्चजनार्दनं ॥ ४० ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥
तेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ आगतोस्मीतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कृपापरस्यसुखार्थोयत्नः अनुकंपापरदुःखदर्शनेत्रासः कारुण्यं परदुःखप्रहाणार्थोयत्नः आनृशंस्यं परदुःखाप्रदानं ॥ ६ ॥ असांप्रतं कृपादिभ्यो

तत्र तिष्ठन्सदाशार्हो राजमध्ये परंतपः ॥ अपश्यदंतरिक्षस्थानृपीन्परपुरंजयः ॥ ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृपीन् ॥ ४१ ॥ अभ्यभाषतदाशार्होभीष्मशांत
नवंशनैः ॥ पार्थिवींसमितिद्रुपुष्टपयोभ्यागतानृप ॥ ४२ ॥ निमंभ्यंतामासनैश्चसत्कारेणचभूयसा ॥ नैतेष्वनुपविष्टेषुशक्यंकेनचिदासितुं ॥ ४३ ॥ पूजाप्रयु
ज्यतामाशुमुनीनांभावितात्मनां ॥ ऋपीन्शांतनवोदृष्ट्वासभाद्वारमुपस्थितान् ॥ ४४ ॥ त्वरमाणस्ततोभृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ आसनान्यथमृष्टानिमहां
तिविपुलानिच ॥ ४५ ॥ मणिकांचनचित्राणिसमाजहुस्ततस्ततः ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुगृहीतार्थेषुभारत ॥ ४६ ॥ निपसादासनेकृष्णोराजानश्चयथासनं ॥ दुःशा
सनःसात्यकयेददावासनमुत्तमं ॥ ४७ ॥ विविंशतिर्ददौपीठंकांचनंरुतवर्मणे ॥ अविदूरेतुकृष्णस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ ४८ ॥ एकासनेमहात्मानौनिषीदतु
रमर्षणौ ॥ गांधारराजःशकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः ॥ ४९ ॥ निपसादासनेराजासहपुत्रांविशांपते ॥ विदुरामणिपीठनुशुक्लस्पर्धाजिनोत्तरे ॥ ५० ॥ संस्पृश
न्नासनंशौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ चिरस्यदृष्ट्वादाशार्होराजानःसर्वएवते ॥ ५१ ॥ अमृतस्येवंनाहप्यनृपेक्षमाणाजनार्दनं ॥ अतसीपुष्पसंकाशःपीतवासा
जनार्दनः ॥ ५२ ॥ व्यभ्राजतसभामध्येहृन्नीवोपहितोमणिः ॥ ५३ ॥ ततस्तूष्णींसर्वमासीद्गोविंदगतमानसं ॥ नतत्रकश्चित्किंचिद्वाव्याजहारपुमान्कचित् ॥
॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि श्रीकृष्णसभाप्रवेशे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायन उवाच तेष्वसीने
पुसर्वेषुतूष्णींभूतेपुराजसु ॥ वाक्यमभ्याददेकृष्णःसुदंष्ट्रोदुंदुभिस्वनः ॥ १ ॥ जीमूतइवघर्मांतिसर्वासंश्रावयन्सभां ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्यसमभापतमाधवः ॥ २ ॥
श्रीभगवानुवाच कुरुणांपांडवानांचशमःस्यादितिभारत ॥ अप्रणाशेनवीराणामेतद्याचितुमागतः ॥ ३ ॥ राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यंतवनैःश्रेयसंवचः ॥ विदि
तं ह्येवतेसर्वेवेदितव्यमरिंदम ॥ ४ ॥ इदं ह्यद्यकुलंश्रेष्ठं सर्वराजसुपार्थिव ॥ श्रुतवृत्तोपसंपन्नंसर्वैःसमुदितंगुणैः ॥ ५ ॥ कृपानुकंपाकारुण्यमानृशंस्यंचभारत ॥ त
थार्जवंक्षमासत्यंकुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६ ॥ तस्मिन्नेवंविधेराजनकुलेमहति तिष्ठति ॥ त्वन्निमित्तंविशेषेणनेहयुक्तमसांप्रतं ॥ ७ ॥

विपरीतं परस्यदुःखार्थोयत्नः परदुःखदर्शनेआह्लादः परस्यसुखनाशार्थोयत्नः परस्यदुःखसंपादनंकौटिल्यादिकंच तच्चायुक्तं ॥ ७ ॥

म.भा.टी.

॥१०२॥

वासिपुत्रादिषु आभ्यन्तरेषु जतुगृहादिषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कुरुष्वेवभवत्स्वेवनतुपांडवेषु ॥ ११ ॥ नदित्ससिकुलं नलेत्तुमिच्छसि त्वंचेदिच्छसीतिपाठेकुरुन्स्थापयितुमिच्छसि तर्हिशमोनदुष्करः ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ बलवत्अत्यंतं एषामेव अपिशब्दएवार्थे ॥ १४ ॥ शासनकाक्षिणःपुत्रान्शासितुमिच्छतस्तव ॥ १५ ॥ निष्फलं वै संविधत्स्वशमंकुरु ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
त्वं हि धारयिता श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम ॥ मिथ्या प्रचरतां तात वात्सेष्वाभ्यन्तरेषु च ॥ ८ ॥ तेषु त्रास्तव कौरव्यदुर्योधनपुरोगमाः ॥ धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरंति नृशं
सवतु ॥ ९ ॥ अशिष्टागतमर्यादालोभेन हतचेतसः ॥ स्वेषु बंधुषु मुख्येषु तद्देवपुरुषर्षभ ॥ १० ॥ सेयमापन्महाघोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ॥ उपेक्ष्यमाणा कौरव्य
पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११ ॥ शक्याचेयं शमयितुं न चेदित्ससि भारत ॥ नदुष्करोत्यत्र शमोमतो मे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशांप
ते ॥ पुत्रान्स्थापय कौरव्यस्थापयिष्याम्यहंपरान् ॥ १३ ॥ आज्ञातवहिराजेंद्रकार्यापुत्रैः सहान्वयैः ॥ हितं बलवदप्येपांतिष्ठतां तवशासने ॥ १४ ॥ तव चैव हितं रा
ज्यां डवानामथोहितं ॥ शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाक्षिणः ॥ १५ ॥ स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशांपते ॥ सहायभूता भरतास्तवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६ ॥
कुतो नृपाः ॥ १७ ॥ यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च रूपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो यवाह्निकः ॥ १९ ॥ सैधवश्च कलिंगश्च कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥
युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाची यमौ तथा ॥ २० ॥ सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ॥ कोनुतान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१ ॥ लोकस्येश्वरतां भू
यः शत्रुभिश्चाप्यधृष्यतां ॥ प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न सहितः कुरुपांडवैः ॥ २२ ॥ तस्यते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ॥ श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यंते परंतप
॥ २३ ॥ सत्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ सुहृद्भिः सर्वतो गुणः सुखं शक्यसि जीवितुं ॥ २४ ॥ एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथापुरा ॥ अखिलां भो
क्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि सहितः सर्वैः पांडवैः स्वैश्च भारत ॥ अन्यान्विजेष्यसे शत्रूनेषु स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६ ॥ तैरेवोपाजितां भूमिं भो
क्ष्यसे च परंतप ॥ यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७ ॥ संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ॥ क्षये चोभयतोरानुपमं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८ ॥ पांडवै
निहतैः संस्येषु त्रैर्वापि महाबलैः ॥ यद्विदेथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाक्षिणः ॥ पांडवास्तावकाश्चैव तान्द्रक्ष महतो भ
यात् ॥ ३० ॥
॥ २२ ॥ पांडवैः सह संधास्यंते संधिकरिष्यंति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अखिलां निष्कंठकां ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

उद्यो.पर्व

५

॥१०२॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रकृतिसत्त्वगुणं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हार्दप्रीतिः आसीत्पूर्वबाल्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ स्थातास्थास्यति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ गुरोःगुरौ ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ परिषदंधर्मज्ञसभां पुत्राःपांडवाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आरुजतिहिनस्ति अनुकूलजानुकूलकूलमनुसृत्यजातानृक्षादीन् ॥ ५० ॥ येषांढवास्तूष्णीमासतेकालंनिर्वासभवद्गोराज्यांशंलब्धु
 नपश्येमकुरुन्सर्वान्पांडवांश्चैवसंयुगे ॥ क्षीणानुभयतःशूरान्त्रयिनोरथिभिर्हतान् ॥ ३१ ॥ समवेताःपृथिव्यांहिराजानोराजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नानाश
 येयुरिमाःप्रजाः ॥ ३२ ॥ त्राहिराजन्निमंलोकंननस्येयुरिमाःप्रजाः ॥ त्वयिप्रकृतिमापन्नशेषःस्यात्कुरुनंदन ॥ ३३ ॥ शुक्लावदान्याहीमंतआर्याःपुण्याभि
 जातयः ॥ अन्याान्यसचिवाराजंस्तान्याहिमहतोभयात् ॥ ३४ ॥ शिवेनेमेभूमिपालाःसमागम्यपरस्परं ॥ सहभुक्त्वाचपीत्वाचप्रतियांतुयथागृहं ॥ ३५ ॥ सुवा
 ससःस्रग्विणश्चसकृताभरतर्षभ ॥ अमर्षचनिराकृत्यवैराणिचपरंतप ॥ ३६ ॥ हार्दयत्पांडवेष्वासीत्याप्तेस्मिन्नायुपःक्षये ॥ तदेवतेभवत्वद्यसंधस्त्वभरतर्षभ ॥
 ॥ ३७ ॥ बालाविहीनाःपित्रातेत्वयैवपरिवर्धिताः ॥ तान्यालययथान्यायंपुत्रांश्चभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ भवतैवहिरक्ष्यास्तेव्यसनेपुविशेषतः ॥ मातेधर्मस्तथैवार्थो
 नस्येतभरतर्षभ ॥ ३९ ॥ आहुस्त्वांपांडवाराजन्निवाद्यप्रसाद्यच ॥ भवतःशासनाहुःखमनुभूतंसहानुगैः ॥ ४० ॥ द्वादशेमानिवर्षाणिवनेनिर्व्युपितानिनः ॥
 त्रयोदशं तथाज्ञातैःसजनेपरिवत्सरं ॥ ४१ ॥ स्थातानःसमयेतस्मिन्पितेतिकृतनिश्चयाः ॥ नाहास्मसमयंतातच्चत्रोब्राह्मणाविदुः ॥ ४२ ॥ तस्मिन्नःसमयेति
 पृस्थितानांभरतर्षभ ॥ नित्यंसंक्लेशिताराजन्स्वराज्यांशंलभेमहि ॥ ४३ ॥ त्वंधर्ममर्थसंजानन्सम्यद्गुत्वातुमर्हसि ॥ गुरुत्वंभवतिप्रक्षयवदूक्केशांस्तितिक्ष्महे ॥
 ॥ ४४ ॥ सभवान्मातृपितृवदस्मासुप्रतिपद्यतां ॥ गुरोर्गरीयसीवृत्तिर्याचशिष्यस्यभारत ॥ ४५ ॥ वर्तामहेत्वयिचतांत्वंचवर्तस्वनस्तथा ॥ पित्रास्थापयितव्या
 हिवयमुत्पथमास्थिताः ॥ ४६ ॥ संस्थापयपथिष्वस्मांस्तिष्ठधर्मसुवर्त्मनि ॥ आहुश्चेमांपरिषदंपुत्रास्तेभरतर्षभ ॥ ४७ ॥ धर्मज्ञेषुसभासत्सुनेहयुक्तमसांप्रतं ॥
 यत्रधर्मोत्थधर्मेणसत्यंयत्रानृतेनच ॥ ४८ ॥ हन्यतेप्रेक्षमाणानांहतास्तत्रसभासदः ॥ विद्धोधर्मोत्थधर्मेणसभांयत्रप्रपद्यते ॥ ४९ ॥ नचास्यशल्यंक्रंतंतिवि
 द्वास्तत्रसभासदः ॥ धर्मएतानारुजतियथानद्यनुकूलजान् ॥ ५० ॥ येधर्ममनुपश्यंतस्तूष्णींध्यायंतआसते ॥ तेसत्यमाहुर्धर्म्यंचन्याय्यंचभरतर्षभ ॥ ५१ ॥ श
 क्यंकिमन्यद्वक्तुंतेदानादन्यज्जनेश्वर ॥ द्रुवंतुतेमहीपालाःसभायांयेसमासते ॥ ५२ ॥ धर्मार्थोसंप्रधार्यैवयदिसत्यंब्रवीम्यहं ॥ प्रमुंचेमानृत्युपाशाक्षत्रिया
 न्युरुपर्षभ ॥ ५३ ॥

मिच्छंतितेसत्यंधर्म्यंचन्याय्यंचाहुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ दाहितः जतुग्रहे निरस्तोद्युतेन राज्याहूरीकृतः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ परमोपधिः ऋहच्छन्न ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति० उद्यो० नै० भा० पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥
 प्रशाम्यभरतश्रुमामन्युवशमन्वगाः ॥ पित्र्येभ्यः प्रदायांशं पांडवेभ्यो यथोचितं ॥ ५४ ॥ ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुंक्त्वभोगान् परंतप ॥ अजातशत्रुं जानीषे
 स्थितं धर्मसतांसदा ॥ ५५ ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यांनराधिप ॥ दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ॥ ५६ ॥ इंद्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥
 सतत्रविवंसन् सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ॥ ५७ ॥ त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य सौवलेन जिहीर्षता ॥ ५८ ॥ राष्ट्राणि धनधान्यं
 च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ सतामवस्थां संप्राप्य रुणां प्रेक्ष्य सभांगतां ॥ ५९ ॥ क्षत्रधर्मादमेयात्मानाकंपतयुधिष्ठिरः ॥ अहंतुवते पांचश्रेय इच्छामि भारत ॥
 ॥ ६० ॥ धर्मादर्थान् सुखाच्चैव माराजन्नीनशः प्रजाः ॥ अनर्थमर्थमन्वानोप्यर्थं चानर्थमात्मनः ॥ ६१ ॥ लोभेऽतिप्रसृतात्पुत्रान्निगृहीष्वविशांपते ॥ स्थिताः शु
 श्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमरिंदमाः ॥ यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६२ ॥ वैशंपायन उवाच तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ॥ नतत्र क
 थिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्रामदग्रतः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ वैशंपा
 यन उवाच तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ॥ स्तिमितात्पृष्ठो माण आसन् सर्वे सभासदः ॥ १ ॥ कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् ॥ इति सर्वे म
 नोभिस्ते चिंतयंति स्म पार्थिवाः ॥ २ ॥ तथा ते पुत्रसर्वे पुतूष्णीं भूतेषु राजसु ॥ जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३ ॥ इमां मे सोपमां वाचं शृणु सत्यामशंकि
 तः ॥ तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४ ॥ राजा दंभोद्भवो नाम सार्वभौमः पुरा भवत् ॥ अखिलांबुभुजे सर्वा पृथिवी मिति नः श्रुतं ॥ ५ ॥ सस्म नित्यं
 निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६ ॥ अस्तिकश्चिद्विशिष्टो वा महिधो वा भवेद्युधि ॥ शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो
 वापिशस्त्रभृत् ॥ ७ ॥ इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजापृथिवीमिमां ॥ दर्पेण महतामंत्तः कंचिदन्यमचिंतयन् ॥ ८ ॥ तंच वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ॥ प्रत्यपे
 धंतराजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ निषिध्यमानोप्यसकृत्पृच्छत्येव स वैद्विजान् ॥ अतिमानं श्रियामत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १० ॥ तपस्विनो महात्मानो वे
 दुप्रत्ययदर्शिनः ॥ उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ताद्विजातयः ॥ ११ ॥ अनेकजयिनौ संख्येयौ वैपुरुषसत्तमौ ॥ तयोस्त्वं न समो राजन् भवितासि कदाचन ॥ १२ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वेदप्रत्ययदर्शिनः वेदजः प्रत्ययो ब्रह्मालैक्यापरोक्ष्यंत देवद्रष्टुंशीलं येषांते ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ तप्यते ताभ्यामितिशेषः ॥ १५ ॥ षडंगिनोरथनागाश्वपादातराकटोट्टवनी ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवमुक्तःसराजातुपुनःपप्रच्छतान्द्विजान् ॥ कृतौवीरौकजन्मानौकिंकर्माणौचकौचतौ ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाऊचुः नरोनारायणश्चैवतापसावितिनःश्रुतं ॥
आयातौमानुषेलोकेताभ्यांयुत्थस्वपार्थिव ॥ १४ ॥ श्रूयेतेतौमहात्मानौनरनारायणावुभौ ॥ तपोघोरमनिर्देश्यंतप्यतेगंधमादने ॥ १५ ॥ सराजामहतीसिनां
योजयित्वाषडंगिनीं ॥ अमृष्यमाणःसंप्रायाद्यत्रतावपराजितौ ॥ १६ ॥ सगत्वाविषमंघोरंपर्वतंगंधमादनं ॥ मृगयाणोन्वगच्छतौतापसौवनमांश्रितौ ॥
॥ १७ ॥ तौदृष्ट्वाक्षुत्पिपासाभ्यांरुशोधमनिसंततौ ॥ शीतवातातपैश्चैवकश्शितौपुरुपोत्तमौ ॥ १८ ॥ अभिंगम्योपसंगृह्यपर्यपृच्छदनामयं ॥ तमर्चित्वामूलफ
लैरासनेनोदकेनच ॥ १९ ॥ न्यमंत्रयेताराजानंकिंकार्यंक्रियतामिति ॥ ततस्तामानुपूर्वीसपुनरेवान्वकीर्तयत् ॥ २० ॥ बाहुभ्यांमेजिताभूमिर्निहताःसर्वशत्र
वः ॥ भवद्भ्यांयुद्धमाकांक्षन्नुपयातोस्मिपर्वतं ॥ २१ ॥ आतिथ्यंदीयतामेतत्कांक्षितंमेचिरंप्रति ॥ नरनारायणावूचतुः अपेतक्रोधलोभोयमाश्रमोराजसत्त
म ॥ २२ ॥ नत्यस्मिन्नाश्रमेयुद्धंकुतःशस्त्रकुतोत्तुजुः ॥ अन्यत्रयुद्धमाकांक्षवहवःक्षत्रियाःक्षितौ ॥ २३ ॥ रामउवाच उच्यमानस्तथापिस्मभूषएवाभ्य
भाषत ॥ पुनःपुनःक्षम्यमाणःसांत्यमानश्चभारत ॥ २४ ॥ दंभोद्भवोयुद्धमिच्छन्नाद्भयत्येवतापसौ ॥ ततो नरस्त्विपीकाणांमुष्टिमादायभारत ॥ २५ ॥ अब्रवी
देहियुद्धस्वयुद्धकामुकक्षत्रिय ॥ सर्वशस्त्राणिचादस्वयोजयस्वचवाहिनीं ॥ २६ ॥ अंहंहितेविनेप्यामियुद्धश्रद्धामितःपरं ॥ दंभोद्भवउवाच यद्येतदस्त्र
मस्मासुयुक्तंतापसमन्यसे ॥ २७ ॥ एतेनापित्वयायोत्स्येयुद्धार्थीत्यहमागतः ॥ रामउवाच इत्युक्त्वाशरवर्षेणसर्वतःसमवाकिरत् ॥ २८ ॥ दंभोद्भवस्ता
पसंतंजिघांसुःसहसैनिकः ॥ तस्यतानस्यतोघोरानिपूनपरतनुच्छिदः ॥ २९ ॥ कदर्थीकृत्यसमुनिरिपीकाभिःसमार्पयत् ॥ ततोस्मैप्रासृजद्द्वोरमैपी तमपरा
जितः ॥ ३० ॥ अस्रमप्रतिसंधेयंतदद्भुतमिवाभवत् ॥ तेषामक्षीणिकर्णांश्वनासिकाश्चैवमायया ॥ ३१ ॥ निमित्तवेधीसमुनिरिपीकाभिःसमार्पयत् ॥ सदृ
ष्ट्वाश्वेतमाकाशमिपीकाभिःसमाचितं ॥ ३२ ॥ पादयोर्न्यपतद्राजास्वस्तिमेस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ तमब्रवोन्नरोराजन्शरण्यःशरणैपिणां ॥ ३३ ॥ ब्रह्मण्योभवध
र्मात्माचाचस्मैवंपुनःकृथाः ॥ नैतादृक्पुरुषोराजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ मनसानृपशार्दूलभवेत्परपुरंजयः ॥ माचदर्पसमाविष्टःक्षेप्सीःकांश्चित्कथंचन
॥ ३५ ॥ अल्पोयांसंविशिष्टंवातत्तेराजन्समाहितं ॥ कृतप्रज्ञोवीतलोभो निरहंकारआत्मवान् ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ काकुदीकमित्यादयोटावस्रजातयः येनाश्रेणाभिभूतारथंगजादीनांककुद्येवशेरनेतत्काकुदीकंप्रस्थापनं नाम येनशुकनलिकान्यायेनअजयेपिभयदर्शिनोहयरथादिपादेषुगाढं
श्लिष्यंतिनशुकंमोहनं नाम येनस्यर्गनगरंपश्यतिनेत्राकंउन्मादनं नाम येनक्षिप्रमात्रेणानुविद्धास्त्रासात्शंकुन्मूत्रंस्त्रवंतिनत्अक्षिसंतर्जनंत्रासनं नाम संतानंअविच्छेदेनशास्त्राणांटाष्टिकरंएन्द्रादिव्यं वर्त्तकंनर्त्त

दांतःक्षान्तोमृदुःसौम्यःप्रजाःपालयपार्थिव ॥ मास्मभूयःक्षिपेःकंचिद्विदित्वावलावलं ॥ ३७ ॥ अनुज्ञातःस्वस्तिगच्छमेवंभूयःसमाचरः ॥ कुशलंवाह्यणान्पृ
च्छरावयोर्वचनाद्दृशं ॥ ३८ ॥ ततोराजातयोःपादावभिवाद्यमहात्मनोः ॥ प्रत्याजगामस्वपुरंधर्मचैवाचरद्दृशं ॥ ३९ ॥ सुमहच्चापितक्मयन्नरेणकृतपुरा ॥
ततो गुणैःसुबहुभिःश्रेष्ठो नारायणोभवत् ॥ ४० ॥ तस्माद्यावद्धनुःश्रेष्ठेगांडीवेस्रंनयुज्यते ॥ तावत्त्वंमानमुस्तृज्यगच्छराजन्यनंजयं ॥ ४१ ॥ काकुदीकंशुकंन
कमक्षिसंतर्जनंतथा ॥ संतानंनर्त्तकंघोरमास्यमोदकमष्टमं ॥ ४२ ॥ एतैर्विद्धाःसर्वएवमरणंयांतिमानवाः ॥ कामक्रोधौलोभमोहौमदमानौतथैवच ॥ ४३ ॥
मात्सर्याहंक्रुतीचैवक्रमादेतउदाहृताः ॥ उन्मत्ताश्रविचेष्टनेनष्टसंज्ञाविचेतसः ॥ ४४ ॥ स्वपंतिचपुवंतेचछुर्दयंतिचमानवाः ॥ मूत्रयंतचसतंतरुदंतिचहसं
तिच ॥ ४५ ॥ निर्मातासर्वलोकानामीश्वरःसर्वकर्मवित् ॥ यस्यनारायणोबंधुरर्जुनोदुःसहोयुधि ॥ ४६ ॥ कस्तमुत्सहतेजंतुंत्रिपुलोकेषुभारत ॥ वीरंकपिध्व
जंजिष्णुंयस्यनास्तिसमोयुधि ॥ ४७ ॥ असंख्येयागुणाःपार्थेतद्विशिष्टोजनार्दनः ॥ त्वमेवभूयाजानासिकुंतीपुत्रंधनंजयं ॥ ४८ ॥ नरनारायणोयौतौतावेवा
र्जुनकेशवौ ॥ विजानीहिमहाराजप्रवीरौपुरुषोत्तमौ ॥ ४९ ॥ यद्येतदेवंजानासिनचमामभिशंकसे ॥ आर्यामतिंसमास्थायशाम्यभारतपांडवैः ॥ ५० ॥ अथ
चेन्मन्यसेश्रेयो नमेभेदोभवेदिति ॥ प्रशाम्यभरतश्रेष्ठमाचयुद्धे मनःकृथाः ॥ ५१ ॥ भवतांचकुरुश्रेष्ठकुलंवहुमतंभुवि ॥ तत्तथैवास्तुभद्रंतेस्वार्थमेवोपचितय
॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिदंभोद्भवोपाख्यानेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ५३ ॥ वैशंपायनउवाच जामदग्न्यव
चःश्रुत्वाकण्वोपिभगवानृषिः ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १ ॥ कण्वउवाच अक्षयश्चाव्ययश्चैवब्रह्मालोकपितामहः ॥ तथैवभगवंतौ
तौनरनारायणावृषी ॥ २ ॥ आदित्यानांहिसर्वेषांविष्णुरेकःसनातनः ॥ अजय्यश्चाव्ययश्चैवशाश्वतःप्रभुरीश्वरः ॥ ३ ॥

नकरपैशाचं घोरंकदनकरंराक्षसं आस्यमोदकंयेनाभिहताःमुखेपाषाणंदत्त्वामरणार्थमेवप्रतिष्ठतेतत्याम्यं नाम अत्रैवउन्मत्ताश्चेतिश्लोकोक्तादोषायथायोग्यंसंबंधनीयाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिउद्यो० नै० भा० षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ५३ ॥ जामदग्न्येति ॥ १ ॥ अव्ययःअपचयशून्यः ॥ २ ॥ प्रभवत्यस्मादितिप्रभुर्जगतउपादानकारणंघटस्यैवमृत्पिडः ॥ ३ ॥

निमित्तमरणाइतिनाशवंतइत्यर्थः पाठांतरेनिमित्तकारणानिचक्रचीवरकुलालादिस्थानीयानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरुणाइति भोगकालेयुद्धेनमरणंमाप्रामुवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ बलंसेन्यं बलिनां
 औरसवलतांबलंसामर्थ्यंनभवति ॥ १० ॥ मातलेरिति हासमितिसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उच्छ्रितानांमहत्तयाख्यातानां ॥ १५ ॥ १६ ॥ चक्षुषाज्ञानेनविचितौअन्वेषितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

निमित्तमरणाश्रान्येचंद्रसूर्यौमहीजलं ॥ वायुरग्निस्तथाकाशंग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४ ॥ तेचक्षयंतेजगतोहित्वालोकत्रयंसदा ॥ क्षयंगच्छंतिवैसर्वेसृज्यंते
 चपुनःपुनः ॥ ५ ॥ मुहूर्तमरणास्त्वन्येमानुपास्यगपक्षिणः ॥ तैर्यग्योन्यश्रयेचान्येजीवलोकचरास्तथा ॥ ६ ॥ भूयिष्ठेनतुराजानःश्रियंभुक्त्वायुषःक्षये ॥ तरुणाः
 प्रतिपद्यंतेभोक्तुंसुरुतदुष्कृते ॥ ७ ॥ सभवान्धर्मपुत्रेणशमंकर्तुमिहार्हति ॥ पांडवाःकुरवश्चैवपालयंतुवसुंधरां ॥ ८ ॥ बलवानहमित्येवनमंतव्यंसुयोधन ॥
 बलवंतोबलिभ्योहिदृश्यंतेपुरुपर्यभ ॥ ९ ॥ नवलंबलिनांमध्येवलंभवतिकौरव ॥ बलवंतोहितेसर्वेपांडवादेवविक्रमाः ॥ १० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपु
 रातनं ॥ मातलेर्दातुकामस्यकन्यांमृगयतोवरं ॥ ११ ॥ मतस्त्रिलोकराजस्यमातलिर्नामसारथिः ॥ तस्यैकैवकुलेकन्यारूपतोलोकविश्रुता ॥ १२ ॥ गुणकेशी
 तिबिख्यातानाम्नासादेवरूपिणी ॥ श्रियाचवपुपाचैवस्त्रियोन्याःसाऽतिरिच्यते ॥ १३ ॥ तस्याःप्रदानसमयंमातलिःसहभार्यया ॥ ज्ञात्वाविमन्शराजंस्तत्परः
 परिचिंतयन् ॥ १४ ॥ धिक्स्वल्बलघुशीलानामुच्छ्रितानांयशस्विनां ॥ नराणांमृदुमत्वानांकुलेकन्याप्ररोहणं ॥ १५ ॥ मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचैवप्रदीयते ॥ कु
 लत्रयंसंशयेतंकुरुतेकन्यकासतां ॥ १६ ॥ देवमानुपलांकौद्वौमानुपेणैवचक्षुषा ॥ अवगाह्यैवविचितौनचमेरोचतेवरः ॥ १७ ॥ कण्वउवाच नदेवा
 न्नैवदितिजान्नगंधर्वान्नमानुपान् ॥ अरोचयद्वरकृततथैववहुलानृपीन् ॥ १८ ॥ भार्ययानुससंमं च्यसहरात्रौसुधर्मया ॥ मातलिर्नागलोकायचकारगमनेम
 तिं ॥ १९ ॥ नमेदेवमनुष्यपुगुणकेश्याःसमोवरः ॥ रूपतोदृश्यतेकश्चिन्नागेपुभविताध्रुवं ॥ २० ॥ इत्यामं च्यसुधर्मांसकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ कन्यांशिरस्यु
 पाघ्नायप्रत्रिवेशमहीतलं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिमातलिवरान्वेषणेसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥१७॥ ॥१७॥
 कण्वउवाच मातलिस्तुब्रजन्मार्गेनारदेनमहर्षिणा ॥ वरुणंगच्छताद्रुंसमागच्छद्यहच्छया ॥ १ ॥ नारदोथाब्रवीदेनंकभवान्गंतुमुद्यतः ॥ स्वेनवासू
 तकार्येणशासनाद्वाशतक्रतोः ॥ २ ॥ मातलिर्नारदेनैवंसंपृष्टःपथिगच्छता ॥ यथावत्सर्वमाचष्टस्वकार्यंनारदंप्रति ॥ ३ ॥ तमुवाचाथसमुनिर्गच्छावःसहिता
 विति ॥ सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतोदिवः ॥ ४ ॥ ॥ २१ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभाग्नभावदीपेसप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥१७॥ मातलिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यंनुःयंत्तरंमातलिप्रति ॥ ९ ॥ १० ॥ गोपतेःवारिपतेः भूवागवारिषुगौर्मतेतिविश्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्वितीयांसोमपुत्रीं तथाअदित्याःपुत्रःसूर्यःश्रेष्ठःकृतःभर्ताकृतः ॥ १३ ॥ वारुण्यं वारुण्याःसुरायाःइदंवारुण्यं सुगविद्यतेयेपातेसुराः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विवर्ततेप्रक्षिमान्यपिपुनःपुनःप्रहर्तुर्हस्तमायांति ॥ १६ ॥ जात्यःजानीयाः पूर्वदेवतानि पूर्वदेवाःदैत्याः सर्वेतिपाठेनिर्मिताःनिश्वयेनप्रक्षिप्ताः ॥ १७ ॥ अग्निरिति हविष्मंताःग्निना आविद्धंरुद्धं विष्णुचक्रजमप्यत्रभयंनास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ गांडीखड्गाख्यःपशुविशेषः तस्यविकारोगांडीमयः तस्यहिपशूनांवापृष्ठवंशस्यधनुःकर्तुंशक्यं य

अहंतेसर्वमाख्यास्येदर्शयन्वसुधानलं ॥ दृष्ट्वानत्रवरंकंचिद्रोचयिष्यावमातले ॥ ५ ॥ अवगत्यतुतौभूमिमुभौमातलिनारदौ ॥ दृशतेमहात्मानौलोकपालमपांपतिं ॥ ६ ॥ तत्रदेवर्षिसदृशींपूजांसप्रापनारदः ॥ महेंद्रसदृशींचैवमातलिःप्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ तावुभौप्रीतमनंसौकार्यवंतौनिवेद्यह ॥ वरुणेनाभ्यनुज्ञातौनागलोकंविचेरतुः ॥ ८ ॥ नारदःसर्वभूतानामंतर्भूमिनिवासिनां ॥ जानंश्चकारव्याख्यानंयंतुःसर्वमशेषतः ॥ ९ ॥ नारदउवाच दृष्टस्तेवरुणःसूतपुत्रपौत्रसमावृतः ॥ पश्योदकपतेःस्थानंसर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १० ॥ एषपुत्रोमहाप्रज्ञोवरुणस्येहगोपतेः ॥ एषवैशीलवृत्तेनशौचेनचविशिष्यते ॥ ११ ॥ एषोस्यपुत्रोभिमतःपुष्करःपुष्करेक्षणः ॥ रूपवान्दर्शनीयश्चसोमपुत्र्यावृतःपतिः ॥ १२ ॥ ज्योत्स्नाकालीतियामाहुर्द्वितीयांरूपतःश्रियं ॥ अदित्याश्चैवयःपुत्रो ज्येष्ठःश्रेष्ठःकृतःस्मृतः ॥ १३ ॥ भवनंपश्यवारुण्यंयदेतत्सर्वकांचनं ॥ यत्प्राप्यसुरतांप्राप्ताःसुराःसुरपतेःसखे ॥ १४ ॥ एतानिहतराज्यानांदैतेयानांस्ममातले ॥ दीप्यमानानिदृश्यंतसर्वप्रहरणान्युत ॥ १५ ॥ अक्षयाणिकिलैतानिविवर्ततेस्ममातले ॥ अनुभावप्रयुक्तानिसुरैरवजितानिह ॥ १६ ॥ अत्रराक्षसजात्यश्चदैत्यजात्यश्चमातले ॥ दिव्यप्रहरणाश्वासन्पूर्वदेवतनिर्मिताः ॥ १७ ॥ अग्निरेषमहाचिष्मान्जागर्तिवारुणेहृदे ॥ वैष्णवंचक्रमाविद्धंविधूमेनहविष्मता ॥ १८ ॥ एषगांडीमयश्चापोलोकसंहारसंभृतः ॥ रक्ष्यतेदेवतैर्नित्यंयतस्तद्गांडिवंधनुः ॥ १९ ॥ एषकृत्येसमुत्पन्नंतत्तद्धारयतेवलं ॥ सहस्रशतसंख्येनप्राणेनंसततंध्रुवः ॥ २० ॥ अशास्मानपिशास्येपरक्षोबंधुपुराजसु ॥ सृष्टःप्रथमतश्चंडोब्रह्मणाब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रंनरेंद्राणांमहच्चक्रेणभासितं ॥ पुत्राःसलिलराजस्यधारयंतिमहोदयं ॥ २२ ॥

तःगांडीमयत्वादेवतत्गांडीवंनामधनुरभूत् गांडीशब्दाद्विकारार्थोवप्रत्ययःकल्प्यतइतिभावः गांडीवज्रयंथिस्तन्मयइत्यन्ये ॥ १९ ॥ एषचापःकृत्येअभेद्यभेदने तत्तत्तावत्तावत्प्राणेनबलेन सर्वदालक्षचापतुल्यबलोप्ययंचापःकार्यकालेऽधिकबलोपिभवतीत्यनंतबलइत्यर्थः ॥ २० ॥ रक्षोबंधुपुराजसुल्येषु ॥ २१ ॥ एतच्छस्त्रंधनुः चक्रेणचक्रादपि एतच्छस्त्रंनरेंद्राणांमहच्छुक्रेणभाषितमितिपाठेनीतिशास्त्रं शुक्रेणकाव्येन छत्रेणेतिवापाठः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ मूर्च्छितंअभिभूतंआवृतमितियावन् येनहेतुनाजनोस्यदर्शनंनार्छतिनप्राप्नोति ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ एतदिति ॥ १ ॥
 अद्रिःसमंप्राप्ताभ्रजलवेगेनानीताः ॥ २ ॥ व्यापारेणयत्नेनधृतःमर्यादायांस्थापितः अन्यथासद्यःकृत्स्नंसमुद्रंलोकांश्वदहेत् आत्मानंनिबद्धं देवैरितिशेषः समबुद्ध्यतअग्निरित्यर्थः धृतात्मेतिसंधिरार्थः ॥ ३ ॥
 निहितंस्थापितं अतःसोमस्येति कंदुकाकारंभ्रगोलंप्रदक्षिणीकुर्वतःसूर्यस्यसोमस्यवाकेनचिद्गोलप्रदेशेनआवर्णात्कदाचिददर्शनंभवति सैवतेषांरात्रिःयेतुगोलस्यशिरसिअधस्ताच्चतिष्ठंतितेसर्वदेवसूर्यादी
 न्यश्यंति तत्रजलमयंचंद्रमंडलंसूर्यरश्मिभिस्सैजसैःप्रकाश्यते तयोश्चयथायथाविप्रकर्षःतथातथाऽधिकंचंद्रोऽवभासते यथायथासन्निकर्षःतथातथाधिकंसूर्यपुरोवर्तिभिरग्न्यादिभिर्देवताभिस्तिरोधीयते
 एतत्सलिलराजस्यच्छत्रंछत्रगृहेस्थितं ॥ सर्वतःसलिलंशीतंजीमूतइववर्षति ॥ २३ ॥ एतच्छत्रात्परिभ्रष्टंसलिलंसोमनिर्मलं ॥ तमसामूर्च्छितंभातियेननाछ
 तिदर्शनं ॥ २४ ॥ बहून्यद्भुतहृपाणिद्रष्टव्यानीहमातले ॥ तवकार्याविरोधस्तुतस्माद्गच्छावमाचिरं ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्गीतानपर्वणि
 मातलिवरान्वेषणेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ नारदउवाच एतत्तुनागलोकस्यनाभिस्थानेस्थितंपुरं ॥ पातालमिति विख्यातंदैत्यदान
 वसेवितं ॥ १ ॥ इदमद्रिःसमंप्राप्तायेकेचिद्भुविजंगमाः ॥ प्रविशंतोमहानादंनदंतिभयपीडिताः ॥ २ ॥ अत्रासुरोग्निःसततंदीप्यतेवारिभोजनः ॥ व्यापारेण
 धृतात्मानंनिबद्धंसमबुद्ध्यत ॥ ३ ॥ अत्रामृतंसुरैःपीत्वानिहितंनिहतारिभिः ॥ अतःसोमस्यहानिश्चद्विधैवप्रदृश्यते ॥ ४ ॥ अत्रादित्योहयशिराःकालेपर्वणि
 पर्वणि ॥ उत्तिष्ठतिसुवर्णाख्यंवाग्भिरापूरयन्जगत् ॥ ५ ॥ यस्मादलंसभस्तास्ताःपतंतिजलमूर्त्तयः ॥ तस्मात्पातालमित्येवख्यंयतेपुरमुत्तमं ॥ ६ ॥ ऐरावणोस्मा
 त्सलिलंगृहीत्वाजगतोहितः ॥ मेघेष्वामुंचतेशीतंयन्महेंद्रःप्रवर्षति ॥ ७ ॥ अत्रनानाविधांकारास्तिमयो नैकरूपिणः ॥ अप्सुसोमंप्रभांपीत्वावसंतिजलचारिणः
 ॥ ८ ॥ अत्रसूर्यांशुभिर्भिन्नाःपातालतलमाश्रिताः ॥ मृताहिदिवसेसूतपुनर्जीवंतिवैनिशि ॥ ९ ॥ उदयन्नित्यशश्चात्रचंद्रमारश्मिवाद्भुभिः ॥ अमृतंसृष्ट्यसंस्प
 र्शात्संजीवयतिदेहिनः ॥ १ ॥ अत्रतेधर्मनिरतावद्वाःकालेनपीडिताः ॥ दैतेयानिवसंतिस्मवासवेनत्ततश्रियः ॥ ११ ॥

स्मदृष्ट्या एतदेवाभिलक्ष्यप्रथमांपिवनेवक्रिद्वितीयांपिवनेरविरित्यादिशाम्प्रवृत्तं पानंचेहसग्न्यादाप्यायनमात्रं पातालनाभिस्थानांतुमेरुशिरखरस्थानामिवसर्वदासंपूर्णएवचंद्रोवभासते तदृश्यप्रदेशोऽग्न्या
 यावर्णाभावात् अतःस्थानांतंचंद्रस्यह्लासद्वीप्रदृश्यतेइतिविरुद्धलक्षणयानदृश्येतेइत्यर्थः नदृश्यतेइत्येवपाठोलेखकप्रमादाद्भूयोवा ॥ ४ ॥ आदित्योऽदितेःपुत्रोविष्णुर्हयग्रीवरूपीसुवर्णाख्यंजगत्वेदह
 पीनामात्मकःप्रपंचः नामवाङ्मवेदइत्यादिश्रुतेः तंवाग्भिरापूरयन्उत्तिष्ठतिवेदाध्यायिनांश्वनिउपबृंहयितुमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ जलमूर्त्तयश्चंद्राद्याःपतंतिचंद्रकांतवज्जलंस्रवंति अतोयंपतज्जलइतिवक्तव्ये
 पातालइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रदेशांतरंगत्वाह अत्रसूर्यांशुभिरिति दिवसेऽस्मदीयरात्रौ निशिअस्मदीयदिवसे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ स्वाध्यायान्नायोवेदपाठः ॥ १३ ॥ गोव्रतं व्याचष्टे यत्रेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आप्रजानां निसर्गात्प्रजोत्पत्तिमारभ्य ॥ १७ ॥ जातिजन्म निसर्गस्वभावं ततः पूर्वमुत्पन्नस्य कस्यचिदभावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० ऊनशततमोऽध्यायः ॥ १९॥ ॥७॥ ॥७॥ हिरण्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ॥ भूतये सर्वभूतानामचरत्तपउत्तमं ॥ १२ ॥ अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायान्नायकर्षिताः ॥ त्यक्तप्राणा जितस्वर्गानिवसंति महर्षयः ॥ १३ ॥ यत्र तत्र शयोनित्यं येन केनचिदाशितः ॥ येन केनचिदाच्छन्नः स गोव्रतइहोच्यते ॥ १४ ॥ एरावणो नागराजो वामनः कुमुदोजनः ॥ प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५ ॥ पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ॥ वरयिष्यामि तंगत्वाय त्वमास्थाय मातले ॥ १६ ॥ अंडमेतज्जलन्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ॥ आप्रजानां निसर्गाद्वैनोद्भिद्यतिनसर्पति ॥ १७ ॥ नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ॥ पितरं मातरं चापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८ ॥ अतः किल महानग्निरंतकाले समुत्थितः ॥ धस्यते मातले सर्वत्रैलोक्यं सचराचरं ॥ १९ ॥ मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वानारदस्याथ भाषितं ॥ न मे त्ररोचते कश्चिदन्यतो ब्रजमाचिरं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवाक्ये उद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणे ऊनशततमोऽध्यायः ॥ १९॥ ॥७॥ नारद उवाच ॥ हिरण्यपुरमित्येतत्स्यात्पुरवरं महत् ॥ दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणां ॥ १ ॥ अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ मयेन मनसा स्तृष्टं पातालतलमाश्रितं ॥ २ ॥ अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणामहौजसः ॥ दानवानिवसंति स्म शूरादत्तवराः पुरा ॥ ३ ॥ नैतेश्चक्रेण नान्येन यमेन वरुणेन वा ॥ शक्यं ते वशमाने तु तथैव धनदेन च ॥ ४ ॥ असुराः कालखंजाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ॥ नैर्ऋतायातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥ ५ ॥ दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः ॥ मायावीर्योपसंपन्नानिवसंत्यत्र मातले ॥ ६ ॥ निवातकवचानामदानवायुद्गुर्मुदाः ॥ जानासि च यथा शक्रो नैतान् शक्रोति बाधितुं ॥ ७ ॥ बहुशो मातले त्वंच तव पुत्रश्च गोमुखः ॥ निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८ ॥ पश्य वैश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ॥ कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥ वैदूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च ॥ अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १० ॥ पार्थिवानीव चाभांति पद्मरागमयानि च ॥ शैलानीव च हृश्यंते दारवाणीव चाप्युत ॥ ११ ॥ सूर्यरूपाणि चाभांति दीप्ताग्नि सदृशानि च ॥ मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निविडानि च ॥ १२ ॥ नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ॥ गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३ ॥

शैलानि शिलामयानि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अक्कीडान्कीडास्थानानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आत्मानं अहिंसापरं जानामि हिंसात्मनां तथा हिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानां दैत्यानां कमनं अपेक्षणीयं च हिंसोदकं तथा जानामि अन्येतुदित्सात्मकमलं
तथेति पाठं प्रकल्प्य दित्सात्मकं दानेच्छाप्रचुरं अलं अत्यर्थं इति व्याचक्षते ॥ १९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥ अयमिति ॥ १॥ २ ॥

आक्कीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनाभ्युत ॥ रत्नवंति महार्हाणि भाजना न्यासनानि च ॥ १४ ॥ जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि च ॥ कामपुष्पफलांश्चापि
पादपाङ्कामं चारिणः ॥ १५ ॥ मातलेकश्चिदत्रापिरुचिरस्तेवरो भवेत् ॥ अथवा न्यांदिशंभूमेर्गच्छावयदि मन्यसे ॥ १६ ॥ मातलिस्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथा
विधं ॥ देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसां ॥ १७ ॥ नित्यानुषक्तवैराहिभ्रातरो देवदानवाः ॥ परपक्षेण संबंधं रोचयिष्याम्यहं कथं ॥ १८ ॥ अन्यत्र साधुग
च्छावद्रुं नार्हामिदानवान् ॥ जानामितवचात्मानं हिंसात्मकमनं तथा ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि मातलिवरान्वेषणे शतत
मोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ १३ ॥ नारद उवाच अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनां ॥ विक्रमे गमने भारे नैपामस्ति परिक्षमः ॥ १ ॥ वै न ते य सुतैः सू
तपद्भिस्तं मिदं कुलं ॥ सुमुखेन सुनाम्ना च सुनत्रेण सुवर्चसा ॥ २ ॥ सुरुचापक्षिराजेन सुवलेन च मातले ॥ वर्धितानि प्रसृत्या वै विनता कुलकर्तृभिः ॥ ३ ॥ पक्षि
राजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ॥ कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४ ॥ सर्वे त्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ॥ सर्वे श्रियमभीप्संतो धारयं
ति बलान्युत ॥ ५ ॥ कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ॥ ज्ञाति संक्षयकर्तृत्वाद्वाह्यं न लभन्ति वै ॥ ६ ॥ नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ॥
मातलेश्लाघ्यमेतद्विकुलं विष्णुपरिग्रहं ॥ ७ ॥ दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणं ॥ हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गतिः ॥ ८ ॥ सुवर्णचूडानागाशीदारुण
श्रंडतुंडकः ॥ अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षो थकुंडली ॥ ९ ॥ पंकजिह्वज्ज्विष्कंभो वै न तयो थवामनः ॥ वातवेगो दिशा च क्षुर्निमेषोऽनिमिपस्तथा ॥ १० ॥ त्रि
रावः सभरावश्च वाल्मीकिर्हीपकस्तथा ॥ दैत्यहीपः सरिहीपः सारसः पद्मकेतनः ॥ ११ ॥ सुमुखश्चित्रकेतुश्च चित्रवर्हस्तथानघः ॥ मेषल्लकुमुदोदक्षः सर्पातः सो
मभोजनः ॥ १२ ॥ गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरांतकः ॥ विष्णुधर्मा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३ ॥ सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ॥ मालयो मात
रिश्वाचनिशाकरदिवाकरौ ॥ १४ ॥ एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ॥ प्राधान्यतस्ते यशसा कीर्तिताः प्राणिनश्च ये ॥ १५ ॥

प्रसृत्या प्रकृतगत्या जवेन दृढि मंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्घृणाः निर्दयाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयभारतभा० एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥३॥ इदंसातलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वदनात्मुखादुदतिष्ठत् तेनमुखजेनब्राह्मणेनतस्याएककुलत्वं यथोक्तं ब्राह्मणाश्वैवगावश्चकुलमेकं द्विधाकृतमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ फेनेनपुष्पितस्येवश्वेतस्यास्यपर्यंतंतीरप्रदेशंफेनेनैवानुवेष्टितं पिवंतः सादरमवलोकयंतएववसंतितेनैवफेनपाइत्युच्यंते ॥ ५ ॥ एतेभ्योऽन्येफे

यद्यत्रनरुचिःकाचिदेहिगच्छावमातले ॥ तंनयिष्यामिदेशंत्वांवरंयत्रोपलप्स्यसे ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिमातलिवरान्वे षणेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥३॥ नारदउवाच इदंसातलंनामसप्तमं पृथिवीतलं ॥ यत्रास्तेसुरभिर्मातागवाममृतसंभवा ॥ १ ॥ क्ष रंतीसततंक्षीरं पृथिवीसारसंभवं ॥ षण्णारसानां सारेणरसमेकमनुत्तमं ॥ २ ॥ अमृतंनाभितृप्तस्यसारमुद्गिरतःपुरा ॥ पितामहस्यवदनादुदतिष्ठदनिंदिता ॥ ३ ॥ यस्याःक्षीरस्यधारायानिपतंत्यामहीतले ॥ हृदःकृतःक्षीरनिधिःपवित्रंपरमुच्यते ॥ ४ ॥ पुष्पितस्येवंफेनेनपर्यंतमनुवेष्टितं ॥ पिवंतोनिवसंत्यत्रफेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥ फेनपानामतेख्याताःफेनाहाराश्वमातले ॥ उग्रेतपसिवर्ततेयेषांविभ्यतिदेवताः ॥ ६ ॥ अस्याश्वतस्रोधेन्वान्यादिक्षुसर्वासुमातले ॥ निव संतिदिशांपाल्योधारयंत्योदिशःस्मताः ॥ ७ ॥ पूर्वादिशंधारयतेसुरूपानामसौरभो ॥ दक्षिणांहंसिकानामधारयत्यपरांदिशं ॥ ८ ॥ पश्चिमावारुणीदिक्कधा र्यतेवैसुभद्रया ॥ महानुभावयानित्यंमातलेविश्वरूपया ॥ ९ ॥ सर्वकामदुघानामधेनुर्धारयतेदिशं ॥ उत्तरांमातलेधर्म्यातथैलविलसंज्ञितां ॥ १० ॥ आसांतु पयसामिश्रंपयोनिर्मथ्यसागरे ॥ मंथानंमंदरंरुत्वादेवैरसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ उद्धृतावारुणीलक्ष्मीरमृतंचापिमातले ॥ उच्चैःश्रवाश्राश्वराजोमणिरत्नंचकौस्तु भं ॥ १२ ॥ सुधाहारेपुचसुधांस्वधाभोजिपुचस्वधां ॥ अमृतंचामृताशेषुसुरभीक्षरतेपयः ॥ १३ ॥ अत्रगायापुरागीतारसातलनिवासिभिः ॥ पौराणीश्रूयंतलो क्रेगीयतेयामनीषिभिः ॥ १४ ॥ ननागलोकेनस्वर्गेनविमानेत्रिविष्टपे ॥ परिवासःसुखस्तादृक्सातलतलेयथा ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणिमातलिवरान्वेपणेद्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥३॥ नारदउवाच इयंभोगवतीनामपुरीवासुकिपालिता ॥ यादृशीदेवरा जस्यपुरीवर्यामरावती ॥ १ ॥ एषशेषःस्थितोनागोयेनेयंधार्यतेसदा ॥ तपसालोकमुख्येनप्रभावसहितामही ॥ २ ॥

नाहाराश्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इलविलस्येमांऐलविलसंज्ञितां ॥ १० ॥ असुरसंहितैःअसुरसंहितैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुधेति सर्पपितृदेवानांतत्तद्योग्याहाररूपंपयःक्षरतीत्यर्थः सुधासर्पस्यभो जनं स्वधाभोजिनःपितरः अमृताशेषुदेवेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ परिवासःनिवासःसुखःसुखकरः ॥ १५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥३॥ इतिमिति ॥ १ ॥ २

॥३॥४॥कमंडलुकलक्षणाःपानपात्रसदृशचिह्नाः ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इ०उ०नै०भा०त्र्यधिकशततमो

श्वेताचलनिभाकारोदिव्याभरणभूषितः ॥ सहस्रंधारयन्मूर्धाज्वालाजिह्वोमहाबलः ॥३॥ इहनानाविधाकारानानाविधविभूषणाः ॥ सुरसायाःसुतानागानि
वसंतिगतव्ययाः ॥ ४॥ मणिस्वस्तिकचक्रांकाःकमंडलुकलक्षणाः ॥ सहस्रसंख्यावलिनःसर्वरौद्राःस्वभावतः ॥५॥ सहस्रशिरसःकेचिल्लेचित्पंचशताननाः ॥
शतशीर्षास्तथाकेचिल्लेचित्रिशिरसोपिच ॥६॥ द्विपंचशिरसःकेचिल्लेचित्रिसप्तमुखास्तथा ॥ महाभोगामहाकायाःपर्वताभोगभोगिनः ॥७॥ बहूनीहसह
स्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ नागानामेकवंशानांयथाश्रेष्ठतुमेशृणु ॥ ८॥ वासुकिस्तक्षकश्चैवकर्कोटकधनंजयौ ॥ कालीयोनहुषश्चैवकंबलाश्वतरावुभौ ॥
॥९॥ बाह्यकुंडोमणिर्नागस्तथैवापूरणःखगः ॥ वामनश्चैलपत्रश्चकुकुरःकुकुणस्तथा ॥१०॥ आर्यकोनंदकश्चैवतथाकलशपोतकौ ॥ कैलासकःपिंजरकोना
गश्चैरावतस्तथा ॥ ११॥ सुमनोमुखोदधिमुखःशंखो नंदोपनंदकौ ॥ आतःकांठरकश्चैवशिखीनिष्पूरिकस्तथा ॥ १२॥ तित्तिरिहस्तिभद्रश्चकुमुदोमाल्यपिंड
कः ॥ द्वौपद्मौपुंडरीकश्चपुष्पोमुद्गरपर्णकः ॥ १३॥ करवीरःपीठरकःसंवत्तोवृत्तएवच ॥ पिंडारोबिल्वपत्रश्चमूषिकादःशिरीषकः ॥ १४॥ दिलीपःशंखशीर्षश्च
ज्योतिष्कोथापराजितः ॥ कौरव्योदृतराष्ट्रश्चकुहुरःरुशकस्तथा ॥ १५॥ विरजाधारणश्चैवसुबाहुर्मुखरोजयः ॥ बधिरांधौविशुंडिश्चविरसःसुरसस्तथा ॥१६॥
एतेचान्येचबहवःकश्यपस्यात्मजाःस्मृताः ॥ मातलेपश्चयद्यत्रकश्चित्तेरोचतेवरः ॥१७॥ कण्वउवाच मातलिस्त्वेकमव्यग्रःसततंसंनिरीक्ष्यवै ॥ पप्रच्छ
नारदंतत्रप्रीतिमानिवचाभवत् ॥१८॥ मातलिरुवाच स्थितोयएषपुरतःकौरव्यस्यार्यकस्यतु ॥ द्युतिमान्दर्शनीयश्चकस्यैषकुलनंदनः ॥१९॥ कःपि
ताजननीचास्यकतमस्यैषभोगिनः ॥ वंशस्यकस्यैषमहान्केतुभूतइवस्थितः ॥ २०॥ प्रणिधानेनधैर्येणरूपेणवयसाचमे ॥ मनःप्रविष्टोदेवर्षेगुणकेश्याःपति
वरः ॥२१॥ कण्वउवाच मातलिंप्रीतमनसंदृष्ट्वासुमुखदर्शनात् ॥ निवेदयामासतदामाहात्म्यंजन्मकर्मच ॥ २२॥ नारदउवाच ऐरावतकुले
जातःसुमुखोनाममागराट् ॥ आर्यकस्यमतःपौत्रोदौहित्रोवामनस्यच ॥ २३॥ एतस्यहिपितानागश्चिकुरोनाममातले ॥ नचिराद्वैनतेयेनपंचत्वमुपपादितः
॥ २४॥ ततोब्रवीत्प्रीतमनामातलिर्नारदंवचः ॥ एषमेरुचितस्तातजामाताभुजगोत्तमः ॥ २५॥ क्रियतामत्रयत्नोवैप्रीतिमानस्म्यनेनवै ॥ अस्मैनागायत्रै
दातुंप्रियांदुहितरंमुने ॥२६॥ इतिश्रीम०उद्योगपर्वणिभगवद्गीतानपर्वणिमातलिवरान्वेषणेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१०३॥ ॥५॥ अध्यायः ॥१०३॥ ॥५॥

सूतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

नारदउवाच सूतोयंमांतलिर्नामशक्रस्यदयितःसुहृत् ॥ शुचिःशीलगुणोपेतस्तेजस्वीवीर्यवान्वली ॥ १ ॥ शक्रस्यायंसखाचैवमंत्रीसारथिरेवच ॥ अल्पां
तरप्रभावश्चवासंवेनरणे ॥ २ ॥ अयंहरिसहस्रेणयुक्तंजैत्रंरथोत्तमं ॥ देवासुरेषुयुद्धेषुमनसैवनियच्छति ॥ ३ ॥ अनेनविजितानश्वैर्दाभ्यांजयतिवासवः ॥
अनेनबलभित्पूर्वप्रहतेप्रहरत्युत ॥ ४ ॥ अस्यकन्यावरारोहारूपेणासदृशीभुवि ॥ सत्यशीलगुणोपेतागुणकेशीतिविश्रुता ॥ ५ ॥ तस्यास्ययत्नाच्चरतसैलोक्य
ममरघुते ॥ सुमुखोभवतःपौत्रोरोचतेदुहितुःपतिः ॥ ६ ॥ यदितेरोचतेसम्यग्भुजगोत्तममाचिरं ॥ क्रियतामार्यकक्षिप्रंबुद्धिःकन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथाविष्णु
कुलेलक्ष्मीर्यथास्वाहाविभावसोः ॥ कुलेतवतथैवास्तुगुणकेशीसुमध्यमा ॥ ८ ॥ पौत्रस्यार्थंभवांस्तस्माद्गुणकेशींप्रतीच्छतु ॥ सदृशींप्रतिरूपस्यवासवस्यशची
मिव ॥ ९ ॥ पितृहीनमपित्येनंगुणतोवरयामहे ॥ बहुमानाच्चभवतस्तथैवैरावतस्यच ॥ १० ॥ सुमुखश्चगुणैश्चैवशीलशौचदमादिभिः ॥ अभिगम्यस्वयंकन्या
मयंदातुंसमुद्यतः ॥ ११ ॥ मातलिस्तस्यसंमानंकर्तुमर्होभवानपि ॥ कण्वउवाच सतुदीनःप्रहृष्टश्चप्राहनारदमार्यकः ॥ १२ ॥ त्रियमाणेतथापौत्रेपुत्रेच
निधनंगते ॥ कथमिच्छामिदेवर्षेगुणकेशींस्त्रुपांप्रति ॥ १३ ॥ आर्यकउवाच नमेनैतद्बहुमतंमहर्षेवचनंतव ॥ सखाशक्रस्यसंयुक्तःकस्यायंनेप्सितो
भवेत् ॥ १४ ॥ कारणस्यतुदौर्यल्याच्चितयामिमहामुने ॥ अस्यदेहकरस्तातममपुत्रोमहाद्युते ॥ १५ ॥ भक्षितोवैनतेयेनदुःखात्तास्तेनवैवयं ॥ पुनरेवचतेनो
क्तंवैनतेयेनगच्छता ॥ मासनान्येनसुमुखंभक्षयिष्यइतिप्रभो ॥ १६ ॥ ध्रुवंतथातद्भविताजानीमस्तस्यनिश्चयं ॥ तेनहर्षःप्रजष्टोमेसुपर्णवचनेनवै ॥ १७ ॥
कण्वउवाच मातलिस्त्वब्रवीदनंबुद्धिरत्रकृतामया ॥ जामातृभावेनदृतःसुमुखस्तवपुत्रजः ॥ १८ ॥ सोयंमयाचसहितोनारदेनचपन्नगः ॥ त्रिलोकेशंसु
रपतिंगत्वापश्यतुवासवं ॥ १९ ॥ शेषेणैवास्यकार्येणप्रज्ञास्याम्यहमायुपः ॥ सुपर्णस्यविघातेचप्रयतिष्यामिसत्तम ॥ २० ॥ सुमुखश्चमयासार्थंदेवेशमभिग
च्छतु ॥ कार्यसंसाधनार्थायस्वस्तितेस्तुभुजंगम ॥ २१ ॥ ततस्तेसुमुखंगृह्यसर्वएवमहौजसः ॥ ददृशुःशक्रमासीनंदेवराजंमहाद्युतिं ॥ २२ ॥ संगत्यातत्रभ
गवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ॥ ततस्तत्सर्वमाचस्यौनारदोमातलिंप्रति ॥ २३ ॥ वैशंपायनउवाच ततःपुरंदरंविष्णुरुवाचभुवनेश्वरं ॥ अमृतंदीयतामस्मै
क्रियताममरैःसमः ॥ २४ ॥ मातलिर्नारदश्चैवसुमुखश्चैववासव ॥ लभंतांभवतःकामात्काममेतंयथेप्सितं ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंडीयेभारतभावदीपेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ गरुडइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पुरंदरोयसंचित्यवैनतेयपराक्रमं ॥ विष्णुमेवाब्रवीदेनंभवानेवददात्विति ॥ २६ ॥ विष्णुरुवाच ईशस्त्वंसर्वलोकानांचराणामचराश्वये ॥ त्वयादत्त
मदत्तंकःकर्तुमुत्सहतेविभो ॥ २७ ॥ प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मैपन्नागायायुरुत्तमं ॥ नत्वेनममृतप्राशंचकारवलवत्रहा ॥ २८ ॥ लब्ध्वावरंतुसुमुखःसुमुखःसंव
भूवह ॥ कृतदारोयथाकामंजगामचगृहान्प्रति ॥ २९ ॥ नारदस्त्वार्यकश्चैवकृतकार्योमुदायुतौ ॥ अभिजग्मतुरभ्यर्च्यदेवराजंमहाद्युतिं ॥ ३० ॥ इतिश्रीम
उद्योगपर्वणिभगवद्गीतानपर्वणिमातलिवरान्वेषणेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ कण्वउवाचं गरुडस्तत्रशुश्रावयथावृत्तंमहाबलः ॥
आयुःप्रदानंशक्रेणकृतंनागस्यभारत ॥ १ ॥ पक्षवातेनमहतारुध्वात्रिभुवनंखगः ॥ सुपर्णःपरमक्रुद्धोवासवंसमुपाद्रवत् ॥ २ ॥ गरुडउवाच भगव
न्किमवज्ञानादृत्तिःप्रतिहतामम ॥ कामकारवरंदत्वापुनश्चलितवानसि ॥ ३ ॥ निसर्गात्सर्वभूतानांसर्वभूतेश्वरेणमे ॥ आहारोविहितोधात्राकिमर्थंवार्यतेत्व
या ॥ ४ ॥ वृत्तश्चैपमहानागःस्थापितःसमयश्चमे ॥ अनेनचमयादेवभर्तव्यःप्रसवामहान् ॥ ५ ॥ एतस्मिंस्तुतथाभूतनान्यंहिसितुमुत्सहे ॥ क्रीडसेकामकारेण
देवराजयथेच्छकं ॥ ६ ॥ सोहंप्राणान्विमोक्ष्यामितथापरिजनोमम ॥ येचभृत्याममगृहेप्रीतिमान्भववासव ॥ ७ ॥ एतच्चैवाहमर्हामिभूयश्चवलवत्रहन् ॥ त्रै
लोक्यस्येश्वरोयहंपरभृत्यत्वमागतः ॥ ८ ॥ त्वयितिष्ठतिदेवेशनविष्णुःकारणंमम ॥ त्रैलोक्यराजराज्यंहित्वयिवासवशाश्वतं ॥ ९ ॥ ममापिदक्षस्यसुताजन
नीकश्यपःपिता ॥ अहमप्युत्सहेलोकान्समंताद्दुमंजसा ॥ १० ॥ असत्यंसर्वभूतानाममापिविपुलंवलं ॥ मयापिसुमहत्कर्मकृतंदैतेयविग्रहे ॥ ११ ॥ श्रुत
श्रीःश्रुतसेनश्चविवस्वान्प्रोचनामुखः ॥ प्रसृतःकालकाक्षश्चमयापिदितिजाहताः ॥ १२ ॥ यत्तुध्वजस्थानगतोयत्नात्परिचराम्यहं ॥ वहामिचैवानुजंतेहेनमां
मवमंन्यसे ॥ १३ ॥ कोन्यांभारसहोत्थस्तिकोन्यास्तिवलवत्तरः ॥ मयायाहंविशिष्टःसन्वहामीमंसवांधवं ॥ १४ ॥ अवज्ञायतुयत्तंहंभोजनाद्द्वपरोपितः ॥ ते
नमेगौरवंनष्टंत्वत्तश्चास्माच्चवासव ॥ १५ ॥ अदित्यांयद्दमेजातावलविक्रमशालिनः ॥ त्वमेपांकिलसर्वेपांवलनवलवत्तरः ॥ १६ ॥ सोहंपक्षैकदेशेनवहामि
त्वांगंतक्लमः ॥ विश्वशस्त्रंनैस्तातकोन्वत्रवलवानिति ॥ १७ ॥ कण्वउवाच सतस्यवचनंश्रुत्वाखगस्योदकंदासुणं ॥ अक्षोभ्यंक्षोभयंस्ताक्ष्यमुवाचर
थचक्रभृत् ॥ १८ ॥ गरुत्मन्मन्यसेत्मानंवलवंतंसुदुर्बलं ॥ अल्पस्मत्समक्षंतेस्तोतुमात्मानमंडज ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति उद्योगप० नैलकं

त्रैलोक्यमपि मेरुस्त्रमशक्तं देहधारणे ॥ अहमेवात्मनात्मानं वहामित्वांचधारये ॥ २० ॥ इमं तावन्ममैकं त्वं वाहुंसव्येतरं वह ॥ यद्येनंधारस्येकं सफलं ते विकल्पि
तं ॥ २१ ॥ ततः संभगवांस्तस्यस्कंधे वाहुंसमासजत् ॥ निपपातसभारतो विद्वलोनष्टचेतनः ॥ २२ ॥ यावान्हिभारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ॥ एकस्या
देहशाखायां स्तावद्भारमन्यत ॥ २३ ॥ नत्वेनपीडयामास वलेन बलवत्तरः ॥ ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशद्युतः ॥ २४ ॥ व्यात्तास्यः सस्तकायश्च विचेता
विद्वलः खगः ॥ मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५ ॥ सविष्णुं शिरसापक्षीप्रणम्य विनतासुतः ॥ विचेता विद्वलोदीनः किंचिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
भगवन्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ॥ भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७ ॥ क्षंतुमर्हसि मे देव विद्वलस्याल्पचेतसः ॥ बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो
ध्वजवासिनः ॥ २८ ॥ न हि ज्ञातं वलं देवमया ते परमं विभो ॥ तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समंपरैः ॥ २९ ॥ ततश्चक्रे संभगवान् प्रसादं वै गरुत्मतः ॥ मैवं भूय इ
ति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३० ॥ पादांगुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ॥ ततः प्रभृतिराजेंद्रसहस्रैर्षणवर्तते ॥ ३१ ॥ एवं विष्णुबलाक्रांतो गर्वनाशमुपागतः ॥ गरु
डो बलवान् राजन्वैनं यो महायशाः ॥ ३२ ॥ कण्व उवाच तथा त्वमपि गांधारेयावत्पांडुसुतान्त्रणे ॥ नासादयसितान् वीरांस्तवाव जीवसि पुत्रकं ॥ ३३ ॥
भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ॥ धनं जयश्रेष्ठ सुतो न हन्यातां तु कंरणे ॥ ३४ ॥ विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ॥ एते देवास्त्वया कनहेतुना वी
क्षितुं क्षमाः ॥ ३५ ॥ तदलं ते विरोधेन शमंगच्छन्तु पात्मज ॥ वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदो ग्रंथमहातं पाः ॥ माहात्म्यस्य त
दर्थी कृत्यतद्वाक्यमृपेः कण्वस्य दुर्मतिः ॥ उरुंगजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्वावियाच मे गतिः ॥ तथा मर्हसि वर्तामि किं प्रला
पः करिष्यति ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंधानपर्वणि मातलिवरान्वेषणे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥ जंममेजय उवाच
अनर्थे जातनिर्वंधं परार्थे लोभमोहितं ॥ अनार्यकष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयं ॥ १ ॥ ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बंधूनां शोकवर्धनं ॥ सुहृदां क्लेशदातारं द्विपतां हर्षवर्धनं ॥ २ ॥

टीये भारतभावादीपे पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ अनर्थे इति परार्थे परस्वनिमित्तं ॥ १ ॥ २ ॥

भगवान्पितामहोव्यासोऽनुजीष्मः उत्तरेतस्यपृथगुपादानात् उक्तमित्यस्यादृष्टिदर्शनाच्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्तामादृशः तदीयवाक्यस्य श्रोता सुहृच्छ्रोता मूढोऽयं हितमप्युक्तं न श्रोष्यतीति भावः तिष्ठते स्थिरो भवति यत्र महासंकटे तत्र बंधुः उपकारमपेक्ष्योपकर्ता कर्णादिः न तिष्ठते न प्रकाशते प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्युभयत्र तद् बंधुतोऽपि सुहृद्वचः श्रेयस्करमित्यर्थः ॥ ५ ॥ श्रोतव्यं श्रोतुं युक्तं

कथं नैनं विमार्गस्थं वारयंती हवांधवाः ॥ सौहृदाद्वासुहृत्सिग्धो भगवान्वापितामहः ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्समं ॥ उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापितच्छृणु ॥ ४ ॥ नाद उवाच दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ॥ तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बंधुस्तत्र तिष्ठते ॥ ५ ॥ श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनंदन ॥ न कर्तव्यश्च निर्वंधो निर्वंधो हि सुदारुणः ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममितिहासं पुरातनं ॥ यथा निर्वंधतः प्राप्ता गालवेन पराजयः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रं तपस्यंतं धर्मो जिज्ञासया पुरा ॥ अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८ ॥ सप्तर्षीणामन्यतमं वेपमास्थाय भारत ॥ बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ ९ ॥ विश्वामित्रोऽथ संभ्रातः श्रपयामास वैचरुं ॥ परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् ॥ १० ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्येदं तं तपस्विभिः ॥ अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽप्युपागमत् ॥ ११ ॥ भुक्तं मे तिष्ठतावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजन् स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भक्तं प्रगृह्य मूर्धा वैवाहुभ्यां संशितव्रतः ॥ स्थितः स्याणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३ ॥ तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ॥ गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकान्यया ॥ १४ ॥ अथ वर्षशते पूर्णं धर्मः पुनरुपागमत् ॥ वासिष्ठं वेपमास्थाय कौशिकं भोजनेऽप्यया ॥ १५ ॥ सदृश्याशिरसा भक्तं धियमाणं महर्षिणा ॥ तिष्ठतावायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथानवं ॥ भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रं तमुक्त्वा समुनिर्गतः ॥ १७ ॥ तत्र भावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ॥ धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथा भवत् ॥ १८ ॥ विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ॥ शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमावित्युवाच ह ॥ १९ ॥ अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दंगालवो मुनिः सत्तमं ॥ २० ॥ प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिं ॥ दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ॥ २१ ॥

निर्वंधः सत्यपि बलवद्वाधकेतवैवायहः सुदारुणो नाशकारी ॥ ६ ॥ ७ ॥ वसिष्ठमूर्त्या धर्मोभ्यागच्छत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ न प्रत्यपालयत् अन्नसिद्धिपर्यंतं न प्रतीक्षितवान् ॥ १० ॥ तेन वसिष्ठेन उपागमत् वसिष्ठसमीपं ॥ ११ ॥ १२ ॥ मूर्धा वैवाहुभ्यां च परिगृह्य अभ्याशे समीपे आश्रमस्य ॥ १३ ॥ गौरवात् गुरुत्वात् बहुमानात् लोकपूज्यत्वात् हार्देन प्रीत्या ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुश्रूषया सेवया भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ गुरुकर्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तौ सत्यां ॥ २१ ॥

मानवमितिपाठेसिद्ध्यति सिद्धं कृतकृत्यं करोतीत्यर्थः एतदेवाह दक्षिणानामिति अपवर्गेणफलप्राप्त्या ॥ २२ ॥ क्रतुफलं दक्षिणाप्रद एव प्राप्नोति हतोयज्ञस्त्वदक्षिण इति स्मृतेरदक्षिणस्य क्रतोर्हतत्वेनाफलत्वात्
शांतिः सर्वोपद्रवहारिणी उच्यते वेदेन दक्षिणां कर्मकृणुने विजानन्निति ॥ २३ ॥ जानानः शुश्रूषणेनैव दक्षिणाकर्मसमामिरिति सजानंस्तेनेति पाठे तेन गालवेन शुश्रूषणेनैव जितो वशीकृतोस्मीति जानन्नित्यन्वयः
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ श्यामो हरितः एकतः बहिः प्रदेशे एव श्यामाः कर्णायेषां एकतः श्यामकर्णानां ॥ २७ ॥ ३० उ० नै० भा० षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥७॥ एवमिति ॥ १ ॥ हरिणः पांडुरः

दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्ध्यति मानद ॥ दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते ॥ २२ ॥ स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणाशांतिरुच्यते ॥ किमाहरामिगुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २३ ॥ जानानस्तेन भगवान्जितः शुश्रूषणेन वै ॥ विश्वामित्रस्तमसरुद्रच्छगच्छेत्यचोदयत् ॥ २४ ॥ असरुद्रच्छगच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ॥ किं ददानीं त्वद्दुशोगालवः प्रत्यभाषत ॥ २५ ॥ निर्वधतस्तु त्वद्दुशोगालवस्य तपस्विनः ॥ किंचिदागतसंरंभो विश्वामित्रो ब्रवीद्विदं ॥ २६ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां ॥ अष्टौशतानि मे देहि गच्छ गालवस्माचिरं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवान्पर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥७॥ नारद उवाच एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ॥ नास्तेन शोतेनाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १ ॥ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिताशोकपरायणः ॥ शोचमानोतिमात्रं सदस्यमानश्च मन्युना ॥ गालवो दुःखितो दुःखाद्विललापसुयोधन ॥ २ ॥ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतो र्थाः संचयः कुतः ॥ हयानां चंद्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३ ॥ कुतो मे भोजने श्रद्धासुखश्रद्धा कुतश्च मे ॥ श्रद्धामे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४ ॥ अहंपारसमुद्रस्य पृथिव्यावापरंपरात् ॥ गत्वात्मानं विमुंचामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५ ॥ अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ॥ ऋणंधारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६ ॥ सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमाप्सितं ॥ प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरं ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति ॥ ८ ॥ न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ॥ नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९ ॥ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखं ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्नास्ति निष्कृतिः ॥ १० ॥ न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तंत्रणं ॥ पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतं ॥ ११ ॥

मन्युना दैन्येन दक्षमानश्चिताग्निना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ परंपरात् दूरादपि दूरं आत्मानं देहं ॥ ५ ॥ अनीहया अनुद्यमेन ॥ ६ ॥ ईप्सितं प्रणयं कृत्वा ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य प्रणयः प्रेम्णि विसंभे इति विश्वः ॥ ७ ॥ एतदेवाह प्रतिश्रुत्येति करिष्येतीति संधिरार्षः ॥ ८ ॥ अनृतस्य सत्यहीनस्य रूपं स्वरूपं जीवन्नेव समृत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तंत्रणं कुटुंबधारणं पाठांतरे मंत्रणं इष्टैः सह विचारणं अविश्वसनीयत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तन्नाशितमितिसंबंधः ॥ १२ ॥ अनुत्तमं यत्नं अधमोपायं विषोद्धं धनादिरूपं कृत्वा प्राणान्मोक्ष्यामीत्यर्थः अर्थितायाञ्जा ॥ १३ ॥ अहंत्विति अत्राहमितिपदस्यद्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैकल्याददोषः ॥ १४ ॥ भो
माः भोग्यवर्गो वियदादिः प्रतिष्ठंतेनिःसरंति बीजादिवृक्षाः ॥ १५ ॥ तस्य विष्णुदासत्वेन सखा ननु पूर्वोपकारादिना ॥ १६ ॥ सुहृदां विश्वं विष्णुरिति बुद्ध्या सर्वलोकमित्राणां ॥ १७ ॥ वासवादवरजो वि
ष्णुः उक्तः अहंगालवस्य साहाय्यं कर्तुमिच्छामीति प्रार्थितः तेन विष्णुना ॥ १८ ॥ देशं पृथिव्यंतर्गतमेव पृथिव्याः पारः समुद्रः ॥ १९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

सोहंपापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोपि च ॥ गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तुकरो मिनभापितं ॥ १२ ॥ सोहंप्राणान्विमोक्ष्यामि कृत्वा यत्नमनुत्तमं ॥ अर्थितानमया काचि
त्कृतपूर्वादिबौकसां ॥ १३ ॥ मानयंति च मांसर्वे त्रिंशदशयज्ञसंस्तरे ॥ अहंतु विबुधश्रेष्ठं देवं त्रिभुवनेश्वरं ॥ विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतांवरं ॥ १४ ॥ भोग्य
यस्मात्प्रतिष्ठंते व्याप्य सर्वानसुरासुरान् ॥ प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययं ॥ १५ ॥ एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ॥ दर्शयामास तं प्राह संदृष्टः
प्रियकाम्यया ॥ १६ ॥ सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ॥ ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७ ॥ विभवश्चास्ति मे विप्रवासवावरजो द्विज ॥
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८ ॥ स भवानेतु गच्छावनयिष्ये त्वां यथासुखं ॥ देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालवमाचिरं ॥ १९ ॥ इति श्रीम० उद्यो०
भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरिते सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७३ ॥ सुपर्ण उवाच अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवज्ञानयोनिना ॥ ब्रूहि कामं तु कां
यामिद्रष्टुं प्रथमतो दिशं ॥ १ ॥ पूर्वां वा दक्षिणां वा ह्यथवा पश्चिमां दिशं ॥ उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकं प्रभावनः ॥
सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३ ॥ यस्यां पूर्वमतिर्यातायया व्याप्तमिदं जगत् ॥ चक्षुषी यत्र धर्मस्य यंत्रवैसु प्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ कृतं यतो हुतं हव्यं सर्पते स
र्वतो दिशं ॥ एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथा ध्वनः ॥ ५ ॥ अत्र पूर्वं प्रसूता वैदाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ॥ यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ ६ ॥ अतो मूलं सु
राणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यषिच्यत ॥ सुरराज्येन विप्रर्षदे वैश्चात्र तपश्चितं ॥ ७ ॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वत्येपादिगुच्यते ॥ यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता सुरैः ॥ ८ ॥

अनुशिष्टाज्ञापितः ज्ञानयोनिना धीप्रवर्तकेन विष्णुना पाठांतरे अज्ञातयोनिना सर्वादित्वात् अज्ञातः रूपादिहीनत्वाच्च तादृशोपियोनिः जगदुदयप्रलयस्थानं तेन कामं यथेष्टं ॥ १ ॥ २ ॥ साध्यानां देवता विशेषाणां
तपः आलोचनं वर्तते अनुवर्तते साध्यादेवा इह ध्यायंतः सत्यकामावभूवुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ मतिर्बुद्धिः याता प्राप्ता प्रातः संध्यायां सवितुः प्रसादात्प्रथमं यत्र धीप्राप्तिर्भवति गायत्र्यां सवितुर्धीप्रवर्तकत्वदर्शनादित्यर्थः
चक्षुषी आज्यभागाख्ये अग्नीषोमदैषत्ये धर्मस्य यज्ञस्य यंत्रवैयंत्रणार्थं यंत्रयते ह्युत्तमैतवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च ॥ ४ ॥ तदेवाह कृतं सर्वं कृतं हव्यं यतो हुतं ययोर्मध्ये हुतं सत् तदाज्यभागावतरेणाहु
तीः प्रतिपादयेदिति श्रुतेर्यज्ञस्य रक्षणं भवति अन्यत्र गतं त्वर्थाद्भिर्नाराशकं भवतीति भावः अश्विनः देवयानस्य पितृयाणं स्यवा ॥ ५ ॥ दाक्षायण्यः अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा इत्यादयः प्रजाः लोकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

पूर्वपूर्वसंस्थानि सुखमीप्सतामुखाद्यर्थिना ॥ ९ ॥ १० ॥ यजुषिदत्तानियाज्ञबल्क्यायेतिशेषः ॥ ११ ॥ स्वांयोनिःसोमाज्यपयआदिरूपंजलं ॥ १२ ॥ पूर्वमित्रावरुणयोर्ब्रह्मकाले पौराणस्यपुराणस्य स्वार्थेनद्विनः निधनंनिमिशापात्स्थूलदेहवियोगः सूतिःकुंभान्तस्मिन्नेवयज्ञे ॥ १३ ॥ दशशतीशब्दस्यपृषोदरादिशकारलोपेनदशतीशब्दःसहस्रबाची सतयोमार्गाः ओंकारोवैसर्वावागितिश्रुतेर्वेदस्यशाखा प्रशाखादिभेदोऽत्रैवजातइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ येमानुषाःकृतघ्नाःयेवामुरास्तान्अत्रैवोदयन्हन्ति तेषामायुरल्पीकरोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विशावःप्रविशावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभा०

अतएवचसर्वेषांपूर्वामाशांप्रचक्षते॥पूर्वसर्वाणिकार्याणिदैवानिसुखमीप्सता ॥ ९ ॥ अत्रवेदान्जगौपूर्वभगवान्लोकभावनः ॥ अत्रैवोक्तासवित्रासीत्सावित्रीब्रह्मवादिपु ॥ १० ॥ अत्रदत्तानिसूर्येणयजुषिद्विजसत्तम ॥ अत्रलब्धवरःसोमःसुरैःऋतुषुपीयते ॥ ११ ॥ अत्रतमाद्भुतवहाःस्वांयोनिमुपभुंजते ॥ अत्रमातालमाश्रित्यवरुणःश्रियमापच ॥ १२ ॥ अत्रपूर्ववसिष्ठस्यपौराणस्यद्विजर्षभ ॥ सूतिश्चैवप्रतिष्ठाचनिधनंचप्रकाशते ॥ १३ ॥ ओंकारस्यात्रजायंतस्तयोदशतीर्दश ॥ पिवन्तिमुनयोयत्रहविर्धूमंस्मधूमपाः ॥ १४ ॥ प्रांक्षितायत्रब्रह्मवराहाद्यामृगवने ॥ शक्रेणयज्ञभागार्थेदेवतेषुप्रकल्पिताः ॥ १५ ॥ अत्राहिताःकृतघ्नाश्चमानुषाश्चासुराश्चये ॥ उदयंस्तान्हिसर्वान्वैक्रोधाद्दंतिविभावसुः ॥ १६ ॥ एतद्द्वारंत्रिलोकस्यस्वर्गस्यचसुखस्यच ॥ एषपूर्वादिशांभागोविशावात्रयदीच्छसि ॥ १७ ॥ प्रियंकार्यंहिमेतस्ययस्यास्मिन्नेवस्थितः ॥ बृहिगालवयास्यामिशृणुचाप्यपरांदिशं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्गीतानपर्वणिगालवचरितेअष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ११ ॥ सुपर्णउवाच इयंविष्वतापूर्वश्रौतेनविधिनाकिल ॥ गुरवेदक्षिणादत्तादक्षिणेत्युच्यते चदिक् ॥ १ ॥ अत्रलोकत्रयस्यास्यपितृपक्षःप्रतिष्ठितः ॥ अत्रोष्मपाणांदेवानांनिवासःश्रूयतेद्विज ॥ २ ॥ अत्रविश्वेसदादेवाःपितृभिःसार्धमासते ॥ इज्यमानाःस्मलोकेषुसंप्रामास्तुल्यभागतां ॥ ३ ॥ एतद्वितीयंदेवस्यद्वारमाचक्षतेद्विज ॥ त्रुटिशोलवशश्चापिगण्यतेकालनिश्चयः ॥ ४ ॥ अत्रदेवर्षयोऽनित्यंपितृलोकर्षयस्तथा ॥ तथाराजर्षयःसर्वेनिवसन्तिगतव्यथाः ॥ ५ ॥ अत्रधर्मश्चसत्यंचकर्मचात्रनिगद्यते ॥ गतिरेपाद्विजश्रेष्ठकर्मणामवसायिनां ॥ ६ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ इयमिति स्रौवेणेतिपाठेस्रुवेणहूयतेस्मिन्नितिस्रौवोविधिर्ब्रह्मः गुरवेकश्यपाय ॥ १ ॥ ऊष्मपाणांउष्णान्नभोजिनां यावदुष्णंभवत्यन्नंपितरस्तावदभन्तीतिस्मृतैः ॥ २ ॥ विश्वेत्रयोदशमितोगणः ॥ ३ ॥ द्वितीयंदेवस्यधर्मस्यद्वारं पूर्वादिकप्रथमतदपेक्षयापिच्यस्यधर्मस्यद्वारमिदंद्वितीयं प्राक्संस्थानिदैवानिकर्माणि दक्षिणसंस्थानिपित्र्याणीतिस्मृतैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्मपुण्यापुण्यरूपंनिगद्यतेप्रकाशयतेचित्रगुणादिभिः अवसायिनांमृतानांकर्मनिपहानुपहरूपं ॥ ६ ॥

सर्वः मुमुर्षुमात्रः एतच्छ्रुत्वा अनवबोधेन तमसा पुण्यवान्पापीवामरणकाले अत्यंतमूढत्वात् दुःखेव सन्नेतां दिशंगच्छतीत्यर्थः कृत्वा त्वनवरोधेनैति पाठे अनवः प्राक्संचितेन कर्मणा उपस्थितो रोधो मोहस्तेन सर्वः कृत्वा कर्ता पूरुषः आतोमनिष्कनिब्वनिपश्चेति सूत्रात् कृनिबित्यनुवर्तमानेऽन्येभ्योपि दृश्यंत इति कञः कर्तरि कनिप् ॥ ७ ॥ ८ ॥ चित्तं च बुद्धिश्च तयोर्हराः योगिनां तत्त्वानुसंधानं प्रपंचमिथ्या त्वनिश्चयं च हरंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ गाथाः वर्णमय्योमंत्राद्याः सामानितदाश्रयाणि गीतानि श्रुत्वाऽतीतकालमजाननभूलोके आगत्य दारान्घृष्टान्ज्ञात्वा वनंगत इति पौराणीकथा ॥ १० ॥ सावर्णिनामनुनामर्यादासूर्यरथस्य वीथीनां वाहका

एषादिक्सां द्विजश्रेष्ठ्यां सर्वः प्रतिपद्यते ॥ वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७ ॥ नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून् यत्र द्विजर्षभ ॥ सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्या त्वकृतात्मभिः ॥ ८ ॥ अत्र मंदरकुंजेषु विप्रर्षिसदनेषु च ॥ गायंति गाथा गंधर्वाश्चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९ ॥ अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ॥ गतदारोगत्तमात्योगतराज्यो वनंगतः ॥ १० ॥ अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजे मच ॥ मर्यादास्थापिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११ ॥ अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ रावणेन तपश्चात्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२ ॥ अत्र वृत्तेन वृत्रोपिशक्रशत्रुत्वमीयिवान् ॥ अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छंति पंचधा ॥ १३ ॥ अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यंति गालव ॥ अत्र वैतरणीनाम नदी वितरणैर्वृता ॥ १४ ॥ अत्र गत्वा सुखस्यांतं दुःखस्यांतं प्रपद्यते ॥ अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसंक्षरते पयः ॥ १५ ॥ काष्ठां चासाद्य वासिष्ठीं हिममुत्सृजते पुनः ॥ अत्राहं गालवपुराक्षुधार्त्तः परिचिंतयन् ॥ १६ ॥ लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहंतौ गजकच्छपौ ॥ अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः ॥ १७ ॥ विदुर्यं कपिलं देवं येनार्त्ताः सगरात्मजाः ॥ अत्र सिद्धाः शिवानाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १८ ॥ अधीत्य संकलान्वेदां लोभिरेमोक्षमक्षयं ॥ अत्र भोगवतीनामपुरी वासुकिपालिता ॥ १९ ॥ तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ अत्र निर्याणकाले पितमः संप्राप्यते महत् ॥ २० ॥ अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वाकृष्णवर्त्मना ॥ एष तस्यापिते मार्गः परिचार्यस्य गालव ॥ बृहिमेयदिगंतव्यं प्रतीचीं शृणु चापरां ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि गालवचरितेन वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

नंदेवतानां च नियमः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वाः सवः सर्वेषां प्राणा अत्र प्राप्ताः संतः पुनः पंचधा गच्छंति देहं प्राप्नुवंति प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वितरणैः वैतरणीनदी संज्ञक नरकगामिभिः ॥ १४ ॥ सुखस्यांतं नरकं दुःखस्यांतं स्वर्गसुखं आवृत्तः कर्कायवगतः तदा हि प्रायेणार्द्रानक्षत्रं भवति तच्च वर्षाकालस्यादिभूतं प्रसिद्धं ॥ १५ ॥ वासिष्ठीकाष्ठां उदीचो वसिष्ठोपलक्षितसप्रर्षिभिरधिष्ठितां धानिष्ठीमिति पाठेऽतिशयेन धनवान्धनिष्ठः कुबेरस्तदीयां उत्सृजतेत्यजति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निर्याणकाले मरणकाले तमः आंध्यं ॥ २० ॥ तस्यैतव परिचार्यस्य सेव्यस्य ॥ २१ ॥ इति ० उ० नै० भा० नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७३ ॥

गोपतेःसूर्यस्यप्रतिष्ठेति संबंधः ॥ १ ॥ एतदेवाह पश्चादह इति अङ्गः पश्चाद्गणे गाः रश्मीन्विसर्जयति अतएवपश्चिमांतिमेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पश्चात्कृताः विमुस्वीकृताः संयताः सन्नद्धाः संतः ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ अर्थआयुषोहर्तुं निद्रयान्ययीकर्तुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंदरं समुद्रे मग्नं एतेन हिमवन्मूलस्य समुद्रजलस्य चाप्रमेयत्वमुक्तं ॥ ९ ॥ कांचनमयानि अंबुरुहाणियत्रतस्य उदधेः समुद्रतुल्यस्य सरसः
 ॥ १० ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसोमुनेः हरिरोम्णः अपलितस्य नित्यतरुणस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ हरिमेघसोमुनेः कुमारी तिष्ठतिष्ठेति सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुरिति बाष्पादयोत्रदुःखदंशीतोष्णस्पर्शविभुं
 चंति सदासुखसंस्पर्शाएवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अतः प्रभृतीति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्सूर्यः सर्वदातिर्यग्गतिरेव सन्लोकदृष्ट्या उपर्यधश्च गच्छतीत्येवञ्जाति अतः परंलोकदृष्ट्यभावात्तिर्यगेवावर्त्ततइत्यर्थः आदित्यमंडलं
 सुपर्ण उवाच इयं दिग्दयिताराज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥ सदासलिलराजस्य प्रतिष्ठाचादिरेव च ॥ १ ॥ अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति गाः स्वयं ॥ पश्चिमेत्यभि
 विख्यातादिगियं द्विजसत्तम ॥ २ ॥ यादसामत्रराज्येन सलिलस्य च गुणये ॥ कश्यपो भगवान् देवो वरुणं स्माभ्यपेचयत् ॥ ३ ॥ अत्र पीत्वासमस्तान्वै वरुणस्य रं
 सांस्तुषट् ॥ जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४ ॥ अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ॥ निःश्वसंतो महावातै रदिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५ ॥ अत्र सूर्य
 प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ॥ अस्तो नामयतः संध्या पश्चिमाप्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतोरात्रिश्च निद्राच निर्गता दिवसक्षये ॥ जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्थमिवायुषः
 ॥ ७ ॥ अत्र देवीं दितिं सुमामां त्मप्रसवधारिणीं ॥ विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८ ॥ अत्र मूलं हिमवतो मंदरं याति शाश्वतं ॥ अपि वर्षसहस्रेण न चा
 स्यांतो धिगम्यते ॥ ९ ॥ अत्र कांचनशैलस्य कांचनांबुरुहस्य च ॥ उदधे स्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १० ॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्यते ॥ स्वर्भानोः
 सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११ ॥ सुवर्णशिरसोप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ॥ अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२ ॥ अत्र ध्वजवतीनामं कुमा
 री हरिमेघसः ॥ आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्थौ सूर्यस्य शासनात् ॥ १३ ॥ अत्र वायुस्तथावङ्गिरापः खंचापि गालव ॥ आङ्गिकं चैव नैशं च दुःखं स्पर्शविभुं चति ॥ १४ ॥
 अतः प्रभृति सूर्यस्यतिर्यगावर्त्तते गतिः ॥ अत्र ज्योतींषि सर्वाणि विशंत्यादित्यमंडलं ॥ १५ ॥ अष्टाविंशतिरात्रं च चक्रम्यसहभानुना ॥ निष्पतंति पुनः सूर्यास्तौ
 मसंयोगयोगतः ॥ १६ ॥ अत्र नित्यं स्ववंतीनां प्रभवः सागरोदयः ॥ अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठंति वरुणालये ॥ १७ ॥

कर्तृज्योतींष्यद्यादीन्विशति आदित्यो वा अस्तं च ग्रिमनुषविशतीति श्रुतेः नक्षत्रादीन्पि अम्मयत्वादप्रकाशानि आदित्यप्रभयैव भासन्ते रात्रौ दिवा तु तथैव तिरो भवन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १५ ॥ अष्टेति अष्टाविं
 शतितमेदिने एकैकं नक्षत्रं भानुना चंद्रेण सह संक्रम्य एकोर्नात्रिंशत्पारात्रौ निष्पतति बहिर्निर्गच्छति चंद्रादेव पुनस्तद्वत्सोमसंयोगसदृशेन योगेन संबन्धेन सूर्येण सहापि संक्रम्य काले निष्पतंतीत्यर्थः एवं चंद्रवत्सर्वेषा
 मपि नक्षत्राणां सर्वेषां योगस्तुल्यः ॥ १६ ॥ स्ववंतीनां दीनां सागरस्य उदयः पूर्तिर्येन तादृशः प्रभवः ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥ दिग्द्वारेण संक्षेपप्रकारेण तेतव ॥२०॥ इति० नै० भार० दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥ ॥७॥ यस्मादिति उत्तरेण पथागतानां हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तरात्कृष्टतरादयं दिगित्यर्थः ॥१॥ परिवापः स्थानं हिरण्यस्य निधीनामित्यर्थः उत्तरं यन्निधिस्थानं ततः स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामुपलक्षितो मध्यभोज्ञेय इति भावः ॥२॥ अविधेयात्मा अजितचित्तः ॥३॥ ४॥ प्रकृत्या उभया ॥५॥ नसः माया विष्टोपिनदृश्यो दर्शनार्हः किमुत मायारहितः शुद्धचिन्मात्रः ॥६॥ सहस्रशिरस इत्यकारांतः शब्दः मायया उपेतमिति शेषः वस्तुतोस्य प्रत्यगात्मत्वेन द्रष्टृदृश्यभावस्याभावादिनिभावः सगुणब्रह्मभावप्राप्तिपूर्व

अत्र पन्नगरांजस्याप्यनंतस्य निवेशनं ॥ अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमं ॥१८॥ अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनं ॥ महर्षेः कश्यपस्यात्र मा रीचस्य निवेशनं ॥१९॥ एषते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ॥ ब्रूहि गालवगच्छावांबुद्धिः काद्विजसत्तम ॥२०॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगव द्यानपर्वणि गालवचरिते दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११०॥ ॥७॥ सुपर्ण उवाच यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसो भुते ॥ अस्मादुत्तारणव लादुत्तरेत्युच्यते द्विज ॥१॥ उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापश्च गालव ॥ मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥२॥ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ॥ नासौ म्यो नाविधेयात्मानाधर्मो वसते जनः ॥३॥ अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ॥ वदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्माचशाश्वतः ॥४॥ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नि त्यमास्ते महेश्वरः ॥ प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगांताग्नि समप्रभः ॥५॥ नृसहस्र्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ॥ गंधर्वयक्षमिद्धैर्वा नरनारायणादृते ॥६॥ अत्र वि ष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणो व्ययः ॥ सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ॥७॥ अत्र राज्ञेन विप्राणां चंद्रमाश्चाभ्यपिच्यत ॥ अत्र गंगां महादेवः पतंती गग नाच्युता ॥८॥ प्रतिगृह्यददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम ॥ अत्र देव्यातपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ॥९॥ अत्र कामश्चरो पश्चैलश्चोमाच संवभुः ॥ अत्र राक्षसयक्षा णां गंधर्वाणां च गालव ॥१०॥ आधिपत्येन कैलासे धनदोप्यभिपेचितः ॥ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥११॥ अत्र मंदाकिनी चैव मंदरश्च द्विजर्षभ ॥ अत्र सौगंधिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते ॥१२॥ शाद्वलं कदली स्कंधमत्र संतानकानगाः ॥ अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणां ॥१३॥ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ अत्र ते क्रपयः सप्तदेवी चारुंधती तथा ॥१४॥ अत्र तिष्ठति वै स्वाति रत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थातापितामहः ॥१५॥

कैवनिर्गुणप्राप्तिरिति प्रथमार्थः यथोक्तं सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्यो नुपाधिक इति एतच्च सम्यग्युत्पादितमस्माभिर्वेदांतकनके ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ शाद्वलं जंबालं देवताभेदः कदली वैजयंती पताका तस्याः स्कंधवदुच्छ्रितं अथ कदली पताकामृगभेदयोरिति मेदिनी नगाः वृक्षाः कल्पद्रुमाः संयमो धारणा ध्यानादिभिर्नित्यो नत्याज्यो येषां तेषां ॥१३॥१४॥१५॥

गंगामहाद्वारमित्यत्रगायंतिकाद्वारमितिपाठेगायंतिकाबिलविशेषः ॥ १६ ॥ मूर्त्तिःपिंडः आकृतिःसंस्थानविशेषः ॥ १७ ॥ परिवर्त्तोगतागतं सहस्राणिसत्रेऽन्वपरिवेषणपात्राणिकामभोज्यानिचनज्ञायते स्थूलदृष्टिभिरित्यर्थः नस्मान्निहमस्थानान् ॥ १८ ॥ प्रविलीयतिहिमेननश्यति ॥ १९ ॥ ऐलविलस्यकुबेरस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उशीरबीजेस्थाने ॥ २३ ॥ कनकाकरःजीमूतस्यउपसमीपेतस्थेप्र

ज्योतींपिंचंद्रसूर्यौचंपरिवर्त्तितिनित्यशः ॥ अत्रगंगामहाद्वारंक्षंतिद्विजसत्तमं ॥ १६ ॥ धामानाममहात्मानोमुनयःसत्यवादिनः ॥ नतेपांज्ञायतेमूर्तिर्नारुतिर्न तपश्चितं ॥ १७ ॥ परिवर्त्तःसहस्राणिकामभोज्यानिगालव ॥ यथायथाप्रविशतितस्मात्परतरंनरः ॥ १८ ॥ तथातथाद्विजश्रेष्ठप्रविलीयतिगालव ॥ नैतत्केन चिदन्येनगतपूर्वद्विजर्षभ ॥ १९ ॥ ऋतेनारायणंदेवंनरंवाजिष्णुमव्ययं ॥ अत्रकैलासमित्युक्तंस्थानमैलविलस्यत् ॥ २० ॥ अत्रविद्युत्प्रभाणामजज्ञिरेऽप्सर सोदश ॥ अत्रविष्णुपदंनामक्रामताविष्णुनाकृतं ॥ २१ ॥ त्रिलोकविक्रमेब्रह्मन्नुत्तरांदिशमाश्रितं ॥ अत्रराज्ञामरुत्तेनयज्ञेनेष्टद्विजात्तम ॥ २२ ॥ उशीरबी जेविप्रर्षेचत्रंजांबूनदंसरः ॥ जीमूतस्यात्रविप्रर्षेरुपतस्थेमहात्मनः ॥ २३ ॥ साक्षाद्भैरवतःपुण्याविमलःकनकाकरः ॥ ब्राह्मणेषुचयत्कृत्स्नंस्वतंरुत्वाधनंमहत् ॥ २४ ॥ ववेधनंमहर्षिःसजैमूतंतद्धनंततः ॥ अत्रनित्यंदिशांपालाःसायंप्रातर्द्विजर्षभ ॥ २५ ॥ कस्यकार्यंकिमितिवैपरिक्रोशंतिगालव ॥ एवमेपाद्विजश्रेष्ठगु णैरन्यैर्दिगुत्तरा ॥ २६ ॥ उत्तरतिपरिस्थितासर्वकर्मसुचोत्तरा ॥ एताविस्तरशस्तातवसंकीर्तितादिशः ॥ २७ ॥ चतस्रःक्रमयोगेनकामाशांगंतुमिच्छसि ॥ उद्यतोहंद्विजश्रेष्ठवदर्शयितुंदिशः ॥ पृथिवींचाखिलांब्रह्मंस्तस्मादारोहमांद्विज ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिगालवचरितेए कादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ १३ ॥ गालवंउवाच गरुत्मन्भुजगेंद्रारेसुपर्णविनतात्मज ॥ नयमांतार्क्ष्यपूर्वेणयत्रधर्मस्यचक्षुषी ॥ १ ॥ पूर्वमेतांदिशंगच्छयापूर्वपरिकीर्तिता ॥ देवतानांहिसान्निध्यमत्रकीर्तितवानसि ॥ २ ॥ अत्रसत्यंचधर्मश्र्वत्वंयासम्यक्प्रकीर्तितः ॥ इच्छेयंतुसमागंतुंसमस्तै देवतैरहं ॥ भूयश्र्वतान्सुरान्द्रुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३ ॥ नारदउवाच तमाहविनतामूनुरारोहस्वेतिवैद्विजं ॥ आरुरोहाथसमुनिर्गरुडंगालवस्तदा ॥ ४ ॥

काशंगतः प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेतितद् ॥ २४ ॥ वब्रेब्राह्मणेभ्यः मन्नामकमेतदस्त्विति ॥ २५ ॥ उत्तराउत्कृष्टतरा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकादशाधि कशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ १३ ॥ गरुत्मन्निति पूर्वणपूर्वस्यांदिशि चक्षुषीअग्नीषोमौ ॥ १ ॥ २ ॥ समागंतुंएकीभवितुं ॥ ३ ॥ ४ ॥

सहस्रांशोर्विवस्वतइतिपक्षवातानुगामिनांगरुद्रप्रभयाऽवभासितानां वृक्षाणामंशुसाम्यं निरावरणत्वं चाभिप्रेत्य विशेषणद्वयं एतच्च वाक्यशेषाद्यक्तं भविष्यति वस आच्छादनेऽस्मात्किंपिवः वस्वादितद्वा नूवस्वान्
तद्विपरीतोविवस्वानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वमिवारोप्यतेखेऽवस्थाप्यतइव ॥ ८ ॥ ९ ॥ रवैः शब्दैः कारणंप्रयोजनमपिनवेद्विनस्मरामि ॥ १० ॥ ११ ॥ तेतव मणीवेतिइवार्थेवशब्दः ॥ १२ ॥ १३ ॥ नि

गालवउवाच क्रममाणस्यतेरूपं दृश्यंतेपन्नगाशन ॥ भास्करस्येवपूर्वाह्नेसहस्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५ ॥ पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनां ॥ प्रस्थिताना
मिवसमंपश्यामीहगतिंखग ॥ ६ ॥ ससागरवनामुर्वीसशैलवनकाननां ॥ आकर्षन्निवचाभासिपक्षवातेनखेचर ॥ ७ ॥ समीननागनक्रंचखमिवारोप्यते
जलं ॥ वायुनाचैवमहतापक्षवातेनचानिशं ॥ ८ ॥ तुल्यरूपाननात्मत्स्यांस्तथातिमितिमिगिलान् ॥ नागाश्वनरवक्रांश्चपश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९ ॥ महार्णव
स्यचरवैःश्रोत्रेमेवधिरेकृते ॥ नशृणोमिनपश्यामिनात्मनोवेद्विकारणं ॥ १० ॥ शनैःसतुभवान्यातुब्रह्मवध्यामनुस्मरन् ॥ नदृश्यतेरविस्तांतनदिशोनचखंख
ग ॥ ११ ॥ तमेवतुपश्यामिशरीरतेनलक्षये ॥ मणीवजात्यौपश्यामिचक्षुपीतेऽहमंडज ॥ १२ ॥ शरीरंतुनपश्यामितवचैवात्मनश्चह ॥ पदेपदेतुपश्यामिशरीरा
दग्निमुत्थितं ॥ १३ ॥ समेनिर्वाप्यसहसाचक्षुपीशाम्यतेपुनः ॥ तन्नियच्छमहावेगंगमनेविनतात्मज ॥ १४ ॥ नमेप्रयोजनंकिंचिद्रमनेपन्नगाशन ॥ संनिव
र्तमहाभागनवेगंविपहामिते ॥ १५ ॥ गुरवेसंश्रुतानीहशतान्यष्टौहिवाजिनां ॥ एकतःश्यामकर्णानांशुभ्राणांचंद्रवर्चसां ॥ १६ ॥ तेषांचैवापवर्गायिमार्गप
श्यामिनांइज ॥ ततोयंजीवितत्यागेदृष्टोमार्गोमयात्मनः ॥ १७ ॥ नैवमेस्तिधनंकिंचिन्नधनेनान्वितःसुहृत् ॥ नचार्थेनापिमहताशक्यमेतद्व्यपोहितुं ॥ १८ ॥
नारदउवाच एवंबहुचदीनंचतुवाणंगालवंतदा ॥ प्रत्युवाचब्रजन्नेवप्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९ ॥ नातिप्रज्ञोसिविप्रर्षेयोत्मानंत्यकुमिच्छसि ॥ नचापिकृ
त्रिमःकालःकालोहिपरमेश्वरः ॥ २० ॥ किमहंपूर्वमेवेहभवतानाभिचोदितः ॥ उपायोत्रमहानस्तिथेनैतदुपपद्यते ॥ २१ ॥ तदेषऋषभोनामपर्वतःसागरांतिके ॥
अत्रविश्रम्यभुक्त्वाचनिवर्त्तिष्यावगालव ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिऋगवद्यानपर्वणिगालवचरितेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
नारदउवाच ऋषभस्यततःशृंगंनिपत्यद्विजपक्षिणौ ॥ शांडिलींब्राह्मणींतत्रदृशातेतपोन्वितां ॥ १ ॥ अभिवाद्यसुपर्णस्तुगालवश्चाभिपूज्यतां ॥ तथाचस्वा
गतेनोक्तोविष्टरेसन्निषीदतुः ॥ २ ॥

वाप्यमंदीकृत्य ॥ १४ ॥ संनिवर्तनिवर्त्तस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ योत्मानंसंघिरार्षः कृत्रिमःस्वेच्छासंपाद्यः कालोमृत्युः ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ निवर्त्तिष्यावेत्यार्षस्तदोऽभावः ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभाष्येद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ १३ ॥ ऋषभस्येति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ भ्रष्टतनूजं छिन्नपक्षमंग्यस्येतं भ्रष्टतनूजांगं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्यभिचारो धर्मातिक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोचनाकथमियमत्रवसतीति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ द्रविणवत्तरो बलवत्तरो
 सिद्धमन्त्रतयादत्तं बलिमंत्रोपवृंहितं ॥ भुक्त्वा लभातु भौ भूमौ सुप्तौ तावनुमोहितौ ॥ ३ ॥ मुहूर्त्तात्पतितुद्गस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ॥ अथ भ्रष्टतनूजांगमात्मानं
 ददृशे खगः ॥ ४ ॥ मांसपिंडोपमोऽभूत्समुखपादान्वितः खगः ॥ गालवस्तंतथा दृष्ट्वा विमनाः पर्यपृच्छत ॥ ५ ॥ किमिदं भवता प्राप्तमिहा गमनजं फलं ॥ वासां य
 मिह कालं तु कियंत नो भविष्यति ॥ ६ ॥ किं नु ते मनसा ध्यातम शुभं धर्मदूषणं ॥ न ल्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७ ॥ सुपर्णो यात्र वीद्विप्रं प्रथ्यातं वै म
 या द्विज ॥ इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८ ॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ॥ यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९ ॥ सोऽहं भगवतीया च
 प्रणतः प्रियकाम्यया ॥ मयैतन्नाम प्रथ्यातं मनसा शोचता किल ॥ १० ॥ तदेवं बहुमानात्ते मये हानीप्सितं कृतं ॥ मुरुतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात्क्षंतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सानौ तदा त्रिवीक्षुष्टापतगेंद्रद्विजर्षभौ ॥ न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णत्यजसंभ्रमं ॥ १२ ॥ निदितास्मित्वया वत्सनच निदां क्षमाम्यहं ॥ लोकेभ्यः सपदि भ्रष्टेद्यो मां
 निदेत पापकृत् ॥ १३ ॥ हीनयाऽलक्षणेः सर्वैस्तथाऽनिदितयामया ॥ आचारं प्रतिगृह्णंत्यासिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४ ॥ आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनं ॥
 आचाराच्छ्रयमाप्नोति आचारो हंत्यलक्षणं ॥ १५ ॥ तदा युष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामितः ॥ न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः कंचित् ॥ १६ ॥ भवितासि य
 था पूर्ववत् लवीर्यसमन्वितः ॥ वभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरो ॥ १७ ॥ अनुज्ञातस्तु शांडिल्या यथागतमुपागमत् ॥ नैव चासादयामास तथा रूपांस्तुरंगमान्
 ॥ १८ ॥ विश्वामित्रो यतं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनिस्थितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो वै न ते यस्य सन्निधौ ॥ १९ ॥ यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो ममुद्विज ॥ तस्य कालोऽपव
 र्गस्य यथा वामन्यते भवान् ॥ २० ॥ प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावंतं तथा परं ॥ यथा संसिध्यते विप्रसमार्गस्तु निशम्यतां ॥ २१ ॥ सुपर्णो यात्र वीदीनं गालवं भ्रुशदुः
 खितं ॥ प्रत्यक्षं खल्विदानीमि विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२ ॥ तदा गच्छ द्विजश्रेष्ठमंत्रयिष्याव गालव ॥ नादत्वा गुरवेशक्यं कृत्स्नमर्थं त्वया सितुं ॥ २३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्धानपर्वणि गालवचरिते त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥

॥ ११५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अपवर्गस्य फलप्राप्तेः ॥ २० ॥ निशम्यतां विचार्यतां ॥ २१ ॥ २२ ॥ आसितुं स्थातुं ॥ २३ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावादीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥

हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह निर्मितमिति भूम्यंतर्गतमेवपार्थिवेषुपांसुषुवह्निनाधम्यमानेषुव्यक्तीभवतीतिवह्निनानिर्मितं वायुनावह्निमुद्गीपयताविशोधितं वायुनावधितमित्यपिपाठः सर्वजगत्हिरण्यमयं हि
रण्यप्रधानं तेनभूमेःसारत्वात्शुद्धत्वात्सर्वजगन्मोहकत्वाच्चहिरण्यमित्युच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ धत्तेपुष्पाति धारयतेजीवयति ॥ २ ॥ नित्यमिति प्रोष्ठपदाभ्यामिति तृतीयाभूलेनावाहयेद्वैवीमिति वत्सप्रम्यर्थे
तेनतस्मिन्क्षत्रद्वयेथुकेशुकवासेरतयोगेसतिशुक्रोश्रिः धनपतौकुबेरस्यदत्तध्वर्यमनुप्येभ्यःसंप्रदानेभ्यःधनं दत्तेददाति शुक्रश्चित्तार्जितमित्यनेनवह्निरेतस्त्वंतस्यप्रदर्शयते शुक्रःकाव्येऽनलेज्येष्ठेइतिविश्वः

नारदउवाच अथाहगालवंदीनंसुपर्णःपततांवरः ॥ निर्मितंवह्निनाभूमौवायुनाशोधितंतथा ॥ यस्माद्धिरण्यमयंसर्वहिरण्यंतेनचोच्यते ॥ १ ॥ धत्तेधारयतेचंद्र
मेतस्मात्कारणाद्धनं ॥ तदेतत्रिषुलोकेषुधनंतिष्ठतिशाश्वतं ॥ २ ॥ नित्यंप्रोष्ठपदाभ्यांचशुक्रेधनपतौतथा ॥ मनुप्येभ्यःसमादत्तेशुक्रश्चित्तार्जितंधनं ॥ ३ ॥ अजै
कपादह्रिर्बुधैरक्षयतेधनदेनच ॥ एवंशक्यतेलब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ऋतेचधनमश्वानानावातिर्विद्यतेतव ॥ ४ ॥ सत्वंयाचात्रराजानंकंचिद्राजर्षिवंशजं ॥
अपीड्यराजापौरान्हियोनौकुर्यात्कृतार्थिनौ ॥ ५ ॥ अस्तिसोमान्ववायेमेजातःकश्चिन्नृपःसखा ॥ अभिगच्छावहेतंवैतस्यास्तिविभवोभुवि ॥ ६ ॥ ययातिर्ना
मराजर्षिर्नाहुषःसत्यविक्रमः ॥ सदास्यतिमयाचोक्तोभवताचार्यितःस्वयं ॥ ७ ॥ विभवश्चास्यसुमहानासीद्धनपतेरिव ॥ एवंगुरुधनंविद्वन्दानेनैवविशोधय
॥ ८ ॥ तथातौकथयंतौचंचितयंतौचयत्समं ॥ प्रतिष्ठानेनरपतिययातिप्रत्युपस्थितौ ॥ ९ ॥ प्रतिगृह्यचसत्कारैर्यथापाद्यादिकंवरं ॥ पृष्टश्चागमनेहेतुमुवाचवि
नतासुतः ॥ १० ॥ अयंमेनाहुषसखागालवस्तपसौनिधिः ॥ विश्वामित्रस्यशिष्योभूद्र्पाण्ययुतशोच्यते ॥ ११ ॥ सोयंतेनाभ्यनुज्ञातउपकारेप्संयाद्विजः ॥ त
माहभगवान्कालेददानिगुरुदक्षिणां ॥ १२ ॥ असकृत्तेनचोक्तेनकिंचिदागतमन्युना ॥ अयमुक्तःप्रयच्छेतिजानताविभवंलघु ॥ १३ ॥ एकतःश्यामकर्णानां
शुभ्राणांशुद्धजन्मनां ॥ अष्टौशतानिमेदेहिहयानांचंद्रवर्चसां ॥ १४ ॥ गुर्वर्थोदीयतामेपयदिगालवमन्यसे ॥ इत्येवमाहसक्रोधोविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५ ॥
सोयंशोकेनमहतातप्यमानोद्विजर्षभः ॥ अशक्तःप्रतिकर्तुंतद्भवंतंशरणंगतः ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्यनरव्याघ्रत्वतोभिक्षांगतव्यथः ॥ कृत्वापवर्गंगुरवेचरिष्यतिम
हत्तपः ॥ १७ ॥ तपसःसंविभागेनभवंतमपियोक्ष्यते ॥ स्वेनराजर्षितपसापूर्णत्वांपूरयिष्यति ॥ १८ ॥

धनार्थोउक्तनक्षत्रवारयोगेवह्निप्रार्थयेत् तच्चधनंयागादिद्वारावाभूमौनिखननेनवासर्वकुबेरंप्रत्येवगच्छतीतिभावः ॥ ३ ॥ अजेति अजएकपात्पूर्वप्रोष्ठपदादेवता अह्रिर्बुधउत्तरप्रोष्ठपदादेवता धनदश्वतदध्य
क्षस्तस्मादेतानिप्रार्थयताधनंलब्धुंशक्यंनान्यथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ याचयाचस्वयःराजा नौआवां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशोधयपरिहर ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥११॥२०॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥४॥ ॥७॥ एतमुक्तइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ हताशोऽतिथिरितिशेषः ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥

यावन्तिरोमाणिहयेभवंतीहनरेश्वर ॥ तावन्तोवाजिनोलोकान्प्राप्नुवन्तिमहीपते ॥ ११॥ पात्रंप्रतिग्रहस्यायंदातुंपात्रंतथाभवान् ॥ शंखेक्षीरमिवासक्तंभवत्वेन
 तथोपमं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्दानपर्वणिगालवचरितेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥४॥ ॥७॥ नारदउवाच एव
 मुक्तःसुपणेनतथ्यं वचनमुत्तमं ॥ विमृश्यावहितोराजानिश्चित्यचपुनःपुनः ॥१॥ यष्टाक्रतुसहस्राणांदातादानपतिःप्रभुः ॥ यथातिःसर्वकाशीशइदं वचनमब्र
 वीत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वाप्रियसखंताक्ष्यं गालवंचद्विजर्षभं ॥ निदर्शनंचतपसोभिक्षांश्लाघ्यांचकीर्तितां ॥ ३ ॥ अतीत्यचनृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ॥ मत्सकाश
 मनुप्राप्तावेतांबुद्धिमवेक्ष्यच ॥ ४ ॥ अद्यमेसफलंजन्मतारितंचाद्यमेकुलं ॥ अद्यायंतारितोदेशोममताक्ष्यत्वयानघ ॥ ५ ॥ वक्तुमिच्छामितुसखेयथाजानासि
 मांपुरा ॥ नतथावित्तवानस्मिक्षीणं वित्तंचमेसखे ॥ ६ ॥ नचशक्तोस्मितेकर्तुंमोघमात्मनंखग ॥ नचाशामस्यविप्रर्षेर्विनथीकर्तुमुत्सहे ॥ ७ ॥ तत्तुदास्यामिय
 त्कार्यमिदंसंपादयिष्यति ॥ अभिगम्यहताशोहिनिवृत्तोदहतेकुलं ॥ ८ ॥ नातःपरं वै नतेय किंचित्यापिषुमुच्यते ॥ यथाशानागनाल्लोकेदेहिनास्तीतिवावचः ॥
 ॥ ९ ॥ हताशोत्यरुतार्थःसन्हृतःसंभावितोनरः ॥ हिनस्ति तस्यपुत्रांश्चपौत्रांश्चाकुर्वतोहितं ॥ १० ॥ तस्माच्चतुर्णांवंशानांस्थापयित्रीसुतामम ॥ इयंसुरसुतप्र
 ख्यासर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११ ॥ सदादेवमनुष्याणामसुराणांचगालव ॥ कांसितारूपतोवालासुतामेप्रतिगृह्यतां ॥ १२ ॥ अस्याःशुल्कंप्रदास्यंतितृपाराज्यम
 पिध्रुवं ॥ किंपुनःश्यामकर्णानांहयानांद्विचतुःशते ॥ १३ ॥ सभवान्प्रतिगृह्णातुममैतांमाधवींसुतां ॥ अहंदौहित्रवान्स्यांवैवरणममप्रभो ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्यच
 तांकन्यांगालवःसहपक्षिणा ॥ पुनर्द्रक्ष्यावइत्युक्त्वाप्रतस्थेसहकन्यया ॥ १५ ॥ उपलब्धमिदंद्वारमश्वानामितिचांडजः ॥ उक्त्वागालवमापृच्छजगामभवनंरु
 कं ॥ १६ ॥ गतेपतगराजेतुगालवःसहकन्यया ॥ चितयानःक्षमंदानेराज्ञां वैशुल्कतोऽगमत् ॥ १७ ॥ सोगच्छन्मनसेक्ष्वाकुंहर्यश्वंराजसत्तमं ॥ अयोध्यायांम
 हावीर्यंचतुरंगवलान्वितं ॥ १८ ॥ कोशधान्यवलापेतंप्रियपौरंद्विजप्रियं ॥ प्रजाभिकामंशाम्यंतंकुर्वाणंतपउत्तमं ॥ १९ ॥ तमुपागम्यविप्रःसंहर्यश्वंगालवोब्र
 वीत् ॥ कन्येयंममराजेंद्रप्रसवैःकुलवर्धिनी ॥ २० ॥ इयंशुल्केनभार्यार्थंहर्यश्वंप्रतिगृह्यतां ॥ शुल्कंतेकीर्तयिष्यामितच्छ्रुत्वासंप्रधार्यतां ॥ २१ ॥ इतिश्रीम०
 उद्यो० भग० गालवचरितेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥५॥ ॥७॥ ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ इतिउ० नै० भा० पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११॥५॥

हर्यश्वइति ॥१॥ षडसुकरपृष्ठयोःपादपृष्ठयोःकुचयोश्च स्तनयोर्नितंबयोश्चक्षुषोश्चेतिप्रांचः वक्षःकुक्ष्यलकस्कंधकरवक्रंषडुन्नतमितिकाशीखंडोक्तिः समसुसूक्ष्मात्वक्केशदशनेषुकरांगुलिषुपादांगुलिषुतडुम
यपवंसुचसूक्ष्मा त्रिषुत्वरसत्वनाभिपुगंभीरा पंचसुपाणितलेनेत्रांतेतालुनिजिह्वायांअधरोष्ठेचरक्ता ॥ २ ॥ बहुभिर्देवैरसुरैश्चआलोकयितुंयोग्यावद्देवासुरालोका गंधर्वाणांदर्शनंशास्त्रगीतादिविधायस्यां

नारदउवाच हर्यश्वस्त्वब्रवीद्राजाविचिंत्यबहुधाततः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यप्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥१॥ उन्नतेपून्नापदसुसूक्ष्मासूक्ष्मेपुसमसु ॥ गंभीरात्रि
षुगंभीरेष्वियंरक्ताचपंचसु ॥ २ ॥ बहुदेवासुरालोकावद्गुगंधर्वदर्शना ॥ बहुलक्षणसंपन्नावहुप्रभवधारिणी ॥ ३ ॥ समथयंजनयितुंचक्रवर्तिनमात्मजं ॥ ब्रू
हिशुल्कंद्विजश्रेष्ठसमीक्ष्यविभवंमम ॥ ४ ॥ गालवउवाच एकतःश्यामकर्णानांशतान्यष्टौप्रयच्छमे ॥ हयानांचंद्रशुभ्राणादिशजानांवपुष्पतां ॥ ५ ॥ इ
तस्तवभवित्रीयंपुत्राणांजननीशुभा ॥ अरणीवद्गुताशानांयोनिरायतलोचना ॥ ६ ॥ नारदउवाच एतच्छ्रुत्वावचोराजाहर्यश्वःकाममोहितः ॥ उवाच
गालवंदीनोराजपिंक्रपिसत्तमं ॥ ७ ॥ हेमेशतेसंनिहितेहयानांयद्विधास्तव ॥ एष्टव्याःशतशस्त्वन्येचरंतिममवाजिनः ॥ ८ ॥ सोहमेकमप्यंवेजनयिव्यामि
गालवं ॥ अस्यामेतंभवान्कामंसंपादयतुमेवरं ॥ ९ ॥ एतच्छ्रुत्वातुसाकन्यागालवंवाक्यमब्रवीत् ॥ ममदत्तोवरःकश्चिक्लंनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥ प्रसूत्यंतेप्र
सूत्यंतेकन्यैवत्वंभविष्यसि ॥ सत्वंददस्वमांराज्ञेप्रतिगृह्यह्योत्तमान् ॥ ११ ॥ नृपेभ्योहिचतुर्भ्यस्तेपूर्णान्यष्टौशतानिमे ॥ भविष्यंति तथापुत्राममचत्वारएवच
॥ १२ ॥ क्रियतामुपसंहारोगुर्वर्थंद्विजसत्तम ॥ एषांनावन्ममप्रज्ञायथावामन्यसेद्विज ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसमुनिःकन्ययागालवस्तदा ॥ हर्यश्वं वृथिवीपालमि
दंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयंकन्यानरश्रेष्ठहर्यश्वप्रतिगृह्यतां ॥ चतुर्भागेनशुल्कस्यजनयस्वैकमात्मजं ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्यसतांकन्यांगालवंप्रतिनंद्यच ॥ सम
येदेशकालेचलब्धवान्सुतर्माप्सितं ॥ १६ ॥ ततोवसुमनानामवसुभ्योवसुमत्तरः ॥ वसुप्रख्योनरपतिःसवभूववसुप्रदः ॥ १७ ॥ अयकालेपुनर्धीमान्गाल
वःप्रत्यपस्थितः ॥ उपसंगम्यचोवाचहर्यश्वंप्रीतमानसं ॥ १८ ॥ जातो नृपसुतस्तेयंवालाभास्करसंनिभः ॥ कालांगंतुंनरश्रेष्ठभिक्षार्थमपरंनृपं ॥ १९ ॥ हर्यश्वः
सत्यवचनेस्थितःस्थित्वाचपैरुपे ॥ दुर्लभत्वाद्दयानांचप्रददौमाधवीपुनः ॥ २० ॥ माधवीचपुनर्दीप्तांपरित्यज्यनृपश्रियं ॥ कुमारीकामतोभूत्वागालवंपृष्ठ
तोन्वगात् ॥ २१ ॥

सातथा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कामतइच्छयायोगंबले
नकुमारीभूत्वायौवनंपरित्यज्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ महावीर्यइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 त्वप्येवतावत्तिष्ठंतुहयाइत्युक्तवान्द्विजः ॥ प्रययौकन्ययासार्धदिवोदासंप्रजेश्वरं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिगालवचरितेपो
 षडाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ गालवउवाच महावीर्योमहीपालःकाशीनामीश्वरःप्रभुः ॥ दिवोदासइतिख्यातोभैमसेनिर्नराधिपः ॥
 ॥ १ ॥ तत्रगच्छावहेभद्रेशनैरागच्छमाशुचः ॥ धार्मिकःसंयमेयुक्तःसत्येचैवजनेश्वरः ॥ २ ॥ नारदउवाच तमुपागम्यसमुनिर्न्यायतस्तेनसत्कृतः ॥ गा
 लवःप्रसवस्यार्थंतनृपंप्रत्यचोदयत् ॥ ३ ॥ दिवोदासउवाच श्रुतमेतन्मयापूर्वकिमुक्त्वाविस्तरंद्विज ॥ कांक्षितोहिमयैपार्थःश्रुत्वैवद्विजसत्तम ॥ ४ ॥ एत
 चमेवहुमतंयदुत्सृज्यनराधिपान् ॥ मामेवमुपयातोसिभाविचैतदसंशयं ॥ ५ ॥ सएवविभवोस्माकमश्वानामपिगालव ॥ अहमप्येकमेवास्यांजनयिष्यामि
 पार्थिवं ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वाद्विजश्रेष्ठःप्रादात्कन्यांमहीपतेः ॥ विधिपूर्वांचतांराजाकन्यांप्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥ रेमेसतस्यांराजर्षिःप्रभावत्यांयथारविः ॥ स्वाहा
 यांचयथावद्भिर्यथाशच्यांचवासवः ॥ ८ ॥ यथाचंद्रश्चरंहिण्यांयथाधूमोर्णयायमः ॥ वरुणश्चयथागौर्यांयथाचर्ध्यांधनेश्वरः ॥ ९ ॥ यथानारांयणोलक्ष्म्यां
 जाङ्गव्यांचयथोदधिः ॥ यथारुद्रश्चरुद्राण्यांयथावेद्यांपितामहः ॥ १० ॥ अहस्यंत्यांचवासिष्ठोवसिष्ठश्चाक्षमालया ॥ च्यवनश्चसुकन्यायांपुलस्त्यःसंध्ययाय
 था ॥ ११ ॥ अगस्त्यश्चापिवैदर्भ्यांसावित्र्यांसत्यवान्यथा ॥ यथाभृगुःपुलोमायामदित्यांकश्यपोयथा ॥ १२ ॥ रेणुकायांयथार्चीकोहैमवत्यांचकौशिकः ॥ बृ
 हस्पतिश्चतारायांशुक्रश्चशतपर्वणा ॥ १३ ॥ यथाभूम्यांभूमिपतिरुर्वश्यांचपुरूरवाः ॥ ऋचीकःसत्यवत्यांचसरस्वत्यांयथामनुः ॥ १४ ॥ शकुंतलायांदुष्यंतो
 धृत्यांधर्मश्चशाश्वतः ॥ दमयंत्यांनलश्चैवसत्यवत्यांचनारदः ॥ १५ ॥ जरत्कारुर्जरत्कावांपुलस्त्यश्चप्रतीच्यया ॥ मेनकायांयथोर्णायुस्तंबुरुश्चैवंरंभया ॥ १६ ॥
 वासुकिःशतशीर्षायांकुमार्यांचधनंजयः ॥ वैदेत्यांचयथारामोरुक्मिण्यांचजनार्दनः ॥ १७ ॥ तथातुरममाणस्यदिवोदासस्यभूपतेः ॥ माधवीजनसामास
 पुत्रमेकंप्रतर्दनं ॥ १८ ॥ अथाजगामभगवान्दिवोदासंसगालवः ॥ समयेसमनुप्राप्तेवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निर्यातयतुमेकन्यांभवांस्तिष्ठंतुवाजिनः ॥
 यावदन्यत्रगच्छामिशुल्कार्यंपृथिवीपते ॥ २० ॥ दिवोदासोथधर्मात्मासमयेगालवस्यतां ॥ कन्यांनिर्यातयामासस्थितःसत्येमहीपतिः ॥ २१ ॥ इतिश्रीम०
 उद्यो०भग०गालवचरितेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिउ०नै०भा०सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥

तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रवणंपुत्रौत्तौत्परं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति उद्योग्यनै०

नारद उवाच तथैवतांश्रियं त्यक्त्वा कन्याभूत्वा यशस्विनी ॥ माधवी गालवं विप्रमभ्ययात्सत्यसंगरा ॥ १ ॥ गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमनसः ॥ जगाम भोजनगरं द्रुमौशी नरं नृपं ॥ २ ॥ तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमं ॥ इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३ ॥ अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ॥ सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४ ॥ शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञह्यानां चंद्रवर्चसां ॥ एकतः श्यामकर्णानां देयं मर्त्यं चतुःशतं ॥ ५ ॥ गुर्वर्थोयं समारंभो न ह्यैः कृत्यमस्ति मे ॥ यदि शक्यं महाराज क्रियताम विचारितं ॥ ६ ॥ अनपत्यो सिराजर्षेपुत्रौ जनय पार्थिव ॥ पितृन्पुत्रेषु वनत्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७ ॥ नपुत्रफलभोक्ता हिराजर्षेपात्यते दिवः ॥ नयाति नरकं घोरं यथा गच्छं त्यनात्मजाः ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभापितं ॥ उर्गी नरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९ ॥ श्रुतवानस्मिते वाक्यं यथा वदामि गालव ॥ विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन् प्रवणं हि मनोमम ॥ १० ॥ गते ह्यनुममाश्वानामादृशानां द्विजोत्तम ॥ इतरं पांसहस्राणि सुबहूनि चरंति मे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ॥ पुत्रं द्विजगतं मार्गं गमिष्यामि पररहं ॥ १२ ॥ मृत्येनापि समं कुर्यात्तवाहं द्विजसत्तम ॥ पौरजानपदार्थं तु ममार्थेनात्मभोगतः ॥ १३ ॥ कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ॥ नमधर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यश्मान च ॥ १४ ॥ सोहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वैतां भवान्मम ॥ कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभावाय मे ॥ १५ ॥ तथा तु बहुधा कन्यामुक्तवंतं नराधिपं ॥ उर्गी नरं द्विजश्रेष्ठं गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६ ॥ उर्गी नरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनं ॥ रेमे सतां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियं ॥ १७ ॥ कंदरेपुच गैलानां नदीनां निर्झरेपुच ॥ उद्यानेपुविचित्रेपुवनेपूपवनेपुच ॥ १८ ॥ हर्म्यपुरमणीयेपुप्रासादशिखरेपुच ॥ वातायनविमानेपुनथागर्भगृहेपुच ॥ १९ ॥ ततोऽस्य मम ये जज्ञेपुत्रां बालरविप्रभः ॥ शिथिर्नाम्नाभिविख्यातोऽयः सपार्थिवसत्तमः ॥ २० ॥ उपस्थाय सतं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ॥ कन्यां प्रयातस्तां राजन् हृष्टवान्विनतात्मजं ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवंगालवचरिते अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ नारद उवाच गालवं वनतयोथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ दिव्यारुतार्थं पश्यामि भवंतमिह वै द्विज ॥ १ ॥ गालवं स्तुवचः श्रुत्वा वनतयेन भापितं ॥ चतुर्भागावशिष्टं तदा च ख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २ ॥ सुपर्णस्त्वब्रवीदं गालवं वदतां वरः ॥ प्रयत्नस्तेन कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ॥ ३ ॥

भारतभावदीपे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ गालवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संतरेमार्गे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ निर्यात्यप्रत्यर्ष्य शिष्यायगालवाय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

पुराहिकान्यकुब्जवैगाथेःसत्यवतींसुतां ॥ भार्यार्थेवरयत्कन्यामृचीकस्तेनभापितः ॥ ४ ॥ एकतःश्यामकर्णानांहयानांचंद्रवर्चसां ॥ भगवन्दीयतांमत्स्यंसह-
स्रमितिगालव ॥ ५ ॥ ऋचीकस्तुतथेत्युक्त्वावरुणस्यालयंगतः ॥ अश्वतीर्थेहयान्लब्ध्वात्तवान्यार्थिवायवै ॥ ६ ॥ इध्वातेपुंडरीकेणदत्ताराज्ञाद्विजातिषु ॥ ते
भ्योद्देशेतेक्रीत्वाप्राप्तैःपार्थिवैःसदा ॥ ७ ॥ अपराण्यपिचत्वारिंशतानिद्विजसत्तम ॥ नीयमानानिसंतारेहतान्यासन्वितस्तथा ॥ ८ ॥ एवंनशक्यमप्राप्यंप्रा-
सुंगालवकहिंचित् ॥ इमामश्वशताभ्यांवैद्वाभ्यांतस्मैनिवेदय ॥ ९ ॥ विश्वामित्रायधर्मात्मन्पद्भिरश्वशतैःसह ॥ ततोसिगतसंमोहःकृतकृत्योद्विजोत्तम ॥ १० ॥
गालवस्तंतथेत्युक्त्वासुपर्णसहितस्ततः ॥ आढायाश्चांश्वकन्यांचविश्वामित्रमुपागमत् ॥ ११ ॥ अश्वानांकांसितार्थानांपट्टिमानिशतानिवै ॥ शतद्वयेनकन्ये-
यंभवताप्रतिगृह्यतां ॥ १२ ॥ अस्यांराजर्षिभिःपुत्राजातावैधार्मिकास्त्रयः ॥ चतुर्थजनयत्वेकंभवानपिनरोत्तमं ॥ १३ ॥ पूर्णान्येवंशतान्यष्टौतुरगाणांभवंतु-
ते ॥ भवतोत्थनृणोभूत्वातपःकुर्यायथासुखं ॥ १४ ॥ विश्वामित्रस्तुतंद्द्विगालवंसहपक्षिणा ॥ कन्यांचनांवरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ किंमियंपूर्वमे-
वेहनदत्ताममगालव ॥ पुत्राममैवचत्वारोभवेयुःकुलभावनाः ॥ १६ ॥ प्रतिगृह्णामितेकन्यामेकपुत्रफलायवै ॥ अश्वश्रममासाद्यचरंतुममसर्वशः ॥ १७ ॥
सतयारममाणोथविश्वामित्रोमहाद्युतिः ॥ आत्मजंजनयामासमाधर्वापुत्रमष्टकं ॥ १८ ॥ जातमात्रंसुतंतंचविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ संयोज्यार्थैस्तथाधर्मे-
रश्वैस्तैःसमयोजयत् ॥ १९ ॥ अथाष्टकःपुरंप्रायात्तदासोमपुरप्रभं ॥ निर्यात्यकन्यांशिष्यायकौशिकोपिवनंययौ ॥ २० ॥ गालवोपिसुपर्णेनसहनिर्यात्यद-
क्षिणां ॥ मनसातिप्रतीतेनकन्यामिदमुवाचह ॥ २१ ॥ जातोदानपतिःपुत्रस्त्वयाशूरस्तथापरः ॥ सत्यधर्मरत्नश्चान्योयज्वाचापितथापरः ॥ २२ ॥ तदागच्छव-
रारोहेतारितस्तेपितासुतैः ॥ चत्वारश्चैवराजानस्तथाचाहंसुमध्यमे ॥ २३ ॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञायसुपर्णपन्नगाशनं ॥ पितुर्निर्यात्यतांकन्यांप्रययौवनमेवह
॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्दानपर्वणिगालवचरितेएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ३ ॥ नारदउवाच सतुराजापु-
नस्तस्याःकर्तुकामःस्वयंवरं ॥ उपगम्याश्रमपदंगंगायमुनसंगमे ॥ १ ॥ गृहीतमाल्यदामांतांरथमारोप्यमाधर्वीं ॥ पूरुर्यदुश्चभगिनीमाश्रमेपर्यधावतां ॥ २ ॥
इतिउद्योगप. नैलकंठीयेभारतभाष्येएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ३ ॥ सतुराजाआश्रमपदमुपगम्यकर्तुकामःअभूदितिशेषः ॥ १ ॥ पर्यधावतांवरान्वेषणायेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ वनवनवासं ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मनःचित्तस्यलघुतांरागद्वेषादिमलराहित्येनसूक्ष्मार्थभेदेनेशीघ्रतां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ व्याघ्राणांविप्रोषितंपर्यटनंयेषु ॥ १० ॥ ११ ॥ युयुजेयोगंप्राप्तवान् का
 नागयक्षमनुष्याणांगंधर्वमृगपक्षिणां ॥ शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्रसमागमः ॥ ३ ॥ नानापुरुषदेश्यानामीश्वरैश्चसमाकुलं ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्चसमंता
 द्रावृतंवनं ॥ ४ ॥ निर्दिश्यमानेषुतुसावरेषुवरवर्णिनी ॥ वरानुक्त्वसर्वास्तान्वरंवृतवतीवनं ॥ ५ ॥ अवतीर्यरथात्कन्यानमस्त्व्यचबंधुषु ॥ उपगम्यवनंपुण्यं
 तपस्तेपेययातिजा ॥ ६ ॥ उपवासैश्चविविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ॥ आत्मनोलघुतांकृत्वावभूवमृगचारिणी ॥ ७ ॥ वैदूर्याकुरकल्पानिमृदूनिहरितानिच ॥ च
 रंतीश्लक्ष्णशष्पाणितिकानिमधुराणिच ॥ ८ ॥ स्रवंतीनांचपुण्यानांसुरसानिशुचीनिच ॥ पिवंतीवारिमुख्यानिशीतानिविमलानिच ॥ ९ ॥ वनेषुमृगराजे
 षुव्याघ्रविप्रोषितेषुच ॥ दावाग्निविप्रयुक्तेषुशून्येषुगहनेषुच ॥ १० ॥ चरंतीहरिणैःसार्धमृगीववनचारिणी ॥ चचारविपुलंधर्मब्रह्मचर्येणसंवृतं ॥ ११ ॥ ययाति
 रपिपूर्वेषाराज्ञांवृत्तमनुष्ठितः ॥ बहुवर्षसहस्रायुर्युयुजेकालधर्मणा ॥ १२ ॥ पूर्यदुश्वद्वैवंशेवर्धमानौनरोत्तमौ ॥ ताभ्यांप्रतिष्ठितोर्लोकपरलोकेचनाहुपः ॥
 ॥ १३ ॥ महीपतेनरपतिर्ययातिःस्वर्गमास्थितः ॥ महर्षिकल्पोत्पतिःस्वर्गाश्रयफलभुग्विभुः ॥ १४ ॥ बहुवर्षसहस्राख्येकालेबहुगुणेगते ॥ राजर्षिपुत्रिपणेषु
 महीयःसुमहर्षिषु ॥ १५ ॥ अवमेनेनरान्सर्वादेवानृपिगणांस्तथा ॥ ययातिर्मूढविज्ञानोविस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६ ॥ ततस्तंबुयुधेदवःशक्रोवलविपूदनः ॥ ते
 चराजर्षयःसर्वेधिग्धित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचारश्चसमुत्पन्नोनिरोक्ष्यनहुपात्मजं ॥ कोन्वयंकस्यवाराज्ञःकथंवास्वर्गमागतः ॥ १८ ॥ कर्मणाकेनसि
 द्धोयंकवानेनतपश्चितं ॥ कथंवाज्ञायतेस्वर्गेकेनवाज्ञायतेयुत ॥ १९ ॥ एवंविचारयंतस्तेराजानंस्वर्गवामिनः ॥ दृष्ट्वापप्रच्छुरन्योन्यंययातिंनृपतिंप्रति ॥
 ॥ २० ॥ विमानपालाःशतशःस्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ॥ पृष्ठाआसनपालाश्चनजानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१ ॥ सर्वेतद्यावृत्तज्ञानानाभ्यजानंतंतंनृपं ॥ समुहूर्तादित्यंनृपो
 हतौजाश्चाभवत्तदा ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०उद्योगपर्वणिभ०गालवचरितेययातिमोहेविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच
 अथप्रचलितःस्थानांदासनाच्चपरिच्युतः ॥ कंपितेनेवमनसाधर्षितःशोकवह्निना ॥ १ ॥ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानःप्रभ्रष्टमुकुटांगदः ॥ विधूर्णन्स्रस्तसर्वांगःप्रभ्र
 ष्टाभरणांबरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान्यश्चन्नपश्यंश्चपुनःपुनः ॥ शून्यःशून्येनमनसाप्रपतेप्यन्महीतलं ॥ ३ ॥ लधर्मणामृत्युना ॥ १२ ॥ नाहुपःययातिः ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभाष्येविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धर्मदूषणपुण्यनाशकं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रज्ञायसेहीनतेजस्वेनअप्रकाशत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ शिविरौशीनरइत्येकः ॥ १० ॥ ११ ॥ एकइवशब्दःपादपूरणार्थः गंगांनदीमिवधूममयीलेखामालंब्यनि
किंमयामनसाध्यातमशुभंधर्मदूषणं ॥ येनाहंचलितःस्थानादितिराजाव्यचिंतयत् ॥ ४ ॥ तेतुत्रैवराजानःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ अपश्यंतनिरालंबंतय-
यातिंपरिच्युतं ॥ ५ ॥ अथेत्यपुरुषःकश्चिदक्षीणपुण्यनिपातकः ॥ ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्यशासनात् ॥ ६ ॥ अतीवमदमत्तस्त्वंनकंचिन्नावमन्यसे ॥ मा-
नेनभ्रष्टःस्वर्गस्तेनार्हस्त्वंपार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ नचप्रज्ञायसेगच्छपतस्वेतितमब्रवीत् ॥ पतेयंसत्स्वितिवचश्चिरुक्कानहुपात्मजः ॥ ८ ॥ पतिप्यंश्चितयामासगतिं
गतिमंतांवरः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुनेमिपेपार्थिवर्षभान् ॥ ९ ॥ चतुरोपश्यतनृपस्तेषामध्यपपातह ॥ प्रतर्दनोवमुमनाःशिविरौशीनरोष्टकः ॥ १० ॥ वाजपेये
नयज्ञेनतर्पयंतिसुरेश्वरं ॥ ॥ तेषामध्वरजंधूमंस्वर्गद्वारमुपस्थितं ॥ ११ ॥ ययातिरुपजिघ्रन्वैनपपातमहींप्रति ॥ भूमौस्वर्गंचसंबद्धानदीधूममयीमिव ॥ गंगां
गामिवगच्छंतीमालंब्यजगतीपतिः ॥ १२ ॥ श्रौमत्स्ववभृथाय्येपुचतुर्पुप्रतिबंधुषु ॥ मध्येनिपतितोराजालोकपालोपमेपुसः ॥ १३ ॥ चतुर्पुहुतकल्पपुराजमि
हमहाग्निषु ॥ पपातमध्येराजर्षिर्ययातिःपुण्यसंक्षये ॥ १४ ॥ तमाहुःपार्थिवाःसर्वेदीप्यमानमिवश्रिया ॥ कोभवान्कस्यवाबंधुर्देशस्यनगरस्यवा ॥ १५ ॥ यक्षो
वाप्यथवादेवोगंधर्वोराक्षसोपिवा ॥ नहिमानुपहृषोसिकोवार्थःकांक्ष्यतेत्वया ॥ १६ ॥ ययातिरुवाच ययातिरस्मिराजर्षिःक्षीणपुण्यश्च्युतोदिवः ॥ पतेयंस
त्स्वितिध्यायन्भवत्सुपतितस्ततः ॥ १७ ॥ राजानऊचुः सत्यमेतद्भवतुतेकांक्षितंपुरुषर्षभ ॥ सर्वेषांनःऋतुफलंधर्मश्चप्रतिगृह्यतां ॥ १८ ॥ ययातिरुवाच
नाहंप्रतिग्रहयनोत्राह्मणःक्षत्रियोत्यहं ॥ नचमेप्रवणावुद्धिःपरपुण्यविनाशने ॥ १९ ॥ नारदउवाच एतस्मिन्नेवकालेतुमृगचर्याक्रमागतां ॥ माधवीं
प्रेक्ष्यराजानस्तेभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २० ॥ किमागमनरुत्यंतेकिंकुर्मःशासनंतव ॥ आज्ञाप्याहिवयंसर्वतवपुत्रास्तपोधने ॥ २१ ॥ तेषांतद्भापितंश्रुत्वामाधवीप-
रंयामुदा ॥ पितरंसमुपागच्छद्ययातिसाववंदच ॥ २२ ॥ स्पृष्ट्वामूर्धनितान्पुत्रांस्तापसीवाक्यमब्रवीत् ॥ दौहित्रास्तवराजेंद्रममपुत्रानतेपराः ॥ २३ ॥ इमेत्वां
तारयिष्यंतिदृष्टमंतपुरातने ॥ अहंतेदुहिताराजन्माधवीमृगचारिणी ॥ २४ ॥ मयाप्युपचितोधर्मस्ततोर्धंप्रतिगृह्यतां ॥ यस्माद्राजन्नराःसर्वेअपत्यफलभा-
गिनः ॥ २५ ॥ तस्मादिच्छंतिदौहित्रान्यथात्वंवसुधाधिप ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेशिरसाजननीतदा ॥ २६ ॥

पपातेतिसंबंधः ॥ १२ ॥ प्रतिबंधुषुदौहित्ररूपेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ बंधुःपालयिता ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुरातनेअनादिकालप्रवृत्तेवेदे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥ अष्टभागेन अष्टमांशेन ॥२८॥ इति उ० नै० भा० एकविंशतिकाशततमोऽध्यायः ॥१२१॥ ॥७॥ प्रत्यभिज्ञानेति ॥१॥२॥३॥४॥ आधाने अग्न्याधानोपलक्षिते श्रौतधर्मे ॥५॥६॥७॥ वैहार्येषु
 अभिवादनमस्त्यमातामहमथाब्रुवन् ॥ उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वैररापूर्यमेदिनीं ॥२७॥ मातामहं नृपतयस्तारयंतो दिवश्च्युतं ॥ अथ तस्माद्गुपगतो गालवोऽप्या
 हपार्थिवं ॥ तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंधानपर्वणि गालवचरिते यथातिस्वर्गोऽंशे एकविंशतिकाश
 ततमोऽध्यायः ॥१२१॥ ॥७॥ नारद उवाच ॥ प्रत्यभिज्ञातमात्रो यस्मिन्निस्तेनरपुंगवः ॥ समारुरोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलं ॥ यथातिदिव्यसंस्थानो बभू
 वविगतज्वरः ॥१॥ दिव्यमाल्यांवरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥ दिव्यगंधगुणोपेतो नृपृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥२॥ ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ॥ ख्यातो द्वा
 नपतिर्लोकव्याजहार नृपंतदा ॥३॥ प्राप्तवानस्मि यद्दोके सर्ववर्णेष्वर्हया ॥ तदप्यथ च दास्यामितेन संयुज्यतां भवान् ॥४॥ यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशील
 स्य यत्फलं ॥ यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥५॥ ततः प्रतर्दनाप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ॥ यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥६॥ प्राप्तवानस्मि
 यद्दोके क्षत्रवंशोद्भवं यशः ॥ वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥७॥ शिविरौशीनरोधीमानुवाच मधुरांगिरं ॥ यथा बालपुनारीपुत्रे वैहार्यपुत्रे वै च ॥८॥
 संगरपुनिपाते पुत्रथापद्यसने पुत्र ॥ अनृतं नोक्तपूर्वमेतेन सत्येन खं व्रज ॥९॥ यथा प्राणांश्च राजज्यं च राजन्कामसुखानि च ॥ त्यजयं न पुनः सत्येन सत्येन खं व्र
 ज ॥१०॥ यथा सत्येन मेधमो यथा सत्येन पावकः ॥ प्रीतः शतक्रतुश्चैव तेन सत्येन खं व्रज ॥११॥ अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ॥ अनेकशतय
 ज्वानं नाद्गुपं प्राप्य धर्मवित् ॥१२॥ शतशः पुंडरीकामेगो स वाश्चरिताः प्रभो ॥ क्रतवो वाजपेयाश्च ते पांफलमवाप्नुहि ॥१३॥ न मे रत्नानि न धनं न तथा न्ये परिच्छ
 दाः ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥१४॥ यथा यथा हि जल्पंति दौहित्रास्तं नराधिपं ॥ तथा तथा वसुमतीत्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥१५॥ एवं सर्वे समं
 स्तैस्ते राजानः सुरुतेस्तदा ॥ यथातिस्वर्गतोऽष्टं तारयामासुरं जसा ॥१६॥ दौहित्राः स्वधर्मेण यज्ञदानकृतनवै ॥ चतुर्पुराजवंशेषु संभूताः कुलवर्धनाः ॥ मा
 तामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयंतते ॥१७॥ राजान ऊचुः ॥ राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ॥ दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोहपार्थिव ॥१८॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंधानपर्वणि गालवचरिते यथातिस्वर्गोऽंशे एकविंशतिकाशततमोऽध्यायः ॥१२२॥ ॥७॥ ॥७॥

रिहासेनलालनीयेषु स्यात्संबंध्यादिषु ॥८॥ आपत्सु संकटेषु व्यसनेषु यथादिषु स्वस्वर्गं ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ इति उ० नै० भा० एकविंशतिकाशततमोऽध्यायः ॥१२२॥

सद्भिरिति ॥ १॥ वर्षेणवृष्ट्या ॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ चतुष्पादः तपोयज्ञज्ञानदानवान् अहिंसासत्यमस्तेयमावृण्यं चेतवापादाः ॥ ७॥ मुकुतेनसम्यक्संपादितेनकर्मणा मयासमोन्यानांस्तीतिवाकप्रयोगेण तम
 नारद उवाच सद्भिरारोपितः स्वर्गपार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ॥ अभ्यनुज्ञायदौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १ ॥ अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगंधिना ॥ परि
 प्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगंधिना ॥ २ ॥ अचलं स्थानमासाद्यदौहित्रफलनिर्जितं ॥ कर्मभिः स्वैरुपचितोज्ज्वलपरयाश्रिया ॥ ३ ॥ उपगीतोपवृत्तश्च गंध
 वाप्सरसांगणैः ॥ प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ ४ ॥ अभिपुत्रश्च विविधैर्देवराजपिचारणैः ॥ अर्चितश्चात्तमार्घ्येण देवैरभिनंदितः ॥ ५ ॥ प्राप्तः
 स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ॥ निर्वृते शांतमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६ ॥ चतुष्पादस्त्वया धर्मश्रितो लोके न कर्मणा ॥ अव्यस्तव लोकायं कीर्तिश्चैवाक्ष
 यादिवि ॥ ७ ॥ पुनस्त्वयैवराजर्षे मुकुतेन विधातितं ॥ आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवाग्भिनां ॥ ८ ॥ येन त्वां नाभिजानंति ततोऽज्ञातोऽपि पातितः ॥ प्रीत्यैव चा
 सिदौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ॥ ९ ॥ स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणास्वेन निर्जितं ॥ अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययं ॥ १० ॥ ययातिरुवाच भगव
 न्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तच्छेत्तुमर्हसि ॥ न त्वन्यमहमर्होमि प्रपुं लोकपितामह ॥ ११ ॥ बहुवर्षसहस्रांतं प्रजापालनवर्धितं ॥ अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महफलं ॥
 ॥ १२ ॥ कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ॥ भगवन्त्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्मितान् ॥ कथं नु मम तन्मर्वविप्रनष्टं महाद्युत ॥ १३ ॥ पितामह उवाच
 बहुवर्षसहस्रांतं प्रजापालनवर्धितं ॥ अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितं फलं ॥ १४ ॥ तदनेनैवदोषेण क्षीणं येनास्मि पातितः ॥ अभिमानेन राजैर्द्रधिकृतः स्वर्गवा
 सिभिः ॥ १५ ॥ नायं मानेन राजर्षे न वलेन न हिंसया ॥ नशाठ्येन न मायाभिर्लोको भवति शाश्वतः ॥ १६ ॥ नावमान्यास्त्वपारं जन्म धर्मो लुप्तमध्यमाः ॥ न
 हिमानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति शमः क्वचित् ॥ १७ ॥ पतनारोहणमिदं कथयिष्यंति येनराः ॥ विपमण्यपिते प्राप्तास्त रिप्यंति न संशयः ॥ १८ ॥ नारद उवाच ए
 पदोपोभिमानेन पुरा प्राप्नोययातिना ॥ निर्वध्नतातिमात्रं च गालवेन महीपते ॥ १९ ॥ श्रोतव्यं हिनकामानां सुहृदां हिनमिच्छतां ॥ नकर्तव्यो हि निर्वधो निर्वधो
 हि क्षयोदयः ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि सांधारे मानं क्रोधं च वर्जय ॥ संधस्वपांडवैर्वीरिसंरंभं त्यजपार्थिव ॥ २१ ॥

साक्रोधेन ॥ ८ ॥ नाभिजानंति श्रेष्ठोयमिति नां गीकुर्वन्ति ततो हेतोः अज्ञातः अकीर्त्यातिरोभूतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शाक्यं विश्वासघातः माया अद्भुतार्थप्रदर्शनरंजनपूर्वकंप
 रवंचनं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पापिष्ठत्वेनत्वक्तृतांपापंत्वयैवभोक्तव्यंननुभ्रात्रादिभिरित्याशयनाह ददातीति किनुकत्तैवतदामोति ॥२२॥ बहुधानानाशास्त्रयुक्त्यादिभिः प्रथारितंनिश्चितं ॥२३॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावेदीपे

ददातिथत्पार्थिवयत्करोतिथद्वातपस्तप्यतिथज्जुहोति ॥ नतस्यनाशोस्तिनचापकर्पोनान्यस्तदश्नातिसएवकर्ता ॥ २२ ॥ इदंमहाख्यानमनुत्तमंहितंबहुश्रुता
नांगतरोपरागिणां ॥ समीक्ष्यलोकवंदुधाप्रधारितंत्रिवर्गदृष्टिःपृथिवीमुपाश्रुते ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिगालवचरितेत्रयो
विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥७३॥ धृतराष्ट्रउवाच भगवन्नेवमेवैतद्यथावदसिनारद ॥ इच्छामिचाहमप्येवंतवीशांभगवन्नेहे ॥ १ ॥
वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वाततःकृष्णमभ्यभाषतकौरवः ॥ स्वर्ग्यलोक्यंचमामात्यधर्म्यन्याप्यंचकेशवं ॥ २ ॥ नत्वहंस्ववशस्तातक्रियमाणंनमेप्रियं ॥ अं
गदुर्योधनंकृष्णमंशंशाम्नातिगंमम ॥ ३ ॥ अनुनेतुंमहावाहोयतस्वपुरुषोत्तम ॥ नशृणोतिमहावाहोवचनंमाधुभाषितं ॥ ४ ॥ गांधार्याश्चलृपाकेशविदुरस्यच
धीमतः ॥ अन्येषांचैवसुहृदांभीष्मादीनांहितैपिणां ॥ ५ ॥ सत्वंपापमतिक्रूरंपापचित्तमचेतनं ॥ अनुशाधिदुरात्मानंस्वयंदुर्योधनंनृपं ॥ ६ ॥ सुहृत्कार्यंतुसु
महत्कृतंतेस्याज्जनार्दन ॥ ततोभ्यावृत्यवाण्योदुर्योधनममर्षणं ॥ ७ ॥ अत्रवीन्मधुरांवाचंसर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ दुर्योधनविवोधेदंमहाक्यंकुरुसत्तम ॥ ८ ॥
शर्मार्थंतेविशेषेणसानुबंधस्यभारत ॥ महाप्रज्ञकुलेजातःसाध्वेतत्कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ श्रुतवृत्तोपसंपन्नःसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ दौष्कुलेयादुरात्मानोवृशंसानि
रपत्रपाः ॥ १० ॥ तएतदीदृशंकुर्युर्यथात्वंतातमन्यसे ॥ धर्मार्थयुक्तालोकेस्मिन्प्रवृत्तिलक्ष्यतेसतां ॥ ११ ॥ अस्मतांविपरीतातुलक्ष्यतेभरतर्षभ ॥ विपरीतात्वि
यंवृत्तिरसकृद्दक्ष्यतेत्वयि ॥ १२ ॥ अधर्मश्चानुबंधोत्रघोरःप्राणहरोमहान् ॥ अनिपृश्चानिमित्तश्चनचशक्यश्चभारत ॥ १३ ॥ तमनर्थपरिहरन्नात्मश्रेयःक
रिष्यसि ॥ भातृणामथभृत्यानांमित्राणांचपरंतप ॥ १४ ॥ अधर्म्यादयशस्याच्चकर्मणस्त्वंप्रमोक्ष्यसे ॥ प्राज्ञैःग्रैर्महोत्साहैरात्मवद्विर्वहुश्रुतैः ॥ १५ ॥ संधत्स्वं
पुरुषव्याघ्रपांडुवैर्भरतर्षभ ॥ तद्धितंचप्रियंचैवधृतराष्ट्रस्यधीमतः ॥ १६ ॥ पितामहस्यद्रोणस्यविदुरस्यमहामतः ॥ कृपस्यसोमदत्तस्यवाह्मीकस्यचधीमतः ॥
॥ १७ ॥ अश्वत्थाम्नोविकर्णस्यसंजयस्यविंशतेः ॥ ज्ञातीनांचैवभूयिष्ठंमित्राणांचपरंतप ॥ १८ ॥ शमेशर्मभवेत्तातमर्वस्यजगतस्तथा ॥ हीमानसिकुले
जातःश्रुतवाननृशंसवान् ॥ तिष्ठतातपितुःशाम्नेमातुश्चभरतर्षभ ॥ १९ ॥ एतच्छ्रेयोहिमन्यंतेपितायच्छास्तिभारत ॥ उत्तमापद्गतःसर्वःपितुःस्मरतिशासनं ॥ २०

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥७३॥ जगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ क्लिपकं महाकालकलं ॥ २२ ॥ २३ ॥ निःश्रेयसंकल्याणं ॥ २४ ॥ अर्थकामस्यदृष्टार्थिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपचरिताः प्रदारिताः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 रोचतेतेपितुस्तातपांडवैः सहसंगमः ॥ सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठतत्तुभ्यंतातराचतां ॥ २१ ॥ श्रुत्वायः सुहृदांशास्त्रं मर्त्यां प्रतिपद्यते ॥ विपाकानंदहृत्यनं किंपाकमि
 वभक्षितं ॥ २२ ॥ यस्तुनिःश्रेयसंवाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ॥ सदीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २३ ॥ यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वा प्राक्तदंवाभिपद्यते ॥ आत्म
 नांमत्तमुत्सृज्य सलाके मुखमेधते ॥ २४ ॥ योर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ॥ शृणोति प्रतिकूलानि द्विपतां वशमेतिमः ॥ २५ ॥ सतांमत्तमतिक्रम्य योऽ
 सतां वर्तते मते ॥ शोचते व्यसने तस्य सुहृदानचिरादिव ॥ २६ ॥ मुख्यान्मात्यानुत्सृज्य योनिहीनान्निपेवते ॥ सधैरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २७ ॥
 योऽसस्सेवीवृथा चारो न श्रोता सुहृदांसतां ॥ परान्वृणोति स्वान्द्वेषितंगोस्य जनिभारत ॥ २८ ॥ सत्वं विरुध्यते वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छति ॥ अशिष्टेभ्योऽसमर्थे
 भ्योऽमृतेभ्यो भरतर्षभ ॥ २९ ॥ कोहि शक्रसमानज्ञाती नतिक्रम्य महारथान् ॥ अन्येभ्यस्त्राणमाशंसत्त्वदन्यां भुवि मानवः ॥ ३० ॥ जन्मप्रभृति कौंतयानित्यं वि
 निकृतास्त्वया ॥ नचते जानुकुप्यंति धर्मात्मानो हि पांडवाः ॥ ३१ ॥ मिथ्योपचरितास्तात जन्मप्रभृतिवांधवाः ॥ त्वयिसम्यक्कहावाहो प्रतिपन्नां यशस्विनः ॥
 ॥ ३२ ॥ त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ॥ स्वपुत्रंधुपुमुख्येपुमामन्युवशमन्वगाः ॥ ३३ ॥ त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारंभो भरतर्षभ ॥ धर्मार्थावनुरुध्यंते त्रिव
 र्गासंभवेनराः ॥ ३४ ॥ पृथक्कविनिविष्टानां धर्मधीरो नुरुध्यते ॥ मध्यमार्थकलिवालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३५ ॥ इंद्रियैः प्राकृतो लोभाद्वर्मे विप्रजहातियः ॥
 कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३६ ॥ कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादिनश्चरेत् ॥ नहि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापिकदाचन ॥ ३७ ॥ उपायं धर्ममे
 वाद्दुस्त्रिवर्गस्य विशापते ॥ लिप्समानो हितेनाशुकक्षेत्रि रिव वर्धते ॥ ३८ ॥ सत्वंतातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ॥ आधिराज्यं महतीं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३९ ॥
 आत्मानं तक्षतिल्येपवनं परशुनायथा ॥ यः सम्यग्वर्तमानेपु मिथ्याराज्यं वर्तते ॥ नतस्य हिमतिं छिंद्याद्यस्य नच्छेत्पराभवं ॥ ४० ॥ अविच्छिन्नमतेरस्य कल्या
 णधीयते मतिः ॥ आत्मवान्नावमन्ये तत्रिपुलोकेपु भारत ॥ ४१ ॥ अप्यन्यं प्राकृतं किंचिक्लिमुतान्पांडवर्षभान् ॥ अमर्षवशमाफेन्नो किंचिद्दुध्यते जनः ॥ ४२ ॥
 छिद्यते त्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ श्रेयस्तदुर्जनात्तातपांडवैः सहसंगतं ॥ ४३ ॥ ॥ ३४ ॥ अर्थकलिकलहहेतुं ॥ ३५ ॥ अनुपायेन हीनोपायेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ छिद्यात्लोकादिनादूपयेत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ छिद्यते प्रमाणमार्गात्च्युतो भवतीत्यर्थः प्रमाणं लोकवेदप्रसिद्धं दुर्जनात्संगिनः पांडवैः संगतं श्रेयः ॥ ४३ ॥

निर्मितां वशीकरणेनोत्पादितां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यस्मिन्नुर्जुने जिते सति ते तव जितं जयः स्यात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति उद्योग ०
तैर्हि संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ पांडवैर्निर्मितां भूमिं भुंजानो राजसत्तम ॥ ४४ ॥ पांडवान्पृष्टतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ दुःशासनं दुर्विपहे
कर्णे चापि ससौ वले ॥ ४५ ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ न चैते तव पर्यामाज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥ ४६ ॥ विक्रमे धाप्य पर्याताः पांडवान्प्रतिभार
ते ॥ नहीमे सर्वराजानः पर्याताः सहितास्त्वया ॥ ४७ ॥ क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं वलं ॥ ४८ ॥ अयं भीष्मस्तथा द्रो
णः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ४९ ॥ अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनं जयं ॥ अजेयो ल्यर्जुनः संख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः ॥
मानुषैरपि गंधर्वैर्मायुद्धे चेत आधिथाः ॥ ५० ॥ दृश्यतां वा पुमान् कश्चित्समग्रं पार्थिवं वले ॥ योर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमाना व्रजे दृष्टवान् ॥ ५१ ॥ किं ते जनक्षयेण
हृतेन भरतर्षभ ॥ यस्मिन् जिते जितं तस्यात्पुमानेकः सदृश्यतां ॥ ५२ ॥ यः स देवान्सगंधर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ॥ अजयत् खांडवप्रस्येकस्तं युध्यतमानवः ॥
॥ ५३ ॥ तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतं ॥ एकस्य च वदूनां च पर्यासं तन्निदर्शनं ॥ ५४ ॥ युद्धे येन महादेवः साक्षात्संतोषितः शिवः ॥ तमजेयमना धृप्यं विजेतुं जि
ष्णुमच्युतं ॥ आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितं ॥ ५५ ॥ मद्द्वितीयं पुनः पार्थकः प्रार्थयितुमर्हति ॥ युद्धे प्रतीपमायां तमपि साक्ष्मत्पुंरंठरः ॥ ५६ ॥ बाहुभ्यामुद्वे
द्मिंदहत्क्रुद्धइमाः प्रजाः ॥ पातयेत्त्रिदिवा देवान् योर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५७ ॥ पश्यपुत्रांस्तथा भ्रातृनृज्जातीन्संबंधिनस्तथा ॥ त्वत्कृतेन विनश्येयुरिमे भरतसत्तमाः
॥ ५८ ॥ अस्तु शेषं कौरवाणां मापराभूदिदं कुलं ॥ कुलघ्नइति नोच्यथानपृकीर्तिर्नराधिप ॥ ५९ ॥ त्वामेव स्यापयिष्यंति यो वराज्यमहारथाः ॥ महाराज्यपि पित
रंधृतरापृंजनेश्वरं ॥ ६० ॥ माता तत्रियमायांती मवमंस्थाः समुद्यतां ॥ अर्थप्रदायपार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि ॥ ६१ ॥ पांडवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां च
संप्रीयमाणो मित्रैश्चिरेभद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि भगवद्वाक्ये चतुर्विंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ ततः शांतनवो भीष्मोदुर्योधनममर्षणं ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १ ॥ कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदांशमिच्छता ॥ अन्वप
द्यस्व तं तात मामन्युवशमन्वगाः ॥ २ ॥ अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ॥ श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ धर्म्यमर्थ्यं महाबाहुराहत्वांतात
केशवः ॥ तदर्थमभिपद्यस्व माराजन्नीनंशः प्रजाः ॥ ४ ॥

नैलकंठीये भारत भावदीपे चतुर्विंशोऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ३ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मानीनशः मानाशय ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुलघ्नोमाभूरितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतैरुणादयः कल्यायजयाय परेषां अस्मदादीनां ॥ १३ ॥ माजीघनः माघानय यत्रान् अजेयान्विद्धि ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुखं

ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु ॥ जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरान्म्याद्भुंशयिष्यसि ॥ ५ ॥ आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृवांधवं ॥ अहमित्यनया बुद्ध्या जी-
विताद्भुंशयिष्यसि ॥ ६ ॥ अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ॥ पितुश्च भारतश्रेष्ठविदुरस्य च धीमनः ॥ ७ ॥ माकुलग्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथंगमः ॥ मा-
तरं पितरं चैव मामजीः शोकसागरं ॥ ८ ॥ अथ द्रोणो ब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ॥ अमर्षवशमापन्ननिःश्वसंतं पुनः पुनः ॥ ९ ॥ धर्मार्थयुक्तं वचनमाहत्वांतात-
केशवः ॥ तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुपस्वनराधिप ॥ १० ॥ प्राज्ञौ मेधाविनौ दांतावर्थकामौ बहुश्रुतौ ॥ आहतुस्त्वांहितं वाक्यं तज्जुपस्वनराधिप ॥ ११ ॥ अनुति-
ष्ठ महाप्राज्ञं कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ॥ माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परंतप ॥ १२ ॥ यत्त्वां प्रोत्साहयंत्येते नैतं कृत्याय कर्हिचित् ॥ वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यंति सं-
युगे ॥ १३ ॥ माजीघनः प्रजाः सर्वाः पुत्रान् भ्रातृस्तथैव च ॥ वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्धि जेयानलं हितान् ॥ १४ ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ॥ यदि ना-
दास्यसे तानपश्चात्तप्यसि भारत ॥ १५ ॥ यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेपततोजुनः ॥ कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःसहः ॥ किं तसुखप्रियेण ह प्रोक्तेन भरतर्ष-
भ ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसितथा कुरु ॥ न हित्वा मुत्सहेव कुंभूयो भरतसत्तम ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवाच तस्मिन्वाक्यांते रेवाप्यंक्षतापि विदु-
रो ब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षणं ॥ १८ ॥ दुर्योधननशोचामित्वा महं भरतर्षभ ॥ इमौ तु वृद्धौ शोचामि गांधारीं पितरंचते ॥ १९ ॥ यावनाथैश्च रि-
प्येते त्वयानाथेन दुर्लभा ॥ हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवांडजौ ॥ २० ॥ भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचंतौ पृथिवीमिमां ॥ कुलग्नमीदं शं पापं जनयित्वा कुपूरुषं ॥
॥ २१ ॥ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रो भ्यभाषत ॥ आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितं ॥ २२ ॥ दुर्योधनं निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ॥ आदस्व शिवम-
त्यंतं योगक्षेमवदव्ययं ॥ २३ ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ इष्टान्सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४ ॥ सुसंहतः केशवेन तान गच्छ युधि-
ष्ठिरं ॥ चरस्वस्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयं ॥ २५ ॥ वासुदेवेन तीर्थेन तान गच्छस्व संशमं ॥ कालप्रातमिदं मन्ये मात्वं दुर्योधनातिगाः ॥ २६ ॥

हितावहं प्रियं च न्यायोपेतत्वात्तेन सुखप्रियेण प्रोक्तेन वचनेन तव मूढस्य किं न किं मपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुसंहतः सुष्ठु एकीभूतः ॥ २५ ॥ तीर्थेन उपायेन ॥ २६ ॥

अपराभवो जयः ॥ २७ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावादीपे पंचविंशतिकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रवच इति ॥ १ ॥ मेधाग्रौसंगामाग्रौ मेधोयज्ञः यान्येवंसंगामनामानितानियज्ञनामानीतियास्कः ॥ २ ॥ वैशसंवरं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ उरस्मुनिपात्यंत इति उत्तरेण संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ रत्नयुक्तापधिवद्वेष्टयतीति रत्नौषधिरत्नांगु

शमंचेद्याचमानं त्वंप्रत्याख्यास्यसिकेशवं ॥ त्वदर्थमभिजल्पंतं न तवास्यपराभवः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि भीष्मदिव्ये पंचविंशतिकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्राणोऽसमव्यथो ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुःशास्नाति गं ॥ १ ॥ यावत्कृष्णावसन्नद्धौ यावत्तिष्ठति गांडिवं ॥ यावद्धौम्यो न मेधाग्रौ जुहाती हृद्विपद्दलं ॥ २ ॥ यावन्नप्रेक्षते क्रुद्धः सेनांतव युधिष्ठिरः ॥ हानिपवोमहेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशंसं ॥ ३ ॥ यावन्नदृश्यते पार्थः स्वप्यनीके व्यवस्थितः ॥ भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशंसं ॥ ४ ॥ यावन्नचरते मार्गान् पृतनामभिधर्षयन् ॥ भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्य पांडवैः ॥ ५ ॥ यावन्नशातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनां ॥ गदया वीरघातिन्या फलानां ववनस्यते ॥ ६ ॥ कालेन परिपक्वानितावच्छाम्यतु वैशंसं ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ७ ॥ विराटश्च शिखंडी च शूपालिश्च दंशिताः ॥ यावन्नप्रविशंत्येते नकांडवमहार्णवं ॥ ८ ॥ कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यंतस्तावच्छाम्यतु वैशंसं ॥ यावन्नसुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताः ॥ ९ ॥ गार्धपत्राः पतंत्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशंसं ॥ चंदनागुरुदिग्धेपुहारनिष्कधरेषु च ॥ नोरः सुयावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १० ॥ कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिरायसाः ॥ अभिलक्ष्यैर्निपात्यंते तावच्छाम्यतु वैशंसं ॥ ११ ॥ अभिवादयमानं त्वां शिरसाराजकुंजरः ॥ पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ ध्वजांकुशपताकांकंदक्षिणं तं सुदक्षिणः ॥ स्कंधे निक्षिपतां वा द्रुशांतये भरतर्षभ ॥ १३ ॥ रत्नौषधिसमेतेन रत्नांगुलितलेन च ॥ उपविष्टस्य पृष्ठं तेषां पाणिना परिमार्जतु ॥ १४ ॥ शालस्कंधो महाबाहुस्त्वांस्वजानो वृकोदरः ॥ सास्त्राभिवदतां चापि शांतये भरतर्षभ ॥ १५ ॥ अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिस्तैरभिवादितः ॥ मूर्ध्नितान्समुपाघ्राय प्रेम्णा भिवदपार्थिव ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा त्वां पांडवैर्वीरैर्भ्रातृभिः सहसंगतं ॥ यावदानंदजाश्रूणि प्रमुंचंतु नराधिपाः ॥ १७ ॥)

लीयकं रत्नाबंधसमेतेनेति पाठः स्यच्छः आवंधोदृष्टवंधे स्यात्वेमालंकारयोरपीति विश्वः रत्नालंकारेण रत्नैः प्रेम्णा च वासमेतेनेति भाषः रत्नवदारक्तानि अंगुलितलानियस्यतेन रत्नांगुलितलेन ॥ १४ ॥ स्वजानः वक्षसिमिलितः स्वजपरिष्वंगे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वसंपत्परस्परंतीति ॥१८॥ इतिउ०ने०भा०पद्मिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥ ॥७॥ श्रुत्वेति ॥१॥ प्रसमीक्ष्यविचार्य विभाष्यपरुषमुक्त्वा ॥२॥३॥४॥ व्यभिचारंअन्याय्यं ॥५॥६॥ प्रिया

धुप्यतांराजधानीपुसर्वसंपन्महीक्षिता ॥ पृथिवीभ्रातृभावेनभुज्यतांविज्वरोभव ॥१८॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्यं
पट्टिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वादुर्योधनोवाक्यमप्रियंकुरुसंसदि ॥ प्रत्युवाचमहाबाहुंवासुदेवंयशस्विनं ॥
॥ १ ॥ प्रसमीक्ष्यभवानेतद्वक्तुमर्हतिकेशव ॥ मामेवहिविशेषेणविभाष्यपरिगर्हसे ॥ २ ॥ भक्तिवादेनपार्थानामकस्मान्मधुसूदन ॥ भवान्गर्हयतेनित्यंकिंसमी
क्ष्यबलावलं ॥ ३ ॥ भवान्क्षत्ताचराजावाप्याचार्योवापितामहः ॥ मामेवपरिगर्हतेनान्यंकंचनपार्थिवं ॥ ४ ॥ नचाहंलक्ष्यकंचिद्भ्यभिचारमिहात्मनः ॥ अथस
र्वेभवंतोमांविद्विपंतिसराजकाः ॥ ५ ॥ नचाहंकंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम ॥ विचिंतयन्प्रश्यामिसुमृक्ष्ममपिकेशव ॥ ६ ॥ प्रियाभ्युपगतेघृतेपांडवामधुसू
दन ॥ जिताःशकुनिनाराज्यंतत्रकिंममदुष्कृतं ॥ ७ ॥ यत्पुनर्द्रविणंकिंचित्तत्राजीयंतपांडवाः ॥ तेभ्यएवाभ्यनुज्ञातंतत्तदामधुसूदन ॥ ८ ॥ अपराधोनचास्मा
कंयत्तेत्यक्षैःपराजिताः ॥ अजेयाजयतांश्रेष्ठपार्थाःप्रव्राजितावनं ॥ ९ ॥ केनवाप्यपवादेनविरुध्यंत्यरिभिःसह ॥ अशक्ताःपांडवाःरुष्णप्रहृष्टाःप्रत्यमित्रवत्
॥१०॥ किमस्माभिःकृतंतेपांकस्मिन्वापुनरागसि ॥ धार्तराष्ट्रान्जिघांसंतिपांडवाःसृजयैःसह ॥११॥ नचापिवयमुग्रेणकर्मणावचनेनवा ॥ प्रभ्रष्टाःप्रणमा
मेहभयादपिशतक्रतुं ॥१२॥ नचतंरुष्णपश्यामिक्षत्रधर्ममनुष्ठितं ॥ उत्सहेतयुधाजंतुंयोःशत्रुनिवर्हण १३ ॥ नहिभीष्मरुद्रोणाःसकर्णामधुसूदव ॥ दे
वैरपियुधाजेतुंशक्याःकिमुतपांडवैः ॥१४॥ स्वधर्ममनुपश्यंतोयदिमाधवसंयुगे ॥ अस्त्रेणनिधनंकालेप्राप्स्यामःस्वर्ग्यमेवत् ॥१५॥ मुख्यश्चैवपनोधर्मः
क्षत्रियाणांजनार्दन ॥ यच्छयीमहिसंग्रामेशरतल्पगतावयं ॥१६॥ तेवयंवीरशयनंप्राप्स्यामोयदिसंयुगे ॥ अप्रणम्यैवशत्रूणांनस्तप्यतिमाधव ॥१७॥
कश्चजानुकुलेजातःक्षत्रधर्मेणवर्तयन् ॥ भयादृत्तिसमीक्ष्यैवंप्रणमेदिहकहिंचित् ॥१८॥ उद्यच्छेदेवननमेदुद्यमोत्येवपौरुषं ॥ अप्यपर्वणिभुज्येतननमेदिह
कहिंचित् ॥१९॥ इतिमातंगवचनंपरीप्संतिहितेप्सवः ॥ धर्मायचैवप्रणमेद्वाह्मणेभ्यश्चमद्विधः ॥२०॥ अचिंतयन्कंचिदन्यथावजीवंतयाचरेत् ॥ एषधर्मःक्ष
त्रियाणांमतमेतच्चमेसदा ॥ २१ ॥

भ्युपगतेप्रीत्यास्वीकृते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उद्यच्छेदेवउद्यमंकुर्यादेव अ
पर्वणिअप्रस्तावे पर्वस्यादुत्सवेपंथौप्रस्तावेलक्षणांतरेइतिविश्वः ॥ १९ ॥ मातंगःमुनिः ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्राःत्यक्तक्षत्रियधर्माःउपजीवामभिक्षुकवत्सिद्धमन्त्रंभोक्ष्यामइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिउ०नै०भा०सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥१३॥ ततइतिप्रशम्यविचार्य

राज्यांशश्चाभ्यनुज्ञातोयोमेपित्रापुराभवत् ॥ नसलभ्यःपुनर्जातुमयिजीवतिकेशव ॥ २२ ॥ यावच्चराजाध्रियतेधृतराष्ट्रोजनार्दन ॥ न्यस्तशस्त्रावयंवेवाप्यु
पजीवाममाधव ॥ अप्रदेयंपुरादत्तरंराज्यंपरवतोमम ॥ २३ ॥ अज्ञानाद्वाभयाद्वापिमयिवालेजनार्दन ॥ नतदद्यपुनर्लभ्यंर्षाडवैर्दृष्टिनिन्दन ॥ २४ ॥ ध्रि
यमाणेमहाबाहौमयिसंप्रतिकेशव ॥ यावद्धितोक्ष्णयासूच्याविध्येदग्रेणकेशव ॥ तावदप्यपरित्याज्यंभूमेर्नःपांडवान्प्रति ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो०
भगवद्धानपर्वणिदुर्योधनवाक्येसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥१३॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रशम्यदाशार्हःक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ दुर्यो
धनमिदंवाक्यमब्रवीत्पुरुसंसदि ॥ १ ॥ लप्स्यसेर्वारशयनंकाममेतदवाप्स्यसि ॥ स्थिरोभवसहामात्योविमर्दाभवितामहान् ॥ २ ॥ यच्चैवंमन्यसेमूढनमेक
श्रिद्व्यतिक्रमः ॥ पांडवेष्वितित्सर्वंनिबोधतनराधिपाः ॥ ३ ॥ श्रियासंतप्यमानेनपांडवानांमहात्मनां ॥ त्वयादुर्मत्रितंघृतंसौबलेनचभारत ॥ ४ ॥ कथंचज्ञा
तयस्तातश्रेयांसःसाधुसंमताः ॥ अथान्याय्यमुपस्थातुंजिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५ ॥ अक्षयूतंमहाप्रज्ञसतांमतिविनाशनं ॥ असतांतत्रजायंतेभेदाश्रव्यस
नानिच ॥ ६ ॥ तदिदंव्यसनंघोरंत्वयाघृतमुखंरुतं ॥ असर्माक्ष्यसदाचारैःसार्धंपापानुबंधनैः ॥ ७ ॥ कश्चान्योभ्रातृभार्यावैषिप्रकर्तुंतथार्हति ॥ आनीयचस
भांव्यक्तंयथोक्ताद्रौपदीत्वया ॥ ८ ॥ कुलीनार्शलसंपन्नाप्राणेभ्योपिगरीयसी ॥ महिर्षीपांडुपुत्राणांतथाविनिकृतात्वया ॥ ९ ॥ जानंतिकुरवःसर्वेयथोक्ताः
कुरुसंसदि ॥ दुःशासनेनकौतेयाःप्रव्रजंतःपरंतपाः ॥ १० ॥ सम्यग्दत्तेष्वलुब्धेषुसततंधर्मचारिषु ॥ स्वपुवंधुपुकःसाधुश्वरेदेवमसांप्रतं ॥ ११ ॥ नृशंसानामना
र्याणांपुरुषाणांचभाषणं ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचत्वयाचवद्दुःशःरुतं ॥ १२ ॥ सहमात्राप्रदग्धुंतान्वालकान्वारणावने ॥ आस्थितःपरमंयत्नंसमृद्धंचतत्तव
॥ १३ ॥ ऊषुश्चसुचिरंकालंप्रच्छन्नाःपांडवास्तदा ॥ मात्रासहैकचक्रायांब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ १४ ॥ विषेणसर्पवधैश्चयतिताःपांडवास्त्वया ॥ सर्वोपायैर्वि
नाशायनसमृद्धंचतत्तव ॥ १५ ॥ एवंबुद्धिःपांडवेषुमिथ्यावृत्तिःसदाभवान् ॥ कथंतेनापराधोस्तिपांडवेषुमहात्मसु ॥ १६ ॥ यच्चैभ्योयाचमानेभ्यःपित्र्यमंशं
नदित्ससि ॥ तच्चपापप्रदातासिभ्रष्टैश्वर्योनिपातितः ॥ १७ ॥ कृत्वावहून्यकार्याणिपांडवेषुनृशंसवत् ॥ मिथ्यावृत्तिरनार्यःसन्नद्यविप्रतिपद्यसे ॥ १८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विप्रतिपद्यसेविवादंकुरुषेमात्रादिभिःसह ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भविष्यंति जेप्यंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मातापितृभ्यांभीष्मोणद्रोणेनविदुरेणच ॥ शाम्येतिमुद्गुरुकोसिनचशाम्यसिपार्थिव ॥ १९ ॥ शमेहिसुमहौल्लाभस्तवपार्थस्यचोभयाः ॥ नचरोचयसेराजन्
किमन्यदुद्धिलाघवात् ॥ २० ॥ नशर्मप्राप्स्यसेराजन्नुक्कम्यसुहृदां वचः ॥ अधर्म्यमयशस्यंचक्रियतेपार्थिवत्वया ॥ २१ ॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुव
तिदाशार्हदुर्योधनममर्षणं ॥ दुःशामनदृढंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २२ ॥ नचेत्संधास्यसेराजन्स्वेनकामेनपांडवैः ॥ बध्वाकिलत्वांदास्यंतिकुंतीपुत्रायकौ
रवाः ॥ २३ ॥ वैकर्तनंत्वांचमांचत्रीनेतान्मनुजर्षभ ॥ पांडवेभ्यःप्रदास्यंतिभीष्मोद्रोणःपिताचते ॥ २४ ॥ भ्रातुरेतद्वचःश्रुत्वाधार्तराष्ट्रःसुयोधनः ॥ क्रुद्धःप्राति
ष्ठतोत्थायमहानागद्ववश्वसन् ॥ २५ ॥ विदुरंधृतराष्ट्रंचमहाराजंचवाह्निकं ॥ कृपंश्चसोमदत्तंचभीष्मद्रोणंजनार्दनं ॥ २६ ॥ सर्वानेताननादृत्यदुर्मतिर्निरपत्र
पः ॥ अशिष्टवदमर्यादोमानीमान्यावमानिता ॥ २७ ॥ आतंप्रस्थितमभिप्रेक्ष्यभ्रातरोग्मनुजर्षभ ॥ अनुजग्मुःसहामात्याराजानश्चापिसर्वशः ॥ २८ ॥ सभायामुत्थितं
क्रुद्धंप्रस्थितंभ्रातृभिःसह ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यभीष्मःशांतनवोब्रवीत् ॥ २९ ॥ धर्मार्थावभिसंत्यज्यसंरंभंयोनुमन्यते ॥ हसंतिव्यसनेतस्यदुर्लदोनचिरादिव
॥ ३० ॥ दुरात्मारजपुत्रोयंधार्तराष्ट्रोनुपायकृत् ॥ मिथ्याभिमानोराज्यस्यक्रोधलोभवशानुगः ॥ ३१ ॥ कालपक्वमिदंमन्येसर्वक्षत्रंजनार्दन ॥ सर्वेत्यनुसृता
मोहात्पार्थिवाःसहमंत्रिभिः ॥ ३२ ॥ भीष्मस्याथवचःश्रुत्वादाशार्हःपुष्करेक्षणः ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभापतवीर्यवान् ॥ ३३ ॥ सर्वेषांकुरुद्वानांम
हानयमतिक्रमः ॥ प्रसत्यमंदमैश्वर्येननियच्छतयन्त्रपं ॥ ३४ ॥ तत्रकार्यमहंमन्येकालप्रातमरिंदमाः ॥ क्रियमाणेभवेच्छ्रेयस्तत्सर्वशृणुतानघाः ॥ ३५ ॥ प्रत्य
क्षमेतद्भवतांयद्वक्ष्यामिहितंवचः ॥ भवतामानुकूल्येनयदिरांचेतभारताः ॥ ३६ ॥ भोजराजस्यद्वद्वस्यदुराचारात्त्यनात्मवान् ॥ जीवतःपितुरैश्वर्यहत्वामृत्युव
शंगतः ॥ ३७ ॥ उग्रसेनसुतःकंसःपरित्यक्तःसर्वांधवैः ॥ ज्ञातीनांहितकामेनमयाशस्तोमहासृधे ॥ ३८ ॥ आहुकःपुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापिसत्कृतः ॥ उग्रसे
नःकृतोराजाभोजराजन्यवर्धनः ॥ ३९ ॥ कंसमेकंपरित्यज्यकुलार्थेसर्वयादवाः ॥ संभूयसुखमंधंतेभारतांधकवृष्णयः ॥ ४० ॥ अपिचाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी
प्रजापतिः ॥ व्यूढेदेवासुरेयुद्धेभ्युद्यतेष्वायुधेषुच ॥ ४१ ॥ द्वैधीभूतेषुलोकेषुविनश्यत्सुचभारत ॥ अब्रवीत्सृष्टिमान्देवोभगवान्लोकभावनः ॥ ४२ ॥ पराभाविष्यंत्य
सुरादैतेयादानवैःसह ॥ आदित्यावसवोरुद्राभविष्यंतिदिवौकसः ॥ ४३ ॥ देवासुरमनुष्याश्चगंधर्वोरगराक्षसाः ॥ अस्मिन्युद्धेसुकुंदाहनिष्यंतिपरस्परं ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ कृष्णस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इतिमत्वाब्रवीद्धर्मपरमेष्ठीप्रजापतिः ॥ वरुणायप्रयच्छैतान्वध्वादैतेयदानवान् ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्ततोधर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ॥ वरुणायददौसर्वान्वध्वा
दैतेयदानवान् ॥ ४६ ॥ तान्वध्वाधर्मपाशैश्वसैश्वपाशैर्जलेश्वरः ॥ वरुणःसागरेयत्तो नित्यंरक्षतिदानवान् ॥ ४७ ॥ तथादुर्योधनंकर्णशकुनिंचापिसौवलं ॥
बध्वादुःशासनंचापिपांडवेभ्यःप्रयच्छथ ॥ ४८ ॥ त्यजेत्कुलार्थंपुरुषंग्रामस्यार्थंकुलंत्यजेत् ॥ ग्रामंजनपदस्यार्थंआत्मार्थंपृथिवींत्यजेत् ॥ ४९ ॥ राजनूदुर्यो
धनंवध्वाततःसंशाम्यपांडवैः ॥ त्वत्कृतेनविनश्येयुःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभा ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिकृष्णवाक्येअष्टाविंशत्यधि
कशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच कृष्णस्यतुवचःश्रुत्वाधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ विदुरंसर्वधर्मज्ञस्वरमाणोभ्यभापतं ॥ १ ॥ गच्छ
तातमहाप्राज्ञांगांधारीदीर्घदर्शिनीं ॥ आनयेहतयासार्धमनुनेप्यामिदुर्मतिं ॥ २ ॥ यदिसापिदुरात्मानंशमयेदुष्टचतसं ॥ अपिकृष्णस्यमुहदस्तिप्रेमवचनेवयं
॥ ३ ॥ अपिलोभाभिभूतस्यपंथानमनुदर्शयेत् ॥ दुर्वुद्धेर्दुःसहायस्यशमार्थंब्रुवतीवचः ॥ ४ ॥ अपिनोव्यसनंघोरंदुर्योधनकृतंमहत् ॥ शमयेच्चिररात्राययोग
क्षेमवदव्ययं ॥ ५ ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाविदुरोदीर्घदर्शिनीं ॥ आनयामासगांधारीधृतराष्ट्रस्यशासनात् ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच एषगांधारिपुत्रस्तेदुरा
त्माशासनातिगः ॥ ऐश्वर्यलोभादैश्वर्यजीवितंचप्रहास्यति ॥ ७ ॥ अशिष्टवदमर्यादःपापैःसहदुरात्मवान् ॥ सभायानिर्गतोमूढोव्यतिक्रम्यमुहद्वचः ॥ ८ ॥ वैशं
पायनउवाच साभर्तृवचनंश्रुत्वाराराजपुत्रीयशस्विनी ॥ अन्विच्छंतीमहच्छ्रेयोगांधारीवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गांधार्युवाच आनाययसुतंक्षिप्रंराज्य
कामुकमातुरं ॥ नहिराज्यमशिष्टेनशक्यंधर्मार्थलोपिना ॥ १० ॥ आनुमाप्तंथापीदमविनीतेनसर्वथा ॥ त्वंद्येवात्रभृशंगत्याधृतराष्ट्रसुतप्रियः ॥ ११ ॥ यो
जानन्यापतामस्यतत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ सएषकाममन्युभ्यांप्रलब्धोलोभमास्थितः ॥ १२ ॥ अशक्योद्यत्वयाराजन्विनिवर्तयितुं वलात् ॥ राष्ट्रप्रदानेमूढस्यवा
लिशस्यंदुरात्मनः ॥ १३ ॥ दुःसहायस्यलुब्धस्यधृतराष्ट्रोश्रुतेफलं ॥ कथं हिस्वजनेभेदमुपेक्षेतमहीपतिः ॥ भिन्नंहिस्वजनेनत्वांप्रहसिप्यंतिशत्रवः ॥ १४ ॥ याहि
शक्यामहाराजसांभाभेदेनवापुनः ॥ निस्तर्तुमापदःस्वेषुदंडंकस्तत्रपातयेत् ॥ १५ ॥

चिररात्राययोगक्षेमवत् बहुकालंप्राप्तस्यसुखस्यप्राप्तिःप्राप्तस्यसंरक्षणंचनिर्वहेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयत्यां परिणामे ॥ १९ ॥ २० ॥ अपचितिः पूजा ॥ २१ ॥ २२ ॥ दीर्घमंतरं चिरकालं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ महद्राज्यं महद्राज्यविशालयोरिति विश्वः ॥ २६ ॥ अविधे
 वैशंपायन उवाच शासनाद्भूतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणं ॥ मातुश्च वचनाक्षीत्तासभां प्रावेशयत्युनः ॥ १६ ॥ समातुर्वचनाकांक्षीप्रविवेशपुनः सभां ॥ अभि
 ताघेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निवपन्नगः ॥ १७ ॥ तंप्रविष्टमभिप्रेक्ष्यपुत्रमुत्पथमास्थितं ॥ विगर्हमाणागांधारीशमार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ दुर्योधननिबोधदं
 वचनं ममपुत्रक ॥ हितं ते सानुबंधस्य तथायत्यां सुखोदयं ॥ १९ ॥ दुर्योधनयदाहत्वां पिता भरतसत्तम ॥ भीष्माद्रोणः रूपः क्षत्तासुहृदांकुरुतद्वचः ॥ २० ॥ भी
 ष्मस्य तु पितुश्चैव ममचापचितिः कृता ॥ भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यतात्वया ॥ २१ ॥ नहिराज्यं महाप्राज्ञस्वेन कामेन शक्यते ॥ अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं भ
 रतसत्तम ॥ २२ ॥ न त्वयश्चेंद्रियो राज्यमश्रीयाद्दीर्घमंतरं ॥ विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३ ॥ कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ॥ तौ
 तु शत्रूनिर्जित्य राजा विजयते महीं ॥ २४ ॥ लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतद्दुरात्मभिः ॥ राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुं ॥ २५ ॥ इंद्रियाणि महस्त्रेप्सुनि
 यच्छेदर्थं धर्मयोः ॥ इंद्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धते गिरिवेधैः ॥ २६ ॥ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलं ॥ अविधेया इवादांता हयाः पथिकुसारथि ॥ २७ ॥
 अविजित्यय आत्मानममात्यान्विजिगीपते ॥ अमित्रान्वाजितामात्यः सोवशः परिहीयते ॥ २८ ॥ आत्मानमेव प्रथमं द्रव्यरूपेण योजयेत् ॥ ततो मात्यान्मित्रां
 श्वनमौघं विजिगीपते ॥ २९ ॥ वश्चेंद्रियं जितामात्यं धृतदंडं विकारिषु ॥ परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निपेवते ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षणे वजालेन ज्ञपां वपिहितावुभौ ॥
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानंतौ विलुंपतः ॥ ३१ ॥ याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्य पिदधुर्भुखं ॥ विभ्यतो नु परागस्य कामक्रोधौ स्मवर्धितौ ॥ ३२ ॥ कामक्रोधं च
 लोभं च दंभं दर्पं च भूमिपः ॥ सम्यग्विजेतुं यो वेद समहीमभिजायते ॥ ३३ ॥ सततं निग्रहयुक्तं इंद्रियाणां भवेन्नृपः ॥ ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विपतां च पराभवं ॥ ३४ ॥
 कामाभिभूतः क्रोधाद्वायो मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवंत्युत ॥ ३५ ॥ एकाभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिवर्हणैः ॥ पांडवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे
 सहितः सुखी ॥ ३६ ॥ यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ॥ आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णापांडवौ ॥ ३७ ॥

यानि अवशीकृतानि व्यापादयितुं हंतुं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ क्षुद्राक्षणे सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥ ३१ ॥ अनुपरागस्य अनासक्तस्यापि कामक्रोधौ स्वर्गनिरोधकावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अभिजायते शास्ती
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यः कामेन अभिभूतः क्रोधाद्वा अभिभूतः मिथ्या कपटेन वाऽभिभूतः प्रतिपद्यते ईप्सितार्थादीन् तस्य सहायान् भवन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥३८॥३९॥४०॥ अंशः भागः ॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ निकारःअपकारः समाःवर्षाणि ॥४७॥ यःत्वंपार्थानांअर्थअभीप्ससिसएषत्वंनशक्तः तदर्थापहारायेत्यर्थः नापिसूतपुत्रादयःशक्ताः

प्रपद्यस्वमहाबाहुंरुष्णमक्लिष्टकारिणं ॥ प्रसन्नोहिसुखायस्यादुभयोरेवकेशवः ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थकामानांयोनतिष्ठतिशासने ॥ प्राज्ञानांरुतविद्यानांस
नरःशत्रुनंदनः ॥ ३९ ॥ नयुद्धेतातकल्याणंनधर्मार्थोक्तःसुखं ॥ नचापिविजयोनित्यंमायुद्धेचेतआधिथाः ॥ ४० ॥ भीष्मेणहिमहाप्राज्ञपित्रातेबाह्विकेन
च ॥ दत्तोशःपांडुत्राणांभेदाद्गीतैररिंदम ॥ ४१ ॥ तस्यचैतत्प्रदानस्यफलमद्यानुपश्यसि ॥ यद्दुंक्षेपृथिवीरुत्स्नांशूरैर्निहतकंटकां ॥ ४२ ॥ प्रयच्छपांडुपुत्राणां
यथोचितमरिंदम ॥ यदीच्छसिसहामात्योभोक्तुमर्थंप्रदायतां ॥ ४३ ॥ अलमर्थंपृथिव्यास्तेसहामात्यस्यजीवितुं ॥ सुहृदांवचनेतिष्ठन्यशःप्राप्स्यसिभारत ॥
॥ ४४ ॥ श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तेर्बुद्धिमद्भिर्जितेंद्रियैः ॥ पांडवैर्विग्रहस्तातभ्रंशयेन्महतःसुखात् ॥ ४५ ॥ निगृह्यसुहृदामन्युंशाधिसज्यंयथोचितं ॥ स्वमंशंपांडु
पुत्रेभ्यःप्रदायभरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अलमंगनिकारोयंत्रयोदशसमाःरुतः ॥ शमयैनंमहाप्राज्ञकामक्रोधसमेधितं ॥ ४७ ॥ नचैषशक्तःपार्थानांयस्त्वमर्थमभी
प्ससि ॥ सूतपुत्रोदृढक्रोधोभ्रातादुःशासनश्चते ॥ ४८ ॥ भीष्मेद्रोणेरुपेकर्णेभीमसेनेधनंजये ॥ धृष्टद्युम्नेचसंकुद्धेनस्युःसर्वाःप्रजाध्रुवं ॥ ४९ ॥ अमर्षवशमा
पन्नोमाकुंस्तातजीघनः ॥ एपाहिपृथिवीरुत्स्नामागमत्त्वत्कृतेवधं ॥ ५० ॥ यच्चत्वंमन्यसेमूढभीष्मद्रोणरुपादयः ॥ योत्स्यंतेसर्वशक्त्येतिनैतदद्योपपद्यते ॥
॥ ५१ ॥ समंहिराज्यंप्रीतिश्चस्थानंहिविदितात्मनां ॥ पांडवेष्वथयुष्मासुधर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२ ॥ राजपिंडभयादेतेयदिहास्यंतिजीवितं ॥ नहिशक्ष्यंति
राजानंयुधिष्ठिरमुदीक्षितुं ॥ ५३ ॥ नलोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिहृश्यते ॥ तदलंतातलोभेनप्रशाम्यभरतर्षभ ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगव
द्यानपर्वणिगांधारीवाक्येऊनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ५५ ॥ वैशंपायनउवाच तत्तुवाक्यमनादृत्यसोर्थवन्मातृभाषितं ॥ पुनःप्रत
स्थेसंरंभात्सकाशमरुतात्मनां ॥ १ ॥ ततःसभायानिर्गम्यमंत्रयामासकौरवः ॥ सौवलेनमताक्षेणराज्ञाशकुनिनासह ॥ २ ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौव
लस्यच ॥ दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितं ॥ ३ ॥ पुरायमस्मान्गृह्णातिक्षिप्रकारीजनार्दनः ॥ सहितोदृतराष्ट्रेणराज्ञाशांतनवेनच ॥ ४ ॥ वयमेवहृषीकेशं
निगृह्णामबलादिव ॥ प्रसत्यपुरुषव्याघ्रमिंद्रोवैरोचनियथा ॥ ५ ॥ श्रुत्वागृहीतंज्ञार्ण्यंपांडवाहतचेतसः ॥ निरुत्साहाभविष्यंतिभग्नदंष्ट्राइवोरगाः ॥ ६ ॥

॥४८॥४९॥ मागमत्मागच्छतु ॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभाष्येऊनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२९॥ ॥५५॥ तत्त्विति॥१॥२॥३॥४॥ वैरोचनिर्बलि ॥५॥६॥

॥ ७ ॥ केशवंबध्वारिपून्योत्स्यामहेइत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ० ॥ १ १ ॥ १ २ ॥ १ ३ ॥ कर्मदूतनिर्हास्यं ॥ १ ४ ॥ विकुर्वतेविकारं कलहाख्यं कुर्वते ॥ १ ५ ॥ १ ६ ॥ १ ७ ॥ १ ८ ॥ अशक्यं न च कर्तुं शक्यं ॥ १ ९ ॥
 अयं त्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्मवर्म च ॥ अस्मिन् गृहीते वरदे ऋषभे सर्वसात्वतां ॥ ७ ॥ निरुद्यमा भविष्यंति पांडवाः सोमकैः सह ॥ तस्माद्द्वयमिहैवैनं केशवं क्षि-
 प्रकारिणं ॥ ८ ॥ क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बध्वायोत्स्यामहे रिपून् ॥ तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसां ॥ ९ ॥ इंगितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुद्धतसात्यकिः ॥ तदर्थम-
 भिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ॥ १ ० ॥ अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजयवाहिनीं ॥ व्यूहानीकः सभाद्वारमुपतिष्ठस्व दंशितः ॥ १ १ ॥ यावदाख्याम्यहंचैतत्कृष्णा-
 याक्लिष्टकारिणे ॥ सप्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ॥ १ २ ॥ आचष्टमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ धृतराष्ट्रं तत्रैव विदुरंचान्वभाषत ॥ १ ३ ॥ तेषामे-
 तमभिप्रायमाचक्षे स्मयन्निव ॥ धर्मादर्थान्च कामान्च कर्मसाधुविगर्हितं ॥ १ ४ ॥ मंदाः कर्तुमिहच्छंति न चावाप्यं कथंचन ॥ पुरा विकुर्वते मूढाः पापात्मानः स-
 मागताः ॥ १ ५ ॥ धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ इमं हि पुंडरीकाक्षं जिघृक्षंत्यल्पचेतसः ॥ १ ६ ॥ पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथावालायथाजडाः ॥ सा-
 त्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ॥ १ ७ ॥ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वपरंतप ॥ १ ८ ॥ अशक्यमयशस्यंच कर्तुं
 कर्मसमुद्यताः ॥ इमं हि पुंडरीकाक्षमभिभूय प्रसत्य च ॥ १ ९ ॥ निग्रहीतुं किलेच्छंति स हितावासवानुजं ॥ इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदं ॥ २ ० ॥ आसाद्य न-
 भविष्यंति पतंगा इव पावकं ॥ अयमिच्छन् हि तान्सर्वान्युध्यमानान् जनार्दनः ॥ २ १ ॥ सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनं ॥ न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्पापं
 कथंचन ॥ २ २ ॥ न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ विदुरेणैव मुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ३ ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुदृढदंष्ट्रं प्वतां मिथः ॥ राजन्नतेय-
 दि क्रुद्धामां निगृहीयुरो जसा ॥ २ ४ ॥ एते वामामहं वै नाननुजानी हि पार्थिव ॥ एतान् हि सर्वान्संख्यान्नि यंतु महत्सहे ॥ २ ५ ॥ न त्वहीं निन्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंच-
 न ॥ पांडवार्थं हिलुभ्यंतः स्वार्थान्हास्यंति ते सुताः ॥ २ ६ ॥ एते चेदेवमिच्छंति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ अद्यैव त्वहमेनां श्रये चैनाननुभारत ॥ २ ७ ॥ निगृह्य राज-
 न्यार्थं भ्योदधां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ इदं तु न प्रवर्तयं निन्दितं कर्म भारत ॥ २ ८ ॥ सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजं ॥ एष दुर्योधनो राजन्ययेच्छंति तथास्तु तत्
 ॥ २ ९ ॥ अहंतु सर्वास्तनयाननुजानामिते नृप ॥ एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोभ्यभाषत ॥ क्षिप्रमानयतं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनं ॥ ३ ० ॥

वासवानुजं विष्णुं त्रिविक्रममित्यर्थः ॥ २ ० ॥ न भविष्यंति मरिष्यंति ॥ २ १ ॥ २ २ ॥ २ ३ ॥ २ ४ ॥ २ ५ ॥ पांडवार्थं पांडवधने लुभ्यंतः लोभं कुर्वतः ॥ २ ६ ॥ २ ७ ॥ इदं तु कर्म कर्तुमिति शेषः ॥ २ ८ ॥ २ ९ ॥ ३ ० ॥

पंथानंअवतारयितुंसत्येनिवेशयितुं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ निर्मोचनेनगरविशेषे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सहमित्रंसहामात्यंससोदर्यंसहानुगं ॥ शक्रुयांयदिपंथानमवतारयितुंपुनः ॥ ३१ ॥ ततोदुर्योधनंक्षत्तापुनःप्रावेशयत्सभां ॥ अकामंभ्रातृभिःसार्धंराजभिः
परिवारितं ॥ ३२ ॥ अथदुर्योधनंराजाधृतराष्ट्रोभ्यभाषत ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचराजभिश्चापिसंवृतं ॥ ३३ ॥ नृशंसपापभूयिष्ठक्षुद्रकर्मसहायवान् ॥ पापैः
सहायैःसंहत्यपापंकर्मचिकीर्षसि ॥ ३४ ॥ अशक्यमयशस्यंचसद्भिश्चापिविगर्हितं ॥ यथात्वादृशकोमूढोव्यवस्येत्कुलपांसनः ॥ ३५ ॥ त्वमिमंपुंडरीकक्षम
प्रधृष्यंदुरासदं ॥ पापैःसहायैःसंहत्यनिग्रहीतुंकिलेच्छसि ॥ ३६ ॥ योनशक्योवलात्कर्तुंदेवैरपिसवासवैः ॥ तंत्वंप्रार्थयसेमंदवालश्वंद्रमसंयथा ॥ ३७ ॥ देवैर्म
नुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुरगैश्वयः ॥ नसोढुंसमरेशक्यस्तंनबुद्ध्यसिकेशवं ॥ ३८ ॥ दुर्ग्रात्यःपाणिनावायुर्दुस्पर्शःपाणिनाशशी ॥ दुर्धरापृथिवीमूर्धादुर्ग्रात्यःकेश
वोबलात् ॥ ३९ ॥ इत्युक्तेधृतराष्ट्रेणक्षत्तापिविदुरोब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेत्यधार्तराष्ट्रममर्षणं ॥ ४० ॥ विदुरउवाच दुर्योधननिबोधेदंवचनंममसांप्र
तं ॥ सौभद्वारेवानरेद्रोद्विविदोनामनामतः ॥ शिलावर्षेणमहताछादयामासकेशवं ॥ ४१ ॥ ग्रहीतुकामोविक्रम्यसर्वयत्नेनमाधवं ॥ ग्रहीतुंनाशकञ्चैनंतंत्वंप्रा
र्थयसेवलात् ॥ ४२ ॥ प्राग्ज्योतिषगतंशौरिनरकःसहदानवैः ॥ ग्रहीतुंनाशकत्तत्रतंत्वंप्रार्थयसेवलात् ॥ ४३ ॥ अनेकयुगवर्षायुर्निहत्यनरकंमृधे ॥ नीत्वाक
न्यासहस्राणुपयेमेयथाविधि ॥ ४४ ॥ निर्मोचनेषट्सहस्राःपाशैर्वद्धामहासुराः ॥ ग्रहीतुंनाशकंश्वैनंतंत्वंप्रार्थयसेवलात् ॥ ४५ ॥ अनेनहिहतावाल्येपूतना
शकुनीतथा ॥ गोवर्धनोधारितश्वगवार्थेभरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अरिष्टोघेनुकश्चैवचाणूरश्वमहाबलः ॥ अश्वराजश्चनिहतःकंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४७ ॥ जरासंध
श्ववक्रश्चशिशुपालश्चवीर्यवान् ॥ बाणश्चनिहतःसंख्येराजानश्चनिषूदिताः ॥ ४८ ॥ वरुणोनिर्जितोराजापावकश्चामितौजसा ॥ पारिजातंचहरताजितःसा
क्षाच्छचीपतिः ॥ ४९ ॥ एकार्णवेचस्वपतानिहतौमधुकैटभौ ॥ जन्मानरमुपागम्यहयग्रीवस्तथाहतः ॥ ५० ॥ अयंकर्तानक्रियतेकारणंचापिपौरुपे ॥ यद्यदि
च्छेदयंशौरिस्तत्तुंकर्यादियत्नतः ॥ ५१ ॥ तंनबुद्ध्यसिगोविंदंघोरविक्रममच्युतं ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंतेजोराशिमनिदितं ॥ ५२ ॥ प्रधर्षयन्महाबाहुंरुष्णम
क्लिष्टकारिणं ॥ पतंगोष्मिवासाद्यसामात्योनभविष्यसि ॥ ५३ ॥ इतिश्रीम०उद्यो०भग०विदुरवाक्येत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतमौवदीपेत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

विदुरेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वैशंपायन उवाच विदुरेणैवमुक्तस्तुकेशवः शत्रुपूगहा ॥ दुर्योधनं धार्तराष्ट्रसंभ्यभापतवीर्यवान् ॥ १ ॥ एकोहमितियन्मोहान्मन्यसेमांसुयोधन ॥ परिभूयसु
दुर्बुद्धेग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥ इहैव पांडवाः सर्वतथैवांधकवृष्णयः ॥ इहादित्याश्वरुद्राश्वसवश्चमहर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ॥
तस्य संस्मयतः शौरैर्विद्युद्रूपामहात्मनः ॥ ४ ॥ अंगुष्ठमात्रास्त्रिदशामुमुचुः पावकाचिपः ॥ अस्य ब्रह्माललाटस्थोरुद्रो वक्षसि चाभवत् ॥ ५ ॥ लोकपालाभुजेष्व
सन्नग्निरास्यादजायत ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च सवोथाश्चिनावपि ॥ ६ ॥ मरुतश्च सहेद्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ॥ वभ्रुवुश्चैकरूपाण्यक्षगंधर्वरक्षसां ॥ ७ ॥ प्रा
दुरास्तां तथा दोभ्यां संकर्षणधनं जयौ ॥ दक्षिणेथार्जुनो धन्वी हलीरामश्च सव्यतः ॥ ८ ॥ भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ॥ अंधकावृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमु
खास्ततः ॥ ९ ॥ अग्रे वभ्रुवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ॥ शंखचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलांगुलनंदकाः ॥ १० ॥ अदृश्यंतो यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ॥ नानाबाहुषु
कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ ११ ॥ नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समंततः ॥ प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकाचिपः ॥ १२ ॥ रोमकूपेषु च तथा सूर्य
स्येव मरीचयः ॥ तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ न्यमीलयंत नेत्राणिराजानस्रस्तचेतसः ॥ ऋतेद्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिं ॥ १४ ॥ सं
जयं च महाभाग मृषींश्चैव तपोधनान् ॥ प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यं च क्षुर्जनार्दनः ॥ १५ ॥ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यमाधवस्य सभातले ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवर्षेप
पात च ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच त्वमेव पुंडरीकाक्ष सर्वस्य जगतोहितः ॥ तस्मात्त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ भगवन्मम नेत्राणामंतर्धानं वृणे
पुनः ॥ भवंतं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ १८ ॥ ततो ब्रवीन्महाबाहुं धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ अदृश्यमानेनेत्रे द्वे भवेतां कुरुनंदन ॥ १९ ॥ तत्राद्भुतं महाराज धृ
तराष्ट्रश्च क्षुपी ॥ लब्धवान्वासुदेवाच्च विश्वरूपदिदृक्षया ॥ २० ॥ लब्धचक्षुयमासीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ॥ विस्मिताः ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवुर्मधुसूदन ॥ २१ ॥ च
चालचमहीकृत्स्नासागरश्चापि चक्षुभे ॥ विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २२ ॥ ततः सपुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकं ॥ तां दिव्यामद्भुतां चित्रा मृद्धिमत्ता
मरिंदमः ॥ २३ ॥ ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ॥ ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ २४ ॥ ऋषयो तर्हि ताजग्मुस्तस्ते नारदादयः ॥ तस्मि
न्कोलाहले तत्ते तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ॥ अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवाइव शतक्रतुं ॥ २६ ॥

॥२॥ २८ ॥ बह्विधिनारथगुमिमता ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मंदोदुर्योधनः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किंकिणीकंदुद्रघटिकाजालंतद्वनाकिंकिणीकिना

अचिंतयन्नमेयात्मासर्वतद्राजमंडलं ॥ निश्चक्रामततःशौरिःसधृमइवपावकः ॥ २॥ ॥ ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हेमजालविचित्रेण लघुना मेघ
नादिना ॥ २८ ॥ सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण बह्विधिनः ॥ शैव्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यतदारुकः ॥ २९ ॥ तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ॥ वृष्णीनां संमतो वी
रोहार्दिक्यः समदृश्यत ॥ ३० ॥ उपस्थितरथं गौरिं प्रयास्यंत मरिंदमं ॥ धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ यावद्वलं मे पुत्रे पुं पश्यतस्ते जनार्दन ॥ प्रत्यक्षं
तेन ते किंचित्परोक्षं शत्रुकर्गन ॥ ३२ ॥ कुरुणां गममिच्छंतं यतमानं च केशव ॥ विदित्वेतामवस्थां मेनाभिगंकितुमर्हसि ॥ ३३ ॥ न मे पापोस्य भिप्रायः पांड
वान्प्रतिकेशव ॥ ज्ञातमेवहितं वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ ३४ ॥ जानंतिकुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ॥ गमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नमाधव ॥ ३५ ॥ वैशं
पायन उवाच ततो ब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः ॥ द्रोणं पितामहं भीष्मक्षत्तारं वाह्निकं कुरुपं ॥ ३६ ॥ प्रत्यक्षं तद्रवतां यदृत्तं कुरुसंमदि ॥ यथा चाग्निपृवन्मं
दोरोपादघसमुत्थितः ॥ ३७ ॥ बढत्यनीगमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरं ॥ ३८ ॥ आमं च्यप्रस्थितं गौरिं गम्यं पुरु
पर्षभ ॥ अनुजग्मुर्महेश्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३९ ॥ भीष्मो द्रोणः कुरुपः क्षत्तारं वाह्निकं कुरुपः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः ॥ ४० ॥ ततो र
थेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ कुरुणां पश्यतां द्रुपुं स्वसारं मपितुर्ययौ ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुसंगे विष्णुपदार्थे एकत्रिंश
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ १३ ॥ वैशंपायन उवाच प्रविश्याथ गृहंतस्याश्चरणावभिवाद्य च ॥ आचर्य्यौ तन्ममासेन यदृत्तं कुरुसंमदि ॥ १ ॥
वासुदेव उवाच उक्तं बह्विधं वाक्यं ग्रहणीयं महेतुकं ॥ ऋषिभिश्चैव च मयान चामौ तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपक्रमिदं सर्वं सुयोधन वशानुगं ॥ आपृच्छे भव
तीं शीघ्रं प्रयास्ये पांडवान्प्रति ॥ ३ ॥ किंवाच्याः पांडव्यास्ते भवत्यावचनान्मया ॥ तद्गृहीत्वं महाप्रज्ञे शुश्रूषे वचनंतव ॥ ४ ॥ कुंत्युवाच ब्रूयाः केशव राजा
नंधर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ भूयांस्ते हीयते धर्मो मापुत्रकट्या कृत्याः ॥ ५ ॥ श्रोत्रियस्येव तराजन्मदं कस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहता बुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६ ॥

॥ ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीये भारतभाष्ये एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ १३ ॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भूयान्पृथ्वीपालनजोधर्मः ॥ ५ ॥

श्रोत्रियस्य वेदाध्यायिनः मंदकस्य अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेन अत्यंतवेदाक्षरत्वात्त्याह तानथा ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इंडनीतिः स्वामिना प्रयुक्तैस्त्रिसंबंधः धर्मैः धर्मार्थं नियच्छति निर्बंधं करोति इंडनीतिरेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ राजा धर्मं अधर्मं वा प्रवर्तयन् कृतत्रेनादियु
गस्य कालस्य कारणं एवं च सर्वस्मिन्नपिकाले धर्मादितारतम्याद्युगचतुष्टयमस्तीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जगतः दोषेण सचराजो स्पृश्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ फलं न लब्धवान् प्राप्नुवान् असीति

अंगावेक्षस्व धर्मत्वं यथा सृष्टः स्वयं भुवा ॥ बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टावाहुवीर्योपजीविनः ॥ ७ ॥ कृत्वाय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ शृणु चात्रोपमामेकां या
वृद्धेभ्यः श्रुतामया ॥ ८ ॥ मुचुकुंदस्य राजर्षे रददत्पृथिवीमिमां ॥ पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चामौ तद्गृहीतवान् ॥ ९ ॥ बाहुवीर्याजितं राज्यमश्रीयामितिकामये ॥ त
तो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ १० ॥ मुचुकुंदस्ततो राजा सान्वगाम ह्यसुंधरं ॥ बाहुवीर्याजितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ११ ॥ यं हि धर्मचरं तीह प्रजारा
जा सुरक्षिताः ॥ चतुर्थतस्य धर्मस्य राजा विदेत भारत ॥ १२ ॥ राजा चरति चेद्धर्मदेवत्वायैव कल्पते ॥ मचेद्धर्मचरति नरकायैव गच्छति ॥ १३ ॥ इंडनीतिश्च ध
र्मैभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ॥ प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मैभ्यश्च यच्छति ॥ १४ ॥ इंडनीत्यां यदा राजा सम्यक्कालं न वर्तते ॥ तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्र
वर्तते ॥ १५ ॥ कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं ॥ इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणं ॥ १६ ॥ राजा कृतयुगं त्रैतायाद्वा परस्य च ॥ युगस्य च
चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ॥ १७ ॥ कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गं मत्यंतमश्नुते ॥ त्रैतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यंतमश्नुते ॥ १८ ॥ प्रवर्तनाद्वा परस्य यथा भागमु
पाश्नुते ॥ कलेः प्रवर्तनाद्वा पापमत्यंतमश्नुते ॥ १९ ॥ ततो वसति दुष्कर्मानरके गार्श्वतीः समाः ॥ राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ २० ॥ राजधर्मा
न वेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ॥ नैतद्राजर्षि वृत्तं हि यत्र न्वं स्यात्तु मिच्छसि ॥ २१ ॥ न हि वैक्लव्यसं सृष्ट आनृगं स्य व्यवस्थितः ॥ प्रजापालनसंभृतं फलं किंच न ल
ब्धवान् ॥ २२ ॥ न त्येता माशिषं पांडुर्न चाहं न पितामहः ॥ प्रयुक्तवंतः पूर्वतं यथा चरसि मेधया ॥ २३ ॥ यज्ञादानंतपः शौर्यं प्रज्ञासंती न मेव च ॥ माहात्म्यं बलमां
जश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४ ॥ नित्यं स्वाहा स्वधानित्यं दद्युर्मानुपदेवताः ॥ दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५ ॥ पुत्रेष्वाराधितं नित्यं पितृदे
वतानि च ॥ दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनं ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्मवा जन्मनैवाभ्यजायथाः ॥ तनुवैद्याः कुले जाता अरत्याना तपीडिताः ॥ २७ ॥

शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नित्यमिति मानुषाश्च देवताश्च सम्यगाराधिताः सत्यः इह लोके आयुरादीनि परलोकसाधनानि स्वधादीनि सत्कर्माणि च दद्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्धर्ममधर्ममधर्मयुक्तं अधर्मं वा
जन्मनैव स्वप्नावतएव अभ्यजायथाः अभिजानीषेद्वैक्लव्यः तनुपांडवास्तु वैद्याः विद्यावंतः ॥ २७ ॥

दानपतिपालनाधिकारिणं देहपालने अस्य रूपं ॥ १८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रेति ॥ १ ॥ ततः मनुक्तात् श्रेयः प्रशस्ततरं भूयोधिकतरं मन्युमतीदैन्यवती विभावरी कुपिता विभावरी रजन्या च वक्रयोषितातिविश्वः ॥ २ ॥ ३ ॥ राजन्यामूर्धाभिषिक्ता मूर्धाभिषिक्तो राजन्यइत्यमरः जगर्हनिदितवती

यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ॥ प्राप्य तुष्टाः प्रतिष्ठंते धर्मः कोभ्यधिकस्ततः ॥ २८ ॥ दानेनान्यं वलेनान्यं तथा सूनृतयापरं ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णायाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९ ॥ ब्राह्मणः प्रचरेद्भक्षंक्षत्रियः परिपालयेत् ॥ वैश्याधनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्चतान् ॥ ३० ॥ भैक्षं विप्रतिपिहंते कर्षणैवोपपद्यते ॥ क्षत्रियोसि क्षतात्रानावाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१ ॥ पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ॥ साम्नाभेदेन दानेन दंडेनाथनयंनवा ॥ ३२ ॥ इतोदुःखतरं किं नु यदहं दीनबांधवा ॥ परपिंडमुदीक्षे वै त्वांसूत्वामित्रनंदन ॥ ३३ ॥ युद्धस्वराजधर्मेण मानि मर्जीः पितामहान् ॥ मागमः क्षीणपुण्यस्त्वं भानुजः पापिकांगति ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि कुंतीवाक्यद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७ ॥ कुंत्युवाच अत्राप्युदाहरंती ममितिहासंपुरातनं ॥ विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १ ॥ ततः श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मरतादां ताविदुलादीर्घदर्शिनी ॥ विश्रुताराजसंस्तुश्रुतवाक्यावद्भुश्रुता ॥ ३ ॥ विदुलानामराजन्या जगर्हपुत्रमौरसं ॥ निर्जितं मिथुराजेन शयानं दीनचेतमं ॥ ४ ॥ विदुलोवाच अनंदनमया जातद्विपतां हर्षवर्धन ॥ नमयात्वं न पित्राच जातः काभ्यांगतोऽसि ॥ ५ ॥ निर्मन्युश्चाप्यसंख्येयः पुरुषः क्लीवसाधनः ॥ यावज्जीवं निराशोसि कल्याणाय धुरं वह ॥ ६ ॥ मात्मानमवमन्यस्वमै नमल्पेन वीभरः ॥ मनः कृत्वा सुकल्याणं माभैस्त्वं प्रतिमंहर ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठ हेकापुरुषमागेष्वेव पराजित ॥ अमित्रान् नंदयन्सर्वान्निर्मानो वंधुशोकदः ॥ ८ ॥ सुपूरावै कुनदिका सुपूरा मुपिकांजलिः ॥ सुसंतोषः कापुरुषस्वल्पकेनैव तुप्यति ॥ ९ ॥ अप्यहं गरुजं नृपं माश्वेवनिधनं व्रज ॥ अपिवासंशयं प्राप्य जीवितेपि पराक्रमः ॥ १० ॥ अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ॥ विवदन्वाथवातूर्णीं व्योम्नीवापरिशंकितः ॥ ११ ॥ त्वमेवं प्रेतं वच्छेपे कस्माद्दृज्जहतो यथा ॥ उत्तिष्ठ हेकापुरुषमास्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः ॥ १२ ॥

॥ ४ ॥ अनंदनकुपुत्र कुत्सार्थेऽन्नं ॥ ५ ॥ असख्येयः अगणनीयः तुच्छत्वान् क्लीवं निर्वीर्यं साधनं बाह्वादिकं यस्य सतया ॥ ६ ॥ मावीभरः मापालय प्रतिमंहर भयमितिशेषः ॥ ७ ॥ माशेष्वनिरुद्योगो माभूः ॥ ८ ॥ ११ ॥ पराक्रमेः पराक्रमं कुरु ॥ १० ॥ विवदन् शत्रुजयार्थं अनेकान् पक्षानुद्भावयन्वातूर्णीं भूतोऽरेच्छिद्रं पश्येः यथा व्योम्नि अपरिशंकितः शत्रोराधिक्याद्भयमपश्यन् श्येनस्तद्वत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

विश्रूयस्वरख्यातोभव मामध्यइति सामभेदौजघन्यमध्यमो दानमथमोनीचउपासः दंडसूतमः तत्रोद्यत्रयकर्तामातुः कितुगर्जितोदंडयितेवभवेत्यर्थः ऊर्जितइतिवापाठः ॥ १३ ॥ त्रिदुकस्यअलातंयथादि क्षुस्फुलिगान्विक्षिपतिज्वलतितद्वत्ज्वलदीप्यस्य परंतुपाग्निवदनचिर्माधूमायस्य काकरंखाजिजीविपुरितिपाठांतरकाकरंखाः काकरमध्यगारंमारवाःमानाशय खेतुस्थैर्येग्वदनहिसयोरितिखायतेरिदंरूपं काकरंखइतिपाठे काकवत्खंतिपलायतेवाकाकरंखःग्विगताविन्यस्यरूपं ॥ १४ ॥ माजनिमाउत्पद्यतां ग्वरःकर्कशः ग्वरीतिपाठेग्वरत्ववानितिमण्वार्थः मृदुर्दयालुः ॥ १५ ॥ आजिसंघामं मृत्वाऽग्नित्वं न्य मानुप्यकंमनुप्यस्योचितं ॥ १६ ॥ प्राणानांप्राणाःवलंतस्माध्यानांकार्याणां आनंतयंअविच्छेदेनकार्यधारामागतेत्यर्थः नधनायतेधनंआत्मनोनेच्छति नृणांन्यजतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ध्रुवांगतिमरणं अघनउच्य

मास्तंगमस्त्वंरूपणांविश्रूयस्वस्वकर्मणा ॥ मामध्येमाजघन्यत्वंमाधोभूस्तिष्ठगर्जितः ॥ १३ ॥ अलातंतिदुकस्येवमुहूर्तमपिहिज्वल ॥ मानुपाग्निरिवानचिर्धू मायस्यजिजीविपुः ॥ १४ ॥ मुहूर्तंज्वलितंश्रेयोचधूमायितंचिरं ॥ माहस्मकस्यचिद्वेदेजनिराजःग्वरोमृदुः ॥ १५ ॥ कृत्यामानुप्यकंकर्ममृत्वाजियावदुत्तमं ॥ धर्मस्यानृण्यमाप्नातिनचात्मानंविगर्हते ॥ १६ ॥ अलध्वायदिवालध्वानानुशोचतिपंडितः ॥ आनंतयंचारभतेनप्राणानांधनायते ॥ १७ ॥ उद्गावयस्वर्वा र्यवातांवागच्छध्रुवांगतिं ॥ धर्मपुत्राग्रतःकृत्याकिंनिमित्तंहिजीवसि ॥ १८ ॥ इष्टापूर्तहितेर्द्धावर्कानिश्चसकलाहता ॥ विच्छिन्नंभोगमूलंतेकिंनिमित्तंहिजीव सि ॥ १९ ॥ शत्रुनिमज्जताग्रात्याजंघायांप्रपतिप्यता ॥ विपरिच्छिन्नमूलोपिनविपीठेत्कथंचन ॥ २० ॥ उद्यम्यधुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतंस्मरन् ॥ कुरुमत्वंच मानंचविद्धिपौरुपमात्मनः ॥ २१ ॥ उद्गावयकुलंमग्नंत्वत्कृतेस्वयमेवहि ॥ यस्यवृत्तंनजल्पंतिमानवामहदद्भुतं ॥ २२ ॥ राशिवर्धनमात्रंसनैवस्त्रीनपुनःपुमा न् ॥ दानेनपसिसत्येचयस्यनोच्चरितंयशः ॥ २३ ॥ विद्यायामर्थलाभेवामातुरुच्चारणवसः ॥ श्रुतेनतपसावापिश्रियावाविक्रमेणवा ॥ २४ ॥ जनान्योभिभवत्य न्यान्कर्मणाहिसवैपुमान् ॥ नत्वेवजाल्मीकापालींवृत्तिमेपितुमर्हसि ॥ २५ ॥ नृशंस्यामयशस्यांचदुःखांकापुरुषोचितां ॥ यमेनभिभिनंदयुरमित्राःपुरुषंरुशं ॥ २६ ॥ लोकस्यसमवज्ञातंनिहीनासनवामसं ॥ अहोलाभकरंहीनमल्पजीवनमल्पकं ॥ २७ ॥

पहासः पृष्ठतःकृत्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ भोगमूलंराज्यंधनंवा ॥ १९ ॥ निमज्जताप्रपतिप्यताचशत्रुर्जघायांप्रासः तेनैवसहनिमज्जेत्येतेद्वेत्यर्थः नविपीठेनिरुद्यमोनभवेत् ॥ २० ॥ उद्यम्यउद्यमंकृत्वा धुरंभारमुत्कर्षेत् उ चच्छेत् आजानेयाः जात्यश्वाःतेषांरुतंकर्मयुद्धेऽनवसादरूपंस्मरन् विद्धिप्रामुहि ॥ २१ ॥ त्वत्कृतेमग्नमितिसंबंधः ॥ २२ ॥ राशिवर्धनःसंख्यापूरकोननुप्रयोजनैतरार्हः ॥ २३ ॥ मातुःउच्चारोविष्ठा ॥ २४ ॥ कापालीवृत्तिभिक्षाचर्या ॥ २५ ॥ यंएनंअमित्राअभिनेदेयुःतंबंधुंवांधवःआसाघनमुखमेधतइतितृतीयश्लोकेनसंबंधः ॥ २६ ॥ अहोलाभकरंअल्पेपिलाभेअहोलाभोजातइतिविस्मयंकुवाणं ॥ २७ ॥

अवत्याजीवनोपायाभावेनविपत्स्यामःपरिष्यामः ॥ २८ ॥ अवल्गुअमंगलं अकर्मेतिवापाठः तत्कारिणंनिश्चष्टं कुलंज्ञानयः वंशःसोमसूर्यादिमूलोत्पत्तिस्थानं ॥ २९ ॥ संजयेतितस्यनाम ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनुक्रोशोदया ॥ ३३ ॥ अनुत्थानंशत्रुप्रत्यनवस्थानंभयंचतेउभेचश्रियंहतइतिपूर्वणसंबंधः निरीहोनिश्चेष्टोनाश्रुतेमहत्पदमितिशेषः निरुतिपापेभ्यःपराभवदोषेभ्यः ॥ ३४ ॥ स्वकंधना
 दिकं परंविषहतेइतिपुरुषपदनिर्वचनंवर्णविकारादिनाज्ञेयं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दिष्टभावंमरणं प्रजासंततिः प्रियंपुत्रादि सुखंतत्परिष्वंगादिजोहर्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मामपश्यंत्यास्तेपृथिव्याकिर्मितिसंबंधः

नेदृशंबंधुमासाद्यवांधवःसुखमेधते ॥ अवत्यैवविपत्स्यामोवयंरोष्ट्रात्प्रवासिताः ॥ २८ ॥ सर्वकामरसैर्हीनाःस्थानभ्रष्टाअकिंचनः ॥ अवल्गुंकारिणंसत्सुकुल
 वंशस्यनाशनं ॥ २९ ॥ कलिंपुत्रप्रवादेनसंजयत्वामजीजनं ॥ निरमर्षंनिरुत्साहंनिर्वीर्यमरिनंदनं ॥ ३० ॥ मास्मसीमंतिनीकचिज्जनयेत्युत्रमीदृशं ॥ माधू
 मायज्वलात्यंतमाक्रम्यजहिशात्रवान् ॥ ३१ ॥ ज्वलमूर्धन्यमित्राणांमुहूर्तमपिवाक्षणं ॥ एतावानेवपुरुषोयदमर्षीयदक्षमी ॥ ३२ ॥ क्षमावांन्निरमर्षश्चनैव
 स्त्रीनपुनःपुमान् ॥ संतोषोवैश्रियंहंतितथानुक्रोशाएवच ॥ ३३ ॥ अनुत्थानभयेचोभेनिरीहानाश्रुतेमहत् ॥ एभ्यांनिरुतिपापेभ्यःप्रमुंचात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥
 आयंसंहृदयंरुत्वामृगयस्वपुनःस्वकं ॥ परंविषहतेयस्मात्तस्मात्पुरुषउच्यते ॥ ३५ ॥ तमाद्दुर्व्यर्थनामानंस्त्रीवद्यइहजीवति ॥ शूरस्योजितसत्वस्यसिंहविक्रांत
 चारिणः ॥ ३६ ॥ दिष्टभावंगतस्यापिविषयेमोदतेप्रजा ॥ यआत्मनःप्रियसुखेहित्वामृगयतेश्रियं ॥ ३७ ॥ अमात्यानामथोहर्षमादधात्यचिरेणसः ॥ ३८ ॥
 पुत्रउवाच किंनुतेमामपश्यंत्याःपृथिव्याअपिसर्वया ॥ किमाभरणरुत्स्यंतेकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३९ ॥ मातोवाच किमद्यकानांयेलोकाद्विपंतस्ता
 नवाप्नुयुः ॥ येत्वाद्दत्तात्मनांलोकाःसुहृदस्तान्ब्रजंतुनः ॥ ४० ॥ भृत्यैर्विहीयमानानांपरपिंडोपजीविनां ॥ कृपणानामसत्वानांमावृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ४१ ॥
 अनुत्वांतातजीवंतुब्राह्मणाःसुहृदस्तथा ॥ पर्जन्यमिवभूतानिदेवाइवशतक्रतुं ॥ ४२ ॥ यमाजीवंतिपुरुषंसर्वभूतानिसंजय ॥ पक्वद्रुममिवासाद्यतस्यजीवितं
 मर्थवत् ॥ ४३ ॥ यस्यशूरस्यविक्रांतैरेधंतेवांधवाःसुखं ॥ त्रिदशाइवशक्रस्यसाधुतस्येहजीवितं ॥ ४४ ॥ स्ववाद्दुबलमाश्रित्ययोऽभ्युर्जीवतिमानवः ॥ सलोक
 लभतेकीर्तिपरत्रचशुभांगतिं ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतउद्योगपर्वणिभगवद्दानपर्वणिविदुलापुत्रानुशासनत्रयस्त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ ३९ ॥ किमद्यंकिंभोक्तव्यमितियेचितयंतिनिधनास्तेषांकिमद्यकानां यद्वाकिमद्यत्वरयाश्वएवशत्रूदजेप्यामइतिविलंबशीलानां हन्यमानस्येतिपाठेअनुद्रुतस्य अत्रहंतिर्गत्यर्थः अनाहतानामितिपाठे
 शस्त्रैरक्षतानां अनाहतानामितिपाठेअलसानां निर्मन्युकानामित्यपिपाठः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिउद्योगपर्वणैलकंठीयेभारतभावदीपेचयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ महायोपचितिसहायसंपत्तिकृत्वापि अपरस्वकीयास्त्वपौरुपमपश्यंतोयत्नैः फल्वादनुदुप्येयुः शत्रुपक्षंश्रुपैरुगित्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वीयानां संघे उपायमाह तैरिति तैः स्वीयैः
संघातं एक्यं व्यसनं परस्य ॥ अयं तव शत्रुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मेमद्यं ब्राह्मणोऽब्रवीदिति संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्थाभिनिवृत्तौ प्रयोजननिष्पत्तौ परतस्संबन्धिनः तेनार्थेन आप्यायिता भवन्ति तस्य तद्गत्यादे
विदुलोवाच अथैतस्यासवस्थायां पौरुषं हानुमिच्छामि ॥ निर्द्वानमेवितं मार्गं गमिष्यस्य चिरादिव ॥ १ ॥ योद्धिते जायथा शक्तिर्दुर्गप्रतिविक्रमात् ॥ तत्रि
योर्जाविता क्वांस्तेन इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥ अर्थं वंस्तु पत्न्या निवाक्यानि गुणवन्ति च ॥ नैव संप्राप्तुवंतित्यां सुसुर्पुनिवभेपजं ॥ ३ ॥ मंतिवैमिधुगजस्य संतुष्टान
तथ राजनाः ॥ दौर्बल्यादासते मुदा व्यमनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ महायोपचितिकृत्वा व्यवसाय्यतस्ततः ॥ अनुदुप्येयुरपरेपश्यंतस्त्वपौरुषं ॥ ५ ॥ तैः कृत्वा महसं
घातं गिरिदुर्गालयं चर ॥ काले व्यमनना क्वांस्तेनैवायमजरामरः ॥ ६ ॥ संजयोनाम तश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि ॥ अन्यर्थनामा भवमेपुत्रमाय्यर्थनामकः ॥
॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणो ब्रवीत् ॥ अयं प्राप्य महत्कच्छं पुनर्दृष्टिं गमिष्यति ॥ ८ ॥ तस्य स्मरंती वचनमार्गं मे विजयंतव ॥ तस्मात्तान ब्रवीमि
त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ यस्य त्वर्थं अभिनिवृत्तौ भवंत्याप्यायिताः परं ॥ तस्यार्थं मिद्धि नियतानयेष्वर्थानुमारिणः ॥ १० ॥ ममृद्धिरममृद्धिर्वापूर्वेषां मम
संजय ॥ एवं विद्वान्युद्धमना भवमाप्रत्युपाहरः ॥ ११ ॥ नातः पापीयर्मी क्वांचिदवस्थां गं वरो ब्रवीत् ॥ यत्र नैवाद्यनप्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२ ॥ पतिपुत्रव
धादे तत्परमंदुःखमत्र वीत् ॥ दारिद्र्यमि नियत्सोक्तं पर्यायमरणं हितम् ॥ १३ ॥ अहं महाकुले जाता हृदा द्यदमिवागता ॥ ईश्वरो सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता
॥ १४ ॥ महार्हमाल्याभरणां सुसृष्टां वरवाससं ॥ पराहृष्टः सुहृद्गोमामपश्यन्सुहृद्गतां ॥ १५ ॥ यदा मां चैव भार्या च द्रष्टामि भृगुदुर्बलां ॥ न तदा जाविते नार्था भवि
ता तव संजय ॥ १६ ॥ दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यं त्विकपुरोहितान् ॥ अकृत्यास्मान्प्रजहतो हृद्वा किं जीविते नते ॥ १७ ॥ यदिकृत्यं तपश्यामि तवाद्याहं यथापुरा ॥
श्लाघनीयं यशस्यं च काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ १८ ॥ नेति च द्वाह्मणं वृथां दीर्ये तद्दयं मम ॥ न त्वहं न च मे भर्तानि ति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९ ॥ वयमाश्रयणीयाः स्मन
श्रोतारः परस्य च ॥ सान्यमात्माद्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितं ॥ २० ॥ अपारं भवनः पारमपुत्रे भवनः पुत्रः ॥ कुरुष्वस्थानमस्यानि मृतान्मं जीवयस्वनः ॥ २१ ॥
वार्थसिद्धिः नयेपुनीति मार्गेषु ॥ १० ॥ पूर्वेषां मम च युद्धे ममृद्धिरममृद्धिर्वाऽवश्यं जाविनीत्येवं विद्वान्युद्धमना भवलाभालाभौ समो कृत्वा युध्यस्वेति जावः माप्रत्युपाहरः प्रत्युपाहारं युद्धोपसंहारं माकार्षीरित्यर्थः
॥ ११ ॥ अयुध्यतो दरिद्रत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याह नातइति ॥ १२ ॥ पर्यायमरणं दारिद्र्यं नामांतरेण मरणमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अस्मान्प्रजहतः अस्मत्त्यागं कुर्वतः ॥ १७ ॥ कृत्यं
कर्तव्यं पराक्रमं ॥ १८ ॥ १९ ॥ श्रोतारः पराज्ञायाः पाठांतरे श्रोतार आश्रयितारः ॥ २० ॥ २१ ॥

शक्याः जेतुमिति शेषः सहाइति पाठे सहनीयाः ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्माविरक्तचित्तः यतो हतमनानष्टसंकल्पः विश्रुतिख्याति ॥ २३ ॥ ग्रहसोमपात्रं प्रग्रहमिति पाठे नियमनं नियंतृत्वमित्यर्थः प्रग्रहश्चतु
 लासूत्रे बंधानियमने भुजे इति विश्वः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कापुरुपाः जनारणे आत्मानं देहं त्यक्त्वा रणे दक्षं शूरं सृष्टिः स्तर्पयति स्मेति संबन्धः ॥ २७ ॥ उपविभ्रंशं महाप्रपातं जीवितस्य संगयोः स्मरणं लब्ध
 स्य जितस्य शेषं पुनः स्वल्पेन विभवेनावस्थापनं ॥ २८ ॥ रुद्धं यस्मिन् मत्वा एकायनं स्वर्गं गज्ययोर्मध्ये एकं मार्गं पतगच्छ ॥ २९ ॥ मात्वेति शत्रूणां भयवर्द्धनं जयच्छेदनं अनुपत्वात् सुरुपणं दीनं त्वात्वां मादृशं

सर्वे शत्रवः शक्यान् च जीवितुमर्हसि ॥ अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीवामभ्युपगम्यसे ॥ २२ ॥ निर्विण्णात्मा हतमना मुंचेतां पापजीविकां ॥ एकशत्रुवधेनैवं शूरांग
 च्छति विश्रुति ॥ २३ ॥ इंद्रोऽत्र वधेनैव महेंद्रः समपद्यत ॥ माहेंद्रं च ग्रहं लोकाणां चेश्वरो भवत् ॥ २४ ॥ नाम विश्राय्य वैमं स्य शत्रूनाहूय दंशितान् ॥ सेनाग्रं
 चापि विद्राव्य हत्वा वापुरुपं वरं ॥ २५ ॥ यदेव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यगः ॥ तदेव प्रव्यथंतेऽस्य शत्रवा विनमंति च ॥ २६ ॥ त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुपाज
 नाः ॥ अवगास्तर्पयंति स्म सर्वकामसृष्टिभिः ॥ २७ ॥ राज्यं चाप्युग्रविभ्रंशं संगयो जीवितस्य वा ॥ न लब्धस्य द्विशत्रोर्विगेपं कुर्वति माधवः ॥ २८ ॥ स्वर्गद्वारो
 पमं राज्यमथ वाप्यसृतोपमं ॥ रुद्धमेकायनं मत्वा पतो ल्मुक इवारिपु ॥ २९ ॥ जहि शत्रून् नृणो राजन् स्वधर्ममनुपालय ॥ मात्वा हं सुरुपणं शत्रूणां भयवर्द्धनं ॥
 ॥ ३० ॥ अस्मदीयैश्च गोचद्विर्नदद्विश्च परैर्वृतं ॥ अपित्वां नानुपश्यंतीनादीनमिवास्थितं ॥ ३१ ॥ लह्यमौ वीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथापुरा ॥ माचमेधव
 कन्यानामवसन्नावगंगमः ॥ ३२ ॥ युवारूपेण संपन्ना विद्यया भिजनेन च ॥ यत्त्वाद्गोविकुर्वीत यगस्वी लोकविश्रुतः ॥ ३३ ॥ अधुर्यवच्च वोढव्यमन्यमरणमेव
 तत् ॥ यदित्वा मनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनं ॥ ३४ ॥ पृष्ठतो नुव्रजंतं वाकाशांतिर्हृदयस्य मे ॥ नास्मिन् जातुकुले जातो गच्छेद्योन्यस्य पृष्ठतः ॥ ३५ ॥ नत्वं परस्या
 नुचरस्तात जीवितुमर्हसि ॥ अहं हि क्षत्रहृदयं वेदयत्परिशाश्वतं ॥ ३६ ॥ पूर्वेः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितं ॥ ३७ ॥ यो
 वै कश्चिद्विहाजातः क्षत्रियः क्षत्रकर्मवित् ॥ भयादृत्तिस्मीक्षोवाननमेदिह कस्यचित् ॥ ३८ ॥

दुत्तमैकवचनं पाठांतरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ लह्यहर्षप्रामुहिसौ वीरकन्याभिः स्वदारैः माचेति संधवकन्यानां शत्रुदेशजकन्यानां ॥ ३२ ॥ विकुर्वीत अपसरणं कुर्वीत ॥ ३३ ॥ अधु
 र्यवत् अदांत एष भवत् अनङ्गानिवेत्यं पिपाठः तत्किकारकरणं ३४ ॥ ३५ ॥ वेदवेदि परिशाश्वतं सर्वथैवैकरूपं अक्षीणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ पूर्वेः स्ववंशजैः परैरन्यवंशीयैः परतरैर्वृद्धैः अव्ययं अपक्षयहीनं
 क्षत्रहृदयं प्रोक्तमिति पूर्वणसंबन्धः ॥ ३७ ॥ आजातः सम्यग्जातः कुले जात इत्यर्थः य आजातः स भयात्कस्यचिन्नमत् वृत्तिस्मीक्षो वृत्तिस्मीक्षमाणोवाननमेत् ॥ ३८ ॥

उद्यच्छेत्तुद्यमंकुर्यात् अपर्वणिअकाडेरथापीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ परीयात्पर्यदं कुर्यात् ॥ ४० ॥ दुष्कृतः पापिष्ठान् ॥ ४१ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतजा० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥
 कृष्णायसस्यलाहस्यसंहत्यपिडोकृत्य ॥ १ ॥ २ ॥ एकजंअभ्रातृकं ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वावस्थागार्हस्थ्यादिरूपा सर्वांरंजाइतिपाठानंरं तावेवधर्मार्थाविव अचूचुदंप्रेरितवत्यस्मि ॥ ५ ॥ समीक्ष्यक्रमोपेतःद्रष्टुं
 योग्येनपराक्रमेणयुक्तः अस्मिन्कालेचेत्कार्यंकरतव्ययुद्धंनप्रतिपद्यसे ॥ ६ ॥ आनृशंस्यंशत्रुपुस्वदेहेवाद्यांकरिष्यसिर्हित्वंसंभावित्ररूपस्तिरस्कृतरूपोअविष्यसीतिसंबंधः ॥ ७ ॥ खरीति उभयलो

उद्यच्छेदेवननमेदुग्धमोत्येवपौरुपं ॥ अप्यपर्वणिभज्येतननमेतेहकस्यचित् ॥ ३९ ॥ मातंगोमत्तइवचपरीयात्समहामनाः ॥ ब्राह्मणेभ्यानमेन्नित्यंधर्मयैव
 चसंजय ॥ ४० ॥ नियच्छन्नितरान्वर्णांन्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ॥ ससहायोऽसहायोवायावज्जीवंतथाभवेत् ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्या
 नपर्वणिविदुलापुत्रानुशासनेचतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥५॥ पुत्रउवाच कृष्णायसस्येवचतेसंहत्यहृदयंकृतं ॥ मममातस्त्वकरुणे
 वीरप्रज्ञेत्यमर्पणे ॥ १ ॥ अहोक्षत्रसमाचारोयत्रमामितरंयथा ॥ नियोजयसियुद्धायपरमातेवमांतथा ॥ २ ॥ ईदृशंवचनंब्रूयाद्भवतीपुत्रमेकजं ॥ किंनुतेमा
 मपश्यंत्याःपृथिव्याअपिसर्वया ॥ ३ ॥ किमाभरणकृत्येनकिंभोगैर्जीवितेनवा ॥ मयिवासंगरहतेप्रियपुत्रेविशेषतः ॥ ४ ॥ मातोवाच सर्वावस्थाहिवि
 दुपांतातधर्मार्थकारणात् ॥ तावेवाभिसमीक्ष्याहंसंजयत्वामचूचुदं ॥ ५ ॥ ससमीक्ष्यक्रमोपेतोमुख्यःकालोयमागतः ॥ अस्मिंश्चेदागतेकालेकार्यंनप्रतिपद्य
 से ॥ ६ ॥ असंभावितरूपस्त्वमानृशंस्यंकरिष्यसि ॥ तंत्वामयशसास्पृष्टंनब्रूयांयदिसंजय ॥ ७ ॥ खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकं ॥ सद्भिर्विगर्हितंमार्गं
 त्यजमूर्खनिपेवितं ॥ ८ ॥ अविद्यावैमहत्यास्तियामिमांसंश्रिताःप्रजाः ॥ तवस्याद्यदिसदृत्तंतेनमेत्वंप्रियोभवेः ॥ ९ ॥ धर्मार्थगुणयुक्तेननेतरेणकथंचन ॥ देव
 मानुषयुक्तेनसद्भिराचरितेनच ॥ १० ॥ योत्येवमविनीतेनरमतेपुत्रनमृणा ॥ अनुत्थानवताचापिदुर्विनीतेनदुर्धिया ॥ ११ ॥ रमतेयस्तुपुत्रेणमोघंतस्यप्रजा
 फलं ॥ अकुर्वतोहिकर्माणिकुर्वतोनिंदितानिच ॥ १२ ॥ सुखंनैवेहनामुत्रलभंतेपुरुषाधमाः ॥ युद्धायक्षत्रियःसृष्टःसंजयेहजयाथंच ॥ १३ ॥ जयन्वावध्यमा
 नोवाप्राप्नोतींद्रसलोकतां ॥ नशक्रभवेनेपुण्येदिवितद्विद्यतेसुखं ॥ यदमित्रान्वशेकृत्वाक्षत्रियःसुखमेधते ॥ १४ ॥

कानुपयुक्तेपिपुत्रेएथावात्सल्यंखरीकरोतितद्वदहमपिस्यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविद्याअनात्मनिदेहेआत्मबुद्धिः सायदितवस्यात् तर्हिसत्समीचीनंतवदेहनाशादात्मनाशंपश्यतोवृत्तंशीलं उपहोसार्थमिदमु
 च्यते तेनदेहात्मभावेनममदेहादन्यमात्मानंपश्यंत्याःप्रियोभवेः अयमप्युपहासः देहात्मवादीदुर्दत्तोममद्वेष्यश्चअविष्यसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मार्थेति त्वयाभाव्यमितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

निकृतेन अपकृतेनापिशत्रून् प्रतिजिगीषया प्रस्थातव्यमेवेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वल्पमैश्वर्यं अप्रियमनिष्टं इच्छति मन्यते प्राज्ञः यस्य तु अल्पमेवैश्वर्यं प्रियं तस्य ध्रुवं निश्चितं तदेवाल्पं प्रियत्वेन गृहीतं अप्रियमनर्थकरं स्यात् तेन राज्ञाऽल्पसंतुष्टेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ अभावं नाशं ॥ १८ ॥ कारुण्यमेव पश्य हितत्वेनेति शेषः ॥ १९ ॥ अतो वचनात् मेममभूयसी नंदिः समृद्धिः भवितेति शेषः यत् एव कारुण्यं देहे रूपां अनुपश्यसि हितत्वेन एवं सत्यपित्वमेव चोद्यं पूर्वपक्षं चोदयसि प्रेरयसि कारुण्यं कुर्विति अथापि वज्रदया हंते तु भ्यं चोदयामि ॥ २० ॥ सैंधवान् हत्वा कूर्ङ्गणं भावितं तव विजयं यदा पश्यामि द्रक्ष्यामि अथत्वां

मन्युना दत्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ॥ निकृतेनेह वद्दुःशः शत्रून् प्रतिजिगीषया ॥ १५ ॥ आत्मानं वापरित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ॥ अतो न्येन प्रकारेण शांतिरस्य कुतो भवेत् ॥ १६ ॥ इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ॥ यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियं ॥ १७ ॥ प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनं ॥ ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गंगेव सागरं ॥ १८ ॥ पुत्र उवाच नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ॥ कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वे हजदमूकवत् ॥ १९ ॥ मातो वाच अतो मे भूयसी नंदि र्यदेवमनुपश्यसि ॥ चोद्यं मां चोदयस्येतद्दृशं वै चोदयामि ते ॥ २० ॥ अथत्वां पूजयिष्यामि हत्वा वंसर्वसैंधवान् ॥ अहं पश्यामि विजयं कूर्ङ्गणं भावितं मेव ते ॥ २१ ॥ पुत्र उवाच अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ॥ इत्यवस्थां विदित्वा तामात्मनात्मनि दारुणां ॥ २२ ॥ राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवा दिव दुष्कृतः ॥ ईदृशं भवतीं कंचिदुपायमनुपश्यति ॥ २३ ॥ तन्नेपरिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ॥ करिष्यामि हितं सर्वं यथा वदनुशासनं ॥ २४ ॥ मातो वाच पुत्रनात्मावमंतव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ॥ अभूत्वा हि भवंत्यर्था भूत्वा नश्यंति चापरं ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्थानारब्धव्याः सुवालिशैः ॥ २५ ॥ सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ अनित्यमिति जानंतो न भवंति भवंति च ॥ २६ ॥ अथयं नैव कुर्वंति नैव जातु भवंति ते ॥ एकगुण्यमनीहायाम् भावंः कर्मणां फलं ॥ २७ ॥ अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वानवा ॥ यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ॥ २८ ॥

पूजयिष्यामीति योजना ॥ २१ ॥ एतां अवस्थां दारुणामात्मनि आत्मना स्वयं किदित्वा मेममभावश्चित्तराज्यानिवृत्त इत्युत्तरेण संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अर्थाः धर्माद्याः वान्निशैरमर्षेणैव नारब्धव्याः पंडितैस्तु आदरेण आरब्धव्या एवेति भावः ॥ २५ ॥ अनित्यमिति जानंतः पंडिता आरभमाणान भवंति कदाचिदैश्वर्यं न लभंते भवंति च कदाचित् सिद्धार्थाः ॥ २६ ॥ अकुर्वाणान्निदति अथेति अनीहायां चेष्टाया अभावे एकगुण्यं एकगुणमेव फलं यत्कर्मणामीप्सिततमानामभावोऽप्राप्तिः ॥ २७ ॥ ईहायां तु द्वैगुण्यं गुणद्वयं यत्फलं भवति वानवेति अभावनिश्चयापेक्षया पाक्षिकफलसद्भाववती प्रवृत्तिरेव श्रेष्ठेत्यर्थः ॥ २८ ॥

वृद्धिःपीडा वृथुहिंसायामित्यस्यरूपं समृद्धिरैश्वर्यं तेउभेनुदेतदूरीकुर्यात् आत्मनःपीडांपरस्यैश्वर्यंचनुदेदित्यर्थः योक्तव्यंसर्जाभवितव्यं ॥ २४ ॥ ईश्वरैर्देवैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उद्धर्षणानिप्रोत्साहकानि अनुदर्शितरूपंलोकवृत्तांतोयस्मैसतथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेषांकुद्धादीनां अग्रप्रदायी भक्तवेतनंचसर्वेभ्यःप्रथमदेयं नचेत्सद्यःकुपितास्तेत्यजेयुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ त्यक्तजीवितंयुद्धेजीवितनिराकांक्षं शत्रुर्जीविताकांक्षाउद्धिजते ॥ ३६ ॥ तमिति तंशत्रुंपराक्रांतंपराक्रमवंतंविदित्वाअशक्त्यावशेस्वाज्ञायांयदिनकरोति तर्हिएनंनिर्वादेःपरिनिष्ठितैर्द्वैर्निर्वदेत्परिनिष्ठांप्रापयेत् साम्राटानेनवातंपर्यवस्थापयेदि

नुदेद्वृद्धिसमृद्धीसप्रतिकूलेनृपात्मज ॥ उत्थातव्यंजागृतव्यंयोक्तव्यंभूतिकर्मसु ॥ २९ ॥ भविष्यतीत्येवमनःकृत्वासततमव्यथैः ॥ मंगलानिपुरमृत्युब्राह्मणां श्वैरैःसह ॥ ३० ॥ प्राज्ञस्यनृपतेराशुवृद्धिर्भवतिपुत्रक ॥ अभिवर्ततिलक्ष्मीस्तंप्राचीमिवादिवाकरः ॥ ३१ ॥ निदर्शनान्युपायांश्वबहून्युद्धर्षणानिच ॥ अनुदर्शितरूपोसिपश्यामिकुरुपौरुपं ॥ ३२ ॥ पुरुपार्थमभिप्रेतंसमाहर्तुमिहार्हसि ॥ कुद्धानलुब्धान्परिक्षाणानवलितान्विमानितान् ॥ ३३ ॥ स्पर्धिनश्चैवयेकंचित्तान्युक्तउपधारय ॥ एतेनत्वंप्रकारेणमहतांभक्तस्यसेगणान् ॥ ३४ ॥ महावेगइवोद्भूतोमातरिश्वावलाहकान् ॥ तेषामग्रप्रदायीस्याःकल्पोत्थार्याप्रियंवदः ॥ तेषांप्रियंकरिष्यंतिपुरोधस्यंतिचध्रुवं ॥ ३५ ॥ यदैवशत्रुर्जानीयात्सपत्न्यक्तर्जावितं ॥ तदैवास्मादुद्धिजतेसर्पाद्वैरमगतादिव ॥ ३६ ॥ तंविदित्वापराक्रांतं वशेनकुरुतेयदि ॥ निर्वादेर्निर्वदेदेनमंततस्तद्भविष्यति ॥ ३७ ॥ निर्वादादास्पदंलब्ध्याधनवृद्धिर्भविष्यति ॥ धनवंतंहिमित्राणिभजंतेचाश्रयंतिच ॥ ३८ ॥ स्वलितार्थपुनस्तानिसंत्यजंतिचवांधवाः ॥ अप्यस्मिन्नाश्वसंतेचजुगुप्संतेचतादृशं ॥ ३९ ॥ शत्रुकृत्वायःसहायंविश्वासमुपगच्छति ॥ अतःसंभाव्यमेवैतद्यद्राज्यंप्राप्नुयादिति ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिविदुलापुत्रानुशासनेपंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ५९ ॥ मातोवाच नैवराज्ञादरःकार्योजातुकस्यांचिदापदि ॥ अथचेदपिदीर्णःस्यान्नैववर्त्ततदीर्णवत् ॥ १ ॥ दीर्णंहिदृष्ट्वाराजानंसर्वमेवानुदीर्यते ॥ रांपृंवल्ममात्याश्चपृथक्कुर्वतितेमतीः ॥ २ ॥ शत्रूनेकेप्रपद्यंतेप्रजहत्यपरेपुनः ॥ अन्येतुप्रजिहीर्षितियेपुरस्ताद्विमानिताः ॥ ३ ॥

त्यर्थः निर्वादेःस्यात्परीवादेपरिनिष्ठितवादयोरिति विश्वः अंततःफलतःतत्शत्रोर्वशीकरणंभविष्यति ॥ ३७ ॥ तत्रोपायमाह निर्वादादिति एवंपरिनिष्ठिततयाआस्पदंस्थानंप्रामंचेत्शत्रुणाऽनुपद्रुतस्यधनवृत्त्यादिकंसर्वसेत्स्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वलितार्थंच्युतधनं नआश्वसंतेइतिलेदः विश्वासंनकुर्वतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ संभाव्यमेवैतदित्युपहासः असंभावितमेतत्तच्छत्रौविश्वासंकृत्वापिराज्यंप्राप्नुयादिति ॥ ४० ॥ इ०उ०नै०भा०पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ५९ ॥ दरोभयं जातुकदाचित् दीर्णोभीतः ॥ १ ॥ महीमितिपाठेमहीस्थानूलोकान् ॥ २ ॥ अपरेस्वीयाः प्रजिहीर्षितिप्रहर्तुंताडितुमिच्छंति ॥ ३ ॥

इलाधेनुः सहवत्सानआगादितिमंत्रवर्गात् ॥४॥ तेनवापिसुहृदःसन्ति ॥५॥ येराष्ट्रंअस्मदीयमिदंअस्माभीरक्षणीयंराजाचव्यसनादुद्धर्तव्यइतिअभिमन्यतेअभिमानवतः मादीदरःमाविहारय ॥६॥
समाश्वासंथैर्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वल्पचेतसोपितस्यतमोऽपागमदितिसंबंधः ॥ १२ ॥ उदकेमज्जतीव भूःपिच्यंराज्यं धूरितिपाठेपिसएवार्थः इयंमयाधार्या मग्नराज्यंवाउद्धर्तव्यंप्रवणेप्रपाते
वायुद्वाख्येवामर्तव्यंननुएवमेवनिर्व्यापारेणस्थेनं नेत्रीशिक्षयित्री ॥ १३ ॥ अपरापरंअपरमपरंउत्तरोत्तरमितियावत् प्रतिवदन्प्रतिकूलंवदन् आयसंलदयंतवेतिपुत्रेनिःस्नेहासीत्यादि ॥ १४ ॥ बांधवात्

यएवात्यंतसुहृदस्तएनंपर्युपासते ॥ अशक्तयःस्वस्तिकामावद्धवत्साइलाइव ॥ ४ ॥ शोचंतमनुशोचंतिपतितानिववांधवान् ॥ अपितेपूजिताःपूर्वमपितेसुहृ
दोमताः ॥ ५ ॥ येराष्ट्रमभिमन्यंतेराज्ञोव्यसनमीयुपः ॥ मादीदरस्त्वंसुहृदोमात्वांदीर्णंप्रहासिपुः ॥ ६ ॥ प्रभावंपौरुषंवृद्धिजिज्ञासंत्यामयातव ॥ विदधत्यास
माश्वासमुक्तंतेजोविवृद्धये ॥ ७ ॥ यदंतसंविजानासियदिसम्यग्रवीम्यहं ॥ कृत्वासौम्यमिवात्मानंजयायोत्तिष्ठसंजय ॥ ८ ॥ अस्तिनःकोशनिचयोमहान्हिवि
दितस्तव ॥ तमहंवेदनान्यस्तमुपसंपादयामिते ॥ ९ ॥ संतिनेकतमाभूयःसुहृदस्तवसंजय ॥ सुखदुःखसहावीरसंग्रामादनिवर्त्तिनः ॥ १० ॥ तादृशाहिसहा
यावैपुरुषस्यवुभूषतः ॥ इष्टंजिहीर्षतःकिंचित्सचिवाःशत्रुकर्शन ॥ ११ ॥ तस्यास्त्वोदृशकंवाक्यंश्रुत्वापिस्वल्पचेतसः ॥ तमस्त्वपागमत्तस्यसुचित्रार्थपटाक्षरं
॥ १२ ॥ पुत्रउवाच उदकेभूरिथंधार्यामर्तव्यंप्रवणेमया ॥ यस्यमेभवतीनेत्रीभविष्यद्भूतिदर्शिनी ॥ १३ ॥ अहंहिवचनंत्वत्तःशुश्रूपुरपरापरं ॥ किंचि
किंचित्यतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥ अतप्यन्नमृतस्येवरुच्छ्राद्धस्यवांधवात् ॥ उद्यच्छाम्यपशत्रूणांनियमार्थंजयायच ॥ १५ ॥ कुंत्युवाच
सदश्वइवसक्षिप्तःप्रणुन्नावाक्यसायकैः ॥ तच्चकारतथासर्वयथावदनुशासनं ॥ १६ ॥ इदमुद्धर्पणंभीमंतंजोवर्धनमुत्तमं ॥ राजानंश्रावयेन्मंत्रीर्मादंतंशत्रुपी
डितं ॥ १७ ॥ जयानामेतिहासोयंश्रोतव्योविजिगीषुणा ॥ महींविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमर्दति ॥ १८ ॥ इदंपुंसवनंचैववीराजननमेवच ॥ अभीक्ष्णंगभि
णीश्रुत्वाध्रुवंवीरंप्रजायते ॥ १९ ॥ विद्याशूरंतपःशूरंदानशूरंतपस्विनं ॥ ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंसाधुवादेचसंमतं ॥ २० ॥ अर्चिष्मंतंवल्लोपेतंमहाभागंम
हारथं ॥ धृतिमंतमनाधृष्यंजेनारमपराजितं ॥ २१ ॥ नियंतारमसाधुनांगोपारंधर्मचारिणां ॥ ईदृशंक्षत्रियासूतेवीरंमत्यपराक्रमं ॥ २२ ॥ इ०उ०भग०विदु
लापुत्रानुशासनसमाप्तौपट्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥

बंधुतः उद्यच्छामिउद्यमंकरोमि नियमार्थंनियहार्थं बांधवानितिपाठेउद्यच्छामिधारयामि
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुंसवनंपुत्रप्रसवकरं वीराणांआजननयेनतद्वीराजनं प्रजायतेजनयति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इ०उ०भ०आ०पट्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥

अर्जुनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ उद्धर्तयिष्यतिआकुलीकरिष्यति लोकशत्रुजनं । ३ ॥ ४ ॥ मेघान्अश्वमेघान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मोपचायिनांघ
 कुंत्युवाच अर्जुनकेशवब्रूयास्त्वधिजातेस्मसूतके ॥ उपविष्टानारीभिराश्रमेपरिवारिता ॥ १ ॥ अथांतरिक्षेवागासीद्विव्यरूपामनोरमा ॥ सहस्राक्षसमः
 कुंतिंभविष्यत्येषतसुतः ॥ २ ॥ एपजेप्यतिसंग्रामेकुरुन्सर्वान्समागतान् ॥ भीमसेनद्वितीयश्चलोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्तेपृथिवींजेतायशश्चास्यदिवस्पृशे
 त् ॥ हत्वाकुहंश्चसंग्रामेवासुदेवसहायवान् ॥ ४ ॥ पित्र्यमंशंप्रनष्टंचपुनर्युद्धरिष्यति ॥ भ्रातृभिःसहितःश्रीमांस्त्रीन्मंधानाहरिष्यति ॥ ५ ॥ ससत्यसंधोवांभ
 त्सुःसंव्यसाचीयथाच्युत ॥ तथात्वमेवजानासिवलवंतंदुरासदं ॥ ६ ॥ तथातदस्तुदाशार्हयथावागभ्यभाषत ॥ धर्मश्चेदस्तिवाष्णोयथासत्यंभविष्यति ॥ ७ ॥
 त्वंचापितत्तथाकृष्णसर्वसंपादयिष्यसि ॥ नाहंतदभ्यसूयामियथावागभ्यभाषत ॥ ८ ॥ नमोधर्मायमहतेधर्मोधारयतिप्रजाः ॥ एतद्धनंजयोवाच्योनित्योद्युक्तो
 वृकोदरः ॥ ९ ॥ यदर्थक्षत्रियासूतेतस्यकालोयमागतः ॥ नहिर्वैरं समासाद्यसीदंतिपुरुषर्षभाः ॥ १० ॥ विदितातेसदाबुद्धिर्भीमस्यनसशाम्यति ॥ यावदंतंनकु
 रुतेशत्रूणांशत्रुकर्शन ॥ ११ ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञांस्तुपांपांडोर्महात्मनः ॥ ब्रूयामाधवकल्याणींरुष्णरुष्णांयशस्विनीं ॥ १२ ॥ युक्तमेतन्महाभागंकुलेजातेयश
 स्विनि ॥ यन्मेपुत्रेषुसर्वेषुयथावत्त्वमवर्त्तिथाः ॥ १३ ॥ माद्रीपुत्रौचवक्तव्यौक्षत्रधर्मरताबुभौ ॥ विक्रमेणार्जितान्भोगान्दृणीतंजीवितादपि ॥ १४ ॥ विक्र
 माधिगतात्यर्थाःक्षत्रधर्मणजीवतः ॥ मनोमनुष्यस्यसदाप्रीणंतिपुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यच्चवःप्रेक्षमाणानांसर्वधर्मोपचायिनां ॥ पांचालीपरुषाण्युक्ताक्रानुत
 त्संतुमर्हति ॥ १६ ॥ नराज्यहरणंदुःखंघूतचापिपराजयः ॥ प्रव्राजनंसुतानांवानमेतदुःखकारणं ॥ १७ ॥ यत्रसाबृहतीश्यामासभायांरुदतीतदा ॥ अश्रौपीत्य
 रूपावाचस्तन्मेदुःखतरंमहत् ॥ १८ ॥ स्त्रीधर्मिणीविरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा ॥ नाध्यगच्छत्तदानाथंरुष्णानाथवतीसती ॥ १९ ॥ तंवैब्रूहिमहाबाहोसर्वशस्त्र
 भृतांवरं ॥ अर्जुनपुरुषव्याघ्रद्रौपद्याःपदवींचर ॥ २० ॥ विदितंहितवात्यंतंक्रुद्धाविवयमांतकौ ॥ भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगतिं ॥ २१ ॥ तयोश्चैतदव
 ज्ञानंयत्साकृष्णासभागता ॥ दुःशासनश्चयद्भीमंकटुकान्यभ्यभाषत ॥ २२ ॥ पश्यतांकुरुवीराणांतच्चसंस्मारयेःपुनः ॥ पांडवान्कुरुशलंपृच्छेःसपुत्रान्कृष्ण
 यासह ॥ २३ ॥ मांचकुशलिनींब्रूयास्तेषुभूयोजनार्दन ॥ अरिष्टंगच्छपंत्यानंपुत्रान्मेप्रतिपालय ॥ २४ ॥

मैवर्धनशीलानां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पदवींचरमार्गमनुसर शत्रुस्त्रीणावैधव्यार्थयतस्वेत्यर्थः ॥ २० ॥ परांगतिमरणं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नैतदस्ति राष्ट्रमितिशेषः ॥ २८ ॥ निर्यायनिर्गत्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपप्लव्यविराटनगरं ॥ ३२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तत्रिंशदधिकशततमो
 वैशंपायनउवाच अभिवाद्याथतांरुष्णःकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ निश्वकाममहाबाहुःसिंहखेलगतस्ततः ॥ २५ ॥ ततोविसर्जयामासभीष्मादीन्कुरुपुंगवा
 न् ॥ आरोप्याथरथेकर्णंप्रायात्सात्यकिनासह ॥ २६ ॥ ततःप्रयातेदाशार्हेकुरवःसंगतामिथः ॥ जजल्पुर्महदाश्रयंकेशवेपरमाद्भुतं ॥ २७ ॥ प्रमूढापृथिवीस
 वामृत्युपाशवशीकृता ॥ दुर्योधनस्यवालिस्थान्नैतदस्तीतिचाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततोनिर्यायनगरात्प्रययौपुरुषोत्तमः ॥ मंत्रयामासचतदाकर्णेनमुचिरंसहं ॥ २९
 विसर्जयित्वाराधेयंसर्वयादवनंदनः ॥ ततो जवेन महतातूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥ तेपि वंत इवाकाशां दारुकेण प्रचोदिताः ॥ हयाजग्मुर्महावेगामनोमारुतरं
 हसः ॥ ३१ ॥ तेव्यतीत्यमहाध्वानंक्षिप्रंश्वेनाइवाशुगाः ॥ उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यंशार्द्धधन्वानमावहन् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्गीतानपर्वणि
 कुंतीवाक्येसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच कुंत्यास्तुवचनंश्रुत्वाभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमुच
 तुःशासनातिगं ॥ १ ॥ श्रुतंतेपुरुषव्याघ्रकुंत्याःरुष्णस्यसंनिधौ ॥ वाक्यमर्थवदत्युग्रमुक्तंधर्म्यमनुत्तमं ॥ २ ॥ तत्करिष्यतिकैतियावासुदेवस्यसंमत्तं ॥ नहिते
 जातुशाम्येरन्नुतेराज्येनकौरव ॥ ३ ॥ क्लेशिताहित्वयापार्थाधर्मपाशसितास्तदा ॥ सभायांद्रौपदीचैवतैश्चतन्मर्षितंतव ॥ ४ ॥ कृतास्त्रंत्यर्जुनंप्राप्यभीमंचरुत
 निश्वयं ॥ गांडीवंचेपुधीचैवरथंचध्वजमेवच ॥ ५ ॥ नकुलंसहदेवंचवलवीर्यसमन्विता ॥ सहायंवाजुदेवंचनक्षंस्यतियुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथा
 पार्थेनधीमता ॥ विराटनगरेपूर्वसर्वेस्मयुधिनिर्जिताः ॥ ७ ॥ दानवाघोरकर्माणोनिवातकवचायुधि ॥ रौद्रमस्त्रंसमादायदग्धावानरकेतुना ॥ ८ ॥ कर्णप्रभृ
 तयश्चेमेत्वंचापिकवचोरथी ॥ मोक्षितोघोषयात्रायांपर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ प्रशाम्यभरतश्चेष्टभ्रातृभिःसहपांडवैः ॥ ९ ॥ रक्षेमांपृथिवींसर्वांमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतां ॥
 ज्येष्ठोभ्राताधर्मशीलोवत्सलःश्लक्ष्णवाक्कविः ॥ १० ॥ तंगच्छपुरुषव्याघ्रंव्यपनीयेहकिल्बिपं ॥ दृष्टश्वत्वंपांडवेनव्यपनीतशरामनः ॥ ११ ॥ प्रशांतभ्रुकुटिः
 श्रीमान्कृताशांतिःकुलस्यनः ॥ तमभ्येत्यसहामात्यःपरिष्वज्यन्तृपात्मजं ॥ १२ ॥ अभिवाद्यराजानंयथापूर्वमरिंदम ॥ अभिवाद्यमानंत्वांपाणिभ्यांभीम
 पूर्वजः ॥ १३ ॥ प्रतिगृह्णातुंसौहार्दाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सिंहस्कंधोरुवाहुस्त्वां वत्तायतमहाभुजः ॥ १४ ॥ परिष्वजतुवाहुभ्यांभीमःप्रहरतांवरः ॥ कंबुग्रीवो
 गुडाकेशस्तस्त्वांपुष्करेक्षणः ॥ १५ ॥

अध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ १३ ॥ कुंत्याइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ आश्विनेयौ अश्विनोः पुत्रौ नकुलसहदेवौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ऋणं प्रतिषेधं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दीप्तां दिशमिति दिग्दाहाख्य उत्पात उक्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शुष्मिणः बलिनः अ
 अभिवाद्यतां पार्थः कुंतीपुत्रो धनं जयः ॥ १६ ॥ आश्विनेयौ त्रिव्याघ्रौ रूपेणा प्रतिमौ भुवि ॥ तौ च त्वांगुरुवत्स्येष्णां पूजया प्रत्युदीयतां ॥ १७ ॥ मुंचं त्वानंदजाश्रु
 णिदां शार्हप्रमुखानृपाः ॥ संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १८ ॥ प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ॥ समा लिङ्ग्य च हर्षेण नृपायां तु परस्परं
 ॥ १९ ॥ अलं युद्धे नरा जेंद्र सुहृदां शृणु वारणं ॥ ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ २० ॥ ज्योतीं पिप्रतिकूलानि दारुणान्मृगय क्षिणः ॥ उत्पाता विविधा वी
 रदृश्यंते क्षत्रनाशनाः ॥ २१ ॥ विशेषत इहास्माकं निमित्तानि निवेशने ॥ उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वाध्यते पृथनातव ॥ २२ ॥ वाहनान्यप्रदृष्टानि रुदंती वत्रिशां प
 ते ॥ गृध्रास्ते पर्युपासंते सैन्यानि च समंततः ॥ २३ ॥ नगरं न यथा पूर्वं तथा राजनिवेशनं ॥ शिवाश्चाशिवनिर्घोपादीप्तांसेवंति वैदिशं ॥ २४ ॥ कुरुवाक्यं पितुर्मा
 तुरस्माकं च हिते पिणां ॥ त्वय्यायत्तो महावाहो शर्मो व्यायाम एव च ॥ २५ ॥ न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरि कर्शन ॥ तपस्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाण प्रपीडितां
 ॥ २६ ॥ भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणोरणे ॥ श्रुत्वा स्मर्तां सिमे वाक्यं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ यद्ये तदपसव्यं ते वचो मम भविष्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीमहा
 उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि भीष्मद्रोणवाक्ये अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ॥
 संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं किंचिद्भ्राजहार ह ॥ १ ॥ तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमंतिकात् ॥ पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवंतौ नरर्षभौ ॥ २ ॥ भीष्म उवाच शुश्रू
 षु म नसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यवादिनं ॥ प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किं ॥ ३ ॥ द्रोण उवाच अश्वत्थाम्नियथा पुत्रेभ्यो मम धनं जये ॥ बहुमानः परो
 राजन्सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥ तं च पुत्रात्प्रियतमं प्रतियोत्स्ये धनं जयं ॥ क्षात्रं धर्ममनुष्ठापयिष्ये गस्तु क्षत्रजाविकां ॥ ५ ॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्ध
 रः ॥ मत्प्रसादात्सवीभत्सुः श्रेयानन्यैर्यनुर्धरैः ॥ ६ ॥ मित्रधुग्दुष्टभावश्चनास्ति कोथानृजुः शठः ॥ न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७ ॥ आचार्यमाणोऽपि पापेभ्यः
 पापात्मा पापमिच्छति ॥ चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥ भित्त्योपचरिताद्येते वर्तमानाद्यनुप्रिये ॥ अहितत्वाय कल्पंते दोषा भरतसत्तम ॥ ९ ॥
 पसव्यं विपरीतं यदि निर्घातसदृशं इति पाठे निर्घातसदृशं वज्रपाततुल्यं ॥ २७ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारत भावदीपे अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ १३ ॥ १३ ॥ ४ ॥
 ॥ १३ ॥ ६ ॥ पूजां न लभते हेतुयो धनत्वद्वत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ एते पांडवास्त्वयामिथ्योपचारिता अपि अनुपश्चात्प्रिये वर्तमाना हि प्रसिद्धं तव तु दोषाः द्वेषादयः अहितत्वाय वैरभावाय कल्पंते ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ उष्णगेउष्णातिगमेवर्षाकाले ॥ ११ ॥ वासएवेतिपाठेवासगृहे पाठांतरेत्यक्तंवासोवत्संपरकोयंस्वीयमितिमन्यसेइतियोज्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऐलविलंकुबेरंआसावरणेप्राप्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

त्वमुक्तःकुरुवृद्धेनमयाचविदुरेणच ॥ वासुदेवेनचतथाश्रेयो नैवाभिमन्यसे ॥ १० ॥ अस्तिमेवलमित्येवसहसात्वंतितीर्षसि ॥ सग्राहनक्रमकरंगंगावेगमि
वोष्णगे ॥ ११ ॥ वाससैवयथाहित्वंप्रावृण्वानोभिमन्यसे ॥ स्रजंत्यक्तामिवप्राप्यलोभाद्यौधिष्ठिरींश्रियं ॥ १२ ॥ द्रौपदीसहितंपार्थसायुधैर्भ्रातृभिर्वृतं ॥ वन
स्थमपिराज्यस्थःपांडवंकोविजेत्यति ॥ १३ ॥ निदेशेयस्यराजानःसर्वेतिष्ठंतिकिंकराः ॥ तमैलविलमासाद्यधर्मराजोव्यराजत ॥ १४ ॥ कुबेरसदनंप्राप्यततोर
त्नान्यवाप्यच ॥ स्फीतमाक्रम्यतेराष्ट्राज्यमिच्छंतिपांडवाः ॥ १५ ॥ दत्तंहुनमधीतंचब्राह्मणास्तपिताधनैः ॥ आवयोगंतमायुश्चकृतकृत्याचविद्विनौ ॥ १६ ॥
त्वंतुहित्वासुखंराज्यंमित्राणिचधनानिच ॥ विग्रहंपांडवैःकृत्वामहद्भयसनमाप्स्यसि ॥ १७ ॥ द्रौपदीयस्यचाशास्तेविजयंसत्यवादिनी ॥ तपोघोरव्रतादेवीक
थंजेत्यसिपांडवं ॥ १८ ॥ मंत्रीजनार्दनोयस्यभ्रातायस्यधनंजयः ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकथंजेत्यसिपांडवं ॥ १९ ॥ सहायाब्राह्मणायस्यधृतिमंतोजितेंद्रियाः ॥
तमुग्रतपसंवीरंकथंजेत्यसिपांडवं ॥ २० ॥ पुनरुक्तंचवक्ष्यामियत्कार्यभूतिमिच्छता ॥ सुहृदामज्जमानेषुसुहृत्सुव्यसनार्णवे ॥ २१ ॥ अलंयुद्धेनवैवीरैःशा
म्यत्वंकुरुवृद्धये ॥ मागमःसंसुतामात्यःसबलश्चपरभवं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्येएकोनचत्वारिंशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥१॥ धृतराष्ट्र उवाच राजपुत्रैःपरिवृतस्तथाभृत्यश्वसंजय ॥ उपारोप्यरथेकर्णंनिर्यातोमधुसूदनः ॥ १ ॥ किमब्रवीदमे
यात्मारामेयंपरवीरहा ॥ कानिसांत्वानिगोविंदःसूतपुत्रेप्रयुक्तवान् ॥ २ ॥ उद्यन्मेघस्वनःकालेरुष्णःकर्णमथाब्रवीत् ॥ मृदुवायदिवातीक्ष्णंतन्ममाचक्ष्वसंजय
॥ ३ ॥ संजय उवाच आनुपूर्व्येणवाक्यानितीक्ष्णानिचमृदूनिच ॥ प्रियाणिधर्मयुक्तानिसत्यानिचहितानिच ॥ ४ ॥ हृदयग्रहणीयानिराधेयंमधुसूद
नः ॥ यान्यब्रवीदमेयात्मातानिमेशृणुभारत ॥ ५ ॥ वासुदेव उवाच उपासितास्तेराधेयब्राह्मणावेदपारगाः ॥ तत्त्वार्थपरिपृष्टाश्चनियतेनानसूयया ॥
॥ ६ ॥ त्वमेवकर्णजानासिवेदवादान्सनातनान् ॥ त्वमेवधर्मशास्त्रेषुसूक्ष्मेषुपरिनिष्ठितः ॥ ७ ॥ कानीनश्चसहोदृश्चकन्यायांयश्चजायते ॥ वोढारंपितरंतस्यप्रा
दुःशास्त्रविदोजनाः ॥ ८ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥

राजपुत्रैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कानीनोद्विविधःसहोदृश्चविवाहादूर्ध्वजातःविवाहात्प्राग्जातश्च तन्मातुर्वोढारंतस्यपितरंभ्रातृः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नैलकंठीयेभार
 सोसिकर्णतथाजातः पांडोः पुत्रोऽस्मिधर्मतः ॥ निग्रहाद्धर्मशाखाणामेहिराजाभविष्यति ॥ ९ ॥ पितृपक्षे च ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ॥ द्वौपक्षावभिजानीहि
 त्वमेतौ पुरुपर्षभा ॥ १० ॥ मया सार्धमितोयातमद्यत्वांतातपांडवाः ॥ अभिजानंतु कौंतेय पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११ ॥ पादौ तव ग्रहीष्यंति भ्रातरः पंचपांडवाः ॥
 द्रौपदेयास्तथा पंचसौ भद्रश्चापराजितः ॥ १२ ॥ राजानो राजपुत्राश्च पांडवार्थं समागताः ॥ पादौ तव ग्रहीष्यंति सर्वे चांधकवृष्णयः ॥ १३ ॥ हिरण्मयांश्च ते कुंभा
 न्नाजंता न्यार्थिवांस्तथा ॥ ओषध्यः सर्ववीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४ ॥ राजन्याराजकन्याश्चाप्यानयंत्वाभिषेचनं ॥ पप्रेत्वांच तथा काले द्रौपद्युपगमिष्य
 ति ॥ १५ ॥ अग्निं जुहोतु वैधौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ॥ अद्यत्वामभिषिंचंतु चानुर्वेद्याद्विजातयः ॥ १६ ॥ पुरोहितः पांडवानां ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ॥ तथैव भ्रा
 तरः पंचपांडवाः पुरुपर्षभाः ॥ १७ ॥ द्रौपदेयास्तथा पंचपंचालाश्चेदयस्तथा ॥ अहंचत्वाऽभिषेक्ष्यामिराजानं पृथिवीपतिं ॥ १८ ॥ युवराजोऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो
 युधिष्ठिरः ॥ गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ १९ ॥ उपान्वारो हतुरथं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ छत्रं च ते महाश्वेतं भीमसेनो महाबलः ॥ २० ॥ अभिषिक्त
 स्य कौंतेयो धारयिष्यति मूर्धनि ॥ किंकिणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणं ॥ २१ ॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भवि
 ष्यति ॥ २२ ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पंचये ॥ पंचालाश्चानुयास्यंति शिखंडीचमहारथः ॥ २३ ॥ अहंचत्वाऽनुयास्यामि सर्वे चांधकवृष्णयः ॥ दशार्हाः प
 रिवारास्ते दशार्णाश्च विशांपते ॥ २४ ॥ भुंक्वराज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पांडवैः ॥ जपैर्होमैश्च संयुक्तो मंगलैश्च पृथग्विधैः ॥ २५ ॥ पुरोगमाश्च ते संतुद्रविडाः
 सहकुंतलैः ॥ आंध्रास्तालचराश्चैव चूचुपावेणुपास्तथा ॥ २६ ॥ स्तुवंतुत्वांच बहुभिः स्तुतिभिः सूतमागधाः ॥ विजयं वसुपेणस्य घोषयंतु च पांडवाः ॥ २७ ॥ स
 त्वंपरिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चंद्रमाः ॥ प्रशाधिराज्यं कौंतेय कुंतीच प्रतिनंदय ॥ २८ ॥ मित्राणिते प्रहृष्यंतु व्यथंतुरिपवस्तथा ॥ सौभ्रात्रं चैव ते द्यास्तु भ्रातृभिः सह
 पांडवैः ॥ २९ ॥ इति श्रीम. उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७३ ॥ कर्ण उवाच असंशयं
 सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थकेशव ॥ सस्येन चैव वाष्णंयश्रेयस्कामतयैव च ॥ १ ॥ सर्वे चैवाभिजानामि पांडोः पुत्रोऽस्मिधर्मतः ॥ निग्रहाद्धर्मशाखाणां यथा त्वं कृष्ण
 मन्यसे ॥ २ ॥

तभावदीपे चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ असंशयमिति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आवाहाःकुलधर्माः आवापाइतिपाठेपिसएवार्थः ॥ १४ ॥ मांच मित्रमितिशेषः शस्त्रसमुद्यमःयुद्धोक्ताहः ॥ १५ ॥ १६ ॥ वधात्
वधंप्राप्यापि वंधात्निर्वंधात्कुंतीसंबंधाद्वा भयात्पराजयभयात् ॥ १७ ॥ उभयोरपिअर्कीर्तिःउभाभ्यामपिअन्योन्यवधस्यप्रतिज्ञातत्वात् ॥ १८ ॥ ब्रूयास्त्वंपांडवान्प्रतीतिशेषः त्वद्विशित्वात्तृत्वमेववशी

कन्यागर्भसमाधत्तभास्करान्मांजनार्दन ॥ आदित्यवचनाच्चैवजातंमांसाव्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ सोस्मिंरुष्णतथाजातःपांडोःपुत्रोस्मिधर्मतः ॥ कुंत्यत्विहमपा
कीर्णोयथानकुशलंतथा ॥ ४ ॥ सूतोहिमामधिरथोदृष्ट्वैवाभ्यानयद्गहान् ॥ राधायाश्चैवमांप्रादात्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५ ॥ मत्सेहाच्चैवराधायांसद्यःक्षीरम
वातरत् ॥ सामेमूत्रंपुरीषंचप्रतिजग्राहमाधव ॥ ६ ॥ तस्याःपिंडव्यपनयंकुर्यादस्मद्विधःकथं ॥ धर्मविद्धर्मशास्त्राणांश्रवणंसतंतरतः ॥ ७ ॥ तथामामभिजाना
तिसूतश्चाधिरथःसुतं ॥ पितरंचाभिजानामितमहंसौहृदात्सदा ॥ ८ ॥ सहिमेजातकर्मादिकारयामासमाधव ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनापुत्रप्रीत्याजनार्दन ॥ ९ ॥
नामबवसुपेणतिकारयामासवैद्विजैः ॥ भार्याश्चोढाममप्राप्तयौवनेतत्परिग्रहात् ॥ १० ॥ तासुपुत्राश्चपौत्राश्चममजाताजनार्दन ॥ तासुमेहृदयंरुष्णसंजातं
कामबंधनं ॥ ११ ॥ नपृथिव्यासकलयानसुवर्णस्यराशिभिः ॥ हर्षाद्भयाद्वागोविंदमित्याकर्तुंतदुत्सहे ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रकुलेरुष्णदुर्योधनसमाश्रयात् ॥ मया
त्रयोदशसमाभुक्तंराज्यमकंटकं ॥ १३ ॥ इष्टंचवद्भुभिर्यज्ञैःसहसूतैर्मयाऽसकृत् ॥ आवाहाश्चविवाहाश्चसहसूतैर्मयाऽकृताः ॥ १४ ॥ मांचरुष्णसमासाद्यकृतः
शस्त्रसमुद्यमः ॥ दुर्योधनेनवाष्णोयविग्रहश्चापिपांडवैः ॥ १५ ॥ तस्माद्गणैर्द्वैरथेमांप्रत्युधातारमच्युत ॥ वृत्तवान्परमंरुष्णप्रतीपंसव्यसाचिनः ॥ १६ ॥ वधाद्वाद्वाद्
याद्वापिलोभाद्वापिजनार्दन ॥ अनृतंनोत्सहेकर्तुंधार्तराष्ट्रस्यधीमतः ॥ १७ ॥ यदित्यघनगच्छेयंद्वैरथंसव्यसाचिना ॥ अर्कीर्तिःस्याद्दृपीकेशममपार्थस्यचोभ
योः ॥ १८ ॥ असंशयंहितार्थायत्रूयास्त्वमधुसूदन ॥ सर्वंचपांडवाःकुर्युस्त्वद्विशित्वान्नसंशयः ॥ १९ ॥ मंत्रस्यनियमंकुर्यास्त्वमत्रमधुसूदन ॥ एतदत्रहितंमं
न्येसर्वयादवनंदन ॥ २० ॥ यदिजानातिमांराजाधर्मात्मासंयतेन्द्रियः ॥ कुंत्याःप्रथमजंपुत्रंनसराज्यंग्रहीष्यति ॥ २१ ॥ प्राप्यचापिमहद्राज्यंतदहंमधुसूदन ॥
स्फीतंदुर्योधनाथैवसंप्रदद्यामरिंदम ॥ २२ ॥ सएवराजाधर्मात्माशाश्वतोस्तुयुधिष्ठिरः ॥ नेतायस्यदृपीकेशोयोद्वायस्यधनंजयः ॥ २३ ॥

नियामकोयेषातिषांभावस्तत्त्वंततः ॥ १९ ॥ मंत्रस्यकर्णःकुंतीसुतइत्येवंविधस्यआवयोर्गुणपरिभाषणस्य नियमंगोपनयुधिष्ठिरेऽप्रकाशनमितियावत् ॥ २० ॥ अन्यथावाधकमाह यदीति ॥ २१ ॥ इष्टा
पत्तिमारांक्याहं प्राप्येति अर्धमिष्टस्यदुर्योधनस्यराज्यंलोकनाशकरमितिभक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ इंद्रगोपकः वर्षासुप्रचलनरक्तजंतुस्तद्वर्णास्ताभ्राइत्यर्थः इंद्रयुधे इंद्रधनुः ॥ २६ ॥ निधिस्त्वं च जनार्दन निधिरिवाक्षयः कामपूरकः ॥ २७ ॥ समुदानयः समुदायीकरणं ॥ २८ ॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता उपद्रष्टा ॥ २९ ॥ आध्वर्यवं यज्ञस्य नेतृत्वं लोके हि उपद्रष्टान्योऽध्वर्युरन्यो दृश्यते अत्र तु त्वमेव ईश्वररूपेण कर्ता ब्रह्मरूपेण साक्षी चेति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुयातोऽनुगतः पितृसम इत्यर्थः गीतं स्तोत्रं प्रगीतमंत्रप्रसाध्यां स्तुतिं उद्गातृकर्मैत्यर्थः तत्सोमद्रः भविष्यति अनुभविष्यति करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कारयिष्यति स्वार्थे णिच् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ नाद एव मुब्रह्मण्यो युद्धयज्ञोक्तुः का

पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः मात्यकिश्च महारथः ॥ उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्माश्च सौमकिः ॥ २५ ॥ चैद्यश्च चेकितानश्च शिखंडी चापराजितः ॥ इंद्रगोपकवर्णाश्च केकयाभ्रातरस्तथा ॥ इंद्रायुधसवर्णश्च कुंतिभोजो महामनाः ॥ २६ ॥ मानुलो भीमसेनस्य श्वेनजिच्च महारथः ॥ शंखः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७ ॥ महानयं कृष्णकृतः क्षत्रस्य समुदानयः ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८ ॥ धार्तराष्ट्रस्य वाण्यं यशस्त्रयज्ञो भविष्यति ॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥ २९ ॥ आध्वर्यवं च ते कृष्णकृतावस्मिन् भविष्यति ॥ होता चैवात्र वीभत्सुः सन्नद्धः सकपिध्वजः ॥ ३० ॥ गांडीवंसुकृतथाचाज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ॥ मंत्रास्तत्र भविष्यति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१ ॥ अनुयातश्च पितरमधिकं वापराक्रमे ॥ गीतं स्तोत्रं ससोमद्रः सम्यकृतत्र भविष्यति ॥ ३२ ॥ उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तांतासु महाबलः ॥ विनदन्सनरव्याघ्रो नागार्ताकांतकृद्रण ॥ ३३ ॥ सचैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ॥ जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४ ॥ शंखशब्दाः समुरजाभिर्यश्च मधुसूदन ॥ उत्कृष्टः सिंहनादश्च मुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ॥ शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यकृतत्र भविष्यतः ॥ ३६ ॥ कल्माषदंडागोविंदविमलारथपंक्तयः ॥ यूपाः समुपकल्पंतांस्मिन् यज्ञे जनार्दन ॥ ३७ ॥ कर्णिनालीकनाराचावत्सदंतोपबृंहणाः ॥ तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८ ॥ असयोत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ॥ हविस्तुरुधिरं कृष्णतस्मिन् यज्ञे भविष्यति ॥ ३९ ॥ इध्माः परिधयश्चैव शक्तयो विमलागदाः ॥ सदस्याद्रोणशिष्याश्च रूपस्य च शरद्वतः ॥ ४० ॥

लस्यावाहनकर्ता ॥ ३५ ॥ शामित्रं क्षत्रियपशूनां मारणं ॥ ३६ ॥ कल्माषदंडाश्चित्रध्वजाः ॥ ३७ ॥ कर्णिप्रभृ

तयोवत्सदंताः उपबृंहणाः अध्वर्योः सोमाद्भृतिप्रक्षेपकाले सहायाश्च मसाध्वर्यव इत्यर्थः सोमकलशाः सोमसपहणपात्राणि तोमराः तोमरच्छायाः पवित्राणि सोमोत्पवनसाधनानि बाणोक्षेपणसाम्यात् धनूंषि ॥ ३८ ॥ कपालानि शिरःपुरोडाशापाचकानि स्वर्परशकलानि हविःसोमाज्यपयोरूपं ॥ ३९ ॥ इध्माः अग्निसमिधनार्थाः समिधः शक्तयः परिधयः अग्नेः परितः आद्भृतिरक्षणार्थं स्थापितानि काष्ठाणि गदाः ॥ ४० ॥

परिस्तोमाःसोमचमसादयः ॥४१॥ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्योस्तवद्वितीयःतस्यकर्मप्रतिप्रस्थानिकं ॥४२॥ अतिरात्रेकतौ श्लेषेणनिशीथेच घटोत्कचःरात्रिचरत्वात्शामित्रंकरिष्यति॥४३॥ वैतानिकेवैतानोग्री
नांविस्तरःतत्रद्विद्वैतानिकेश्रौतयज्ञे कर्ममुखेकर्मप्रभवेद्वारे कर्ममुखेनिर्गमद्वारंयस्मिन्ननुयोनिःतस्मिन् ॥४४॥ पांडवेषुस्नेहंदर्शयति यदब्रुवमिति ॥४५॥ पुनश्चित्तिर्यज्ञानंतरंचयनारंभोयज्ञविशेषूक्तः
॥४६॥ आनर्दमहानादंनर्दतः णमुलंतंपूर्वपदं सृयंसोमाभिपवःराजसूयसूर्येतिनिपातनात् उपपदयोगस्वनित्यःआर्षीवा तदभावेपिसुत्रःक्यपदीर्घश्च सुत्यमित्यपिपठति ॥४७॥यज्ञावसानंयज्ञस्यमध्येमध्ये

इषवोत्रपरिस्तोमामुक्तागांडीवधन्वना ॥ महारथप्रयुक्ताश्चद्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥४१॥ प्रतिप्रस्थानिकंकर्मसात्यकिस्तुकरिष्यति ॥ दक्षितो धार्तराष्ट्रप
त्नीचास्यमहाचमूः ॥४२॥ घटोत्कचोत्रशामित्रंकरिष्यतिमहावलः ॥ अतिरात्रेमहावाहोविततेयज्ञकर्मणि ॥४३॥ दक्षिणात्वस्ययज्ञस्यधृष्टद्युम्नःप्रतापवा
न् ॥ वैतानिकेकर्ममुखेजातोयत्कृष्णपावकान् ॥४४॥ यदब्रुवमहंरुष्णकटुकानिस्मपांडवान् ॥ प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्यतेनतप्येत्यकर्मणा ॥४५॥ यदाद्रक्ष्यसि
मांरुष्णनिहतंसेव्यसाचिना ॥ पुनश्चित्तिस्तदाचास्ययज्ञस्याथभविष्यति ॥४६॥ दुःशासनस्यरुधिरंयदापास्यतिपांडवः ॥ आनर्दनर्दतःसम्यक्तदासूयंभ
विष्यति ॥४७॥ यदाद्रोणं चभीष्मंचपांचाल्योपतिविष्यतः ॥ तदायज्ञावसानंतद्भविष्यतिजनार्दन ॥४८॥ दुर्योधनंयदाहंताभीमसेनोमहावलः ॥ तदासमा
प्स्यतेयज्ञाधार्तराष्ट्रस्यमाधव ॥४९॥ स्नुपाश्चप्रस्नुपाश्चैवधृतराष्ट्रस्यसंगताः ॥ हनेश्वरानष्टपुत्राहतनायाश्चकेशव ॥५०॥ रुदंत्यःसहगांधार्याश्चगृध्रकुरराकु
ले ॥ सयज्ञेस्मिन्नवभृथोभविष्यतिजनार्दन ॥५१॥ विद्यावृद्धावयोवृद्धाःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ वथामृत्युंनकुर्वीरंस्त्वल्कनेमधुसूदन ॥५२॥ शस्त्रेणनिधनं
गच्छेत्समृद्धंक्षत्रमंडलं ॥ कुरुक्षेत्रेपुण्यतमेत्रैलोक्यस्यापिकेशव ॥५३॥ तदत्रपुंडरीकाक्षविधत्स्वयद्भीष्मितं ॥ यथाकालर्येनवाष्णोयक्षत्रंस्वर्गमवाप्नुयात्
॥५४॥ यावत्स्यास्यंतिगिरयःसरितश्चजनार्दन ॥ तावत्कीर्तिभवःशब्दःशाश्वतोयंभविष्यति ॥५५॥ ब्राह्मणाःकथयिष्यंतिमहाभारतमाहवं ॥ समागमेपुवाष्णे
यक्षत्रियाणांयशोधनं ॥५६॥ समुपानयकौतियंयुद्धायममकेशव ॥ मंत्रसंवरणंकुर्वन्नित्यमेवपरंतप ॥५७॥ इ०उ०भग०कर्णोपनिवादेएकचत्वारिंशदधि
कशतंतमोऽध्यायः ॥१४१॥ ॥५८॥ संजयउवाच कर्णस्यवचनंश्रुत्वाकेशवःपरवीरहा ॥ उवाचप्रहसन्वाक्यंस्मितपूर्वमिदंयथा ॥१॥

विरम्यावस्थानं ॥४८॥

॥४९॥ प्रस्नुपाःस्नुपाणामपिस्नुपाः संगताएकीभूताः हनेश्वराःईश्वरोराजानाथःपतिः ॥५०॥ स्नुपादयोयद्दुदंत्योऽश्रुभिराद्देहाःसएवार्दी जावोऽवभृथइत्यर्थः ॥५१॥ इदंयुद्धंश्रेयएवेत्याह विद्येति वथांअयु
द्धेन ॥५२॥५३॥५४॥५५॥ समागमेपुसंगामेषु यशोजयःपराक्रमेणमृत्युर्द्विदेवक्षत्रियाणांधनं ॥५६॥५७॥ इतिउ०नै०भा०एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४१॥ ॥५८॥ कर्णस्येति ॥१॥

राज्यलंभोपपादनंराज्यप्राप्त्युपायस्त्वांनलभेत्नस्पृशेत् तंनस्त्रीयंमन्यसेइत्यर्थः ॥२॥३॥ भौमनेनविश्वकर्मणा दृश्यंतिपश्यंति स्वार्थयगंतोयं कंद्वादेराकृतिगणत्वान् अत्रध्वजे ॥४॥५॥ अग्निमारुतेआग्नेयंमारुतं च ॥६॥ नतदेति कृतेहिसर्वैकतकृत्याएवेतिनत्रिवर्गकश्चिदपेक्षते त्रेतायांनुधर्मप्राधान्येनार्थकामावानुपगिकत्वेनचापेक्षते द्वापरेनुअर्थकामौप्राधान्येनधर्मचतदंगत्वेन तत्रकृतंनभिवितेतिमोक्षान्भंशउक्तः नत्रेते

श्रीभंगवानुवाच अपित्वांनलभेत्कर्णराज्यलंभोपपादनं ॥ मयादत्तांहिपृथिवींनप्रशासितुमिच्छामि ॥२॥ ध्रुवोजयःपांडवानामितीदंनसंशयःकश्चनविद्यतेत्र ॥ जयध्वजंदृश्यतेपांडवस्यसमुच्छ्रितोवानरराजउग्रः ॥ ३ ॥ दिव्यामायाविहिताभौमनेनसमुच्छ्रिताइंद्रकेतुप्रकाशा ॥ दिव्यानिभूतानिजयावहानिदृश्यंतिचैवात्रभयानकानि ॥ ४ ॥ नसज्जतैर्लवनस्यतिभ्य उर्ध्वंतिर्यग्योजनमात्ररूपः ॥ श्रीमानध्वजःकर्णधनंजयस्यसमुच्छ्रितःपावकतुल्यरूपः ॥ ५ ॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेश्वेताश्रंरुष्णासारथिं ॥ ऐंद्रमन्त्रविकुर्वाणमुभेचाप्यग्निमारुते ॥ ६ ॥ गांडीवस्यचनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥ ७ ॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ जपहोमसमायुक्तंस्वारक्षंतंमहाचमूं ॥ ८ ॥ आदित्यमिवदुर्धर्षतपंतंशत्रुवाहिनीं ॥ नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥ ९ ॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेभीमसेनंमहाबलं ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीत्वानृत्यंतमाहवे ॥ १० ॥ प्रभिन्नमिवमातंगंप्रविद्विरदघातिनं ॥ नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥ ११ ॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेद्रोणंशांतनवंरुपं ॥ सुयोधनंचराजानंसेंधवंचजयद्रथं ॥ १२ ॥ युद्धायापततस्तूर्णवारितान्सव्यमारिचिना ॥ नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥ १३ ॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेमाद्रीपुत्रौमहाबलौ ॥ वाहिनींधार्तराष्ट्राणांक्षोभयंतौगजाविव ॥ १४ ॥ विगाढशस्त्रसंपातेपरवीररथारुजौ ॥ नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥ १५ ॥ वृथाःकर्णइतोगत्वाद्रोणंशांतनवंरुपं ॥ सौम्योयंवर्तनेमासःसुप्रापथक्संधनः ॥ १६ ॥ सर्वोपधिवनस्फीतःफलवानल्पमक्षिकः ॥ निष्पंकारसवत्तोयोनात्युष्णशिशिरःसुखः ॥ १७ ॥ सममाच्चापिदिवसादमावास्याभविष्यति ॥ संग्रामायुज्यतांतस्यांतामाद्दुःशक्रदेवतां ॥ १८ ॥ तथाराज्ञोवदेःसर्वान्येयुद्धायाभ्युपागताः ॥ यद्वोसनीपितंतद्वैसर्वसंपादयाम्यहं ॥ १९ ॥ राजानोराजपुत्राश्चदुर्योधनवशानुगाः ॥ प्राप्यशस्त्रेणनिधनंप्राप्स्यंतिगतिमुत्तमां ॥ २० ॥ इतिश्रीम० उद्यो० भंगवैश्वानपर्वणिकर्णोपनिवादेभगवद्वाक्यद्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

तिधर्माद्भंशउक्तः सचदुर्योधनादीनामस्येव द्वापरंनभिवितेतिपामर्थकामावपिनभविष्यतोयुद्धेनमरणस्यावश्यंभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ रथारुजौरथभंजकौ ॥ १५ ॥ सौम्यःचंद्रिकयाअभिरामः ॥ १६ ॥ १७ ॥ संग्रामःसंग्रामसाधनकलापः युज्यतांएकीभूयावतिष्ठतां संग्रामारंभस्तुदिनान्तरेएवेतिवक्ष्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इ० उ० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

केशवस्येति शुभंराज्यादिलाभं आहितःप्रवेशितःप्रलम्भितइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राजापत्यंरोहिणोक्षत्रं प्रजानांपतिर्दुर्योधनस्तदीयंनामनक्षत्रंउत्तराभाद्रपदाख्यमितिवा तेन प्रत्युःपीडयाप्राणिनामपिपीडयितुं यद्वापृथ्वीकूर्मोदस्थरोहिणींशैश्वरःपीडयतिनेनमध्यदेशेमहान्क्षयोराज्ञोनाशश्चेतिभावः ॥ ८ ॥ कृत्वाचेति ज्येष्ठांप्राप्ययदिभौमोवकीभवेत्तर्हिज्येष्ठस्यराज्ञोये मित्रभूतास्तेसर्वेनश्येरितिभावः मैत्रंमित्रसमूहंसंगमयन्नाशयन् वैवस्वतंसंगमनंजनानामित्यादौसंपूर्वस्यगमेर्माणार्थत्वदर्शनात् ॥ ९ ॥ चित्रांघ्नोमहापाताख्योज्योतिःशाम्प्रसिद्धः तेनराकारस्यवे

संजयउवाच केशवस्यतुतद्वाक्यंकर्णःश्रुत्वाहितःशुभं ॥ अत्रवीदंभिसंपूज्यरुणंतंमधुसूदनं ॥ १ ॥ जानन्मांकिंमहाबाहोसंमोहयितुमिच्छसिं ॥ योयंपृथि व्याःकार्त्स्न्येनविनाशःसमुपस्थितः ॥ २ ॥ निमित्तंतत्रशकुनिरहंदुःशासनस्तथा ॥ दुर्योधनश्चनृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोभवत् ॥ ३ ॥ असंशयमिदंरुणमहद्युद्धमुप स्थितं ॥ पांडवानांकुरूणांचघोरंरुधिरकर्दमं ॥ ४ ॥ राजानाराजपुत्राश्चदुर्योधनवशानुगाः ॥ रणेशस्त्राग्निनादग्धाःप्राप्स्यन्तिप्रमसादनं ॥ ५ ॥ स्वप्नाहिवहवां घोरादृश्यंतेमधुसूदन ॥ निमित्तानिचघोराणितयोत्पाताःसुदारुणाः ॥ ६ ॥ पराजयंधार्तराष्ट्रेविजयंचयुधिष्ठिरे ॥ शंसंतइववाष्णोयविविधारोमहर्षणाः ॥ ७ ॥ प्राजापत्यंहिनक्षत्रंग्रहस्तीक्ष्णोमहाद्युतिः ॥ शनैश्वरःपीडयतिपीडयन्प्राणिनाधिकं ॥ ८ ॥ कृत्वाचांगारकोवक्रंज्येष्ठायांमधुसूदन ॥ अंतुरायांप्रार्थयतेमैत्रं संगमयन्निव ॥ ९ ॥ नूनंमहद्भयंरुणकुरूणांसमुपस्थितं ॥ विशेषेणहिवार्ष्णोयचित्रांपीडयतेग्रहः ॥ १० ॥ सोमस्यलक्ष्मव्यावृत्तरादुरर्कमुपैतिच ॥ दिवश्चो ल्काःपतंत्येताःसनिर्घाताःसकंपनाः ॥ ११ ॥ निष्टनंतिचमातंगामुंचंत्यश्रूणिवाजिनः ॥ पानीयंयवसंचापिनाभिनंदंतिमाधव ॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतंपुचैतेपुभय म्नादुरुपस्थितं ॥ निमित्तेपुमहाबाहोदारुणंप्राणिनाशनं ॥ १३ ॥ अल्पभुक्तेपुरीपंचप्रभूतमिहृश्यते ॥ वाजिनांवारणानांचमनुष्याणांचकेशव ॥ १४ ॥ धा र्तराष्ट्रस्यसैन्येषुसर्वेषुमधुसूदन ॥ पराभवस्यतद्विगमितिप्रादुर्मनीपिणः ॥ १५ ॥ प्रदष्टंवाहनंरुणपांडवानांप्रचक्षते ॥ प्रदक्षिणांमृगाश्चैवतत्तेपांजयलक्षणं ॥ १६ ॥ अपसव्यामृगाःसर्वेधार्तराष्ट्रस्यकेशव ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणं ॥ १७ ॥ मयूराःपुण्यशकुनाहंससारसचातकाः ॥ जीवंजीवकसंघा श्चाप्यनुगच्छंतिप्रांडवान् ॥ १८ ॥

याद्राजजातीयानांक्षयोभवितेतिभावः ॥ १० ॥ लक्ष्मव्यावृत्तंक्षीणत्वाद्मावास्यासान्निध्यात्क्षीणचंद्रोपिपापएव तस्मिंश्चामावास्या यामर्केण्युक्तेउभयोःशत्रुःसदावकीरादुरर्कउपैतिचेदयंकर्त्तरीयोगःसोमवंश्यानांसूर्यवंश्यानांचराज्ञांक्षयकरइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुण्यशकुनाहंसादयएव पाठांतरेपुष्पशकुमाःकुक्कुटाः जीवंजावकाःपक्षिविशेषाः येजीवजीवत्येवशब्दकुर्वन्तितेपांसंघाश्चकोरादयः ॥ १८ ॥

पाठांतरेबलाःकाकाः ॥ १९ ॥ २० ॥ उदपानाःकृपादयोजलाशयाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गंधर्वनगरं सप्राकारं परिघःपरिवेषः तत्राकारेगंधर्वनगरोपर्येव ॥ २३ ॥ शिवाकोटोवागनेशब्दं करोति ॥ २४ ॥
 एकपक्षाक्षिचरणाःपक्षिणोमहाराष्ट्रभाषायां पांकोळीतिप्रसिद्धाः घोरंवीभत्संमूलमूत्रादिकमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सहस्रपादंसहस्रस्तंभं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तवपृथिवीतिसंबंधः
 गृध्राःकंकावकाःस्येनायातुधानास्तथावृकाः ॥ मक्षिकाणांचसंघाताअनुधावंतिकौरवान् ॥ १९ ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्यपुञ्जरीणांनास्तिनिःस्वनः ॥ अनाहताःपांड
 वानांनदेतिपटहाःकिल ॥ २० ॥ उदपानाश्चनर्दंतियथागोवृषभास्तथा ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येपुनत्पराभवलक्षणं ॥ २१ ॥ मांसशोणितवर्षचवृष्टदेवेनमाधव ॥
 तथागंधर्वनगरंभानुमत्समुपस्थितं ॥ २२ ॥ सप्राकारंमपरिखंसवप्रंचारुतोरणं ॥ कृष्णश्चपरिघस्तत्रभानुमावृत्यतिष्ठति ॥ २३ ॥ उदयास्तमनेसंध्येवेदयंती
 महद्द्रयं ॥ शिवाचवाशतेघोरंतपराभवलक्षणं ॥ २४ ॥ एकपक्षाक्षिचरणाःपक्षिणोमधुसूदन ॥ उत्सृजंतिमहद्वोरंतपराभवलक्षणं ॥ २५ ॥ कृष्णग्रीवाश्चशं
 कुनारक्तपादाभयानकाः ॥ संध्यामभिमुखायांतितपराभवलक्षणं ॥ २६ ॥ ब्राह्मणान्प्रथमंहेष्टिगुरुंश्चमधुसूदन ॥ भृत्यान्भक्तिमतश्चापितपराभवलक्षणं ॥
 ॥ २७ ॥ पूर्वादिग्लोहिताकाराशम्बवर्णाचदक्षिणा ॥ आमपात्रप्रतीकाशापश्चिमामधुसूदन ॥ उत्तराशंभवर्णाभादिशांवर्णाउदाहृताः ॥ २८ ॥ प्रदीमाश्चदि
 शःसर्वाधार्तराष्ट्रस्यमाधव ॥ महद्द्रयंवेदयंतितस्मिन्नुत्पातदर्शने ॥ २९ ॥ सहस्रपादंप्रासादंस्वप्नानिस्मयुधिष्ठिरः ॥ अधिरोहन्मयादृष्टःसहस्रावृत्तिरच्युतः ॥ ३० ॥
 श्वेतोष्णीपाश्चदृश्यंतसर्वेवैशुक्लवाससः ॥ आसनानिचतुष्पाणि सर्वेषामुपलक्षये ॥ ३१ ॥ तवचापिमयाकृष्णस्वप्नानिरुधिराविला ॥ अंत्रेणपृथिवीदृष्टापरि
 क्षिप्ताजनार्दन ॥ ३२ ॥ अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजायुधिष्ठिरः ॥ सुवर्णपात्र्यांसंहृष्टोभुक्तवान्घृतपायसं ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिरोमयादृष्टोऽग्रसमानोवसुंधरां ॥
 त्वयादत्तामिमां व्यक्तंभोक्ष्यतेसवसुंधरां ॥ ३४ ॥ उच्चपर्वतमारूढोभीमकर्मवृकोदरः ॥ गदापाणिर्नरव्याघ्रोऽग्रमन्निवमहीमिमां ॥ ३५ ॥ क्षपयिष्यतिनःस
 र्वान्ससुव्यक्तंमहारणे ॥ विदितंमेहृषीकेशयतोधर्मस्ततो जयः ॥ ३६ ॥ पांडुरंगजंमारूढोगांडीवीमधनंजयः ॥ त्वयासार्धहृषीकेशश्रियापरमयाज्वलन् ॥
 ॥ ३७ ॥ यूयंसर्वेवधिष्यध्वंतत्रमेनास्ति संशयः ॥ पार्थिवान्समरेकृष्णदुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३८ ॥ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ शुक्लकेयूरकंठत्राःशु
 क्तमाल्यांवरावृताः ॥ ३९ ॥

त्वच्छरीरमित्यर्थः परिक्षिप्तापरिवेष्टिता ॥ ३२ ॥ वसुंधरांसमानोऽद्भक्षणांकुर्वन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ शुक्लानिमौक्तिक
 मयत्वात्केयूराणिबाहुभूषणानिकंठत्राणिकंठपूरकाख्यानिशिरोदेशमारभ्यअं पर्यंतंलंबमानानिकंठावरणानियेषांतेशुक्लकेयूरकंठत्राः ॥ ३९ ॥

॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥ तव हृदयं कर्तुं मम वचो नोपैति नांगी करोति ॥ ४६॥ ४७॥४८॥४९॥ पीडितं यथा स्यात्तथा गाढं परिष्वज्येत्यर्थः ॥५०॥५१॥ इति करणे कर्णोपनिवाहः कर्णस्य भेदनं ॥

अधिरूढानरव्याघ्रानरवाहनमुत्तमं ॥ त्रय एते मया दृष्टाः पांडुरच्छत्रवाससः ॥ ४० ॥ श्वेतोष्णीपाश्वदृश्यंते त्रय एते जनार्दन ॥ धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान्विजानीहि
केशव ॥ ४१ ॥ अश्वत्थामारूपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ रक्तोष्णीपाश्वदृश्यंते सर्वे माधवपार्थिवाः ॥ ४२ ॥ उपप्रयुक्तमारुद्गौभीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ मया सा
र्थमहाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा विभो ॥ ४३ ॥ अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनं ॥ ४४ ॥ अहं चान्ये च राजानो
यच्च तक्षत्रमंडलं ॥ गांडिवाग्निप्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४५ ॥ कृष्ण उवाच उपस्थितविनाशे यं नूनमद्य वसुंधरा ॥ यथा हि मे वचः कर्ण नोपैति ह
दयंतव ॥ ४६ ॥ सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४७ ॥ कर्ण उवाच अपित्वां कृष्ण पश्याम जीवंतोस्मा
न्महारणात् ॥ समुत्तीर्णामहाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ॥ ४८ ॥ अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवं ॥ तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वयानघ ॥ ४९ ॥
संजय उवाच इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितं ॥ विस्मर्जितः केशवे नरथोपस्थादवातरत् ॥ ५० ॥ ततः स्वस्थमास्थाय जांबूनदं विभूषितं ॥ सहास्मा
भिर्निवृत्ते राधेयोदीनमानसः ॥ ५१ ॥ ततः शौघतरं प्रायात्केशवः सहस्रात्यकिः ॥ पुनरुच्चारयन् वार्णां याहिया हीति सारथिं ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारत उद्यो
गपर्वणि भगवद्गीतानुसंधानपर्वणि कर्णोपनिवादे कृष्णकर्णसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ वैशंपायन
उवाच असिद्धानुनये कृष्णं कुरुभ्यः पांडवानुगते ॥ अभिगम्य पृथाक्षताशनैः शोचन्निवाव्रवीत् ॥ १ ॥ जानासि मे जावपुत्रिभावं नित्यमविग्रहे ॥ क्रोशतो
न चर्गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २ ॥ उपपन्नो त्वसैराजा चेदिपांचालके कथैः ॥ भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयं मे रपि ॥ ३ ॥ उपप्लुव्ये निविष्टोपि धर्ममेव यु
धिष्ठिरः ॥ कांक्षते ज्ञेति सौहादं द्विलवान् दुर्बलो यथा ॥ ४ ॥ राजानुधृतराष्ट्रेयं वयो वृद्धो न शाम्यति ॥ मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मं पथिवर्तते ॥ ५ ॥ जयद्रथस्य कर्ण
स्य तथा दुःशासनस्य च ॥ सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथो भेदः प्रपश्यते ॥ ६ ॥

इ० उ० नै० भा० त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥७३॥ असिद्धानुनये विफलविनये ॥ १ ॥ क्रोशत इत्यनादरेपथी ॥ २ ॥ ३ ॥ उपप्लुव्ये विराटनगरे ॥ ४ ॥ विधर्मं धर्महीने ॥ ५ ॥ ६ ॥

अधर्मेणेति हियस्मात् येषां अधर्मेण कृतमपि वैकार्यं विकारजनकं वैरं ईदृशं चतुर्दशैर्वैखराज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अथवा कारणरूपं धर्मिष्ठं धर्मयुक्तमेव भवति येषामधर्मकृतमेव वैरं धर्मव्रजानीत्यर्थः तेषां अयं विकृतो धर्मः सानुबंधः सफलो भविष्यति अधर्मफलं विनाशस्तेषां भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ बलाद्धर्मे पाखंडिनां पागदार्थं उभयसंनोपकरमिति द्वयोरपि धर्महेतुरिति बलात्कल्पनाशास्त्रवहिर्भूता तद्वदयमपीत्यर्थः

अधर्मेण हि धर्मिष्ठं कृतं वैकार्यमीदृशं ॥ येषां तेषामयं धर्मः सानुबंधो भविष्यति ॥ ७ ॥ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः कानसंज्वरत् ॥ अस्मान्नाकेशवे याते समुद्योक्ष्यं
तिपांडवाः ॥ ८ ॥ ततः कुरुणामनयो भविता वीरनाशनः ॥ चिंतयन्नलभे निद्रामहः सुचनिशासुच ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु कुंती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितं ॥ स्नानिः श्वसं
ती दुःखार्ता मनसा विममर्शाह ॥ १० ॥ धिगस्त्वर्थयत्कृतं यं महान्जातिवधः कृतः ॥ वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धे स्मिन्वैपराभवः ॥ ११ ॥ पांडवाश्चेदिपंचालायाद्वा
श्वसमागताः ॥ भारतेः सहयोत्स्यंति किं नु दुःखमतः परं ॥ १२ ॥ पश्येदोपंध्रुवं युद्धे तथाऽयुद्धे पराभवं ॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञानिक्षयोजयः ॥ १३ ॥ इति मे
चिंतयंत्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ॥ पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधांपतिः ॥ १४ ॥ कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयंति भयं मम ॥ नाचार्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युद्धे न
जातु चित् ॥ १५ ॥ पांडवेपु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ अयं त्वेको वृथा दृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ १६ ॥ मोहानुवर्ती स ततं पापो द्वेष्टि च पांडवान् ॥ महत्यनर्थे नि
र्वधी वलवांश्च विशपतः ॥ १७ ॥ कर्णः सदा पांडवानां तन्मे दहति संप्रति ॥ आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनो हं पांडवान् प्रति ॥ १८ ॥ प्रमादयितुमासाद्य दर्शयंती यथा त
थं ॥ तोपितो भगवान्यत्र दुर्वासामेवरं ददौ ॥ १९ ॥ आह्वानं मंत्रसंयुक्तं वसंत्यापि त्वेदमनि ॥ साहमंतः पुरराज्ञः कुंतिभोजपुरमृता ॥ २० ॥ चिंतयंती बहुवि
धं हृदयेन विदूयता ॥ बलावलं च मंत्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्यलं ॥ २१ ॥ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिंतयंती पुनः पुनः ॥ धात्र्या विस्त्रय्या गुणाम् सर्वा जनवृता तदा ॥
॥ २२ ॥ दोषं परिहरंती च पितुश्चारिच्यरक्षिणी ॥ कथं नु मुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथं ॥ २३ ॥ भवेयमिति संचिंत्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ कौतूहलात्तु तं लब्ध्वा
वालिश्यादाचरं तदा ॥ कन्यासती देवमर्कमासाद्य मंहंततः ॥ २४ ॥ योसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिरक्षितः ॥ कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५ ॥
इति कुंती विनिश्चित्य कार्यं निश्चयमुत्तमं ॥ कार्यार्थं मभिनिश्चित्य यथै भागीरथीं प्रति ॥ २६ ॥

॥८॥१॥ अर्थकामेन हितकामेन ॥१०॥ कृतः निश्चितत्वात्कृत इव ॥११॥१२॥ पश्येपश्यामि आर्षमात्मनेपदं अयुद्धेयुद्धाभावे ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ तं लब्ध्वा
मंत्रंप्राप्य आचरते न मंत्रेण देवतावाहनाख्यं कार्यं कृतवती आसादयं लब्धवती ॥२४॥ पुत्रवत्परिरक्षित इत्यत्र कामं च परिवासित इति पाठे स्वेच्छया त्यक्त इत्यर्थः ॥२५॥ कार्यार्थं अवश्यकर्तव्यं प्रयोजनं ॥२६॥

घृणिनःदयालोःसत्यसंगिनःसत्यरतस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्तरवाससिउत्तरीयवस्त्रच्छायायां ॥ २९ ॥ आपृष्ठतापादपराह्वपर्यंतमित्यर्थः ॥ ३० ॥ उत्स्मयन्उद्वतविस्मयः ॥ ३१ ॥ इतिउद्योगपर्वणि
नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्रत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ राधेयइति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६ ॥ एकंपुत्रमेवस्नेहेनपश्यंतीएकदर्शिनी ॥ ७ ॥ ८ ॥ संनमंतांप्रद्व

आत्मजस्यततस्तस्यघृणिनःसत्यसंगिनः ॥ गंगातीरेपृथाश्रौपीद्वेदाध्ययननिःस्वनं ॥ २७ ॥ प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोःसापर्यतिष्ठतपृष्ठतः ॥ जप्यावसानंकार्यार्थं
प्रतीक्षंतीतपस्विनी ॥ २८ ॥ अतिष्ठसूर्यतापार्ताकर्णस्योत्तरवाससि ॥ कौरव्यपत्नीवाष्णीयीपद्ममालेवशुष्यती ॥ २९ ॥ आपृष्ठतापाज्ज्वांसपरिवृत्ययतत्र
तः ॥ दृष्ट्वाकुंतीमुपातिष्ठदभिवाद्यरुतांजलिः ॥ ३० ॥ यथान्यायंमहातेजामानीधर्मभृतांवरः ॥ उत्स्मयत्प्रणतःप्राहकुंतीवैकर्तनोवृषः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीम०
उद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिकुंतीकर्णसमागमेचतुश्रत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ५ ॥ कर्णउवाच . राधेयोहमाधिरथिःकर्णस्वाम
भिवाद्दये ॥ प्राप्ताकिमर्थंभवतीब्रूहि किंकरवाणिते ॥ १ ॥ कुंत्युवाच कौंतेयस्त्वंनराधेयो नतवाधिरथःपिता ॥ नासिसूतकुलेजातःकर्णतद्विद्धिमेवचः ॥
॥ २ ॥ कानीनस्त्वंमयाजातःपूर्वजःकुक्षिणाधृतः ॥ कुंतिराजस्यभवनेपार्थस्त्वमसिपुत्रक ॥ ३ ॥ प्रकाशकर्मातपनोयोयं देवाविरोचनः ॥ अजीजनत्त्वांमय्ये
षकर्णशस्त्रभृतांवरं ॥ ४ ॥ कुंडलीवद्धकवचोदेवगर्भःश्रियाकृतः ॥ जातस्त्वमसिदुर्धर्ममयापुत्रपितुर्गृहे ॥ ५ ॥ सत्वंभ्रातृनसंबुध्यमोहाद्यदुपसेवसे ॥ धार्तरा
ष्ट्रान्नतद्युक्तंत्वयिपुत्रविशेषतः ॥ ६ ॥ एतद्धर्मफलंपुत्रनराणांधर्मनिश्चये ॥ यत्तुप्यंत्यस्यपितरोमाताचाप्येकदर्शिनी ॥ ७ ॥ अर्जुनेनार्जितांपूर्वहतांलोभादसा
धुभिः ॥ आच्छिद्यधार्तराष्ट्रेभ्योभुंक्ष्वयाधिष्ठिरींश्रियं ॥ ८ ॥ अद्यपश्यंतिकुरवःकर्णार्जुनसमागमं ॥ सौभ्रात्रेणसमालक्ष्यसंनमंतामसाधवः ॥ ९ ॥ कर्णार्जु
नौवैभवेतांयथारामजनार्दनौ ॥ असाध्यंकिंनुलोकस्याद्युवयोःसंहितात्मनोः ॥ १० ॥ कर्णशोभिव्यसेनूनंपंचभिर्भ्रातृभिर्वृतः ॥ देवैःपरिवृतोब्रह्मावेद्यामिव
महाध्वरे ॥ ११ ॥ उपपन्नोगुणैःसर्वैर्ज्येष्ठःश्रेष्ठपुबंधुषु ॥ सूतपुत्रेतिमाशब्दःपार्थस्त्वमसिवीर्यवान् ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि
कुंतीकर्णसमागमेपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसूर्यान्निश्चरितांकर्णःशुश्रावभारतीं ॥ दु
रत्ययांप्रणयिनींपितृवद्भास्करेरितां ॥ १ ॥ सत्यमाहपृथावाक्यंकर्णमातृवचःकुरु ॥ श्रेयस्तेस्यान्नरव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा ॥ २ ॥

भवंतु ॥ १ ॥ भवेतांवर्येतां संहितात्मनोःमिलितचेतसोः ॥ १० ॥ ११ ॥ सूतपुत्रेतिशब्दोमाभूदितिशेषः ॥ १२ ॥ इतिउ०नै०भा०पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ५ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ नश्रद्वेकतव्यत्वेनमन्ये धर्मद्वारं धर्मापगमद्वारं तवनियोगं कर्णत्वदोज्ञप्रार्थानुष्ठानं ॥ ४ ॥ सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययोज्यति भ्रंशाख्यो विनाशो यस्मात् अपाकीर्णस्यक्तः यशोमाहात्म्यख्यातिः
 कीर्त्तिः सद्भिस्तस्याः कीर्त्तनं ॥ ५ ॥ त्वत्कृते त्वसुखार्थं कानीनो गर्जः प्रकटो मा भूदिति हेतोरहं क्षत्रसंक्रियां चेन्न प्राप्तस्तर्हित्वदन्यः कः शत्रुः किममाहितं पापीय इति ततोपि पापतरं कुर्यान्नकोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कि
 वैशंपायन उवाच एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ॥ च चालनैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३ ॥ कर्ण उवाच न चैतच्छ्रद्धेवाक्यं क्षत्रिये
 भाषितं त्वया ॥ धर्मद्वारं ममैतस्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४ ॥ अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययं ॥ अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशः कीर्त्तिनाशनं ॥ ५ ॥ अहंचे
 त्सत्रियोजातो न प्राप्तः क्षत्रसंक्रियां ॥ त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितं ॥ ६ ॥ क्रियाकाले त्वनुक्रोशं कृत्वा त्वमिमं मम ॥ हीनसंस्कारसमग्रमद्यमां
 समचूचुदः ॥ ७ ॥ न वै ममहितं पूर्वमातृवच्चेष्टितं त्वया ॥ सामांसं बोधयस्यद्यकेवलं त्वमिहितैः पिणो ॥ ८ ॥ कृष्णेन सहिता लोको वै न व्यथेत धनं जयात् ॥ कोद्यभीतं
 न मां विधात्पार्थानां समितिं गतं ॥ ९ ॥ अभ्राता विदितः पूर्वयुद्धकाले प्रकाशितः ॥ पांडवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १० ॥ सर्वकामैः संविभक्तः
 पूजितश्च यथा सुखं ॥ अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यात्तदफलं कथं ॥ ११ ॥ उपनत्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ॥ नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२ ॥ म
 म प्राणे न येश्च नूशक्ताः प्रति समासितुं ॥ मन्यंते ते कथं तेषामहं छिद्यं मनोरथं ॥ १३ ॥ मया पुत्रेण संग्रामं तितीर्षति दुरत्ययं ॥ अपारे पारकामायेत्यजेयं तानहं
 कथं ॥ १४ ॥ अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनां ॥ निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५ ॥ कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाले त्युपस्थिते ॥ अनवेक्ष्य कृ
 तं पापाविकुर्वन्त्यनवस्थिताः ॥ १६ ॥ राजकिंल्विपिणांते पांभर्तृपिंडापहारिणां ॥ नैवायं न परोलोको विद्यते पापकर्मणां ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्या
 मिते सुतैः ॥ बलं च शक्तिं चास्थाय न वै त्वय्यनृतं वदे ॥ १८ ॥ आनृशंस्यमंथो वृत्तरक्षन्सत्पुरुषोचितं ॥ अतोर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्यते वचः ॥ १९ ॥ न च तेऽयं स
 मारंभो मयि मोघो भविष्यति ॥ वध्यान्विपल्यासंग्रामेन हनिष्यामि ते सुतान् ॥ २० ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ अर्जुनेन समं युद्धमपि यौधिष्ठिरे
 बले ॥ २१ ॥ अर्जुनं हि न हत्याजौ संप्राप्तं स्यात्फलं मया ॥ यशसा चापियुज्यं निहतः सव्यसाचिना ॥ २२ ॥ न ते जातु न शिष्यंति पुत्राः पंचयशस्विति ॥ निरर्जु
 नाः सकर्णावासा र्जुनावाहते मयि ॥ २३ ॥

याकाले क्षत्रियोचितसंस्कारकाले अनुक्रोशं दयां समचूचुदः स्वकार्यार्थं प्रेरितवत्यसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उपनत्यवध्वा

॥ १२ ॥ प्रति समासितुं जेतुं ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्वेष्टव्यं मुक्तस्य तदन्नादेरानुष्यं कर्तव्यं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वध्यान्वधार्हान् विषयान् हंतुं शक्यानपीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ साचसचतौ धर्माधर्मौ नत्यजतो धर्माधर्मैकसंश्रयो प्रार्थितावपि पित्राद्यैः कर्णदुर्योधनाविवेकित्वाख्यायिकातात्पर्यं ॥ २७ ॥ इ० उ० नै० भा० षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः
॥ १४६ ॥ ॥ ७ ॥ आगम्येति पांडवानां पुरइतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नागपुरं हास्तिनपुरं ॥ ५ ॥ पथं न्यायोपेतं हितं उभयत्र जयावहं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कुरुमुख्ययोः भी

इतिकर्णवचः श्रुत्वा कुंती दुःखात्प्रवेपंती ॥ उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णधैर्यादकंपनं ॥ २४ ॥ एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यंति कौरवाः ॥ यथा त्वं भाषसे कर्णदैवं तु व
लवत्तरं ॥ २५ ॥ त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शनं ॥ दत्तं तत्प्रतिजानीहि संग्रहप्रतिमोचनं ॥ २६ ॥ अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ॥ तां कर्णा
थतथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २७ ॥ इति श्रीम० उद्यो० भगवद्गीतानपर्वणि कुंतीकर्णसमागमे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायन उवाच आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्य मरिंदमः ॥ पांडवानां यथावत्तं कशवः सर्वमुक्तवान् ॥ १ ॥ संभाप्य सुचिरं कालं मंत्रयित्वा पुनः पुनः ॥ स्वमेव
भवन्नं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २ ॥ विस्तृत्य सर्वान् भ्रातृणां विराटप्रमुखांस्तदा ॥ पांडवाभ्रातरः पंच भानावस्तंगते सति ॥ ३ ॥ संध्यामुपास्य ध्यायंतस्तमे
वगतमानसाः ॥ आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रमंत्रयन् ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच त्वयानागपुरंगत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ॥ किमुक्तः पुंडरीकाक्षतन्नः शं
सितुमर्हसि ॥ ५ ॥ वासुदेव उवाच मयानागपुरंगत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ॥ तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच तस्मि
न्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ॥ किमुक्तवान्दृष्ट्वा कशदुर्योधनममर्षणं ॥ ७ ॥ आचार्यो वामहाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ पितरौ धृतराष्ट्रस्तंगांधारी वा कि
मब्रवीत् ॥ ८ ॥ पिताय वीयानस्माकं क्षत्ताधर्मविदां वरः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजं ॥ ९ ॥ किंच सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ॥ उक्तवन्तो यथा त
त्वं तद्गृह्णित्वं जनार्दन ॥ १० ॥ उक्तवान् हि भवान्सर्ववचनं कुरुमुख्ययोः ॥ धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ॥ ११ ॥ कामलोभाभिभूतस्य मंदस्य प्राज्ञमानिनः ॥
अप्रियं हृदये मत्स्यं तन्नतिष्ठति केशव ॥ १२ ॥ तेषां वाक्यानि गोविंद श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ यथा च नाभिपद्येत कालस्तातथा कुरु ॥ भवान् हि नो गतिः कृष्ण
भवान्नाथो भवान् गुरुः ॥ १३ ॥ वासुदेव उवाच शृणुराजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ॥ मध्ये कुरुणां राजेंद्रसभायां तन्निबोधमे ॥ १४ ॥ मया विश्राविते
वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ॥ अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुर्योधननिबोधेदं कुलार्थं यद्वीमि ते ॥ तच्छुत्वा राजशार्दूलस्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्रयोः तेषां राज्ञां च वचनं यच्च भवानुक्तवान्वचनं महं मदर्थं तत्सर्वं धार्तराष्ट्रस्य हृदये नतिष्ठतीति द्वयोः संबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नाभिपद्येतनातिक्रमेत नोऽस्माकं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ कालीसत्यवती ॥ १९ ॥ प्रतीतःतुष्टः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विप्रवासितःदूरेस्थापितः रामभयात्स्वयंपलायनेनप्रजाभिस्तदीयशिविरस्यशून्यताकरणात् ॥ २४ ॥ २५ ॥
 ममतातपिताराजन्शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ तस्याहमेकएवासंपुत्रःपुत्रवतांवरः ॥ १७ ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नाद्वितीयःस्यात्कथंमुतः ॥ एकंपुत्रमपुत्रं वैप्रवदंति
 मनीषिणः ॥ १८ ॥ नचोच्छेदंकुलंयायाद्विस्तीर्येच्चकथंयशः ॥ तस्याहमीप्सितंबुध्वाकालीमातरमावहं ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञांदुष्करांरुत्वापितुरर्थंकुलस्यच ॥ अरा
 जाचोर्ध्वरेताश्रयथासुविदितंतव ॥ प्रतीतोनिवसान्येषप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २० ॥ तस्यांजज्ञेमहाबाहुःश्रीमान्कुरुकुलोद्दहः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्माकनी
 यान्ममपार्थिव ॥ २१ ॥ स्वर्यातेहंपितरितंस्वराज्येसन्नयवेशयं ॥ विचित्रवीर्यराजानंभृत्योभूत्वाद्यधश्वरः ॥ २२ ॥ तस्याहंसदृशान्दारान्राजेंद्रसमुपाहरं ॥ जि
 त्वापार्थिवसंघातमपितेवदुशःश्रुतं ॥ २३ ॥ ततोरामेणसमरेद्वंद्वयुद्धमुपागमं ॥ सहिरामभयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः ॥ २४ ॥ दारेष्वप्यतिसक्तश्रयक्ष्माणंस
 मपद्यत ॥ यदात्वरजकेराष्ट्रेनववर्षसुरेश्वरः ॥ तदाभ्यधावन्मामेवप्रजाःक्षुद्रयपीडिताः ॥ २५ ॥ प्रजाऊचुः उपक्षीणाःप्रजाःसर्वाराजाभवभवायनः ॥
 ईतोःप्रणुदभद्रंतेशांतनोःकुलवर्धन ॥ २६ ॥ पीड्यंतेतेप्रजाःसर्वाव्याधिभिर्भृशदारुणैः ॥ अल्पावशिष्टागांगेयताःपरित्रातुमर्हसि ॥ २७ ॥ व्याधीन्प्रणुदवीरत्वं
 प्रजाधर्मेणपालय ॥ त्वयिजीवतिमाराष्ट्रंविनाशमुपगच्छतु ॥ २८ ॥ भौष्मउवाच प्रजानांक्रोशतीनांवैनैवाक्षुभ्यतमेमनः ॥ प्रतिज्ञारक्षमाणस्यसह
 तंस्मरतस्तथा ॥ ततःपौरामहाराजमाताकालीचमेशुभा ॥ २९ ॥ भृत्याःपुरोहिताचार्याब्राह्मणाश्रवद्भुश्रुताः ॥ मामूचुर्भृशसंतप्ताभवरंजेतिसंततं ॥ ३० ॥ प्रती
 परक्षितंराष्ट्रंत्वांप्राप्यविनशिप्यति ॥ सत्वमस्मद्विदार्थं वैराजाभवमहामते ॥ ३१ ॥ इत्युक्तःप्रांजलिर्भूत्वादुःखितोभृशमातुरः ॥ तेभ्योन्यवेदयंतत्रप्रतिज्ञांपि
 तृगौरवात् ॥ ३२ ॥ ऊर्ध्वरेतात्पराजाचकुलस्यार्थंपुनःपुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थंचधुरिमामानियोजय ॥ ३३ ॥ ततोहंप्रांजलिर्भूत्वामातरंसंप्रसादयं ॥ नांवशां
 तनुनाजातःकौरवंवंशमुद्दहन् ॥ ३४ ॥ प्रतिज्ञांवितथांकुर्यामिति राजन्युनःपुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थंचप्रतिज्ञांरुतवानहम् ॥ ३५ ॥ अहंप्रेष्यश्रवदासश्वतवाघसुतव
 त्सले ॥ एवंतामनुनीयाहंमातरंजनमेवच ॥ ३६ ॥ अयाचंभ्रातृदारेपुतदाव्यासंमहामुनिं ॥ सहमात्रामहाराजप्रसाद्यतमृषितदा ॥ ३७ ॥ अपत्यार्थंमहाराज
 प्रसादंरुतवांश्वसः ॥ त्रीन्सपुत्रानजनयत्तदाभरतसत्तम ॥ ३८ ॥ अंधःकरणहीनत्वान्नवैराजापितातव ॥ राजातुपांडुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३९ ॥

ईतोःअनादृष्यादिरूपाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मेणोक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ज्येष्ठेधत्वादनर्हःक्षत्ता

सराजातस्यतेपुत्राःपितुर्दायाधहारिणः ॥ मातातकलहंकार्पीराज्यस्यार्धप्रदीयतां ॥ ४० ॥ मयिजीवतिराज्यं कःसंप्रशासेत्पुमानिह ॥ मावमंस्थावचोमत्यंश
ममिच्छामिवःसदा ॥ ४१ ॥ नविशंपोस्तिमेपुत्रत्वयितेपुचपार्थिव ॥ मतमेतत्पितुस्तुभ्यंगांधार्याविदुरस्यच ॥ ४२ ॥ श्रोतव्यंखलुवृद्धानांनाभिंशंकीर्वाचोम
म ॥ नाशयिष्यसिमासर्वमात्मानंपृथिवींतथा ॥ ४३ ॥ इतिश्रीम० उद्यो० भगवद्गीतानपर्वणिभगवद्वाक्येसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
वासुदेवउवाच भीष्मेणोक्तेततोद्रोणोदुर्योधनमभापत ॥ मध्येनृपाणांभद्रंतेवचनंवचनक्षमः ॥ १ ॥ प्रातीपःशांतनुस्तातकुलस्यार्थेयथास्थितः ॥ यथादे
वव्रतोभीष्मःकुलस्यार्थेस्थितोभवत् ॥ २ ॥ तथापांडुर्नरपतिःसत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ राजाकुरुणांधर्मात्मासुव्रतःसुसमाहितः ॥ ३ ॥ ज्येष्ठायराज्यमददद्भृतरा
ष्ट्रायधीमते ॥ यवीयसेतथाक्षत्रंकुरुणांवंशवर्धनः ॥ ४ ॥ ततःसिंहासनेराजन्स्यापयित्वैनमच्युतं ॥ वनंजगामकौरव्योभार्याभ्यांसहितो नृपः ॥ ५ ॥ नाचैःस्थि
त्वातुविदुरउपास्तेस्मविर्नातवत् ॥ प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रोवालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६ ॥ ततःसर्वाःप्रजास्तातधृतराष्ट्रंजनेश्वरं ॥ अन्वपद्यंतविधिवद्यथापांडुंजना
धिपं ॥ ७ ॥ विस्तृज्यधृतराष्ट्रायराज्यंसविदुरायच ॥ त्रचारपृथिवींपांडुःसर्वापरपुरंजयः ॥ ८ ॥ कौशसंबननेदानेभृत्यानांचान्ववेक्षणे ॥ भरणेचैवसर्वस्यविदुरः
सत्यसंगरः ॥ ९ ॥ संधिविग्रहसंयुक्तोराज्ञांसंवाहनक्रियाः ॥ अवैक्षतमहातेजाभीष्मःपरपुरंजयः ॥ १० ॥ सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रोमहाबलः ॥ अन्वास्य
मानःसततंविदुरेणमहात्मना ॥ ११ ॥ कथंतस्यकुलेजातःकुलभेदं व्यवस्यसि ॥ संभूयभ्रातृभिःसार्धंभुंक्ष्वभोगान्जनाधिप ॥ १२ ॥ ब्रवीम्यहंनकार्पण्यान्ना
र्थहेतोःकथंचन ॥ भीष्मेणदत्तमिच्छामिनत्वयाराजसत्तम ॥ १३ ॥ नाहंत्वत्तोभिकांक्षिप्येवृत्त्युपायंजनाधिप ॥ यतोभीष्मस्ततोद्रोणोयद्भीष्मस्त्वाहतंकुरु ॥
॥ १४ ॥ दीयतांपांडुपुत्रेभ्योराज्यार्धमरिर्कशन ॥ सममाचार्यकंतातवतेपांचमेसदा ॥ १५ ॥ अश्वत्थामायथामत्यंतथाश्वेतहयोमम ॥ बहुनाकिंप्रलापेन
यतोधर्मस्ततो जयः ॥ १६ ॥ वासुदेवउवाच एवमुक्तेमहाराजद्रोणेनामिततेजसा ॥ व्याजहारततोवाक्यंविदुरःसत्यसंगरः ॥ पितुर्वदनमन्वीक्ष्यपरिवृ
त्यचधर्मवित् ॥ १७ ॥

वियोनित्वादनर्हइतिसूचयन्त्यथाज्येष्ठायददत्तथाक्षत्रेविदुरायापिन्यासजुतमददादितिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संबननमात्मीयताकरणं ॥ ९ ॥
संवाहनक्रियाःसंवाहनंसंप्रापणंदानोपादानादिकंताएवक्रियाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कार्पण्याद्युद्धभयात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पितुर्भीष्मस्य ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥२०॥ शास्त्रं आज्ञां दुर्योधनकृतेन दुर्योधनकर्मणा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वनंगच्छेति तावता त्वया त्वदनुगामिना द्रोणेन च त्वत्कोयं हीनपक्षो दुर्योधनः पांडवेभ्यो भयं प्राप्स्यतीत्याशयः ॥ २५ ॥

विदुर उवाच देवव्रतनिबोधेदं वचनं मम भाषतः ॥ प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वया यं पुनरुद्धतः ॥ १८ ॥ तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ॥ कोयं दुर्योधनो नाम कुलेस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९ ॥ यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ॥ अनार्यस्यारुतज्ञस्य लोभेन हृतचेतसः ॥ २० ॥ अतिक्रामतियः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ एतेन श्यंतिकुरवो दुर्योधनकृतेन वै ॥ २१ ॥ यथा तेन प्रणश्युर्महाराज तथा कुरु ॥ मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महामते ॥ २२ ॥ चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि ॥ प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ॥ २३ ॥ नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयं ॥ अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ २४ ॥ वनंगच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ बध्वावानि कृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं ॥ २५ ॥ शाधीदं राज्यमद्याशु पांडवैरभिरक्षितं ॥ प्रसोढराजशार्दूलविनाशो दृश्यते महां ॥ २६ ॥ पांडवानां कुरूणां च राज्ञाममिततेजसां ॥ विररामैव मुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ॥ प्रध्यायमानः स तदानिः श्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २७ ॥ ततो यराज्ञः सुवलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ॥ दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २८ ॥ ये पार्थिवाराजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदान्ये ॥ शृण्वंतु वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २९ ॥ राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोज्यं क्रमागतो नः कुलधर्मणः ॥ त्वं पापबुद्धेऽति नृशंसकर्मनूराज्यं कुरूणामनया द्विहंसि ॥ ३० ॥ राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ॥ एतावति क्रम्य कथं नृपत्वं दुर्योधनप्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३१ ॥ राजा च क्षत्ता च महानुभावा भीष्मे स्थिते परवंतौ भवेतां ॥ अयं तु धर्मज्ञतया महात्मानकामयेद्यो नृवरो न दीजः ॥ ३२ ॥ राज्यं तु पांडोरिदमप्रधृष्यंतस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ॥ राज्यं तदेतन्निखिलं पांडवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३३ ॥ यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ॥ सर्वं तदस्माभिरहत्य कार्यं राज्यं स्वधर्मन्य रिपालयद्भिः ॥ ३४ ॥ अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य ब्रूयान् नृपो यं विदुरस्तथैव ॥ कार्यं भवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यं धर्मपुरस्कृत्य सुदीर्घकालं ॥ ३५ ॥ न्यायागतराज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ॥ प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शांतनवेन चैव ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवत्कृष्णवाक्ये अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ७९ ॥ वासुदेव उवाच एवमुक्ते तु गांधार्या धृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ दुर्योधनमुवाचे दं राजमध्ये जनाधिप ॥ १ ॥

॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति उद्योगपर्वणैलकंठीये भारतभा० अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ७९ ॥ एवमुक्त इति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निजायतेप्राप्नोति जायतेलज्जते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्वग्दोषीकुटी ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वृद्धःप्रतीपः
 दुर्योधननिबोधेदंयत्त्वांक्ष्यामिपुत्रक ॥ तथातत्कुरुभद्रंतेयघस्तिपितृगौरवं ॥ २ ॥ सोमःप्रजापतिःपूर्वकुरूणांवंशवर्धनः ॥ सोमाद्भवषष्ठोयंययातिर्नहुषा
 त्मजः ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रावभूवुर्हिंपंचराजर्षिसत्तमाः ॥ तेषांयदुर्महातेजाज्येष्ठःसमभवत्प्रभुः ॥ ४ ॥ पूरुर्यवीयांश्चततोयोस्माकंवंशवर्धनः ॥ शर्मिष्ठयासंप्रसूतोदु
 हित्रावृषपर्वणः ॥ ५ ॥ यदुश्चभरतश्रेष्ठदेवयान्याःसुतोभवत् ॥ दौहित्रस्तातशुक्रस्यकाव्यस्यामिततेजसः ॥ ६ ॥ यादवानांकुलकरांवलवान्वीर्यसंमतः ॥
 अवमेनेसतुक्षत्रंदर्पपूर्णःसुमंदधीः ॥ ७ ॥ नचातिष्ठत्पितुःशास्त्रेवलदर्पविमोहितः ॥ अवमेनेचपितरंभ्रातृश्राप्यपराजितः ॥ ८ ॥ पृथिव्यांचतुरंतायांयदुरेवा
 भवद्वली ॥ वशेरुत्वासनृपतीन्यंवसन्नागसाङ्कये ॥ ९ ॥ तंपितापरमक्रुद्धोययातिर्नहुषात्मजः ॥ शशापपुत्रंगंधारेराज्याच्चापिव्यरोपयत् ॥ १० ॥ येचैनम
 न्ववर्ततभ्रातरोवलदर्पिताः ॥ शशापतानभिक्रुद्धोययातिस्त्वनयानय ॥ ११ ॥ यवीयांसंततःपूरुपुत्रंस्ववशवर्तिनं ॥ राज्येनिवेशयामासविधेयंनृपसत्तमः ॥ १२ ॥
 एवंज्येष्ठोप्ययोस्त्तिकोनराज्यमभिजायते ॥ यवीयांसोपिजायंतेराज्यंक्रुद्धोपसेवया ॥ १३ ॥ तथैवसर्वधर्मज्ञःपितुर्ममपितामहः ॥ प्रतीपःपृथिवीपालस्त्रिपु
 लोकेषुविश्रुतः ॥ १४ ॥ तस्यपार्थिवसिंहस्यराज्यंधर्मेणशासतः ॥ त्रयःप्रजज्ञिरेपुत्रादेवकल्यायशस्विनः ॥ १५ ॥ देवापिरभवच्छ्रेष्ठोवाह्मीकस्तदनंतरं ॥ तृती
 यःशांतनुस्तातधृतिमान्मेपितामहः ॥ १६ ॥ देवापिस्तुमहातेजास्त्वग्दोषीराजसत्तमः ॥ धार्मिकःसत्यवादीचपितुःशुश्रूषणरतः ॥ १७ ॥ पौरजानपदानांचसं
 मतःसाधुसल्लतः ॥ सर्वेषांवालवृद्धानांदेवापिर्हृदयंगमः ॥ १८ ॥ वदान्यःसत्यसंधश्चसर्वभूतहिते रतः ॥ वर्तमानःपितुःशास्त्रेब्राह्मणानांतथैवच ॥ १९ ॥ वाह्मीक
 स्यप्रियोभ्राताशांतनोश्चमहात्मनः ॥ सौभ्रात्रंचपरंतेषांसहितानांमहात्मनां ॥ २० ॥ अथकालस्यपर्यायेद्वद्वानृपतिसत्तमः ॥ संभारानभिषेकार्थंकारयामा
 सशास्त्रतः ॥ २१ ॥ कारयामाससर्वाणिमंगलार्थानिवैविभुः ॥ तंब्राह्मणाश्चवृद्धाश्चपौरजानपदैःसह ॥ २२ ॥ सर्वेनिवारयामासुर्देवापेरभिषेचनं ॥ सतच्छु
 त्वातुनृपतिरभिषेकनिवारणं ॥ अश्रुकंठोभवद्राजापर्यशोचतचात्मजं ॥ २३ ॥ एवंदान्योधर्मज्ञःसत्यसंधश्चसोभवत् ॥ प्रियःप्रजानामपिसंस्त्वग्दोषेणप्रदू
 षितः ॥ २४ ॥ हीनांगंपृथिवीपालंनाभिनंदंतिदेवताः ॥ इतिकृत्वानृपश्रेष्ठंप्रत्यषेधन् द्विजर्षभाः ॥ २५ ॥ ततःप्रव्यथितांगोसौपुत्रशोकसमन्वितः ॥ निवारितं
 नृपंदृष्ट्वादेवापिःसंश्रितोवनं ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ आत्मजं देवापि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

राज्यं त्यक्त्वा मातुलकुलं समाश्रित इति संबंधः ॥ २७ ॥ अकारयत् अकरोत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आसंतात् अनुकंपी दयावान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति उद्योगप० नै
लकंडीये भारतभावदीपे एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ पुप्योद्येति पुप्यनक्षत्रं द्विअश्विन्याः पौर्णमास्या उपरि अष्टम्या भवति पूर्वमपि सप्तमा द्वि

वाह्मीकोमातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ॥ पितृभ्रातृत्वरित्यज्यप्राप्तवान्परमार्थिमत् ॥ २७ ॥ वाह्मीकेन त्वनुज्ञातः शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ पितर्युपरते राजनरा
जाराज्यमकारयत् ॥ २८ ॥ तथैवाहं मतिमतापरिचिंत्य हपांडुना ॥ ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्दीनांग इति भारत ॥ २९ ॥ पांडुस्तुराज्यं संप्राप्तः कनीयानपिसन्नपः ॥
विनाशो तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ॥ ३० ॥ मय्यभागिनिराज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वहर्तुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरोरा
जपुत्रो महात्मान्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ॥ सकौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३२ ॥ ससत्यसंधः स तथाऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितां वैधुजनं
स्य साधुः ॥ प्रियः प्रजानां सुहृदानुकंपी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३३ ॥ क्षमाति तिक्षादमार्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ॥ भूतानुकंपात्पुत्रानुशासनं च
युधिष्ठिरराजगुणाः समस्ताः ॥ ३४ ॥ अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तोलुब्धः सदा वैधुपुपापबुद्धिः ॥ क्रमागतं राज्यमिदं परे पाहर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनात ॥ ३५ ॥ प्रयच्छ
राज्यार्थमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ॥ ततो वशे पंतवर्जावितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेंद्र ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृ
तराष्ट्रवाक्यकथने एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ७ ॥ वासुदेव उवाच एवमुक्तुभीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्याधृतराष्ट्रे
ण न वै मंदो न्वबुध्यत ॥ १ ॥ अवधूयोत्थितो मंदः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अन्वद्रवंतं तं पश्चाद्राजानस्य कर्तुं जीविताः ॥ २ ॥ आज्ञापय च्छराज्ञस्तान्पार्थिवान्प्रचेतसः ॥
प्रयाध्वैकुरुक्षेत्रं पुप्योद्येति पुनः पुनः ॥ ३ ॥ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ॥ भीष्मसेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४ ॥ अक्षौहिण्यादशैका
चकौरवाणां समागताः ॥ तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत ॥ ५ ॥ यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विद्यस्व विशोपते ॥ उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६ ॥
गांधार्याधृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ॥ एतत्ते कथितं राजन्यदृत्तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन्सौ भ्रात्रमिच्छता ॥ अभेदायास्येवं शस्य प्रजानां
च विवृद्ध्ये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा सामन गृह्यते ॥ कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितं ॥ ९ ॥

वसादूर्ध्वमवास्या भविष्यति संगमं योजयेत्तस्यामित्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ साम्यं साम्नोभावः सामेति यावत् ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च कर्णेन सहोपसंवादेन ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पंचयाममात्रस्वीकारेण कृत्स्नराज्यसमर्पणरूपं दानमपि प्रयुक्तं ॥ १७ ॥ दंडवोपायो नान्य इत्याह दंडमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति उ० नै०

यदानाद्रियते वाक्यं सामपूर्वसुयोधनः ॥ तदामयासमानीयभेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ १० ॥ अद्रुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ॥ अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि मया विभो ॥ ११ ॥ निर्भर्त्सयित्वा राज्ञस्तां स्तृणीकृत्य सुयोधनं ॥ राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ १२ ॥ द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निंदां कृत्वा तथा पुनः ॥ भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १३ ॥ पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवं ॥ अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १४ ॥ तेशूराधृतं राष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ तिष्ठेयुः पांडवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १५ ॥ प्रयच्छंतु च ते राज्यमनीशास्ते भवंतु च ॥ यथाहरा जागांगे यो विदुरश्च हितं तव ॥ १६ ॥ सर्वं भवतु ते राज्यं पंचग्रामान्विसर्जय ॥ अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १७ ॥ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मानैव भागं व्यमुंचत ॥ दंडं चतुर्थं पश्यामि ते पुपापेषु नम्यथा ॥ १८ ॥ निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ॥ एतत्ते कथितं राजन्यदृत्तं कुरुसंसदि ॥ १९ ॥ न ते राज्यं प्रयच्छंति विनाशुद्धेन पांडव ॥ विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतानुवाक्ये पंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ समाप्तं च भगवद्गीतानुवाक्ये पंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ अथ सैन्यनिर्याणपर्व वैशंपायन उवाच जनार्दन वचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह ॥ १ ॥ श्रुतं भवद्भिर्दृत्तं सभायां कुरुसंसदि ॥ केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितं ॥ २ ॥ तस्मात्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ॥ अक्षौहिण्यश्च सप्तैताः सप्तैता विजयाय वै ॥ ३ ॥ तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ॥ द्रुपदश्च विराटश्च दृष्टद्युम्नश्च शिखंडिनौ ॥ ४ ॥ सात्यकिश्चैकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ॥ एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ शीमंतो नीतिमंतश्च सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ६ ॥ इष्वस्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ समानामपि योनेता सेनानां प्रविभागवित् ॥ ७ ॥ यः सहेतरणे भीष्मं शरार्चिः पावकोपमं ॥ तं तावत्सहदेवात्प्रब्रूहि कुरुनंदन ॥ स्वमतं पुरुष व्याघ्रकानः सेनापतिः क्षमः ॥ ८ ॥ सहदेव उवाच संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ॥ यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुं ज्महे ॥ ९ ॥ मत्स्यो विराटो बलवान् कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारद ॥ न कुलो नंतरं तस्मां दिदं वचनमाददे ॥ ११ ॥

भा० पंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ ॥ ११ ॥ जनार्दनेति ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संयुक्तः संबन्धी ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

कुलेनवंक्षेन अग्निजनेनस्यजनसमूहेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंगिरसोद्रोणस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

वयसाशास्त्रतोषैर्यात्कुलेनाभिजनेनच ॥ हीमान्वलान्वितःश्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२ ॥ वेदचाम्बंभरद्वाजादुर्धर्पःसत्यसंगरः ॥ योनित्यंस्पर्धतेद्रोणं
भीष्मंचैवमहाबलं ॥ १३ ॥ श्लाघ्यःपार्थिववंशस्यप्रमुखेवाहिनीपतिः ॥ पुत्रपौत्रैःपरिवृतःशतशाखइवद्रुमः ॥ १४ ॥ यस्ततापतपाघोरंसदारःपृथिवीपतिः ॥
रोषाद्रोणविनाशायवीरःसमितिशांभनः ॥ १५ ॥ पितेवास्मान्समाधत्तेयःसदापार्थिवर्षभः ॥ श्वशुरोद्भुपदोस्माकंसेनाग्रंसप्रकर्षतु ॥ १६ ॥ सद्रोणभीष्मा
वायातौसहेदितिमतिर्मम ॥ सहिदिव्यास्त्रविद्राजासखाचांगिरसोवृषः ॥ १७ ॥ माद्रीसुताभ्यामुक्तेतुस्वमतेकुरुनंदनः ॥ वासविर्वासवसमःसव्यसाच्यत्रवीद्व
चः ॥ १८ ॥ योयंतपःप्रभावेनऋपिसंतोषणेनच ॥ दिव्यःपुरुषउत्पन्नोज्ज्वालावर्णोमहाभुजः ॥ १९ ॥ धनुष्मान्कवचीखड्गीरथमारुत्थदंशितः ॥ दिव्यैर्हयवरैर्युं
क्तमग्निकुंडात्समुत्थितः ॥ २० ॥ गर्जन्निवमहामेघोरथघोषेणवीर्यवान् ॥ सिंहसंहननोवीरःसिंहतुल्यपराक्रमः ॥ २१ ॥ सिंहोरस्कःसिंहभुजःसिंहवक्षामहाव
लः ॥ सिंहप्रगर्जनोवीरःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः ॥ २२ ॥ सुभ्रूःसुदंष्ट्रःसुहनुःसुवाहुःसुमुखोऽरुशः ॥ सुजत्रुःसुविशालाक्षःसुपादःसुप्रतिष्ठितः ॥ २३ ॥ अभेद्यः
सर्वशस्त्राणांप्रभिन्नइववारणः ॥ जज्ञेद्रोणविनाशायसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ २४ ॥ धृष्टद्युम्नमहंमन्येसहेद्रीप्सस्यसायकान् ॥ वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्ता
स्यानुरगानिव ॥ २५ ॥ यमदूतसमान्वेगेनिपातेपावकोपमान् ॥ रामेणाजौविपहितान्वज्रनिष्पेपदारुणान् ॥ २६ ॥ पुरुपंतनपश्यामियःसहेतमहाव्रतं ॥ धृ
ष्टद्युम्नमृतेराजन्नितिमेधीयतेमतिः ॥ २७ ॥ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधीमतःसेनापतिर्मम ॥ अभेद्यकवचःश्रीमान्मातंगइवयूथपः ॥ २८ ॥ भीमसेनउवाच वधा
र्थयःसमुत्पन्नःशिखंडीद्रुपदात्मजः ॥ वदंतिसिद्धाराजेंद्रऋषयश्चसमागताः ॥ २९ ॥ यस्यसंग्राममध्येतुदिव्यमस्त्रंप्रकुर्वतः ॥ रूपंद्रक्ष्यंतिपुरुषारामस्येवमहा
त्मनः ॥ ३० ॥ नतंयुद्धेप्रपश्यामियोभिंध्यात्तुशिखंडिनं ॥ शस्त्रेणसमरेराजसूनुद्वंस्यंदनेस्थितं ॥ ३१ ॥ द्वैरथेसमरेनान्योभीष्मंहन्यान्महाव्रतं ॥ शिखंडिनमृ
तेवीरंसमेसेनापतिर्मतः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच सर्वस्यजगंतस्तातसारासारंबलावलं ॥ सर्वजानातिधर्मात्मातमेपांचकेशवः ॥ ३३ ॥ यमाहऋणो
दाशार्हःसोस्तुसेनापतिर्मम ॥ कृतास्त्राप्यकृतास्त्रोवाटद्वोवायदिवायुवा ॥ ३४ ॥ एपनोविजयेमूलमेषतातविपर्यये ॥ अत्रप्राणाश्वराज्यंचभावाभावौसुखा
सुखे ॥ ३५ ॥ एषधाताविधाताचसिद्धिरत्रप्रतिष्ठिता ॥ यमाहऋणोदाशार्हःसोस्तुनोवाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ शस्त्राणामधिवासनं गंधाद्यैः पूजनं कौतुकं रक्षाबंधनं मंगलं स्वस्तिवाचनं ॥ ३८ ॥ धनं जयमवेक्ष्येत्यनेनार्जुनाभिमतो वृष्टद्युम्नः सेनापतिरिति स्वाशयं प्रदर्शयत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशासमभिवर्तते ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनः ॥ ३७ ॥ रात्रेः शेषे व्यतिक्रान्तिं प्रयास्यामोरणाजिरं ॥ अधिवासितशस्त्रांश्च कृतकौ
तुकमंगलाः ॥ ३८ ॥ वैशंपायन उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनं जयमवेक्ष्य ह ॥ ३९ ॥ ममाप्येते महासुजभव
द्भिर्य उदाहृताः ॥ नेतारस्तव सेनायामता विक्रान्तयोधिनः ॥ ४० ॥ सर्व एव समर्याहितवशत्रुं प्रवाधितुं ॥ इंद्रस्यापि भयं त्येते जनये युर्महाहवे ॥ ४१ ॥ किंपुनर्धा
र्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसां ॥ मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थं महाहवे ॥ ४२ ॥ कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ॥ धर्मस्य गतमानृण्यं न स्मवाच्यावि
वक्षतां ॥ ४३ ॥ कृतास्त्रं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ धार्तराष्ट्रो बलस्य च पश्यत्यात्मानमातुरः ॥ ४४ ॥ युज्यतां वाहिनीसाधुवधसाध्याहिमेमताः ॥ न
धार्तराष्ट्राः शक्यंति स्यातुं दृष्ट्वा धनं जयं ॥ ४५ ॥ भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापियमोपमौ ॥ युयुधानद्वितीयं च वृष्टद्युम्नममर्षणं ॥ ४६ ॥ अभिमन्युं द्रौपदेयान् वि
राट्द्रुपदावपि ॥ अक्षौहिणीप्रतीश्वान्यान्नरेंद्रान् भीमविक्रमान् ॥ ४७ ॥ सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रधर्षदुरासदं ॥ धार्तराष्ट्रबलं संख्ये हनिष्यति न संशयः ॥ ४८ ॥ वृ
ष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्राहृष्यन्नरोत्तमाः ॥ ४९ ॥ तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ योगइत्य
थ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावतां ॥ ५० ॥ हयवारणशब्दाश्च नेमिघोषाश्च सर्वतः ॥ शंखदुंदुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्वतो भवन् ॥ ५१ ॥ तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलस
मागमं ॥ रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलं ॥ ५२ ॥ धावतामाङ्कयानानांतनुत्राणि च बध्नतां ॥ प्रयास्यतां पांडवानां ससैन्यानां समंततः ॥ ५३ ॥ गंगेव पू
र्णादुर्ध्वं पार्समदस्य तवाहिनी ॥ अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ॥ ५४ ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च वृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ प्रभद्रकाश्च पंचाला भीमसेनमुखा
ययुः ॥ ५५ ॥ ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ॥ दृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५६ ॥ प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ तेषां म
ध्ये ययौराजाकुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अस्माकं बलं कर्तुं धार्तराष्ट्रबलं कर्म ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ योगो युद्धाय सज्जीभवनं द्रव्योपायसन्नहनेष्वपि योगइति विश्वः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

शकटाअनांसि आपणोन्ननिग्वीथ्युपलक्षितविक्रेयद्रव्यं वेशोवेश्याजनाश्रयःऋगृहाणि यानयुग्मयानेषुयुग्मयुगमर्हतीतिरथादि शकटमुपस्करादिभारवहंयुग्मं इदंतुकेवलंप्रयाणार्हंयुग्मं युग्मंचपत्रेइ
तिनिपातनात् कोशंधनचयं यंत्रायुधंगोलकप्रक्षेपणंजालइत्युच्यतेलोके चिकित्सकाःशस्त्रवैद्याः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मूलप्रतीकारंधनदाररक्षां गुल्मैःस्थावरैःप्राकाररूपैःजंगमैःपरितःस्थानेस्थानेशूरसंचैः स्कं

शकटापणवेशाश्रयानयुग्मंचसर्वशः ॥ कोशंयंत्रायुधंचैवयेचवैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५८ ॥ फल्गुयच्चवलंकिंचिद्यच्चापिकृशदुर्बलं ॥ तत्संगृह्यययौराजायेचा
पिपरिचारकाः ॥ ५९ ॥ उपप्लव्येतुपांचालीद्रौपदीसत्यवादिनी ॥ सहस्रीभिर्निवृत्तेदासोदाससमावृता ॥ ६० ॥ कृत्वामूलप्रतीकारंगुल्मैःस्थावरजंगमैः ॥
स्कंधावारेणमहताप्रययुःपांडुनंदनाः ॥ ६१ ॥ ददतोगांहिरण्यंचब्राह्मणैरभिसंवृताः ॥ स्तूयमानाययूराजनूर्यैर्मणिविभूषितैः ॥ ६२ ॥ केकयाधृष्टकेतुश्रुपु
त्रःकाश्यस्यचाभिभुः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्चशिखंडीचापराजितः ॥ ६३ ॥ लृष्टास्तुष्टाःकवचिनःसशस्त्राःसमलंकृताः ॥ राजानमन्वयुःसर्वपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥
॥ ६४ ॥ जघनार्धेविराटश्चयाज्ञसेनिश्चसौमकिः ॥ सुधर्माकुंतिभोजश्चधृष्टद्युम्नस्यचात्मजाः ॥ ६५ ॥ रथायुतानिचत्वारिहयाःपंचगुणास्तथा ॥ पत्तिसैन्यंदश
गुणंगजानामयुतानिपट् ॥ ६६ ॥ अनाधृष्टिश्चेकितानोधृष्टकेतुश्चसात्यकिः ॥ परिवार्यययुःसर्वेवासुदेवधनंजयौ ॥ ६७ ॥ आसाद्यतुकुरुक्षेत्रंव्यूढानीकाःप्र
हारिणः ॥ पांडवाःसमदृश्यंतनर्दतोदृषभाइव ॥ ६८ ॥ तेवगात्थकुरुक्षेत्रंशंखान्दध्मुररिंदमाः ॥ तथैवदध्मतुःशंखंवासुदेवधनंजयौ ॥ ६९ ॥ पांचंजन्यस्य
निर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वसैन्यानिसमदृश्यंतसर्वशः ॥ ७० ॥ शंखदुंदुभिसंहृष्टःसिंहनादस्तरस्विनां ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचसागरांश्चान्वना
दयत् ॥ ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो०सैन्यनिर्याणपर्वणिकुरुक्षेत्रप्रवेशेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ७३ ॥ वैशंपायनउवाच
ततोदेशेसमेस्त्रिगधेप्रभूतयवसंधने ॥ निवेशयामासतदासेनाराजायुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ परिहृत्यश्मशानानिदेवतायतनानिच ॥ आश्रमांश्चमहर्षीणांतीर्यान्त्या
यंतनानिच ॥ २ ॥ मधुरानूपरेदेशेशुचौपुण्येमहामतिः ॥ निवेशंकारयामासकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ ततश्चपुनरुत्थायसुखीविश्रांतवाहनः ॥ प्रययौपृथि
वीपालैर्वृतःशतसहस्रशः ॥ ४ ॥ विद्राव्यशतशोगुल्मान्धारतराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ पर्यक्रामत्समंताच्चपार्थेनसहकेशवः ॥ ५ ॥

धावारेणसैन्येन ॥ ६१ ॥ गांभूमिधेनुवा ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ जघनार्द्धेपश्चिमाद्धे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ समदृश्यंतरोमांचितानि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभार
तमावदीपेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ मधुरेमनोहरे ॥ ३ ॥ ४ ॥ गुल्मान्सैनिकसंधान् ॥ ५ ॥

॥६॥ सूपतीर्याशोभनोपकंठां ॥ ७॥८॥ तद्विधानिशिविराणि ॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ कंटकसन्नाहाः येषांस्पर्शमात्रादपिगजांतराणांकंटकवेधोभवतितादृशाःसन्नाहाःकवचाणि कंटकैःकव
शिविरंमापयामासधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ सात्यकिश्चरथोदारोयुयुधानश्चवीर्यवान् ॥ ६ ॥ आसाद्यसरितंपुण्यांकुरुक्षेत्रेहिरण्वतीं ॥ सूपतीर्याशुचिजलांशर्करा
पंकवर्जितां ॥ ७ ॥ खानयामासपरिखांकेशवस्तत्रभारत ॥ गुप्त्यर्थमपिचादिश्यत्रलंतत्रन्यवेशयत् ॥ ८ ॥ विधिर्यःशिविरस्थसीत्यांडवानांमहात्मनां ॥ तद्वि
धानिनरेन्द्राणांकारयामासकेशवः ॥ ९ ॥ प्रभृततरकाष्ठानिदुराधर्पतराणिच ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानानिशतशोथसहस्रशः ॥ १० ॥ शिविराणिमहार्हाणिराज्ञां
तत्रपृथक्पृथक् ॥ विमानानीवराजेंद्रनिविष्टानिमहीतले ॥ ११ ॥ तत्रासनशिल्पिनःप्राज्ञाःशतशोदत्तवेतनाः ॥ सर्वोपकरणैर्युक्तावैद्याःशास्त्रविशारदाः ॥
॥ १२ ॥ ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणांतथैवमधुसर्पिषोः ॥ ससर्जरसपांसूनांराशयःपर्वतोपमाः ॥ १३ ॥ बहूदकंसुयवसंतुपांगारसमन्वितं ॥ शिविरेशिविराजासंच
कारयुधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ महायंत्राणिनाराचास्तोमराणिपरश्वधाः ॥ धनूपिकवचादीनिऋष्यस्तृणसंयुताः ॥ १५ ॥ गजाःकंटकसन्नाहालोहवर्मात्तरच्छदाः ॥
दृश्यंतेतत्रगिर्याभाःसहस्रशतयोधिनः ॥ १६ ॥ निविष्टान्यांडवांस्तत्रज्ञात्वामित्राणिभारत ॥ अभिससुर्यथादेशंसवलाःसहवाहनाः ॥ १७ ॥ चरितब्रह्मच
र्यास्तेसोमपाभूरिदक्षिणाः ॥ जयायपांडुपुत्राणांसमाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिमैत्र्यनिर्याणपर्वणिशिविरादिनिर्माणेद्विपंचा
शदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ १९ ॥ जनमेजयउवाच युधिष्ठिरंमहानीकमुपायांतंयुयुत्सया ॥ सन्निविष्टंकुरुक्षेत्रेवासुदेवेनपालितं ॥ १ ॥
विराटद्रुपदाभ्यांचसपुत्राभ्यांसमन्वितं ॥ केकयैर्दृष्टिभिश्चैवपार्थिवैःशतशोवृतं ॥ २ ॥ महेंद्रमिवचादित्यैरभिगुप्तंमहारथैः ॥ श्रुत्वादुर्योधनोराजाकिंकार्यंप्र
त्यपद्यत ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणमहामते ॥ संभ्रमेतुमुलेतस्मिन्यदासील्लुरुजांगले ॥ ४ ॥ व्यथयैयुरिमं देवानसंद्रानपिसमागमे ॥ पांडवावांसुदे
वश्चविराटद्रुपदौतथा ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःशिखंडीचमहारथः ॥ युधामन्युश्चविक्रान्तोदेवैरपिदुरामदः ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणतपोधन ॥
कुरूणांपांडवानांचयद्यदासीद्विचेष्टितं ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच प्रतियातेतुदाशार्हेराजादुर्योधनस्तदा ॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिंचाब्रवीद्विदं ॥ ८ ॥
अरुतेनैवकार्येणगंतःपार्थानधोक्षजः ॥ सएनान्मन्युनाविष्टोध्रुवंधक्ष्यत्यसंशयं ॥ ९ ॥

चेःसन्नहनंयेषामितिप्रांचः ॥ १६ ॥ अभिससुरभ्याजग्मुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिउ०नै०भा० द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ १९ ॥ युधिष्ठिरमिति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आसन्नजलाःकोष्ठाःकक्ष्यायेषुतानि तथा अच्छेद्यःशत्रुभिरनिर्वार्यआहारआहरणं वस्तूनांमार्गाश्चयेषुतानिअच्छेद्याहारमार्गाणि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इष्टोहिवासुदेवस्यपांडवैर्ममविग्रहः ॥ भीमसेनार्जुनौचैवदाशार्हस्यमतेस्थितौ ॥ १० ॥ अजातशत्रुरत्यर्थंभीमसेनवशानुगः ॥ निकृतश्चमयापूर्वसहसर्वैःस
होदरैः ॥ ११ ॥ विराटद्रुपदौचैवकृतवैरौमयासह ॥ तौचसेनाप्रणेतारौवासुदेववशानुगौ ॥ १२ ॥ भविताविग्रहःसोयंतुमुलोलोमहर्षणः ॥ तस्मात्सांग्रामिकंस
र्वकारयध्वमतंद्रिताः ॥ १३ ॥ शिविराणिकुरुक्षेत्रेक्रियंतांवसुधाधिपाः ॥ स्वपर्याप्तावकाशानिदुरादेयानिशत्रुभिः ॥ १४ ॥ आसन्नजलकोष्ठानिशतशोथस
हस्रशः ॥ अच्छेद्याहारमार्गाणिवंधोच्छ्रयचितानिच ॥ १५ ॥ विविधायुधपूर्णानिपताकाध्वजवंतिच ॥ समाश्र्वतेपांपंथानःक्रियंतांनगराद्दहिः ॥ १६ ॥ प्रया
णंघुष्यतामघश्वोभूतइतिमाचिरं ॥ तेतथेतिप्रतिज्ञायश्वोभूतेचक्रिरेतथा ॥ १७ ॥ लष्टरूपामहात्मानोनिवासायमहीक्षितां ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वतच्छ्रुत्वाराज
शासनं ॥ १८ ॥ आसनेभ्योमहार्हेभ्यउदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशंतःशनैःशनैः ॥ १९ ॥ कांचनांगददीमांश्चचंदनागुरुभूपितान् ॥ उ
ष्णीषाणिनियच्छंतःपुंडरीकनिभैःकरैः ॥ अंतरीयोत्तरीयाणिभूषणानिचसर्वशः ॥ २० ॥ तेरथान् रथिनःश्रेष्ठाहयांश्चहयकोविदाः ॥ सज्जयंतिस्मनागांश्च
नागशिखास्वनुष्ठिताः ॥ २१ ॥ अथवर्माणिचित्राणिकांचनानिवहूनिच ॥ विविधानिचशस्त्राणिचक्रुःसर्वाणिसर्वशः ॥ २२ ॥ पदातयश्चपुरुषाःशस्त्राणि
विविधानिच ॥ उपाजहुःशरीरेषुहेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३ ॥ तदुत्सवइवोदग्रंसंप्रलष्टनरावृतं ॥ नगरंधार्तराष्ट्रस्यभारतासीत्समाकुलं ॥ २४ ॥ जनौघसल्लि
लावर्तोरथनागाश्चमीनवान् ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःकोशसंचयरत्नवान् ॥ २५ ॥ चित्राभरणवर्माणैःशस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥ प्रासादमालाद्रिवतोरथ्यापणम
हाहृदः ॥ २६ ॥ योधचंद्रोदयोद्भूतःकुरुराजमहार्णवः ॥ व्यदृश्यततदारार्जश्चंद्रोदयइवोदधिः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिदु
र्योधनसैन्यसज्जकरणेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ६६ ॥ वैशंपायनउवाच वासुदेवस्यतद्वाक्यमनुस्मृत्ययुधिष्ठिरः ॥ पुनःप्रच्छ
वार्ष्णयंकथंमंदोब्रवीदिदं ॥ १ ॥ अस्मिन्नभ्यागतेकालेकिंचनःक्षममच्युत ॥ कथंचवर्तमानावैस्वधर्मान्नच्यवेमहि ॥ २ ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौवल
स्यच ॥ वासुदेवमतज्ञोसिममसभ्रातृकस्यच ॥ ३ ॥

॥ १९ ॥ अंतरीयंपरिधानीयंउत्तरीयंप्रावरणवस्त्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उपाजहुःपरिधानंकृतवंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिसौवल्कलीयुधिष्ठिरस्यवाक्यमनुस्मृत्ययुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ युक्तं सम्यक् ॥ १३ ॥ न कल्याणं अकल्याणं पापं अकल्याणं च त्वद्दीयेष्वविद्यमानं सर्वतस्मिन्दुर्योधने प्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ परित्यागेन राज्यस्यो
पेक्षया ॥ १५ ॥ १६ ॥ योगं युद्धोद्योगं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यदर्थं यन्निरुत्थं अनर्थः कुलक्षयः प्रयत्नतो बलात् ॥ २० ॥ तस्मिन्निति तस्मिन्नर्थे निमित्ते सति यत्नस्तत्परिहारार्थ उपायः सद्यः शत्रुव
विदुरस्यापितद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ॥ कुंत्याश्च विपुलप्रज्ञप्रज्ञाकारुर्ये न ते श्रुता ॥ ४ ॥ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ॥ क्षमं यन्नो महं वा होतु
वीत्यविचारयम् ५ ॥ श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ॥ मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ कृष्ण उवाच उक्तवानस्मिंश्चैव धर्मा
र्थसहितं हितं ॥ न तु तन्निरुत्थं प्रज्ञे कौरव्ये प्रति तिष्ठति ॥ ७ ॥ न च भीष्मस्य दुर्मथाः शृणोति विदुरस्य वा ॥ मम वा भाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८ ॥ नैष काम
यते धर्मं नैष कामयते यशः ॥ जितं समन्यते सर्वदुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९ ॥ बंधमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ॥ न च तं लब्ध्वा न्कामं दुरात्मा पापनिश्चयः
॥ १० ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राह तुर्वचः ॥ सर्वतमनुवर्तते कृते विदुरमच्युत ॥ ११ ॥ शकुनिः सौवलयश्चैव कर्णदुःशासनावपि ॥ त्वय्युक्तान्यभाषत मू
ढामूढममर्षणं ॥ १२ ॥ किंच तेन मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः ॥ संक्षेपेण दुरात्मा सौनयुक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३ ॥ पार्थिवे पुन सर्वे पुय इमे तव सैनिकाः ॥ यत्पापं य
न्न कल्याणं सर्वतस्मिन् प्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हि चिन्त ॥ कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनंतरं ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच तच्छ्रु
त्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितं ॥ अब्रुवन्तो मुखं राजः समुदक्षं तं भारत ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षितां ॥ यांगमाज्ञापयामास भीमार्जु
नयमैः सह ॥ १७ ॥ ततः किल किलाभूतमनीकं पांडवस्य ह ॥ आज्ञापिते तदायोगे समहृष्यंत सैनिकाः ॥ १८ ॥ अवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ निः
श्वसन् भीमसेनं च विजयं च दमब्रवीत् ॥ १९ ॥ यदर्थं वनवासश्च प्राप्तुं दुःखं च यन्मया ॥ सोयमस्मानुपैत्येव परोनर्थः प्रयत्नतः ॥ २० ॥ तस्मिन् यत्नः कृतोस्मां
भिः स नो हीनः प्रयत्नतः ॥ अकृते तु प्रयत्ने स्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१ ॥ कथं त्वय्येः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ॥ कथं हत्वा गुरुं नृद्वान्विजयो नो भविष्य
ति ॥ २२ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ॥ यदुक्तं वागुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३ ॥ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुंत्याश्च विदुरस्य च ॥ वचनं तत्त्वया
राज निखिलेनांधारितं ॥ २४ ॥

धर्मो भीमस्य द्यूतकाले संमतः सनोः स्माकं अस्माभिः क्षमां कुर्वद्भिः प्रयत्नतो बलाद्धीनो व्यर्थः कृतः अकृते तु अकृतेपि प्रयत्ने युद्धार्थमुद्योगे तथा
पि अस्मान्कलिः उपावृत्त आगतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

धर्मो भीमस्य द्यूतकाले संमतः सनोः स्माकं अस्माभिः क्षमां कुर्वद्भिः प्रयत्नतो बलाद्धीनो व्यर्थः कृतः अकृते तु अकृतेपि प्रयत्ने युद्धार्थमुद्योगे तथा

तौकुंतीविदुरौ अधर्ममितिच्छेदः अयुध्यतस्तवनिवर्तितुमपिनयुक्तं ॥२५॥ २६॥ २७॥ इतिउद्योगप०नेलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५४॥ ॥७॥ व्युष्टायांव्यतीता
यां ॥ १ ॥ सारपुरोगामि मध्यमंमध्यमं फलगुपाश्राव्यं ॥ २ ॥ सानुकर्पाइत्यादीनिनामणि विभूषिताइत्यंतानिचित्रानीकानांविशेषणानि अनुकर्षःयुद्धविमर्देयस्यकस्यचिद्रथावयवस्यनटस्यप्रतिसमा
धानार्थयद्रथस्याधोदास्यव्यतेनत् अनुकर्षोर्थाधःस्थदास्योतिमेदिनी तूर्णागेरथवाद्योवाणकोशः महान्निपंगइतियावत् बहूथोरथगुभिव्याघ्रादिचममयी तोमराःहस्तक्षेप्याःसशल्यादंडाः उपासंगाःहय
गजवाह्यास्तूणाः निपंगःपत्तिवाह्यःसएव शक्तिर्लोहदंडः ऋष्टिर्गुस्तरःकाष्ठदंडः ॥ ३ ॥ शगसनतोमराःधनुःप्रक्षेप्यास्तोमराःस्थूलवाणाः पाशाःसर्पापागनम्यगलेप्रक्षेपार्थं परिच्छदाआस्तरणादीनि परि
स्तराइतिपाठेआस्तरणमेव ॥ ४ ॥ कचग्रहविक्षेपःकचपुगर्हःत्यायेनशत्रुर्विक्षिप्यतेतादृशःकलविक्रयहनुल्यश्चिक्कणद्रव्याजितायोदंडविशेषः करग्रहेतिपाठेअंकुशविशेषः तैलादयःप्रतमाःशत्रूणामुपरिक्षि

नचतौवश्यतोऽधर्ममितिमेनैपिकीमतिः ॥ नापियुक्तंचकौतेयनिवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवांपिसव्यमाचिवचस्तदा ॥ स्मयमानोब्रवीद्वाक्यं
पार्थमेवमितिब्रुवन् ॥ २६ ॥ ततस्तेधृतसंकल्पायुद्धायसहसैनिकाः ॥ पांडवयामहाराजतारारित्रिसुखमावमन् ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्य
निर्याणपर्वणियुधिष्ठिरार्जुनसंवादेचतुःपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच व्युष्टायांवैरजन्यांहिराजद्रुर्योधनस्त
तः ॥ व्यभजत्तान्यनोकानिदशचैकंचभारत ॥ १ ॥ नरहस्तिरथाश्वानांसारुमध्यंचफलगुच ॥ सर्वेष्वेतेष्वर्षीकपुसंदिदेशनराधिपः ॥ २ ॥ सानुकर्पाःसतूणीराः
सवरुथाःसतोमराः ॥ सोपासंगाःसशर्कीकाःसनिपंगाःसहर्षयः ॥ ३ ॥ सध्वजाःसपताकाश्वमगरासनतोमराः ॥ रज्जुभिश्चविचित्राभिःसपाशाःसपरिच्छ
दाः ॥ ४ ॥ सकचग्रहविक्षेपाःसतैलगुडवालुकाः ॥ साशीविषघटाःसर्वेसमर्जरसपांसवः ॥ ५ ॥ सघंटफलकाःसर्वेसायोगुडजलोपलाः ॥ सगालभिदिपालांश्च
समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ६ ॥ सकांडदंडकाःसर्वेससीरविपतामराः ॥ सशूर्पपिटकाःसर्वेसदात्रांकुशतोमराः ॥ ७ ॥

प्यते साशीविषघटाःसंसर्पाःकुंभाः सर्जरसोरालद्रव्यमध्युद्दीपकं ॥ ५ ॥ सघंटानिफलकानिशाम्रायाणियेषांतेसघंटफलकाःघंटामहितंचमेत्यन्ये अयांसिखड्गपट्टिशच्छुरिकादीनि गुडजलंतमं उपंलायंचक्षे
प्यागोलाः शालतेकथतेशब्दं करोतीतिशालःसचासौभिदिपालो गोफलकः सशूलेतिगौडपाठः मधूच्छिष्टंमयनंतदपिद्वीकृत्यगुडजलवत्क्षेप्यं मुद्गरःमुशलतुल्योदंडः ॥ ६ ॥ कांडवाणफलकंतुधुक्तोदंडःकां
डदंडःकंटकदंडइतियावत् दंडकंटकइतिपाठेसएवार्थः सीरलांगलं विषंप्रसिद्धंतेनयुक्तास्तोमराविषतोमराः शूर्पाणितमगुडादिप्रक्षेपार्थानिपिटकास्तदाश्रयामंजूपाः अम्ररोधनाथोवा दात्रंपस्थुप्रभृति
अंकुशतोमराः बदरीकंटकनुल्यलोहकंटकोपेतास्तोमराः येषामंतःप्रविष्टानांबहिर्निःसरणेअंत्राण्यपिबहिर्निःसरति ॥ ७ ॥

कीलकवचवान्हिपरणमुष्टियुद्धेजेतुमशक्यः सकीलककचाइतिपाठेसदंतंकरपत्रयेनतक्षाकाष्ठपाटयति वाशीकाष्ठप्रच्छन्नंशस्त्रं वास्येतिवासीतिवापाठेपिसएवार्थः दक्षादनाःलोहकंदुककीलादीन्युपकर
 णानिव्याघ्रचर्मणाद्वीपीचित्रव्याघ्रस्तच्चर्मणाचपरिवृतारथाएव ॥८॥ ऋष्टिःद्रविडेभुप्रसिद्धंहस्तक्षेप्यंवक्रंकाष्ठफलकंशृंगसाहचर्यात् शृंगगदाघातेननष्टस्यरक्तस्यमोक्षणार्थं विष्णुत्रोत्सर्जनस्थानंवा प्रासाःभ
 द्वाः तैलक्षौमानितैलाक्तवस्त्रविशेषायेषां भस्मप्रहारस्थलेदीयते सर्पिश्चपुरातनंतदर्थमेव ॥९॥ चित्राश्वतेअनीकाश्चचित्रानीकाःचित्राणिसैन्यानि अनीकोस्त्रीरणेसैन्येइतिमेदिनी ॥१०॥ विनिवेशितायेपुरथेष्वि
 तिशेषः ॥११॥ बद्धानिअरिष्टानिअशुभहराणियंत्रौषधादीनियेषुतेबद्धारिष्टाः रिष्टक्षेमाशुभाभावेइतिमेदिनी बद्धकक्षाःबद्धाःकक्षाःस्पर्धापदानितुरगादिशिरसिघंटामालामौक्तिकगुच्छादीन्यतिशौर्यावघोती

सकीलकवचाःसर्वेवाशीदक्षादनान्विताः ॥ व्याघ्रचर्मपरीवाराद्वीपिचर्मवृताश्वते ॥ ८ ॥ सहर्षयःसशृंगश्चसप्रासविविधायुधाः ॥ सकुठाराःसकुदालाःस्रतै
 लक्षौमसर्पिषः ॥ ९ ॥ रुक्मजालप्रतिच्छन्नानानामणिविभूषिताः ॥ चित्रानीकाःसुवपुषोज्वलिताइवपावकाः ॥ १० ॥ तथाकवचिनःशूराःशस्त्रपुरुतनिश्च
 याः ॥ कुलीनाहययोनिज्ञाःसारथ्येविनिवेशिताः ॥ ११ ॥ बद्धारिष्टावद्धकक्षावद्धध्वजपताकिनः ॥ बद्धाभरणनिर्यूहावद्धचर्मासिपट्टिशाः ॥ १२ ॥ चतुर्युजोर
 थाःसर्वेसर्वेचोत्तमवाजिनः ॥ सप्रासऋष्टिकाःसर्वेसर्वेशतशरासनाः ॥ १३ ॥ धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौपार्णिसारथी ॥ तौचापिरथिनाश्रेष्ठैरथीचहयवि
 त्तथा ॥ १४ ॥ नगराणीवगुमानिदुराधर्षाणिशत्रुभिः ॥ आसनरथसहस्राणिहेममालीनिसर्वशः ॥ १५ ॥ यथारथास्तथानागावद्धकक्षाःस्वलंरुताः ॥ बभूवुः
 सप्तपुरुषारत्नवंतइवाद्रयः ॥ १६ ॥ द्वावंकुशधरौतत्रद्वावुत्तमधनुर्धरौ ॥ द्वौवरासिधरौराजन्नेकःशक्तिपिनाकधृत् ॥ १७ ॥ गजैर्मत्तैःसमाकीर्णसंवर्मायुधकौश
 कैः ॥ तद्भववलंराजन्कौरव्यस्यमहात्मनः ॥ १८ ॥ आमुक्तकवचैर्युक्तैःसपताकैःस्वलंरुतैः ॥ सादिभिश्चोपपन्नास्तुतथाचायुतशोहयाः ॥ १९ ॥ असंग्राहाः
 सुसंपन्नाहेमभांडपरिच्छदाः ॥ अनेकशतसाहस्राःसर्वेसादिवशोस्थिताः ॥ २० ॥ नानारूपविकाराश्चनानाकवचशस्त्रिणः ॥ पदातिनोनरास्तत्रवभूवुर्हममालि
 नः ॥ २१ ॥ रथस्यासनदशगजागजस्यदशवाजिनः ॥ नरादशहयस्यामनपादरक्षाःसमंततः ॥ २२ ॥ निविरुदानियेषु कक्षास्यादंतरीयस्यपश्चादंचलपल्लवे स्पर्धापदेनादो
 मूलेइतिमेदिनी बद्धानिआभरणानिक्षुद्रघंटिकादीनिनिर्यूहाःशिखराणिचयेषु निर्यूहःशिखरेद्वारेइतिमेदिनी ॥१२॥१३॥ चतुर्युजइत्येतद्वाचष्टे धुर्ययोरिति धुर्ययोःधूःसन्निहितयोःपार्णिसारथीचकरक्षौ
 ॥१४॥१५॥१६॥ अंकुशधरौगजनिधंतारौ उत्तमधनुर्धरौदूरस्थान्प्रहर्तुं असिधरौसमीपस्थान् शक्तिपिनाकधरोमध्यस्थान् पिनाकःत्रिशूलं पिनाकोस्त्रीरुद्रचापेषांशुवर्षत्रिशूलयोरितिमेदिनी ॥१७॥
 ॥१८॥सादिभिःअश्वारोहैः॥१९॥संग्राहःबृहदुद्रंगःहेपणपूर्वकमपपादाभ्यामुत्प्लवनमितियावत् तद्रहिताःअसंग्राहाः संग्राहोबृहदुद्रंगइतिविश्वः यतःसुसंपन्नाःसम्यक्शिक्षिताः भांडंअश्वाभरणंतेनपरिच्छदः
 परिष्कारोयेषांते भांडंभूषाश्चभूषयोरितिविश्वः ॥२०॥ रूपविकाराःरक्तकृष्णहयमुखत्वादयः ॥ २१ ॥ रथस्येति रक्तस्यरथस्ययथोक्तविभागेनदशगजाःशतंअश्वाःसहस्रंपदातयश्चपरिवारइत्यर्थः ॥२२॥

पक्षांतरमाह रथस्येति एकस्यरथस्यपंचाशद्गजाःपंचसहस्रंअश्वाःपंचत्रिंशत्सहस्रंपदातयःपरिवारइत्यर्थः ॥२३॥ अत्ररथादीनांप्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेणपरिवारात्पत्न्यबहुत्वेज्ञेये साधारणीतुसंख्याआदिपर्वण्युक्ता एकोरथोगजस्वेकोनराःपंचपदातयः त्रयश्चतुरगास्तुज्ञैःपत्तिरित्यभिधीयतइत्यादिना तामेवानुसरति सेनेति तत्रगजानारथानांचतुल्यसंख्योक्तिःपूर्वोक्तसंख्योपलक्षणार्था तेनपंचविंशतिशतानिमनुष्याःपंचदशशतंतुरगाइत्यपिज्ञेयं पृतनायांतुपंचसहस्रनागास्तावंतोरथाःपंचविंशतिसहस्रंनराःपंचदशसहस्रंअश्वाः बाहिन्यांपंचाशत्सहस्रंनागास्तावंतोरथाःसार्धलक्षद्वयंनराःसार्धलक्षंअश्वाइतिज्ञे

रथस्यनागाःपंचाशन्नागस्यासन्शतंहयाः ॥ हयस्यपुरुषाःसप्तभिन्नसंधानकारिणः ॥ २३ ॥ सेनापंचशतंनागारथास्तावंतएवच ॥ दशसेनाचपृतनापृतना दशवाहिनी ॥ २४ ॥ सेनाचवाहिनीचैवपृतनाध्वजिनीचमूः ॥ अक्षौहिणीतिपर्यायैर्निरुक्ताचवस्त्रयिनी ॥ २५ ॥ एवंव्यूढान्यनीकानिकौरवेयेणधीमता ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचसंख्याताःसप्तचैवह ॥ २६ ॥ अक्षौहिण्यस्तुसप्तैवपांडवानामभूद्दलं ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचकौरवाणामभूद्दलं ॥ २७ ॥ नराणांपंचपंचाशं देषापत्तिर्विधीयते ॥ सेनामुखंचतिस्रस्तागुल्मइत्यभिश्चिदितं ॥ २८ ॥ त्रयोगुल्मागणस्वासीद्गणास्त्वयुतशोभवन् ॥ दुर्योधनस्यसेनासुयोत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २९ ॥ तत्रदुर्योधनोराजाशूरान्बुद्धिमतो नरान् ॥ प्रसमीक्ष्यमहाबाहुश्चक्रेसेनापतींस्तदा ॥ ३० ॥ पृथगक्षौहिणीनांचप्रणेतृन्नरस्तमान् ॥ विधिवत्पूर्वमानीयपार्थिवानभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ कृपंद्रोणंचशल्यंचसैधवंचजयद्रथं ॥ सुदक्षिणंचकांबोजंरुतवर्माणमेवच ॥ ३२ ॥ द्रोणपुत्रंचकर्णंचभूरिश्रवसमेवच ॥ शकुनिंसौवलंचैवबाह्वीकंचमहाबलं ॥ ३३ ॥ दिवसेदिवसेतेषांप्रतिवेलंचभारत ॥ चक्रेसविविधाःपूजाःप्रत्यक्षंचपुनःपुनः ॥ ३४ ॥ तथाविनियताःसर्वेयेचतेषांपदानुगाः ॥ बभूवुःसैनिकाराज्ञांप्रियंराज्ञश्चिकीर्षवः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणिदुर्योधनसैन्यविभागेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥७३॥ वैशंपायनउवाच ततःशांतनवंभीष्मंप्रांजलिर्धृतराष्ट्रजः ॥ सहसर्वैर्महीपालैरिदं वंचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऋतेसेनाप्रणेतारंपृतनासुमहत्यपि ॥ दीर्यतेयुद्धमासाद्यपिपीलिकपुटंयथा ॥ २ ॥

यं ॥२४॥ एवमपिपूर्वोक्ताक्षौहिणीसंख्ययाविसंवादएवेत्याशंक्याह सेनेति सेनादयःशब्दाःपर्यायाःनतुसंख्येयानांसंख्याभेदमात्रेणनानार्थाः एकस्मिन्नपिभीमसेनेदशनागसहस्रबलत्वस्मरणात् एवंचबलस्यैवेयंएकादशसप्तैतिसंख्यानसंख्येयस्येतिभावः पांडवानांहीनबलत्वेपिसंख्येयंवासुदेवबलंतत्रसहायीभूतमितिजयोःभूदितिदृष्टव्यं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नराणामितिअयुतशइत्यनेननसणामंतोनास्तीतिद्विशितं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥७३॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३॥ ४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उशनसाशुकेण असंहार्यः पितुर्वरदानात्कालेनापिसंहर्तुमशक्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ कुमारः कार्तिकेयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ पावकिः कार्तिकेय एव ॥ १५ ॥

नहिजातुद्वयोर्बुद्धिः समाभवति कर्हिचित् ॥ शौर्यं च बलनेतृणां स्पर्धते च परस्परं ॥ ३ ॥ श्रूयते च महाप्राज्ञहैहयानमितौ जसः ॥ अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समु-
च्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४ ॥ तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ॥ एकतस्तु त्रयोवर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५ ॥ ततो युद्धेष्वभज्यंत त्रयोवर्णाः पुनः पुनः ॥ क्ष-
त्रियाश्च जयंत्येव बहुलं चैकतो बलं ॥ ६ ॥ ततस्ते क्षत्रियानेव प्रच्छुर्द्धिं जसत्तमाः ॥ तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञायाथातथ्यं पितामह ॥ ७ ॥ वयमेकस्य शृण्वानामहं बु-
द्धिमतोरणे ॥ भवंतस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाश्च कुरेकं सेनापतिं द्विजं ॥ नयंसुकुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९ ॥ एवं ये कु-
शलं शूरं हितेप्सितमकल्मषं ॥ सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयंति रणेरिपून् ॥ १० ॥ भवानुशनसा तु ल्योहितैर्षी च सदा मम ॥ असंहार्यः स्थितो धर्मसनः सेनापतिर्भव ॥
॥ ११ ॥ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चंद्रमाः ॥ कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥ पर्वतानां यथामेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा ॥ कुमार इव देवा-
नां वसूनामिव हव्यवाट् ॥ १३ ॥ भवता हिव यंगुमाः शक्रेणैव दिवौकसः ॥ अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवं ॥ १४ ॥ प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पा-
वकिः ॥ वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इव वर्षभं ॥ १५ ॥ भीष्म उवाच एवमेतन्महाबाहो यथावदसि भारत ॥ यथैव हि भवंतो मे तथैव मम पांडवाः ॥ १६ ॥
अपि चैव मया श्रेयोवाच्यं तेषां नराधिप ॥ संयोद्धव्यं तवार्थाय यथामे समयः कृतः ॥ १७ ॥ न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ॥ ऋते तस्मान्न रव्याघ्रात्कुं-
तीपुत्राद्भनं जयात् ॥ १८ ॥ सहिवेदमहाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ॥ न तु मां विदतो युद्धे जातु युध्येत पांडवः ॥ १९ ॥ अहं चैव क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ॥
कुर्यां शस्त्रबलेनैव ससुरासुरराक्षसं ॥ २० ॥ न त्वेवोत्सादनीयामे पांडोः पुत्राजनाधिप ॥ तस्माद्योधानहनिष्यामि प्रयोगेनायुतं सदा ॥ २१ ॥ एवमेपां करिष्या-
मि निधनं कुरुनंदन ॥ न च ते मां हनिष्यंति पूर्वमेव समागमे ॥ २२ ॥ सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते ॥ भविष्यामि यथाकामं तन्मेश्रोतुमिहार्हसि ॥ २३ ॥
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ॥ स्पर्धते हि सदा त्वर्थं सूतपुत्रो मयारणे ॥ २४ ॥ कर्ण उवाच नाहं जीवति गांगेये राजन् योत्स्ये कथंचन ॥ हते भीष्मे तु यो-
त्स्यामि सहगांडीवधन्वना ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच ततः सेनापतिं च क्रेविधिवद्भूरिदक्षिणं ॥ धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं सोभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ विदतो विस्पष्टो भूत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ न मे ममात्सादनीयाः नाशयितुं शक्याः सदा प्रत्यहं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ पातयंतःमूर्च्छितानिकुर्वंतः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥३॥

ततोभेरीश्वशंखांश्वशतशोयसहस्रशः ॥ वाढयामासुरव्यग्रावाढकाराजशामनात् ॥ २७ ॥ सिंहनादाश्वविक्थिवाहनानांचनिःस्वनाः ॥ प्रादुरासन्ननभ्रेच
वर्षरुधिरकर्दमं ॥ २८ ॥ निर्घाताःपृथिवीकंपागजबृंहितनिःस्वनाः ॥ आसंश्वसर्वयोधानांपातयंतोमनांस्युत ॥ २९ ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्योदिवश्रोक्लाःप्रपे
दिरे ॥ शिवाश्वभयवेदिन्योनेदुर्दीप्ततराभृशं ॥ ३० ॥ सैनापत्येयदाराजागांगेयमभिषिक्तवान् ॥ तदैतान्युग्ररूपाणिबभूवुःशतशोत्प ॥ ३१ ॥ ततःसेनापतिं
कृत्वाभीष्मंपरबलार्दनं ॥ वाचयित्वाह्विजश्रेष्ठान्गोभिर्निकैश्वभूरिशः ॥ ३२ ॥ वर्धमानोजयाशीभिर्निर्ययौसैनिकैर्वृतः ॥ आपगेयंपुरस्कृत्यभ्रातृभिःसहित
स्तदा ॥ ३३ ॥ स्कंधावारेणमहताकुरुक्षेत्रंजगामह ॥ ३४ ॥ परिक्रम्यकुरुक्षेत्रंकर्णेनसहकौरवः ॥ शिविरंमापयामाससमेदेशेजनाधिप ॥ ३५ ॥ मधुरानूपरदेशेप्र
भूतयवसेंधने ॥ यथैवहास्तिनपुरंतद्वच्छिविरमावभौ ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणिभीष्मसैनापत्येष्टपंचाशदधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥३॥ जनमेजयउवाच आपगेयंमहात्मानंभीष्मंशस्त्रभृतांवरं ॥ पितामहंभारतानांध्वजंसर्वमहीक्षितां ॥ १ ॥ बृहस्पतिसमंबुध्या
क्षमयापृथिवीसमं ॥ समुद्रमिवगांभीर्येहिमवंतमिवस्थिरं ॥ २ ॥ प्रजापतिमिवौदार्येतेजसाभास्करोपमं ॥ महेंद्रमिवशत्रूणांध्वंसनंशरवृष्टिभिः ॥ ३ ॥ रण
यज्ञेप्रविततेसुभीमेलोमहर्षणे ॥ दीक्षितंचिररात्रायश्रुत्वातत्रयुधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ किमब्रवीन्महाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ भीमसेनार्जुनौवापिकृष्णोवाप्रत्यभा
षत ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच आपद्दमार्थकुशलोमहाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ सर्वान्भ्रातृन्समानीयवासुदेवंचशाश्वतं ॥ ६ ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठःसांत्वपूर्वमिदं
वचः ॥ पर्याक्रामतसैन्यानियत्तास्तिष्ठतदंशिताः ॥ ७ ॥ पितामहेनवोयुद्धंपूर्वमेवभविष्यति ॥ तस्मात्सप्तसुसेनासुप्रणेतृन्ममपश्यत ॥ ८ ॥ कृष्णउवाच
यथार्हतिभवान्वक्तुमस्मिन्कालेत्युपस्थिते ॥ तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तंतेभरतर्षभ ॥ ९ ॥ रोचतेमेमहाबाहोक्रियतांयदनंतरं ॥ नायकास्तवसेनायांक्रियंतामिहस
प्तवै ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच ततोद्भुपदमानाय्यविराटंशिनिपुंगवं ॥ वृष्टद्युम्नंचपांचाल्यंघृष्टकेतुंचपार्थिव ॥ ११ ॥ शिखंडिनंचपांचाल्यंसहदेवंचमाग
धं ॥ एतान्सप्तमहाभागान्वीरान्युद्धाभिकांक्षिणः ॥ १२ ॥ सेनाप्रणेतृन्विधिवद्भ्याषिंचद्युधिष्ठिरः ॥ सर्वसेनापतिंचात्रघृष्टद्युम्नंचकारह ॥ १३ ॥ द्रोणांतहेतोरु
त्यन्नोयद्भ्राज्जातवेदसः ॥ सर्वेषामेवतेषांतुसमस्तानांमहात्मनां ॥ १४ ॥ आपगेयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्यादिमात् ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ महात्ययं अत्यंतक्षयकरं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रौहिणेयो बलरामः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ उपहरे एकांति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सेनापतिपतिचक्रे गुडाकेशं धनंजयं ॥ अर्जुनस्यापि नेता च संयंता चैव वाजिनां ॥ १५ ॥ संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ तद्वृषोपस्थितं युद्धं समास
न्नमहात्ययं ॥ १६ ॥ प्राविशद्भवन्नराजन्पांडवानां हलायुधः ॥ सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसांबोद्धवादिभिः ॥ १७ ॥ रौक्मिणेयाद्भुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ वृ
ष्णिमुखैरधिगतैर्व्याघ्रैरिव बलोकटैः ॥ १८ ॥ अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ॥ १९ ॥ सिंहखेलगतिः श्री
मान्मदरक्तांतलोचनः ॥ तद्वृषाधर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ॥ २० ॥ उदतिष्ठत्ततः पार्थो भीमकर्मा वक्रोदरः ॥ गांडीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ॥ २१ ॥
पूजयांचक्रिरे ते वै समायांतं हलायुधं ॥ ततस्तं पांडवो राजा करेपस्पर्शपाणिना ॥ २२ ॥ वासुदेवपुरोगास्तं सर्व एवाभ्यवादयन् ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हला
युधः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समंततः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौहिणेयो भ्यभाषत ॥ २४ ॥ भवितायं महारौद्रो
दारुणः पुरुषक्षयः ॥ दिष्टमेतद्ध्रुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुं ॥ २५ ॥ तस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपिवः समुहज्जनान् ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम ॥ २६ ॥
समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयं ॥ विमर्दश्च महान्भावी मंसशोणितकर्दमः ॥ २७ ॥ उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपहरे ॥ संबन्धिषु समावृत्तिवर्तस्व मधुसू
दन ॥ २८ ॥ पांडवाहियथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ॥ तस्यापि क्रियतां सात्यं सपर्येति पुनः पुनः ॥ २९ ॥ तच्च मेनाकरोद्वाक्यं त्वदर्थं मधुसूदनः ॥ निर्विष्टः सर्वभा
वेन धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३० ॥ ध्रुवोजयः पांडवानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ तथात्यभिनिवेशाय वासुदेवस्य भारत ॥ ३१ ॥ नचाहमुत्सहं कृष्णमृते लोकनुदीक्षि
तुं ॥ ततोहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितं ॥ ३२ ॥ उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ तुल्यस्त्रहोस्म्यतो भौ मे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३३ ॥ तस्मांघ्रास्यामि
तीर्थानिसरस्वत्यानिपेवितुं ॥ नहि शक्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुं ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पांडवैः ॥ तीर्थयात्राय यौरामो निवर्त्य मधुसूद
नं ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि बलरामतीर्थयात्रागमने सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
वैशंपायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ॥ हिरण्यरोम्णो नृपतेः साक्षादिंद्रसखस्य वै ॥ १ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति उद्योगप० नीलकंठीये भारत भावक्षेपे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७३ ॥ एतस्मिन्निति साक्षात्पुत्रइति संबंधः ॥ १ ॥

आकूतीनांसंकल्पानांसत्यसंकल्पइत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मौरवान् आं व्रतंतिमयान् यैरिदानीं शार्ङ्गधनुषि ज्याक्रियते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 आकूतीनामधिपतिर्भोजस्यातियशस्विनः ॥ दाक्षिणात्यपतेः पुत्रोदिक्षुरुक्मीतिविश्रुतः ॥ २ ॥ यः किंपुरुषसिंहस्य गंधमादनवासिनः ॥ कृत्स्नं शिष्यो धनुर्वेदं
 चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३ ॥ यो माहेन्द्रं धनुर्लेभेतुल्यं गांडीवतेजसा ॥ शार्ङ्गं च महाबाहुः सम्भितं दिव्यलक्षणं ॥ ४ ॥ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारि
 णां ॥ वारुणं गांडिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ॥ ५ ॥ धारयामास तल्लुण्णः परसेनाभयावहं ॥ गांडीवं पावकाह्ने भेखांडवे
 पाकशासनिः ॥ ६ ॥ द्रुमाद्रुक्मीमहातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ संछिद्य मौरवान् पाशान्निहत्य मुरुमोजसा ॥ ७ ॥ निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुंडले ॥ षोड
 शस्रोसहस्राणिरत्नानि विविधानि च ॥ ८ ॥ प्रतिपदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुरुत्तमं ॥ रुक्मीतु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्वनं ॥ ९ ॥ विभीषयन्निवजगत्यां डवां न
 भ्यवर्तत ॥ नामृष्यतपुरायोसौ स्वबाहुवलगर्वितः ॥ १० ॥ रुक्मिण्याहरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्ये जनार्दनं ॥ ११ ॥ ततो न्व
 धावद्दार्ण्यं यं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ सेनया चतुरंगिण्यामहत्या दूरपातया ॥ १२ ॥ त्रिचित्रायुधवर्मिण्या गंगयेव प्रवृद्धया ॥ ससमासाद्य वार्ष्णेययोगानामाश्वरं
 प्रभुं ॥ १३ ॥ व्यंसितो व्रीडितो राजन्नाजगाम सकुंडिनं ॥ यत्रैव कृष्णे नरणे निर्जितः परवीरहा ॥ १४ ॥ तत्र भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमं ॥ सैन्येन महता तेन प्र
 भूतगजवाजिना ॥ १५ ॥ पुरंतद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ॥ १६ ॥ अक्षौहिण्यामहावीर्यः पांडवान् क्षिप्रमागम
 त् ॥ ततः सकवचो धन्वी तलीखड्गीशरासनी ॥ १७ ॥ ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूं ॥ विदितः पांडवेयानां वासुदेवप्रिषेप्सया ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्तु तं रा
 जाप्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ स पूजितः पांडुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतु तान्सर्वान् चिश्चांतः सहसैनिकः ॥ उवाच मध्ये वीराणां कुंतीपुत्रं धनंजयं ॥
 ॥ २० ॥ सहायोस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोसि पांडव ॥ करिष्यामि रणे साह्यमसद्यंतव शत्रुभिः ॥ २१ ॥ नहि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ हनिष्यामि र
 णे भागं यन्मे दास्यसि पांडव ॥ २२ ॥ अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथोपुनः ॥ अथ वा सर्वएवैते तिष्ठंतु वसुधाधिपाः ॥ २३ ॥ निहत्य समरेशं त्रूंस्तव दास्यामि
 मेदिनीं ॥ इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ॥ २४ ॥ शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पांडवं ॥ २५ ॥ उवाच धी
 मान्कोतेयः प्रहस्य सखि पूर्वकं ॥ कौरवाणां कुले जातः पांडोः पुत्रो विशेषतः ॥ २६ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्रोणं अयं मम गुरु रिति व्यपदिशन् कथयन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपजीव्य आराध्य रणे युद्धनिमित्तं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति उद्योगपर्वण्यैकं कंठीये भारतभावे दीपे

द्रोणं व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ भीतोस्मीतिकथं ब्रूयां दधानो गांडिवं धनुः ॥ २७ ॥ युध्यमानस्य मे वीरगंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखामम ॥ २८ ॥ तथा प्रतिभयेतस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ खांडवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदा भवत् ॥ २९ ॥ निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ॥ तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदा भवत् ॥ ३० ॥ तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ॥ युध्यतो बहुभिस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम ॥ ३१ ॥ उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमं ॥ वरुणं पावकं चैव रुद्रं पंद्रोणं च माधवं ॥ ३२ ॥ धारयन् गांडिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं हृदं ॥ अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिवृंहितः ॥ ३३ ॥ कथं मस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोस्मीति यशोहरं ॥ वचनं न रशार्दूलवज्रायुधमपि स्वयं ॥ ३४ ॥ नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थं च नास्ति मे ॥ यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३५ ॥ विनिवर्त्य ततोरुक्मीसेनां सागरसंनिभां ॥ दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ॥ प्रत्याख्यातश्रुतेनापि सतदा शूरमानिना ॥ ३७ ॥ द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादप्यतुः ॥ रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मीच वसुधाधिप ॥ ३८ ॥ गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ उपाविशन् खांडवेयामंत्राय पुनरेव च ॥ ३९ ॥ समितिर्धर्मराजस्य सापार्थिवसमाकुला ॥ शुश्रुभे तारकैश्चित्रार्थैश्च द्रेणेव भारतव ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्याने अष्टपंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ १५ ॥ जनमेजय उवाच तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ॥ किमकुर्वंश्च कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ॥ धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एहिसंजय सर्वमेवाच क्ष्वानवशेषतः ॥ सेनानिवेशे यद्दत्तं कुरुपांडवसेनयोः ॥ ३ ॥ दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकं ॥ यदहं बुद्धमानोऽपि युद्धोपांक्षयोदयान् ॥ ४ ॥ तथापि निरुतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्युतदेविनं ॥ न शक्नोमि नियंतुं वाकर्तुं वाहितमात्मनः ॥ ५ ॥ भवत्येव हि मे सूतबुद्धिर्दोषानुदर्शनी ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनः सापरिवर्तते ॥ ६ ॥ एवं गते वैशं धृग्वितद्भविष्यति संजय ॥ क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागो हि पूजितः ॥ ७ ॥ संजय उवाच त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथेच्छसि ॥ अनुदुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ॥ ८ ॥

अष्टपंचाशदधिकं शततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ १५ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ क्षयस्यैव उदयोऽप्येभ्यस्तान्क्षयोदयान् ॥ ४ ॥ निरुतिप्रज्ञं कपटविषयैव प्रज्ञानधर्मविषयायस्यतं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एनसादोषेणदेवान्कालंवागंतुंउपालब्धुंनार्हतिदृष्टेसंभवत्यदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वाद्दृष्टापराधाभावेदेवस्यकालस्यवाउपालंभःकर्तुमुचितोऽनंतस्मिन्सतीत्यर्थः नसकालंनवादेवंकुमेतदिहार्हतीतिपाठेष्य
यमेवार्थः॥ ९ ॥ १० ॥ निकाराःतिरस्काराः ॥ ११ ॥ वैशसंवैरंसमरेनिमित्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥

शृणुष्वानवशेषेणवदतोममपार्थिव ॥ यआत्मनोदुश्चरितांशुभंप्राप्तुयान्नरः ॥ नसकालंनवादेवानेनसागंतुमर्हति ॥ ९ ॥ महाराजमनुष्येषुनिघंयःसर्वमाच
रेत् ॥ सवध्यःसर्वलोकस्यनिदितानिसमाचरन् ॥ १० ॥ निकारामनुजश्रेष्ठपांडवैस्त्वत्पतीक्षया ॥ अनुभूताःसहामात्यैर्निरुतैरधिदेवने ॥ ११ ॥ हयानांचग
जांनांचराज्ञांचामिततेजसां ॥ वैशसंसमरेवृत्तंयत्तन्मेशृणुसर्वशः ॥ १२ ॥ स्थिरोभूत्वामहाप्राज्ञसर्वलोकक्षयोदयं ॥ यथाभूतंमहायुद्धेश्रुत्वाचैकमनाभव ॥
॥ १३ ॥ नत्येवकर्तापुरुषःकर्मणोःशुभपापयोः ॥ अस्वतंत्रोहिपुरुषःकार्यतेदारुयंत्रवत् ॥ १४ ॥ केचिदीश्वरनिर्दिष्टाःकेचिदेवदृच्छया ॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्ये
त्रैयमेतत्प्रदृश्यते ॥ तस्मादनर्थमापन्नःस्थिरोभूत्वानिशामय ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणिसंजयवाक्येऊनषष्ठ्यधिकशतत
मोऽध्यायः॥१५९॥ समाप्तंचसैन्यनिर्याणपर्व ॥७॥ अथउलूकदूतागमनपर्व संजयउवाच हिरण्वत्यांनिविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ न्यविशं
तमहाराजकौरवेयायथाविधि ॥ १ ॥ तत्रदुर्योधनोराजानिवेश्यबलमोजसा ॥ संमानयित्वानृपतीन्यस्यगुल्मांस्तथैवच ॥ २ ॥ आरक्षस्यविधिंकृत्वायोधा
नांतत्रभारत ॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिचापिसौवलं ॥ ३ ॥ आनाय्यनृपतिस्तत्रमंत्रयामासभारत ॥ तत्रदुर्योधनोराजाकर्णेनसहभारत ॥ ४ ॥ संभाषित्वा
चकर्णेनभ्रात्रादुःशासनेनच ॥ सौवलेनचराजेंद्रमंत्रयित्वानरर्षभ ॥ ५ ॥ आहूयोपद्वरेराजन्तुलूकमिदमब्रवीत् ॥ उलूकगच्छकैतव्यपांडवान्सहसोमकान्
॥ ६ ॥ गत्वाममवचोब्रूहिवासुदेवस्यशृण्वतः ॥ इदंतत्समनुप्राप्तंवर्षपूंगाभिचिंतितं ॥ ७ ॥ पांडवानांकुरूणांचयुद्धंलोकभयंकरं ॥ यदेतत्कथ्यनावाक्यंसंजयो
महदब्रवीत् ॥ ८ ॥ वासुदेवसहायस्यगर्जतःसानुजस्यते ॥ मध्येकुरूणांकोतेयतस्यकालोयमागतः ॥ ९ ॥ यथावःसंप्रतिज्ञातंतत्सर्वीक्रियतामिति ॥ ज्येष्ठंतथैव
कोतेयंब्रूयास्त्वंवचनान्मम ॥ १० ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःसोमकेश्वसकेकयैः ॥ कथंवाधार्मिकोभूत्वात्वमधर्मेमनःकृथाः ॥ ११ ॥

हिरण्वत्यामिति ॥ १ ॥ गुल्मान्सैन्यान् ॥ २ ॥ आरक्षस्यरक्षणीयस्यद्रव्यादेःविधिरक्षाविधानं आरक्षरक्षणीयेस्यादिति विश्वः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कथ्यनावाक्यंआत्मप्रशंसनं ॥ ८ ॥ ९ ॥
संप्रतिज्ञातंदुःशासनरुधिरपानादि ॥ १० ॥ भ्रातृभिःसहितःकथमधर्मेमनःकृथाइतिसंबंधः ॥ ११ ॥

दातादास्यसिपारिवाज्यंकरीप्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ भोसुराइनिदेवान्प्रकादःसंबोधयति यस्यव्रतस्यधर्मध्वजोधर्मचिह्नंदर्भपवित्रपाणित्वादि उच्छ्रितःसर्वलोकविदितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यइच्छसिजमत्सर्वेनश्रमानंनृशंसवत् ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदातात्वमितिमेमतिः ॥ १२ ॥ श्रूयतेहिपुरागीतःश्लोकोयंभरतंपर्भ ॥ प्रहादेनाथभद्रंतेहृतेराज्यं
तुदैवतैः ॥ १३ ॥ यस्यधर्मध्वजो नित्यं सुराध्वजइवोच्छ्रितः ॥ प्रच्छन्नानिचपापानिवैडालं नामतद्व्रतं ॥ १४ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमं ॥ क
थितंनारदेनेहपितुर्ममनराधिप ॥ १५ ॥ मार्जारः किलदुष्टात्मानिश्रेष्ठः सर्वकर्मसु ॥ ऊर्ध्ववाहुः स्थितोराजन्गंगार्तरेकदाचन ॥ १६ ॥ सर्वैरुत्वामनःशुद्धिप्र
त्ययार्थंशरीरिणां ॥ करोमिधर्ममित्याहसर्वानेवशरीरिणः ॥ १७ ॥ तस्यकालेनमहताविश्रंभंजम्पुरंडजाः ॥ समेत्यचप्रशंसंतिमार्जारंविशांपते ॥ १८ ॥ पू
ज्यमानस्तुतैःसर्वैःपक्षिभिःपक्षिभोजनः ॥ आत्मकार्यंरुतंमेनेचर्यायाश्चरुतंफलं ॥ १९ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यतंदेशंमूपिकाययुः ॥ ददृशुस्तंचनेतत्रधार्मिकं
व्रतचारिणं ॥ २० ॥ कार्येणमहतायुक्तंभयुक्तेनभारत ॥ तेषामतिरियंराजन्नासीत्तत्रविनिश्चयं ॥ २१ ॥ बहुमित्रावयंसर्वेतेषांनोमातुलोत्थयं ॥ रक्षांकरो
तुसततंवृद्धवालस्यसर्वशः ॥ २२ ॥ उपगम्यतुतेसर्वेविडालमिदमब्रुवन् ॥ भवत्यसादादिच्छामश्चतुंचैवयथासुखं ॥ २३ ॥ भवान्नांगनिरव्यग्राभवान्नःपरमः
सुहृत् ॥ तेवयंसहिताःसर्वेभवंतंशरणंगताः ॥ २४ ॥ भवान्धर्मपरोनित्यंभवान्धर्मव्यवस्थितः ॥ सनोरक्षमहाप्रज्ञत्रिदशानिववजभृत् ॥ २५ ॥ एवमुक्त
स्तुतैःसर्वैर्मूपिकैःसविशांपते ॥ प्रत्युवाचततःसर्वान्मूपिकान्मूपिकांतकृत् ॥ २६ ॥ द्वयोर्योगंनपश्यामितपसोरक्षणस्यच ॥ अवश्यंतुमयाकार्यंवचनंभवतांहि
तं ॥ २७ ॥ युष्माभिरपिकर्तव्यंवचनंममनित्यशः ॥ तपस्मास्मिपरिश्रान्तोदृढंनियममास्थितः ॥ २८ ॥ नचापिगमनेशक्तिकांचित्यश्यामिचिंतयन् ॥ सोस्मिने
यःसदातीतानदीकूलमितःपरं ॥ २९ ॥ तथेतितंप्रतिज्ञायमूपिकाभरतर्षभ ॥ वृद्धवालमथोसर्वमार्जारायन्यवेदयन् ॥ ३० ॥ ततःसपापोदुष्टात्मान्मूपिकानथभ
जयन् ॥ पीवरश्चसुवर्णश्चदृढबंधश्चजायते ॥ ३१ ॥ मूपिकाणांगणश्चात्रभृशंसंक्षीयतेऽथसः ॥ मार्जारोवर्धतेचापितेजावलसमन्वितः ॥ ३२ ॥ ततस्तंमूपिकाः
सर्वेसमेत्यान्योन्यमब्रुवन् ॥ मातुलोवर्धतेनित्यंवयंक्षीयामहेभृशं ॥ ३३ ॥ ततःप्राज्ञतमःकश्चिडिंडिकोनाममूपिकः ॥ अत्रवीदृचनंराजन्मूपिकाणांमहागणं
॥ ३४ ॥ गच्छतांवनदीतीरंसहितानांविशंपते ॥ पृष्ठतोहंगमिष्यामिसहैवमातुलेनतु ॥ ३५ ॥

मनःशुद्धिर्हिसानोनिवृत्ति ॥ १७ ॥ विश्रंभंविश्वासं ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ बहवश्चनेमित्राणिचेतिबहुमित्राः वृद्धमित्राइत्यपिपाठः वृद्धाश्चवालंश्वनेषांसमाहारोवृद्धवालंतस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥३६॥३७॥३८॥ शिखाशाखाअमित्रस्यापिमित्रभावहूपक्षानरं कतस्वीकृता शिखाशाखावर्हिचूडेतिशाखापक्षानरेवाहावितिचमेदिनी ॥३९॥ गणश्रमूपिकाणां ॥४०॥४१॥४२॥४३॥ इंद्रच्छक्र
अजातशत्रुत्वरूपं धर्मिष्ठोसीत्युपहासः ॥४४॥४५॥ प्रमार्जप्रमार्जय ॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ ५४ ॥ इंद्रजालप्रसिद्धं मायाछलं कुहकाकृत्याप्रतिगर्जनाःविपरीतंकोपंवहंतिप्रा

साधुसाध्वितितेसर्वेपूजयांचक्रिरेतदा ॥ चक्रुश्चैवयथान्यायंदिंडिकस्यवचोर्यवत् ॥३६॥ अविज्ञानात्ततःसोथडिंडिकंक्षुपभुक्तवान् ॥ ततस्तेसहिताःसर्वेमंत्र
यामासुरंजमा ॥ ३७॥ तत्रवृद्धतमःकश्चिकोलिकोनाममूपिकः ॥ अब्रवीद्वचनंराजनूज्ञातिमध्येयथातथं ॥ ३८॥ नमातुलोधर्मकामश्छत्रमात्रंरुताशि
खा ॥ नमूलफलभक्षस्यविष्ठाभवतिलोमगा ॥३९॥ अस्यगात्राणिवर्धतेगणश्रपरिहीयते ॥ अद्यसनाष्टदिवसान्दिंडिकोपिनदृश्यते ॥ ४०॥ एतच्छ्रुत्वावचः
सर्वेभूपिकाविप्रदुद्रुवुः ॥ विडालोपिसदुष्टात्माजगामैवयथागतं ॥४१॥ तथात्वमपिदुष्टात्मन्वैडालंवनमास्थितः ॥ चरमिज्ञातिपुसदाविडालोमूपिकेष्विव ॥
॥ ४२॥ अन्यथाकिलतेवाक्यमन्यथाकर्मदृश्यते ॥ दंभनार्थायलोकस्यवेदाश्रोपशमथ्यते ॥ ४३॥ त्यक्त्वाछत्रंत्विदंराजनूक्षत्रधर्मसमाश्रितः ॥ कुरुकार्याणि
सर्वाणिधर्मिष्ठोसिनरर्षभ ॥ ४४॥ वाहुर्वीर्येणपृथिवींलब्ध्वाभरतसत्तम ॥ देहिदानंद्दिजातिभ्यःपितृभ्यश्चयथोचितं ॥ ४५॥ छिष्टायावर्षपूर्णांश्रमानुर्मात्
हितेस्थितः ॥ प्रमार्जाश्रुरणजित्वासंमानंपरमावह ॥४६॥ पंचग्रामावृतायत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ॥ युध्यामहंकथं संख्येकोपयेमचपांडवान् ॥ ४७॥ त्वत्कं
तेदुष्टभावस्यसंत्यागोविदुरस्यच ॥ जातुपंचगृहेदाहंस्मरतंपुरुषोभव ॥४८॥ यच्चरुणामवांचस्त्वमायांतंकुरुसंसदि ॥ अयमस्मिस्थितोराजन्शमायसमराय
च ॥ ४९॥ तस्यायमागतःकालःसमरस्यनराधिप ॥ एतदर्थमयासर्वंरुतमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५०॥ किंनुयुद्धात्परंलाभंक्षत्रिषोवहुमन्यते ॥ किंचत्वंक्षत्रियकुले
जातःसंप्रथितोभुवि ॥ ५१॥ द्रोणादस्त्राणिसंप्राप्यरुपाच्चभरतर्षभ ॥ तुल्ययोनीसमवलेवासुदेवंसमाश्रितः ॥ ५२॥ ब्रूयास्त्वंवासुदेवंचपांडवानांसमीपतः ॥
आत्मार्यंपांडवार्यंचयत्तोमांप्रतियोधय ॥ ५३॥ सभामध्येचयद्रूपंमाययाकृतवानसि ॥ तत्तथैवपुनःकृत्वासार्जुनोमामभिद्रव ॥ ५४॥ इंद्रजालंचमा
यांवैकुहकावापिभीषणा ॥ आत्तशस्त्रस्यसंग्रामेवहंतिप्रतिगर्जनाः ॥ ५५॥ वयमप्युत्सहेमघांखंचगच्छेममायया ॥ रसातलंविशामोपिऐंद्रंवापुरमेवतु ॥
॥ ५६॥ दर्शयैमचरूपाणिस्वशरीरेवहून्यपि ॥ ननुपर्यायतःसिद्धिर्बुद्धिमाप्नोतिमानुषी ॥ ५७॥

पर्यंतिननुभयंजनयंतीत्यर्थः गर्जनंनिनदेकोपेइतिमेदिनी ॥ ५५॥ ५६॥ पर्यायतःपर्यायोत्तयप्रदर्शनादिरूपःप्रकारस्तेनसिद्धिःस्वस्यनेतुभवति तथापरोपितेनबुद्धिमानुषीभयात्मिकानंशामोति ॥ ५७॥

यनोमनसैव ईश्वरेणैव यं वशे कर्तव्यं त्वान्त्वा दृशे विभीषिकयेति भावः । पूर्वलोकेन त्वित्यत्र न चितिपाठे पर्यायतः क्रमतः भावस्तु स एव पर्यायः प्रकारेव सरे क्रमे इति मेदिनी ॥ ५८ ॥ आचक्षे आख्यातवान् ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सशृंगकाः शृंगं पुस्त्वचिङ्गं श्मश्रुत्वा लिंगवत्त्वादिकं तस्मिन्निताः पंढाः निर्वीर्याः संति येषु न वशैर्यं प्रख्यातमिति भावः ॥ ६३ ॥ तूवरं कंतूवरः प्रौढशृंगो भिद्धान्तुल्यं तूवर इति पाठेऽपि स एवार्थः अद्रम
 श्रुपुत्पमित्यन्ये तूवरोऽद्रमश्रुपुत्पप्रौढशृंगानदुंघ्र्यर्पातिमेदिनी तेषां भीमसेनानिः श्मश्रुक इति कल्पना भवति अश्वोऽजसूपरो गोमृग इति प्राजापत्या इति श्रुतौ अश्वोऽदि साहचर्यात्तूपरोऽपि पशुरेव अविद्यकं मृदं

मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ॥ यद्वर्षा पिचवाण्यं यथा तं राष्ट्रानहं गणे ॥ ५८ ॥ घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमं ॥ आचक्षे च मे सर्वं संजयस्त
 वभाषितं ॥ ५९ ॥ मद्द्वितीयं न पार्थेन वैरेवः सव्यमाचिना ॥ समस्य संगशो भूत्वा पांडवार्थं पराक्रमा ॥ ६० ॥ युद्धं स्वाघरणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ॥ यस्तु गंत्रुम
 भिजायशुद्धं पौरुषमास्थितः ॥ ६१ ॥ करेति द्विपतांशो कंसर्जावति सुर्जावितं ॥ अकस्माच्चैव तं कृष्णस्यातं लोके महद्यशः ॥ ६२ ॥ अघटानीं विजानीमः संति
 पंढाः सशृंगकाः ॥ मद्द्वितीयो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ॥ ६३ ॥ मन्नाहं मंथुगे कर्तुं कंसभृत्ये विगोपतः ॥ तंच तूवरकं बालं बद्धाग्निमविद्यकं ॥ ६४ ॥ उत्कृमद्व
 चोत्रहि असकृद्भीमसेनकं ॥ विराटनगरं पार्थयस्त्वं मृदोत्पभुःपुरा ॥ ६५ ॥ बहवो नाम विख्याते स्तन्ममैव हि पौरुषं ॥ प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्यं त्वया पुरा
 ॥ ६६ ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ यद्वर्षा पिचकोति यथा तं राष्ट्रानहं गणे ॥ ६७ ॥ निहनिष्यामि तरमातस्य कालो यमागतः ॥ त्वं हि भोज्यं पुरस्कार्यो
 भक्ष्ये पयंच भारत ॥ ६८ ॥ कयुद्धं कचभोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ॥ ६९ ॥ तद्व्याचक्षामा मध्ये वल्लिगंतं तव कांठर ॥ उ
 लूकनकुलं ब्रह्मि वचनाम् मभारत ॥ ७० ॥ युद्धं त्वाघस्थिरं भूत्वा पश्यामस्तत्र पौरुषं ॥ युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशांस्मरेदानीं
 यथा तथं ॥ ७१ ॥ ब्रूयास्त्वं महदेवं च राजमध्ये वचो मम ॥ युद्धेदानीं रणे यत्तः क्लेशान्स्मरच पांडव ॥ ७२ ॥ विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनाम् मम ॥ नदृष्टपूर्वा
 भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ॥ ७३ ॥ तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ अश्लाघ्यायं नरपतिर्युवयोरिति चागतं ॥ ७४ ॥ तयूंयं महता भूत्वा तद्वधार्थं ममा
 पित्र ॥ आत्मार्थं पांडवार्थं च प्रयुद्धं मया मम ॥ ७५ ॥ धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनाम् मम ॥ एतन्मम यः प्राप्नोति त्वय्यश्वत्थव्यापिमः ॥ ७६ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ नदृष्टेति भर्तारः राजानः ॥ ७३ ॥ अर्थपतिभीराजभिः यतः कालान्तत आरंभेत्यर्थः मृदायूंयं मयि गुणवति स्वामिनि न संतुष्टाः स्थमृदश्च युधि
 ष्ठिरो भवदादिपुनिर्गुणेष्वपि तुष्यतीति भावः ॥ ७४ ॥ तत्तस्माद्धेतोर्मम वधार्थं च प्रयुद्धं मया मिति संबन्धः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

पार्थक्यकुरुषुवधार्यं स्वार्थमिति पाठे तु चरपदादेवायमर्थो ज्ञेयः सकृत्स्वार्थमिति पाठे तु क्रियाविशेषणमिदं सुहृद्भिः पार्थैश्च सहितं यथास्यात्तथायुत्थस्वेत्यर्थः अयमेव मूलपाठ इति भाति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ राज्यमाक्रम्यमादृश इति शेषः ॥ ८५ ॥ अकर्मणा अयुद्धेन कल्पितेन स्वप्रशंसामात्रेण ॥ ८६ ॥ स्थानं स्थिति तत्स्थानराज्ययोरुद्धरणं पौरुषं पुरुषकर्मकुरु

द्रोणमासाद्यसमरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमं ॥ युद्धस्वसमुहत्यापंकुरुकर्म सुदुष्करं ॥ ७७ ॥ शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूकवचनान्मम ॥ स्त्रीतिमत्वामहाबाहुर्नहनिष्य
 तिकौरवः ॥ ७८ ॥ गांगेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयः ॥ कुरुकर्मरणे यत्तः पश्यामः पौरुषंतव ॥ ८१ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्य लूकमब्रवीत् ॥ धनं ज
 यंपुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ८० ॥ अस्मान्वात्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ॥ अथवा निर्जितोस्माभिरणो वीरशयिष्यसि ॥ ८१ ॥ राष्ट्रान्निर्वासनकेशं
 वनवासंच पांडव ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ८२ ॥ यदर्थं क्षत्रियासूतसर्वतदिदमागतं ॥ बलं वीर्यं च शौर्यं च परंचाप्यस्रलाघवं ॥ ८३ ॥ पौरुषं
 दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिं ॥ परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोपितस्य च ॥ हृदयं कस्य न स्फोटैश्चर्याद्भूशितस्य च ॥ ८४ ॥ कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेष्वगृ
 ध्यतः ॥ आस्थितं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ८५ ॥ यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यतां ॥ अकर्मणा कल्पितेन सतः कुपुरुषं विदुः ॥ ८६ ॥ अमित्रा
 णां वशे स्थानं राज्यंच पुनरुद्धर ॥ द्वावयौ युद्धकामस्य तस्मात्तत्कुरु पौरुषं ॥ ८७ ॥ पराजितो सिद्धूतेन कृष्णाचानायितासभां ॥ शक्यो सर्पो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमा
 नितः ॥ ८८ ॥ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्याद्विवासितः ॥ संवत्सरं विराटस्य दीस्य मास्थाय चोपितः ॥ ८९ ॥ राष्ट्रान्निर्वासनकेशं वनवासंच पांडव ॥ कृष्णाया
 श्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९० ॥ अप्रियाणां च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः ॥ अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षो त्वेव पौरुषं ॥ ९१ ॥ क्रोधो बलंतथा वीर्यं ज्ञानयोगो खला
 षणं ॥ इह ते ह्यस्य तां पार्थ युद्धस्व पुरुषो भव ॥ ९२ ॥ लोहाभिसारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमं ॥ पुष्टास्तेऽश्वाभृतायोधाः श्वो युद्धस्वसकेशवः ॥ ९३ ॥ असमाग
 म्यभीष्मेषु संयुगे किं विकल्पसे ॥ आरुरुक्षु र्यथा मंदः पर्वतं गंधमादनं ॥ ९४ ॥ एवं कल्पसिकोतेय अकल्पन्पुरुषो भव ॥ सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरं ॥
 ॥ ९५ ॥ द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ॥ अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ ९६ ॥ ब्राह्मेधनुषि चाचार्यं वेदयोरंतगंधयोः ॥ युधिधुर्ममविश्वो

॥ ९७ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ धिष्यात्पृहात् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अप्रियाणां शत्रूणां वक्तुं योग्यं वचनं गौर्गोः न संति पतयो मदे पंढरितिला एते इत्यादिकं प्रब्रुवत्सु दुःशांसवादिषु अ

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ वेदयोः श्रुतिधनुर्वेदयोः अंतर्गपरं ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ युगकालचक्रं ॥ ९९ ॥ १०० ॥ आभ्यांद्रोणभीष्माभ्यांअभिध्यातोहंतव्यत्वेननिश्चितः दारुणेनभयानकेनास्त्रादिना पदाभूमिमितिमर्त्युक्तः ॥ १०१ ॥ दर्दुरोमंडूकः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ ना
गवलस्यहस्तिसैन्यस्य ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ पर्यायात्पुद्गप्रकारात् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ पर्यायधर्मेणउपधर्मेणमायादिना अन्येतुराजपुत्रोयंराज्याहंइतिक्रमधर्मस्तेननकिन्तुशौर्येणैवसिद्धिमामो
द्रोणंमहाद्युतिपार्थजेतुमिच्छसितन्मृपा ॥ नहिशुश्रुमवातेनमेरुमुन्मथितंगिरिं ॥ ९८ ॥ अनिलोवावहेन्मेरुंघौर्वापिनिपतेन्महीं ॥ युगंवापरिवर्ततयद्येवंस्या
द्यथात्यमां ॥ ९९ ॥ कोत्थस्तिर्जाविताकांक्षीप्राप्यममरिमर्दनं ॥ पार्थोवाइतरोवापिकोन्यःस्वस्तिगृहान्ब्रजेत् ॥ १०० ॥ कथमाभ्यामभिध्यांतःसंस्पृष्टोदारु
णेनवा ॥ रणेजीवन्प्रमुच्येतपदाभूमिमुपस्पृशन् ॥ १०१ ॥ किंठर्दुरःकूपशयोयथेमांनबुध्यसेराजचमूंसमेतां ॥ दुराधर्पादिवचमूप्रकाशांगुप्तानरेद्रैस्त्रिदशैरि
वघां ॥ १०२ ॥ प्राच्यैःप्रतीच्यैरथदाक्षिणात्यैरुदीच्यकांबोजशकैःखशैश्च ॥ शाल्वैःसमत्स्यैःकुरुमध्यदेशैस्त्र्यंशैःपुलिंदैर्द्रविडांध्रकांच्यैः ॥ १०३ ॥ नानाजनौ
घंयुधिसंप्रवृद्धंगांगयथावेगमपारणीयं ॥ मांचस्थितंनागवलस्यमध्येयुयुत्ससेमंदकिमल्पबुद्धे ॥ १०४ ॥ अक्षय्याविपुधीचैवअग्निदत्तंचतेरथं ॥ जानीमो
हिरणेपार्थकेतुंदिव्यंचभारत ॥ १०५ ॥ अकथ्यमानोयुध्यस्वकथ्यसेर्जुनकिंबहु ॥ पर्यायात्सिद्धिरेतस्यनैतत्सिध्यतिकथ्यनात् ॥ १०६ ॥ यदादंकथ्यनाह्लोकैसि
ध्यैत्कर्मधनंजय ॥ सर्वंभवेयुःसिद्धार्थाःकथ्यनेकोहिदुर्गतः ॥ १०७ ॥ जानामितेवासुदेवंसहायंजानामितेगांडिवंतालमात्रं ॥ जानाम्यहंत्वाहशोनांस्तियोद्धा
जानानस्तेराज्यमेतद्धरामि ॥ १०८ ॥ नतुपर्यायधर्मेणसिद्धिंप्राप्नोतिमानवः ॥ मनसैवानुकूलानिधातैवकुरुतेवशे ॥ १०९ ॥ त्रयोदशसमाभुक्तंराज्यंविलप
तस्तव ॥ भूयश्चैवप्रशासिष्येत्वांनिहत्यसवांधवं ॥ ११० ॥ कृतदागांडिवंतेभूयत्वंदासपणैर्जितः ॥ कृतदाभीमसेनस्यवलमासीच्चफाल्गुन ॥ १११ ॥ सगदा
द्रीमसेनाद्वाफाल्गुनाद्वासगांडिवात् ॥ नवैमोक्षस्तदायोभूद्विनारुणामनिदितां ॥ ११२ ॥ सावोदास्येसमापन्नान्मोचयामासपार्षती ॥ अमानुष्यंसमाप
न्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ११३ ॥ अवोचंयत्पंढरितिलानहंवस्तथ्यमेवतत् ॥ धृताहिवेणीपार्थेनविराटनगरेतदा ॥ ११४ ॥ सृष्टकर्मणिचश्रांतंविराटस्यम
हानसे ॥ भीमसेनेनकोतिययत्तुतन्ममपौरुषं ॥ ११५ ॥ एवमंवसदादंडंक्षत्रियाःक्षत्रियेदधुः ॥ वेणींकृत्वापंढवेपःकन्यांनर्तितवानसि ॥ ११६ ॥

तौत्यर्थः मनसासंकल्पेनधातैवकुरुतेनतुमनुष्यः ॥ १०९ ॥ ११० ॥ हेदास वासवइतिपाठेहेइंद्रपुत्र ॥ १११ ॥ ११२ ॥ अमानुष्यंनचमनुष्यत्वं अलवणायवागूरितिबदल्पार्थोत्रनञ् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ वेणींकृत्वापंढवेपःकन्यांनर्तितवानसीत्येतस्मात्परंश्रोण्यांवेण्यांचक्ष्यांचसंयुगेयःपलायतइत्यर्धंदृश्यते तस्यार्थः यःपंढवेपःअस्त्रीअपिस्त्रीवेपभृत्श्रोणिकक्षावेण्युपलक्षितपुरत्यवमदर्शनंस्था
नेसंयुगेस्तरयुद्धेउपस्थितेसतिपलायते स्त्रीत्वस्मिन्संयुगेस्थिरीभवति अयंतुततोप्यधमइतिभावः कक्षायामित्यपेक्षितेआकारलोपआर्षः ॥ ११६ ॥

॥ ११७ ॥ नमायेत्रिव्याख्यातएवश्लोकः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ भीष्मेणसहसंपामःगिरौशिरोभेदनादिवत्स्वनाशकरइत्यर्थः ॥ १२० ॥ उद्वेलोद्विः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ ओघःप्रवाहः पुरुमित्रोदुयोः
धनभ्रातासएवगाधोगांभीर्यस्यपर्यंतोयस्मिन् गाढमितिपाठेतेनगाढंदुश्प्रवेशं दुर्मर्षणोदं दुर्मर्षणोदकंसोपिदुर्योधनभ्रातैव ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ निवर्तितानिवर्तिष्यति प्रशाम्यशांतोभव प्रशास्येतिपाठेप्रशास्यंच

नभयांद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन ॥ राज्यंप्रतिप्रदास्याभियुद्धस्वसहकेशवः ॥ ११७ ॥ नमायाहींद्रजालंवाकुहकावापिभीषणा ॥ आत्तशस्त्रस्यसंत्रामे
वहंतिप्रतिगर्जनाः ॥ ११८ ॥ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ आसाधमाममोघेपुंद्रविष्यंतिदिशोदश ॥ ११९ ॥ संयुगंगच्छभीष्मेणजिधियाशि
रसागिरिम् ॥ तरस्ववामहागाधंवाहुभ्यांपुरुषोदधिं ॥ १२० ॥ शारद्वतमहामीनंविंशतिमहोरगं ॥ बृहद्वलमहोद्वेलंसौमदत्तिनिर्मिलं ॥ १२१ ॥ भीष्मवेगम
पर्यंतद्रोणग्राहदुरासदं ॥ कर्णशल्यज्ञपावर्तकंजवडवामुखं ॥ १२२ ॥ दुःशासनौघंशलशल्यमत्स्यंसुपेणचित्रायुधनागनक्रं ॥ जयद्रथाद्रिपुरुभिन्नगाधं
दुर्मर्षणोदंशकुनिप्रपातं ॥ १२३ ॥ शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धंयदावगात्यश्रमनपृचेताः ॥ भविष्यसित्वंहतसर्वदांधवस्तदामनस्तेपरितापमेप्यति ॥ १२४ ॥
तदामनस्तेत्रिदिवादिवाशुचेर्निवर्तितार्थमहीप्रशासनात् ॥ प्रशाम्यराज्यंहिसुदुर्लभंत्वयावुभूपितःस्वर्गइवातपस्विना ॥ १२५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो
गपर्वणिउलूकदूतागमनपर्वणिदुर्योधनवाक्येपट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥७॥ संजयउवाच सेनानिवेशंसंप्रामःकृत्यःपांडव
स्यह ॥ समागतःपांडवेयैर्युधिष्ठिरमभापत ॥ १ ॥ अभिज्ञोदूतवाक्यानांययोक्तंब्रुवतोमम ॥ दुर्योधनसमादेशंश्रुत्वानक्रोदुमर्हसि ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच
उलूकनभयंतेस्तिब्रूहित्वंविगतज्वरः ॥ यन्मतंथार्तराष्ट्रस्यलुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३ ॥ ततोद्युतिमतांमध्येपांडवानांमहात्मनां ॥ संजयानांचमत्स्यानांरुष्णस्य
चयशस्विनः ॥ ४ ॥ द्रुपदस्यसपुत्रस्यविराटस्यचसंनिधौ ॥ भूमिपानांचसर्वेषांमध्येवाक्यंजगादह ॥ ५ ॥ उलूकउवाच इदंत्वामब्रवीद्राजाथार्तराष्ट्रोम
हामनाः ॥ शृण्वतांकुरुवीराणांतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराजितोसिधूतेनरुष्णाचानायितासभां ॥ शक्योमपौमनुष्येणकर्तुंपुरुषमानिना ॥ ७ ॥ द्वादशैवतु
वर्षाणिवनेधिण्याद्विवासितः ॥ संवत्सरंविराटस्यदास्यमास्थायचोषितः ॥ ८ ॥ अमर्षराज्यहरणंवनवासंचपांडव ॥ द्रौपद्याश्वपरिक्लेशंसंस्मरन्पुरुषाभव ॥
॥ ९ ॥ अशक्तेनचयच्छसंभीमसेननंपांडव ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीयतांयदिशक्यते ॥ १० ॥

राज्यंदुर्लभंलब्धुमशक्यं ॥ १२५ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६०॥ ॥७॥ सेनेति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८ ॥ ९॥ शमंशपथःकृतः ॥ १० ॥

व्याख्यातएवायमध्यायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

लोहाभिसारोनिर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमं ॥ समः पंथाभूतास्तेश्वाः श्वोयुध्यस्वसकेशवः ॥ ११ ॥ असमागम्यभीष्मेणसंयुगे किं विकृत्यसे ॥ आरुरुक्षुर्ग्रथामंदः प
र्वतंगंधमादनं ॥ १२ ॥ एवं कथसिकौतेय अकथन्पुरुषोभव ॥ सूतपुत्रं सुदुर्धर्पशल्यं च वलिनां वरं ॥ १३ ॥ द्रोणं च वलिनां श्रेष्ठं शचीपतिमसंयुधि ॥ अजित्या
संयुगे पार्थराज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १४ ॥ ब्राह्मधनुषि चाचार्यवेदयोरंतगंधयोः ॥ युधिधुर्यभविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतं ॥ १५ ॥ द्रोणं महाद्युतिं पार्थजेतुं विच्छ
सितन्मृपा ॥ नहि शुश्रुमवातेन मेरुमुन्मथितं गिरिं ॥ १६ ॥ अनिलोवावहेन्मेरुं यौर्वापि निपतेन्महीं ॥ युगं वा परिवर्ततयद्येवं स्याद्यथात्यमां ॥ १७ ॥ कोत्थस्ति
जीविताकांक्षी प्राप्येममरिमर्दनं ॥ गजोवाजीरथोवापि पुनः स्वस्तिगृहान्नजेत् ॥ १८ ॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टोदारुणेन वा ॥ रणे जीवन् विमुच्येतपदा
भूमिभुपस्पृशन् ॥ १९ ॥ किं ददुरः कपशयोद्येमानं बुध्यसे राजचमूं समतां ॥ दुराधर्पादिव चमूप्रकाशांगुतानं रं द्रैश्चिदंशैरिवद्यां ॥ २० ॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ
दाक्षिणात्यैरुदीच्यैकां वोजशकैः स्वगैश्च ॥ शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमुख्यैश्चैर्ल्लैश्चैः पुलिंदैर्द्रविडांधकांच्यैः ॥ २१ ॥ नानाजनौघं युधिसंप्रवृद्धं गांगं यथाधेगमपा
रणीयं ॥ मांचस्थितं नागवंलस्यमध्ये युयुत्ससेमंदं किमल्पबुद्धे ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुत्सुकः प्रत्यजापत ॥ २३ ॥
अकथमानो युध्यस्व कथमेर्जुन किं बहु ॥ पर्यायास्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यतिकथनात् ॥ २४ ॥ यदीदं कथनाल्लोकैस्सिध्येत्कर्मधनं जय ॥ सर्वं भवेयुः सिद्धार्थाः
कथनेकोहिदुर्गतः ॥ २५ ॥ जानामिते वा सुदेवं सहायं जानामिते गांडिवं तालमात्रं ॥ जानाम्येतत्त्वाद्गोनास्तियां द्वा जानानस्तेराज्यमेतद्धराणि ॥ २६ ॥ ननु
पर्यायधर्मेण राज्यं प्राप्नोति मानुषः ॥ मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे ॥ २७ ॥ त्रयोदशसमाभुक्तराज्यं विलपतस्तव ॥ भूयश्चैव प्रशामिष्ये निहत्यत्वांसं
वांधवं ॥ २८ ॥ कृतदागांडिवं ते भृशत्वं दासपणैजितः ॥ कृतदाभीमसेनस्य वलमासीच्च फाल्गुन ॥ २९ ॥ सगदाद्भीमसेनाद्वापार्थाद्वापि गगांडिवात् ॥ नदेमो
क्षस्तदावोभूद्विनारुष्णामनिदितां ॥ ३० ॥ सावोदास्यसमापन्नान्मोक्षयामामपार्पती ॥ अमानुष्यं समापन्नादासकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३१ ॥ अवाचं यत्पं
ढतिलानहं वस्तथ्यमेव तत्र ॥ धृताहिवेणीपार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३२ ॥ सूदकर्मणि च श्रांतं विराटस्य महानसे ॥ भीमसेनेन कौतेय यच्च तन्ममपौरुपं ॥ ३३ ॥ ए
वमेतत्सदादंडं क्षत्रियाः क्षत्रियेदधुः ॥ वेणीं कृत्वा पंढवेपः क्रन्यां नर्तितवानसि ॥ ३४ ॥

॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥ इतिउ०नै०भारतभावदीपेएकपष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ उलूकमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

नभयाद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन ॥ राज्यंप्रतिप्रदास्यामियुद्धस्वसहकेशवः ॥ ३५ ॥ नमायाहींद्रजालंवाकुहकावापिभीषणा ॥ आत्तशस्त्रस्यमेयुद्धेवहं
तिप्रतिगर्जनाः ॥ ३६ ॥ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ आसाद्यमाममोघेपुंद्रविप्यंतिदिशोदश ॥ ३७ ॥ संयुगंगच्छभीष्मेणभिंधिवाशिरसागि
रिं ॥ तरेमं वामहागांधंवाहुभ्यांपुरुपोदधिं ॥ ३८ ॥ शारद्वतमहामीनंविंशतिमहोरगं ॥ बृहद्वलमहोद्वेलंसौमदत्तितिमिगिलं ॥ ३९ ॥ भीष्मवेगमपर्यंतद्राण
ग्राहदुरासदं ॥ कर्णशल्यज्ञपावर्तकांबोजवडवामुखं ॥ ४० ॥ दुःशासनौघंशलशल्यमत्स्यंसुपेणचित्रायुधनागनक्रं ॥ जयद्रथाद्रिंपुरुमित्रगांधंदुर्मर्षणोदंश
कुनिप्रपातं ॥ ४१ ॥ शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धंयदावगाल्यश्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसित्वंहतसर्वबांधवस्तदामनस्तेपरितापमेप्यति ॥ ४२ ॥ तदामनस्तेत्रि
दिवादिवाभुचेर्निवर्तितापार्थमहीप्रशासनात् ॥ प्रशास्यराज्यंहिसुदुर्लभंत्वयाबुभूपितःस्वर्गइवातपस्विना ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूक
दूतागमनंपर्वणिउलूकवाक्येएकपष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच उलूकस्त्वर्जुनंभूयोयथोक्तंवाक्यमब्रवीत् ॥ आशीविप
मिवक्रुद्धंतुदन्वाक्यशलाकया ॥ १ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वारुपिताःपांडवाभृशं ॥ प्रागेवभृशसंकुद्धाःकैतव्येनापिधर्षिताः ॥ २ ॥ आसनेपूदतिष्ठंतवाहुंश्वैवप्रचि
क्षिपुः ॥ आशीविपाइवक्रुद्धावीक्षांचक्रुःपरस्परं ॥ ३ ॥ अवाक्शिराभीमसेनःसमुदैक्षतकेशवं ॥ नेत्राभ्यांलोहितांताभ्यामाशीविपइवश्वसन् ॥ ४ ॥ आर्तवा
तात्मजंदृष्ट्वाक्रोधेनाभिहतंभृशं ॥ उस्मयन्निवदाशार्हःकैतव्यंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ प्रयाहिशीघ्रंकैतव्यब्रूयाश्वैवसुयोधनं ॥ श्रुतंवाक्यंगृहीतोर्थोमंतयत्तेतयास्तु
तत् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःकेशवोराजसत्तम ॥ पुनरेवमहाप्राज्ञंयुधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ ७ ॥ संजयानांचसर्वेषांरुष्णस्यचयशस्विनः ॥ द्रुपदस्यंसपुत्रस्यविराट
स्यचसंनिधौ ॥ ८ ॥ भूमिपानांचसर्वेषांमध्येवाक्यंजगादह ॥ उलूकोप्यर्जुनंभूयोयथोक्तंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ आशीविपमिवक्रुद्धंतुदन्वाक्यशलाकया ॥
रुष्णादींश्वैवतान्सर्वान्यथोक्तंवाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ उलूकस्यतुतद्वाक्यंपापंदारुणमीरितं ॥ श्रुत्वाविचुक्षुभेपार्थोल्लाटंचाप्यमार्जयत् ॥ ११ ॥ तदवस्थंत
दादृष्ट्वापार्थसासमितिर्नृप ॥ नामृष्यंतमहाराजपांडवानांमहारथाः ॥ १२ ॥ अधिक्षेपेणरुष्णस्यपार्थस्यचमहात्मनः ॥ श्रुत्वातेपुरुषव्याघ्राःक्रोधाज्ज्वलुर
च्युत ॥ १३ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसात्यकिश्चमहारथः ॥ केकयाभ्रातरःपंचराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ १४ ॥ ॥ ११ ॥ समितिःब्रजा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

द्रौपदेयैः सहितोऽभिमन्युः द्रौपदेयाभिमन्युः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पारिहार्यैः परितो हारायेपांते परिहाराः मौक्तिकगुच्छाः मौक्तिकादिजालानि वा तएव पारिहार्याणि स्वार्थेष्वञ् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यश्चेति इह दुःशासनरुधिरपानकाले मामां अभियास्यति ॥ २८ ॥ आत्मानं आलभेशपामि अंतरात्मानं ईश्वरं वा स्पृष्ट्वा ह आलभे इति ईश्वरशपथं क

द्रौपदेयाभिमन्युश्च यष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ भीमसेनश्च विक्रांतो यमजौ च महारथौ ॥ १५ ॥ उत्पेतुरासनात्सर्वक्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ बाहून्प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचं
दनरूपितान् ॥ अंगदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ॥ १६ ॥ दंतान् दंतैः पुनिष्पिष्य सृक्किणीपरिलेहिनः ॥ तेषामाकारभावज्ञः कुंतीपुत्रोऽटकोदरः ॥ १७ ॥ उद
तिष्ठत्सवेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ उदृत्य सहस्रानेत्रे दंतान् कटकटाय्य च ॥ १८ ॥ हस्तं हस्तेन निष्पिष्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ॥ अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साह
ननिमित्तकं ॥ १९ ॥ श्रुतं ते वचनं मूर्ख्यत्त्वां दुर्व्योधनो ब्रवीत् ॥ तन्मे कथयतो मं दशृणु वाक्यं दुरासदं ॥ २० ॥ सर्वक्षत्रस्य मध्ये तं यद्दृश्यसि सुयोधनं ॥ शृण्वतः सू
तपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ॥ २१ ॥ अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ मर्षितं ते दुराचारतत्त्वं न बहु मन्यसे ॥ २२ ॥ प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकां
क्षीकुरुं प्रति ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता ॥ २३ ॥ त्वं कालचोदितो नूनं गंतुकामो यमक्षयं ॥ गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च शोभवितां ध्रुवं ॥ २४ ॥ म
यापि च प्रतिज्ञातो वधः स भ्रातृकस्यते ॥ स तथा भविता पापनात्रकार्या विचारणा ॥ २५ ॥ वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः ॥ पर्वताश्च विशीर्ये युर्मयो
क्तं नमृपा भवेत् ॥ २६ ॥ सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ॥ यथा प्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकस्मिंति पांडवाः ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितं ॥ २७ ॥ यश्चे
ह प्रति संरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति ॥ अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयं ॥ २८ ॥ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ॥ यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मान
मालभे ॥ २९ ॥ भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ३० ॥ शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ॥ शृणु पापवचो म
त्यं यद्वांच्यो हि पिता त्वया ॥ ३१ ॥ नास्माकं भविता भेदः कदाचि कुरुभिः सह ॥ धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्यात्त्वया सह ॥ ३२ ॥ त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुल
स्य च ॥ उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ॥ ३३ ॥ जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ॥ अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ॥ ३४ ॥

रोमीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ शौटीरैः सगर्वः शूरो विक्रांतः शौटूः ऋगर्वेशूरविक्रांतो इति धातू अनीकजनः सैन्यवासी जनः हेपापमहंम ॥ ३१ ॥ नास्माकमिति धृतराष्ट्रदोषादेवैरंजातं अन्यथा तेन बाल्ये एव त्व
यित्यक्ते सति तन्न स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेन वपिता अस्माकं अहितानि कर्तुमिच्छतीति संबन्धः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ भीमसेनस्येतिप्राचीनपाठेश्रुत्वेत्यध्याहारः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पांडवेष्विति हेपाप
 तस्यवैरानुषंगस्यगंगास्म्यंतंसुदुर्गमं ॥ अहमादौनिहत्यत्वांशकुनेःसंप्रपश्यतः ॥ ३५ ॥ ततोस्मिशकुनिहंतामिपंतांसर्वधन्विनां ॥ भीमस्यवचनंश्रुत्वासहदेव
 स्यचोभयोः ॥ ३६ ॥ उवाचफाल्गुनोवाक्यंभीमसेनंस्मयन्निव ॥ भीमसेनतेसंतियेपावैरंत्वयासह ॥ ३७ ॥ मंदागृहेपुसुखिनोमृत्युपाशवशंगताः ॥ उलूक
 श्वनतेवाच्यःपरुषंपुरुषोत्तम ॥ ३८ ॥ दूताःकिमपराध्यंतेयथोक्तस्यानुभापिणः ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्भीमंभीमपराक्रमं ॥ ३९ ॥ धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान्सुहृदः
 समभाषत ॥ श्रुतं वस्तस्यपापस्यधार्तराष्ट्रस्यभाषितं ॥ ४० ॥ कुन्सनंवासुदेवस्यममवैवविशेषतः ॥ श्रुत्वाभवंतःसंख्या अस्माकंहितकाम्यया ॥ ४१ ॥ प्रभावा
 द्वासुदेवस्यभवतांचप्रयत्नतः ॥ समग्रं पार्थिवंक्षत्रं सर्वंनगणयाम्यहं ॥ ४२ ॥ भवद्भिःसमनुज्ञातोवाक्यमस्ययदुत्तरं ॥ उलूकेप्रापयिष्यामियद्वक्ष्यतिसुयोधनं ॥
 ॥ ४३ ॥ श्वोभूतेकथितस्यास्यप्रतिवाक्यंचमूमुखे ॥ गांडीवेनाभिधास्यामिक्लीवाहिवचनोत्तराः ॥ ४४ ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेप्रशशंसुर्यनंजयं ॥ तेनवाक्यो
 पचारेणविस्मिताराजसत्तमाः ॥ ४५ ॥ अनुनीयचतान्सर्वान्यथामान्यंयथावयः ॥ धर्मराजंतदावाक्यंतत्प्राप्यंप्रत्यभाषत ॥ ४६ ॥ आत्मानमवमन्वानोनहि
 स्यात्पार्थिवोत्तमः ॥ तत्रोत्तरंप्रवक्ष्यामितवशुश्रूपणे रतः ॥ ४७ ॥ उलूकंभरतश्रेष्ठसामपूर्वमथोजितं ॥ दुर्योधनस्यतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभः ॥ ४८ ॥ अतिलो
 हितनेत्राभ्यामाशीविपइवश्वसन् ॥ स्मयमानइवक्रोधात्सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ ४९ ॥ जनार्दनमभिप्रेक्ष्यभ्रातृश्रेवेदमब्रवीत् ॥ अभ्यभाषतकैतव्यंप्रगृह्य
 विपुलंभुजं ॥ ५० ॥ उलूकगच्छकैतव्यब्रूहितातसुयोधनं ॥ कृतघ्नवैरपुरुषंदुर्मतिकुलपांसनं ॥ ५१ ॥ पांडवेषुसदापापनित्यंजिह्वं प्रवर्तते ॥ स्ववीर्याद्यःपराक्र
 म्यपापआह्वयतेपरान् ॥ अभीतःपूरयन्वाक्यमेपवैक्षत्रियःपुमान् ॥ ५२ ॥ सपापःक्षत्रियोभूत्वाअस्मान्नाहूयसंयुगे ॥ मान्यामान्यान्पुरस्कृत्ययुद्धंमागाःकु
 लाधम ॥ ५३ ॥ आत्मवीर्यंसमाश्रित्यभृत्यवीर्यंचकौरव ॥ आह्वयस्त्रणेपार्थान्सर्वथाक्षत्रियांभव ॥ ५४ ॥ परवीर्यंसमाश्रित्ययःसमाह्वयतेपरान् ॥ अशक्तः
 स्वयमादातुमेतदेवनपुंसकं ॥ ५५ ॥ सत्वंपरेपांवीर्येणआत्मानंबहुमन्यसे ॥ कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ॥ ५६ ॥

पांडवेषुत्वयोक्तं वैडालव्रतरूपंजिह्वंप्रवर्ततइतितुप्यनुदुर्जनन्यायेनांगीकरोति प्रवर्ततइतिपाठेतुस्पष्टोर्थःपूरयन्वाक्यंतदर्थानुष्ठानेनसमर्थयन् ॥ ५२ ॥ मान्याःभीष्मद्रोणादयः अमान्याःपुत्राःलक्ष्मणादयः
 बालवृद्धनाशंमाकर्षीरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ नपुंसकंनपुंसकत्वंतव ॥ ५५ ॥ परेषांकर्णादीनां ॥ ५६ ॥

॥५७॥५८॥ जघन्यकालंचरमकालेपिएतन्नभवेन्माभूत् एतदेवाह सर्वेत्यादिनाश्लोकशेषेण ॥५९॥६०॥६१॥६२॥ समीक्षतेगणयति ॥६३॥ इतिउ० नै० भा० द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६२॥

दुर्योधनस्येति समुदैक्षतगुडाकेशइतिसंबंधः ॥१॥२॥ पूरणात्पुरुषइतिपुरुषशब्दनिर्वचनंअन्यथात्वपुरुषएवेत्यर्थः ॥३॥ क्षत्रबंधुःक्षत्रजातिरेवनतुक्षत्रकर्मत्यर्थः ॥४॥५॥ वृद्धंवाद्धिकंभीष्मंच ॥६॥७॥ मिपतां

ऋष्णउवाच महचश्चापिभूयस्तेवक्तव्यःसमुयोधनः ॥ श्रद्धदानींप्रपद्येथाःपुरुषोभवदुर्मते ॥५७॥ मन्यसेयच्चमूढत्वंनयोत्स्यतिजनार्दनः ॥ सारथ्येनवृत्तः
प्रार्थैरितित्वंनविभेषिच ॥ ५८ ॥ जघन्यकालमप्येतन्नभवेत्सर्वपार्थिवान् ॥ निर्दहेयमहंक्रोधात्तृणानीवहुताशनः ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिरनियोगात्तुफाल्गुनस्यम
हात्मनः ॥ करिष्येयुध्यमानस्यसारथ्यंविजितात्मनः ॥ ६० ॥ यद्युत्पतसिलोकांस्त्रीन्यद्याविशसिभूतलं ॥ तत्रतत्रार्जुनरथंप्रभातेद्रक्ष्यमेपुनः ॥ ६१ ॥ यच्चापि
भीमसेनस्यमन्यस्समोघभापितं ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीतमद्यावधारय ॥ ६२ ॥ नत्वांसमीक्षतेपार्थानापिराजायुधिष्ठिरः ॥ नभीमसेनोनयमौप्रतिकूलप्रभा
पिणं ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूकदूताभिगमनप०ऋष्णादिवाक्येद्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६२॥ ॥७३॥ संजयउवाच दुर्यो
धनस्यतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभ ॥ नेत्राभ्यामतिताप्राभ्यांकैतव्यंसमुदैक्षत ॥ १ ॥ सकेशवमभिप्रेक्ष्यगुडाकेशोमहायशाः ॥ अभ्यभापतकैतव्यंप्रगृह्यविपुलं
भुज ॥ २ ॥ स्ववीर्ययःसमाश्रित्यसमाह्वयतिवैपरान् ॥ अभीतायुध्यतेशत्रून्सवैपुरुषउच्यते ॥ ३ ॥ परवीर्यसमाश्रित्ययःसमाह्वयतेपरान् ॥ क्षत्रबंधुरशक्त
त्वाल्लोकेसपुरुषाधमः ॥ ४ ॥ सत्वंपरेपांवीर्येणमन्यसेवीर्यमात्मनः ॥ स्वयंकापुरुषोमूढपरांश्रक्षेमुमिच्छसि ॥ ५ ॥ यस्त्वंवृद्धंसर्वराज्ञांहिनवुद्धिजितेंद्रियं ॥ मर
णायमहाप्रज्ञंदीक्षयित्वाविकथसे ॥ ६ ॥ भावस्तेविदितोस्माभिर्दुर्बुद्धेकुलपांसन ॥ नहनिष्यंतिगांगेयंपांडवाघृणयेतिहि ॥ ७ ॥ यस्यवीर्यसमाश्रित्यधार्तरा
ष्ट्रविकथसे ॥ हंतास्मिप्रथमंभीष्मंमिपतांसर्वधन्विनां ॥ ८ ॥ कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्यसुयोधनंधार्तराष्ट्रंवदस्व ॥ तथेत्युवाचार्जुनःसव्यसाचीनिशाव्यपाये
भविताविमर्दः ॥ ९ ॥ यद्वात्रवीहाक्यमदीनसत्वोमध्येकुरुहर्षयन्सत्यसंधः ॥ अहंहंतासृजयानामनीकंशाल्वेयकांश्चेतिममैपभारः ॥ कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्य
सुयोधनंधार्तराष्ट्रंवदस्व ॥ १० ॥ हन्यामहंद्रोणमृतेपिलोकंनतेभयविद्यतेपांडवेभ्यः ॥ ततोहितेलथ्यतमंचराज्यमापदृताःपांडवाश्चेतिभावः ॥ ११ ॥

पश्यतां ॥८॥

कैतव्येति समेत्यएकीकृत्य निशाव्यपायेश्वोभूते ॥ १ ॥ सत्यसंधोभीष्मः भीष्मवाक्यमेवाह अहंहंतेति हेकैतव्यअहंहंतेत्यादिमदीयंवाक्यंभरतान्पांडवान्प्रतिगत्वावदस्व किरुत्वासुयोधनंसमेत्य मदीयंसंदेशंदु
र्योधनायश्रावयित्वापांडवान्प्रतिकथयेत्यर्थः तेनदुर्योधनसुखंपांडवानांभयंचौदेप्यतीतिभावः ॥ १० ॥ द्रोणमृतेपिद्रोणंविनाप्यसहायएवाहंलोकंहन्यां ततोभीष्मवाक्यात्तेतवभावएवंभूतोजातइत्यर्थः ॥ ११ ॥

हंताहनिष्यामिकुरुद्वंभीष्मं ॥ १२ ॥ योयुक्तसेनोष्वजीरथीतरक्षतेतियोज्जना द्वीपमज्जतामाधारं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभिमानःश्रेष्ठोस्मीतिबुद्धिः दर्पःपराभिभवसमर्थोस्मातिधीः क्रोधो भिज्वलनं पारुष्यनिष्ठुरवाक्यत्वं नैपूर्यनिःस्नेहता अवलेपोन्येषामवज्ञा आत्मसंभावनंअहमेवज्ञाताशूरश्चास्मीतिबुद्धिः ॥ १७ ॥ नृशंसतानिर्दयत्वं तैदृग्यंतोक्षणताविषदानादिबीभत्सकर्मकारित्वं धर्म

सदर्पपूर्णानसर्माक्षसेत्वर्भनर्थमात्मन्यपिवर्तमानं ॥ तस्माद्दहंतेप्रथमंसमूहेहंतासमक्षंकुरुद्वमेव ॥ १२ ॥ सूर्योदयेयुक्तसेनःप्रतीक्ष्यध्वजीरथीरक्षतसत्यसं धं ॥ अहंहिवःपश्यतांद्वीपमेनंभीष्मंरथात्पातयिष्यामिवाणैः ॥ १३ ॥ श्वोभूतेकथनावाक्यंविज्ञास्यतिसुयोधनः ॥ आचितंशरजालेनमयादृष्ट्वापितामहं ॥ १४ ॥ यदुक्तश्चसभामध्येपुरुपोहस्वदर्शनः ॥ क्रुद्धेनभीमसेनेनभ्रातादुःशासनस्तव ॥ १५ ॥ अधर्मज्ञानित्यवैरीपापबुद्धिर्नृशंसवत् ॥ सत्यांप्रतिज्ञामचिराद्दृश्यसेतांसुयोधन ॥ १६ ॥ अभिमानस्यदर्पस्यक्रोधपारुष्ययोस्तथा ॥ नैपूर्यस्यावलेपस्यआत्मसंभावनस्यच ॥ १७ ॥ नृशंसतायास्तैक्षण्यस्यधर्मविद्वेषणस्यच ॥ अधर्मस्यातिवादस्यवृद्धातिक्रमणस्यच ॥ १८ ॥ दर्शनस्यचचक्रस्यरुत्सस्यापनयस्यच ॥ द्रक्ष्यसित्वंफलंतीव्रमचिरेणसुयोधन ॥ १९ ॥ वासुदेवद्वितीयेहिमयिक्रुद्धेनराधम ॥ आशातेजीवितेमूढराज्येवाकेनहेतुना ॥ २० ॥ शांतेभीष्मेतथाद्रोणेसूतपुत्रेचपातिते ॥ निराशोजीवितेराज्येपुत्रेपुंचभविष्यसि ॥ २१ ॥ भ्रातृणांनिधनंश्रुत्वापुत्राणांचसुयोधन ॥ भीमसेनेननिहतोदुष्कृतानिस्मरिष्यसि ॥ २२ ॥ नद्वितीयांप्रतिज्ञां हिप्रतिजानामिकैतव ॥ सत्यंब्रवीम्यहं त्येतत्सर्वंसत्यंभविष्यति ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरोपिकैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ उलूकमद्वचोब्रूहिगत्वातातसुयोधनं ॥ २४ ॥ स्वेनवृत्तेनमेवत्तंनधिगंतुंत्वमर्हसि ॥ उभयोरंतरंवेदसूनृतानृतयोरपि ॥ २५ ॥ नचाहंकामयेपापमपिकीटपिपीलयोः ॥ किंपुनर्ज्ञातिपुवधंकामयेयंकथंचन ॥ २६ ॥ एतदर्थंमयातातपंचग्रामावृताःपुरा ॥ कथंतवसुदुर्बुद्धेनप्रेक्ष्येव्यसनंमहत् ॥ २७ ॥ सत्वंकामपरीतात्मामूढभावाच्चकथसे ॥ तथैववासुदेवस्यनगृह्णासिंहितंवचः ॥ २८ ॥ किंचेदानींवहूक्तेनयुध्यस्वसहवांधवैः ॥ ममविप्रियकर्तारिकैतव्यब्रूहिकौरवं ॥ २९ ॥ श्रुतंवाक्यंगृहीतोर्योमतंयत्तेतथास्तुतत् ॥ भीमसेनस्ततोवाक्यंभूयआहनृपात्मजं ॥ ३० ॥ उलूकमद्वचोब्रूहिदुर्मतिपापपूरुषं ॥ शठंनैरुतिकंपापंदुराचारंसुयोधनं ॥ ३१ ॥

विद्वेषणंकपटघृतादिना अधर्मोयथाप्रतिज्ञांतराज्याप्रदानं अतिवादोधर्मिष्ठेष्वधर्मिष्ठत्वारोपोबैडालव्रतिकोसीत्यादिवचनं वृद्धातिक्रमणंविदुरादीनामवमाननं ॥ १८ ॥ दर्शनंकर्णादिषुजयनिश्चयः चक्रंसेनायाआधिक्यं अपनयःअस्माकंदूरीकरणं एतेषांफलंद्रक्ष्यसि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वेदवेदि ॥ २५ ॥ २६ ॥ कथमिति हेसुदुर्बुद्धेतेव्यसनंमरणागमंकथमपिनप्रेक्ष्येइतिहेतोःपंचग्रामावृताइतिसंबंधः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

॥३९॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ यत्इमंक्लेशंश्रुत्वात्कृष्टःसन्विकल्पसेतत्ततोहेतोःशोचिष्यसेदतिसंबंधः ॥ ४० ॥ अश्लाघ्योहंनरपतिर्युवयोरितिदुर्योधनवाक्यस्येत्तरंविराटद्रुपदावा
 हतुरित्याह विराटेति साधोःदासभावंनियच्छेवनितरांयच्छेवप्रार्थयावहे इषुगमीतिच्छादेशेयमयनेविधिलिङ्ङित्तमस्यद्विवचनं इतिआवयोर्मतिरस्ति तौचआवांदासावदासौवेतियस्यतवधादृशंपौरुषंतत्तथै
 .गृध्रोदरेवात्रस्तव्यंपुरेवानागसांङ्कये ॥ प्रतिज्ञातंमयायच्चसभामध्येनराधम ॥ ३२ ॥ कर्ताहंतद्वचःसत्यंसत्येनैवशपामिते ॥ दुःशासनस्यरुधिरंहत्वांपास्याम्य
 हंसृधे ॥ ३३ ॥ सक्थिनीतवभंकैवहत्वाहितवसोदरान् ॥ सर्वेषांधार्तराष्ट्राणाम्हंसृत्युःसुयोधन ॥ ३४ ॥ सर्वेषांराजपुत्राणामभिमन्युरसंशयं ॥ कर्मणांभोपयि
 प्यामिभूयश्चैववचःशृणु ॥ ३५ ॥ हत्वासुयोधनत्वांवैसहितंसर्वसोदरैः ॥ आक्रमिष्येपदामूर्ध्निधर्मराजस्यपश्यतः ॥ ३६ ॥ नकुलस्तुततोवाक्यमिदमाहमहीम्प
 ते ॥ उलूकब्रूहिकौरव्यंधार्तराष्ट्रंसुयोधनं ॥ ३७ ॥ श्रुतंतेगदतोवाक्यंसर्वमेवयथातथं ॥ तथाकर्तास्मिकौरव्ययथात्वमनुशासिमां ॥ ३८ ॥ सहदेवोपिनृपतेइद
 माहवचोर्थवत् ॥ सुयोधनमतियतिव्यैषातेभविष्यति ॥ ३९ ॥ शोचिष्यसेमहाराजसपुत्रज्ञातिवांधवः ॥ इमंचक्लेशमस्माकंहृष्टोयत्त्वंविकल्पसे ॥ ४० ॥ विरा
 टद्रुपदौवृद्धाबुलूकमिदमूचतुः ॥ दासभावंनियच्छेवसाधोरितिमतिःसदा ॥ तौचदासावदासौवापौरुषंयस्ययादृशं ॥ ४१ ॥ शिखंडीतुततोवाक्यमुलूकमि
 दमब्रवीत् ॥ वक्तव्योभवताराजापापेष्वभिरतःसदा ॥ ४२ ॥ पश्यत्वंमांरणेरान्कुर्वाणंकर्मदारुणं ॥ यस्यवीर्यंसमासाधमन्यसेविजयंयुधि ॥ ४३ ॥ तमहंपा
 तयिष्यामिरथात्तवपितामहं ॥ अहंभीष्मवधात्सृष्टोन्नंधात्रामहात्मना ॥ ४४ ॥ सोहंभीष्मंहनिष्यामिमिपतांसर्वधन्विनां ॥ धृष्टद्युम्नोपिकैतव्यमुलूकमिदमब्र
 वीत् ॥ ४५ ॥ सुयोधनोममवचोवक्तव्योपतेःसुतः ॥ अहंद्रोणंहनिष्यामिसगणंसहवांधवं ॥ ४६ ॥ अवश्यंचमयाकार्यपूर्वेषांचरितंमहत् ॥ कर्ताचाहंतथाक
 र्मयथानान्यःकरिष्यति ॥ ४७ ॥ तमब्रवीद्धर्मराजःकारुण्यार्थंवचोमहत् ॥ नाहंज्ञातिवधंराजनूकामयेयंकथंचन ॥ ४८ ॥ तवैवदोषादुर्वृद्धेसर्वमेतत्त्वनादृतं ॥
 सुयोधनः ॥ उलूकस्ततआगम्यदुर्योधनममर्षणं ॥ ५१ ॥ अर्जुनस्यसमादेशंयथोक्तंसर्वमब्रवीत् ॥ वासुदेवस्यभीमस्यधर्मराजस्यपौरुषं ॥ ५२ ॥ नकुलस्य
 विश्वोद्रेक्ष्यावदतिरोषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वधात्त्वधहेतोः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पूर्वेषांचरितंद्रोणवधेनपितृवैरप्रतियातनं सर्वेषामितिपाठेपिसएवार्थः ॥ ४७ ॥ अनादृतंविस्पष्टं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

वश्वोद्रेक्ष्यावदतिरोषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वधात्त्वधहेतोः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पूर्वेषांचरितंद्रोणवधेनपितृवैरप्रतियातनं सर्वेषामितिपाठेपिसएवार्थः ॥ ४७ ॥ अनादृतंविस्पष्टं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥५४॥५५॥५६॥५७॥ इतिउ०नै०भा०त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६३॥ ॥ ७३ ॥ उलूकस्येति ॥ १॥२॥३॥४॥ रथिनःराजन्यान्धृष्टद्युम्नःसमुपादिशदितिसंबंधः त्वमनेनयुध्यस्वत्वमनेने
 कैतव्यस्यतुतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभः ॥ दुःशासनंचकर्णंचशकुनिंचापिभारत ॥ ५४ ॥ आज्ञापयतराज्ञश्वबलंमित्रबलंतथा ॥ यथाप्रागुदयात्सर्वेयुक्तास्तिष्ठं
 त्यनीकिनः ॥ ५५ ॥ ततःकर्णसमादिष्टादूताःसंत्वरितारथैः ॥ उष्ट्रवामीभिरप्यन्येसदश्वैश्चमहाजवैः ॥ ५६ ॥ तूर्णंपरिययुःसेनांरुत्स्रांकर्णस्यशासनात् ॥ आ
 ज्ञापयंतोराज्ञश्वयोगःप्रागुदयादिति ॥ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूकदूतागमनप०उलूकापयानेत्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥
 संजयउवाच उलूकस्यवचःश्रुत्वाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सेनांनिर्यापयामासधृष्टद्युम्नपुरोगमां ॥ १ ॥ पदातिनींनागवतींरथिनीमश्वदंदिनीं ॥ चतुर्विधव
 लांभीमामकंपांपृथिवीमिव ॥ २ ॥ भीमसेनादिभिर्गुप्तांसारजुनैश्चमहारथैः ॥ धृष्टद्युम्नवशांदुर्गासागरस्तिमितोपमां ॥ ३ ॥ तस्यास्त्वग्रेमहेष्वासःपांचाल्योयु
 द्धदुर्मदः ॥ द्रोणप्रेप्सुरनीकानिधृष्टद्युम्नोव्यकर्षत ॥ ४ ॥ यथावलंयथोत्साहंरथिनःसमुपादिशत् ॥ अर्जुनंसूतपुत्रायभीमंदुर्योधनायच ॥ ५ ॥ धृष्टकेतुंचशलया
 यगौतमायोत्तमौजसं ॥ अश्वत्याग्नेचनकुलंशैब्यंचरुतवर्मणे ॥ ६ ॥ सैंधवायचवार्णाययुधामन्युयुधानंसमादिशत् ॥ शिखंडिनंचभीष्मायप्रमुखेसमकल्पयत् ॥ ७ ॥
 सहदेवंशकुनयेचेकितानंशलायवै ॥ द्रौपदेयांस्तथापंचत्रिगर्तेभ्यःसमादिशत् ॥ ८ ॥ वृषसेनायसौभद्रंशेषाणांचमहीक्षितां ॥ ससमर्थंहितमेनेपार्थादभ्य
 धिकंरणे ॥ ९ ॥ एवंविभज्ययोधांस्तान्पृथक्सहचैवह ॥ ज्वालावर्णोमहेष्वासोद्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १० ॥ धृष्टद्युम्नोमहेष्वासःसेनापतिपतिस्ततः ॥ विधिव
 द्भूत्यर्मेधावीयुद्धायधृतमानसः ॥ ११ ॥ यथोद्दिष्टानिसैन्यानिपांडवानामयोजयत् ॥ जयायपांडुपुत्राणांयत्तस्तस्थौरणाजिरे ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्यो
 गपर्वणिउलूकदूतागमनप०सेनापतिनियोगेचतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६४॥ ॥ ७३ ॥ समासंचोल्कदूतागमनपर्व अथरथातिरथसंख्यानपर्व
 धृतराष्ट्रउवाच ॥ प्रतिज्ञातेफाल्गुनेनवधेभीष्मस्यसंयुगे ॥ किमकुर्वतमेमंदाःपुत्रादुर्योधनादयः ॥ १ ॥ इतमेवहिपश्यामिगांगेयंपितरंरणे ॥ वासुदेवसहायेन
 पार्थेनदृढधन्वना ॥ २ ॥ सचापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वापार्थभाषितं ॥ किमुक्तवान्महेष्वासोभीष्मःप्रहरतांवरः ॥ ३ ॥ सेनापत्यंचसंप्राप्यकौरवाणांधुरंधरः ॥ कि
 मचेष्टतगांगेयोमहाबुद्धिपराक्रमः ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तत्संजयस्तस्मैसर्वमेवन्यवेदयत् ॥ यथोक्तंकुरुवृद्धेनभीष्मेणामिततेजसा ॥ ५ ॥
 त्येवंतत्तदंशव्यवस्थांचकारेत्यर्थः ॥ ५॥६॥७॥८॥९॥ अंशंअकल्पयत्स्वकीयमितिशेषः ॥ १०॥११॥१२ ॥ इ०उ०नै०भा०चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ७३ ॥ प्रतिज्ञातेइति ॥ १॥२॥३॥४॥५॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ भृतान्वेतेनभक्षकान् अमृतान्मैत्र्यासमागतान् ॥ ८ ॥ यात्रार्थयानेप्रयाणे युद्धे प्रशमनेषुपरास्त्राणांप्रतीकारेषुविषयेषु वेदवेदि वेदवेत्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्त्वेनअकापत्त्येन ॥ १२ ॥ १३ ॥
 संजयउवाच सैनापत्यमनुप्राप्यभीष्मःशांतनवोवृष ॥ दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६ ॥ नमस्कृत्यकुमाराग्रसेनान्येशक्तिपाणये ॥ अहंसेनापति-
 स्तेघ्नविष्यामिनसंशयः ॥ ७ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ॥ कर्मकारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८ ॥ यात्रायानेचयुद्धे च तथा प्रशमनेषु
 च ॥ भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९ ॥ व्यूहानां च समारंभान् देवगांधर्वमानुषान् ॥ तैरहं मोहयिष्यामि पांडवान् व्येतुवेज्वरः ॥ १० ॥ सोहं योत्स्यामि त-
 त्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीं ॥ यथा वच्छास्त्रतो राजन् व्येतुते मानसो ज्वरः ॥ ११ ॥ दुर्योधन उवाच विद्यंते मे नगांगेय भयं देवासुरेष्वपि ॥ समस्तेषु महाबाहो
 सत्यमेतद्वीमिते ॥ १२ ॥ किंपुनस्त्वयि दुर्धर्पे सैनापत्ये व्यवस्थिते ॥ द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनंदिनि ॥ १३ ॥ भवद्भ्यां पुरुषाभ्यां स्थिताभ्यां विजयो
 मम ॥ न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवं ॥ १४ ॥ रथसंख्यां तु कार्त्तर्येण परेषामात्मनस्तथा ॥ तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५ ॥ पितामहो हि कु-
 शलः परेषामात्मनस्तथा ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ १६ ॥ भीष्म उवाच गांधारे शृणुराजेंद्र रथसंख्यां स्वकेवले ॥ ये रथाः पृथिवीपाल-
 तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७ ॥ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८ ॥ भवानग्रे रथोदारः सहस्रैः सहोदरैः ॥ दुःशा-
 सनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९ ॥ सर्वैकतप्रहरणाश्छेदभेदविशारदाः ॥ रथोपस्थे गजस्कंधे गदाप्रासासि चर्मणि ॥ २० ॥ संयंतारं प्रहतारः कृता-
 स्त्राभारसाधनाः ॥ इष्वस्त्रेद्रोणशिष्याश्चरुपस्य च शरद्वतः ॥ २१ ॥ एते हनिष्यंति रणे पंचालान्युद्धदुर्मदान् ॥ कृतकिल्विपाः पांडवे धार्तराष्ट्रामनस्विनः ॥ २२ ॥
 तथा हं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ॥ शत्रून्विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पांडवान् ॥ २३ ॥ नत्वात्मनां गुणान् वक्तुमर्हामि विदितोस्मिते ॥ कृतवर्मा त्वतिरथो भो-
 जः शस्त्रभृतां वरः ॥ २४ ॥ अर्थसिद्धितवरणे करिष्यति न संशयः ॥ शस्त्रविद्धिरनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः ॥ २५ ॥ हनिष्यति च मूतेषां महेन्द्रो दानवानिव ॥ मद्ररा-
 जो महेश्वासः शल्यो मेतिरथो मतः ॥ २६ ॥ स्पर्धते वासुदेवेन नित्यं यो वैरणे रणे ॥ भागिनैयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्तेतिरथो मतः ॥ एष योत्स्यति संग्रामे पांडवांश्च
 महारथान् ॥ २७ ॥ सांगरोर्मिसमैर्वाणैः प्लावयन्निवशात्रवान् ॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 रथोदारः रथेष्वेव उदारो न तु महारथस्मादृशा एव दुःशासनादय इति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नत्वात्मन इति स्वस्यासंख्येयत्वं सूचितं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

रथयूथपामहारथाःतेषांयूथपोऽतिरथः ॥ २९ ॥ सिंधुराजोजयद्रथोद्विरथः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ३३ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० पंचषड्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥७॥
 सौमदत्तिर्महेष्वासोरथयूथयूथपः ॥ वलक्षयममित्राणांसुमहांतंकरिष्यति ॥ २९ ॥ सिंधुराजोमहाराजमतोमेद्विगुणोरथः ॥ योत्स्यतेसमरेराजन्विक्रान्तो
 रथसत्तमः ॥ ३० ॥ द्रौपदीहरणराजन्परिक्लिष्टश्रपांडवैः ॥ संस्मरंस्तंपरिक्लेशंयोत्स्यतेपरवीरहा ॥ ३१ ॥ एतेनहितदाराजंस्तपआस्थायदारुणं ॥ सुदुर्लभां
 रोलब्धःपांडवान्पांडुमाहवे ॥ ३२ ॥ सएपरथशार्दूलस्तद्वैरंसंस्मरन्रणे ॥ योत्स्यतेपांडवैस्तातप्राणांस्यक्वासुदुस्यजान् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतउद्यो०
 रथातिरथसंख्यानपर्वणिपंचषड्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥७॥ भीष्मउवाच सुदक्षिणस्तुकांवांजोरथएकगुणोमतः ॥ तवार्थसिद्धिमा
 कांक्षन्योत्स्यतेसमरेपरैः ॥ १ ॥ एतस्यरथसिंहस्यतवार्थेराजसत्तम ॥ पराक्रमयथेंद्रस्यद्रक्ष्यंतिकुरवायुधि ॥ २ ॥ एतस्यरथवंशंहितिग्मवेगप्रहारिणः ॥ कांवा
 जानांमहाराजशलभानामिवायतिः ॥ ३ ॥ नीलोमाहिष्मतीवासीनीलवर्मारथस्तव ॥ रथवंशेनकदनंशत्रूणांवैकरिष्यति ॥ ४ ॥ कृतवैरःपुराचैवसहदेवेन
 मारिष ॥ योत्स्यतेसततराजंस्तवार्थेकुरुनंदन ॥ ५ ॥ विदानुविदावावंत्यांसंमतौरथसत्तमौ ॥ कृतिनौसमरेतातदृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६ ॥ एतौतौपुरुषव्या
 घ्नौरिपुसैन्यप्रधक्ष्यतः ॥ गदाप्रासासिनाराचैस्तामरैश्चकरच्युतैः ॥ ७ ॥ युद्धाभिकामौसमरेक्रीडंताविवयूथपौ ॥ यूथमध्येमहाराजविचरंतौकृतांतवत् ॥ ८ ॥
 त्रिगर्ताभ्रातरःपंचरथोदारामतामम ॥ कृतवैराश्चपार्थैस्तेविराटनगरेतदा ॥ ९ ॥ मकराड्वराजेंद्रसमुद्धततरंगिणी ॥ गंगांविक्षोभयिष्यंतिषार्थानांयुधिवाहि
 नीं ॥ १० ॥ तैरथाःपंचराजेंद्रयेषांसत्यरथोमुखं ॥ एतेयोत्स्यंतिसंग्रामेसंस्मरंतःपुराकृतं ॥ ११ ॥ व्यलीकंपांडवेयेनभीमसेनानुजेनह ॥ दिशोविजयताराजन्
 श्वेतवाहेनभारत ॥ १२ ॥ तेहनिष्यंतिपार्थानांतानासाद्यमहारथान् ॥ वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणांधुरंधरान् ॥ १३ ॥ लक्ष्मणस्तवपुत्रश्चतथादुःशासन
 स्यच ॥ उभौतौपुरुषव्याघ्नौसंग्रामेष्वपलायिनौ ॥ १४ ॥ तरुणौसुकुमारौचराजपुत्रौतरस्विनौ ॥ युद्धानांचविशेषज्ञौप्रणेतारौचसर्वशः ॥ १५ ॥ रथौतौकुरु
 शार्दूलमतौमेरथसत्तमौ ॥ क्षत्रधर्मरतौवीरौमहत्कर्मकरिष्यतः ॥ १६ ॥ दंडधारामहाराजरथएकोनर्षभ ॥ योत्स्यतेतवसंग्रामेस्वेनसैन्येनपालितः ॥ १७ ॥

सुदक्षिणइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ रथवंशेनरथसंचेनसहितइतिशेषः वंशःपुंसिकुलेवेणौपृष्ठावयववर्गयोरितिमेदिनी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ समुद्धततरंगिणी उच्छ्रितपताकांसेनांउच्छ्रिततरंगव
 तीगंगांच ॥ १० ॥ सत्यरथोनाम पंचानामुखंश्रेष्ठः ॥ ११ ॥ व्यलीकंअप्रियं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

इतिवसोगप नैककंदोयेभारतमा षट्पद्यधिकशतप्रोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ५ ॥ शकुनिरिति ॥ १ ॥ विद्वानिमान्यविधाः निभायुषानि

एषोमममतस्तातमहावेगपराक्रमः ॥ १८ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेस्वान्वंधूनसंप्रहर्षचम् ॥ उग्रायुधोमहेष्वासो धार्मस
॥ १९ ॥ एषशरद्वतोसजनरययुयपयूथफः ॥ प्रियान्प्राणान्यरित्यज्यप्रधक्ष्यतिरिपूंस्तव ॥ २० ॥ गौतमस्यमहर्षेर्यआचार्यस्यशरद्वतः ॥ कार्तिकेय
॥ धार्मस्यः शरस्तीवात्सुतोभवत् ॥ २१ ॥ एषसेनाः सुबहुलाविविधायुयकार्मुकाः ॥ अग्निवत्समरेतातचरिष्यतिविनिर्दहन ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योग
स्यातिरथसंस्थानपर्वणिषट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच शकुनिर्मातुलस्तेसौरथएकोनराधिप ॥ प्रथुज्यपांडवैर्वैरयो
त्स्यतेनात्रसंशयः ॥ १ ॥ एतस्यसेनादुर्घर्षासमरेप्रतियायिनः ॥ विकृतायुधभूयिष्ठावायुवेगसमाजवे ॥ २ ॥ द्रोणपुत्रोमहेष्वासः सर्वानेवातिधन्विनः ॥ सम
रेनिद्रयोधीचदृढासश्रमहारथः ॥ ३ ॥ एतस्यहिमहाराजयथागांडीवधन्वनः ॥ शंरासनविनिर्मुक्ताः संसक्तायांतिसायंकाः ॥ ४ ॥ नैषशक्योमयावीरः संख्या
तुरथसत्तमः ॥ निर्देहदपिलोकांस्त्रीनिच्छन्नेषमहारथः ॥ ५ ॥ क्रोधस्तेजश्चतपसासंभृतोश्रमवासितां ॥ द्रोणेनानुगृहीतश्चदिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६ ॥ दोषस्त्व
स्यमहानेकोयेनैवभरतर्षभ ॥ नमेरथोनातिरथोमत्रः पार्थिवसत्तम ॥ ७ ॥ जीवितंप्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदाद्विजः ॥ नत्यस्यसदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोर
पि ॥ ८ ॥ हन्यादेकरथेनैवदेवानामपिवाहिनीं ॥ वपुष्मांस्तलघोषेणस्फोटयेदपिपर्वतान् ॥ ९ ॥ असंख्येयगुणोवीरः प्रहंतादारुणद्युतिः ॥ दंडपाणिरिवासत्थः
काश्रवचरिष्यति ॥ १० ॥ युगांताग्निसमः क्रोधात्सिहग्रीवोमहाद्युतिः ॥ एषभारतयुद्धस्यपृष्ठसंशमयिष्यति ॥ ११ ॥ पितात्वंस्यमहातेजावृद्धोपियुवभिर्ब
रः ॥ शोषकर्ममहत्कर्ताअत्रमेनास्ति संशयः ॥ १२ ॥ अस्त्रवेगानिलोद्भूतः सेनाकक्षेधनोरथितः ॥ पांडुपुत्रस्यसैन्यानिप्रधक्ष्यतिस्त्रोघृतः ॥ १३ ॥ रथयूथपयूथा
नायूथपोयंनरर्षभः ॥ भरद्वाजात्मजः कर्ताकर्मतीव्रंहितंतव ॥ १४ ॥ सर्वमूर्धाग्निषिक्तनामाचार्यः स्थविरोगुरुः ॥ गच्छेदंतंस्त्रैजयानांप्रियस्त्वस्यधवंजयः ॥
॥ १५ ॥ नैषजानुमहेष्वासः पार्थमस्त्रिष्टंकारिणं ॥ हन्यादाचार्यकंदीप्तसंस्मृत्यगुणनिर्जितं ॥ १६ ॥ श्लाघतेयंसदावीरपार्थस्यगुणविस्तरैः ॥ पुत्रादभ्यधिकं नै
नंभारद्वाजोनुपश्यति ॥ १७ ॥ हन्यादेकरथेनैवदेवमंधर्वमानुषाम् ॥ एकीभूतामपिरणेदिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८ ॥

शकुनिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ सत्यश्रवाःसत्यकीर्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ उत्स्यन्नुत्पत्यन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गजांकुशधरेषुगजयुद्धकुश
 पौरवोराजशार्दूलस्तवराजन्महारथः ॥ मतोममरथोदारःपरवीररथारुजः ॥ १९ ॥ स्वेनसैन्येनमहताप्रतपन्शत्रुवाहिनीं ॥ प्रधक्ष्यतिसपंचालान्कक्षमग्निग
 तिर्यथा ॥ २० ॥ सत्यश्रवारथस्त्वेकोराजपुत्रोवृहद्दलः ॥ तवराजनूरिपुवलेकालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१ ॥ एतस्ययोधाराजेंद्रविचित्रकवचायुधाः ॥ विचरिष्यंति
 संग्रामेनिघ्नंतःशात्रवांस्तव ॥ २२ ॥ वृषसेनोरथस्तेग्यःकर्णपुत्रोमहारथः ॥ प्रधक्ष्यतिरिपूणांतेवलंतुवलिनांवरः ॥ २३ ॥ जलसंधोमहातेजाराजनूरथवरस्तव ॥
 त्यक्ष्यतेसमरेप्राणान्माधवःपरवीरहा ॥ २४ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेगजस्कंधविशारदः ॥ रथेनवामहाबाहुःक्षपयन्शत्रुवाहिनीं ॥ २५ ॥ रथेषमहाराजम
 तोमेराजसत्तम ॥ त्वदर्थेत्यक्ष्यतेप्राणान्सहसैन्यामहारणे ॥ २६ ॥ एषविक्रान्तयोधीचचित्रयोधीचसंगरे ॥ वीतभीश्चापितराजनूशत्रुभिःसहयोत्स्यते ॥ २७ ॥
 बाह्वीकोतिरथश्चैवसमरेचानिवर्तनः ॥ ममराजन्मतोयुद्धेशूरोवैवस्वतोपमः ॥ २८ ॥ नद्येपसमरंप्राप्यनिवर्ततकथंचन ॥ यथासततगोराजन्महिहन्यात्प
 रानरणे ॥ २९ ॥ सेनापतिर्महाराजसत्यवांस्तेमहारथः ॥ रणेष्वद्भुतकर्माचरथीपररथारुजः ॥ ३० ॥ एतस्यसमरंद्भ्रानव्यथास्तिकथंचन ॥ उत्स्यन्नुत्पत्येपप
 रानूरथपथेस्थितान् ॥ ३१ ॥ एषचारिपुविक्रान्तःकर्मसत्पुरुषोचितं ॥ कर्ताविमर्दसुमहत्त्वदर्थेपुरुषोत्तमः ॥ ३२ ॥ अलंबुपोराक्षसेंद्रःकूरकर्मामहारथः ॥ हनि
 प्यतिपरानूराजनपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥ एषराक्षससैन्यानांसर्वेपांरथसत्तमः ॥ मायावीदृढवैरश्चसमरेविचरिष्यति ॥ ३४ ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपोर्वारोभगद
 त्तःप्रतापवान् ॥ गजांकुशधरश्रेष्ठारथेचैवविशारदः ॥ ३५ ॥ एतेनयुद्धमभवत्पुरागांडीवधन्वनः ॥ दिवसान्सुवहून्राजन्नुभयार्जयगृद्धिनोः ॥ ३६ ॥ ततःस
 खायंगंधारेमानयन्याकशासनं ॥ अकरोत्संविदंतेनपांडवेनमहात्मना ॥ ३७ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेगजस्कंधविशारदः ॥ एरावतगतोराजादेवानामिवकास
 वः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानपर्वणिसप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच अचलोवृषक
 श्चैवसहितौभ्रातरावुभौ ॥ रथौतवदुराधरौशत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १ ॥ बलवंतौनरव्याघ्रौदृढक्रोधौप्रहारिणौ ॥ गांधारमुख्यौतरुणौदर्शनीयौमहाबलौ ॥ २ ॥
 सखातेदयितोनित्यंयएषरणकर्कशः ॥ उत्साहयतिराजंस्त्वांविग्रहेपांडवैःसह ॥ ३ ॥

लेषुश्रेष्ठःसप्तमीशौडैरितिसमासः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संविदंमैत्रीं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७३ ॥ अचलइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥ विचेतनःसर्वः ॥५॥ घृणीनिदकः ॥ ६ ॥ करणानांसहजकवचादीनां ॥७॥८॥ प्रमादीस्वीयंकल्पनावाक्यंविस्मरतिच ॥९॥१०॥११॥१२ ॥ भवान्कर्णोऽर्धरथोमसंमममनइनिगांगेयोवदेत्तन्नमृषेति
 सर्वस्यजगतोमतइतिसंबंधः त्वद्वाक्यात्सर्वेपिमात्रमस्यनइतिभावः ॥१३॥१४॥ विभेदयिषुभेदंकर्तुमिच्छुः अपरागंद्वेषं ॥ १५॥१६॥१७ ॥ प्रकृतेप्रकारंभेदंकृते प्रकारस्तुल्यभेदयोगिति विश्वः ॥ १८ ॥
 परुषःकंथनीनीचःकर्णवैकर्त्तनस्तव ॥ मंत्रीनेताचबंधुश्चमानीचात्यंतमुच्छ्रितः ॥ ४ ॥ एपनैवरथःकर्णोचिचाप्यतिरथोरणे ॥ वियुक्तःकवचनैपसहजेनवि
 चेतनः ॥५॥ कुंडलाभ्यांचदिव्याभ्यांवियुक्तःमतत्रंघृणी ॥ अभिशांपाञ्चरामस्यब्राह्मणस्यचभापणात् ॥ ६ ॥ करणानांविद्योगाच्चतेनमेऽर्धरथोमतः ॥ नैपफा
 ल्गुनमासाद्यपुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥ ततोत्रवीत्युनर्द्रोणःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ एवमेतद्यथात्यत्वंनमिथ्यास्तिकदाचन ॥ ८ ॥ रणरणेभिमानाचविमुखश्चा
 पिदृश्यते ॥ घृणीकर्णःप्रमादीचेतेनमेऽर्धरथोमतः ॥ ९ ॥ एतच्छ्रुत्वातुराधेयःक्रोधादुष्फाल्यलाचने ॥ उवाचभीष्मराधेयस्तुदन्त्राग्निःप्रतादवत् ॥ १० ॥ पिताम
 ह्यथेष्टंमांवाकशरैरुपकृतसि ॥ अनागसंसदाद्वेपादेवमेवपदेपदे ॥ ११ ॥ मर्षयामिचतस्सर्वदुर्योधनकृतेनवै ॥ त्वंतुमांमन्यसेमंदंयथाकापुरुपंतथा ॥ १२ ॥
 भवानर्धरथोमसंमतोवैनात्रसंशयः ॥ सर्वस्यजगतश्चैवगांगेयानमृपावदेत् ॥ १३ ॥ कुरुणामहितानित्यंनचराजावबुध्यते ॥ कोहिनामसमानेपुराजसूदार
 कर्मसु ॥ १४ ॥ तेजोवधमिमंकुर्याद्विभेदयिपुराहवे ॥ यथात्वंगुणविद्वेषादपरागंचिकीर्षमि ॥ १५ ॥ नहायनेर्नपलितैर्नचित्तेर्नचबंधुभिः ॥ महारथत्वंसंख्या
 तुंशक्यंक्षत्रस्यकौरव ॥ १६ ॥ बलज्येष्ठंस्मृतंक्षत्रंमंत्रंज्येष्ठाद्विजातयः ॥ धनज्येष्ठाःस्मृतावैश्याःशूद्रास्तुवयसाधिकाः ॥ १७ ॥ यथेच्छकंस्वयंब्रूयारथानतिरथां
 स्तथा ॥ कामद्वेषसमायुक्तोमोहात्प्रकुरुतेभवान् ॥ १८ ॥ दुर्योधनमहावाहोसाधुसम्यगवेश्यतां ॥ त्यज्यतांदुष्टभावायंभीष्मःकिल्बिपकृत्तव ॥ १९ ॥ भिन्नाहि
 सेनांनृपतेदुःसंधेयाभवत्युत ॥ मौलाहिपुरुषव्याघ्रकिमुनानासमुत्थिताः ॥ २० ॥ एपां द्वैधंसमुत्पन्नंयोथानांयुधिभारत ॥ तेजोवधोनःक्रियतेप्रत्यक्षेणविशे
 पतः ॥ २१ ॥ रथानांकचविज्ञानंकचभीष्मोल्पचेतनः ॥ अहमावारयिष्यामिपांडवानामनीकिनी ॥ २२ ॥ आसाद्यमामोघेपुंगमिप्यंतिदिशोदश ॥ पांडवाः
 सहपंचालाःशार्दूलंष्टपभाइव ॥ २३ ॥ कचयुद्धंविमर्दावामंत्रेसुव्याहृतानिच ॥ कचभीष्मोगतवयामंदात्माकालचोदितः ॥ २४ ॥ एकाकीस्पर्धतेनित्यंसर्वेण
 जगतांसह ॥ नचाम्यंपुरुषंकंचिन्मन्यतेमोघदर्शनः ॥ २५ ॥ श्रोतव्यंखलुदृष्टानामितिशास्त्रनिदर्शनं ॥ नत्वेवत्यतिदृष्टानांपुनर्वालाहितमताः ॥ २६ ॥

॥१९॥मौलाःपारंपर्यागताःनेपिजिन्नाःसंतोदुःसंधेयाभवंतिकिमुनानापृथक्कृताःसंतएककार्यार्थिसमुत्थिताइति ॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥२३॥ कचेति युद्धेदृष्टोमंत्रपुमृग्वेश्वअशक्तत्वान्दृष्टुद्वित्वाच्चायोग्यइ
 तिभावः ॥२४ ॥२५ ॥ येऽतिदृष्टास्तेपुनर्वालाएवमेमतास्तादृशश्चायंभीष्मइत्यर्थः ॥२६॥

॥ २७ ॥ स्वविहंतरीकुलोभीष्मंयशोगमिष्यतीत्याशंक्याह कृतवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नहिच्छिद्यामित्यन्वयः भेदभयादेवाहंत्वद्धेनकुर्यामित्यर्थः आशंकायांलकारः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ रथादिसंख्यातात्पर्यंनुभीष्मद्रोणीसमर्थावपिपांडवान्नहनिष्यतः कर्णोपिकुंतीवरदानात्जीमादीर्हंतुंशक्तोपिनहनिष्यति अर्जुनस्त्वेनदुर्जयपुत्रेति
 अहमेकोहनिष्यामिपांडवानामनीकिनीं ॥ सुयुद्धेराजशार्दूलयशोभीष्मंगमिष्यति ॥ २७ ॥ कृतःसेनापतिस्त्वेषत्वयाभीष्मोनराधिप ॥ सेनापतौयशोगंस्तानं
 तुयोधानकथंचन ॥ २८ ॥ नाहंजीवतिगांगेयेयोत्स्येराजन्कथंचन ॥ हतेभीष्मेतुयोद्वास्मि सर्वैरेवमहारथैः ॥ २९ ॥ भीष्मउवाच समुद्यतोयंभारोमेसुम
 हान्सागरोपमः ॥ धार्तराष्ट्रस्यसंग्रामेवर्षपूर्वाभिचिंतितः ॥ ३० ॥ तस्मिन्नभ्यागतेकालेप्रतप्तलोमहर्षणे ॥ मिथोभेदोनमेकार्यस्तेनजीवसिसूतज ॥ ३१ ॥ न
 त्वहंस्वयविक्रम्यस्थविरोपिशिशोस्तव ॥ युद्धश्रद्धामहंछिद्यंजीवितस्यचसूतज ॥ ३२ ॥ जामदग्न्येनरामेणमहास्त्राणिविमुंचता ॥ नमेव्यथारुताकांचित्त्वंतु
 मेकिंकरिष्यसि ॥ ३३ ॥ कामनैतत्प्रशंसंतिसंतःस्वबलसंस्तवं ॥ वक्ष्यामितुत्वांसंतमोनिहीनकुलपांसन ॥ ३४ ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिराजस्वयंवरे ॥ निजि
 त्यैकरथेनैवयाःकन्यास्तरसाहृताः ॥ ३५ ॥ ईदृशानांसहस्राणिविशिष्टानामथोपुनः ॥ मयैकेननिरस्तानिससैन्यानिरणाजिरे ॥ ३६ ॥ त्वांप्राप्यवैरपुरुषंकुरु
 णामनयोमहान् ॥ उपस्थितोविनाशाययतस्वपुरुषोभव ॥ ३७ ॥ युध्यस्वसंमरेपार्थयेनविस्पर्धसेसह ॥ द्रक्ष्यामित्वांविनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ३८ ॥
 तमुवाचततोराजाधार्तराष्ट्रःप्रतापवान् ॥ मांसमीक्षस्वगांगेयकार्यंहिमहदुद्यतं ॥ ३९ ॥ चित्यतामिदमेकाग्रंममनिःश्रेयसंपरं ॥ उभावपिभवंतौमेमहत्कर्मक
 षिष्यतः ॥ ४० ॥ भूयश्चश्रोतुमिच्छामिपरेषारथसत्तमान् ॥ येचैवातिरथास्तत्रयेचैवरथयूथपाः ॥ ४१ ॥ बलाबलममित्राणांश्रोतुमिच्छामिकौरव ॥ प्रभा
 तार्योरजन्यांवैद्दंयुद्धंभविष्यति ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानप० भीष्मकर्णसंवादेअष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥
 भीष्मउवाच एतेरथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथानृप ॥ येचाप्यर्द्धरथाराजन्पांडवानामतःशृणु ॥ १ ॥ यदिकौतूहलंतेयपांडवानांबलेनृप ॥ रथसंख्यांशृणु
 ष्वत्संहेभिर्वसुधाधिपैः ॥ २ ॥ स्वयंराजारथोदारःपांडवःकुंतिनंदनः ॥ अग्निवत्समरेतातचरिष्यतिनसंशयः ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तुराजेंद्ररथोष्टगुणसंमितः ॥ नत
 स्यात्तिसमोयुद्धेगदयासायकैरपि ॥ ४ ॥ नागायुतबलोमानीतेजसानसमानुषः ॥ माद्रीपुत्रौचरथिनौद्वावेवपुरुषर्षभौ ॥ ५ ॥

उद्यो. पर्व

५

॥१६०॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११ ॥ उद्यतां उद्रच्छतां क्षिपतामिति यावत् उद्यंतुमिति पाठांतरं भोज्ये कौटिल्ये मर्मपीडने इति यावत् भुजकौटिल्येऽस्य रूपं पांसुविकर्षणे पांसुविकर्षणे भूमौ मुष्टिमुद्धे इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अश्विनाविवरूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ एते च मूमुखगताः स्मरंतः क्लेशमुत्तमं ॥ ६ ॥ रुद्रवत्प्रचरिष्यंति तत्र मेनास्ति संशयः ॥ सर्व एव महात्मानः शालस्तंभा इ-
वोद्गताः ॥ ७ ॥ प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ सिंहसंहननाः सर्वपांडुपुत्रामहाबलाः ॥ ८ ॥ चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे तातपस्विनः ॥ ऋमंतः पुरुषव्या-
घ्राव्याघ्राइव वल्लोकटाः ॥ ९ ॥ जवे प्रहारे समर्दे सर्व एवातिमानुषाः ॥ सर्वैर्जितामहीपालादिग्जये भरतर्षभ ॥ १० ॥ नचैपांपुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ॥
विपहंति सदा कर्तुमधिज्यान्यपिकौरव ॥ ११ ॥ उद्यतां वागदागुर्वीः शरान्नाक्षेप्तुमाहवे ॥ जवेलक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ॥ १२ ॥ बालैरपि भवंतस्तेः सर्व-
एव विशेषिताः ॥ एतस्सैन्यं समासाद्य सर्व एव लोक्तटाः ॥ १३ ॥ विध्वंसयिष्यंति रणे मां स्मृतैः सह संगमः ॥ एकैकशस्तं समर्दे हन्युः सर्वांन्महीक्षितः ॥ १४ ॥ प्रत्य-
क्षंतवराजेंद्रराजसूये यथा भवत् ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं धूते च परुषागिरः ॥ १५ ॥ ते स्मरंतश्च संग्रामे चरिष्यंति च रुद्रवत् ॥ लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहाय-
वान् ॥ १६ ॥ उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तद्दृशः ॥ नहि देवेषु वा पूर्वमनुप्ये पूरगेषु च ॥ १७ ॥ राक्षसेष्वयक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ भूतोथवा भविष्यो वारथः-
कश्चिन्मया श्रुतः ॥ १८ ॥ समायुक्तो महाराजरथः पार्थस्य धीमतः ॥ वासुदेवश्च संयंता योद्धा चैव धनंजयः ॥ १९ ॥ गांडीवं च धनुर्दिव्यं तच्चाश्वावातरंहसः ॥ अ-
भेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ॥ २० ॥ अस्रग्रामश्च माहेंद्रोरौद्रः कौबेर ए च ॥ याम्यंश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ २१ ॥ वज्रादीनि च मुस्यानि नाना-
प्रहरणानि च ॥ दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां ॥ २२ ॥ हतान्ये करथेनाजौ कस्तस्य सदृशोरथः ॥ एष हन्याद्वि संरंभी वलवान्सत्यविक्रमः ॥ २३ ॥ तव-
सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयं ॥ २४ ॥ न तृतीयोस्ति राजेंद्रसेनयोरुभयोरपि ॥ यएनं शरवर्षाणि वर्षत मुदियाद्-
थी ॥ २५ ॥ जीमूत इव घर्मांते महावातसमीरितः ॥ समायुक्तस्तु कौंतियो वासुदेवसहायवान् ॥ तरुणश्च रुती चैव जीर्णावावा मुभावपि ॥ २६ ॥ वैशंपायन उवाच-
एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वंसिरे तदा ॥ कांचनांगदिनः पीनाभुजाश्चंदनरूपिताः ॥ २७ ॥ मनोभिः सह संवेगैः संस्मृत्य च पुरातनं ॥ सामर्थ्यं पांडवे यानां यथा-
प्रत्यक्षदर्शनात् ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिरथातिरथसंस्थानप० पांडवरथातिरथसंस्थानायां ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ७३ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रत्युदियां युद्धे संमुखः स्यां ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दध्वंसिरे विगलिताः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ३० उ० नै० भा० ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

द्रौपदेयाइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वीरगतेवीरैरनुमते ॥ ९ ॥ सितौबद्धौ ॥ १० ॥ ११ ॥ एकायनगतौमरणैकशरणौ घटितारौघहनसंघटंकरिष्यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्यक्तात्मानौ
 भीष्मउवाच द्रौपदेयामहाराजसर्वेपंचमहारथाः ॥ वैराटिरुत्तरश्रैवरथोदारोमतोमम ॥ १ ॥ अभिमन्युर्महाबाहूरथयूथपयूथपः ॥ समःपार्थेनसमरेवासु
 देवेनचारिहा ॥ २ ॥ लघ्वस्त्रश्चित्रयोर्धाचमनस्वीचदृढव्रतः ॥ संस्मरन्वैपरिक्लेशंस्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३ ॥ सात्यकिर्माधवःशूरोरथयूथपयूथपः ॥ एषट्षिप्र
 वीराणाममर्षीजितसाध्वसः ॥ ४ ॥ उत्तमौजास्तथाराजनूरथोदारोमतोमम ॥ युयामन्युश्चविक्रांतोरथोदारोमतोमम ॥ ५ ॥ एतेषांबहुसाहस्रारथानागाहया
 स्तथा ॥ योत्स्यंतेतेतनूस्यक्काकुंतीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६ ॥ पांडवैःसहराजेंद्रतवसेनासुभारत ॥ अग्निमारुतवद्राजन्नाद्भयंतःपरस्परं ॥ ७ ॥ अजेयौसमरेट्टद्वौवि
 राटद्रुपदौतथा ॥ महारथौमहावीर्यौमतोमेपुरुषर्षभौ ॥ ८ ॥ वयोदृढावपिहितौक्षत्रधर्मपरायणौ ॥ यतिष्येतेपरंशक्त्यास्थितौवीरगतेपथि ॥ ९ ॥ संबंधकेनरा
 जेंद्रतौतुवीर्यचलान्वयात् ॥ आर्यदत्तौमहेष्वासौस्नेहवीर्यसितावुभौ ॥ १० ॥ कारणंप्राप्यतुनराःसर्वेएवमहाभुजाः ॥ शूरावाकातरावापिभवंतिकुरुपुंगव ॥
 ॥ ११ ॥ एकायनगतावेतौप्रार्थिवौदृढधन्विनौ ॥ प्राणांस्यक्कापरंशक्त्याघटितारौपरंतप ॥ १२ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यांतावुभौसंयतिदारुणौ ॥ संबन्धिभावंरक्षं
 तौमहत्कर्मकरिष्यतः ॥ १३ ॥ लोकवीरौमहेष्वासौत्यक्तात्मानौचभारत ॥ प्रत्ययंपरिरक्षंतौमहत्कर्मकरिष्यतः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगप०रथाति
 रथसंख्यानप०सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच पंचालराजस्यसुतोराजन्यरपुरंजयः ॥ शिखंडीरथमुस्योमेमतःपार्थस्य
 भारत ॥ १ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेनाशयन्पूर्वसंस्थितं ॥ परंयशोविप्रथयंस्तवसेनासुभारत ॥ २ ॥ एतस्यबहुलाःसेनाःपंचालाश्चप्रभद्रकाः ॥ तेनासौरथवंशेन
 महत्कर्मकरिष्यति ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नश्चसेनानीःसर्वसेनासुभारत ॥ मतोमेतिरथोराजन्द्रोणशिष्योमहारथः ॥ ४ ॥ एषयोत्स्यतिसंग्रामेसूदयन्वैपरानुरणे ॥ भ
 गवानिवसंकुद्धःपिनाकीयुगसंक्षये ॥ ५ ॥ एतस्यतद्रथानीकंकथयंतिरणप्रियाः ॥ बहुत्वात्सागरप्रस्यंदेवानामिवसंयुगे ॥ ६ ॥ क्षत्रधर्मातुराजेंद्रमतोमेधर
 थोनृप ॥ धृष्टद्युम्नस्यतनयोबाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७ ॥ शिशुपालसुतोवीरश्चेदिराजोमहारथः ॥ धृष्टकेतुर्महेष्वासःसंबन्धीपांडवस्यह ॥ ८ ॥
 त्यक्तदेहौ ॥ १४ ॥ इतिउद्योगप०नैलकंठीयेभारतभा०सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ ॥ ७३ ॥ पंचालेति ॥ १ ॥ नाशयन्पूर्वसंस्थितं प्राचीनस्त्रीत्वेनावस्थानंअदर्शयन् पौरुषदर्शयन्नित्यं
 र्थः यद्वापूर्वसंस्थितंपूर्वव्यूहसंस्थानंनाशयन्सैन्यानिविद्रावयन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षयिष्यतःसामर्थ्यदर्शयिष्यतः ऐश्वर्यार्थोयंक्षयति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विदुषःविद्वांसः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 एषचेदिपतिःशूरःसहपुत्रेणभारत॥ महारथानांसुकरंमहत्कर्मकरिष्यति ॥ ९ ॥ क्षत्रधर्मरतोमत्स्यमतःपरपुरंजयः ॥ क्षत्रदेवस्तुराजेंद्रपांडवेषुरथोत्तमः ॥ १० ॥
 जयंतश्चामितौजाश्वसत्यजिच्चमहारथः ॥ महारथामहात्मानःसर्वेपांचालसत्तमाः ॥ ११ ॥ योत्स्यंतेसमरेतातसंख्याइवकुंजराः ॥ अजोभोजश्चविक्रांतौपांड
 वार्थेमहारथौ ॥ १२ ॥ योत्स्येतेवलिनीशूरौपरंशक्त्याक्षयिष्यतः ॥ शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारःकृतिनोदृढविक्रमाः ॥ १३ ॥ केकयाःपंचराजेंद्रभ्रांतरोदृढविक्रमाः ॥
 सर्वेचैवरथोदाराःसर्वेलोहितकध्वजाः ॥ १४ ॥ काशिकःसुकुमारश्चनीलोयश्चापरोनृप ॥ सूर्यदत्तश्चशंखश्चमदिराश्चश्वनामतः ॥ १५ ॥ सर्वएवरथोदाराःसर्वे
 चाहवलक्षणाः ॥ सर्वास्त्रविदुषःसर्वेमहात्मानोमतामम ॥ १६ ॥ वार्धक्षेमिर्महाराजंमतोमममहारथः ॥ चित्रायुधश्चनृपतिर्मतोमेरंथसत्तमः ॥ १७ ॥ सहिसं
 ग्रामशोभीचभक्तश्चापिकिरीटिनः ॥ चेकितानःसंत्यधृतिःपांडवानांमहारथौ ॥ द्वाविमौपुरुषव्याघ्रौरथोदारौमतोमम ॥ १८ ॥ व्याघ्रदत्तश्चराजेंद्रचंद्रसेनश्च
 भारत ॥ मतौममरथोदारौपांडवानांसंशयः ॥ १९ ॥ सेनाविंदुश्चराजेंद्रक्रोधहंताचनामतः ॥ यःसमोवासुदेवेनभीमसेनेनवाविभो ॥ २० ॥ सप्रोत्स्यति
 हिविक्रम्यसमरेतवसैनिकैः ॥ मांचद्रोणंरूपंचैवयथासंमन्यतेभवान् ॥ २१ ॥ तथाससमरश्लाघीमंतव्योरथसत्तमः ॥ काश्यःपरमशीघ्रास्त्रःश्लाघनीयोन
 रोत्तमः ॥ २२ ॥ रथएकगुणोमत्स्यंज्ञेयःपरपुरंजयः ॥ अयंचयुधिविक्रांतोमंतव्योष्टगुणोरथः ॥ २३ ॥ सत्यजित्समरश्लाघीद्रुपदस्यात्मजोयुवा ॥ गतःसो
 तिरथत्वंहिदृष्टद्युधेनसंमितः ॥ २४ ॥ पांडवानांचशस्कामःपरंकर्मकरिष्यति ॥ अनुरक्तश्चशूरश्चरथोयमपरोमहान् ॥ २५ ॥ पांड्यराजोमहावीर्यःपांडवानांधु
 रंधरः ॥ दृढधन्वामहेष्वासःपांडवानांमहारथः ॥ २६ ॥ श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठवसुदानश्चपार्थिवः ॥ उभावेतावतिरथौमतौपरपुरंजयौ ॥ २७ ॥ इतिश्रीमह
 उद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच रोचमानोमहाराजपांडवानांमहारथः ॥ यो
 त्स्यतेऽमरवत्संख्येपरसैन्येषुभारत ॥ १ ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चमहेष्वासोमहावलः ॥ मातुलोभीमसेनस्यसचमेतिरथोमतः ॥ २ ॥ एषवीरोमहेष्वासःकृतीचनि
 पुणश्चह ॥ चित्रयोधीचशक्तश्चमतोमेरथपुंगवः ॥ ३ ॥ सयोत्स्यतिहिविक्रम्यमघवानिवदानवैः ॥ योधायेचास्यविख्याताःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ ४ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ इति० उद्योगपर्वणै० भारत० एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७३ ॥ रोचमानइति ॥ १ ॥ भीमसेनस्येतिक्रोधोद्धीपनार्थंभीमसेनसाम्यार्थंवाविशेषणं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रथोत्तमोत्तमोऽग्निदत्तोरथोययोस्तौ आहिताग्न्यादित्वाद्दुत्तमपदस्यपरनिपातः यद्वारथेरथयुद्धेऽत्तमोत्कृष्टतमौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठांतरेध्रक्ष्या
मिशक्तिधारयामि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ देवव्रतत्वंब्रह्मचारिव्रतवत्त्वं स्त्रीसंमुखेगमनेहिदृष्टिमैथुनंस्यात् स्त्रीपूर्वदर्शनेपिमनसातदीयस्त्रीभावस्मरणेनविकारःस्यादितिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
भागिनेयकृतेवीरःसकरिप्यतिसंगरे ॥ सुमहत्कर्मपांडूनांस्थितःप्रियहितेरतः ॥ ५ ॥ भैमसेनिर्महाराजहैडिंवाराक्षसेश्वरः ॥ मतोमेवहुमायावीरथयूथपयूथ
पः ॥ ६ ॥ योत्स्यतेसमरेतातमायावीसमरप्रियः ॥ येचास्यराक्षसावीराःसचिवावशवर्तिनः ॥ ७ ॥ एतेचान्येचब्रह्मवोनानाजनपदेश्वराः ॥ समेताःपांडवस्या
र्थेवासुदेवपुरोगमाः ॥ ८ ॥ एतेप्राधान्यताराजन्पांडवस्यमहात्मनः ॥ रथाश्चातिरथाश्चैवयेचान्येधरथानृप ॥ ९ ॥ नेप्यंतिसमरेसेनांभीमांयौधिष्ठिरीनृप ॥
महेंद्रेणववीरेणपाल्यमानांकिरीटिना ॥ १० ॥ तैरहंसमरेवीरमायाविद्रिर्जयैपिभिः ॥ योत्स्यामिजयमाकांक्षन्नथवानिधनंरणे ॥ ११ ॥ वासुदेवंचपार्थंचच
क्रगांडीवधरिणौ ॥ संध्यागताविवाकेंदूसमेप्येतेरथोत्तमौ ॥ १२ ॥ येचैवतेरथोदाराःपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ॥ सहसैन्यानहंतांश्चप्रतीयारणमूर्धनि ॥ १३ ॥ ए
तेरथाश्चातिरथाश्चतुभ्यंयथाप्रधानंनृपकीर्तितामया ॥ तथापरेयेधरथाश्चकेचित्तथैवतेषामपिकौरवेन्द्र ॥ १४ ॥ अर्जुनंवासुदेवंचयेचान्येतत्रपार्थिवाः ॥ स
र्वास्तान्वारयिष्यामियावद्द्रक्ष्यामिभारत ॥ १५ ॥ पांचाल्यंतुमहावाहोनाहंहन्यांशिखंडिनं ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वाप्रतियुध्यंतमाहवे ॥ १६ ॥ लोकस्तंबेदयदहंपि
तुःप्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्तंराज्यंपरित्यज्यब्रह्मचर्यव्रतेस्थितः ॥ १७ ॥ चित्रांगदंकौरवाणामाधिपत्येभ्यपेचयं ॥ विचित्रवीर्यंचशिशुंयौवराज्येभ्यपेचयं ॥ १८ ॥
देवव्रतत्वंविज्ञाप्यपृथिवींसर्वराजसु ॥ नैवहन्यांस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वकदाचन ॥ १९ ॥ सहिस्त्रीपूर्वकोराजन्शिखंडीयदितेश्रुतः ॥ कन्याभूत्वापुमान्जात्रोनयो
त्स्येतेनभारत ॥ २० ॥ सर्वास्त्वन्यांहनिष्यामिपार्थिवान्भरतर्षभ ॥ यान्समेप्यामिसमरेनतुकुंतीसुतान्नृप ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथा
तिरथसंख्यानप० द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७३ ॥ रथातिरथसंख्यानपर्वसमाप्तं अथांबोपाख्यानपर्व दुर्योधनउवाच कि
मर्थंभरतश्रेष्ठनैवहन्यांशिखंडिनं ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वासमरेष्वाततायिनं ॥ १ ॥ पूर्वमुक्त्वामहावाहोपांचालान्सहसोमकैः ॥ हनिष्यामीतिगांगेयतन्मेब्रूहिपिता
मह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच शृणुदुर्योधनकथांसहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ यदर्थंयुधिसंप्रेक्ष्यनाहंहन्यांशिखंडिनं ॥ ३ ॥ महाराजोममपिताशांतनुर्लोकविश्रुतः ॥
दिष्टांतमापधर्मात्मासमयेभरतर्षभ ॥ ४ ॥ इतिउद्योगप० नै० भारतभावदीपेद्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७३ ॥ किमर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ दिष्टांतंरणं ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति उ० नै० भारतभा० त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

ततोऽहंभरतश्रेष्ठप्रतिज्ञांपरिपालयन् ॥ चित्रांगदंभ्रातरं वैवहाराज्येभ्यषेत्त्रयं ॥ ५ ॥ तस्मिंश्चनिधनंप्राप्तेसत्यवत्यामतेस्थितः ॥ विचित्रवीर्यंराजानमभ्यर्षिष्वं
प्रयाविधि ॥ ६ ॥ मयाभिषिक्तोराजेंद्रयवीयानपिधर्मतः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्सामामेवसमुदैक्षत ॥ ७ ॥ तस्यदारक्रियांतातचिकीर्षुरहमप्युत ॥ अनुरूपादिव
कुलादित्येवचमनोदधे ॥ ८ ॥ तथाश्रौषंमहाबाहोतिस्रःकन्याःस्वयंवराः ॥ रूपेणाप्रतिमाःसर्वाःकाशिराजसुतास्तदा ॥ अंबांचैवांबिकांचैवतथैवांबालिकामं
पि ॥ ९ ॥ राजानश्चसमाहूताःपृथिव्यांभरतर्षभ ॥ अंबाज्येष्ठाभवत्तासामंबिकात्वथमध्यमा ॥ १० ॥ अंबालिकाचराजेंद्रराजकन्यायवीयसी ॥ सोहमेकरथेनैव
गतःकाशिपतेःपुरीं ॥ ११ ॥ अपश्यंतामहाबाहोतिस्रःकन्याःस्वलंकृताः ॥ राज्ञश्चैवसमाहूतान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ १२ ॥ ततोऽहंताम्रूपांस्सर्वानाहूयसमरेस्थि-
तान् ॥ रथमारोपयांचक्रेकन्यास्ताभरतर्षभ ॥ १३ ॥ वीर्यशुल्काश्चताज्ञात्वासमारोप्यरथंतदा ॥ अवोचंपार्थिवान्सर्वानहंतत्रसमागतान् ॥ भीष्मःशांतनवः
कन्याहस्तीतिपुनःपुनः ॥ १४ ॥ तेयतध्वंपरंशक्त्यासर्वेमोक्षायपार्थिवाः ॥ प्रसत्यहिहराम्येषमिषतांवनरर्षभाः ॥ १५ ॥ ततस्तेपृथिवीपालाःसमुत्पेतुरुदायु-
धाः ॥ योमोयोगइतिक्रुद्धाःसारथीनभ्यचोदयन् ॥ १६ ॥ तेरथैर्गजसंकाशैर्गजैश्चगजयोधिनः ॥ पुष्टैश्चाश्वैर्महीपालाःसमुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १७ ॥ ततस्तेमां
महीपालाःसर्वाएवविशांपते ॥ रथव्रातेनमहतासर्वतःपर्यवारयन् ॥ १८ ॥ तानहंशरवैर्षेणसमंतात्पर्यवारयं ॥ सर्वान्रूपांश्चाप्यजयंदेवराडिवदानवान् ॥ १९ ॥
अप्रातयंशरैर्दीप्तैःप्रहसनभरतर्षभ ॥ तेषामापततांचित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ॥ २० ॥ एकैकेनहिवाणेनभूमौपातितवानहं ॥ हयांस्तेषांगजांश्चैवसारथीं
श्चाप्यहंरणे ॥ २१ ॥ तेनिवृत्ताश्चभग्नान्श्वह्र्वातह्लाघवंमम ॥ अथाहंहास्तिनपुरमायांजित्वामहीक्षितः ॥ २२ ॥ ततोहंताश्चकन्यावैभ्रातुरथायिभारत ॥ तच्चक-
र्ममहाबाहोसत्यवत्यैन्यवेदयं ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगप० अंबोपाख्यानप० कन्याहरणेत्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच ॥ ततोहंभरतश्रेष्ठमातरंवीरमातरं ॥ अभिगम्योपसंगृह्यदाशेयीमिदमब्रुवं ॥ १ ॥ इमाःकाशिपतेःकन्यामयानिजित्यपार्थिवान् ॥ विचित्रवीर्य-
स्यकृतेवीर्यशुल्काहताइति ॥ २ ॥ ततोमूर्धन्युपाघ्रायपर्यश्रुनयनानृप ॥ आहसत्यवतीहृष्टादिष्ट्यापुत्रजितंत्वया ॥ ३ ॥ सत्यवत्यास्त्वनुमतेविवाहेसमुपस्थिते ॥
उवाचवाक्यंसवीडाज्येष्ठाकाशिपतेःसुता ॥ ४ ॥

ततोहमिति मातरंउपहंउत्सपादयोःपतित्वा ॥ १ ॥ वीर्यशुल्काःवीर्यमेवशुल्कंमौन्यंयसांताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मह्यमम ॥५॥६॥७॥८॥९॥ सत्यव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी ॥ १० ॥ इति उ० नै० भारतभावरूपे चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥३॥ तत इति ॥ १ ॥ समनुज्ञासिपंसमनुज्ञानवान् अडभावआर्षः
 भीष्मत्वमसिधर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ श्रुत्वा च वचनं धर्म्यमत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५ ॥ मया शाल्वपतिः पूर्वमनसा भित्तो वरः ॥ तेन चास्मि वृता पूर्वरहस्य
 विदिते पितुः ॥ ६ ॥ कथं मामन्यकामां त्वं राजधर्ममतीत्य वै ॥ वासयेथा गृहे भीष्मकौरवः सन्विशेपतः ॥ ७ ॥ एतद्दुःखाविनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ॥ यत्क्षमंते महा
 वाहो तदिहार्थुमर्हसि ॥ ८ ॥ समांप्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशांपते ॥ तस्मान्मां त्वंकुरुश्रेष्ठ समनुज्ञानुमर्हसि ॥ ९ ॥ कृपांकुरु महावाहो मयि धर्मभृतां वर ॥
 त्वंहिमत्यव्रतो वीरपृथिव्यामिति नः श्रुतं ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो० अंवापास्यानपर्वणि अंवावाक्ये चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥३॥
 भीष्म उवाच ततो हंसमनुज्ञाप्य कर्ली गंधवतीं तदा ॥ मंत्रिणश्च त्विजश्चैव तथैव च पुरोहितान् ॥ १ ॥ समनुज्ञासिपंकन्यामंवां ज्येष्ठां नराधिप ॥ अनुज्ञाताय यौ
 सातुकन्याशाल्वपतेः पुरं ॥ २ ॥ वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ताया चानुगता तदा ॥ अतीत्य च तमध्वानमासाद्य नृपतिं तथा ॥ ३ ॥ सातमासाद्य राजानं शाल्वं वचनम
 ब्रवीत् ॥ आगता हं महावाहो त्वामुद्दिश्य महामते ॥ ४ ॥ नाम ब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशांपते ॥ त्वयान्यपूर्वयानाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ५ ॥ गच्छ भद्रे पु
 नस्तत्र सकार्ष्णीष्मकस्य वै ॥ नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसत्य वै ॥ ६ ॥ त्वंहि भीष्मेण निजित्य नीता प्रीतिमतीतदा ॥ परामृश्य महायुद्धे निजित्य पृथिवी
 पतीन् ॥ ७ ॥ नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥ नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ॥ यथेष्टं गम्यतां
 भद्रे मात्वां कालो त्यगादयं ॥ ९ ॥ अंवा तम ब्रवीद्राजन्न नंगशरपीडिता ॥ नैवं वदमहीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ १० ॥ नास्मि प्रीतिमतीनीता भीष्मेणामित्रकर्शान् ॥
 बलान्नीतास्मिरुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ॥ ११ ॥ भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसं ॥ भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १२ ॥ साहमा मंच्य
 गांगेयं समरेष्वनिवर्त्तिनं ॥ अनुज्ञाता च ते नैव ततो हं भृगमागता ॥ १३ ॥ नस भीष्मो महाबाहुर्मां मिच्छति विशांपते ॥ श्राद्धहेतोः समारंभो भीष्मस्येति श्रुतं म
 या ॥ १४ ॥ भगिन्यौ मम ये नीते अंवि कां बालिके नृप ॥ प्रादाद्विचित्रवीर्याय गांगेयो हियवीयसे ॥ १५ ॥ यथा शाल्वपते नान्यं वरंध्यामि कथंचन ॥ त्वा मृतपुरु
 षव्याघ्रतथामूर्धानमालभे ॥ १६ ॥ ते चान्यपूर्वाराजेंद्रत्वामहंसमुपस्थिता ॥ सत्यं ब्रवीमि शाल्वै तस्येनात्मानमालभे ॥ १७ ॥ भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कं
 न्यामुपस्थितां ॥ अनन्यपूर्वाराजेंद्रत्वत्प्रसादाभिकां क्षिणीं ॥ १८ ॥ ॥२॥३॥४॥५॥६॥ परामृश्य हस्तेषु त्वानीता ॥ ७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संतःसाधवःगतयःरक्षितारःसंतु ॥ २२ ॥ करुणंदीनंयथास्यात्तथापरिदेवतींशोचंती ॥ २३ ॥ २४ ॥ अदीर्घदर्शिनैतिशाल्वस्याधर्मःसूचितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ वारणेनहस्ति
 तामेवंभापमाणांतुशाल्वःकाशिपतेःसुतां ॥ अत्यजद्भरतश्रेष्ठजीर्णात्वचमिवोरगः ॥ १९ ॥ एवंबहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानृपः ॥ नाश्रद्धच्छाल्वपतिः
 कन्यायांभरतर्षभ ॥ २० ॥ ततःसामन्युनाविष्टाज्येष्ठाकाशिपतेःसुता ॥ अब्रवीत्साश्रुनयनावाप्यविप्लुतयागिरा ॥ २१ ॥ त्वयात्यक्तागमिष्यामियत्रत्रवि
 शांपते ॥ तत्रमेगतयःसंतुसंतःमत्यंयथाध्रुवं ॥ २२ ॥ एवन्तांभापमाणांतुकन्यांशाल्वपतिस्तदा ॥ परितंत्याजकौरव्यकरुणंपरिदेवतीं ॥ २३ ॥ गच्छंगच्छेति
 तांशाल्वःपुनःपुनरभापत ॥ विभेमिभीष्मात्सुश्राणित्वंचभीष्मपरिग्रहः ॥ २४ ॥ एवमुक्तातुमानंनशाल्वेनादीर्घदर्शिना ॥ निश्चक्रामपुराहीनारुदतीकुररीयथा
 ॥ २५ ॥ भीष्मउवाच निष्क्रामंतीतुनगराच्चितयामासदुःखिता ॥ पृथिव्यांनस्ति युवतिर्विपमस्यतरामया ॥ २६ ॥ बंधुंभिविप्रहीणास्मिशाल्वेनचनि
 राकृता ॥ नचशक्यंपुनर्गंतुंमयावारणसाद्भयं ॥ २७ ॥ अनुज्ञातातुभीष्मेणशाल्वमुद्दिश्यकारणं ॥ किंतुगर्हाम्यथात्मानमथभीष्मंदुरासदं ॥ २८ ॥ अथवापितरं
 मृदंयोमेकार्पींस्वयंवरं ॥ मयायंस्वकृतादोपोयाहंभीष्मरथात्तदा ॥ २९ ॥ प्रवृत्तेदारुणेषुद्देशाल्वार्थेनापतंपुरा ॥ तस्येयंफलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मिमृदवम् ॥
 ॥ ३० ॥ धिग्भीष्मधिक्रमेमंदंपितरंमृदचेतमं ॥ येनाहंवीर्यशुल्केनपण्यस्त्रीवप्रचोदिता ॥ ३१ ॥ धिक्काधिकशाल्वराजानंधिग्धातारमथापिवी ॥ येषांदुर्नीत
 भावेनप्राप्तारम्यापदमुत्तमां ॥ ३२ ॥ सर्वथाभागधेयानिस्वानिप्राप्नोतिमानंवः ॥ अनयस्यास्यतुमुखंभीष्मःशांतनवोमम ॥ ३३ ॥ साभीष्मंप्रतिकर्तव्यमहं
 पश्यामिसांप्रतं ॥ तपसावायुधावापिदुःखहेतुःममेमतः ॥ ३४ ॥ कोनुभीष्मंयुधाजेतुमुत्सहेतमहीपतिः ॥ एवंमापरिनिश्चित्यजगामनगरादृहिः ॥ ३५ ॥ आश्र
 मंपुण्यशीलानांतापमानांमहात्मनां ॥ ततस्तामवसद्रात्रिमापसैःपरिवारिता ॥ ३६ ॥ आचख्यौचयथावृत्तंमर्बमात्मनिभारत ॥ विस्तरेणमहाबाहोनिखिले
 नशुचिस्मिता ॥ हरणंचविसर्गंचशाल्वेनचविमर्जनं ॥ ३७ ॥ ततस्तत्रमहानासीद्ब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ शैखावत्यस्तपोवृद्धःशास्त्रेचारण्यकेगुरुः ॥ ३८ ॥ आर्ता
 तामहसमुनिःशैखावत्यामहातपाः ॥ निःश्वसंतींसतींवालादुःखशोकपरायणां ॥ ३९ ॥ एवंगतेतुकिंभद्रेशक्यंकर्तुंतपस्विभिः ॥ आश्रमस्थैर्महाभागेतपोयुक्तै
 र्महात्मभिः ॥ ४० ॥ नासंमानाह्वयंसंगानाख्यंहस्तिनापुरं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शैखावत्यःशिखावान्वाङ्गिस्तत्साध्यानिश्री
 तस्मार्तकर्माणिशैखावतानि तेषुसाधुःशैखावत्यः कर्मणिनिष्णातः आरण्यकेउपनिषदिगुरुःब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

प्रात्राज्यं प्रव्रज्यासंन्यासः तत्रोचितं कर्म प्रात्राज्यं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तापस्यं तपसेहितं धर्मजातं ॥ ४४ ॥ दृष्टान्तो लौकिको दाहरणं आगमो वेदः हेतुर्युक्तिस्तैः प्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वं ज्ञात्वा समा
 श्वस्ता भवेत्युक्तं त्वर्थः ॥ ४५ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७५ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दोषा विद्यन्ते आश्रमे प्रव्रज्यायां ते दो
 सा त्वेन मन्त्रां द्राजन् क्रियतां मद्नुग्रहः ॥ प्रात्राज्यमहमिच्छामि तपस्तपस्यामि दुश्चरं ॥ ४१ ॥ मयैव यानि कर्माणि पूर्वदेहे तु मृदया ॥ कृतानि नृनं पापानि तेषा
 मे तत्फलं ध्रुवं ॥ ४२ ॥ नोत्सहेतुपुनर्गंतुं स्वजनं प्रति तापसाः ॥ प्रत्याख्यातानिरानंदाशाल्वेन च निराकृता ॥ ४३ ॥ उपदिष्टमिहैच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ॥ यु
 प्माभिर्देवसंकाशैः रूपा भवतु वामयि ॥ ४४ ॥ सतामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ सांत्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभार
 ते उद्योगपर्वणि अंबोपास्यानपर्वणि शैखावत्यां वासंवादे पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७५ ॥ भीष्म उवाच ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवं
 तो भवंस्तदा ॥ तां कन्यां चिंतयंतस्ते किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १ ॥ केचिदाहुः पितुर्वेश्मनीयतामिति तापसाः ॥ केचिदस्मदुपांलंभे मतिं च कुर्वितापसाः ॥ २ ॥ केचि
 च्छाल्वपतिं गत्वानियोज्यमिति मे निरे ॥ नेति केचिद्भवस्यंति प्रत्याख्याताहितेन सा ॥ ३ ॥ एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ॥ पुनरुचुश्च तां सर्वे तापसाः संशि
 तव्रताः ॥ ४ ॥ अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ॥ इतो गच्छ स्वभद्रं ते पितुरेव निवेशनं ॥ ५ ॥ प्रतिपत्स्यति राजासपिता ते यदनंतरं ॥ तत्र वत्स्यसि कल्याणिसुखं
 सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ न च ते न्यागतिर्याय्या भवेद्भद्रे यथापिता ॥ पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ॥ ७ ॥ गतिः पतिः समस्थाया विषमे च पिता गतिः ॥
 प्रव्रज्या हि सुदुःखं सुकुमार्या विशेषतः ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ भद्रे दोषा हि विद्यन्ते वहवो वरवर्णिनि ॥ ९ ॥ आश्रमे वैवसंत्यास्ते न
 भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ततस्त्वन्ये ब्रुवन्वाक्यं तापसास्तं तपस्विनीं ॥ १० ॥ त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वानिर्जने गहने वने ॥ प्रार्थयिष्यंति राजानस्तस्मान्मैवं मनःकृथाः ॥ ११ ॥
 अंबोवाच न शक्यं काशिनगरं पुनर्गंतुं पितुर्गृहान् ॥ अवज्ञाता भविष्यामि वांधवानानं संशयः ॥ १२ ॥ उपितास्मि तथावा ल्ये पितुर्वेश्मनितापसाः ॥ नाहंग
 मियं भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ॥ तपस्तपुमर्भाप्सामि तापसैः परिरक्षिता ॥ १३ ॥ यथा परेपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ॥ दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तपस्यास्यं
 हंतपः ॥ १४ ॥ भीष्म उवाच इत्येवं तेषु विप्रेषु चिंतयत्सु यथा तथं ॥ राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १५ ॥
 पाः पितुर्गृहे न भवेयुः सुंदरीतरुणी च त्वां दृष्ट्वा मुनयो वामो हंप्राप्स्यंति त्वं वाधमात्स्वलिप्यसीति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ महात्ययः दुस्वनाशः महत्तद्वत्त्ववइतिकोशः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 ततस्तेतापसाःसर्वेपूजयन्तिस्मृतंनृपं ॥ पूजाभिःस्वागताद्याभिरासनेनोदकेनच ॥ १६ ॥ तस्योपविष्टस्यसतोविश्रांतस्योपशृण्वतः ॥ पुनरेवकथांचक्रुःकन्यां
 प्रतिवनौकसः ॥ १७ ॥ अंबायास्तींकयांश्रुत्वाकाशिराज्ञश्चभारत ॥ राजर्षिःसमहातेजावभूवोद्विभ्रमानसः ॥ १८ ॥ तांतथावादिनींश्रुत्वाहृत्वाचसमहातपाः ॥
 लर्येनव्यसनोत्पत्तिमादितः ॥ साचतस्मैयथावृत्तंविस्तरेणन्यवेदयत् ॥ १९ ॥ सवेपमानउत्थायमातुस्तस्याःपितातदा ॥ तांकन्यामंकमारोप्यपर्यश्वसयतप्रभो ॥ २० ॥ सतामपृच्छत्का
 ॥ २१ ॥ अब्रवीद्वेपमानश्चकन्यामार्तांसुदुःखितः ॥ मागाःपितुर्गृहंभद्रेमातुस्तेजनकील्यंहं ॥ २२ ॥ ततःसराजर्षिरभूदुःखशोकसमन्वितः ॥ कार्यंचप्रतिपेदेतन्मनसासुमहातपाः ॥
 देवंपरिशुष्यसि ॥ २३ ॥ गच्छमद्वचनाद्रामंजामदश्यंतपस्विनं ॥ रामस्तेसुमहदुःखंशोकंचैवापनेप्यति ॥ २४ ॥ दुःखंछिद्यामहेतेवैमयिवर्तस्वपुत्रिके ॥ पर्याप्तंतेमनोवत्सेय
 च्छभार्गवश्रेष्ठंकालाग्निसमतेजसं ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठापयितासत्वांसमपथिमहातपाः ॥ ततस्तुसुस्वरंवाप्समुत्सृजंतीपुनःपुनः ॥ २६ ॥ हनिप्यंतिरणेभीष्मंनकरिष्यतिचेद्वचः ॥ तंग
 दाहोत्रवाहनं ॥ अभिवांदयित्वाशिरसागमिष्येत्वशासनात् ॥ २७ ॥ अपिनामाद्यपश्येयमार्यंतलोकविश्रतं ॥ कथंचतीव्रदुःखंमेनाशयिष्यतिभार्गवः ॥ ए
 द्रंवेगिरिश्रेष्ठंरामानित्यमुपास्तिह ॥ ऋपयोवेदविदांसो गंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ २८ ॥ होत्रवाहनउवाच रामंद्रक्ष्यसिभद्रेत्वंजामदश्यंमहावने ॥ उग्रेतपसिवर्तंतं सत्यसंधंमहाबलं ॥ २९ ॥ महं
 ॥ ३० ॥ ब्रूयाश्चैनंपुनर्भद्रेयत्तेकार्यंमनीषितं ॥ मयिसंकीर्तितेरामःसर्वतत्तेकरिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्रगच्छस्वभद्रेतेब्रूयाश्चैनंवचोमम ॥ अभिवाद्यचतंमूर्ध्नातपोवृद्धदृढव्रतं ॥
 शस्त्रभृतांवरः ॥ ३२ ॥ एवंब्रुवतिकन्यांतुपार्थिवेहोत्रवाहने ॥ अरुतव्रणःप्रादुरासीद्रामस्यानुचरःप्रियः ॥ ३३ ॥ ममरामःसखावत्सेप्रीतियुक्तःसुहृच्चमे ॥ जमदग्निस्तोवीरःसर्व
 जावयोवृद्धःसंजयोहोत्रवाहनः ॥ ३४ ॥ ततोहृत्वाकृतातिथ्यमन्योन्यंतेवनौकसः ॥ सहिताभरतश्रेष्ठनिपेदुःपरिवार्यतं ॥ ३५ ॥ ततस्तेकथयामासुःकथास्तास्ता
 मनोरमाः ॥ धन्यादिव्याश्रंराजेंद्रप्रीतिहर्षमुदायुताः ॥ ३६ ॥ ततःकथतिराजर्षिर्महात्माहोत्रवाहनः ॥ रामंश्रेष्ठंमहर्षीणामपृच्छदरुतव्रणं ॥ ३७ ॥ कसंप्रति
 महावाहोजामदश्यःप्रतापवान् ॥ अरुतव्रणशक्योवैद्रुपुंवेदविदांवर ॥ ४० ॥

॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ तंविचित्रवीर्यं वैवाहिकं विवाहार्थमुद्यतं समुपार्जितं अभ्यंगकौतुकबंधादिना संस्कृतं दृष्ट्वा इयं कन्या गांगेयमन्त्रवीदितियोजना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 ॥५४॥५५॥ उत्पत्तिकारणं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥५॥ दुःखद्वयं दुःखकरद्वयं भीष्मशाल्वाख्यं यद्वानिर्भर्तृक
 अकृतव्रण उवाच भवंतमेव सततरामः कीर्त्तयति प्रभो ॥ सृजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ ४१ ॥ इहरामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ॥ द्रष्टास्येन
 मिहायां ततवदर्शनकांक्षया ॥ ४२ ॥ इयंच कन्याराजर्षे किमर्थं वनमागता ॥ कंस्यचेयंतवचका भवतीच्छामिवेदितुं ॥ ४३ ॥ होत्रवाहन उवाच दौहित्री
 यंममविभोकाशिराजसुताप्रिया ॥ ज्येष्ठास्वयंवरेतस्यौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ ४४ ॥ इयमं वति विख्याता ज्येष्ठाकाशिपतेः सुता ॥ अंवि कां चालिके कन्ये कनी
 यस्यौ तपोधन ॥ ४५ ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यांततो भवत् ॥ कन्यानिमित्तं विप्रपंतत्रासीदुत्सवो महान् ॥ ४६ ॥ ततः किल महावीर्यो भीष्मः शांतनवो नृपा
 न् ॥ अधिक्षिप्य महातेजास्ति सः कन्याजहारताः ॥ ४७ ॥ निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाद्वयं ॥ आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारतः ॥ ४८ ॥ सत्य
 वत्यै निवेद्याथ विवाहं समनंतरं ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत् प्रभुः ॥ ४९ ॥ तंतु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितं ॥ अत्र वीत्तत्र गांगेयं मंत्रिमध्ये द्विजर्ष
 भ ॥ ५० ॥ मया शाल्वपतिर्वीरो मनसा भित्तः पतिः ॥ नमामर्हसि धर्मज्ञातुं भ्रात्रे न्यमानसां ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमंत्र्य सह मंत्रिभिः ॥ निश्चित्य
 विससर्ज मांसत्यवत्यामते स्थितः ॥ ५२ ॥ अनुज्ञातुं भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ॥ कन्येयं मुदिता तत्र काले वचनमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ विसर्जितास्मि भीष्मेण
 धर्ममां प्रतिपादय ॥ मनसा भित्तः पूर्वमया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ ५४ ॥ प्रत्याचख्यौ च शाल्वास्याश्चारित्रस्थाभिः शंकितः ॥ सेयंत प्रोवनं प्राप्ता तापस्येभिरताभृशं ॥
 ॥ ५५ ॥ मया च प्रत्यभिज्ञातावंशस्य परिकीर्त्तनात् ॥ अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ ५६ ॥ अंघोवाच भगवन्नेवमेवेह यथाहं पृथिवीपतिः ॥
 शरीरकर्ता मातुर्मे सृजयो होत्रवाहनः ॥ ५७ ॥ नद्युत्सहेस्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ॥ अपमानभयाच्चैव ब्रीडया च महामुने ॥ ५८ ॥ यत्तु मां भगवान् रामो ब्रक्ष्यति
 द्विजसत्तम ॥ तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंघोपाख्यानपर्वणि होत्रवाहनां वा संवादे षट्सप्तत्यधिकशतत
 मोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥५॥ ॥५॥ अकृतव्रण उवाच दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ॥ प्रतिकर्तव्यमथ लेतत्त्वं त्वं त्वेव दस्वमे ॥ १ ॥

त्वमेकं दुःखं त्वच्छत्रोर्वधश्चेति तापसानां दुःखद्वयं तथा पिशुद्वयमध्ये कतरस्य कं प्रतिप्रतिकर्तव्यं हंतुं यत्तं चिकीर्षसि यद्वा एकैकस्य गतिहानिर्भरणवेति दुःखद्वयं ज्ञेयं ॥ १ ॥

नियोक्तव्यस्तवपाणिग्रहणार्थमितिशेषः ॥२॥ भीष्मस्यनुसम्प्रतिज्ञस्यत्वत्सुखार्थंजयमात्रंकर्तव्यंननुतावतातवहितमित्याशयेनाह अथेति ॥३॥४॥५॥ विधानंप्रतीकारं ॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

यदिसौभपतिर्भद्रेनियोक्तव्योमतस्तव ॥ नियोक्ष्यतिमहात्मासरामस्त्वद्धितकाम्यया ॥ २ ॥ अथापगेयंभीष्मंत्वरामेणेच्छसिधोमता ॥ रणेविनिर्जितंद्रुपंकुर्यात्तदपिभार्गवः ॥ ३ ॥ स्तंजयस्यवचःश्रुत्वातवचैवश्रुचिस्मिते ॥ यदत्रतेभृशंकार्यंतदद्यैवविचिंत्यतां ॥ ४ ॥ अंबोवाच अपनीतास्मिभीष्मेणभगवन्नविजानता ॥ नाभिजानातिमेभीष्मोब्रह्मन्शाल्वगतंमनः ॥ ५ ॥ एतद्विचार्यमनंसाभयानेतद्विनिश्चयं ॥ विचिनोतुयथान्यायंविधानंक्रियतांतथा ॥ ६ ॥ भीष्मेवाकुरुशार्दूलेशाल्वराजेथवापुनः ॥ उभयोरेववाब्रह्मन्युक्तंयत्तत्समाचर ॥ ७ ॥ निवेदितंमयात्येतद्दुःखमूलंयथातथं ॥ विधानंतत्रभगवन्कर्तुमर्हसियुक्तिः ॥ ८ ॥ अकृतव्रणउवाच उपपन्नमिदंभद्रेयदेवंवरवर्णिनि ॥ धर्मप्रतिवचोब्रूयाःशृणुचेदंवचोमम ॥ ९ ॥ यदित्त्वामापगेयोवैननयेद्रजसाङ्गयं ॥ शाल्वस्त्वांशिरसाभीरुगृहीयाद्रामचोदितः ॥ १० ॥ तेनत्वंनिर्जिताभद्रेयस्मान्नीतासिभाविनि ॥ संशयःशाल्वराजस्यतेनत्वयिसुमध्यमे ॥ ११ ॥ भीष्मःपुरुपमानीचजितकाशीतथैवच ॥ तस्मात्प्रतिक्रियायुक्ताभीष्मेकारयितुंतव ॥ १२ ॥ अंबोवाच ममाप्येपसदाब्रह्मन्हृदिकामोभिवर्त्तते ॥ घातयेयंयदिरणेभीष्मित्येवनित्यदा ॥ १३ ॥ भीष्मंवाशाल्वराजंवायंघादोपेणगच्छसि ॥ प्रशाधितंमहाबाहोयत्कृतेहंसुदुःखिता ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच एवंकथयतामेवतेपांसदिवसोगतः ॥ रात्रिश्चभरतश्रेष्ठसुखशीतोष्णमारुता ॥ १५ ॥ ततोरामःप्रादुरासीत्प्रज्वलन्निवतेजसा ॥ शिष्यैःपरिवृतोरान्जटाचीरंधरोमुनिः ॥ १६ ॥ धनुष्पाणिरदीनात्माखड्गविभ्रत्परश्वधी ॥ विरजाराजशार्दूलस्तंजयंसोभ्ययान्नृपं ॥ १७ ॥ ततस्तंतापसादृष्ट्वासचसजामहातपाः ॥ तस्थुःप्रांजलयोराजन्साचकन्थातपस्विनी ॥ १८ ॥ पूजयामासुरव्यग्रामधुपर्केणभार्गवं ॥ अर्चितश्चयथान्यायंनिपसादसहैवतैः ॥ १९ ॥ ततःपूर्वव्यतीतानिकथयंतौस्मतावुभौ ॥ आसातांजामदंयश्चस्तंजयश्चैवभारत ॥ २० ॥ तथाकथतिराजर्षिर्भृगुश्रेष्ठमहाबलं ॥ उवाचमधुरंकालेरामंवचनमर्थवत् ॥ २१ ॥ रामेयंममदौहित्रीकाशिराजसुताप्रभो ॥ अस्याःशृणुयथातत्त्वंकार्यकार्यविशारद ॥ २२ ॥ परमंकथ्यतांचेतितांरामःप्रत्यभाषत ॥ ततःसार्थ्यवदद्रामंज्वलंतमिवपावकं ॥ २३ ॥ ततोभिवाद्यचरणौरामस्यशिरसौशुभौ ॥ स्तंघ्रापद्यदलाभाभ्यांपाणिभ्यामग्रतःस्थित्वा ॥ २४ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ आसातां लङ्घिद्विबचनं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ परमंतवविवक्षितंयत्तन्मेऽवश्यंवक्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ शिरसौश्रेष्ठौ शिरःप्रधानेसेनापदितिमेदिनी पुंस्त्वमार्थं ॥ २४ ॥

१५ ॥ अथस्यदोहिपीलोपः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ लुब्धोयतोमंजुतवाद् नीचोयतोमंजुकारंस्वर्गनकत
 हरोदसाशोकवतीषाप्यव्याकुललोचना ॥ प्रपदेशरणं चैव शरण्यं भृगुनंदनं ॥ २५ ॥ राम उवाच यथात्वं संजयस्यास्य तथा मे त्वं नृपालज ॥ ब्रूहि यत्ते म
 नो दुःखं करिष्ये वै च नंतव ॥ २६ ॥ अंबोवाच भगवन् शरणं त्वाद्यप्रपन्नस्मि महाव्रतं ॥ शोकपंकार्णवान्मघ्रांघोरादुद्धर मां विभो ॥ २७ ॥ भीष्म उ
 वाच तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवं पुनः ॥ सौकुमार्यपरं चैव रामश्चित्तापरो भवत् ॥ २८ ॥ किमियं वक्ष्यतीत्येवं विममर्शं भृगूद्वहः ॥ इति दध्यौ चिरं रामः रूप
 याग्निपरिप्लुतः ॥ २९ ॥ कथ्यतामिति साभूयोरामेणोक्ताशुचिस्मिता ॥ सर्वमेव यथा तत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तुराजपुष्यावचस्त
 दा ॥ उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थं विनिश्चयं ॥ ३१ ॥ राम उवाच प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि ॥ करिष्यति वचोमत्स्यं श्रुत्वा च संनराधि
 पः ॥ ३२ ॥ नचेत् करिष्यति वचोमयोक्तं जाह्नवीसुतः ॥ धक्ष्याम्बहंरणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३ ॥ अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रिनवर्तते ॥ यावच्छाल्वपति
 वीर्यं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४ ॥ अंबोवाच विसर्जिताहं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनंदन ॥ शाल्वराजगतं भावं मम पूर्वमनीषितं ॥ ३५ ॥ सौभराजमुपेत्याहम
 वोचं दुर्वचं वचः ॥ नच मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिशंकितः ॥ ३६ ॥ एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनंदन ॥ यदत्रौपचिकं कार्यं तच्चिंतयितुमर्हसि ॥ ३७ ॥ मम
 तुभ्यं सन्तस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ॥ येनाहं वशमानीता समुक्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८ ॥ भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशं ॥ प्राप्ताहं भृगुशार्दूलचराम्यप्रि
 त्तमं ॥ ३९ ॥ सहिलुब्धश्च नीचश्च जितकाशी च भार्गव ॥ तस्मात्प्रतिक्रियाकर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४० ॥ एष मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ॥ अत्र
 वदसि संकस्यो घातमेयं महाव्रतं ॥ ४१ ॥ तस्मात्कामं ममाद्ये मं राम संपादयानघ ॥ जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रपुरंदरः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगप
 र्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तस्वक्षरामो जहि भीष्ममिति प्रभो ॥
 उवाच कुरुते किं न्योदयती पुनः पुनः ॥ १ ॥ कासेन कामं गृह्णामि शस्त्रं वैवरवर्णिनि ॥ ऋते मम विदहितोः किमन्यत्करवाणिते ॥ २ ॥

उद्यो. पर्व

५

॥ १६६ ॥

१७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥
 १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ऋषिः अकृतव्रणः पाठांतरे तु स्पष्टमेव सः कीर्त्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वाचाभीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञिवशानुगौ ॥ भविष्यतो न वद्यां गित्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३ ॥ न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भाविनि ॥ ऋते नियोगाद्विप्राणा
मेपमे समयः कृतः ॥ ४ ॥ अंबोवाच मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ॥ तच्च भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वरमाचिरं ॥ ५ ॥ राम उवाच काशिकन्ये पुन
ब्रूहि भीष्मस्ते च रणावुभौ ॥ शिरसा वंदनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरामम ॥ ६ ॥ अंबोवाच जहि भीष्मं रणे राम गर्जतमसुरं यथा ॥ समाहूतोरणेरामममंचेदि
च्छसिप्रियं ॥ प्रतिश्रुतं च यदपि तत्सत्यं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच तयोः संवदतो रे वं राजनू रामां वर्यास्तदा ॥ ऋषिः परमधर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ॥
॥ ८ ॥ शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ॥ यदि भीष्मोरणेराम समाहूतस्त्वयाम्भुधे ॥ ९ ॥ निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ कृतमस्या भवे
त्कार्यं कन्याया भृगुनंदन ॥ १० ॥ वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ इयं चापि प्रतिज्ञाते तदाराममहामुने ॥ ११ ॥ जित्वा वैशत्रियान्सर्वान् ब्राह्मणेषु प्र
तिश्रुता ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ॥ १२ ॥ ब्रह्मद्विद्विता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ शरणार्थे प्रपन्नानां भीतानां शरणार्थिनां ॥ १३ ॥ न शक्या
मिपरित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ यश्च कृन्मरणे क्षत्रं विजेयति समागतं ॥ १४ ॥ दीप्तात्मानमहंतं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ स एव विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्ब
हः ॥ तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनंदन ॥ १५ ॥ राम उवाच स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञाम् ऋषिसत्तम ॥ तथैव च करिष्यामि यथासाधैवलप्स्यते ॥ १६ ॥ का
र्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतं ॥ गमिष्यामि स्वयंतत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १७ ॥ यदि भीष्मोरणश्लाघीनकरिष्यति मेव च ॥ हनिष्याम्येन मुद्रित्कृमि
ति मे जिश्वितामतिः ॥ १८ ॥ न हियाणामयोऽस्तृष्टाः सज्जंती ह शरीरिणां ॥ कायेषु विदितं तु भ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामः सहैतैर्ब्रह्मवादिभिः ॥
प्रयाणाय मंति कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ २० ॥ ततस्तेतामुपित्वा तुरजनीं तत्र तापसाः ॥ हुताग्ने योजसजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २१ ॥ अभ्यगच्छत्ततो
रामः सहैतैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ कुरुक्षेत्रं महीराजकन्यया सह भारन ॥ २२ ॥ न्यविशंत ततः सर्वे परिगृह्य सरस्वतीं ॥ तापसास्तमहात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरम्भुताः ॥ २३ ॥
भीष्म उवाच ततस्त्वतीये दिवसे संदिदेश व्यवस्थितः ॥ कुरुप्रियं समेराजन्मोऽस्मीति महाव्रतः ॥ २४ ॥ तमागतमहं श्रुत्वा विपयांतं महादंडं ॥ अभ्यगच्छं
जवेनाश्रुप्रीत्यातेजोनिधिं प्रभुं ॥ २५ ॥ गांपुरस्त्यराजेंद्रब्राह्मणैः परिवारितः ॥ ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अवलिप्तस्यदस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
समामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ प्रतिजग्राहतां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ राम उवाच भीष्मकां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता तदा ॥
अक्षमेन त्वयानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ २८ ॥ विभ्रं शिता त्वया हीयं धर्मादास्ते यशस्विनी ॥ परावृष्टां त्वया हीमां कोहि गंतुमिहार्हति ॥ २९ ॥ प्रत्याख्याता हि
शाल्वेन त्वयानीतेति भारत ॥ तस्मादिमां मन्त्रियोगात्पतिगृहीष्व भारत ॥ ३० ॥ स्वधर्मपुरुषव्याघ्रराजपुत्री लभत्वियं ॥ न युक्तस्त्ववमानो यं राज्ञां कर्तुं त्वयान
घ ॥ ३१ ॥ ततस्तं वै विमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवं ॥ नाहमेनां पुनर्दद्यां ब्रह्मन् भ्रात्रे कथंचन ॥ ३२ ॥ शाल्वस्याहमिति प्राह पुरामामेव भार्गव ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञा
तागतेयं नगरं प्रति ॥ ३३ ॥ न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नाथं लोभान्न काम्यया ॥ क्षात्रं धर्ममहं जत्यामिति मेव तमाहितं ॥ ३४ ॥ अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुले
क्षणः ॥ न करिष्यसि चेदतद्वाक्यं मे नरपुंगव ॥ ३५ ॥ हनिष्यामि सहामात्यं त्वामघेति पुनः पुनः ॥ संरंभादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३६ ॥ तमहंगीर्भिरि
ष्टाभिः पुनः पुनररिंदम ॥ अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशां मसः ॥ ३७ ॥ प्रणम्य नमहं मूर्धा भूयो ब्राह्मणसत्तमं ॥ अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं युद्धं मये च्छसि ॥ ३८ ॥
इष्वस्रं मम बालस्य भवतैव चंतुर्विधं ॥ उपदिष्टं महाबाहो शिष्योस्मितव भार्गव ॥ ३९ ॥ ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ जानीषं मां गुरुं भीष्मगृह्णासी
मानं चैव ह ॥ ४० ॥ सुतां काश्यपस्य कौरव्यमस्त्रियार्थं महामते ॥ नहि ते विद्यते शांतिरन्यथा कुरुनंदन ॥ ४१ ॥ गृहाणे मां महाबाहोरक्षस्व कुलमात्मनः ॥ त्वया विभ्रं
शिता हीयं भर्तारिं नाधिगच्छति ॥ ४२ ॥ तथाब्रुवं तंतं महं रामं परपुरंजयं ॥ नैतदेवं पुनर्भावित्रहर्षे किं श्रमेणते ॥ ४३ ॥ गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्यपुरातनं ॥ प्र
सादयेत्वां भगवंस्य केषा तु पुरामया ॥ ४४ ॥ को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थितां ॥ वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषां महात्ययः ॥ ४५ ॥ न भयाद्वासवस्या
पि धर्मजत्यां महाव्रत ॥ प्रसादमावायद्वाते कार्यं तत्कुरुमाचिरं ॥ ४६ ॥ अयंचापि विशुद्धात्मनुराणे श्रूयते विभो ॥ मरुत्तेन महाबुद्धेर्गीतः श्लोको महात्मना ॥
॥ ४७ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागां विधीयते ॥ ४८ ॥ सत्त्वं गुरुरिति प्रेम्णामया संमानितो भृशं ॥ गुरुवृत्तिं न जानी
षेतस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ॥ ४९ ॥ गुरुं नहन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ॥ विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षांतं मया तव ॥ ५० ॥ उद्यतेषु मथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रवंधुवत् ॥
योहन्यात्समरे क्रुद्धं युध्यंतमपलायिनं ॥ ५१ ॥ ब्रह्महत्यानतस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ क्षत्रियाणां स्थितोधर्मैः क्षत्रियोस्मितपो धन ॥ ५२ ॥

यःपुमान्स्मिन्नेयंथाप्रीत्याद्वेषेणवावर्ततेसनरस्तस्मिन्तथैवप्रीतिद्वेषंवाप्रवर्तयन् ॥ ५३ ॥ ननुत्वामर्थेप्रवर्तयन्तद्व्यप्रीतिमेवकरोमीत्याशंक्याहार्थेवेति अर्थेगुरुवाक्याद्वारकरणे धर्मेपितृधीत्यर्थस्वीकृतं
 ब्रह्मचर्येविषयेदेशकालानुसारेणसमर्थोविवेककुशलः तत्रधर्मलोपेनगुरुवाक्यात्प्राप्यमाणोऽर्थःश्रेयानुत्तरेत्यर्थेसंशयवानुत्तगुरुवाक्यविरोधेनापिपाल्यमानोधर्मःश्रेयानुत्तरेतिधर्मेसंशयवान् एतयोर्मध्येअ
 र्थायथावर्ततेयस्मिस्तस्मिन्नेवप्रवर्तयन् ॥ नाधर्मसमवाप्नोतिनचाश्रेयश्चविंदति ॥ ५३ ॥ अर्थेवायद्विवाधर्मसमर्थोदेशकालवित् ॥ अर्थसंशयमापन्नःश्रे
 यान्निःसंशयोत्तरः ॥ ५४ ॥ यस्मात्संशयितेप्यर्थेऽयथान्यायंप्रवर्तसे ॥ तस्माद्योत्स्यामिंसहितस्त्वयाराममहाहवे ॥ ५५ ॥ पश्यमेवाहुर्वीर्यचविक्रमंचातिमा
 नुपं ॥ एवंगतेपितुमयायच्छक्यंभृगुनंदन ॥ ५६ ॥ तत्करिष्येकुरुक्षेत्रेयोस्येविप्रत्वयासह ॥ इंद्ररामयथेष्टंमेसज्जीभवमहायुते ॥ ५७ ॥ तत्रत्वंनिहतोराममया
 शरशतादितः ॥ प्राप्स्यसेनिर्जितांलोकान्शस्त्रपूतोमहारणे ॥ ५८ ॥ सगच्छविनिवर्तस्वकुरुक्षेत्रंरणप्रिय ॥ तत्रैप्यामिमहावाहोयुद्धापत्वांतपोधन ॥ ५९ ॥ अ
 पियत्रत्वयारामकृतंशौचंपुरापितुः ॥ तत्राहमपिहत्वात्वांशौचंकर्तास्मिभार्गव ॥ ६० ॥ तत्ररामसमागच्छत्वरितंयुद्धदुर्मद ॥ व्यपनेप्यामितेदर्पपौराणंवाह
 णब्रुवः ॥ ६१ ॥ यच्चापिकथसेरामवद्दुःशःपरिवत्सरे ॥ निर्जिताःक्षत्रियालोकमयैकनेतितच्छृणु ॥ ६२ ॥ नतदाजातवान्भीष्मःक्षत्रियोवापिमद्विधः ॥ पश्चा
 ज्ञातानितेजांसितृणेपुज्वलितंत्वया ॥ ६३ ॥ यस्तंयुद्धमयंदर्पकामंचव्यपनाशयेत् ॥ सोहंजातामहावाहोभीष्मःपरपुरंजयः ॥ व्यपनेप्यामितेदर्पयुद्धेरामनसं
 शयः ॥ ६४ ॥ भीष्मउवाच ततोमामब्रवीद्रामःप्रहसन्निवभारत ॥ दिष्ट्याभीष्ममयासार्थयोद्धुमिच्छसिसंगर ॥ ६५ ॥ अयंगच्छामिकौरव्यकुरुक्षेत्रं
 त्वयासह ॥ आपितंतेकरिष्यामितत्रागच्छपरंतप ॥ ६६ ॥ तत्रत्वांनिहतंमातामयाशरशताचिनं ॥ जान्द्वीपश्यतांभीष्मगृध्रकंकवलाशनं ॥ ६७ ॥ रूपणंत्वाम
 भिप्रैक्ष्यसिद्धचारणसेविता ॥ मयाविनिहतंदेवीरोदतामघपार्थिव ॥ ६८ ॥ अतदर्हामहाभागाभगीरथमुतानघा ॥ यात्वामजीजनन्मंदंयुद्धकामुकमातुरं ॥
 ॥ ६९ ॥ एहिगच्छमयाभीष्मयुद्धकामुकदुर्मद ॥ गृहाणसर्वकौरव्यरथादिभरतर्षभ ॥ ७० ॥ इतिब्रुवाणंतमहंरामंपरपुरंजयं ॥ प्रणम्यशिरसाराममं वमस्त्वि
 त्यथाब्रुवं ॥ ७१ ॥ एवमुक्त्वाययौरामःकुरुक्षेत्रंयुयुत्सया ॥ प्रविश्यनगरंचाहंसत्यवत्यै न्यवेदयं ॥ ७२ ॥

र्थेसंशयंमापन्नोऽर्थमननुतिष्ठन्नश्रेयान् परिशेषान्धर्मेतुनिःसंशयोधर्ममेवानुतिष्ठन्नश्रेयानित्यर्थः ॥ ५४ ॥ अयथान्यायमितिलेदः न्यायातिक्रमेणमां प्रवर्तयसे ॥ ५५ ॥ बाहुवीर्यबाणप्रक्षेपादौ एवंगवेएवं
 स्थितेत्वयि ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अपियत्रेति पितृवद्गुरुकरणेप्याशौचप्राप्तौसत्यांतत्रैवतीर्थेगौचंसंचैलम्नानादिनादशमेक्षिशुद्धिस्वम्यकरिष्यामीत्यर्थः शौचंरुधिरांजलिदानमित्यर्वाचीनः ॥ ६० ॥
 पौराणपुराकृतं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ बलाःकाकाःतेषामशनंअन्नभूतं ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ सृपस्करंस्वंगं स्वधिष्ठानंमुचक्रं वैद्याग्रं व्याघ्रचर्मतदेवपरिवारणं आच्छादनंयस्यतं ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ भार्गवस्यरामस्य ॥ ८५ ॥
 ततःरुतस्वस्ययनोमात्रांचप्रतिनंदितः ॥ द्विजातीन्वाच्यपुण्याहंस्वस्तिचैवमहाद्युते ॥ ७३ ॥ रथमास्थायरुचिरंराजतंपांडुरैर्हयैः ॥ सृपस्करंस्वधिष्ठानंवैया
 घ्रपरिवारणं ॥ ७४ ॥ उपपन्नंमहाशस्त्रैःसर्वोपकरणान्वितं ॥ तत्कुलीनेनवीरणहयशास्त्रविदारणे ॥ ७५ ॥ यत्तंमृतेनगिष्टेनबहुशोदृष्टकर्मणा ॥ दंशितःपांडुरे
 गाहंकवचेनवपुष्मता ॥ ७६ ॥ पांडुरंकार्मुकंगृह्यप्रायांभरतसत्तम ॥ पांडुरेणातपत्रेणधियमाणेनमूर्धनि ॥ ७७ ॥ पांडुरैश्चापिव्यजनैर्वीज्यमानोनराधिप ॥
 शुक्लवासाःसितोष्णीपःसर्वशुक्लविभूषणः ॥ ७८ ॥ स्तूयमानोजयाशीर्भिर्निष्क्रम्यगजसाङ्कयात् ॥ कुरुक्षेत्रंरणक्षेत्रमुपायांभरतर्षभ ॥ ७९ ॥ तेहयाश्वादि
 तास्तेनमृतेनपरमाहवे ॥ अवहन्मांभृशंराजन्मनोमारुतरंहसः ॥ ८० ॥ गत्वाहंतलुरुक्षेत्रंसचरामःप्रतापवान् ॥ युद्धायसहसाराजम्वराक्रांतापरस्परं ॥ ८१ ॥
 ततःसंदर्शनेतिष्ठंरामस्यातितपस्विनः ॥ प्रगृह्यशंखप्रवरंततःप्राथममुत्तमं ॥ ८२ ॥ ततस्तत्रद्विजाराजंस्तापसाश्रवणौकसः ॥ अपश्यंतरणंदिव्यंदेवाःसंद्रग
 णास्तदा ॥ ८३ ॥ ततोदिव्यानिमाल्यानिप्रादुरासंस्ततस्ततः ॥ वादित्राणिचदिव्यानिमेघदंडानिचैवह ॥ ८४ ॥ ततस्तेतापसाःसर्वेभार्गवस्यानुयायिनः ॥ प्रे
 क्षकाःसमपद्यंतपरिवार्यरणांजिरं ॥ ८५ ॥ ततोमामब्रवीद्देवीसर्वभूतहितैषिणी ॥ मातास्वरूपिणीराजन्किमिदंतेचिकीर्षितं ॥ ८६ ॥ गत्वाहंजामदश्यंतुप्रया
 चिप्येकुरुदृह ॥ भीष्मेणसहमायोत्सीःशिव्येणेतिपुनःपुनः ॥ ८७ ॥ मामैवंपुत्रनिर्वंधंकुरुविप्रेणपार्थिव ॥ जामदग्न्येनसमरेयोद्भुमित्येवभर्त्सयत् ॥ ८८ ॥ कि
 न्नवैक्षत्रियहणोहरतुल्यपराक्रमः ॥ विदितःपुत्ररामस्तेयतस्तंयोद्भुमिच्छसि ॥ ८९ ॥ ततोहमब्रुवंदेवीमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ सर्वतद्भरतश्रेष्ठयथावृत्तंस्वयंवरे
 ॥ ९० ॥ यथाचरामोराजेंद्रमयापूर्वंप्रचोदितः ॥ काशिराजसुतायाश्चयथाकर्मपुरातनं ॥ ९१ ॥ ततःसाराममभ्येत्यजननीमेमहानदा ॥ मदर्थंनमृषिंवीक्ष्यक्ष
 मयामासभार्गवं ॥ ९२ ॥ भीष्मेणसहमायोत्सीःशिव्येणेतिवचोब्रवीत् ॥ सचतामाहयाचंतींभीष्ममेवनिवर्तय ॥ नचमेकुरुतेकाममित्यहंतमुपागमं ॥ ९३ ॥
 वैशंपायनउवाच ततोगंगासुतस्नेहाद्भीष्मंपुनरुपागमत् ॥ नचास्याश्वाकरोद्वाक्यंक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ९४ ॥ अथादृश्यतधर्मात्माभृगुश्रेष्ठामहातपाः ॥ आ
 द्रूयामासचतदायुद्धायद्विजसत्तमः ॥ ९५ ॥ इतिश्री० उद्यो० अंबोपाख्यानप० परशुरामभीष्मयोःकुरुक्षेत्रावतरणेअष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

देवीगंगा ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ क्षत्रियहणःक्षत्रियहंता ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतंभा० अष्टसप्तत्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥१॥

तमिति स्मयन्निवदृप्यन्निव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वेदमातरोगायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ॥ ४ ॥ सव्यतिक्रमइतिपाठेऽङ्घितक्रमः ॥ ५ ॥ अद्भुतोपमंअभूतोपमंदर्शनंयस्यतस्मिन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीष्म उवाच तमहंस्मयन्निवरणेप्रतिभापं व्यवस्थितं ॥ भूमिपुंनोत्सहेयोद्भवंतंरथमास्थितः ॥ १ ॥ आरोहस्यंदनंवीरकवचंचमहाभुज ॥ वधनसमरेरा-
मयदियोद्भुमयेच्छसि ॥ २ ॥ ततोमामत्रवीद्रामःस्मयमानोरणाजिरे ॥ रथोममेदिनीभीष्मवाहावेदाःसदश्ववत् ॥ ३ ॥ सूतश्चमातरिश्वावकवचंवेदमातरः ॥
सुसंवीतारणताभिर्योस्येहंकुरुनंदन ॥ ४ ॥ एवंब्रुवाणोगांधारैरामोमांसत्यविक्रमः ॥ शरव्रानेनमहतासर्वतःप्रत्यवारयन् ॥ ५ ॥ ततोपश्यंजामदृश्यंरथमध्ये
व्यवस्थितं ॥ सर्वायुधवरेश्रामत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६ ॥ मनसाविहितेपुण्येविस्तीर्णेनगरोपमे ॥ दिव्याश्वयुजिसन्नद्धेकांचनेनविभूषिते ॥ ७ ॥ कवचंनमहावा-
होसोमार्ककृतलक्ष्मणा ॥ धनुर्धरेवद्धनूगोवद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ ८ ॥ सारथ्यंकृतंवांस्तत्रयुयुसोरकृतव्रणः ॥ सखावेदविदित्यंतंदयितोभार्गवस्यह ॥ ९ ॥ आ-
द्भयानःसमांयुद्धेमनोहर्षयतीवमे ॥ पुनःपुनरभिक्राशन्नभियाहीतिभार्गवः ॥ १० ॥ तमादित्यमिवाद्यंतमनाधृप्यंमहाबलं ॥ क्षत्रियांतकरंराममेकमेकःसमा-
सदं ॥ ११ ॥ ततोहंवाणयानेपुत्रिपुवाहान्निगृह्यवै ॥ अवतीर्यधनुर्न्यस्यपदातिर्कृपिसत्तमं ॥ १२ ॥ अभ्यागच्छंतदाराममचिप्यनद्विजसत्तमं ॥ अग्निंवाद्यचै-
नंविधिवदब्रुवंवाक्यमुत्तमं ॥ १३ ॥ योस्येत्वयारणेरामसदृशेनाधिकेनवा ॥ गुरुणाधर्मशीलेनजयमाशास्यमेविभो ॥ १४ ॥ राम उवाच एवमेतत्कुरु
श्रेष्ठकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ धर्मोत्थेपमहावाहोविशिष्टैःसहयुध्यतां ॥ १५ ॥ शपयंत्वांनचदेवमागच्छथाविशांपते ॥ युध्यस्वत्वंरणयत्तोर्धैर्यमालंब्यकारव ॥
॥ १६ ॥ नतुतेजयमाशासत्वांविजेतुमहंस्थितः ॥ गच्छयुध्यस्वधर्मेणप्रीतोस्मिचरितेनते ॥ १७ ॥ ततोहंतंनमस्कृत्यरथमारुह्यमत्वरः ॥ प्राध्मापयंरणेशंखंपु-
नहंमपरिष्कृतं ॥ १८ ॥ ततोयुद्धंसमभवन्ममतस्यचभारत ॥ दिवसान्सुवहूनराजत्परस्परजिगीपया ॥ १९ ॥ समेतस्मिन्रणेपूर्वंप्राहरत्कंकपत्रिभिः ॥ पष्ट्या
शतैश्चनवभिःशराणांनतपर्वणां ॥ २० ॥ चत्वारस्तेनमेवाहाःसूतश्चैवविशांपते ॥ प्रतिरुद्धास्तयैवाहंसमरेदंशितःस्थितः ॥ २१ ॥ नमस्कृत्यचदेवेभ्यांब्राह्मणे-
भ्यांविशेषतः ॥ तमहंस्मयन्निवरणेप्रत्यभापं व्यवस्थितं ॥ २२ ॥ आचार्यतामानितामेनिर्मयादित्यपित्वयि ॥ भूयश्चष्टणुमेवह्यन्संपदंधर्मसंग्रहे ॥ २३ ॥ येन
वेदांशरीरस्यांब्राह्मण्ययच्चतेमहत् ॥ तपश्चतेमहत्तपंनतेभ्यःप्रहराम्यहं ॥ २४ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नतुतेजयमाशासदित्युक्तिर्भूतिमिच्छ-
तात्वयाप्रागेवमदंभिवंदनस्यजयहेतोःकृतत्वादितिभावः तच्चैवमेतत्कुरुश्रेष्ठकर्तव्यं भूतिमिच्छतेत्यनेनसूचितं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मेमयामानिता ॥ २३ ॥ २४ ॥

म.भा.टी.
॥१६९॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ चिक्षेपेतिपारोक्ष्यार्थे लिट्प्रयोगोहेलयाकृतत्वसूत्रनार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति उद्योगपर्वणे ० भा०
प्रहारेक्षत्रधर्मस्ययंत्वंरामसमाश्रितः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियत्वंहियातिशस्त्रसमुद्यमात् ॥ २५ ॥ पश्यमेधनुषोवीर्यं पश्यवाङ्कोर्वलंमम ॥ एषतेकार्मुकंवीरश्चिन्नमि
निशितेषुणा ॥ २६ ॥ तस्याहंनिशितंभ्रष्टं चिक्षेपभरतर्षभ ॥ तेनास्यधनुषःकोटिंछित्वाभूमावपातयं ॥ २७ ॥ तथैवचपृपत्कानांशतानिनतपर्वणां ॥ चिक्षेपकं
कपत्राणांजामदग्ध्यर्थं प्रति ॥ २८ ॥ कायेविपक्वास्तुतदावायुनासमुदीरिताः ॥ चेलुःक्षरंतरुधिरंनागाइवचनेशराः ॥ २९ ॥ क्षतजोक्षितसर्वांगःक्षरन्सरुधिरं
ण ॥ बभौरामस्तदाराजन्मेरुर्धातुमिवोत्सृजन् ॥ ३० ॥ हेमंतांतिऽशोकइवरक्तस्तवकमंडितः ॥ वभौरामस्तथाराजन्प्रफुल्लइवकिंशुकः ॥ ३१ ॥ ततोन्वद्धनुरा
दाचरामःक्रोधसमन्वितः ॥ हेमपुंखान्मुनिशितानशरांस्तान्हिववर्षसः ॥ ३२ ॥ तेसमासाद्यमारौद्रावद्दुधामर्मभेदिनः ॥ अकंपयन्महावेगाःसर्पानलंविषोप
माः ॥ ३३ ॥ नमहंसमवष्टभ्यपुनरात्मानमाहवे ॥ शतसंख्यैःशरैःक्रुद्धस्तदाराममवाकिरं ॥ ३४ ॥ सतरग्ध्यर्कसंकाशैःशरैराशीविषोपमैः ॥ शितैरभ्यदितोरा
मोमंदचेतांइवाभवत् ॥ ३५ ॥ ततोहंरुपयाविष्टोविष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ धिग्धिगित्यत्रुवंयुद्धंक्षत्रधर्मचभारत ॥ ३६ ॥ असकृच्चात्रुवंराजन्शोकवेगपरिपु
तः ॥ अहोवतरुतंपापंमयेदंक्षत्रधर्मणा ॥ ३७ ॥ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मायदेवंपीडितःशरैः ॥ ततो नप्राहरंभूयोजामदग्ध्यायभारत ॥ ३८ ॥ अथावताप्यष्टथिर्वीपूपा
दिवससंक्षये ॥ जगामास्तं सहस्रांशुस्ततोयुद्धमुपारमत् ॥ ३९ ॥ इति श्रीम० उद्योगपर्वणि अंवापाख्यानपर्वणिरामभीष्मयुद्धे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १७९ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १७९ ॥ भीष्म उवाच आत्मनस्तुततःसूतोहयानांचविशांपते ॥ ममचापनयामासशल्यान्कुशलसंमतः ॥ १ ॥ स्नातापवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयै
रविद्वलैः ॥ प्रभातेचोदितसूर्येततोयुद्धमवर्तत ॥ २ ॥ दृष्ट्वा मांतूर्णमायांतंदंशितंस्यंदनेस्थितं ॥ अकरोद्रथमत्यर्थंरामःसज्जंप्रतापवान् ॥ ३ ॥ ततोहंराममायां
तं दृष्ट्वासमरकांक्षिणं ॥ धनुःश्रेष्ठंसमुत्सृज्यसहस्रावतरंरथात् ॥ ४ ॥ अभिवाद्यतथैवाहंरथमारुह्यभारत ॥ युयुत्सुंजामिदग्ध्यस्यप्रमुखेवीतभीःस्थितः ॥ ५ ॥ त
तोहंशरवर्षणमहतासमवाकिरं ॥ सचमांशरवर्षणवर्षतंसमवाकिरन् ॥ ६ ॥ संक्रुद्धोजामदग्ध्यस्तुपुनरेवसुतेजितान् ॥ संप्रैपीन्मेशरान्घोरान्दीप्तास्यानुरगानि
व ॥ ७ ॥ ततोहंनिशितैर्भ्रष्टैःशतशोथंसहस्रशः ॥ अच्छिदंसहसाराजन्तंरिक्षेपुनःपुनः ॥ ८ ॥
ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १७९ ॥ आत्मनइति ॥ १ ॥ स्नातापवृत्तैःस्नातैःपरावृत्तैश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुतेजितान्मुखीक्षणीकृतान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

उद्यो.पर्व

५

॥१६९॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यपेक्षयं ॥ ९ ॥ अश्वैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकं क्रियां ॥ ततो दिवि महान्नादः प्रा-
दुरासीत्समंततः ॥ १० ॥ ततो ह मन्वायव्यं जामदग्न्यं प्रयुक्तवान् ॥ प्रत्याजघ्रे च तद्रामो गुह्यकाश्र्मण भारत ॥ ११ ॥ ततो ह मन्मग्नेयमनुमंभ्यं प्रयुक्तवान् ॥ वा-
रुणे नैव तद्रामो वारयामास मे विभुः ॥ १२ ॥ एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्य हि मवारयं ॥ रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३ ॥ ततो मांसव्यतोरं जनूरा-
मः कुर्वन् द्विजोत्तमः ॥ उरस्य विध्यन् संकुहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ ततो हं भरत श्रेष्ठ संन्यर्षादं रथोत्तमे ॥ ततो मां कश्मला विपुंसूतसूर्णमुदावहत् ॥ १५ ॥
ग्लायंतं भरत श्रेष्ठ रामवाणप्रपीडितं ॥ ततो मामपयातं वैभृशं विद्धमचेतसं ॥ १६ ॥ रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥ अंकुतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या-
च भारत ॥ १७ ॥ ततस्तु लब्धसंज्ञो हं ज्ञात्वा मृतमथाब्रुवं ॥ या हि मृतय तो रामः सज्जो हंगतवेदनः ॥ १८ ॥ ततो मामवहन्सूतो हयैः परमशोभितैः ॥ नृत्यद्विरिव कौ-
रव्यमारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १९ ॥ ततो हं राममासाद्यवाणवर्षैश्चकौरव ॥ अवाकिरं मुसंरथ्यः संरथ्यं च जिगीषया ॥ २० ॥ तानापतत एवासौ रामो वाणान् नंजिह्वगा-
न् ॥ वाणैरेवाच्छिन्नतूर्णमैकैकं त्रिभिराहवे ॥ २१ ॥ ततस्ते सृदिताः सर्वे भमवाणाः सुसंशिताः ॥ रामवाणैर्द्विधाच्छिन्नाः शतशोथसहस्रशः ॥ २२ ॥ ततः पुनः
शरंढी संसुप्रभं कालसमितं ॥ अस्तजं जामदग्न्याय रामांया हं जिघांसया ॥ २३ ॥ तेन त्वभिहतो गाढं वाणवेगवशंगतः ॥ मुमोह समररामो भूमौ च निपपातह ॥
॥ २४ ॥ ततो हा हा कृतं सर्वरामे भूतलमश्रिते ॥ जगद्भारतसंविग्रं यथार्कपतने भवेत् ॥ २५ ॥ तत एनं समुद्विग्नाः सर्वे एवाभिदुद्रुवुः ॥ तपोधनास्ते सहसा काश्या-
चकुरु नंदन ॥ २६ ॥ तत एनं परिष्वज्य शनैराश्वासयंस्तदा ॥ पाणिभिर्जलशतैश्च जयाशोभिश्चकौरव ॥ २७ ॥ ततः सविद्वलं वाक्यं राम उवाच चाब्रवीत् ॥ ति-
ष्ठभीष्महतोसीति वाणसंधायकार्मुके ॥ २८ ॥ समुक्तो न्यपततूर्णसव्ये पार्श्वे महाहवे ॥ येनाहं भृगमुद्विग्नाव्याघूर्णितइव द्रुमः ॥ २९ ॥ हत्वा हयांस्त तो रामः शीघ्रा-
स्त्रेण महाहवे ॥ अवाकिरन्मां विस्रव्यां वाणैस्तैर्लामवाहिभिः ॥ ३० ॥ ततो ह मपि शीघ्रास्त्रं समरप्रतिवारणं ॥ अवास्तजं महाबाहो तंतराधिपिताः शराः ॥ ३१ ॥ रा-
मस्य मम चैवाश्रुव्यो मा वृत्य समंततः ॥ नस्मसूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ॥ ३२ ॥ मातरि श्वाततस्तस्मिन्मेघरुद्धइवाभवत् ॥ ततो वायोः प्रकंपाच्च सूर्यस्य
च गभस्तिभिः ॥ ३३ ॥ अभिघातप्रभावाच्च पावकः समजायत ॥ तेशराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभाष्येअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥७३॥ ॥७४॥ समागतस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 भूमौसर्वतदाराजन्भस्मभूताःप्रपेदिरे ॥ तदाशतसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ ३५ ॥ अयुतान्यथखर्वाणिनिखर्वाणिचकौरव ॥ रामःशराणांसंकुद्धोमयि
 तूर्णन्यपातयत् ॥ ३६ ॥ ततोहंतानपिरणेशैराशीविपोपमैः ॥ संछिद्यभूमौनृपतेपातयेयंनगानिव ॥ ३७ ॥ एवंपदभवद्युद्धंतदाभरतसत्तम ॥ संध्याकालेव्य
 तीतेतुव्यपायास्सचमेगुरुः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंघ्रापाख्यानपर्वणिरामभीष्मयुद्धेअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥७३॥
 भीष्मउवाच समागतस्यरामेणपुनरेवातिदारुणं ॥ अन्यद्युस्तुमुलंयुद्धंतदाभरतसत्तम ॥ १ ॥ ततोदिव्यास्त्रविन्दुरोदिव्यान्यस्त्राण्यनेकगः ॥ अयोजयत्सध
 र्मात्मादिवमेदिवसेविभुः ॥ २ ॥ तान्यहंसत्यतीघातैरस्त्रैस्त्राणिभारत ॥ व्यधमंतुमुलंयुद्धेप्राणांस्यक्वासुदुस्यजान् ॥ ३ ॥ अस्त्रैस्त्रपुत्रदुधाहतेष्वेवचभारत ॥ अ
 क्रुध्यतमहातेजास्यक्तप्राणःससंयुगे ॥ ४ ॥ ततःशक्तिप्राहिणोद्द्वोररूपामस्त्रैरुद्धेजामदश्योमहात्मा ॥ कालोत्सृष्टंप्रज्वलिनामिवांकांसंदीपाग्रान्तजसाव्या
 प्यलोकं ॥ ५ ॥ ततोहंतामिपुभिर्दीप्यमानांसमायांतीमंतकालार्कदीनां ॥ छित्वात्रिधापातयामासभूमौततोववौपवनःपुण्यगंधिः ॥ ६ ॥ तस्यंसंछिन्नायांक्रो
 धदीपोथरामःशक्तीर्घोराःप्राहिणोद्वादशान्याः ॥ तासांरूपंभारतनोतशक्येतेजस्वित्वाह्लाघवाच्चैववक्तुं ॥ ७ ॥ किंचेवाहंविद्वलःसंप्रदृश्यदिग्भ्यःसर्वास्ताम
 होल्कमइवाग्नेः ॥ नानारूपास्तेजसोग्रेणदीपायथादित्याद्वादशलोकसंक्षये ॥ ८ ॥ ततोजालंवाणमयंविद्युत्तंसंप्रदृश्यभित्वाशरजालेनराजन् ॥ द्वादशंपूनप्राहिण
 वंरणेहंततःशक्तीरप्यधमंघोररूपाः ॥ ९ ॥ ततोराजन्जामदश्योमहात्माशक्तीर्घोराव्याक्षिपद्धेमदंडाः ॥ विचित्रिताःकांचनप्रद्वजद्वायथामहोल्काज्वलितास्त
 थाताः ॥ १० ॥ ताश्चाप्युग्राश्रमणांवारयित्वास्त्रेणजौपातयित्वानरेन्द्र ॥ वाणैर्दिव्यैर्जामदश्यस्यसंख्येदिव्यानश्वानभ्यवपंसमृतान् ॥ ११ ॥ निर्मुक्तानांप
 न्नगानांसरूपाद्द्विवाशक्तीर्हमचित्रानिकृत्ताः ॥ प्रादुश्चक्रेदिव्यमस्त्रंमहात्माक्रोधाविष्टोहैहयेशप्रमार्थी ॥ १२ ॥ ततःश्रेण्यःशलभानामिवांग्राःसमापंतुर्विशि
 खानांप्रदीप्ताः ॥ समाचिनोच्चापिभृशंशरीरंहयान्सूनंसरथंचैवमत्स्यं ॥ १३ ॥ रथःशरैर्मेनिचितःसर्वतोभूत्तथावाहाःसारथिश्चैवराजन् ॥ युगंरथेषांचतथैवचक्र
 तथैवाक्षःशरकृत्तोथभग्नः ॥ १४ ॥ ततस्तस्मिन्वाणवर्षेव्यतीतेशरौघेणप्रत्यवर्षगुरुंतं ॥ सविद्वतोमार्गणैर्ब्रह्मराशिर्देहादसक्तमुमुंचेभूरिरक्तं ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निकृत्ताःछिन्नाःहैहयेशप्रमार्थीकार्तवीर्यस्यहंता ॥ १२ ॥ १३ ॥ शरकृत्तःवाणैश्छिन्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥

महीधं अस्ताचलं ॥ १६ ॥ इति उद्योगप. नै. भारतभा. एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ७३ ॥ तत्र इति ॥ १ ॥ अभाते मेघमंडलसमीपे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भा द्विजानं

वृक्षसमीपे वा पाजालाभित्तस्तथैवाहं सुभ्रुशंगाढविद्धः ॥ ततो युद्धं व्यरमचापसाहेभानावस्तं प्रतियाते महीधं ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपा
स्तानपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीम उवाच ततः प्रभाते राजेंद्रसूर्ये विमलतांगते ॥ भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत
॥ १ ॥ ततो अतिरथेतिष्ठन् रामः प्रहरतां वरः ॥ ववर्ष शरजालानि मयि मेघइवाचले ॥ २ ॥ ततः सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ॥ अपयातोरथोपस्थान्मंनो मम
विषादयन् ॥ ३ ॥ ततः सूतो ममात्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत् ॥ पृथिव्यां च शराघातान्निपपातमुमोह च ॥ ४ ॥ ततः सूतो जहात्प्राणान् रामबाणप्रपीडितः ॥ मुहूर्ता
दिवराजेंद्रमां च भीरा विशत्तदा ॥ ५ ॥ ततः सूते हते तस्मिन् क्षिपतस्तस्य मेशरान् ॥ प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणो नृत्युसंमितं ॥ ६ ॥ ततः सूतव्यसनिनं विपुतं मांस
भार्गवः ॥ शरेणाभ्यहनद्राहं विकृष्य बलवद्भुः ॥ ७ ॥ समेभुजांतरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ॥ मयैव सुहराजेंद्रजगाम वसुधातलं ॥ ८ ॥ मत्वा तु निहतं रामस्त
तो मां भरतर्षभ ॥ मेघवद्विननादोच्चैर्जहृषे च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ तथा तु पतिते राजन्मयिरामो मुदा युतः ॥ उदक्रोशन्महानादं सहते रनुयायिभिः ॥ १० ॥ मम तत्राभ
वम्येतु कुरवः पार्श्वतः स्थिताः ॥ आगता अपि युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षवः ॥ आर्तिपरमिकां जग्मुस्ते तदा पतिते मयि ॥ ११ ॥ ततो पश्यं पतितो राजसिंह द्विजानष्टौ
सूर्यदुदाशनाभान् ॥ ते मांसमंतात्परिवार्यतस्युः स्वबाहुभिः परिधार्थाजिमध्ये ॥ १२ ॥ रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशं ॥ अंतरिक्षे घृतो त्वस्मितैर्विप्रै
र्बाधवैरिव ॥ १३ ॥ श्रसन्निवांतरिक्षे च जलविंदुभिरुक्षितः ॥ ततस्ते ब्राह्मणाराजन्नुवन्परिगृह्य मां ॥ १४ ॥ माभैरिति समं सर्वं स्वस्ति ते स्त्विति चासकृत् ॥ तत
स्तेषामहं वाग्निस्तर्पितः सहसोत्थितः ॥ मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थितां ॥ १५ ॥ हयाश्रमे संगृहीतास्तया सन्महानघासंयतिकौरवेन्द्र ॥ पादौ जनन्याः प्र
तिपत्य चाहंतं तथा पितृणां रथमभ्यरोहं ॥ १६ ॥ ररक्षं सामां सरथं हयांश्चोपस्कराणि च ॥ तामहं प्रांजलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयं ॥ १७ ॥ ततो हं स्वयमुद्यम्य हयांस्ता
न्वातरं हसः ॥ अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तैर्हनि भारत ॥ १८ ॥ ततो हं भरतश्रेष्ठवेगवंतं महाबलं ॥ अमुंचं समरे वाणं रामाय हृदयच्छिदं ॥ १९ ॥ ततो जगाम वसुधां
मम बाणप्रपीडितः ॥ जानुभ्यां धनुस्तु ज्यरामो मोहवशंगतः ॥ २० ॥ ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिसहस्रदे ॥ आवव्रुर्जलदाव्योमक्षरंतोरुधिरं वहु ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सकंपनाःसविद्युतः ॥ २२ ॥ बलाःबलाकाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ विह्वलःव्याकुलः क्रोधावेशादेवद्विग्नः ॥ २६ ॥ बलसंनिभंघंकरसवत् बलंघंकरसेहूपेइतिमेदिनी मयिमुन्निमित्तं आददानंश
रमितिशेषः शरंमय्याददानमितिपाठांतरं ॥ २७ ॥ ममयि अहरत्संस्तवान् मुनीनांवाक्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ मंत्रमयाःमरीचयोमंडलंचयस्यस्यनथा तथाचश्रुतिः सैषात्रय्येवविद्यातपनीति प्रत्यवहारयावः

उल्काश्वशतशःपेतुःसनिघाताःसकंपनाः ॥ अर्कचसहस्रादीमंस्वर्भानुरभिसंचणोत् ॥ २२ ॥ ववुश्ववाताःपरुषाश्वलिताचवसुंधरा ॥ गृध्रावलाश्वकंकाश्वपरि
पेतुर्मुदायुताः ॥ २३ ॥ दीमायांदिशिगोमायुर्दारुणंमुद्गरुन्नदत् ॥ अनाहतादुंभयोविनेदुर्भृशानिःस्वनाः ॥ २४ ॥ एतदौत्पातिकंसर्वघोरमासीद्भयंकरं ॥ वि
संज्ञकल्पेधरणींगतेरामेमहात्मनि ॥ २५ ॥ ततोवैसहस्रात्थायरामोमामभ्यवर्तत ॥ पुनर्युद्धायकौरव्यविह्वलःक्रोधमूर्च्छितः ॥ २६ ॥ आददानोमहाबाहुःकार्मु
कंबलसन्निभं ॥ ततोमय्याददानंतंराममेवव्यवारयन् ॥ २७ ॥ महर्षयःरुपायुक्ताःक्रोधाविष्टोथभार्गवः ॥ समेऽहरंदमेयात्मशरंकालानलोपमं ॥ २८ ॥ ततो
रविर्मंत्रमरीचिमंडलोजगामास्तंपांसुपुंजावगूढः ॥ निशाव्यगाहत्सुखशीतमारुताततोयुद्धंप्रत्यवहारयावः ॥ २९ ॥ एवंपराजन्नवहारोवभूवततःपुनर्विमलंभूत्सु
घोरं ॥ कल्यंकल्यंविंशतिवैदिनानितथैवचान्यानिदिनानित्रीणि ॥ ३० ॥ इतिश्रीम० उद्यो० अंशोपाख्यानपर्वणिरामभोष्मयुद्धेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १८२ ॥ ॥७३॥ भीष्मउवाच ततोहंनिशिराजेंद्रप्रणम्यशिरसातदा ॥ ब्राह्मणानांपितृणांचदेवनानांचसर्वशः ॥ १ ॥ नक्तंचराणांभूतानांराजेन्यानां
विशांपते ॥ शयनंप्राप्यरहितेमनसासमचितयं ॥ २ ॥ जामदग्न्येनमेयुद्धमिदंपरमदारुणं ॥ अहानिचबहून्यद्यवर्ततेसुमहात्ययं ॥ ३ ॥ नचरामंमहावीर्यंशक्रो
मिरणमूर्धनि ॥ विजेतुंसमरेविप्रंजामदग्न्यंमहाबलं ॥ ४ ॥ यदिशक्योमयाजेतुंजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ देवनानिप्रसन्नानिदर्शयंतुनिशांमम ॥ ५ ॥ ततोनिशि
चराजेंद्रप्रसुप्तःशरविक्षतः ॥ दक्षिणेनेहपार्श्वेनप्रभातसमयेतदा ॥ ६ ॥ ततोहंविप्रमुस्वैस्तैर्यैरस्मिपतितोरथात् ॥ उत्थापितोधृतश्रैवमाभैरितिचसांत्वितः ॥
॥ ७ ॥ तएवमामहाराजस्वप्नेदर्शनमेत्यवै ॥ परिवार्याब्रुवन्वाक्यंतन्निबोधकुरुहृह ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठमाभैर्गामियनभयंतस्तिक्चिन ॥ रक्षामहेत्वांकौरव्यस्वशरीरं
हिंनोभवान् ॥ ९ ॥ नत्वारामोरणेजेताजामदग्न्यःकथंचन ॥ त्वमेवसंमरेरामंविजेताभरतर्षभ ॥ १० ॥

समार्मकृतवती आवामितिशेषः ॥ २९ ॥ विमलेदिवसेवितमसीत्यर्थः कल्यंकल्यंप्रातःप्रातः ॥ ३० ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥
ततोहमिति ॥१॥ रहितेएकान्ते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ निशानिशि दर्शयंतुआत्मानंप्रकाशयंतु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रत्यभिज्ञापरिचयस्तंप्राप्स्यसे पूर्वस्मिन्वमुभावे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीयेभारतभा० त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ १९ ॥ २ ॥

इदमखंसुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ॥ विदितं हितवाप्येतत्पूर्वस्मिन् देहधारणे ॥ ११ ॥ प्राजापत्यं विश्वरुतं प्रस्वापं नाम भारत ॥ नहीदं वेदरामोऽपि पृथिव्यां वापु-
मान्कचित् ॥ १२ ॥ तस्मिन् स्वमहाबाहो भृशं संयोजयस्व च ॥ उपस्थास्यति राजेंद्र स्वयमेव तवानघ ॥ १३ ॥ येन सर्वान्महावीर्यान् प्रशासिष्यसि कौरव ॥ न च रा-
मः क्षयंगतातेनास्त्रेण नराधिप ॥ १४ ॥ एनसानतु संयोगं प्राप्स्यसे जातु मानद ॥ स्वप्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणबलपीडितः ॥ १५ ॥ ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्था-
पयिष्यसि ॥ अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्मसंबोधनेन वै ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व कौरव्यप्रभाते रथमास्थितः ॥ प्रसुप्तं वा मृतं वेतितुल्यं मन्यामहे वयं ॥ १७ ॥ न च रामेण
मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ॥ ततः संमुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वांति हि ताराजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ॥ अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भासुरमूर्तयः ॥
॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि भीष्मप्रस्वापनाखलाभे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ १९ ॥ भीष्म उवाच
ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ॥ ततः संचिंत्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमं ॥ १ ॥ ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ॥ तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणं मद्भुतं
॥ २ ॥ ततो ब्राह्मणमयं वर्षं वर्षमधिभागवः ॥ न्यवारयमहंतच्च शरजालेन भारत ॥ ३ ॥ ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ॥ त्वं स्तनेन च कोपेन शक्तिवैप्राहिणो
न्मयि ॥ ४ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शाय मदंडसमप्रभां ॥ ज्वलंती मग्निवत्संख्येले लिहानां समंततः ॥ ५ ॥ ततो भरतशार्दूलधिष्यमाकाशगंयथा ॥ सामामभ्यवधी
तूर्णजत्रुदेशं कुरुद्वह ॥ ६ ॥ अथास्रमस्रवद्द्वारंगिरैर्गैरि कथातुवन् ॥ रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७ ॥ ततो हं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ॥ चिक्षे
पमृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमं ॥ ८ ॥ सतेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ॥ अशोभत महाराज सभृंग इव पर्वतः ॥ ९ ॥ समं रव्यः समावृत्य शरं कालांतकोप-
मं ॥ संदधे बलवत्कृष्णघोरं शत्रुनिबर्हणं ॥ १० ॥ सवक्षसिपपातो ग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ॥ महीं राजंस्ततश्चाहमगमं रुधिराविलः ॥ ११ ॥ संप्राप्य तु पुनः संज्ञां
जामदग्न्याय धीमते ॥ प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलंती मशनीमिव ॥ १२ ॥ सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपातभुजांतरे ॥ विद्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥
॥ १३ ॥ तत एनं परिष्वज्य सर्वा विप्रो महातपाः ॥ अरुतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४ ॥

३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ धिष्यं नक्षत्रं धिष्यं स्थानाग्निसद्यसु शक्तौ वक्षे चेति मेदिनी जत्रुदेशे कंठकक्षयो रंतराले ॥ ६ ॥ अस्त्रोऽपि पाठांतरेऽस्य गणितदेव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ कृष्य आरुष्य ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥१५ ॥१६ ॥१७ ॥१८ ॥१९ ॥२० ॥२१ ॥२२ ॥२३ ॥ इति उद्योगप० नैलकंठीये भारतभा० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८४ ॥ ॥७३ ॥ तत इति दि० वेदेवानामिति शेषः ॥१ ॥
 समाश्वस्तस्ततोरामः क्रोधामर्षसमन्वितः ॥ प्रादुश्वक्रेतदाब्राह्मणपरमास्त्रमहाव्रतः ॥ १५ ॥ ततस्तत्पतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमं ॥ मयाप्रयुक्तं जज्वाल युगांत
 मिव दर्शयत् ॥ १६ ॥ तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदंतरावै समागमः ॥ असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतसत्तम ॥ १७ ॥ ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलं ॥ भूतानि चैवं
 सर्वाणि जग्मुरातिविशांपते ॥ १८ ॥ ऋषयश्चसगंधर्वादेवताश्चैव भारत ॥ संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः ॥ १९ ॥ ततश्चालपृथिवीसंपर्वतवनद्रुमा ॥
 संतप्तानि च भूतानि विपादं जग्मुरुत्तमं ॥ २० ॥ प्रज्वालनभोराजन्धूमायंतेदिशोदश ॥ नस्थातुमंतरिक्षे च शोकुराकाशगास्तदा ॥ २१ ॥ ततोहाहाकृतलो
 के स देवासुरराक्षसे ॥ इदमंतरमित्येवं मोक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२ ॥ प्रस्वापमस्त्रं त्वरितो वचनाद्ब्रह्मवादिनां ॥ विचित्रं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३ ॥ इ
 ति श्रीम० उद्योग० अंब्रोपास्यानपर्वणि परस्परब्रह्मास्त्रप्रयोगे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८४ ॥ ॥७३ ॥ भीष्म उवाच ततो हलहलाशब्दो दिवि
 राजन्महानभूत् ॥ प्रस्वापं भीष्ममास्त्राक्षीरितिकौरवनंदन ॥ १ ॥ अयुंजमेव चैवाहंतदस्त्रं भृगुनंदने ॥ प्रस्वापं मां प्रयुंजानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एते वियति
 कौरव्यदिविदेवगणाः स्थिताः ॥ तेषां निवारयंत्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३ ॥ रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्चन ॥ तस्यावमानं कौरव्यमास्त्रं कार्षीः कथं
 चन ॥ ४ ॥ ततोपश्यं दिविष्ठा न्वैतानप्यौ ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां स्मयंतो राजेंद्र शनैरिदमब्रुवन् ॥ ५ ॥ यथाह भरत श्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ॥ एतद्दिपरमं श्रेयो लोका
 नां भरतर्षभ ॥ ६ ॥ ततश्च प्रतिसंल्लत्य तदस्त्रं स्वापनं महत् ॥ ब्रह्मास्त्रं दीपयां चक्रे तस्मिन् युधियथाविधि ॥ ७ ॥ ततोरामो हृषितो राज्ञि सिंहदृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितवै ॥
 जितोऽस्मि भीष्मेण सुमंदबुद्धिरित्येवं वाक्यं सहसा व्यमुंचत् ॥ ८ ॥ ततोपश्यत्पितरं जामदग्न्यः पितुस्तथा पितरं चास्यमान्यं ॥ ते तत्र चैनं परिवार्य तस्य रूचुश्चैनं सां
 त्वपूर्वतदानीं ॥ ९ ॥ पितर ऊचुः मास्मैवंसाहसं तात पुनः कार्षीः कथं चन ॥ भीष्मेण संयुगं तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १० ॥ क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगु
 नंदन ॥ स्वाध्यायो व्रतचर्याथ ब्राह्मणानां परंधनं ॥ ११ ॥ इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिः प्रागुदाहृतं ॥ शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्चाकार्यं कृतं त्वया ॥ १२ ॥ वत्सपर्या
 ममेतावद्भीष्मेण सहसं युगे ॥ विमर्दस्ते महाबाहो व्यपया हिरणादितः ॥ १३ ॥ पर्याप्तमेतद्द्रुतं तव कार्मुकधारणं ॥ विसर्जयैतदुर्ध्वं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४ ॥
 ॥२ ॥३ ॥४ ॥५ ॥६ ॥ चक्रे कृतवानहं ॥ ७ ॥ हे भीष्म सुमंदबुद्धिरहं जितोऽस्मीति संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

देवैर्निवारितइत्येतदेवाहुः निवर्तस्वेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ न्यासयांचक्रिरेत्याजिद्वन्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एषभीष्मःशांतनवोदेवैःसर्वैर्निवारितः ॥ निवर्तस्वरेणादस्मादितिचैवप्रसादितः ॥ १५ ॥ रामेणसहमायोत्सीर्गुरुणेतिपुनःपुनः ॥ नहिरामोरणेजेतुंत्वयान्या-
य्यःकुरुद्वह ॥ १६ ॥ मानंकुरुष्वगांगेयब्राह्मणस्यरणाजिरे ॥ वयंतुगुरवस्तुभ्यंतस्मात्त्वांवारयामहे ॥ १७ ॥ भीष्मोवसूनामन्यतमोदिष्ट्याजीवसिपुत्रक ॥ गां-
गेयःशांतनोःपुत्रोवसुरेपमहायशाः ॥ १८ ॥ कथंशक्यस्त्वयाजेतुंनिवर्तस्वेहभार्गव ॥ अर्जुनःपांडवश्रेष्ठःपुरंदरसुतोवली ॥ १९ ॥ नरःत्रजापतिवीरःपूर्वदेवः
सनातनः ॥ सव्यसाचीतिविख्यातस्त्रिपुलोकेषुवीर्यवान् ॥ भीष्ममृत्युर्यथाकालंविहितोवैस्वयंभुवा ॥ २० ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तःसपितृभिःपितृभ्रा-
मोब्रवीदिदं ॥ नाहंयुधिनिवर्तयमितिमेव्रतमाहितं ॥ २१ ॥ ननिवर्तितपूर्वश्चकटाचिद्रणमूर्धनि ॥ निवर्त्यतामापगेयःकामंयुद्धात्पितामहाः ॥ २२ ॥ नत्वहंवि-
निवर्तिप्येयुद्धादस्मात्कथंचन ॥ ततस्तेमुनयोराजन्मृचीकप्रमुखास्तदा ॥ २३ ॥ नारदेनैवसहिताःसमागम्येदमब्रुवन् ॥ निवर्तस्वरेणात्तात्मानयस्वद्विजोत्त-
मं ॥ २४ ॥ इत्यवाचमहंतांश्वक्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ ममव्रतमिदंलोकेनाहंयुद्धात्कटाचन ॥ २५ ॥ विमुखोविनिवर्तयंपृष्ठतोभ्याहतःशरैः ॥ नाहंलोभान्नकार्प-
ण्यान्नभयान्नार्थकारणात् ॥ २६ ॥ त्यजेयंशाश्वतंथर्ममितिमेनिश्चितामतिः ॥ ततस्तेमुनयःसर्वेनारदप्रमुखानृप ॥ २७ ॥ भार्गीरथीचमेमात्तारणमध्यंप्रपे-
दिरे ॥ तथैवात्तशरोधन्वीतथैवदृढनिश्चयः ॥ स्थिरोहमाहंवेयोद्धुंततस्तेराममब्रुवन् ॥ २८ ॥ समेत्यसहिताभूयःसमरेभृगुनंदनं ॥ नावनीतंहिल्लदयंविप्राणांशा-
म्यभार्गव ॥ २९ ॥ रामरामनिवर्तस्वयुद्धादस्माद्विजोत्तम ॥ अवध्योवैत्वयाभीष्मस्त्वंचभीष्मस्यभार्गव ॥ ३० ॥ एवंब्रुवंतस्तेसर्वेप्रतिरुध्यरणाजिरं ॥ न्यासयां-
चक्रिरेशसंपितरोभृगुनंदनं ॥ ३१ ॥ ततोहंपुनरेवाथतानष्टौघ्नहवादिनः ॥ अद्राक्षंतीप्यमानान्वैग्रहानष्टाविवांदितान् ॥ ३२ ॥ तेषांसप्रणयंवाक्यमब्रुवन्समरे
स्थितं ॥ प्रैहिरामंमहाबाहोर्गुरुंलोकहितंकुरु ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वानिर्वर्तितरामंसुहृद्वाक्येनतेनवै ॥ लोकानांचहितंकुर्वन्नहमप्याददेवचः ॥ ३४ ॥ ततोहंसममासाद्यववं-
देभृशविक्षतः ॥ रामश्चाभ्युत्समयन्प्रणामामुवाचमहातपाः ॥ ३५ ॥ त्वत्समोनास्तिलोकेस्मिन्दक्षत्रियःपृथिवीचरः ॥ गम्यतांभीष्मयुद्धेस्मिस्तोपितोहंभृशंत्व-
या ॥ ३६ ॥ ममचैवसमंक्षंतांकन्यामाहूयभार्गवः ॥ उक्तवान्दानीनयावाचामध्येतपांमहात्मनां ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणियुद्ध-
निवृत्तौपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिउद्योगपर्वणिलोकंटीवेभारतभाष्येपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अस्याः काशिराजकन्यायाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

राम उवाच प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भाविनि ॥ यथाशक्त्या मया युद्धं कृतं वै पौरुषं परं ॥ १ ॥ नचैवमपिशक्रोमिभीष्मं शस्त्रभृतां वरं ॥ विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २ ॥ एषामेपरमाशक्तिरेतन्मपरमं बलं ॥ यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वाकरोमि ते ॥ ३ ॥ भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेन्या विद्यते गतिः ॥ निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ॥ तूष्णीमासीत्ततः कन्याप्रोवाच भृगुनन्दनं ॥ ५ ॥ भगवन्नेवमेवैतद्यथा ह भगवांस्तथा ॥ अजेयो युधिभीष्मो यमपि देवैरुदारधीः ॥ ६ ॥ यथाशक्तियथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ॥ अनिवार्यरणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७ ॥ नचैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमंततः ॥ नचाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८ ॥ गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ॥ समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूदहं ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा ययौ कन्यारोपव्याकुललोचना ॥ तापस्ये धृतसंकल्पासामेच्चितयतीवधं ॥ १० ॥ ततो महेंद्रं सहितैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ॥ अथागतं तथासौ गाढमापामं च्य भारत ॥ ११ ॥ ततो रथं समारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ॥ प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्येन्यवेदयं ॥ १२ ॥ यथावत्तं महाराज साचमं प्रत्यनन्दत ॥ पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान् कन्यावृत्तांतकर्मणि ॥ १३ ॥ दिवसे दिवसे त्वस्या गतिजल्पितचेष्टितं ॥ प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहितसदा ॥ १४ ॥ यदैवं हिवनं प्रायात्सा कन्या तपसे धृता ॥ तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवं ॥ १५ ॥ नहि मां क्षत्रियः कश्चिद्दीर्येण व्यजयद्युधि ॥ ऋते ब्रह्मविदस्तातपसांसंशितव्रतात् ॥ १६ ॥ अपि चैतन्मयाराजन्नारदेपि निवेदितं ॥ व्यासे चैव तथा कार्यं तौ चोभौ मामवोचतां ॥ १७ ॥ नविषादस्त्वया कार्यो भीष्मकाश्चिमुतां प्रति ॥ दैवंपुरुषकारेण कोनिवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १८ ॥ सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममंडलं ॥ यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपतिमानुषं ॥ १९ ॥ निराहारा कृगारुक्षा जटिलामलपंकिनी ॥ षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ २० ॥ यमुनाजलमाश्रित्य संवत्सरमथापरं ॥ उदवासं निराहारा पारयामास भाविनी ॥ २१ ॥ शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास सा परं ॥ संवत्सरं तीव्रकोपापादां गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २२ ॥ एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ॥ निवर्त्यमानापि च सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २३ ॥ ततो गमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेवितां ॥ आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनां ॥ २४ ॥ तत्र पुण्येषु तीर्थेषु सा पुतां गीदिवानिशं ॥ व्यचरत्काशिकन्यासायथा कामविचारिणी ॥ २५ ॥ नन्दाश्रमे महाराजतथालूकाश्रमेशुभे ॥ च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥ वार्षिकीवर्षास्वेवहतीतिवार्षिकी ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पतितागता परिधावंतीपर्यटंती ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिउद्योगपर्वे नै० भारतभा०

प्रयागेदेवयजनेदेवारण्येषुचैवह ॥ भोगवत्यां महाराजकौशिकस्याश्रमेतथा ॥ २७ ॥ मांडव्यस्याश्रमेराजन्दिलीपस्याश्रमेतथा ॥ रामहृदेचकौरव्यपैलग-
र्गस्यचाश्रमे ॥ २८ ॥ एतेषुतीर्थेषुतदाकाशिकन्याविशांपते ॥ आप्लावयतगात्राणिव्रतमास्थायदुष्करं ॥ २९ ॥ तामब्रवीच्चकौरव्यमममाताजलेस्थिता ॥ कि-
मर्थंक्लिश्यसेभद्रेतथ्यमेववदस्वमे ॥ ३० ॥ सैनामथाब्रवीद्राजन्कृतांजलिरनिदिता ॥ भीष्मेणसमरेरामो निर्जितश्चारुलोचने ॥ ३१ ॥ कोन्यस्तमुत्सहेजेतुमु-
द्यतेषुमहीपतिः ॥ साहंभीष्मविनाशायतपस्तप्येसुदारुणं ॥ ३२ ॥ विचशमिमहीदेवियथाहन्यामहंनृपं ॥ एतद्रतफलं देविपरमस्मिन्यथाहिमे ॥ ३३ ॥ ततोब्र-
वीत्सागरगाजिह्वंवरसिभाविनि ॥ नैषकामोनवधांगिशक्यः प्राप्तुंत्वयाऽबले ॥ ३४ ॥ यदिभीष्मविनाशायकाश्ये वरसि वैव्रतं ॥ व्रतस्याचशरीरं त्वं यदिनामवि-
मोक्ष्यसि ॥ ३५ ॥ नदीभविष्यसिभुभेकुटिलावार्षिकोदका ॥ दुस्तीर्थानतुविज्ञेयावार्षिकानापृमासिकी ॥ ३६ ॥ भोग्राहवतीघोरासर्वभूतभयंकरी ॥ एवमु-
क्त्वाततोराजन्काशिकन्यांन्यवर्तत ॥ ३७ ॥ मातामममहाभागास्मयमानेवभाविनी ॥ कदाचिदृष्टमेमासिकदाचिद्दशमेतथा ॥ नप्राश्नीतोदकमधिषुनःसाव-
रवर्णिनी ॥ ३८ ॥ सावत्सभूमिकौरव्यतीर्थलोभात्तस्तनः ॥ पतितापरिधावंतीपुनःकाशिपतेःसुता ॥ ३९ ॥ सानदीवत्सभूम्यांतुप्रथितावेतिभारत ॥ वार्षिकी
ग्राहवद्दुलादुस्तीर्थाकुटिलातथा ॥ ४० ॥ साकन्यातपसांतेनदहार्धेनव्यजायत ॥ नदीचराजन्वत्सेषुकन्याचैवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥ इतिश्रीम० उद्योगपर्वणिअं
वोषाख्यानपर्वणिअंवातपस्यायांपडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्मउवाच तनस्तेतापमाःसर्वतपसेधृतनिश्चयां ॥ दृष्ट्वान्यवर्त-
यंस्तत्किंकार्यमितिचाब्रुवन् ॥ १ ॥ तानुवाचततःकन्यातपोवृद्धानृषींस्त्वदा ॥ निराकृतास्मिभीष्मेणभ्रंशितापतिधर्मतः ॥ २ ॥ वधार्थतस्यदीक्षामेनलोका-
र्थतपोधनाः ॥ निहल्यभीष्मगच्छेयंशांतिमित्येवनिश्चयः ॥ ३ ॥ यत्कृतेदुःखवसतिमिमांप्राप्तास्मिशाश्वतीं ॥ पतिलोकाद्दिहीनाचनैवस्त्रीनपुमांनिह ॥ ४ ॥ ना-
हत्वायुधिगांगेर्यन्निवर्तिष्येतपोधनाः ॥ एषमेहदिसंकल्पोयदिदं कथितंमया ॥ ५ ॥ स्त्रीभावेपरिनिर्विण्णापुंस्त्वार्थं कृतनिश्चया ॥ भीष्मप्रतिचिकीर्षामिनास्मिवा-
यंतिवैपुनः ॥ ६ ॥ तादेवोदशीयामासशूलपाणिरुमापतिः ॥ मध्येतेषांमहर्षीणांस्वेनरूपेणतापसीं ॥ ७ ॥ छंद्यमानावरेणाथसावब्रेमत्पराजयं ॥ हनिष्यसीतितां
देवःप्रत्युवाचमनस्विनीं ॥ ८ ॥ षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० ॥ शांतरीयेधर्मरहित ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वमुनामजितः यमुनाद्वीपे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति उद्योगपर्वे नैलकंठीये भारतभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

सापुनरेवायकन्यारुद्रमुवाच ॥ उपवधैक्ये देवस्त्रियायुधिजयोममं ॥ ९ ॥ स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शांतमुमापते ॥ प्रतिश्रुतश्च भूते शत्वया भीष्मपराज
यः ॥ १० ॥ यथाससत्यो भवति तया कुरुवृषध्वज ॥ यथाहन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥ ११ ॥ तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ॥ न मे वा गच्छतं प्रा
हसत्यं भद्रे भविष्यति ॥ १२ ॥ हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ॥ स्मरिष्यसि च तस्सर्वदेहमन्यंगतासती ॥ १३ ॥ द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारयः ॥
शीघ्रात्स्त्रियत्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १४ ॥ यथोक्तमेव कल्याणिसर्वमेतद्भविष्यति ॥ भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वम
हादेवः कपदी वृषध्वजः ॥ पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवांतरधीयत ॥ १६ ॥ ततः सापस्यतां तेषां महर्षिणां निदिता ॥ समात्कृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरं वणिनी
॥ १७ ॥ चित्कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च द्रुताशनं ॥ प्रदीपे ग्रीमहाराजरोषदीपेन चेतसा ॥ १८ ॥ उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश द्रुताशनं ॥ ज्येष्ठाकाशिसुताराजन्
यमुनामजितो नदी ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि अंबाद्रुताशनप्रवेशोत्सर्गोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥

दुर्योधन उवाच कथं शिखंडी गांगेयकन्या भूत्वा पुरातदा ॥ पुरुषो भूयुधि श्रेष्ठतन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपते ॥
महिषादयिता त्वासीदपुत्रा च विशांपते ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ॥ अपंत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरं ॥ ३ ॥ अस्मद्दुःखार्थं निश्चित्य तपो
धौ रसमास्थितः ॥ ऋते कन्यां महादेव पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ भगवन् पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ॥ इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५ ॥ नि
वर्तस्व महीपाल नैतज्जात्व न्यथा भवेत् ॥ स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६ ॥ कृतो यत्नो महादेवस्तपसाराधितो मया ॥ कन्यां भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तो
स्मिन्महीना ॥ ७ ॥ पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ॥ न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हिततया ॥ ८ ॥ ततः सो नियतं भूत्वा क्रतुकाले मनस्विनी ॥ पत्नी द्रु
पदराजस्य द्रुपदप्रविवेश ह ॥ ९ ॥ लेभे गर्भं यथा कालं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ पार्षतस्य महीपाल यथामानारदो ब्रवीत् ॥ १० ॥

॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥

॥ ११ ॥ अभिप्रायकृतान्वासनानिर्मितान्दोहदानीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्राजायतप्रसूतवती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिउद्योगपर्वे नैऋत्याः अष्टाशीत्यधि
 ततोदधारसादेवीगर्भराजीवलोचना ॥ तांसराजाप्रियांभार्याद्रुपदःकुरुनंदन ॥ ११ ॥ पुत्रस्नेहान्महाबाहुःसुखंपर्यचरत्तदा ॥ सर्वानभिप्रायकृतान्भार्यालभ
 तकौरव ॥ १२ ॥ अपुत्रस्यसतोरज्ञोद्रुपदस्यमहीपतेः ॥ यथाकालंतुसादेवीमहिषीद्रुपदस्यह ॥ १३ ॥ कन्यांप्रवररूपांतुप्राजायतनराधिप ॥ अपुत्रस्यतुराज्ञः
 साद्रुपदस्यमनंस्विनी ॥ १४ ॥ ख्यापयामासराजेंद्रपुत्रोत्प्रेषममेतिवै ॥ ततःसराजाद्रुपदःप्रच्छन्नायानराधिप ॥ १५ ॥ पुत्रवत्पुत्रकार्याणिसर्वाणिसम्कारयं
 त् ॥ रक्षणंचैवमंत्रस्यमहिषीद्रुपदस्यसा ॥ १६ ॥ चकारसर्वयत्नेनब्रुवाणपुत्रइत्युत ॥ नचतांवेदनगरेकंश्विदन्यत्रपार्यतात् ॥ १७ ॥ श्रद्धधानोहितद्वाक्पदेव
 स्याच्युततेजसः ॥ छादयामासतांकन्यांपुमानितिचसोब्रवीत् ॥ १८ ॥ जातकर्माणिसर्वाणिकारयामासपार्थिवः ॥ पुंवद्विधानयुक्तानिशिखंडीतिचतांविदुः
 ॥ १९ ॥ अहमेकस्तुचारेणवचनान्नारदस्यच ॥ ज्ञातवान्देववाक्येनअंवायास्तपसातथा ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिशिखंड्यु
 त्तौअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ भीष्मउवाच चकारयत्नंद्रुपदःसुतायाःसर्वकर्मसु ॥ ततोलेख्यादिपुतथाशिल्येषुच
 परंतप ॥ १ ॥ इष्वस्त्रेचैवराजेंद्रद्रोणशिष्योवभूवह ॥ तस्यमातामहाराजराजानंवरवर्णिनी ॥ २ ॥ चोदयामासभार्यार्थिकन्यायाःपुत्रवत्तदा ॥ ततस्तांपार्यतोदृष्ट्वा
 कन्यांसंप्राप्तयौवनां ॥ स्त्रियंमत्वाततश्चित्तांप्रपदेसहभार्यया ॥ ३ ॥ द्रुपदउवाच कन्याममेयंसंप्राप्तयौवनंशोकवर्धिनी ॥ मयाप्रच्छादिताचेयंवचना
 च्छूलपाणिनः ॥ ४ ॥ भार्यावाच नतन्मिथ्यामहाराजभविष्यतिकथंचन ॥ त्रैलोक्यकर्ताकस्माद्विद्वथावक्तुमिहार्हति ॥ ५ ॥ यदितरोचतेराजनवक्ष्या
 मिश्रणुमेवचः ॥ श्रुत्वेदानींप्रपद्येथाःस्वामतिंपृपतात्मज ॥ ६ ॥ क्रियतामस्ययत्नेनविधिवद्धारसंग्रहः ॥ भवितातद्वचःसत्यमितिमेनिश्चितामतिः ॥ ७ ॥ तत
 स्तौनिश्चयंरुत्वातस्मिन्कार्येथदंपती ॥ वरयांचक्रतुःकन्यांदशार्णाधिपतेःसुतां ॥ ८ ॥ ततोरजाद्रुपदोराजसिंहःसर्वानराज्ञःकुलतःसन्निशाम्य ॥ दशार्णकस्य
 नृपतेस्तनूजांशिखंडिनेवरयामासदारान् ॥ ९ ॥ हिरण्यवर्मेतिनृपोयोसौदाशार्णकःस्मृतः ॥ सचप्रादान्महीपालःकन्यांतस्मैशिखंडिने ॥ १० ॥ सचराजाद
 शार्णेषुमहानासीत्सुदुर्जयः ॥ हिरण्यधर्मादुर्धर्पोमहासेनोमहामनाः ॥ ११ ॥

कशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ ॥ १९ ॥ चकारेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शूलयुक्तःपाणिःशूलपाणिःसोस्यास्तीतिशूलपाणीतस्यशूलपाणिनः व्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीयइतिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ धात्रीणांपितृगृहादागतानांसखीनांच ॥ १४ ॥ तएवधन्यःस्वाःप्रेष्यादासीःप्रेषयामासुःदशार्णपतिमितिशेषः ॥ १५ ॥ विप्रलंभं वचनां ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उत्सार्यनीत्वा
 कृतेविवाहेतुत्दासाकन्याराजसत्तम ॥ यौवनंसमनुप्राप्तासांचकन्याशिखंडिनी ॥ १२ ॥ कृतदारःशिखंडीचकांपिल्यंपुनरागमत् ॥ ततःसावेदतांकन्यांकं
 चिकंलंस्त्रियंकिल ॥ हिरण्यवर्मणःकन्याज्ञात्वातांतुशिखंडिनीं ॥ १३ ॥ धात्रीणांचसखीनांचब्रीडयानान्यवेदयत् ॥ कन्यांपंचालराजस्यसुतांतांवैशिखंडि
 नीं ॥ १४ ॥ ततस्ताराजशार्दूलंथात्र्योदाशाणिकास्तदा ॥ जग्मुरातिपरांप्रेष्याःप्रेषयामासुरेवच ॥ १५ ॥ ततोदशार्णाधिपतेःप्रेष्याःसर्वान्यवेदयन् ॥ विप्रलं
 भंयथावृत्तंसचचुक्रोधपार्थिवः ॥ १६ ॥ शिखंड्यपिमहाराजपुंवद्राजकुलेतदा ॥ विजहारमुदायुक्तःस्त्रीत्वनैवातिरोचयन् ॥ १७ ॥ ततःकतिपयाहस्यतच्छ्रुत्वा
 भरतर्षभ ॥ हिरण्यवर्मराजेंद्ररोषादातिजगामह ॥ १८ ॥ ततोदाशार्णकोराजातीव्रकोपसमन्वितः ॥ दूतंप्रस्थापयामांसद्रुपदस्यनिवेशनं ॥ १९ ॥ ततोद्दुपदं
 मासाद्यदूतःकांचनवर्मणः ॥ एकएकान्तमुत्सार्यरहोवचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ दशार्णराजोराजंस्वामिदं वचनमब्रवीत् ॥ अभिषंगाल्पकुपितोविप्रलब्धस्त्वयान
 घ ॥ २१ ॥ अवमन्यसेमान्द्रुपतेनूनुंदुर्मत्रितंतव ॥ यन्मेकन्यांस्वकन्यार्थमोहाद्याचितवानसि ॥ २२ ॥ तस्याद्यविप्रलंभस्यफलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ एपत्वांसजना
 मात्यमुद्धरामिस्थिरोभव ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिहिरण्यवर्मदूतागमनेऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ १९ ॥
 भीष्मउवाच एवमुक्तस्यदूतेनद्रुपदस्यतदानृप ॥ चोरस्येवगृहीतस्यनप्रावर्ततभारती ॥ १ ॥ सयत्नमकरोत्तीव्रसंबंधिन्यनुमानने ॥ दूतैर्मधुरसंभाषैर्नतद
 स्तीतिसंदिशन् ॥ २ ॥ सराजाभूयएवाथज्ञात्वातत्त्वमथागमत् ॥ कन्येतिपांचालसुतांत्वरमाणोविनिर्ययौ ॥ ३ ॥ ततःसंप्रेषयामासमित्राणाममितौजसां ॥
 दुहितुर्विप्रलंभंतंधात्रीणांचवचनात्तदा ॥ ४ ॥ ततःसमुदयंकृत्वावलानाराजसत्तमः ॥ अभियानेमतिचक्रेद्रुपदंप्रतिभारत ॥ ५ ॥ ततःसंमंत्रयामासमंत्रिभिः
 समहीपतिः ॥ हिरण्यवर्मराजेंद्रपांचाल्यंपार्थिवंप्रति ॥ ६ ॥ तत्रवैनिश्चितंतेषामभूद्राज्ञांमहात्मनां ॥ तथ्यंभवतिचेदेतत्कन्याराजन्शिखंडिनी ॥ ७ ॥ बध्वापं
 चालराजानिमानयिष्यामहेगृहं ॥ अन्यंराजानमाधायपंचालेषुनरेश्वरं ॥ ८ ॥ घातयिष्यामनृपतिंपांचालंसशिखंडिनं ॥ ९ ॥ तत्तदानृतमाज्ञायपुनर्दूतान्नराधि
 पः ॥ प्रास्थापयत्यार्षतायनिहन्मीतिस्थिरोभव ॥ १० ॥

गप० नै० भारतभा० ऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अगमत्ज्ञातवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ समुदयंसमुदायं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भार्याअदंज्यत्वं जानन्स्वस्य निर्दोषतांख्यापयितुं उभयकृतमप्यपराधं लोकमध्ये भार्यायामेवासंजयितुं तामहं शिखंडिनीति यद्य
 प्यहं शिखंड्यर्थं त्वया शिखंडिन्या च वंचितस्तथापित्वं माभैः शिखंडिनि विषये विधास्ये युवयोर्धारणं पोषणं च करिष्ये न तु हि सिष्ये इत्यर्थः यद्वा हे शिखंडिनि त्वं माभैः हे बरारो हे भार्ये त्वं च माभैरिति द्वयोरपि अभयं
 भीष्म उवाच सहिप्रकृत्या वैभीतः किल्बिपी च नराधिपः ॥ भयंती ब्रमनु प्राप्नोद्गुपदः पृथिवीपतिः ॥ ११ ॥ विस्तृज्य दूतान् दाशार्णोद्गुपदः शोकमूर्च्छितः ॥ समेत्य
 भार्यारहिते वाक्यमाहनराधिपः ॥ १२ ॥ भयेन महता विष्टो हृदि शोकेन चाहतः ॥ पांचालराजो दयितां मातरं वै शिखंडिनः ॥ १३ ॥ अभियास्यति मां कौपात्सं वं
 धीसु महाबलः ॥ हिरण्यवर्मानृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीं ॥ १४ ॥ किमिदानीं करिष्यावो मूढौ कन्यामिमां प्रति ॥ शिखंडो किल पुत्रस्ते कन्येति परिशंकितः ॥ १५ ॥
 इति संचित्य यत्नेन समित्रः सवलानुगः ॥ वंचितो स्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ किमत्र तथ्यं सुश्रोणि मिथ्या किं ब्रूहि शोभने ॥ श्रुत्वा त्वत्तः शुभं
 वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १७ ॥ अहं हि संशयं प्राप्नो बालाचेयं शिखंडिनी ॥ त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १८ ॥ सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्या
 हि पृच्छतः ॥ तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्य माशुशुचिस्मिते ॥ १९ ॥ शिखंडिनि च माभैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ रूपया हं वरारो हे वंचितः पुत्रधर्मतः ॥ २० ॥ मया
 दाशार्णक्यो राजा वंचितः समहीपतिः ॥ तदा चक्ष्वमहाभागे विधास्ये तत्र यद्धितं ॥ २१ ॥ जानता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ॥ प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच म
 हीपति ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि द्रुपदप्रश्नेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ७३ ॥ भीष्म उवाच ततः शि
 खंडिनो माता यथा तत्त्वं नराधिप ॥ आचक्ष्वमहाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखंडिनीं ॥ १ ॥ अपुत्रयामयाराजन्सपत्नीनां भयादिदं ॥ कन्या शिखंडिनी जाता पुरुषे वै
 निवेदिता ॥ २ ॥ त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितं ॥ पुत्रकर्मकृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ॥ ३ ॥ भार्या चोढा त्वयाराजन् दशार्णाधिपतेः सुता ॥ मया च प्र
 त्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ॥ कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितं ॥ ४ ॥ एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः सर्वतत्त्वं मंत्रविज्ञो निवेद्य ॥ मंत्रराजामंत्रयामास
 राजन्यथा युक्तं रक्षणे वै प्रजानां ॥ ५ ॥ संबंधकं चैव समर्थ्य तस्मिन् दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ॥ स्वयं कृत्वा विप्रलंभं यथा वन्मंत्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६ ॥

दत्त्वा जनमध्ये पृच्छति ॥ २० ॥ मयेति विधास्ये करिष्ये ॥ २१ ॥ परस्य शत्रोर्लोकस्य च ॥ २२ ॥ इति उद्योगपर्वणैकंठोये भारतभावादीपेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ७३ ॥ ७३ ॥
 तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संबंधकं समर्थ्य युक्तमेव सांबधिकं मया कृतं न प्रतारणा कृतेति उपपाद्य ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ देवीराज्ञी ॥ १० ॥ साधुमतांकल्याणवतापिदेवानांप्रतिपत्तिः पूजानित्यं कर्तव्येति शेषः किमुदुःखार्णवं प्राप्य कर्तव्येति तस्मात् भवान्गुरुन् देवाराधनार्थं ब्राह्मणां अर्चयतां पूजयतु ॥ ११ ॥
 स्वभावगुणनगरमापत्कालेतु भारत ॥ गोपयामास राजेंद्र सर्वतः समलंकृतं ॥ ७ ॥ आर्तिचपरमं राजा जगाम सहभार्यया ॥ दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्ष
 भ ॥ ८ ॥ कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ॥ इति संचित्य मनसा देवतामर्चयत्तदा ॥ ९ ॥ तंतुदृष्ट्वा तदाराजन् देवी देवपरंतदा ॥ अर्चाप्रयुं जानमथोभा
 र्यावचनं मब्रवीत् ॥ १० ॥ देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमतासतां ॥ किमुदुःखार्णवं प्राप्य तस्मादर्चयतां गुरुन् ॥ ११ ॥ देवतानि च सर्वाणि पूज्यंतां भूरिदक्षिणं ॥
 अग्नयश्चापि हूयंतां दशार्णप्रतिषेधने ॥ १२ ॥ अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिंतय प्रभो ॥ देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३ ॥ मंत्रिभिर्मंत्रितं सार्धं त्वया
 पृथुलोचन ॥ पुरस्यास्याविनाशाय च चराजंस्तथा कुरु ॥ १४ ॥ दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ॥ परस्परविरोधाद्द्विसिद्धिरस्ति न चैतयोः ॥ १५ ॥ तस्मा
 द्विधायनगरे विधानं सचिवैः सह ॥ अर्चयस्व यथाकामं देवतानि विशांपते ॥ १६ ॥ एवं संभाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ ॥ शिखंडिनी तदा कन्या ब्रीडितेव तप
 स्विनी ॥ १७ ॥ ततः संचित्यामास मत्कृते दुःखितावुभौ ॥ इमाविति ततश्च क्रेमतिं प्राणविनाशने ॥ १८ ॥ एवं सानिश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ॥ निर्जगा
 म गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनं ॥ १९ ॥ यक्षेणार्द्धिमताराजन् स्थूणाकर्णेन पालितं ॥ तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनं ॥ २० ॥ तत्र च स्थूणभवनं सुधा मृत्तिकले
 पनं ॥ लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणं ॥ २१ ॥ तस्य विश्वशिखंडी साद्गुपदस्यात्मजानृप ॥ अनशाना बहुतिथं शरीरमुदशोपयत् ॥ २२ ॥ दर्शयामास
 तां यक्षः स्थूणो मार्दवसंयुतः ॥ किमर्थोयंत वारंभः करिष्ये ब्रूहिमाचिरं ॥ २३ ॥ अशक्यमिति सायक्षं पुनः पुनरुवाच ह ॥ करिष्यामीति वै क्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्य
 कः ॥ २४ ॥ धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपत्नजे ॥ अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥ २५ ॥ ततः शिखंडी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ॥ तस्मै यक्षप्रधानाय
 स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६ ॥ शिखंड्युवाच . अपुत्रो मे पिता यक्षनचिरान्नाशमेप्यति ॥ अभियास्यति सक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हितं ॥ २७ ॥ महाबलो महो
 त्साहः सहेमकवचो नृपः ॥ तस्माद्रक्षस्व मां यक्षमातरं पितरंचमे ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिशमो मम ॥ भवेयं पुरुषो यक्षत्वत्प्रसादादनिंदितः ॥ २९ ॥
 भूरिदक्षिणं यथास्यात्तथा प्रतिषेधने परावृत्त्यर्थं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सुधामृत्तिकलेपनं सुधाचूर्णसैव मृत्तिकात्रयालेपनं यस्य लाजोल्लापिकः लाजानिउ
 शीराणि उल्लापयति सूचयतीति लाजोल्लापिकः उशीरपरिमलयुक्तधूमाढ्यमित्यर्थः उशीरे लाजमुद्विष्टमिति विश्वः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ इतिउ०ने०भारतभा०एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ शिखंडीति चित्यचितयित्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विहंगमः आकाशगामी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सम्यंशपथं संदेहेल्लिगे

यावदेवसराजावैनोपयातिपुरंमम ॥ तावदेवमहायक्षप्रसादंकुरुगुत्यक ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिस्थूणाकर्णसमागमे
एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच शिखंडिवाक्यंश्रुत्वाथसयक्षोभरतर्षभ ॥ प्रोवाचमनसांचित्यदैवेनोपनिपीडितः
॥ १ ॥ भवितव्यंतथातद्धिममदुःखायकौरव ॥ भद्रेकामंकरिष्यामिसमयंतुनिबोधमे ॥ २ ॥ किंचित्कालांतरेदास्येपुल्लिगंस्वमिदंतव ॥ आगंतव्यंत्वद्याकाले
सत्यंचैववदस्वमे ॥ ३ ॥ प्रभुःसंकल्पसिद्धोस्मिकामचारीविहंगमः ॥ मत्प्रसादात्पुरंचैवत्राहिवंधूंश्चकेवलं ॥ ४ ॥ स्त्रीलिंगंधारयिष्यामितवेदंपार्थिवात्मजे ॥
सत्यंमेप्रतिजानीहिकरिष्यामिप्रियंतव ॥ ५ ॥ शिखंड्युवाच प्रतिदास्यामिभगवन्पुल्लिगंतवसुव्रत ॥ किंचित्कालांतरंस्त्रीत्वंधारयस्वनिशाचर ॥ ६ ॥ प्र
तियातेदशाणेतुपार्थिवेहेमवर्मणि ॥ कन्यैवहिभविष्यामिपुरुषस्त्वंभविष्यसि ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्त्वासमयंतत्रचक्रातेतावुभौनृप ॥ अन्योन्यस्या
भिसंदेहेतौसंक्रामयतांततः ॥ ८ ॥ स्त्रीलिंगंधारयामासस्थूणायक्षोयभारत ॥ यक्षरूपंचतद्दीप्तंशिखंडीप्रत्यपद्यत ॥ ९ ॥ ततःशिखंडीपांचाल्यःपुंस्त्वमासाद्य
पार्थिव ॥ विवेशनगरंहृष्टःपितरंचसमासदत् ॥ १० ॥ यथावत्तंतुतत्सर्वमाचख्यौद्रुपदस्यतत् ॥ द्रुपदस्तस्यतच्छ्रुत्वाहर्षमाहारयत्परं ॥ ११ ॥ सभार्यस्तच्चसस्मारम
हेश्वरवचस्तदा ॥ ततःसंप्रेषयामासदशाणाधिपतेनृपः ॥ १२ ॥ पुरुषोयंममसुतःश्रंद्धत्तांमेभवानिति ॥ अथदाशार्णकोराजासहसाभ्याममत्तदा ॥ १३ ॥ पं
चालराजंद्रुपदंदुःखशोकसमन्वितः ॥ ततःकांपिल्यमासाद्यदशाणाधिपतिस्ततः ॥ १४ ॥ प्रेषयामाससत्कृत्यदूतंब्रह्मविदांवरं ॥ ब्रूहिमद्वचनादूतपांचाल्यंतंनृ
पाथमं ॥ १५ ॥ यन्मेकन्यांस्वकन्यार्थेवतवानसिदुर्मते ॥ फलंतस्यावलेपस्यद्रक्ष्यस्यघनसंशयः ॥ १६ ॥ एवमुक्तश्चतेनासौब्राह्मणोराजसत्तम ॥ दूतःप्रयातो
नगरंदशाणनृपचोदितः ॥ १७ ॥ ततआसाद्यामासपुरोधाद्रुपदंपुरे ॥ तस्मैपांचालकोराजागामर्ष्यंचसुसत्कृतं ॥ १८ ॥ प्रापयामासराजेंद्रसहतेनशिखंडि
ना ॥ तांपूजांनाभ्यनंदत्सवाक्यंचेदमुवाचह ॥ १९ ॥ यदुक्तंतेनवीरेणराज्ञाकांचनवर्मणा ॥ यत्तेहमयमाचारदुहित्रास्म्यभिवंचितः ॥ २० ॥ तस्यपापस्यकर
णात्फलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ देहियुद्धंनरपतेममाघरणमूर्धनि ॥ २१ ॥ उद्धरिष्यामितेसद्यःसामात्यसुतबांधवं ॥ तदुमालंभसंयुक्तंश्रावितःकिलपार्थिवः ॥ २२ ॥

सम्यग्दिसेतेउपचीयेतेरतिकालेप्रथेतेइतिव्युत्पत्तेः अभिसंदेहेइतिपठेपिसंदुसतेप्रजाआभ्यामितिव्युत्पत्त्यातेएव ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ उत्तरंउत्कृष्टतरं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आगमःपरीक्षा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लाज्यैःउशीरजैः पांठांतरेलाजैरुशीरैः अक्षयंलडुकेकुसुमंदादिदंतव्यापारमाहं अ
 दशार्णपतिनाचोक्तोमंत्रिमध्येपुरोधसा ॥ अभवद्भरतश्रेष्ठद्रुपदःप्रणयानतः ॥ २३ ॥ यदाहमांभवान्ब्रह्मन्संबंधिवचनाद्वचः ॥ अस्योत्तरंप्रतिवचोदूतोरान्ने
 वदिष्यति ॥ २४ ॥ ततःसंप्रेषयामासद्रुपदोपिमहात्मने ॥ हिरण्यवर्मणेदूतंब्राह्मणंवेदपारगं ॥ २५ ॥ तमागम्यनुराजानंदशार्णाधिपतिंनदा ॥ तद्वाक्यमाददेरा
 जन्यदुक्तंद्रुपदेनह ॥ २६ ॥ आगमःक्रियतांव्यक्तःकुमारोयंसुतोमम ॥ मिथ्यैतदुक्तंकेनापितदश्रदेयमित्युत ॥ २७ ॥ ततःसराजाद्रुपदस्यश्रुत्वाविमर्षयुक्तो
 युवतीर्वरिष्ठाः ॥ संप्रेषयामाससुचारुरूपाःशिखंडिनंस्त्रीपुमान्वेतिवेत्तुं ॥ २८ ॥ ताःप्रेषितास्तत्त्वभावंविदित्वाप्रोत्पाराज्ञेतच्छशंसुर्हिसर्वं ॥ शिखंडिनंपुरुषंकारवं
 द्रदाशार्णराजायमहानुभावं ॥ २९ ॥ ततःकृत्वातुराजासआगमंप्रीतिमानय ॥ संबन्धिनासमागम्यदृष्टोवासमुवासह ॥ ३० ॥ शिखंडिनेचमुदितःप्रादाद्वित्तं
 जनेश्वरः ॥ हस्तिनोश्वांश्चगाश्चैवदास्योथवद्गुलास्तथा ॥ ३१ ॥ पूजितश्चप्रतिययौनिर्भर्त्स्यतनयांकिल ॥ विनीतकिल्बिपेप्रीतेहेमवर्मणिपार्थिवे ॥ ३२ ॥ प्र
 तियातेदशार्णेतुदृष्टरूपाशिखंडिनी ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुवेरोनरवाहनः ॥ लोकयात्रांप्रकुर्वाणःस्थूणस्यागान्निवेशनं ॥ ३३ ॥ सतद्गृहस्योपरिवर्तमान
 आलोकयामासधनाधिगोमा ॥ स्थूणस्ययक्षस्यविवेशवेदमस्वलंकृतंमाल्यगुणैर्विचित्रैः ॥ ३४ ॥ लाज्यैश्चगंधैश्चतथावितानैरभ्यर्चितंधूपनधूपितंच ॥ ध्व
 जैःपतकाभिरलंकृतंचभक्ष्यान्नपेयामिषदंतहोमं ॥ ३५ ॥ तत्स्थानंतस्यदृष्ट्वातुसर्वतःसमलंकृतं ॥ मणिरत्नसुवर्णानांमालाभिःपरिपूरितं ॥ ३६ ॥ नानाकुसुम
 दधीः ॥ ३८ ॥ यस्माज्जानन्समंदात्मामामसौनोपसर्पति ॥ तस्मात्तस्मैमहादंडोधार्यःस्यादितिमेमतिः ॥ ३९ ॥ यक्षाऊचुः द्रुपदस्यसुताराजनूराज्ञोजा
 ताशिखंडिनी ॥ तस्यानिमित्तेकस्मिंश्चित्पादात्पुरुषलक्षणं ॥ ४० ॥ अग्रहील्लक्षणंस्त्रीणांस्त्रीभूतातिष्ठतेगृहे ॥ नोपसर्पितेनासौसत्रीडःस्त्रीसरूपवान् ॥ ४१ ॥ ए
 तस्मात्कारणाद्राजनस्थूणोनत्वाद्यसर्पति ॥ श्रुत्वाकुरुयथान्यायंविमानमिहतिष्ठतां ॥ ४२ ॥ आनीयतांस्थूणइतिततोयक्षाधिपोब्रवीत् ॥ कर्तास्मिनिग्रहंतस्य
 प्रत्युवाचपुनःपुनः ॥ ४३ ॥

नंदनीयंओदनपायसखंडशर्करादिभोज्यलेह्यहपं पेयंसुरासवादि आमिषमांसं अभ्यर्हितत्वादस्यभक्ष्यात्पृथक्करणं एतान्येवदंतहोमादेतैर्हयंतइति
 व्युत्पत्त्याऽभ्यवहार्याणियस्मिन्तंभक्ष्यान्नपेयामिषदंतहोमं आमिषमप्रमेयमितिपाठस्तुमूर्खकल्पितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तिष्ठतेगृहेएवस्थिरोस्ति ॥ ४१ ॥ त्वाद्यत्वाद्य ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ चतुष्पादं पङ्कजं धारणप्रयोगप्रतीकारैश्चतुर्भिः श्वादैर्युक्तं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

सोभ्यगच्छतयक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ॥ स्त्रीसरूपो महाराजतस्यौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४४ ॥ तं शशापाथसंक्रुद्धो धनदः कुरुनंदन ॥ एवमेव भवत्वद्यस्त्रीत्वं पापस्य
गुह्यकाः ॥ ४५ ॥ ततो ब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा यस्माद्दास्त्ववमन्ये हयक्षान् ॥ शिखंडिनो लक्षणं पापबुद्धेः स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४६ ॥ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे
यस्मादेतत्त्वया कृतं ॥ तस्माद्यप्रभृत्येव स्त्रीत्वं सापुरुषस्तथा ॥ ४७ ॥ ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ॥ स्थूणस्यार्थं कुरुष्वां तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४८ ॥
ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ॥ सर्वान्यक्षगणांस्तातशापस्यांतचिकीर्षया ॥ ४९ ॥ शिखंडिनि हते यक्षाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ॥ स्थूणो यक्षो निरुद्धगो
भवत्विति महामनाः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा भगवान् देवो यक्षराजः सुपूजितः ॥ प्रययौ सहितः सर्वैर्निमेषांतरचारिभिः ॥ ५१ ॥ स्थूणस्तुं शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ॥
समये चामगमत्तूर्णं शिखंडी तं क्षपाचरं ॥ ५२ ॥ सो भिंगम्या ब्रवीद्वाक्यं प्राप्नोस्मि भगवन्निति ॥ तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतो स्मोति पुनः पुनः ॥ ५३ ॥ आर्जवेनागतं
दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनं ॥ सर्वमेव यथावत्तमाचक्ष्वे शिखंडिने ॥ ५४ ॥ यक्ष उवाच शमो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ॥ गच्छेदानीं यथाकामं चर
लोकान्यथा सुखं ॥ ५५ ॥ दिष्टमेतत्पुरामन्येन शक्यमतिवर्तितुं ॥ गमनंतवचे तोहि पौलस्त्यस्य च दर्शनं ॥ ५६ ॥ भीष्म उवाच एवमुक्तः शिखंडी तु स्थूणय
क्षेण भारत ॥ प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतावृतः ॥ ५७ ॥ पूजयामास विविधैर्गंधमाल्यैर्महाधनैः ॥ द्विजातीन् देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५८ ॥ द्रुपदः स
हपुत्रेण सिद्धार्थेन शिखंडिना ॥ मुदं च परमां लेभे पांचाल्यः सहवांधवैः ॥ ५९ ॥ शिष्यार्थं प्रददौ चाथद्रोणाय कुरुपुंगव ॥ शिखंडिनं महाराजपुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥
॥ ६० ॥ प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ॥ शिखंडी सहयुष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ६१ ॥ मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ॥ जडांधवधिराकाराये नु
क्ता द्रुपदे मया ॥ ६२ ॥ एवमेष महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ॥ स संभूतः कुरुश्रेष्ठ शिखंडी रथसत्तमः ॥ ६३ ॥ ज्येष्ठाकाशिपतेः कन्या अंबानामेति विश्रुता ॥ द्रुप
दस्य कुले जाता शिखंडी भरतर्षभ ॥ ६४ ॥ नाहमेतं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितं ॥ मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६५ ॥ व्रतमेतन्मम सदां पृथिव्यामपि वि
श्रुतं ॥ स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चैव स्त्रीनां स्त्रिसंरूपिणि ॥ ६६ ॥ नमुंचेयमहं वाणमिति कौरव नंदन ॥ नहन्यामहमेतं नकारणेन शिखंडिनं ॥ ६७ ॥ एतत्तत्त्वमहं वेदजन्मं
तात शिखंडिनः ॥ ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनं ॥ ६८ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ युक्तंस्त्रीषुअयुद्धमितिशेषः ॥ ७० ॥ इतिउद्योगप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रभातायामिति ॥ १ ॥ २ ॥
यदिभीष्मःस्त्रियंहन्यात्संतःकुर्युर्विगर्हणं ॥ नैनंतस्माद्दनिष्यामिदृष्ट्वापिसमरेस्थितं ॥ ६९ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातुकौरव्योराजादुर्योधनस्तदा ॥
मुहूर्तमिवसध्यात्वाभीष्मेयुक्तममन्यत ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योग० अंबोपाख्यानप० शिखंडिपुंस्त्वप्राप्तौद्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥
संजयउवाच प्रभातायांतुशर्वर्यापुंनरेवसुतस्तव ॥ मध्येसर्वस्यसैन्यस्यप्रितामहमपृच्छत ॥ १ ॥ पांडवेयस्यगांगेययदेतत्सैन्यमुद्यतं ॥ प्रभूतनरनागाश्वं
महारथसमाकुलं ॥ २ ॥ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेश्वासैर्महाबलैः ॥ लोकपालसमैर्गुप्तधृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३ ॥ अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धूतमिवसागरं ॥ सेनासाग
रमक्षोभ्यमपिदेवैर्महाहवे ॥ ४ ॥ केनकालेनगांगेयक्षपयेथामहाद्युते ॥ आचार्योवामहेश्वासःरूपोवासुमहाबलः ॥ ५ ॥ कर्णोवासमरश्लाघीद्रौणिर्वादिजसं
त्तमः ॥ दिव्यास्त्रविदुपःसर्वेभवंतोहिवलेमम ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ हृदिनित्यंमहाबाहोवक्तुमर्हसितन्मम ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अनुरू
पंकुरुश्रेष्ठत्वय्येतत्पृथिवीपते ॥ बलावलममित्राणांतेषांयदिहपृच्छसि ॥ ८ ॥ शृणुराजन्मरणेयाशक्तिःपरमाभवेत् ॥ शस्त्रवीर्यरणेयच्चभुजयोश्चमहाभुज
॥ ९ ॥ आर्जवेनैवयुद्धेनयोद्धव्यइतरोजनः ॥ मायायुद्धेनमायावीइत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १० ॥ हन्यामहंमहाभागपांडवानामनीकिनीं ॥ दिवसेदिवसेकृत्वाभा
गंप्रागान्हिकंमम ॥ ११ ॥ योधानांदशसाहसं कृत्वाभागंमहाद्युते ॥ सहस्रंरथिनामेकमेषभागोमतोमम ॥ १२ ॥ अनेनाहंविधानेनसन्नद्धःसततोत्थितः ॥ क्ष
पयेयंमहत्सैन्यंकालेनानेनभारत ॥ १३ ॥ मुंचेयंयदिवास्त्राणिमहांतिसमरेस्थितः ॥ शतसाहस्रघातीनिहन्यांमासेनभारत ॥ १४ ॥ संजयउवाच श्रुत्वा
भीष्मस्यतद्वाक्यंराजादुर्योधनस्ततः ॥ पर्यपृच्छतराजेंद्रद्रोणमंगिरसांवरं ॥ १५ ॥ आचार्यकेनकालेनपांडुपुत्रस्यसैनिकानं ॥ निहन्याइतितंद्रोणःप्रत्युवाच
हसन्निव ॥ १६ ॥ स्थविरोस्मिमहाबाहोमंदप्राणविचेष्टितः ॥ शस्त्राग्निनानिर्दहेयंपांडवानामनीकिनीं ॥ १७ ॥ यथाभीष्मःशांतनवोमासेनेतिमतिर्मम ॥ ए
षामेपरमाशक्तिरेतन्मेपरमंबलं ॥ १८ ॥ द्वाभ्यामेवतुमासाभ्यांरूपःशारद्वतोब्रवीत् ॥ द्रौणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेवलक्षयं ॥ १९ ॥ कर्णस्तुपंचरात्रेणंप्रतिज
ज्ञेमहास्त्रवित् ॥ तच्छ्रुत्वासूतपुत्रस्यवाक्यंसागरगासुतः ॥ २० ॥ जहाससस्वनंहासंवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नहियावद्रणेपार्थिवाणशंखधनुर्धरं ॥ २१ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रागान्हिकंअन्हःपूर्वभागकार्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इति ० उ ० नै ० भारत भा ० त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७५ ॥ एतच्छ्रुत्वेति ॥ १ ॥ व्युषितांनिशांप्रभातकाले ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भूतमुत्पन्नं भव्यमुत्पाद्यमानं अनयोर्बी
 वासुदेवसंमायुक्तंरयेनायांतमाहवे ॥ समागच्छसिराधेयतेनैवमभिमन्यसे ॥ शक्यमेवंचभूयश्चत्वयावक्तुंयबेष्टतः ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
 अंबोपाख्यानपर्वणिभीष्मादिशक्तिकथनेत्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वात्तुकोतेयःसर्वान्भ्रातृनुपङ्करे ॥
 आहूयभरतश्रेष्ठइदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुयेचारपुरुषामम ॥ तेष्वृत्तिप्रयच्छंतिममेमांस्त्र्युषितांनिशां ॥ २ ॥ दुर्योध्न
 नःकिलापृच्छदापगेयंमहाव्रतं ॥ केनकालेनप्रांडूनांहन्याःसैन्यमितिप्रभो ॥ ३ ॥ मासेनेतिचतेनोक्तो धार्तराष्ट्रःसुदुर्मतिः ॥ तावताचापिकालेनद्रोणोपिप्रति
 जज्ञिवान् ॥ ४ ॥ गौतमोद्विगुणं कालमुक्तवानिति नःश्रुतं ॥ द्रौणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेमहास्त्रवित् ॥ ५ ॥ तथादिव्यास्त्रविक्रुर्णःसंपृष्टःकुरुसंसदि ॥ पंचभिर्दि
 वसैर्हंतुंससैन्यंप्रतिजज्ञिवान् ॥ ६ ॥ तस्मादहमपीच्छामिश्रोतुमर्जुनतेवचः ॥ कालेनकियताशत्रून्क्षपयेरितिफाल्गुन ॥ ७ ॥ एवमुक्तोगुडाकेशःपार्थिवेन
 धनंजयः ॥ वासुदेवंसमीक्ष्येदं वचनं प्रत्यभापत ॥ ८ ॥ सर्वएतेमहात्मानःकृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥ असंशयंमहाराजहन्युरेवनसंशयः ॥ ९ ॥ अपैतुतेमनस्ता
 पोयथास्रत्यंब्रवीम्यहं ॥ हन्यामेकरयेनैववासुदेवसहायवान् ॥ १० ॥ सामरानपिलोकांस्त्रीन्सर्वान्स्थावरजंगमान् ॥ भूतंभूयंभविष्यंचनिमेपादितिमेमतिः
 ॥ ११ ॥ यत्तद्वोरंपशुपतिःप्रादादस्त्रंमहन्मम ॥ कैरातेहं ह्ययुद्धेतुतदिदंमयिवर्तते ॥ १२ ॥ यद्युगांतेपशुपतिःसर्वभूतानिसंहरन् ॥ प्रयुक्तेपुरुषव्याघ्रतदिदंमयि
 वर्तते ॥ १३ ॥ तन्नजानातिगांगेयोन्द्रोणोनचगौतमः ॥ नचद्रोणसुतोराजन्कुतएवतुसूतजः ॥ १४ ॥ नतुयुक्तरणेहंतुंदिव्यैरस्त्रैःपृथग्जनं ॥ आर्जवेनैवयुद्धेन
 विजेष्यामोवयंपरान् ॥ १५ ॥ तथेमेपुरुषव्याघ्राःसहायास्तवपार्थिव ॥ सर्वेदिव्यास्त्रविद्वांसःसर्वेयुद्धाभिकांक्षिणः ॥ १६ ॥ वेदांतावभृथस्नाताःसर्वएतेऽपरा
 जिताः ॥ निहन्युःसमरेसेनादिवानामपिपांडव ॥ १७ ॥ शिखंडीयुयुधानंश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ भीमसेनोयमौचोभौयुधामन्युत्तमौजसौ ॥ १८ ॥ विराट्द्रुपदौ
 चोभौभीष्मद्रोणसमौयुधि ॥ शंखश्चैवमहाबाहुर्हैडिंश्वमहाबलः ॥ १९ ॥ पुत्रोस्यांजनपर्वातुमहाबलपराक्रमः ॥ शैनेयश्चमहाबाहुःसहायोरणकाविदः ॥
 ॥ २० ॥ अभिमन्युश्चवलवान्द्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ स्वयंचापिसमर्थोसित्रैलोक्यात्सादनपिच ॥ २१ ॥

जंभूतयोर्नारीबीजाभावाद्भविष्यस्यापिनाशोमयैवकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वेदांतावभृथस्नाताःवेदमहणांतएवदारक्रिययासहैवयागंकृतव्रतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥२२॥ इतिउद्योग० नै० भारतभा० चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९४॥ ॥७॥ ततःप्रभातेइति॥१॥ आप्लाव्यस्नात्वा॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ उत्सृज्यउत्कर्षे
 क्रोधाद्यंपुरुषंपश्येस्तथाशक्रसमद्युते ॥ सक्षिप्रंनभवेद्वक्तमितित्वांवेद्यिकौरव ॥२२॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिअर्जुनवाक्येच
 तुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९४॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रभातेविमलेधार्तराष्ट्रेणचोदिताः ॥ दुर्योधनेनराजानःप्रययुःपांडवान्प्रति ॥
 ॥१॥ आप्लाव्यशुचयःसर्वेस्रग्विणःशुक्लवाससः ॥ गृहीतशस्त्राध्वजिनःस्वस्तिवाच्यहुताग्रयः ॥ २ ॥ सर्वेब्रह्मविदःशूरासर्वेसुचरितव्रताः ॥ सर्वेकामरुतश्चैव
 सर्वेचाहवलक्षणाः ॥ ३ ॥ अहवेषुपरोल्लोकान्जिगीषंतोमहाबलाः ॥ एकाग्रमनसःसर्वेश्रद्धधानाःपरस्परं ॥ ४ ॥ विद्वानुविंदावावंत्यैकैकयाबाह्विकैःसह ॥ प्र
 ययुःसर्वेएवैतेभारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५ ॥ अश्वत्थामाशांतनवःसैंधवोथजयद्रथः ॥ दक्षिणात्याःप्रतीच्याश्वपार्वतीयाश्वयेनृपाः ॥ ६ ॥ गांधारराजःशकुनिः
 प्राच्योदीच्याश्वसर्वशः ॥ शकाःकिरातायवनाःशिवयोथवसातयः ॥ ७ ॥ स्वैःस्वैरनीकैःसहिताःपरिवार्यमहारथं ॥ एतेमहारथाःसर्वेद्वितीयेनिर्ययुर्वले ॥ ८ ॥
 कृतवर्मासहानीकस्त्रिगर्तश्चमहारथः ॥ दुर्योधनश्चनृपतिर्भ्रातृभिःपरिवारितः ॥ ९ ॥ शलोभूरिश्रवाःशल्यःकौसल्योथबृहद्रथः ॥ एतेपश्चादनुगताधार्तराष्ट्रपु
 रोगमाः ॥१०॥ तेसमेत्ययथान्यायंधार्तराष्ट्रमहाबलाः ॥ कुरुक्षेत्रस्यपश्चार्धेव्यवातिष्ठंतदंशिताः ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तुशिविरंकारयामासभारत ॥ यथैवहास्ति
 नपुरंद्वितीयंसमलंकृतं ॥ १२ ॥ नविशेषंविजानंतिपुरस्यशिविरस्यवा ॥ कुशलाअपिराजेंद्रनरानगरवासिनः ॥ १३ ॥ तादृशान्येवदुर्गाणिराज्ञामपिमहीप
 तिः ॥ कारयामासकौरव्यःशतशोथसहस्रशः ॥ १४ ॥ पंचयोजनमुत्सृज्यमंडलंतद्रणाजिरं ॥ सेनानिवेशास्तेराजन्नाविशञ्छनसंघशः ॥१५॥ तत्रतेपृथि
 वीपालायथोत्साहंयथाबलं ॥ विविशुःशिविराण्यत्रद्रव्यवंतिसहस्रशः ॥ १६ ॥ तेषांदुर्योधनोराजाससैन्यानांमहात्मनां ॥ व्यादिदेशसवाल्यानांभक्ष्यभोज्य
 मनुत्तमं ॥ १७ ॥ सनागाश्वमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ॥ येचान्येनुगतास्तत्रसूतमागधवंदिनः ॥ १८ ॥ वणिजोगणिकाश्वारायेचैवप्रेक्षकाजनाः ॥ स
 वांस्तान्कौरवोराजाविधिवत्प्रत्यवैक्षत ॥ १९ ॥ इतिश्रीम० उद्योग० अंबोपाख्यानपर्वणिकौरवसैन्यनिर्याणेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ७॥
 वैशंपायनउवाच तथैवराजाकौंतेयोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामासभारत ॥ १ ॥

पञ्चयोजनंवर्तुलंपरिधिंरुत्वेत्यर्थः सेनानिवेशाःसैनिकाःवणिकशूराश्चादयः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ इति० उ० नै० भा० पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९५॥ ॥७॥ तथैवेति॥१॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ बलस्कंधसैन्यसमुदायं ॥ ९ ॥ भांड्युद्धोपकरणं ॥ १० ॥ ११ ॥ भीमधन्वानः अयंतेप्रचरंत्यस्यामितिभीमधन्वायनी ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

चेदिकाशिकरूपाणांनेतारंहृदविक्रमं ॥ सेनापतिममित्रघ्नंघृष्टकेतुमयादिशत् ॥ २ ॥ विराटंद्रुपदं चैवयुयुधानंशिखंडिनं ॥ पांचाल्यौचमहेष्वासौयुंधामन्यूत्त
मौजसौ ॥ ३ ॥ तेशूराश्चित्रवर्माणस्तसकुंडलधारिणः ॥ आज्यावसिक्ताज्वलिताधिष्णयेष्विवहुताशनाः ॥ ४ ॥ अशोभंतमहेष्वासाग्रहाःप्रज्वलिताइव ॥ अथ
सैन्यंयथायोगंपूजयित्वानर्षभः ॥ ५ ॥ दिदेशतान्यनीकानिप्रयाणायमृहीपतिः ॥ तेषाम्युधिष्ठिरोराजाससैन्यानांमहात्मनां ॥ ६ ॥ व्याटदेशसवाल्यानांभक्ष्य
भोज्यमनुत्तमं ॥ सगजाश्वमनुष्याणांचेचशिल्पोपजीविनः ॥ ७ ॥ अभिमन्युंबृहंतंचद्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ घृष्टघुघ्नमुखानेतानंप्राहिणोत्पांडुनंदनः ॥ ८ ॥ भीमं
चंयुयुधानंचपांडवंचधनंजयं ॥ द्वितीयंप्रेषयामासंबलस्कंधंयुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भांडंसमारोपयतांचरतांसंप्रधावतां ॥ लक्षानांतत्रयोधानांशब्दोदिवमिवास्पृ
शत् ॥ १० ॥ स्वयमेवततःपश्चाद्विराटंद्रुपदान्वितः ॥ अथापरैर्महीपालैःसहप्रायान्महीपतिः ॥ ११ ॥ भीमधन्वायनीसेनाघृष्टघुघ्नेनपालिता ॥ गंगेवंपूर्णास्ति
मितास्यंदमानाव्यहस्यत ॥ १२ ॥ ततःपुनरनीकानिन्ययोजयतबुद्धिमान् ॥ मोहयन्धृतराष्ट्रस्यपुत्राणांबुद्धिनिश्चयं ॥ १३ ॥ द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युंच
पांडवः ॥ नेकुलंसहदेवंचसर्वांश्चैवप्रभद्रकान् ॥ १४ ॥ दशचाश्वसहस्राणिद्विसहस्राणिदंतिनां ॥ अयुतंचपदातीनारथाःपंचशतंतथा ॥ १५ ॥ भीमसेनस्यदुर्ध
र्षप्रथमंप्रादिशद्वलं ॥ मध्यमेचविराटंचजयत्सेनंचपांडवः ॥ १६ ॥ महारथौचपांचाल्यौयुधामन्यूत्तमौजसौ ॥ वीर्यवंतौमहात्मानौगदाकार्मुकधारिणौ ॥ १७
अन्वयातांतदामध्येवासुदेवंधनंजयौ ॥ बभूवुरतिसंख्याःकृतप्रहरणानराः ॥ १८ ॥ तेषांविंशतिसाहस्राहथाःशूरैरधिष्ठिताः ॥ पंचनागसहस्राणिरथवंशाश्चस
र्वशः ॥ १९ ॥ पदातयश्चयेशूराःकार्मुकासिगदाधराः ॥ सहस्रशोऽन्वयुःपश्चादग्रतश्चसहस्रशः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरोयत्रसैन्यंस्वयमेवबलार्णवे ॥ तत्रनेपृथिवीपा
लाभयिष्ठंपर्यवस्थिताः ॥ २१ ॥ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुतानिच ॥ तथारथसहस्राणिपदातीनांचभारत ॥ २२ ॥ चेकितानःस्वसैन्येनमहतापार्थिवर्षभ ॥
घृष्टकेतुश्चचेदीर्घप्रणेतापार्थिवोययौ ॥ २३ ॥ सात्यकिश्चमहेष्वासोदृष्णीनांप्रवरोरथः ॥ दतःशतसहस्रेणरथानांप्रणुदन्वली ॥ २४ ॥ क्षत्रदेवब्रह्मदेवोरथ
स्थौपुरुषर्षभौ ॥ जघनंपालयंतौचपृष्ठतोनुप्रजग्मतुः ॥ २५ ॥

कृतप्रहरणाःकृतयुद्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

शकटाभांडवन्तिअनांसि आपणोवणिक्समुदायः वेशोवेश्याजनः यानयुद्धयोग्यंवाहनं युग्यंकेवलंवाहनं फल्गुबालादिकं कलत्रंरुयादिकं ॥२६॥ कोशोधनं कोष्ठोधान्यादिसामग्री संगृह्यएकीकृत्या ॥२७॥

शकटापणवेशाश्वयानंयुग्यंचसर्वशः ॥ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुतानिच ॥ फल्गुसर्वकलत्रंचयत्किंचित्कशदुर्वलं ॥ २६ ॥ कोशसंचयवाहांश्वकोष्ठा
 गारंतथैवच ॥ गजांनीकेनसंगृह्यशनैःप्रायायुधिष्ठिरः ॥ २७ ॥ तमन्वयात्सत्यवृतिःसौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्वपुत्रःकाश्यस्यवाविभुः ॥ २८ ॥
 रथाविंशतिसाहस्रायतेपामनुयायिनः ॥ हयानांदशकोट्यश्वमहतांकिकिणीकिनां ॥ २९ ॥ गजाविंशतिसाहस्राईपादंतप्रहारिणः ॥ कुलीनाभिन्नकरठामे
 घाईवविसर्पिणः ॥ ३० ॥ पष्टिर्नागसहस्राणिदशान्यानिचभारत ॥ युधिष्ठिरस्ययान्यासन्युधिसेनामहात्मनः ॥ ३१ ॥ क्षरंतइवजामूताःप्रभिन्नकरटामुखाः ॥
 राजानमन्वर्युःपश्चाच्चलंतइवपर्वताः ॥ ३२ ॥ एवंतस्यबलंभीमंकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ यदाश्रित्याथयुयुधेधार्तराष्ट्रंसुयोधनं ॥ ३३ ॥ ततोन्वेशतशःपश्चात्सहस्रा
 युतशोनराः ॥ नर्दंतःप्रययुस्तेपामनीकानिसहस्रशः ॥ ३४ ॥ तत्रभेरीसहस्राणिशंखानामयुतानिच ॥ न्यवादयंतसंल्लष्टाःसहस्रायुतशोनराः ॥ ३५ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिपांडवसेनानिर्याणेपणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥७३॥ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥ ॥७३॥
 अस्यानंतरंभीष्मपर्वभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः जनमेजयउवाच कथंयुयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः ॥ पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमा
 गताः ॥ १ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥

॥२८॥ ॥२९॥ ॥३०॥ ॥३१॥ ॥३२॥ ॥३३॥ ॥३४॥ ॥३५॥ इतिश्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसंगोविंदसूरिसूतोःश्रीनीलकण्ठस्यकृतौभारतभावदीपेषणवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥७३॥

अत्रश्लोकाध्यायसंख्ययोरादिपर्वलिखितसंख्यान्यथात्वयत्तल्लिपिकरप्रमादाद्बोध्यंमध्यवर्तिपर्वान्यथात्वमपि
 ॥ इदमुद्योगपर्वमुंबय्याख्यराजधान्यांगणपनकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं शकाब्दाः ॥ १७८४ ॥

II A 54.

